TANTRIK TEXTS

Edited by ARTHUR AVALON

VOL. XVI.

SHARADĀTILAKATANTRAM

PART I.

CALCUTTA:
SANSKRIT PRESS DEPOSITORY,
30, CORNWALLIS STREET

LONDON:
LUZAC & CO.
GREAT RUSSELL STREET, W.C.

ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI.

7A, Chaltabagan, Calcutta.

The object of the Society is the preservation and promulgation of a knowledge of the Āgama by the publication of Texts and other works on the Shāstra, by the copying and suitable distribution of Texts and other works dealing with the Āgamas.

LIST OF PUBLICATIONS

Vol. I. Tantrābhidhāna with Bījanighantu and Mudrānighantu.—A Tantrik Dictionary. (Revised and enlarged 2nd Ed. *In preparation.*)

Vol. II. Shatchakranirūpana.—A work on Kundalinīyoga with two lucid Commentaries. *Pādukapānchaka*—with Commentary. Edited by Tārānātha Vidyāratna. Introduction by Arthur Avalon. 2nd Ed. thoroughly revised with variant readings 3 0

Vol. III. Prapanchasāra Tantra.—A Tantrik Compendium by Shamkarāchārya. 2nd Ed. with the Commentary of Padmapāda and a gloss thereon. The book contains the general rules applicable to all the different forms of Tantrik Sādhana and worship as also a summary of each of the different systems *(nearly ready)* ...

Vol. IV. Kulachūdāmaninigama. Introduction by Akshaya Kumāra Maitra, C.I.E., K.I.H. 2 0

Vol. V. Kulārnava Tantra. The most authoritative work on Kula Dharma. Edited by Tārānātha Vidyāratna. Introduction by Arthur Avalon 4 0

Vol. VI. Kālīvilāsa Tantra.—Edited by Mahāmahopādhyāya Pārvatī Charana Tarkatīrtha. Introduction by Arthur Avalon ... 2 0

Vol. VII. Shrīchakrasambhāra.—Edited by Kazi Dawasamdup. A Buddhist Tibetan Tantra. Foreword on the Vajrayāna by Arthur Avalon—(*out of print*) ... ...

Vol. VIII. Tantrarāja (Kādimata). Part I. Commentary by Subhagānanda-nātha. Edited by Mahāmahopādhyāya Lakshmana Shāstrī This along with vol. XII gives a detailed account of Kādimata, one of three schools into which Shāktas of tne Shrīkula are divided. Full Summary (37 pages) in English by Arthur Avalon ... 4 0

Vol. IX. Karpūrādi-stotra. The famous hymn to Kālī by Mahākāla. Text, with Introduction and Commentary containing the esoteric interpretation of the hymn by Vimalānanda-Svāmī. Translated by and with notes of Arthur Avalon 4 0

Vol. X. *Kāmakalāvilāsa.* Commentary by Naṭanānandanātha. Edited by Mahāmahopādhyāya Sadāshiva Mishra. Complete translation by and notes of Arthur Avalon. This is a poetic description by Puṇyānda of the unfolding of the Divine creative impulse ... 4 0

Vol. XI. *Kaulopanishad, Tripurāmopanishad, Bhāvanopanishad.* Commentaries on these and the Prayoga on the Bhāvana by Bhāskararāya. *Bahvrichopanishad, Arunopanishad,* with Commentary ; *Kālikopanishad.* Introduction by Arthur Avalon. Edited by Sītārāma Shāstrī. The Prayoga by Bhāskara shows how Upanishadik teachings can and ought to be imbibed 4 0

Vol. XII. *Tantrarāja.* Part II. Commentary by Subhagānandanātha. Edited by Mahāmahopādhāya Sadāshiva Mishra. Summary (74 pages) in English by Arthur Avalon. This part gives the philosophy of Tantrik rituals. It also contains a description of the four stages of uttered sound. The student of astronomy will find much of interest in Ch. 25. ... ... 6 0

Vol. XIII. *Mahānirvāna Tantra,* with the Commentary of Hariharānanda Bhāratī. Printed from Mss. of Raja Rammohun Roy... 7 8

Vol. XIV. *Kaulāvalīnirnaya.* By Jnānānanda Paramahamsa. A compilation from various original Tantras. It gives an account of the rituals of Kula Dharma and also contains an account of the three classes into which mankind is divided and other important particulars necessary for an adequate knowledge of the Sampradāya ... 4 0

Vol. XV. *Brahmasamhitā* with the commentary of Jīva Gosvāmī and *Vishnusahasranāma* with the commentary of Shamkarāchārya. Both these are highly venerated by Vaishnavas. The Brahma Samhitā was greatly valued by Shrī-Chaitanyadeva the founder of the present-day Bengal Vaishnavism. Jīva Gosvāmī wrote the commentary in compliance with the desire of Chaitanyadeva. These books show that there can be no conflict between the Vaishnava Tantras and those of other schools ... ...

Vols. XVI, XVII. *Shāradātilaka Tantra :* By Lakshmanadeshikendra. Commentary by Rāghavabhaṭṭa named *Padārthādarsha*—with a Summary (72 pages) in English. This is similar in character to the Prapanchasāra. The text and the commentary which is very lucid and exhaustive will be of help for a proper understanding of also the Prapanchasāra the language of which is at times rather involved. An alphabetical index of the verses is appended to the book ... 12 0

Dr. Winternitz, in his History of Indian Literature, says :—

"It is Sir John Woodroffe (under the pseudonym of Arthur Avalon) who by a series of essays and the publication of the most important Tantra texts has enabled us to form a just judgment and an objective historical idea of this relegion and its literature".

WORKS ON TANTRA BY ARTHUR AYALON

The Great Liberation. (Mahānirvāṇatantra). A Translation from the Sanskrit, 2nd Ed. revised with copious additional notes ... 15 0

Principles of Tantra (Tantratattva). Vols. I and II—*(out of print)*

The Serpent power (*Shatchakranirūpana*). A translatian of Vol. II Tantrik Texts with Introduction and copious notes by Arthur Avalon and colour plates of the Chakras. 3rd Ed. Contains the Text as in Vol. II Tantrik Texts 20 0

Wave of Bliss. (Ānandalaharī) 2nd Ed. 1 8

Greatness of Shiva. (Mahimnastava). 2nd Ed. 1 8

BY ARTHUR & ELLEN AVALON

Hymns to the Goddess (from the Tantras and the Stotras of Shangkarāchārya)—*(out of print)* ... ...

WORKS BY SIR JOHN WOODROFFE

Creation according to Tantra 1 0

Shakti & Shākta. 3rd Ed. Studies in Kaula doctrine and ritual ... 12 8

Garland of Letters. Studies in the Mantra Shāstra 7 8

Is India Civilised ? 3rd Ed. 2 8

The Seed of Race. Thoughts on Education. 2nd Ed. 1 0

Bhārata Shakti Addresses on Indian Culture 3rd Ed. 1 1

The World as Power *Reality* 2 0

Ditto *Life* 2 0

Ditto *Mind* 2 8

With Prof. P. N. Mukhopādhyāya.

Ditto *Matter* 2 8

Ditto *Causality* 2 0

Ditto *Māhamāyā* 5 0

TANTRIK TEXTS

श्रीश्रीशारदातिलकतन्त्रम्।

EMERALD PRINTING WORKS
9, Nanda Kumar Chaudhuri 2nd Lane, Calcutta.
1933.

TANTRIK TEXTS

EDITED BY

ARTHUR AVALON

VOL. XVI

SHĀRADĀTILAKATANTRAM

PART. I.

CHAPTERS I—VII.

Published for the

ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI

BY

THE SANSKRIT PRESS DEPOSITORY,

30, Cornwallis Street,

CALCUTTA.

1933

EMERALD PRINTING WORKS,
CALCUTTA.

INTRODUCTION.

The text alone of this book was first published by Rasikamohana Cha*tt*opādhyāya, who brought out so many Tantrik works, from Calcutta, in the Bengali year 1285 (A. D. 1880), and it was printed in the Bengali character. Shortly thereafter Pandit Jīvānanda Vidyāsāgara brought out an edition in Devanāgara character. The first edition printed (in Benares) along with the commentary of Rāghavabha*tt*a was in the Samvat era 1953 (A. D. 1886). This book was also published along with a commentary named Gū*dh*ārthadīpikā by Mādhavabha*tt*a in the Samvat era 1941. This latter commentary is older than that of Rāghavabha*tt*a, for Rāghava in some places cites it and controverts its interpretation. Rāghava says that he wrote his commentary in the Samvat year 1551 (A D. 1484).

The present edition is published in compliance with the desire of His Highness the late Mahārājādhirāja Rameshwar Singh of Darbhanga, the President of the Āgamānusandhāna-samiti. His knowledge of, and reverence for, the Brahmanik scriptures were very great, and being a great admirer of Rāghava's commentary he felt that a better presentment of the book was desirable. The Benares edition was evidently based on a single manuscript, and suffers in consequence. We have had the advantage of consulting the following manuscripts :—

(1) Manuscript loaned by the Asiatic Society of Bengal through the courtesy of its erudite Secretary Mr. Johan van Manen, C.I.E.

(2) Manuscript loaned by Kumar Sharat Kumāra Roy, M.A., of Dighapatia, Founder and President of the Varendra Research Society, Rajshahi, Bengal.

(3) A summary of Rāghava's commentary presented to us by Rai Īshvarī Prasād of Kālīyasthāna, Patna.

(4) A manuscript belonging to Pandit Amūlya Chara*n*a Vidyābhū*shan*a, a copy of which was obtained.

(5) A Press Copy of the first eight chapters of the book prepared by the late Pandit Satīsh Chandra Siddhāntabhūs*h*a*n*a.

There are several other commentaries on the Shāradā which have not been published. There is one such named Shabdārtha-chintāma*n*i in the Sanskrit College Library, Calcutta, by Premanidhi Pāntha a well-known authority on Tantra Shāstra. His wife Prā*n*amanjarī wrote a commentary on the Tantrarāja an abstruse Tantrik work published as Vols. VIII & XII of the present series.

Nothing much about Laks*h*ma*n*a Deshikendra the author of the Shāradātilaka is known. At the end of his book he says that his father was Shrīk*r*is*h*n*a, his grand-father was Āchārya Pa*n*d*i*ta and his great-grand-father was Mahābala. All of them, he says, were men of great piety and erudition and enjoyed great reputation for the same. We are not aware if he wrote any other book. Rāghava places him on a very high pedestal and gives us the further information that Laks*h*ma*n*a was the disciple of Utpalāchārya and in the line of his Gurus are Utpalāchārya, Somānanda, Vasumat and Shrīka*n*t*h*a. He further says that Laks*h*ma*n*a was impelled to write the book because of his compassion for men who wanted to know something about all the different forms of worship, but could not do so by reason of the voluminousness of the different Tantras, each of which dealt with a single form of worship, and also because of the abstruse character of the same. These Tantras the majority of men of his time were unable to master, as they were of limited intelligence and short-lived.

Of Rāghava we get the following particulars. His family belonged to Mahārās*h*t*r*a and the name of the village is Janasthāna (Nasik). His grand-father was Rāmeshvara Bha*t*t*a and his father P*r*ithvīdhara. Both of them were famed for their great learning. P*r*ithvīdhara migrated to Vārā*n*asī (Benares) and died there. The son was instructed in and became a master of the Vedānta and all other forms of Nyāya, Bha*t*t*anaya, Ga*n*ita (Mathematics) in all its forms, Sāhitya (Belles Lettres), Āyurveda, the Kalās (Fine Arts), Kāmashāstra (Science of

Love) and Artha-shāstra (Science of Polity and Political Government). He had a profound knowledge of the Vedas, and was proficient in vocal and instrumental music. The commentary bears ample testimony to the many-sidedness and the encyclopaedic nature of his learning. He is the author, among others, of a commentary on the Līlāvatī and on Kālīdāsa's Shakuntalā. The commentary on the Shāradā gives an adequate idea of not merely the greatness of the spiritual culture of India but shows the great progress that had been made in every sphere of human activity. In expounding the text he has cited passages not from Mantrashāstra alone, but has drawn his materials from mathematical and astronomical works, the Āyurveda, the Vedas and the Upani*sh*ads, the Purā*n*as and the Samhitās, the Shrauta Sūtras and the G*ri*hya Sūtras, the Brāhma*n*as and the Shūlvashāstras, the Darshanas, the Chhandas, the Pancharātras, and a whole host of other authorities named and unnamed.

The Prapanchasāra is one of the books most frequently cited in support of his own interpretations, more so when he differs from that of other people; and not merely has the text of the Prapanchasāra been utilised for the purpose but in several places Padmapādāchārya's commentary thereon has also been cited as authority. In the majority of instances a text from the Prapanchasāra has been cited as that of the great Āchārya, the expression being always in the honorific plural. Padmapāda's name is also cited in the plural number. This is almost conclusive evidence that the Prapanchasāra is the work of the great monist Shamkarāchārya. There is a tendency among some scholars to cast a doubt about the authorship of the Prapanchasāra. But in the face of the testimony of Rāghavabha*tt*a and other eminent commentatators such as Bhāskararāya, Lak*sh*mīdhara, Nīlaka*nth*a and others, it is hard to agree with them.

Both the Prapanchasāra and the Shāradātilaka contain descriptive accounts of the various aspects of the Brahmanik faith prevalent in India, and in both works the different forms

of faith are dealt with in a manner which shows a complete freedom from bias, a characteristic which is peculiarly that of Brahmanik India. That is so because they recognise that all the different forms of faith in the world lead to one goal, as it has been beautifully put by Pu*sh*padanta in his Mahimna-stotra (see Arthur Avalon's 'Greatness of Shiva').

It is perhaps not known that the Guru if he is wise, very seldom, if ever, initiates the disciple into his own form of worship. A disciple is initiated into that form alone for which he is competent. He is not even initiated into the form which was that of his ancestors. It is held that the man who has attained Siddhi in one particular form of worship becomes an adept in every other form and is able to understand fully these other forms. Shamkarāchārya, for instance, was a Vai*shn*ava ; but his soul-stirring hymn to the Devī in the eleventh chapter of the Prapanchasāra would lead any one to believe that he was a Shākta. His hymns to other aspects of the Supreme Brahman such as Shiva and others are just as soulfully worded. It is on this account that one belonging to the Brahmanik faith is enjoined not to speak slightingly of any other Shāstra. We have become accustomed these days to hear of the various forms of worship being in conflict with one another. But in reality there is no conflict. It is only in the early stages of Sādhanā, during, so to say, the period of probation, that the Sādhakas of the different forms of faith devote themselves exclusively to the forms into which they have been severally initiated. Ignorance of this and similar facts has in many instances led to very disastrous and discreditable results on the part of our present-day "scientific" researchers into Indian philosophy and culture generally.

The Shāradātilaka is divided into 25 Chapters, twentyfive being the number of the Sāmkhyan Tattvas. The first chapter, says Rāghava (under verse 87 Chapter XXV), is Prak*ri*ti as it deals with Creation. The twenty-three Chapters which follow demonstrate Prak*ri*ti-Vik*ri*ti, and the last chapter which is devoted to Yoga demonstrates Puru*sh*a which is beyond

Prak*ri*ti and Vik*ri*ti. It may incidentally be noted that the Prapanchasāra as also the Tantrarāja are divided into thirty-six Chapters which is the number of the Shaiva Tattvas.

CHAPTER I.

The first verse of the Shāradā is an adoration of the Supreme Being, Who is named Maha*h*. This Maha*h* may be interpreted to mean the Supreme in either Its Male or Female aspect. This is dealt in detail in Chapters XXIII and XXV. Its body is ever-enduring Bliss. By the fifty letters of the Alphabet which are constantly emanating from that Maha*h*, is this universe of moving and motionless objects, of sound and the meaning thereof, pervaded. Men who are masters of the Vedānta call It Shabda-Brahman which is the inner Chaitanya (stress towards particularized conciousness) which abides in all. The moon adorns Its forehead, and It is the Lord of Speech. The verse as it stands, it will be noted, refers to the Maha*h* (Radiant Energy) in the neuter gender. Rāghava shows how this can be interpreted to apply either to Shiva or Shakti. In doing so, he also shows how the Shiva and the Shakti aspects are intimately connected with one another. The connection is that of A-vinābhāva, i. e., that the one cannot be without the other, like heat and fire, a word and its meaning, and so forth. This Chapter, as has already been stated, deals with Creation. From this, ascending step by step, the Sādhaka reaches to an apprehension of the formless and attributeless Brahman, the first glimpse of which is given in Chapter 23 and which is more fully dealt with in Chapter 25 and of which it is said that any expressions we use with regard to it are merely indicative (Laks*h*aka) and not attributive (Vāchaka). Rāghava discusses how this attributeless Maha*h*, as associated with Shakti, is competent to create.

Verse 2 is an adoration of the consort of the Maha*h* of the first verse. The third verse is an adoration of the Gurus.

Rāghava cites texts which say that the Guru is not to be looked upon as a mortal. He who does so can never attain Siddhi by the repetition of Mantras and worship of Devatās. The reason for this is that the human Guru is but the channel through whom Grace descends, and is the material embodiment of the supreme Shiva or Brahman who is the Guru. Rāghava cites texts from Shruti, Sm*ri*ti and Āgama which show the necessity of a Guru.

In verses 4 and 5 the Author says that he shall in this book give the essential parts of the Tantras which are helpful in the attainment of the fourfold aims of human existence, *viz.*, Dharma, Artha, Kāma and Mok*sh*a. He also speaks of the Creation of the Word and of the Meaning thereof, and of Muni, Chhanda*h*, Devatā and the rules relating to Yantras and Mantras. The word Shāradā is capable of different interpretations. One of these is She who grants the fruit of one's Karma and at the same time destroys the same as Chit-shakti and leads to Liberation. He defines the Muni of a Mantra to mean the sage who discovered the Mantra. Chhanda*h* is that which envelops and thereby protects the Deva who is concealed therein. Devatā is that which is revealed by the Mantra. The Prayoga of a Mantra is the use of it, according to the injunction of the Shāstras, for the attainment of Dharma, Artha, Kāma and Mok*sh*a. He next cites texts from Ār*sh*eya Brāhma*n*a, Kātyāyana Shrauta-sūtra and Yājnavalkya Sm*ri*ti which speak of the absolute necessity for a person practising a Mantra of knowing these. All these however, says Rāghavabha*tt*a, are for those who worship Devatās in their gross form. He then quotes some verses from the Tantrarāja (Chapter 35) which say that one's own Ātmā is the Devatā. It pervades the universe. Nyāsa, Japa, Pūjā, Homa and other rites are useful for the realisation of this. The author next proceeds to describe creation – this has been dealt with by Sir John Woodroffe in his paper 'Creation in the Tantra', which has been reprinted in his book 'Shakti and Shākta'.

Up to verse 13 the author speaks of creative Sound in its Parā state, and this is followed by a description of the workings of Pashyantī and Madhyamā.

Having spoken of Shiva in Its two-fold aspect of Nirguna (Attributeless) and Sa-guna (Endowed with attributes) and of the manifestation of Shakti, Nāda and Bindu, and of the emanation of Bindu, Nāda and Bīja from the first Bindu, the author proceeds to say that from the second Bindu originated Raudrī and from Nāda originated Jyeshthā and from Bīja originated Vāmā and from these three emanated Rudra, Brahmā and Vishnu. They are respectively Jnāna (wisdom), Ichchhā (will), Kriyā (action) and correspond with Vahni (Fire), Indu (Moon), Arka (Sun). When the first Bindu bursts and divides itself into two, there arises a volume of sound in which the letters of the alphabet are indiscernible. This sound is Shabda-Brahman. Some define Shabda-Brahman to mean mere external spoken sound; others speak of it as inner sound (Āntara-Shabda). Both these interpretations are erroneous; for Shabda-Brahman, says Lakshmana, is not something inert (Jada) but is the Chaitanya in all beings, i. e. it is the stress towards articulate sound. This is the Parā stage of Sound. This Shabda-Brahman, it is said in verse 14, assumes the form of Kundalī and manifests itself in the form of letters in all animate creatures.

In verses 15 and 16 it is said that from Shambhu who is Bindu (Bindvātmā) and one with Kalā (Kalātmā) and co-eval with Kāla (Time) originated Sadāshiva who is the allpervading witness of the world. From Sadāshiva emanated Īsha, from him Rudra, then Vishnu and then Brahmā. Rāghava says that the eternalness ascribed to Prakriti and Kāla is Āpekshaka (consequential).

Purusha alone is by his very nature eternal, for when every thing disappears, Purusha endures. Rāghava cites a text (which also occurs in Kramadīpikā which is a Vaishnava work) wherein the process of dissolution is described. In verse 17 the author begins to speak of the creation of the Tattvas and says that when

there is a change in the unmanifest Prak*ri*ti—the Supreme Substance and the root of all—there emanates therefrom Mahat-tattva which is the aggregate of the three Gu*n*as (Sattva, Rajas and Tamas) and is one with Buddhi, Ahamkāra and Chitta. The Shaivas identify Mahat-tattva with Buddhi-tattva. The Ahamkāra here spoken of is of three kinds, *viz.*, Vaikārika, Taijasa and Bhūtādi. From the first which is Sāttvika emanate the ten Devas, *viz.*, Dik (Space, Ether), Vāta (Air), Arka (Sun), Prachetas (Varu*n*a, Water), the Ashvins (Herbs), Vahni (Fire), Indra (Ruler), Upendra (Vi*sh*n*u, Protective principle), Mitra (Sun) and Ka (Brahmā, Creative principle). From Taijasa Ahamkāra which is Rājasika emanate besides Manas, the ten organs of sense, namely, five of perception and five of action. And from Bhūtādi Ahamkāra which is Tāmasika originated the five elements, *viz.* Ether, Air, Fire, Water and Earth in the order of the Tanmātras which first originated. From Sound (Shabda-tanmātra) originated Ether ; from Touch (Sparsha-tanmātra), Air ; from Form (Rūpa-tanmātra), Fire ; from Liquidity (Rasa-tanmātra), Water ; and from Smell (Gandha-tanmātra), Earth. The text proceeds to say that Ether is transparent ; Air is black ; Fire, red ; Water, white ; Earth, yellow. The region of Ether is circular, that of Air is hexagonal, of Fire is triangular, of Water is of the form of a half-moon with a lotus therein and that of Earth is square in shape. These have been fully dealt with in the 'Serpent Power' for the English reader. In the Devī-bhāgavata, (Book 3 chapter 4), these have been described in greater detail and in a popular form ; and though there is some difference in minor particulars, a study of that will greatly help in understanding the scheme. The great commentator Nīlaka*nth*a in commenting on the text of the Devī-bhāgavata has cited these verses from the Shāradā.

Verses 25 and 26 say that the regions or Ma*nd*alas of the five Bhūtas contain the letters which belong to the different Bhūtas. It may be noted here that the letters are classified into five classes according to the number of the

Bhūtas. This is described in greater detail in Chapter VI. It is here also stated that the five Bhūtas originate from the five Kalās,—Nivṛitti, Pratishṭhā, Vidyā, Shānti and Shāntyatītā which in their turn have originated from Nāda.

Verse 27 says that this universe of moving and motionless objects is composed of the five Bhūtas. Motionless objects are divided into countless forms such as mountains, trees and the like. Moving objects (V. 28) are of three kinds, *viz.*, (1) Moisture-born (Sveda-ja), (2) Egg-born (Aṇḍa-ja) and (3) Womb-born (Jarāyu-ja). Moisture produces worms and the like, from eggs are born serpents and the like, and from the womb (V. 29) are born human beings and the like.

Then the text goes on describing how out of the union of man and woman conception takes place and explains the cause of the birth of a male, female and hermaphrodite. In verse 31 it is said that some disembodied soul bound by its own actions (Karma) enters into the foetus and animates it.

In this connection Rāghava cites another text which describes the birth of a tree from its seed, the process being somewhat similar to Maithuna *Sṛishṭi*.

Verses 32 to 38 describe the gradual growth, day after day, month after month, of this foetus ; how from a tiny gelatinous lump it grows into full human shape with all its senses. Rāghava cites among others a text from Adhyātma-viveka which describes this process of growth and says that the Ojo-dhātu (Ojas) comes into the foetus in the eighth month and is then in a constant state of restlessness, now moving into the mother, now returning to the child. This Ojas is of a transparent yellowish red (Shuddham ā-pīta-raktam), and is the immediate cause (Nimitta) of vitality.

In verse 39 the author says that the body born partakes of the nature of Fire and Moon or the Sun and the Moon. The right side is Sun, the left side is Moon. In verse 40, the text speaks of the principal Nāḍīs and in Verse 43 it says that the Nāḍīs are countless. Verse 44 speaks of the ten airs, *viz.*, Prāṇa, Apāna, Samāna, Vyāna and Udāna ;

also Nāga, Kūrma, K*ri*kara, Devadatta and Dhananjaya. Rāghava says that according to some there are fourteen Vāyus (airs), the names of the other four being Vairambha*n*a, Pradyota, Prak*ri*ta and Sthānamukhya. They function in different ways in the body and are named accordingly. The names of the ten Fires are in the same way given by Rāghava and they are, he says, named differently by different authors.

In verse 47 it is said that the nerves (Snāyu), bones (Asthi) and marrow (Majjā) are derived from the father; and the skin (Tvak), flesh (Māngsa) and blood (Asra) from the mother. Rāghava cites an authority who differs from this view. Verses 48 and 49 describe how the child remains in the womb and its birth.

The text proceeds to say (Vv. 51—57) that thereafter Ku*nd*alinī Shakti who is Chaitanya-rūpā (Consciousness-embodied), all-pervading and lightning-like, who is in all Tattvas and all Devas, subtler than the subtle and is Shabda-Brahman, manifests herself in the child at the time of its birth.

The text then proceeds to describe (Vv. 58-107) how Ku*nd*alinī is in the Mantras, Yantras and every thing else. Verses 108 and 109 say that Ku*nd*alinī who is Shabda-Brahman and all-pervading brings forth Shakti, then Dhvani, therefrom Nāda, Nirodhikā, Ardhendu, Bindu, one from the other. From Bindu comes Parā sound and thereafter Pashyantī, Madhyamā and Vaikharī sounds. Rāghava, in commenting on these, cites texts from the Tantrarāja (Ch. XXVI.) which describe the process by which Parā changes into Pashyantī, Pashyantī into Madhyamā and this last into Vaikharī. He also quotes from the *Ri*gveda (1,164,45) which shows that the three different stages preceding articulate sound are recognised in Shruti also. In verse 112 it is said that Nirodhikā is Fire, Ardhendu (Half-moon) is Moon and Arka (Sun) is the union of the two; as the letters originated from Bindu, they therefore partake of the nature of Shiva and Shakti, because the Sun is both Shiva and Shakti.

CHAPTER II.

In this chapter the author speaks of the Vaikharī S*rishti*, *i. e.* creation manifest as the spoken word. The letters of the alphabet, it is said (Vv. 1-6), are pushed along the channel of the Sus*h*umnā and articulated with the help of the throat and other vocal organs. Of these articulate letters the vowels are called lunar (Saumya), and the consonants solar (Saura) and the Vyāpakas, letters from Ya (य) to Ks*h*a (क्ष), are fiery (Āgneya). There are 16 vowels, 25 consonants and 10 Vyāpakas. Of the consonants 24 are the 24 Tattvas, the letter M (म) being the Purus*h*a. The first of each couple of vowels is short and the second is long. The four vowels in the middle (*i. e.* 7th, 8th, 9th and 10th) are neuter.

In verse 8 it is said that without the vowels the consonants can not be articulated, It is on this account that the letters are called united Shiva and Shakti (Shiva-Shakti-maya). The vowel which helps the articulation being Shakti (power) and the portion articulated being Shiva. The attention of the reader is drawn to V. 1. of the famous poem by Shamkarāchārya called the Ānanda-laharī (The Wave of Bliss). In verses 9 and 10 it is said that as the letters of the alphabet have originated from the Bindu from which the five Bhūtas (Elements) have emanated, the letters fall under five heads, and belong to one or other of the five Elements. The commentary says A (अ), Ā (आ), E (ए), Ka (क), Cha (च), *T*a (ट), Ta (त), Pa (प), Ya (य), *Sh*a (ष), are aerial; I (इ), Ī (ई), Ai (ऐ), Kha (ख), Chha (छ), *Th*a (ठ), Tha (थ), Pha (फ), Ra (र), Ks*h*a (क्ष) are igneous, and so forth. The letters are again classified as Lunar, Fiery, Solar ; the 16 vowels are lunar ; the twenty-four consonants (Sparsha) which are to be coupled as Ka-Bha, (क-भ), Kha-Ba (ख-ब) and so forth are solar, and the ten Vyāpaka letters are fiery.

The names of the 38 Kalās of the letters are given in verses 12-16. The Tāra or Pra*n*ava (Omkāra) has fifty Kalās and the names of these are given in verses 17-28.

Verses 29-35 give the fifty names of Rudra which correspond with the fifty letters of the alphabet. Verses 36 to 44 give the names of the Shaktis of the fifty Rudras.

Verses 45 to 56 give the names of the fifty aspects of Vi*sh*nu and their respective Shaktis. These also correspond with and are forms of the fifty letters.

Verse 57 says that all Mantras are composed of the Māt*ri*kā letters and Mantras are either masculine, feminine or neuter. Verse 59 says those which end with Hung or Pha*t* are masculine, those ending with Svāhā are feminine and the neuters end with Nama*h*. The text proceeds to say how and when the Mantras awaken, and verses 64 to 110 give an account of the various defects that may be in different Mantras. Verse 111 says that the these defects can be cured by Yoni-mudrā; but, in the case of those who cannot do Yoni-mudrā, the same can be cured by a process described in verses 112-123.

Verses 124-140 of the Chapter contain rules regarding Japa of one's Mantra. There are in this connection injunctions about food, the place where Japa should be done, and the necessity of getting initiated by a good Guru is emphasised. A good Guru is defined (Vv. 141-144) to be a man pure of birth, himself of a pure disposition having his senses controlled. He should know the true meaning of the Āgamas and all Shāstras, and be always doing good to others, as also Japa, Pūjā, Dhyāna, Homa. His mind is always peaceful and he has the power of granting favours. He knows the Vedic teachings, is competent in Yoga and is charming like a Deva. Rāghava has cited a number of authorities and illustrations in amplifying this. The characteristics of a good disciple are also given (Vv. 145-152). He should be of good parentage, of a guileless disposition, be a seeker of the fourfold aims of human existence, read in the Vedas, intelligent, his animal desires completely controlled, always kind towards all animals, possessed of faith in the existence of the next world. He does not associate with the

non-believer, is assiduous in his duties, alert in the discharge of his duties towards his parents, not conscious of the pride of birth, wealth and learning in the presence of his Guru, willing to sacrifice his own interests in the discharge of his duties towards the Guru, and ever ready to serve the Guru as a servant.

Verse 153 speaks of the time it usually takes to ascertain the fitness of the disciple. It takes one year in the case of a Brāhma*n*a, two years in the case of a K*sh*atriya, three in the case of a Vaishya and four for a Shūdra, to ascertain the candidate's competency for initiation.

CHAPTER III.

Speaks of the rites which should be performed before initiation. These are Vāstu-yāga (worship of the Devatās Brahmā and others who keep the Rāk*sh*asa (demon) Vāstu down), selection of the site for the erection of a Ma*nd*apa and erection of the same, Homa, the making of the Vedī and directions regarding drawing a Yantra on the Vedī and rites connected therewith. Rāghava has added long notes to what is said by Lak*sh*ma*n*a. Great stress is laid on the dimensional accuracy of the Vedī, the Ku*nd*a and of everything else used in the different rites which have to be done. The calculations are given in detail.

CHAPTER IV.

Deals with initiation in all its different aspects. The word Dīk*sh*ā (initiation) means that which imparts Divya-jnāna (knowledge which illumes) and causes K*sh*aya (destruction) of evil. Verse 3 speaks of four kinds of Dīk*sh*ā, namely, Kriyāvatī, Var*n*amayī, Kalā and Vedha. The first of these, if the occasion demands it, may be an elaborate ritualistic process. It is described in this chapter. The disciple on initiation is instructed to meditate on the oneness of the Mantra, the Devatā and the Guru. When he has realised this he has to advance further and experience the identity of his own Ātmā with these. The commentary gives details regarding bathing

and other preliminary rites. The whole of the chapter contains details of ritual which should be performed on the first day. The process by which the mind and body of the disciple is made fit to receive initiation is shortly described. Apart from the importance of the text of the Shāradā and the notes of the commentator for the ritualist, the student of religious psychology will find therein much of interest to him. A careful study will convince any fair-minded critic that these are not meaningless mummery but have a solid and reasonable foundation.

CHAPTER V.

Continues the same subject and begins with injunctions relating to consecration of Fire for the purpose of Homa. Rāghava cites texts which say that when the purificatory rites are being done the Guru meditates on the form of the Brahman adopted for his Sādhanā.

With verse 75 begin the rites to be performed on the second day when Homa is to be done. Verse 77 says that after transferring the Chaitanya of the Shi*sh*ya into himself and uniting it with his own Chaitanya, the Guru should effect a purification of the six Adhvās, namely, Kalā, Tattva, Bhuvana, Var*n*a, Pada and Mantra. The Kalās are Niv*ri*tti, Prati*shth*ā, Vidyā, Shānti and Shāntyatītā named in Chapter I, verse 26. The Tattvas are 36 according to the Shaivas, 32 according to the Vai*shn*avas, 24 according to the Maitras (Sāmkhya). The Shaiva Tattvas are classed under three heads, namely, Pure, Pure-Impure and Impure. The Prak*ri*ti Tattvas are ten. The Tattvas of Tripurā are seven. The names of the five different classes of Tattvas are given in verses 81-89. By Bhuvanādhvā is meant, according to Rāghava, the Etherial, the Aerial, the Igneous, the Aquatic and the Terrestrial regions. The Vāyavīya Samhitā says the Bhuvanas are the different stages of Sādhanā beginning with the Mūlādhāra ending with Unmanī when the mind is merged in the object of adoration. The Var*n*as are the Māt*ri*kā letters. By

Mantrādhvā all the Mantras are meant. Padas are words formed by the combination of the letters. Verses 92-95 describe the process of the purification of the Adhvās. The word Adhvā means a pathway; here, these six are the six paths which lead to Brahman-experience,

Verse 96 says that the Guru first transfers his own Chaitanya into the Shi*sh*ya. This is followed by an account of some further rites. In verse 110 it is said that the Guru should worship his own Devatā who is placed in the body of the Shi*sh*ya and then (V. 111) communicate the Vidyā (Mantra) to the disciple. The Shi*sh*ya then mentally recites the Mantra meditating on the oneness of the Guru, the Mantra and the Devatā and thereafter bows to the Guru lying flat on the ground and placing the feet of the Guru on his head and offers up to the Guru his own body and all he is possessed of. Rāghava here gives a detailed account of all that is done, citing texts from different Shāstras. Other rites connected with Kriyāvatī Dīk*sh*ā end with verse 115.

Verses 116-120 contain rules relating to Var*n*amayī Dīk*sh*ā.

Verses 121 to 126 speak of Kalāvatī and verses 127-139 of Vedhamayī Dīk*sh*ā.

By Vedha Dīk*sh*ā, it is said, the disciple attains the perfection of Shiva immediately on initiation. These three forms of initiation are not for men of average competency. Var*n*a Dīk*sh*ā is for persons who are above the average. Kalāvati is for those of a still higher competency and Vedhamayī is for the highest class of aspirants. In the commentary it is stated that Utpalāchārya the Guru of Lak*sh*ma*n*a was initiated in this way by Somānandāchārya. He gives another instance of initiation in this way, that of Shivasvāmī by Cha*nd*eshvarāchārya. The process is briefly described in verses 127 to 139. This is followed by injunctions relating to Homa after initiation. The commentator cites a text which says that there are, besides the above four, ten other kinds of initiation which go by the generic name of Ā*n*avī.

CHAPTER VI.

Deals with the Devī Mātrikā or Sarasvatī whose body is composed of the Letters of the Alphabet. The letters taken together form a Mantra of which the *Rishi* is Brahmā, the Chhanda*h* is Gāyatrī and Sarasvatī, the Devatā. It should be noted that whenever a Mantra is mentioned the name of its Muni or *Rishi* is first given, then the Chhanda*h* and then the Devatā.

In the Prapanchsāra (Ch. VII.) also, the Sādhanā of the Devī Sarasvatī is first introduced as she is the Queen of the Letters and Awakener of all knowledge (Bodha-dīpikā).

Verse 4 gives the Dhyāna of Sarasvatī. Her body is composed of the said letters and on her forehead is a fragment of the Moon. Her breasts are large and high. She is carrying in each of her (four) hands (1) the gesture of Jnāna-mudrā, (2) a rosary of Rudrāksha, (3) a jar full of nectar and (4) the gesture of Pustaka-mudrā. She is white and has three eyes.

Rāghava here quotes a long passage from the Tantrāntara giving Dhyānas of all the different letters. Verses 5-8 contain rules relating to Nyāsa of the letters and verse 9 speaks of Purashcharana. It is by Purashcharana that the Sādhaka becomes an adept in the Mantra. The Mantra has to be repeated in manner enjoined a specified number of times followed by Homa and other rites. Verse 10 gives the Yantra. This is followed by rules relating to her rituals with the names of her attendant Shaktis and their Dhyānas. These Shaktis are mostly the intellectual powers personified. After ritualistic worship, Nyāsa (verses 28, 29) should be done in three ways, namely, *Srishti* (creative), Sthiti (continuing), and Samhāra (withdrawing). After Sthiti Nyāsa she should be meditated upon along with her consort. The Dhyāna is given in verse 30. After Samhāra Nyāsa she is to be again meditated upon as the Queen of the Letters. The Dhyāna is given in verse 33.

Verses 34-36 contain the rules relating to Nyāsa and worship. She should next be meditated upon in her aspect of Shāradā. The Dhyāna is given in verse 37. Verses 38-40 describe her ritualistic Nyāsa which is amplified in the commentary. Verse 41 gives the Dhyāna of Ardhanārīshvara. Verse 45 gives a Dhyāna of united Vi*sh*n*u and Lak*sh*mī, like Ardhanārīshvara is of Shiva and his consort. Verse 49 gives another Dhyāna of the Devī as the Queen of the Universe. Verse 53 gives a Dhyāna of Lak*sh*mī.

Verse 57 gives a Dhyāna of the Devī as the Mother of All, (Sakalajananī). The Poet Kālīdāsa has a beautiful hymn to this aspect which is not much known.

Verse 61 contains a Dhyāna of the Devī as having eight hands.

Verse 67 contains a Dhyāna of Brahman as the transcedent Tejas, immeasurable, the one root of the Universe, pervading all creation as Sat and Chit, imperishable, a mass of nectar. The five Mantras, the first of which is the Pra*n*ava point towards him. This is the Prapancha-yāga-mūrti.

Verses 68-82 describe Prapancha-yāga which begins with a particular form of Nyāsa. Rāghava here cites a text which gives the names of the *Rishi* and Chhanda*h* of each of the Māt*ri*kā letters. It is partially corrupt and the different manuscripts have not been of any great help.

Verses 84-86 speak of the wonderful properties of Brāhmī (a kind of bitter herb) and how it helps in the perfection of the intellectual powers as also clear enunciation. This vegetable has been spoken of in several other places in this book. The rest of the chapter gives ritualistic rules.

CHAPTER VII.

Verses 2 to 4 give the Bhūtalipi Mantra. It is made up of the five short vowels, the four compound (Sandhi) vowels, the eight Vyāpaka letters, and the twentyfive Sparsha (consonant) letters. These letters are divided into nine groups and arranged in an order described in the text. Verse 5 says

that the letters of the Bhūtas (Elements), Ether, Air and others, are in these nine groups, only there is no Earth-letter in the second and in the ninth group there is neither a Water-letter nor an Earth-letter. The verses which follow give the *Rishis* and the Devatās of the nine groups (Vargas). Var*n*eshvarī (Queen of the Letters) is the Devatā of the Mantra. This is another aspect of the Devī Sarasvatī. The letters are looked at in a different way. The Tantra Shāstra attaches great importance to the letters, as all Mantras are made up of the letters.

Verses 9 to 14 describe the Tree of Letters (Lipitaru) under which the Devī is seated. The tree is made up of the letters. Parasamvit is its seed. Bindu and Nāda are its two tap-roots. Its branches which are the Earth-letters are spread in all directions ; its leaves which are the Water-letters cover the three worlds (upper, middle and lower); its sprouts which are the Fire-letters are bright like gems ; the Air-letters are its flowers and illumine its body ; the Ether-letters are its fruits which are the refuge of all creatures. The honey of heavenly nectar from the tree is sprinkling the Devī. The Vedas, the Āgamas and the like add to its height and beauty. It is Shiva and Shakti. The three worlds find shelter under it. The Munis by the help of this get what they desire.

Verse 15 gives the Dhyāna of the Devī. She is like (of the effulgence of) ten million stainless moons. Her breasts are large and high. On Her head is the crescent moon. Her three eyes are half-closed by reason of the libations of nectar of which she has partaken. In each of her four hands she is carrying the gesture of granting boons, a rosary, the gesture of Jnāna and a skull. She is in the pride of youth. Her body is composed of the Letters of the Alphabet. She is the Queen of Speech.

Verses 16 to 52 contain rules relating to ritualistic worship of the Devī in the course of which the names of the attendant Devatās and the articles of worship are enumerated.

Verse 53 describes Viyat Yantra (Yantra of Ether).

Verse 55 describes the Vāyavīya Yantra (Yantra of Air). Verses 57-59 describe the Āgneya Yantra (Yantra of Fire). Verse 60 describes Vāru*n*a Yantra (Yantra of Varu*n*a : the Deva of Water) and Verse 62 describes Pārthiva Yantra (Yantra of Earth). These descriptions are in each case followed by a statement as to what the Yantras are useful for.

Verse 65 contains the Vāgvādinī Mantra of ten letters. It grants the power of speech. Rāghava here quotes a hymn by Shamkarāchārya which is not traceable in his collected works. Verse 66 gives the names of the *Rishi*, Chhanda*h* and Devatā of the Mantra and directions about Nyāsa.

Verse 67 contains a Dhyāna of the Devī of the Mantra. Verses 68-79 give rules relating to Purashchara*n*a and ritualistic worship. This is the method followed in the case of almost every Mantra right through the book. That is, the Mantra is followed by the names of the *Rishi*, the Chhanda*h* and the Devatā. This again is followed by the Dhyāna of the Devatā and thereafter are given the rules relating to Purashchara*n*a, worship and Prayoga.

Verse 80 gives the Mantra of sixteen letters. Verse 82 gives the Dhyāna of the Devī of the Mantra and Verses 83-86, the rituals.

Verse 87 gives the Mantra of eleven letters, verse 89, the Dhyāna, verses 90-95, rituals.

Verse 96 gives another Mantra of eleven letters, verse 98 the Dhyāna, verses 99-103, rituals. In the course of this the author advises the use of Brāhmīgh*ri*ta which is to be prepared in a way somewhat different from that described in the previous chapter. Verse 104 gives another Mantra, verse 106, the Dhyāna and verses 107-112 describe rituals.

Verses 113-123 give rules of conduct of the worshipper of the Sarasvatī. The fruits and vegetables not to be eatern are named. He should not eat anything stale or kept over-night. He should not chew pan (betel leaf) at night. He should not go with a woman during day time nor with one who is in her flowers. He should not look at a naked woman. He

should not cast aspersions on a woman. In the mornings he should remain silent and never at any time speak falsehood. He should not study on the 14th, 8th and 1st day of the lunar half month, nor on the day of an eclipse (Solar or Lunar), nor on the last day of the month. When explaining any thing he should be fully awake and not lazy, avoid yawning and not get angry, avoid spitting and touching any limbs below the waist. If a man, a snake, a cat, a frog, a mongoose or any other animal passes between him and his auditor he should stop.

CHAPTER VIII.

This chapter begins by saying, 'I shall now speak of the Mantras of Shrī, which grant wealth and good fortune'. Verse 2 gives a Mantra and 3 speaks of the *Rishi*, Chhanda*h* and Devatā and Nyāsa. Verse 4 gives her Dhyāna, which is as follows ;—

I adore Shrī. She is seated on a lotus. Her effulgence is like that of gold. She has a lustrous crown on her head. She is raimented in silk which shines over her rounded buttocks. In two of her hands she is holding two lotuses and with the other two is making the gestures of Vara (Boons-granting) and Abhaya (Fear-dispelling). Four elephants resembling the Himālaya mountain are pouring nectar over her out of golden jars held in their uplifted trunks.

The verses which follow (5-7) give the rules relating to Purashchara*n*a of the Mantra and worship. Verses 8-19 give the names and description of her nine Shaktis, the Anga-devatās and so forth. Verses 20-29 speak of the benefit gained by her worship.

Verse 30 gives another Mantra of Shrī. Verse 31 gives the Dhyāna of the Devī of this Mantra. It says :—

I adore the beloved of Hari. She is seated on a lotus. She is lustrous like the ruby. In two of her lotus hands, she holds two lotuses and the other two are held in the gestures of Vara and Abhaya. Four large elephants of the colour of

snow are constantly pouring water out of jewelled jars held in their upifted trunk. She is the heavenly Pārijāta who grants all desires.

Verses 32 and 33 give the rules of Purashcharan*a* whereby Siddhi is attained in the Mantra.

Verses 34-37 give another Mantra and the names of the *Rishi*, the Chhanda*h* and the Devatā as also the rules relating to Nyāsa. Verse 38 gives the Dhyāna of the Devī of this Mantra which is as follows :—

May Kamalā protect and nourish ye ! She is seated on a lotus and has a smiling face. In two of her lotus hands she is holding two lotuses and the other two are held in the gestures of Dāna (Vara) and Abhaya. Her body is luminous like lightning. Over her large and high breasts are shining ropes of pearls. By her sidelong glances she is gladdening (her consort) Hari.

Verses 39-44 give rules regarding Purashcharan*a*, articles of worship and so forth.

Verses 45 to 52 give a fourth Mantra, the names of its *Rishi*, Chhanda*h* and so forth. Verse 53 says that after doing Nyāsa, the Sādhaka is to meditate upon a beautiful garden described in detail in verses 53-71. Having meditated upon this garden he should think of a beautiful Pārijāta tree in the middle of it ; and under it on a jewelled throne, he should meditate on Mahālak*sh*mī seated thereon. The Dhyāna, given in verses 74-88, is as follows :—

Meditate on the Supreme Devatā. She is the lustre of the of the rising sun, luminous with the crescent moon on her shining diadem and the garland she is wearing. She is decked with ornament set with gems. She is leaning forward as if with (the weight of) her (heavy) breasts. In two of her hands, she is holding two lotuses. In one of her other hands is held a sheaf of Shāli paddy and in the other, the gem Kaustubha. Her face is illumined by her gracious smile. Her three eyes are like three fullblown lotuses. On her lotus feet are tinkling bells. The girdle round her waist is set with nine kinds

of gems. Her stomacher studded with pearls, rubies and beryls is resting on her belly beautiful with its three folds (Trivali). Her navel is beautiful like a whirlpool in the waters of the Jāhnavī (Gangā : the Ganges). Her breasts are adorned with the paste of sandal, camphor and saffron. Ropes of large pearls, like drops from the rain clouds, adorn her. Her vestment is of silk. Her armlets of pure gold are studded with beryls and her wristlets of shining gold are studded with rubies. She is decked with rings set with rubies. Chains and collars of pure gold adorn her. Her neck resembling (in contour) the conchshell is adorned with various beautiful ornaments. Her gem-studded ear-ornaments resemble the rising sun. Her beautiful lips are red like the hibiscus and coral. Her teeth are like the seeds of the pomegranate. Her face is like the stainless fullmoon. Her three beautiful eyes are shaped like the petals of the lotus. Her eyebrows excel in beauty the bow of Kandarpa (Cupid's bow). Her nose vanquishes the beauty of the Tila flower (sesamum). Her forehead puts to shame the beauty of the half-moon and the Tilaka there, is fragrant with the fragrance of musk. Her lotus face is adorned by curls of hair like hungry black bees (round a lotus). Her hair is tied up with the flowers of the Pārijāta. The crown on her head is studded with priceless gems. She is the abode of charm and beauty and the source of all Greatness (Tejas).

Verses 89-118 give the rules relating to Purashchara*n*a of her Mantra, Āsana-mantra, names of the Pārshvadevatās and other details relating to her worship. The verses which follow (Vv. 119-140) speak of the Prayogas of her Mantra. Verses 141-143 give her Yantra.

Verses 144-145 give another Mantra of twentyseven letters. Verses 146-147 give the Nyāsa of the Mantra. Verse 148 gives the Dhyāna :—

Meditate always on the supreme beloved of Shārngī (Vi*sh*n*u). She is of the redness of vermillion and is seated on a lotus. She is the gem of the ocean of beauty. She is

adorned with a crown, armlets, garlands, ear-ornaments, waist-chains and the like. In one of her lotus-like hands is held the casket of wealth (Vasu-pātra) in the other a looking glass and in the other two, are two lotuses. She is surrounded by her hand-maidens.

Verses 149-159 give rules relating to Purashcharaṇa, the articles to be used in her worship, the names of the attendant Devatās and the fruit to be gained by her worship.

Verse 160 speaks of the wellknown Vedik Shrīsūkta. It is to be noted that when Vedik *Ṛ*ks are referred to they are rarely set down in the text. The commentator says that the Shrīsūkta which consists of the fifteen *Ṛ*ks of the Bahvṛchas is wellknown and he quotes a long passage from the Tantrāntara which gives the rules relating thereto as also the Shrīyantra.

This, it is hoped, will remove the erroneous impression that the Vedas contain no trace of the worship of the female aspect of the Brahman. Later on other instances of this will be found in this book.

Verse 161 to the end of the chapter lay down rules of conduct for the worshipper of Shrī. It is said here that the Sādhaka who wants Shrī should always be truthful. He should face the west when taking his meals. He should be gentle in his speech, and speak with a smiling countenance, and use scents and flowers. He should always be pure, sleep in a pure bed and with a young woman (Taruṇī) and with no one else. He should never eat when he has had oil rubbed over him. He should never rub turmeric on his face, nor sleep when he is impure in any way. He must not write anything on the ground. He must not eat salt or oil by itself. He must always be clean and avoid unclean food and so forth.

The commentator quotes a passage from the Prapanchasāra (Ch. XII.) which also lays down similar injunctions.

CHAPTER IX.

The second verse gives the Bīja of Bhuvaneshvarī. Verse 3 gives the names of the *Rishi*, the Chhanda*h* and the Devatā of the Mantra. Verses 4-13 speak of Nyāsa. It is said in verse 5, that the object of doing Nyāsa is the attainment of Devatābhāva. This means that the Sādhaka's mind becomes competent to receive things divine. The commentator cites a passage from the Prapanchasāra (Ch. X.), showing Shamkarāchārya's method of dealing with this particular class of Nyāsa.

Verse 14 gives the Dhyāna of Bhuvaneshī. She is the lustre of the rising sun. The moon is on her diadem. Her breasts are high. She has three eyes and a smiling face. With two of her hands she is making the gestures of Vara and Abhaya and in the other two, are held an Angkusha and a Pāsha.

Verse 15 speaks of the Purashchara*n*a of her Mantra and Homa. Verses 16 and 17 describe her Yantra. Her nine Pī*th*a Shaktis, named in verse 18, are Jayā, Vijayā, Ajitā Aparājitā, Nityā, Vilāsinī, Doghdhrī, Aghorā, Mangalā. Verse 19 gives her Pī*th*a-mantra. In describing the mode of worship (Vv. 22-32) it is said, among other things, that the following couples (Mithunas) are to be worshipped, *viz*, Gāyatrī and Brahmā, Sāvitrī and Vi*shn*u, Sarasvatī and Rudra, Kuvera and Mahālak*sh*mī, Madana and Rati, Ga*n*esha (Vighnarāja) and Pu*sht*i, his beloved. Each of these couples is described here. There should also be worshipped (Vv. 33-42) the two Nidhis (Gems) and the Angadevatās, namely, – Ananga-kusumā, Ananga-kusumāturā, Ananga-madanā, Ananga-madanāturā, Bhuvana-pālā, Gagana vegā, Shashirekhā and Gagana-rekhā ; as also her sixteen others Shaktis, *viz*., Karālī, Vikarālī, Umā, Sarasvatī, Shrī, Durgā, U*sh*ā, Lak*sh*mī, Shruti, Sm*ri*ti, Dh*ri*ti, Shraddhā, Medhā, Mati, Kānti and Āryā. The eight Māt*ri*s, Brahmā*n*ī and others should also be worshipped. Her hand-maidens, Anangarūpā

and others are also to be worshipped. Verses 43 to 50 describe rites for the attainment of worldly advantages. Verses 51-57 describe five Yantras.

Verse 58 gives a different Mantra. Verse 59 speaks of Nyāsa with the Mantra. Verse 60 gives the Dhyāna of the Devī of the Mantra. In this Dhyāna, the Devī is described as of the colour of vermilion. She has three eyes. On her head is a crown of rubies the brightness of which is enhanced by the lustre of the moon on her forehead. She has a smiling face and large breasts. She has two hands, in one of which she is holding a Cha*sh*aka (cup) filled with gems and in the other a red lotus. Her feet are resting on a gem-studded jar. She is benign of aspect and is the mother of all.

Verses 61-62 speak of Purashchara*n*a.

Verse 63 says that by daily taking Brāhmī Gh*r*ita over which the Mantra has been said, the Sādhaka becomes, in the course of a year, a poet. The commentator describes how this Gh*r*ita should be made. Āyurveda says that Gh*r*ita (clarified butter) preserves unimpaired the properties of herbs used in medicine. Verses 64-66 give other Prayogas.

Verse 67 gives another Mantra. Verse 68 gives its Nyāsa. Verse 69 gives the Dhyāna of the Devī of the Mantra :—

She is Shyāmā (colour of gold). The moon is on her forehead. With one hand she is making the gesture of Vara and with another hand she is holding a red lotus. In her third hand is a Cha*sh*aka full of gems and with the fourth she is making th the gesure of Abhaya. Ropes of pearls shine over her large breasts. She has got three luminous eyes and is seated on a red lotus. She is the beloved of Hara. She is the adored of the Suras (Devas or seekers of the Brahman). She is eternal.

Verses 70-79 describe her worship.

Verse 80 gives another Mantra, its *Rishi*, Nyāsa and so forth.

Verse 81 gives the Dhyāna of the Devī of the Mantra :—

She is seated on a lotus. Two of her hands are held in

the gestures of Vara and Abhaya and in the other two she is holding an Angkusha and a Pāsha.

Verses 82-90 describe the mode of worship.

Verses 91-94 describe the Gha*t*ārgala Yantra.

Verse 95 gives a Mantra of sixteen letters. Verses 96-104 describe how the Yantra is to be used and the benefits gained thereby.

Verses 105-108 describe two other Yantras.

CHAPTER X.

In Verse 1, it is said that the Devī Tvaritā is so called because she grants fruits quickly. The Sanskrit word means "quickly". In support of this, the commentator quotes a verse from the Prapanchasāra (Ch. XIII.) where the Sādhanā of the Devī is described. The second line of verse 1 and verse 2 give the Mantra of 12 letters. Verse 3 gives the names of the Muni, Chhanda*h* and so forth.

Verse 4-6 speak of Nyāsa. Verse 7 gives the Dhyāna :—

I adore the Devī Kairātī who is Shyāmā and whose head is adorned by the tail-feathers of a peacock. She is raimented with leaves and ropes of red Gunjā seeds rest on her large breasts. Eight great serpents adorn her ears, arms, waist and toes. She has three eyes and her hands are uplifted to grant boons and dispel fear.

The commentator says that the serpents Ananta and Kulika, who are Vipras, the colour of fire and each possessed of a thousand hoods, are the ear-ornaments. The serpents Vāsukī and Shangkhapāla who are K*sh*atriyas, yellow of colour each with 700 hoods, are the ornaments for the upper arm. Tak*sh*aka and Mahāpadma two other serpents who are Vaishyas, blue of colour, each with 500 hoods are the girdle. Padma and Karka*t*aka who are Shūdras, white of colour, each with 300 hoods are the toe-ornaments.

Verses 8-19 describe Purashchara*n*a of the Mantra and her worship, give the names of her attendant Devatās and describe how these latter are to be worshipped Verses 20-33

describe Homa with different articles for the attainment of different ends, such as, Shānti (Peace), *R*iddhi (Prosperity) and so forth. Verses 34 to 43 describe five different Yantras and speak of the benefits to be gained thereby.

Verse 44 gives the Trika*nt*akī Mantra as also rules relating to Nyāsa therewith. Verse 45 gives the Dhyāna :—

May the three-eyed Devī dispel all your fears ! She is blue below the navel, red below the neck and her face is white. She has four mouths with fierce fangs on the four sides of her belly and is terrific to behold. In her hands she is holding two lights (Dīpa), a conchshell and a Chakra. In her matted hair is the crescent moon.

In verse 48 is given another Mantra of the Trika*nt*akī. Verse 49 speaks of the Purashchara*n*a of this Mantra and the fruits to be gained thereby.

Verse 50 gives the Mantra of 15 letters of Nityā. Verse 51 gives the Nyāsa of this Mantra and verse 54 describes the place of her abode. She is seated there on a lotus placed on a throne. Her Dhyāna is given in verse 55 :—

Adore Nityā ! She has got the young moon on her forehead. She is red and three-eyed, She is carrying a Pāsha and an Angkusha, the wish-granting creeper and a skull and is playing on the melodious Vī*n*ā.

Verses 56 to 68 give the rules of Purashchara*n*a, worship and other details.

Verse 69 gives a Mantra of 12 letters and Verse 70 gives the rules relating to Nyāsa.

Verse 71 gives the Dhyāna :—

Meditate upon the wife of Shiva. She has got the half-moon on her forehead and is red of colour. Her raiment, ornament and decorations are all red. She has three eyes and is elated with wine. In her hands she is carrying a lotus, a Pāsha (noose), S*ri*n*i (goad) and a skull filled with wine. She is the adored of the immortals.

Verses 72-76 give rules of Purashchara*n*a and other rites.

Verse 77 gives the Mantra of Vajraprastāri*n*ī. It is of

twelve letters. Verses 78-79 name *Rishi*, Chhanda*h*, Devatā.

Verse 80 gives her Dhyāna :—

We seek refuge in the mother who is seated on a lotus of twelve petals placed on a red boat in an ocean of blood. Her body is red; on her red forehead is shining the crescent moon. She has three eyes and a smiling face. In her hands she is holding a pomegranate, an arrow, a noose, a goad, the bow of Madana (Deva of Love) and a skull. She is bending forward with the weight of her breasts.

Verses 81-87 give rules relating to rituals.

Verse 88 gives the Mantra of Tripu*t*ā, and the following verse names the *Rishi*, Chhanda*h* and Devatā and gives rules of Nyāsa. Verse 90 says that the Devī should be meditated upon as seated on two lotuses placed one above the other on a beautiful throne placed on the pericarp decorated by a *Shat*-ko*n*a (hexagon). The seat is placed on a jewelled altar under a charming canopy under a Kalpa (wish-granting) tree in the middle of a forest of Pārijāta trees.

Her Dhyāna [V. 91.] is as follows :—

Meditate on the primordial Shakti. She is of the colour of a golden lotus and leaning forward with the weight of her breasts. She is adorned with jewelled toe-rings, girdles, neckchains and the like. She has a jewelled crown on her head and three eyes. In her lotus hands she has a bow, a noose, two lotuses, a goad and flowery arrows.

Verse 92 says that she is surrounded by her handmaidens who have large breasts and are carrying fly-whisks, boxes containing betel leaves and mirrors in their hands. The Devī is looking at her votary with eyes which are raining, as it were, a shower of nectar on him.

The following verses describe the ritual. It is here said that Lak*sh*mī and Vi*sh*n*u, Gaurī and Hara, Rati and Smara are to be worshipped all round her beginning from the S. E. corner and the two gems Shangkha and Padma are to be worshipped on either side, and the Lokapālas are to be worshipped in their feminine aspects.

Verses 101 and 102 contain the Mantra, composed of thirteen letters, of Devī Ashvārū*dh*ā (Seated on a horse). Verse 104 gives her Dhyāna.

Meditate always on her who is seated on a horse. She is red and beautiful. A digit of the moon is on her forehead. She has three eyes. She is adorned with beautiful garlands and bending forward with the weight of her breasts. With her left hand she is pulling the Sādhyā (woman against whom the rites are directed) who is tied by a noose and is helpless with an access of love and in her right hand is a golden cane.

Verses 105-107 describe Purashchara*n*a and 108 her Yantra.

Verse 109 gives the Mantra of Annapūr*n*ā and 110 her Dhyāna :—

Adore Bhagavatī (Annapūrnā) ! She is red and clothed in beautiful raiment. She has the young moon on her forehead and is bending forward with the weight of her breasts. She is looking pleased as she is watching Shiva who with the crescent moon on his head is dancing in front of her. She is the giver of good and removes the pains of Samsāra.

The two verses which follow describe her worship.

Verse 113 contain the Mantra of Padmāvatī. Verse 115 is her Dhyāna. She is seated on a lotus. In her two hands she holds two lotuses. She has three eyes and is red of colour and wearing all kinds of ornaments. Her face is beautiful like a lotus.

Verse 119 gives her Yantra.

Verses 120-123 speak of Ama*th*a Nyāsa.

CHAPTER XI.

Verses 1 and 2 contain the Mantra of Durgā and the two following verses speak of the *Rish*i, Chhanda*h*, Devatā and, so forth. Verse 5 is the Dhyāna:—

May Durgā destroy all the evils which beset ye ! She has three eyes and is seated on a lion. On her forehead is the moon. In her four hands which are of the colour of emerald

she is holding a conchshell, a bow, a discus and arrows. She is wearing armlets, garlands, wristlets, girdles and toe-rings with tinkling bells thereto. Her ear-ornaments are set with brilliant gems.

The thirteen verses which follow describe the mode of worship. Verse 19 gives the Yantra.

Verses 21 to 24 contain the Mantra of Mahi*sh*amardinī.

Verse 25 is the Dhyāna :—

She is the colour of emerald. She has a (third) eye on her forehead. She is adorned with gems on her head and ears. She is seated on the head of a buffalo. She is holding a Chakra (discus), a Shangkha (conchshell), a K*ri*pā*n*a (sword), a Khe*t*aka (shield), Bā*n*a (arrows), Kārmuka (bow), Shūla (spear) and Tarjanī Mudrā (threatening gesture) in her hands. The moon is on her head. I adore her.

Verses 26-33 describe Purashchara*n*a and Prayoga.

Verse 34 gives the Mantra of Jaya Durgā.

Verse 37 gives the Dhyāna,—

I adore Jaya Durgā who is worshipped by those who seek Siddhi. She is of the colour of the firmament. Her fierce looks frightens the enemies. On her forehead is the crescent moon. She is seated on a lion. In her hands are a Shangkha, a Chakra, a K*ri*pā*n*a and a Trishikha (trident). She has three eyes. Her Tejas (glory, radiance) pervades the three worlds. All the Devas surround her.

Verses 38-40 contain rules of Purashchara*n*a and Prayoga.

Verse 41 contains Shūlinī Durgā Mantra.

Verses 42-45 speak of the *Rishi*, Chhanda*h*, Devatā and so forth.

Verse 46 gives her Dhyāna :—

I meditate on Shūlinī. She is seated on a lion and is of the dark colour of the rainladen cloud. In her (eight) hands are a Shūla, a Bā*n*a, a K*ri*pā*n*a, an Ari (discus), a lotus, a mace, a Bow, a Pāsha. She has three eyes and has the moon on her forehead. She is attended by four hand-maidens who are carrying Khe*t*akas. She is the terror of the enemy army.

Verses 47-62 give rules of Purashcharana and so forth.

Verses 63-65 give Vana-Durgā Mantra. The Devī is also called Vindhya-vāsinī. Four verses which follow give name of *Rishi* and so forth. Verse 70 is her Dhyāna :—

Meditate on her who abides in the Vindhya (Mountains). She is seated on a golden lotus and has three eyes. She is lustrous like lightning and has in two of her hands a Shangkha and a Chakra and the other two are in the attitude of granting boons and dispelling fear. Her face is beautiful as the full moon and on her forehead is the crescent moon. Neckchains, armlets, garlands and earrings adorn her. The Devas hymn her. By her side is Shiva.

Verse 71-75 speak of Purashcharana and rituals.

Verse 76 contains a Dhyāna for the Sādhaka who seeks the protection of the Devī :—

She is like the fire of final dissolution (Kāla-pāvaka) and in her hair is the half-moon. She has an eye on her forehead. She is seated on a fear-inspiring lion. In her (eight) hands are held the Chakra (discus), a Shangkha (conch), a Kripāna (sword), a Khetaka (shield), a Chāpa (bow), a Bāna (arrow), a Karotikā (skull) and a Shūla (trident). She subdued the whole army of the Asuras.

Rāghava quotes other similar Dhyānas from the Prapanchasāra and other texts. Different Prayogas are given (Vv. 76-123).

Verse 123 gives the Rakshākara (protective) Yantra of Vindhya-vāsinī. It is helpful in the attainment of wealth, immunity from evil influences and the like.

CHAPTER XII.

This chapter begins with a prayer to Tripurā.

Verse 3 gives the Mantra of Tripurā. Rāghava cites texts which say that she is so called because she created the three (*viz.*, Brahmā, Vishnu and Rudra) and so preceded them, because the three Kāndas of the Vedas are by her pervaded and also because she is even at the time of Pralaya.

Verse 4 says that the Mantra is composed of three parts.

Verses 5-32 contain the names of the *Rishis* and so forth and a long account of how Nyāsas to be done with the Mantra. This is supplemented by Rāghāva by other texts.

Verse 31 gives the Dhyāna :—

She is of the colour of a thousand rising suns and garmented in red silk. Her face beautiful like a red lotus is lighted by her three eyes. Her breasts are smeared with red sandal. She is wearing a garland of heads. On her head is a crown on which is the moon. She is smiling gently. In each of her hands is held a rosary, a book, the gesture of granting boons and that of dispelling fear.

Verses 32-70 contain an account of the Purashchara*n*a and ritualistic worship and Prayoga.

Verse 71-75 describe three Yantras.

Verse 77 gives the Bālā Mantra. Verses 78 and 79 give the Gāyatrī. Verses 81-94 contain a hymn of praise. The opening verse of which says that as even Brahmā and other great Devas do not know the subtle (Sūk*sh*ma) form of the Devī who is the source from which the universe emanated the hymner therefore sings the praise of the gross (Sthūla) form.

Verses 96-99 contain the Mantra of Rājamātanginī which is made up of 88 letters. Verses 100-127 contain directions for Nyāsa and verse 128 contains her Dhyāna :—

She is seated on a gem-studded altar and listening to the pleasing notes of the parrots. One of her feet is resting on a lotus. She is playing on a Vī*n*ā. She is elated with the nectar of which she has partaken. She is slightly dark of hue. On her forehead is the crescent moon. Her shining hair is made into a charming knot. Her raiment is red. She is wearing a garland of waterlilies. On her forehead is shining a Tilaka. She has armlets made of conchshells.

This is followed by rules relating to Purashchara*n*a and ritualistic worship.

Verses 157-166 contain a Hymn of the Devī.

CHAPTER XIII.

This chapter gives an account of the worship of the different aspects of Ga*n*esha. The Prapanchasāra (Ch. XVII.) deals with this.

Verse 2 contains the Bīja of Ga*n*esha which is Gang and verse 3 speaks of the way Nyāsa is to be done therewith.

Verse 4 contains the Dhyāna :—

He is the colour of vermilion, three-eyed and has a large belly. In each of his lotus hands is held a tusk (his own), a noose, a goad and the gesture of granting boons. His face is that of the lord of elephants and at the end of his thick trunk is a beautiful pomegranate. On his forehead is shining the young moon and his cheeks are flooded with the copious flow of Dāna (exudations from an elephant's temple when in rut). His raiment and the unguent on his body are red. Huge serpents are his adornment.

Verses 5-26 describe Purashchara*n*a of the Mantra, the articles to be used in his worship, and give the names of the Pī*th*a-shaktis and attendant Devatās.

Verses 27-28 give the Mantra of twenty-eight letters of Mahāga*n*apati.

Verse 29 says that the *Rishi* of the Mantra is Ga*n*aka, the Chhanda*h* is Niv*ri*t Gāyatrī and verse 30 describes the Nyāsa of the Mantra.

Verses 31-38 say that he is to be meditated upon as seated on a lotus consisting of the letters of the alphabet (Māt*ri*kāmbuja). The Sādhaka should meditate upon an island composed of nine gems, placed in an ocean of sugar-cane juice ; a soft gentle breeze blows over the island and makes the waves wash the shore thereof. The place is a forest of Mandāra, Pārijāta and other Kalpa trees and creepers, and the light from the gems thereon casts a red glow on the ground. The six gladdening seasons are always there. The sun and the moon brighten up the place. In the middle of the island is a Pārijāta tree whereon are the nine gems and

beneath it is the great Pī*th*a (altar) on which is the lotus whereon is seated Mahāga*n*apati. His face is that of the great elephant with the moon on it. He is red and has three eyes. He is held in loving embrace by his beloved who is seated in his lap and has a lotus in her hand. In each of his ten hands he is holding a pomegranate, a mace, a bow, a trident, a discus, a lotus, a noose, a red water-lily, a sheaf of paddy and his own tusk. He is holding a jewelled jar in his trunk. By the flapping of his ears, he is driving away the bees attracted to his temples by the fluid exuding therefrom, and he is scattering gems from out of the jar held in his trunk. He is wearing a ruby-studded crown and is adorned with gems.

Verses 39-61 give a description of Purashchara*n*a and Prayogas.

Verse 62 gives the Bīja of Bhūmi (The Earth).

Verses 63-65 describe the Yantra of Mahāga*n*apati.

Verses 66-67 give the Mantra of 26 letters of Viriga*n*apati and verse 68 speaks of the Muni, Chhanda*h* and Devatā.

Verse 69 gives directions about Nyāsa and says that Viriga*n*apati is to be meditated upon in a place similar to that described in the Dhyāna of Mahāga*n*apati.

Verse 70 gives the Dhyāna :—He is the colour of vermilion and has the face of an elephant. On his head is the half-moon. He has three eyes. In three of his hands he is holding a noose, a goad and a skull full of wine and his fourth hand is resting on the Yoni of his consort Pu*sht*i and at the end of his trunk he has a vessel full of wealth. Pu*sht*i is touching his Linga and embracing him with her right hand and in her other hand is held a lotus.

Verses 71-76 contain directions regarding Purashchara*n*a, worship, Homa and the like. There is also given here the fruits gained by such worship.

Verse 77 gives the Mantra of twelve letters of Shakti-ga*n*apati and verse 78, the *Rishi*, Chhanda*h* and Devatā and rules of Nyāsa of the Mantra. Verse 79 gives his Dhyāna :—

We adore him who is of the bright colour of pearl. He has the face of an elephant in rut. He has three eyes and the moon is on his forehead. A jewelled crown is on his head. He has a lotus, a goad and a jar full of gems in each of his three hands and his fourth hand is resting on the Yoni of the Devī seated in his lap. His trunk is resting on the jar of gems. The Devī who is of the colour of the lotus is holding in one hand a lotus whilst with the other she is touching his Linga.

Verses 80-83 give the usual rules of Purashcharana, worship and particulars relating to Prayoga.

Verse 84 gives another Mantra of eleven letters and 85 the *Rishi* and other details. Verse 86 gives the Dhyāna :—

I ever meditate upon the Omnipresent One who is of the colour of red hibiscus. He has the face of an elephant with three eyes and the halfmoon is on his forehead. In each of his four hands he is holding a sugarcane, the gesture of granting boons, a noose and a goad. The tip of his trunk is resting on the Yoni of his Shakti who is embracing him and holding the tip of his Linga with one hand and with the other a lotus. She is the colour of molten gold. He is full of desire.

Verses 87-90 give directions about rituals and the like.

Verses 90 and 91 give the Mantra of Kshipraprasādana Ganesha. It is of ten letters. Kshipraprasādana means 'quickly pleased'. Verse 93 give his Dhyāna :—

May the Elephant-headed One protect ye ! He is red and has three eyes. The young moon is on his forehead and he is wearing a shining garland. In each of his hands is held a noose, a goad, a Kalpalatā and one of his own tusks and he has a pomegranate at the tip of his trunk.

Verses 94-102 give rules of worship, Homa and the like.

Verse 103 says when Tarpana (oblation) is made, he is to be meditated upon as seated on a lotus and beautiful like a mountain of gold, and as coming out of the effulgence of the sun, down rows of silver steps into the water with which the Tarpana is made.

Verses 105-106 give the Mantra of Heramba Ganesha and describe the way Nyāsa is to be done therewith.

His Dhyāna is given in verse 107 :—

I adore Heramba who is of the lustre of the sun. He is seated proudly on a lion. He has five faces each like that of an elephant, and one of them is on top and upward turned. They are of the colour of pearl, gold, blue, Kunda flower (white) and red respectively. The moon is on the forehead of each of these. With two of his hands he is making the gestures of granting boons and dispelling fear and in each of the other eight is held a ball of sweets, his tusk, an axe, a skull, a rosary, a hammer, a goad and a trident.

Verses 108-113 contain directions regarding worship, Homa and the like. Verses 114-119 describe the Yantra to be worn as an amulet and give the Mantra to be written thereon.

Verses 119-120 give the Mantra of Subrahmanya or Kārtikeya. Verse 121 gives his Dhyāna :—

We adore Subrahmanya. He is of the colour of vermilion and his face is beautiful like the moon. Beautiful armlets, garlands and other ornaments adorn him. He is holding in each of his hands a lotus, the gesture of dispelling fear, a cock and the weapon Shakti. He is raimented in red and the unguent on his body is also red. He grants the happiness of heaven to, and destroys the fear of, his votaries.

The eight verses which follow give details of worship.

Verses 131-151 are a hymn in adoration of Ganesha. In it he is, among other attributes, spoken of as one with Omkāra and therefore Shabda Brahman.

CHAPTER XIV.

Verses 1-3 give the Mantra of Soma (Chandra, Moon).

Verse 4 contains the Dhyāna :—

I always adore Soma, the ocean of nectar. He is of the whiteness of camphor and pure crystal. His face is the circle of the full moon and the blue tresses which surround it enhance its beauty. Ropes of pearls which adorn his body

uproot darkness. In his two hands are held a waterlily and the gesture of granting boons. The stain on his surface is due to the deer he has in his lap.

Verses 5-27 describe Purashchara*n*a, worship and Prayoga.

Verse 28 gives the Mantra of Sūrya (Sun). The Mantra is of eight letters. Verses 29 to 35 contains rules of Nyāsa and other details and verse 36 gives his Dhyāna :—

I adore the Lord of the Day. He is of the redness of the Bandhūka flower and seated on a red lotus. He has three luminous eyes and a ruby crown on his head. He is holding a lotus in each of two of his hands and with the other two is making the gestures of dispelling fear and granting boons. He is adorned with armlets, garlands and so forth.

Verses 37-57 describe Purashchara*n*a, worship and Prayoga.

Verse 58 gives Prayojana-tilaka Mantra and 59 and 60 Nyāsa. Verse 61 gives the Dhyāna of the Devatā :—

I adore Bhānu (an aspect of Sūrya). He is seated on a red lotus. He is the ocean of endless good and the Lord of the limitless Universe. In two of his hands he is holding two lotuses and the other two are held in the attitudes of dispelling fear and granting boons. He is red and is wearing a ruby crown. He has three eyes.

Verses 62-65 give rules of Purashchara*n*a and rituals.

Verse 66 gives the Bīja of Mārta*nd*a Bhairava. This Bīja is very difficult to pronounce and the commentary says that it is only the Guru who can show the way to do it. If this Bīja is placed between two Vimba Bījas and repeated then it becomes very effective. The verses which follow give rules of Nyāsa. Verse 71 gives the Dhyāna of Mārta*nd*a :—

We adore Mārta*nd*a. He is of the redness of a golden lotus and coral. He has four beautiful faces with three eyes in each. He is holding in each of his lotus-like hands a beautiful Kha*t*vānga, a lotus, a discus, a Shakti, a noose, a goad, a very beautiful rosary and a skull. The left half of his body is that of his beloved. On his head is a jewelled crown and he is wearing a shining garland.

Verses 72 to 79 describe the ritual beginning with Purashcharana.

Verses 80-88 give the Ajapā Mantra (Hamsah) and other particulars. The Devatā of the Mantra is the Lord of Girijā who is the beginning of creation. The reason for giving it here, says Rāghava, is that this Mantra partakes of the nature of Agni and Soma—(Agnīshomātmaka).

Verse 83 gives the Dhyāna :—

May he who is half the Mother and half the Lord, who is the Root of the Universe protect ye ! He is of the colour of the rising sun and like a flash of lightning. In his hands are a noose, the gesture of dispelling fear, the gesture of granting boons and a battle-axe. Celestial ornaments made of nine kinds of gems adorn him. His body is Moon (Soma) and Fire (Agni). He has three eyes. On his forehead is the Moon.

In the Nyāsa of the Mantra (Vv. 84-90) parts of the Hamsavatī *Rik* of the *Rig*veda is to be used.

Verse 91 states the benefit gained by the Sādhanā of this Mantra. There is a long passage cited by Rāghava from the Tantrāntara in which a more detailed account of the ritual is given. In this, the way we breathe and how often we do it in the course of twentyfour hours and other details are given.

The identity of the Hangsah Mantra with the Pranava is recognised among Sādhakas and fully explained by, among others, Shamkarāchārya in the Prapanchasāra (Ch. IV.). This Mantra is called the Root of the Universe as it is the breath of life.

It may incidentally be noted that it is this Hangsah and not a 'Swan' which is the carrier (Vāhana) of Brahmā.

Verses 92-94 give the Mantra of Agni (Fire) and other particulars. Verse 95 gives the Dhyāna :—

I adore red Agni. He has a golden garland resting on his shoulders. He is adorned with red garlands and red sandal paste. The mass of flames shining on his head are like so many matted locks. His raiment is very white. In each of his hands he is carrying a Shakti, a Svastika, a Darbha-

mu*sh*t*i*, a rosary, a sacrifical ladle (Sruk) and spoon (Sruva), the gestures of dispelling fear and granting boons. He has three beautiful eyes.

Verses 96-115 deal with Purashcharana and so forth.

Verses 116 and 117 give the Mantra of Turagāgni (Va*d*avāgni : Horsefire) and 119 gives the Dhyāna :—

He is of the form of a horse and he has come out of a golden Ashvattha tree, and is red like a mass of vermilion. Flames are the hairs on his body. His beauty charms the world. Ornaments of priceless gems adorn his neck. Gems come out of his organs (Indriyas) are spread all over the world.

The rest of the chapter describes the ritual and the different benefits derived therefrom.

CHAPTER XV.

This chapter deals with the worship of Vi*sh*n*u*. Verse 2 gives a Mantra of eight letters. The text (Vv. 10-11) speaks of a Mantra of twelve letters and then proceeds (Vv. 12-21) to speak of Nyāsa and other rites.

Verse 22 contains a Dhyāna of Vi*sh*n*u* :—

I ever adore the Supporter of the Universe. He is lustrous with the lustre of ten million rising suns and in his hands are a conchshell, a mace, a lotus and a discus. On either side of him are beautiful Lak*sh*mī and Vasumatī. He has a crown on his head and is wearing armlets, garlands and ear-ornaments. His raiment is yellow. The Kaustubha gem enhances his lustre and on his breast is the sign of Shrīvatsa.

Shrīvatsa is the curl of white hair on the breast of Vi*sh*n*u*.

Verses 23-36 contain ritualistic rules.

Verse 37 gives another Mantra of twelve letters ; and the three following verses speak of the *Rish*i and so forth as also of Nyāsa. Verse 41 contains the Dhyāna. This is similar to the last, only Vasumatī and Lak*sh*mī are not in this and he is described as of the colour of ten million moons of autumn. This aspect is adored by great Munis.

Verse 47 contains a Mantra of 14 letters. The Dhyāna according to this Mantra is in verse 50 :—

He is of the colour of lightning and the moon. Half his body is Vaiku*nth*a (Vi*shn*u) and the other half is Kamalajā (Lak*sh*mī). This union is due to mutual affection. He is adorned with gem-set ornaments. He is carrying in each of his eight hands the Vidyā-mudrā, a lotus, a mirror, a jar of gems, again a lotus, a mace, a conchshell and a discus.

Vi*shn*u is Vaiku*nth*a as he is beyond (*vi*) all Ku*nth*ā or limitation. The name Vi*shn*u again, means he who pervades Creation. The word comes from the root *vish* = to enter.

Verse 53 contains a Mantra of eighteen letters ; after naming the *Rishi* and so forth (Vv. 54-57) the Dhyāna is given in verse 58 :—

We worship him who is of the radiance of pearls and is seated on the moon. Nine different kinds of gems are in his ornaments. His lotus-like face is adorned with locks of hair like black bees. In his lotus hands are held a golden jar filled with pure water and a cup of gold full of curd and rice.

Verses 59-68 describe rituals and Yantra.

Verses 69 and 70 contain a Mantra of Vi*shn*u as Hayagrīva (Horse-headed). This is followed by names of *Rishi* and so forth. Verse 72 is the Dhyāna :—

He is of the lustre of the autumnal moon and adorned with ornaments set with pearls. His head is that of a horse. In two of his hands he is holding a discus and a conchshell and the other two are resting on his knees.

Verses 81 gives the Mantra of Rāma.

Verse 84 gives Dhyāna :—I always adore Rāghava who is of the charming radiance of dark rain clouds. He is seated in the Vīrāsana posture, with one hand in the gesture of Jnāna-mudrā and the other resting on his knee. He is adorned with a crown, armlets and various other ornaments. Sītā who is lustrous like lightning and is holding a lotus in her hand is seated by his side and looking at him.

Verses 85-98 describe rituals and the Dhāra*n*a Yantra or amulet.

Verses 99-100 give the Mālā Mantra of forty-seven letters of Rāma and verse 101 gives the Mantra of ten letters.

Verses 103-105 give the Mantra of Varāha and the two following verses speak of Nyāsa and other details.

Verse 108 gives his Dhyāna. Verses 109-127 describe the rituals and Yantra. Verse 128 gives Varāha Bīja.

The Yantra of Varāha (V. 132), buried in manner enjoined, in a selected spot in a village, town or like place, ensures its stability and prosperity.

Verse 134 gives the Dharā-h*ri*daya (Heart of the Earth) Mantra.

Verse 138 gives the Dhyāna :—We adore Vasudhā (Earth as container of all wealth). She is green. She is seated on a lotus. She is adorned with variegated gems and raiment and is bending forward with the weight of her large breasts. She is holding in her hands two lotuses, a sheaf of fresh Shāli-paddy and a parrot.

The rest of the chapter gives ritual.

CHAPTER XVI.

The chapter begins with the Mantra of Nara-simha (Man-lion). This is one of the aspects of Vi*sh*nu. The Mantra is Vedik. After naming the *Rishi* and so forth (3-6) the Dhyāna of Nara-simha is given in verse 7 :—

I ever adore the omnipresent Nara-simha. He is of the lustre of a mountain of rubies. By his effulgence are the Rāk*sh*asas panic-struck. Two of his hands rest on his knees and in the other two are held the Chakra and the Shangkha. He has three eyes. His ornaments are brilliant red. Flames of fire issuing from his fangs and tongue light up his face. His hair is standing on end.

This is the placid (Saumya) Dhyāna. Verse 13 gives the Dhyāna of his fierce (Krūra) aspect. As such Nara-hari (Man-lion) is of the effulgence of ten million rising suns. He

is ornamented with a shining crown and neckchains. His fangs make his face fierce. By his long arms tipped with shining nails he is tearing open the king of Asuras. The Sun, the Moon and the Fire are his three eyes. His matted hair shining like lightning frightens. He is belching fire.

The word Asura is ordinarily translated as the equivalent of 'Demon'. Shamkarāchārya (*Vide* Com. Sanat-sujātīya) interprets it also to mean a person who seeks the pleasures of the senses. The king is Hira*n*ya-kashipu who, as the name shows, is the embodiment of pride of wealth.

In verse 14, it is said that for the purpose of Saumya (propitiatory) rites the Saumya Dhyāna is appropriate and in Krūra (cruel) rites, the Krūra Dhyāna. After describing (Vv. 15-31) the ritual and the benefits therefrom, the Pūjā Yantra is described in verse 32 and another Yantra in verse 38.

Verse 39 gives the Bīja (K*sh*raung) of N*ri*simha.

Verses 40-42 give the Mantra of Jvālā-n*ri*simha.

Verse 45 gives his Dhyāna :—He is terrific like the Fire of Pralaya (final dissolution). He has three eyes. Flames of fire add to his lustre. He has fierce fangs and is a terror to the Rāk*sh*asas. His matted locks scattered in all directions make him awful to behold. In each of his hands is held, a conchshell, a discus, a sword and a shield.

Verse 48 gives the Mantra of Lak*sh*mī-n*ri*simha and verse 50, his Dhyāna.

In his commentary to verse 54 Rāghava quotes long passages from Agasti-samhitā, Mantra-tantra-prakāsha, Vāyavīya-samhitā, Kula-prakāsha-tantra, Vaishampāyana-samhitā and some unnamed authorities giving rules relating to Purashchara*n*a. Here is also cited a text from the Vāyavīya-samhitā describing the three forms of Japa, namely, Uchcha (spoken), Upāngshu (muttered) and Mānasa (mental). The Gītā is cited to say that the rite of Japa is the highest rite and the very self of the Lord.

Verse 64 describes a Yantra of N*ri*simha.

Verse 67 gives the Sudarshana Mantra.

The attention of the reader is drawn to the N*ri*simhatāpanī and the *Shat*chakra Upani*sh*ads.

Verse 75 contains the Dhyāna of Vi*shn*u as Muraripu or Murāri (Enemy of Mura) :—

He is resplendent like the sun at the time of final dissolution. By his glory and radiance he fills up the three worlds. His eyes are red and hair, tawny. He is the terror of all enemies. His fangs are terrific. He is laughing loudly in derision. In his hands are a discus, a conch-shell, a mace, a lotus, a huge hammer, a bow, a noose and a goad. Thus should the enemy of Mura be pictured in the mind.

Mura is usually said to be the name of a demon. It also means anything which distracts the mind and thereby obstructs the path to Liberation.

Verses 76-131 describe Purashchara*n*a and ritual.

Verses 132-140 describe six Yantras.

CHAPTER XVII.

This chapter begins with the Puru*sh*ottama Mantra and the rites relating thereto. In the Prapanchasāra (Ch. XXIII. 2nd Edition) Shamkarāchārya has dealt with the same subject. It is called the Guptapa*t*ala by Rāghava.

A Christian writer speaks of the Prapanchasāra as a "foul book", alluding possibly, to the description of the ecstacy of the devotees of the Mantra. Regrettable as such remarks undoubtedly are, one should not wonder at it, for writers of this type are not capable of the emotions which the true devotee experiences. They do not, it may be surmised, believe in and appreciate their own Bible. If they did, the Song of Solomon would have taught them to be more circumspect in the language used in dealing with sentiments which are foreign to them.

The Mantra given (Vv. 2-11) is one of two hundred letters. The verses which follow give the usual particulars.

After describing a beautiful garden (Vv. 23-29) ; it is said (V. 30) that the Deva Puru*sh*ottama should be meditated

upon there, as united with his consort who is of the colour of a lotus and is holding a lotus in her left hand and embracing him with her right. He is looking smilingly at her. He is holding in each of his hands the conchshell, the noose, the hammer, the bow, the arrow, the sword, the mace and the goad.

Verses 31 to 58 contain ritulistic rules.

Verse 59 gives Shrīkara Mantra of eight letters.

Verses 62-65 show how Nyāsa is to be done with the Vedik *R*ik beginning 'Brāhma*n*o'sya mukham āsīt' in the Purus*h*a-sūkta and verse 67 gives the Dhyāna :—

He is lustrous as a mountain of gold and in his lotus face has lotus-like eyes. On his chest is the gem, Kaustubha. He is beautiful to look at and is adorned with a crown, armlets and other ornaments. He is seated on the bird-king Garu*d*a. In his four hands he is carrying a conchshell, a discus, a mace and a lotus. He is imperishable.

Verses 68-81 describe rituals.

Verses 82 and 83 give the Gopāla Mantra and this is followed by the Dhyāna of the Deva in verse 89. The Dhyāna is preceded by a description of B*ri*ndābana with the thousands of Gopinīs whose faces are like lotuses and who in the excess of their desire are reduced to helplessness.

The description may be compared with that in the Gupta-pa*t*ala of the Prapanchasāra.

Verses 90-102 describe ritual and Gopāla Yantra.

Verse 103 gives the Pi*nd*a Bīja.

The commentator cites, under this verse, long passages containing Dhyānas of the boy K*rishn*a.

Verse 104 gives a Mantra of six letters of K*rishn*a, and verse 105, one of ten letters, verse 106, one of sixteen letters and verses 107-109, one of thirty-two letters.

Verse 110 gives the Kāma-linga Yantra. Verse 111 gives a Mantra of thirty-two letters which is to be inscribed on the Yantra. Verses 112-113 give directions as to how the Yantra is to be drawn with the Mantras therein.

Verses 114-116 describe another Yantra and the Mantra to be inscribed therein.

Verse 117 gives the Mantra of Kāma. It is of one letter. Verse 120 gives the Dhyāna of Kāma and verses 121-143 describe rituals. Verse 144 gives his Yantra. Verse 145 gives his Gāyatrī. Verses 146-147 give the Mālā Mantra of Kāma. It is of forty-eight letters. Verse 148 describes another Yantra of Kāma.

Verses 150-161 contain a hymn to Vi*sh*nu wherein he is adored in all his different incarnations. In this among the ten incarnations Buddha is included. In speaking of the Buddha incarnation, it is here said that for the suppression of the Asuras he assumed the Kaupīna (a bit of rag) as his garb and composed Shāstras which are almost irrefutable (Amogha-kalpa). In the Prapanchasāra, Buddha is not recognised as one of the Avatāras.

CHAPTER XVIII.

In this chapter are given various Mantras of Shiva. The name Shiva is derived from the root, *vash*=to rule. His carrier is V*rish*a which means Dharma. Shiva's rule is based on Dharma. V*rish*a is commonly translated to mean a bull, which it also means.

In verse 2 is given his Mantra of six letters. Verses 3-6 describe Nyāsa.

The commentator cites a verse which says that the six limbs (*Shad*anga) of Shiva are,—All-knowingness, Contentment, Limitless knowledge, Self-dependence, Imperishability and Limitless power.

The text proceeds to give (Vv. 7-12) Golaka Nyāsa.

Verse 13 contains the Dhyāna of Shiva :—

He is lustrous like a mountain of silver with the beautifully shining moon on his forehead. He is adorned with gems and carries in each of his four hands a battle-axe, a deer and the gestures of granting boons and dispelling fear. He is gracious of mien, seated on a lotus, raimented with a tiger-skin and

surrounded by all the Devas who are singing his praise. He is the source of the universe. His form is the universe. He dispels all fears. He has five faces with three eyes in each.

This is followed by (Vv. 14-31) rules of Purashcharana and other rites.

Verses 32-33 contain a Mantra of eight letters and rules relating there to.

Verse 34 contains the Dhyāna of Shiva as the Deva of the Mantra :—

He is red like the Bandhūka flower and has three eyes. A digit of the moon is on his forehead. He has a smiling face and in each of his hands is held, a trident, a skull and the gestures of granting boons and dispelling fear. On his left knee is seated his beloved, holding in her left hand a beautiful red lotus and with the other hand embracing him. She is adorned with gem-studded ornaments.

Verses 35-48 contain rules of Purashcharana and other rites.

Verse 49 contains the Prasāda Mantra and this is followed by (Vv. 50-55) rules relating to Nyāsa and so forth.

The commentator here cites the Vedik *Ri*ks of Ishāna, Tat-puru*sh*a, Aghora, Vāma deva and Sadyo-jāta. Verses 56-84 describe how Nyāsa is to be done with the *Ri*ks.

Verse 85 contains the Dhyāna of Sadāshiva :—

He is the Lord whose five faces are, respectively, the colour of pearl, yellow, rain-cloud, mother of pearl and hibiscus flower. He has three eyes in each face. He is of the effulgence of millions of fullmoons. In each of his ten hands he has a trident, a battle-axe, a sword, the thunderbolt, the fire, a great serpent, a bell, a goad, a noose and the gesture of dispelling fear. He is adorned with priceless gems.

This is followed by rules relating to Purashcharana and other rites.

Verse 98 contains the Prasāda Mantra of eight letters.

Verse 100 contains the Dhyāna of the Deva :—

I adore him who is of the colour of vermilion. On his

head is a gem-studded crown and the Moon. On his forehead is shining his third eye. His lotus face is illumined with a smile. The gems and ornaments he is wearing are of celestial excellence. On his left knee is placed the right hand of his beloved who, with the other hand, is holding a red water-lily. One of his hands is on the rounded and high breast of his beloved and with the others he holds the Veda, a battle-axe and the gesture of granting boons.

Verses 101-104 contain rules of Purashchara*n*a and rituals.

Verse 105 contains the Mantra of Shiva as M*ri*tyunjaya (Conqueror of Death) and verse 108 his Dhyāna :—

His three eyes are the Moon, the Sun and the Fire. He has a smiling face. He is seated on a lotus and another lotus is above him. He is of the effulgence of the moon. One of his hands is held in the gesture of Jnāna-mudrā, and in each of the others is a noose, a deer and a rosary of Ak*sh*a beads. The nectar flowing from the Moon in his matted hair, bathes his body. He is wearing garlands and other gems. His beauty charms the universe. He is the Lord of creatures and the Conqueror of Death.

Verses 109-124 contain rules relating to Purashchara*n*a and so forth. Verse 125 says that, he, the Lord of Umā, should be meditated upon in the heart for the alleviation of all pain. Verses 126-128 contain some more ritualistic rules and verse 129 gives his Yantra.

CHAPTER XIX.

Verses 2 and 3 give the Mantra of Dak*shin*ā-mūrti. This is followed by the usual particulars about the name of the *Rishi* and so forth. Verses 10-18 contain a description of the place where he is, and as his subtle (Sūk*sh*ma) form is ineffable, the Dhyāna in verse 19 is of his gross (Sthūla) form :—

I adore him who is like the Mount Kailāsa. On his matted locks is the crescent moon. His gaze is fixed on the tip of his nose. He is three-eyed and is seated in the Vīra posture

(Vīrāsana). He is gracious of mien carrying in three of his hands the Jnāna-mudrā, a battle-axe and a deer and one hand is placed on his thigh. Serpents encircle his waist. He is surrounded by the Munis.

It may be noted that all the Dhyānas given in the book are of the Sthūla forms only for the help of the Sādhaka towards that which words cannot describe.

This is followed by rules relating to Purashcharana and so forth.

Verses 25 and 26 contain directions regarding a method of making of Brāhmīghrita by Sādhakas of this Mantra.

Verses 27, 28 give another Mantra and this is followed by, as usual, the name of the *Rishi* and so forth.

Verse 31 contains the Dhyāna of Dakshinā-mūrti as the Deva of this Mantra :—

I adore him who is three-eyed and is of the colour of crystalline silver. In two of his hands are a rosary of pearls and a jar of nectar, and with the other two he is making the gestures of Vidyā and Jnāna. On his forehead is the Moon. He is adorned with many kinds of ornament. Serpents encircle his waist.

Verses 32-41 deal with Purashcharana and rituals.

Verses 42, 43 contain the Mantra of Shiva as Nīlakantha (Blue-throated) and verse 48 is his Dhyāna :—

He is seated on a lotus. His effulgence is that of ten thousand young suns. On his matted locks is a digit of the moon. He is raimented with tiger-skins and great serpents are his adornment. He is beautiful and has five faces with three eyes in each. In each hand of his is held a rosary, a trident, a skullcup and a skull-mounted staff.

Verses 49-54 describe Purashcharana and other rites.

Verse 55 gives the Chintāmani Mantra Verse 58 contains the Dhyāna which is that of Ardhanārīshvara.

Verses 59-82 describe Purashcharana, rituals and Yantras.

Verse 83 contains the Tumburu Bīja.

Verse 90 gives the Dhyāna :—

He is red and has four faces with three eyes to each. His noses are flat. The crescent moon adorns his head. He is decked with priceless adornment. He is smeared with red unguent and his raiment is red. He is decked with red flowers. In his hands are a skull-mounted staff (Kha*t*vānga), a noose, a goad and a white skull-cup.

Verses 91-108 contain Purashchara*n*a and rituals and 109 the Yantra.

Verses 110, 111 contain Kha*d*ga-rāva*n*a Mantra.

Verse 120 gives the Dhyāna :—He has five faces and ten hands, is red in colour and his raiment is red.

This is followed (Vv. 121-132) by Purashchara*n*a and rituals.

CHAPTER XX.

Verses 2-4 give the Aghorāstra Mantra of 51 letters. Verse 10 gives the Dhyāna of Aghora :—

He is dark like the heavily laden rain-clouds. He has three eyes and terrific fangs. His raiment is red, so also is the unguent on his body. In his hands are a battle-axe, a *D*amaru (small drum), a sword, a shield, a bow, an arrow, a trident and a human skull. Serpents circle round him.

He is to be meditated upon as of different hue for different Prayogas ; such as, black for Abhichāra, white for Mok*sh*a and so on.

Verses 12-21 deal with Purashchara*n*a, rituals and Prayogas.

Verses 22 and 23 describe two Yantras.

Verse 25 gives the Pāshupatāstra Mantra of six letters. Verse 27 gives the Dhyāna of Pashupati.

This as also Aghora are fearsome aspects.

Verses 28-31 deal with Purashchara*n*a and other rites.

Verse 32 contains the Mantra of K*sh*etrapāla and verse 34 the Dhyāna :—

He is dark like a mountain of dark blue collyrium. His hair is of a tawny hue. He is raimented with space.

Serpents are his adornment. His eyes are round and angry. In his hands are a mace and a skull. He has terrific fangs. His body is wonderful. I bow to him.

Verses 35-40 deal with Purashcharana, rituals and Prayogas.

Verses 44-45 contain Āpaduddhārana (rescuing from danger) Mantra of Vatuka. It is of 21 letters.

Verse 50 gives the Dhyāna of Vatuka in his Sāttvika aspect :—

He is a boy, bright and white like crystal. He has three eyes and his face is cheerful and charming with its curly hair. He is decked with ornaments of great beauty, set with nine kinds of gem. His raiment is white. In his two hands he is holding a trident and a stick.

Verse 52 gives the Rājasa Dhyāna of Vatuka :—

He is in colour like the rising sun, three-eyed and is smeared with red unguent and wearing a red garland. He has a smiling face. With two of his hands he is making the gestures of granting boons and dispelling fear and in each of his other two hands is held a skull and a trident. His throat is blue. He is decked with hundreds of rich ornaments. On his head is shining the moon. His raiment is of the redness of the Bandhūka flower.

Verse 53 gives the Tāmasa Dhyāna :—

He is of the colour of a blue mountain. He has a digit of the moon on his head, fear-inspiring fangs and three eyes. He has tawny hair and the points of the compass are his raiment. Serpents adorn him and he is wearing a garland of heads and on his feet are toe-rings set with gems. In his hands he holds a serpent, a bell, a skull, a small drum, a goad, a sword, a noose and the fear-dispelling gesture.

Sāttvika Dhyāna is for those who wish to avoid accidental death, seeks happy long life and Liberation (Moksha). Rājasa Dhyāna is for those who seek Dharma, Artha and Kāma and Tāmasa for such as seek to injure their enemies and counteract evil influences.

Verses 55-131 deal with Purashcharana, and Prayoga.

Verses 132-134 give the Yantra for averting danger.

Verses 135-136 contain the Chanda Mantra of 3 letters.

Verse 139 gives the Dhyāna of Chanda :—

He is red, three-eyed, garbed in red and on his head is the Moon. He has in each of his hands a battle-axe, a trident, a rosary of crystals, and a Kamandalu.

Verses 140-148 give rules of Purashcharana, and so forth.

Verses 149-159 is a hymn to Shiva :—

Thou art the form of Earth, Water, Fire, Air, Ether, the Sacrificer, the Moon and the Sun.
Thou art beneficent and abidest in all that is :
Obeisance to Thee !
Thou abidest in the Upanishads,
Thou art Shruti, Shruti owes her birth to Thee.
Thou art beyond the senses.
Thou art the eternal Mahah :
To Thee Obeisance again and again.
Thou art neither gross nor subtle.
Thou art good (Shambhu).
Thou destroyest the ills of this world.
Obeisance to Thee, O Bhava !
Thou art far beyond all polemics.
All-knowing Thou art and grantest the fruits of penance,
And the fourfold aims of human life.
Obeisance to Thee and again obeisance !
Thou hast no beginning, no middle and no end.
Thou dispellest all fear.
Attributeless art Thou and great.
Yogins alone can meditate on Thee :
To Thee obeisance and again obeisance !
Thou art the Universe, and beyond thought.
Thou destroyest the pride of Kāma.
Thou annihilatest Time.
On Thy forehead shines the Moon.
To Thee obeisance again and again !

Thou eatest poison and
Art seated on the constantly moving V*ris*h*a*.
The flowing waters of Gangā holds like a string
Thy matted locks in place :
To Thee obeisance !
Pure Thou art and purifiest,
Thou art the innermost Ātmā of the pure.
Thou art the destroyer of Tripura.
Thou art all and Thy name purifies :
To Thee obeisance !
Thou grantest Enjoyment and Liberation to Thy votaries,
And art to them devoted.
Thou hast no home, no cloth to cover Thyself,
Yet art Thou the Ruler of the Universe :
To Thee obeisance again and again !
Thou art the root of the Three (Brahmā, Vi*sh*n*u, Rudra).
Thou hast three eyes. Obeisance to Thee !
Thou art the Light of the three Lights (Sun, Moon, Fire).
Thou destroyest rebirth :
To Thee obeisance !
The gems in the diadems of Devas and Asuras tint,
With a rosy tint, Thy feet.
Charming and beloved Thou art,
And hast to Thy beloved given half Thine own body :
Obeisance to Thee again and yet again !

CHAPTER XXI.

After having described the rituals of the five classes of worshippers (Panchopāsakas) commonly known as Tāntrikas the author here begins to speak of Vedik Mantras. In this chapter he first speaks of the Gāyatrī Mantra which makes the Sach-chid-ānanda Brahman manifest. The twenty-four letters of the Gāyatrī (V. 1) are the twenty-four Tattvas.

Rāghava cites a long passage from the Prapanchasāra (Ch. XXX) which shows how the Vyāh*ri*tis and the Gāyatrī point towards the Brahman.

Verses 2-8 give the names of the *Rishis* of the Vyāh*ri*tis and of the Gāyatrī, the Chhanda*h*, the Devatās and so forth. The Mantra itself being Vedik has not been given.

Verses 9-14 speak of the different forms of Nyāsa to be done.

Rāghava cites a long passage from the Kalpāntara which shows how each single letter of the Gāyatrī has to be placed when doing Nyāsa.

Verse 15 gives the Dhyāna of the Devī Gāyatrī :—

She has five faces which are of the colour of pearl, coral, gold, and blue and white respectively. Each face has three eyes. Her gem-set crown has the Moon on it. The twenty-four letters of the Mantra compose her body. Two of her hands are held in the gestures of granting boons and dispelling fear and in each of the other hands she holds a goad, a whip, a white skull, a noose, a conchshell, a discus and two lotuses.

Rāghava cites texts which shows the different ways the Devī is to be meditated upon in three different times of the day, namely, morning, midday, evening. The Mahānirvā*n*a-tantra also gives the three Dhyānas. (See Avalon's 'Great Liberation' Ch. V.).

Verses 16-31 give directions about Purashchara*n*a and so forth. Rāghava here gives the fourth part of the Gāyatrī, of which use is made by those who seek Liberation.

Verse 32 speaks of the Tri*sht*up Mantra.

The Mantra is given by Rāghava in his commentary and he says that being a very wellknown Mantra in the *Ri*gveda it has not been given by the author. It is of 44 letters.

Verses 33-38 contain information about *Rishi*, Chhanda*h*, Devatā and so forth and the rules of Nyāsa.

Verse 39 gives the Dhyāna of Durgā as Analātmikā (Fire) :—

She is of the effulgence of streaks of lightning and is seated on a lion. She is terrific of aspect and surrounded by young virgins who are carrying swords and

shields. She has three eyes and has the Moon on her forehead She has in each of her hands a discus, a conchshell, a sword, a shield, a bow, an arrow, a trident and the Tarjanī-mudrā (Chiding gesture).

Verses 40-56 give rules of Purashcharana, ritualistic worship, Prayoga and information about articles to be used in, and the proper time and place for doing, the rites.

In verse 57 it is said that the previous Mantra becomes, if reversed (Vilomapathita), the Āgneyāstra Mantra.

The Dhyāna of the Devatā of the Mantra it is said (V. 59) has to be learnt frnm the Guru.

With verse 60 begins a description of how Vedik Mantras made up of parts of the Trishtup Mantra are to be used for gaining worldly advantages, injuring enemies and so forth.

In describing these rites the Mantras of Durgā in her different aspects are given. These forms are Atidurgā Gānidurgā, Vishva-durgā, Sindhu-durgā, and Agni-durgā.

Verse 146 gives the Yantra.

CHAPTER XXII.

In verse 2 it is said that the Ati-durgā Mantra is called Dināstra and (V. 3) if it is reversed it is called Krityāstra.

Verses 3-88 contain injunctions relating to the different purposes for which these Mantras may be used.

Verses 89-97 give the Lavana Mantra and the name of the *Rishi* and other particulars.

Agni, Rātri, Durgā and Bhadrakālī are the Devatās of the Mantra.

Verses 100, 101 give the Chiti Mantra of 24 letters. Verse 102 gives the Dhyāna of Agni, 103 of Rātri, 104 of Durgā and 105, of Bhadrakālī.

Verses 106-164 contain rules relating to Purashcharana worship and the manner the Mantra is to be used for the attainment of the object desired.

CHAPTER XXIII.

This chapter speaks of the Traiyambaka or Anu*sht*up Mantra. It is of 32 letters. The Mantra which is Vedik is not given in the text but Rāghava supplies it from the *Ri*gveda.

Verses 2-8 give the name of the *Rishi*, Chhanda*h* and so forth and direction regarding Nyāsa.

Verse 9 gives the Dhyāna :—

I adore Shiva. He is seated on a lotus of transparent whiteness. He is beautiful like Mount Kailāsa. He has three eyes. On his diadem is the digit of the moon. With two of his hands he is bathing his head with nectar out of two jars held in two other hands. In two of his other hands are held a deer and a rosary. On two hands resting on the body are placed two jars.

Verses 10-33 give rules relating to Purashchara*n*a, worship and the way the Mantra is to be used in Prayoga.

Verse 34 says that the Mantra of 100 letters is made up of the letters of the Mantras of Gāyatrī (24), Tri*sht*up (44) and Anu*sht*up (32).

Verse 37 gives the Dhyāna :—

I adore the great Maha*h* who is Truth and immeasurable, the Source of the words of Shruti, Cause of the Universe, spread over the moving and the motionless, the object of meditation of those Munis who have restrained their senses. He is the Sun, Fire and Moon. The hundred letters of the Mantra form his body. He is the Pra*n*ava, all-spreading Nityānanda (Enduring Bliss) and beyond the three Gu*n*as (Sattva, Rajas, Tamas).

Rāghava interprets this verse with illustrations from Shruti and gives an alternative interpretation whereby the Dhyāna becomes applicable to Ku*nd*alinī Shakti.

This shows the relation of in-separateness (A-vinābhāva) between Shiva and Shakti.

Verses 38-51 contain Purashchara*n*a and other particulars.

Verse 52 speaks of the Vāru*n*ī *Ri*k.

The *Rik* which is in *Rigveda* is supplied by Rāghava.

Verse 57 gives the Dhyāna of Varu*n*a :—

He is seated on a lotus and is lustrous like the moon. Gracious of aspect he is holding in two of his hands a noose and a goad and with the other two, making the gestures of dispelling fear and granting boons. He is adorned with pearls.

This is followed by (Vv. 58-70) rules of Purashchara*n*a worship and so forth.

In verse 71 the author says "I now speak of the rules of Prā*n*aprati*shth*ā (Life-infusing) Mantra whereby the Mantras previously mentioned become quick with Life."

Verses 72-75 describe the Mantra. This is followed by the name of its *Rishi* and so forth.

Verse 85 gives the Dhyāna of the Devī of the Mantra :—

She is red and is seated on a red boat in a red ocean. She has three eyes. In each of her hands is held a noose, a goad, a bow, an arrow, a trident and a skull.

Verses 86-103 give rules of Purashchara*n*a and so forth.

Verse 104 gives the Yantra.

Verses 105-114 describe different kinds of Mudrā.

Verses 115-120 describe different kinds of rosary and the benefits that are respectively derived therefrom.

Verses 121-135 speak of *Shat*karma, that is, the different rites for attaining the six objects, such as, Shānti (Peace), Stambhana (Paralysing) and so forth.

Some of the technological expressions used in the book are also explained (Vv. 136-145). Rāghava has further illustrated this by citing texts from various authorities.

CHAPTER XXIV.

This chapter (Vv. 1-86) describes thirty-six different kinds of Yantras. They are to be worn for averting evil influences, curing fever, averting the effect of Abhichāra employed by an enemy, controlling a recalcitrant wife and various other purposes.

Verses 87-110 is a hymn to the Devī Ānandamayī (Bliss) who is Shabda Brahman and Cause of the Universe.

The hymn begins by saying "O Mother ! I sing Thy praise so that thereby my words may be purified. Thou art the primordial Mother of all. Thou hast created the bodies of Brahmā, Vi*sh*n*u* and Shiva and Thou dost create, maintain and withdraw into Thyself the three worlds." Again the hymn says (V. 91) that though the Devī is the first of all (preceded creation) yet She is in the first flush of Her youth ; though She is the daughter of the rocky Mountain (Himālaya) yet is She soft (kind) ; though She is the Mother of the Vedas, She is not seen by them ; though meditated upon, She is beyond the scope of the mind. It is again said (V. 102) that Shiva not satisfied with looking at and admiring Her with two eyes created in the excess of his adoration a third eye on his forehead the more fully to see the beauty of Her thighs.

CHAPTER XXV.

This chapter deals with Yoga. It begins by saying (Vv. 1—3) that according to Vedānta the union of Jīva and Ātmā is Yoga ; according to the Shaivas, the knowledge of the oneness of Shiva and Ātmā is Yoga ; according to the Uttarāmnāya the realisation of the insepirateness of Shiva and Shakti is Yoga. The dualistic Vai*sh*n*a*vas and others say that the knowledge of the Purā*n*apuru*sh*a is Yoga.

Purā*n*apuru*sh*a, according to the dualistic Vai*sh*n*a*va, is Puru*sh*ottama ; Sānkhya says it is Puru*sh*a ; Naiyāyikas say it is Īshvara.

The first thing, the aspirant for Yoga has to do, is (V.4) to conquer the six enemies, namely, Kāma (Desire for sexual and other enjoyment), Krodha (Urge to injure), Lobha (Thirst for wealth and the like), Moha (Ignorance of the Real, the Tattva), Mada (Pride of birth, wealth, learning and the like), Matsara (Envy).

These can be conquered by (V. 5) the eight limbs

(Angas) of Yoga. These are Yama, Niyama, Āsana, Prā*n*āyāma, Pratyāhāra, Dhāra*n*ā, Dhyāna and Samādhi.

Yama, it is said (V. 7.), consists of Ahimsā (Disinclination to injure), Satya (Avoidance of untruth), Asteya (Disinclination to steal), Brahmacharya (Disinclination for sexual enjoyment), K*ri*pā (Compassion), Ārjava (Guilelessness), K*sh*amā (Absence of anger towards an aggressor), Dh*ri*ti (Imperturbability), Mitāhāra (Restriction of food to just what is needed for the preservation of the body), Shaucha (External purity leading to purity of disposition).

Rāghava cites texts which explain these more fully. He says that by Ahimsā and Brahmacharya, Kāma is vanquished ; and by K*ri*pā and K*sh*amā, Krodha. By the practice of Asteya, Satya and Ārjava, Lobha is killed. Mitāhāra and Shaucha destroy Moha. By K*sh*amā and Ārjava is Mada destroyed. Ahimsā, K*ri*pā, Ārjava and K*sh*amā destroy Matsara.

Niyama comprises (V. 8.) Tapas (Penance), Santo*sh*a (Contentment), Āstikya (Belief in a future life leading to the practice of Dharma), Dāna (Charity according to one's means for discharging debts due to the Devas, Pit*ri*s and Manu*sh*yas), Devapūjana (Worship of the I*sh*t*a*-devatā : Form of the Brahman adopted by the Sādhaka), Siddhānta-shrava*n*a (Listening to the teachings of the Upani*sh*ads and other Shāstras), Hrī (Aversion towards low and wicked pursuits), Mati (Discrimination), Japa (Recitation of Mantra with concentration in manner enjoined by the Guru), and Homa.

Verses 9 to 15 describe the five Āsanas, namely, Padma, Svastika, Vajra, Bhadra and Vīra.

Verses 16-22 describe Prā*n*āyāma and its different stages.

Verses 23 defines Pratyāhāra to be the restraint of the senses from the objects thereof.

Verses 24 and 25 describe Dhāra*n*ā. Shortly it means the restraint of the vital air (Prā*n*a-vāyu) in different part of the Sādhaka's system.

This is fully explained by Rāghava by citing a text from Vashi*shth*a Samhitā.

Dhyāna means (V. 26) meditation on the Sādhaka's own I*sht*a-devatā as the Ātmā, with mind unperturbed and immersed in his own Chaitanya.

Samādhi (V. 27) is the constant realisation of the oneness of the Jīvātmā and the Paramātmā.

After saying (V. 28.) that the length of a man's body is 96 fingers' width of his own fingers and that in the human frame are both Shiva and Shakti or as some say both Fire and Moon or as others say both Semen and Blood, the text proceeds to describe Ku*nd*alinī Yoga.

The Nā*d*īs and Chakras are (Vv. 29 – 32) described as in the *Shat*chakra-nirūpa*n*a (*vide* Arthur Avalon's 'Serpent Power').

In speaking of the Chakras or Ādhāras the author says (V. 33.) that there is a difference of opinion as to the number of the same. Verse 34 speaks of the Nā*d*īs.

Rāghava states that some say that there are twelve Chakras, others that there are sixteen and others again, that they are many. He cites some texts in support of this.

Verses 35-38 say that Ku*nd*alinī abides in the Mūlādhāra and resting on the Hamsa*h* unites with the Paramātmā. Hamsa*h* rests on vital breath (Prā*n*a-vāyu).

Verses 39-47 describe how and when the Sādhaka should sit and begin his practices and how he should proceed. Particular attention is drawn to the necessity for the Yogī to know which of the Bhūtas (Elements) is dominant in his system at the time.

Verses 48, 49 speak of the manifestation in the inner consciousness of the Yogī of the ten kinds of Dvani (Sound).

The different sounds are the same as in the Hamsopani*sh*at cited by Rāghava.

Verses 50-53 speak of the origin of the Pra*n*ava. It is here shown how the Pra*n*ava is immanent in the Ajapā

(Hamsa*h*) Mantra which is both male and female—Ham being male (Pum) and Sa*h*, female (Prak*ri*ti).

Verse 54 describes Pra*n*ava. It is supreme Bliss and ever is. It is Chaitanya or Jnāna and inseparate from Ātmā.

Verses 55-57 speak of the ineffable Ku*t*astha Brahman. He is far beyond the word of the Vedas. From him emanate the Shāstras. He is self-manifest, Bliss itself and Light itself. He is Truth and beyond all arguments, the source of the Vedas, the Cause of the Universe, spread over all that is moving and motionless and without compare. He is the innermost Chaitanya. The Sun, Fire and Moon are his body as He is Light (Prakāsha). He is seen by the Yogīs whose senses are controlled. He is realised by the seven parts of the Pra*n*ava. He is immeasurable. The Upani*sh*ads lead up to Him. He is Samvit all-spreading, unchanging and imperishable. He is the transcendent Tejas the massive nectar of Bliss. [The text has the neuter pronoun].

All that has here been said of the Kū*t*astha or Nirgu*n*a Brahman do not describe but merely point towards him.

For the benefit of those who cannot apprehend and worship the Nirgu*n*a or attributeless Brahman, verses 58-61 speak of the worship of the Brahman in his creative and other aspects as preparatory steps towards it. As such He is Hira*n*ya-garbha, variegated Light, Source of the three (Brahmā, Vi*sh*nu and Shiva), the Seed of the Vedas and other Shāstras, the Chaitanya in the region of the Sun, the Puru*sh*a no bigger than the thumb (Angu*shth*a-mātra Puru*sh*a). He is again described as resting on the Great serpent Ananta (Bhujanga-bhoga) in the ocean of milk. He is united with Kamalā (Lak*sh*mī), dark like collyrium with lotus-like eyes, the bridge between Dharma and Adharma (Dvivara*n*a) and so on. Meditation on the Pra*n*ava as one with the body of Shiva is the highest form of image worship.

The inner meaning of Bhujanga bhoga or Ananta-bhoga is different from what is popularly understood. Bhujanga or

Ananta means the Brahman who is endless. He who enjoys (Bhungkte) this Ananta is Ananta-bhoga. The sense is that the Brahman with attributes emanates from and rests on the attributeless Brahman.

Verses 62, 63 speak first of Sabīja Yoga. It is said that Ku*nd*alinī is Pi*nd*a which means lumped up, A. U. M. and is therefore the Pra*n*ava. She is Shiva (Shivātmā). Hamsa*h*, the inner self (Antarātmā) of all, is her place (Pada). Bindu is the form (Rūpa) of limitless lustre. The union of Shiva and Shakti is beyond form. Sādhakas when they go beyond this world of forms to the apprehension of the Union of Ku*nd*alinī with Shiva attain Sāyujya Mukti. When everything is dissolved in Shiva who ever is, and nothing is desired, it is Nirbīja Yoga. This is Sārūpya Mukti.

Verses 64-79 describe Rāja Yoga which is effected by meditation on Ku*nd*alinī whereby the Ātmā is realised.

Ku*nd*alinī (V. 64), when she wakes up and moves from the Mūlādhāra upward like a flash of lightning along the channel of Su*sh*umnā, pierces the six Chakras as she goes upward and when she reaches the Sahasrāra, she unites with her Lord, Para Shiva. Then she returns to her own abode in the Mūlādhāra.

Verses 65-72 give some attributes indicative of the subtle and transcendent nature of Ku*nd*alinī and a description of her progress to the Sahasrāra and end by saying that though, for the purposes of Sādhanā, she is endowed with attributes she cannot be known by them, she can only be meditated upon (Dhyeyā na vedyā gu*n*ai*h*).

Verses 73-76 contain a hymn to Ku*nd*alinī intended further to stimulate the Sādhaka's earnestness for Yoga. It is said (V. 73) when she goes up shining like lightning the lotuses on her path put on a smiling appearance gladdened by the charm of her presence.

Verses 77-82 contains a Dhyāna of Ku*nd*alinī. In this further details of her progress upward is given.

Verse 77 says that the letters of the alphabet, as also the

Shaktis, *D*ākinī and others, the Devas, Brahmā and others are in the six Chakras. Verse 78 says that when Ku*nd*alinī moves up like a streak of lightning, she unites with the three Shivas, Svayambhu in the Mūlādhāra, Vā*n*a in the Anāhata and Itara in the Ājnā Chakra. The three coils of Ku*nd*alinī are the three Gu*n*as,—Sattva, Rajas, Tamas.

In Verse 82 it is said that the Yogī gets the fruit of Yoga when with his senses perfectly controlled and his Dhī (higher unerring mind) absolutely immobile, he places his own Ātmā in the Parashiva who is the void not limited by space and time, the mere Chaitanya and in whom the five Kāra*n*as are dissolved.

The five Kāra*n*as or causes of any action, Rāghava says, are,—Upādāna, Samavāyi, Nimitta, Prayojaka, Sahakāri.

The proofs were in part read by Sj. Haridāsa Mitra, M.A. and partly by Sj. Panchānana Sānkhya-Vyākara*n*atīrtha.

April 1933 A.S.

Note on the first Chapter

by Sj. Jnanendra Lal Majumdar.

"I shall speak the beneficial Sāradatilaka which is the essence of the Tantras, the first cause for the attainment of Dharma, Artha, Kāma and Mok*s*a (religious merit, wealth, desire and liberation)". With this introduction (1. 4), the author, Lak*s*ma*n*a, begins the book, a compendium of Tantras extant in his time, and in 25 chapters deals with the theory and practice of Tantrik worship. As the Tantra Shāstra is preeminently a practical Shāstra dealing with Upāsanā or worship of the Deity with rites, Mantras and Yoga, the author has devoted only a small chapter, the first, to the philosophy underlying the practice.

The philosophy of the Tantra.

2. "Eternal Shiva should be known as Nirgu*n*a and Sagu*n*a. Nirgu*n*a is dissociated from Prak*ri*ti and Sagu*n*a is associated with Prak*ri*ti" (1. 6). Thus, in the beginning, there were two ultimate principles, Shiva and Prak*ri*ti, the principle of consciousness and the principle of unconsciousness. This looks like Sānkhya dualism, but it is not so. For in Sankhya unconscious Prak*ri*ti is the Cause and there is no room for God or Ishvara. Nor is it the dualism of the Yoga system of Patanjali, for therein an individual, enjoying freedom from the troubles of the world, is the Ishvara, and Prak*ri*ti is the cause. Here (1. 7), however, "the supreme Ishvara who is rich in the wealth of Sat (Existence)-Chit (Consciousness)-Ananda (Bliss) and associated with Prak*ri*ti", is the cause. (Light is a better rendering of Chit than Consciousness, and perhaps Life is a better word for Sat than Existence.) It is, therefore, a form of monism in which Shiva is dissociated from and associated with Prak*ri*ti (nirgu*n*a*h* sagu*n*ashcha). This Shiva cannot be the ultimate principle of absolute consciousness as conceived in Shankara's monism in which the principle of consciousness or Brahma is the only reality, Prak*ri*ti and its products being really unreal, and even Ishvara or creator God vanishes in moksha or ultimate dissolution ("īshvarasturīyagrāsa*h*"-N*ri*simhatāpanī Upani*s*ad). Verse I speaks of one Shiva, and not two Shivas, dissociated from and associated with Prak*ri*ti. Hence he cannot be identified with Brahma of Shankara's philosophy who is never associated with Prak*ri*ti, the unreality. It cannot also be said that the association of Brahma with Prak*ri*ti is the view-point of the ignorant Jīva, for here the author is enunciating the first principle in his system of philosophy and presenting an ideal for attainment

by Tântrik Sâdhakas. At least in the absence of further elucidation by the author himself we cannot be justified in identifying his Saguna-Nirguna Shiva with the Nirguna Brahma of Shankara's philosophy. Moreover, it should be considered that Tantra being preeminently an upâsanâ shâstra cannot hold up Nirguna Brahma, who is in no way associated with the fiction of creation, as the object of upâsanâ. Upâsanâ must, somehow, be theistic.

3. The authority for such a view of monism may be found in such texts of Shruti as,—

"te dhyânayogânugatâ apashyan devâtmashakting svagunairnigûdhâm" (Shvetâshvatara Upanisad 1, 3)—Rapt in meditative concentration they saw the self-energy (âtma-shakti) of the Divinity hidden by its potencies (gunas) ;

"mâyâng tu prakriting vidyân mâyinang tu maheshvaram" (*Ibid* IV, 10) —Mâyâ should be known as Prakriti and the Mâyî [the lord of of Mâyâ) as Maheshvara (great Ishvara) ;

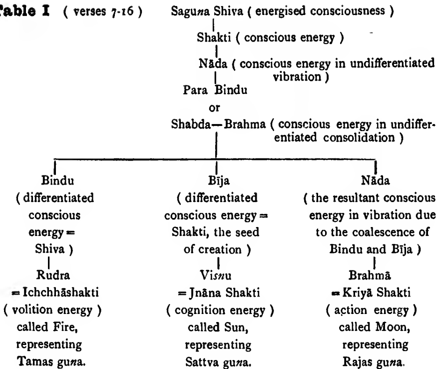
"sa vishvakridvishvavidâtmayonirjnah kâlakâla gunî sarvavit" (*Ibid* VI, 16)— He is the maker of the universe, the knower of the universe, Himself His own cause, the sentient, the death of Death (or time), the possessor of gunas (potencies), the cogniser of all.

4. The association of the Divinity with Prakriti or Mâyâ is pithily put forth in the Gîtâ,—"daivî hyesâ gunamayî mama mâyâ duratyayâ" (Bhagavad-Gîta VII, 14)—this Divine Mâyâ of mine, consisting of gunas (potencies), is difficult to surpass.

5. Indeed all sects of Upâsakas, the treaders of the path of Bhakti principally, seem to have idealised a form of Divinity in which the Supreme, who is all consciousness, is associated with unconscious creative energy for the purpose of creation which is His sport (lîlâ), maintaining at the same time His own purity and blissfulness. According to the dualistic Vaisnavas, He is ever saguna, possessed of infinite inscrutable potencies, the nirguna aspect being only a passive phase in His creative manifestation or emanation. He is the infinite God with infinite expansion out of whom an infinite number of atomic Jîvas have been flung out as pawns in His divine Sport of Love, ever remaining distinct from Him but finding their summum bonum in their service of Him in His kingdom of Heaven. According to the Shâktas He is saguna as the Creator and nirguna as the Liberator, all Jîvas being, on liberation, merged in the infinitude of His eternal Being. He is both saguna and nirguna, neither saguna nor nirguna, beyond all gunas but still of them. Between Him, the Shiva, and the Jîva, there is only the bar of the bonds of individuality (Jîvahood). The Jîva, when he has thrown off this bondage, becomes Shiva, "Pâshabaddho bhavejjîvah pâshamukto maheshvarah".

6. Saguna Shiva, "rich in the wealth of Existence or Being, Consciousness and Bliss", is the Self-sufficient (svatantra, svayampûrna) energised conscious Being out of whom creation is evolved. He is both the material and the efficient cause of the creation. The first steps of the evolution are as follows—

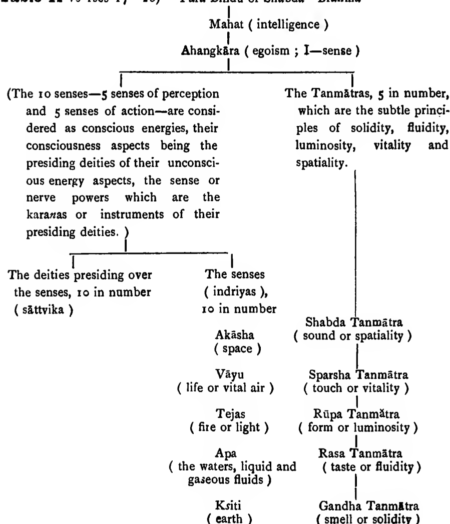
Table I (verses 7-16)

7. This is a creative evolution, without any vikāra or diversifying change, in Sagu*n*a Shiva, caused by His will (Ishvara-chodita). In Him, the infinite energised conscious Being, there awakes, first of all, conscious energy, the Shakti or Mahāmāyā who is the Mother of the world and with whom He is one. This Shakti or, rather, Shiva-Shakti, rouses in Herself a cosmic creative vibration, not yet gathered in diversified centres, and is called Nāda. This infinite undifferentiated conscious vibratory energy becomes next somewhat consolidated (ghanībhūta), that is, attains a state of imminent differentiation (vyākara*n*onmukhatā).. This is called Para (supreme) Bindu. He is more significantly called Shabda-Brahma, the universal conscious sound, the cosmic toll in which shape Sagu*n*a Shiva, the Parameshvara, rings out the creation as an endless diversity of conscious energy. (It should be remembered that mass and energy are interchangeable according to modern science). In the individual living being it is the Ku*nd*alinī energy. Shabda—Brahma is the first creative aspect of the Great God out of which evolve the differentiations of conscious energy in three forms, namely Bindu, the parent of will or volition, Bīja, the parent of perception or cognition, and Nāda, the parent of action which springs out of a combination of cognition and volition. (Cf. Parāsya shaktirvividhaiva shrūyate Svābhāvikī jnānavalakriyā cha. Shvetāshvatara Up. VI. 8). In volition there is the play of desire, born of ignorance. In it, therefore, Tamas, that is, the blinding potency (gu*n*a) of Prak*r*iti, pre-

dominates. In cognition there is the light of knowledge. In it Sattva, the revealing or enlightening potency of Prak*r*iti, predominates. And in action Rajas, the active or exciting potency of Prak*r*iti, predominates. They represent Rudra, Vi*s*nu and Brahmā, the Destroyer, the Preserver and the Creator, of Hindu theology, the differentiated triple aspect of Parama Shiva or Mahāmāyā or Shabda-Brahma who are one.

8. Out of Para Bindu or Shabda-Brahma evolves the endless diversified creation, with which we are acquainted, from the subtlest conscious energy, Mahat or intelligence, to the grossest energy constituting the physical world which seems to be entirely devoid of consciousness, though we have no right to say that it is really so. The following table (Table II) gives the order :—

The original (verse 18) speaks of 10 presiding deities, but Rāghava Bhaṭṭa, following the Sānkhya classification, explains Ka as referring to both Prajāpati, the deity presiding over the sexual organs, and Moon (Chandra), the deity presiding over mind, thus making the number of deities and of the senses eleven, with mind as the 11th sense. But as the text runs, we should rather include mind in Mahat as a phase of the inner sense (Antaḥkaraṇa, verse 17).

9. From Shabda-Brahma or the conscious cosmic sound, the conscious cosmic energy stirred up to the point of diversifying creative potentiality, evolves Mahat or cosmic intelligence, from the Mahat, Ahangkāra or cosmic feeling as I, one universal ego out of which the diversified world of subjects and objects is to evolve, the samaṣṭi Puruṣa comprehending in Himself the world of subjects and objects.

The fulfilment of the "I"—sense, necessitated by the creative urge, comes from the evolution, out of it, of the subject as the cogniser and actor, the object as the cognised and the instruments of cognition and action. Hence evolve the universal deities presiding over the universal indriyas for the cognition of the universal objects, the sense-gods, the senses and the objects of the senses, all out of the universal Ahangkāra. As regards the objects of the senses, Hindu Philosophy has never recognised any essential differences between them. They are all of the same origin, differing only in the degree of cohesion or consolidation and thus giving rise to different distinctive properties cognised by the different senses. They are all manifestations of energy and in their subtle forms are characters rather than matters with characters and are hence called Tanmātrās or Tanmātras (*tat*-that, *mātra*- only), things in their essential character. The subtlest of the Tanmātras is Shabda (sound), a mere vibration or pulsation of energy. From it evolves, in the grosser scale, Akāsha or space, the seat of all material vibrations. The next of the Tanmātras, evolving out of Shabda, is Sparsha (touch), the character which constitutes the root of all perceptions, for all perceptions are primarily the feelings of touch of the perceiver with the objects perceived. It is the vitality or life-principle underlying all perceptions. Out of it evolves, in the grosser field, Vāyu, or vital airs, which in the material body, constitutes its life.

10. The word Vāyu is generally taken to mean the physical air, probably because the presence of air is generally proved by sparsha or touch only. But it is doubtful whether even the ancients could consider the physical air as a subtler matter than light or heat. Moreover, the Rig Veda speaks of the āpa (the waters, as they are usually but perhaps incorrectly translated) as being both water and air. For, the heavenly bodies, the sun and the moon are said to be moving in currents of āpa, certainly meaning thereby currents of physical air which, they thought, pervaded all space (1). The sun is called apāngnapāt,

(1) Cf. Rigveda I, 23, 17 ; VII, 49, 4 ; VII, 85, 3 ; II, 35, 4 ; VII, 30, 4 where celestial waters are spoken of.

that is, the son of āpa (2). Hence āpa would include all fluids, both liquid and gaseous. From such considerations I have taken Vāyu to mean the vital airs, the life-principle of the senses which function through sparsha or touch. In the Upaniṣads the senses or indriyas are called prāṇas (modes of life), and Vāyu is prāṇa, The indriyas are the shaktis of perception, the prāṇas underlying it, and Vāyu constitutes these shaktis or prāṇas. Again, the Chhāndogya Upaniṣad speaks of the physical world as constituted of tejas, āpa and anna (fire, the waters and food or earth) (3). This tripartite (trivṛit) constitution of the physical world can never be complete without air, for even a barbarian will say that air is a necessary constituent of it. Commentators, therefore, who consider Vāyu to mean air, have been obliged to consider the Chhāndogya statement as incomplete and seek to supplement it by statements from the Bṛihadāraṇyaka and other Upaniṣads which speak of the creation of Akāsha and Vāyu before the creation of Tejas. But the proper view should, I think, be to divide the five—Akāsha, Vāyu, Tejas, Apa and Kṣiti—into two groups, placing Akāsha and Vāyu in one group, and Tejas, Apa and Kṣiti in the other, so that the principles of space and vitality may be separated from the principles of heat, light, fluidity and solidity of which the material world, as we call it, is constituted. And this is what the Chhāndogya Upaniṣad seems to have done.

11. From the Sparsha-Tanmātra evolves the Rūpa Tanmātra, the principle of visibility or luminosity, which gives the visible appearance (rūpa) to objects, and from it evolves, in the grosser scale, heat and light (tejas). The next in order is Rasa-Tanmātra or the principle of fluidity which gives to every object its distinctive rasa or taste and from which evolve all liquids and gases. The last is the Gandha-Tanmātra, the principle of solidity which has the distinctive characteristic of smell, it was supposed, and out of which the solid earth is evolved.

12. These five, Bhūtas (existents) as they are called, are forms of Shakti or energy. The energy in Akāsha (space) is called Shāntyatitā, the Very Quiescent. The energy in Vāyu (vital air) is Shānti, the Quiescent. That in Tejas (heat & light) is Vidyā, the Enlightener. That in Apa (the fluids) is Pratiṣṭhā, the Stay. And that in Kṣiti (Earth) is called Nivṛitti, the Final. All these evolve from Nāda, the conscious energy in vibration which is personified in Brahmā, the Creator or Kriyāshakti (action-energy) who is the resultant of the coalescence of Rudra, the Ichchhā-shakti (volition-energy), and Viṣṇu, the Jnāna-shakti (cognition-energy). See Table I.

13. Here ends the order of universal creative evolution by the will of God. The involution is in the reverse order, says Raghava Bhaṭṭa.

14. "All this world, consisting of moving and non-moving things, is

(2) R. V. II, 35 ; I, 22, 6 : VI, 50, 13 ; VII, 34, 15 ; VII, 9, 3 ; X, 2, 7 ; X, 30, 4.

(3) Chhāndogya Up. VI, 2, 3-4.

composed of the five Bhūtas (existents, Kṣiti, Apa, Tejas, Vāyu and Akāsha). Many are the forms into which non-moving things are divided such as rocks, plants and so forth. Moving things, however, are divided into three classes, namely, those which are born out of secretions or heat (svedaja), those which are born out of eggs (a*nd*aja) and those which are born out of the womb (jarāyuja). Man belongs to this last class of jarāyujas (uterines)." (Verses 27-29). It should be noted that things are divided into moving and non-moving things and not into living and non-living things. The Hindus have always known plants to be living although non-moving and have always been averse to classify any objects as absolutely non-living. They have rather the idea that there is life or sensation in every thing, however much obscure or crude it may be. Everything in the universe, they suppose, is made up of a conscious factor and an unconscious factor, the conscious factor manifesting itself as the living subject capable of sensation and the unconscious factor manifesting itself as the object of sensation through sight, touch and so forth. This point has been tersely put by Hindu philosophers as "d*r*ishyatvāt jadatvam", the fact of being unconscious comes from the fact of being an object of perception. Thus such parts of a man as are capable of being seen, heard, touched, tasted or smelt, or becoming in any way objects of perception make up the unconscious factor in him and the part of him which can perceive the sensations of sight and so forth is his conscious factor. And it is the blending of these two, the conscious factor and the unconscious factor, which constitutes life. The world is evolved out of energised consciousness, Sagu*n*a or Sakala Shiva, that is, consciousness in intimate association with Gu*n*a or Prak*r*iti or unconsciousness. Hence no part of it is absolutely devoid of consciousness, as no part of it is absolutely devoid of unconsciousness. And through this intimate association of the two there is life or sensibility everywhere, whether we detect it or not.

15. Into the womb enters a Bindu (drop) which is male, female or neuter and a combination of ovum and sperm, "and then an ātmā controlled by the chain of nescience in consonance with previous karma assumes jīvahood (the state of individualised existence) therein (in the Bindu)" (verse 31). The Bindu is surely not the spirit that inhabits it. But the question is, how did the spirit come to inhabit it ? Was the spirit in the sperm or was it in the ovum or was it in neither but came later to the body built in the womb ? The Shruti leans to the idea that it was in the sperm (vide Panchagnividyā, the science of Five Fires, in Chhāndogya and B*r*ihadāra*n*yaka Upani*s*ads). But the author here seems to hold the idea that it is after the sperm and the ovum have combined to form a Bindu or drop-like substance, the blastosphere, or cytula (as Hæckel calls it), of physiology, that the spirit comes to reside in it. But what again is this spirit (ātmā) that comes to reside in the Bindu that enters into the womb to develop into the future body of the individual ? Is it the ātmā who is consciousness itself and eternal and with whom there is no such thing as being born or dying ? Or, is it the jivātmā, the consciousness

of life, that is, the conciousness that illumines the mind or subtle body which re-incarnates from gross body to gross body, thus suffering life and death? Raghava Bha*tt*a, the commentator, thinks that here the appearance of an eternal ātmā has been spoken of in accordance with the Sānkhya conception of multiplicity of eternal ātmās, and considers such an ātmā "as entering a body as one enters a house". But an eternal ātmā, though one of many such ātmās according to Sānkhya, is infinite and inactive (ni*s*kriya) at the same time. Hence it is almost meaningless to say that such an ātmā enters a body and assumes jīvahood therein, if he was not already a jīva there. More probably what the author here means to say is that the jīvātmā, who was, according to Shruti, sleeping in the sperm in the father's body, awakes, in the mother's womb, to assume the burdens jīvahood in the fertilised egg.

16. In the womb the Bindu is nourished by the food taken by the mother and grows into a body complete with all necessary paraphernalia, and at last the child is born into sunlight. It is the belief of all Hindus, a belief that has come down from the days of the Upani*s*ads, that the jīva in the matured foetus is enlightened about his past karma, sorely grieves for the karma that binds him to the wheel of life and death and makes up his mind to undo this karma by meritorious karma in his present life on earth. But the pain of birth makes him unconscious and brings about a total forgetfulness of all this. The author here also echoes this idea.

17. It has been said before that Para Bindu or Shabda-Brahma, the undiversified infinite conscious energy, out of whom evolves the diversified world of subjects and objects, appears in the individual body as Ku*nd*alinī shakti or conscious spiral energy. She is the concious creative energy, the Mother of all things that constitute the individual, the world of Shabda and Artha in him. Shabda is the vibration which gradually becomes language and ultimately issues out of the vocal organs as articulate sound. An Artha is the conceptual counterpart of a Shabda which has first a mental shape or thought-form and ultimately assumes the form of an object perceptible to any of the senses or the mind.

श्रीश्रीशारदातिलकतन्त्रम्।

श्रीलक्ष्मणदेशिकेन्द्रप्रणीतम्

राघवभट्टकृतपदार्थादर्शाभिधटीकासमेतम्।

श्रीआर्थारएवेलनेन प्रवर्त्तितं पर्यवेक्षितञ्च।

श्रीश्रीमज्जगदम्बिकाम्बासरस्वतीश्रीचरणकमलाश्रित-
श्रीअटलानन्दसरस्वतीसम्पादितम्।

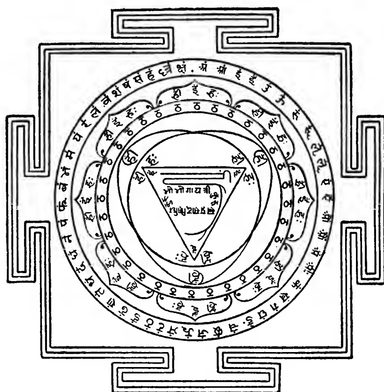
आदितः सप्तमपटलान्तम्।

कलिकातानगर्य्यां
एमारेल्ड्यन्त्रे
श्रीविहारीलाल नाथेन मुद्रितम्।

कलिकातानगर्य्यां
३० नं कर्णओयालिस् ष्ट्रीटस्थ
संस्कृतप्रेस डिपजिटरीभवनात् प्रकाशितम्।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड कों कर्त्तृकेण
प्रकाशितम्।

संवत्—१९८०
खृः १९२३

सूचीपत्रम्

* टीकोक्तविषयाः।

चतुर्थः पटलः

पञ्चमः पटलः

षष्ठः पटलः

सप्तमः पटलः

द्वादश: पटल:

त्रयोदश: पटल:

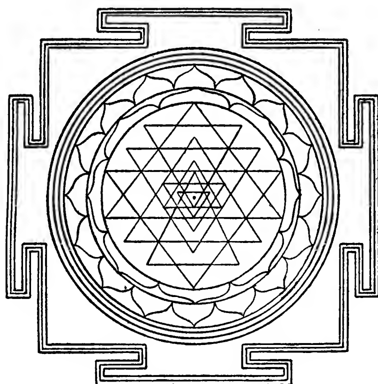
चतुर्दशः पटलः

षोडशः पटलः

सप्तदशः पटलः

अष्टादशः पटलः

द्वाविंश: पटल:

शारदातिलकम् ।

प्रथमः पटलः ।

नित्यानन्दवपु र्निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः क्रमाद्
व्याप्तं येन चराचरात्मकमिदं शब्दार्थरूपं जगत् ।
शब्दब्रह्म यदूचिरे सुकृतिन श्चैतन्यमन्तर्गतं
तद्वोऽव्यादनिशं शशाङ्कसदनं वाचामधीशं महः ॥१

श्रीकण्ठं निजताण्डवप्रवणताप्रोद्दाममोदोदयं
पश्यन्त्याः कुतुकाद्भुतप्रियतया सञ्जातभावं मुहुः ।
मन्दान्दोलितदुग्धसिन्धुलहरी लीलालसं लोचन-
प्रान्तालोकनमातनोतु भवतां भूतिं भवान्याः शुभम् ॥

संसेव्यमानमृषिभिः सनकादिमुख्यै
र्योगेन गम्यमविनश्वरमादिभूतम् ।
संसारहृन्निगमसारविचारसारं
शैवं महो मनसि मे मुदमादधातु ॥

भद्राय भवतां भूयाद् भारती भक्तिभाविता ।
स्मृतिरुज्जृम्भते यस्या वाग्विलासोऽतिदुर्लभः ॥
शारदातिलके तन्त्रे गुरूणामुपदेशतः ।
पदार्थादर्शटीकेयं राघवेण विरच्यते ॥
सम्प्रदायागतं किञ्चिद् गणितागमसम्मतम् ।
यदुक्तमत्र तत् सन्तो विचारयितुमर्हथ ॥
पिशुनो दूषकश्चेत् स्यान्न तद्दोषाय दूषणम् ।
दोषावहा हि विकृतिर्न स्वभावो हि दुस्त्यजः ॥

अथेश्वरः सर्व्वा अपि श्रुतीर्भवपाशबद्धानां जन्तूनां स्वर्गाय मुक्तये च समुपदिशति स्म । अन्येषां तु स्मृतिशास्त्रादीनां तन्मूलकत्वेन तदर्थप्रतिपादकत्वेन च प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धतरम् । अस्यास्त्वागमस्मृतेः कथं तन्मूलकत्वम् ।

अन्यच्च तैरेव विशेषेण पर्य्यालोचितैः स्वर्गो वा मुक्तिरपि भविष्यतीति किमनयेति प्राप्ते ब्रूमः । "स ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति । तथा च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व" इत्युपक्रम्य "आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्यादि । "इदं सर्व्वं यदयमात्मा एव" इत्यन्तेनोपसंहृतम् । अथ—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये ॥

इत्युक्तत्वादुपक्रमोपसंहाराभ्यां स्वलीलारूपानाद्यनिर्वाच्याविद्यासहायसम्पन्नं परमानन्दस्वरूपं नित्यशुद्धबुद्धस्वभावं परब्रह्मैव स्वात्मविवर्त्तरूपं सकलं जगत् ससर्जेति श्रुतिवाक्यप्रतिपादितोऽर्थः । नन्वस्तु जगत्सृष्टिकर्त्तृत्वं ब्रह्मणः अनाद्यविद्याङ्गीकरणं किमर्थम् इति चेन्न । तया विना असङ्गस्य तस्य कारणत्वानुपपत्तेः । तथेममर्थं श्रुत्यागमावपि वदतः । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति । "शिवो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्त्तुं न किञ्चन" इति । एवं जाते जगति निजकर्म्मपाशबद्धा जन्तवोऽनात्मज्ञा उत्पत्तिमरणप्रवाहपतिता नाशक्नुवन् संसारसिन्धुं तरीतुम् । एवम्भूतान् तानवलोक्य परमकरुणतया किञ्चिदुपाधिविशिष्टः सर्व्वाः श्रुतीः समुपदिशति स्म । तत्र सर्व्वासु श्रुतिषु काण्डत्रयं कर्म्मोपासनाब्रह्मभेदेन । तत्र कर्म्मकाण्डं जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया विवृतम् । इदमुपासनाकाण्डं नारदादिभिः ब्रह्मकाण्डं भगवद्व्यासादिभिरपि । श्रुतिमूलकताऽस्य प्रत्यक्षोपलभ्यश्रुतिमूलकता अप्रत्यक्षोपलभ्यश्रुतिमूलकता च । रामपूर्व्वोत्तरतापनीय-नृसिंहपूर्व्वोत्तरतापनीय-सौराष्टाक्षर-शैवपञ्चाक्षरात्मिका तु साक्षात्श्रुतिरुपलभ्यत एव । तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वोऽप्यधिकारी । मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं स्वचित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थञ्च कर्म्मकरणेऽधिकारसम्भवात् । तद्वदुपासनाकाण्डेऽपि । यतः साकारोपासनातः स्वर्गादिबहुफलं भवति क्रमतो मुक्तिश्च । कर्म्मकाण्डात्तु स्वर्गादिकं बहुतरव्ययायासेन भवति । ब्रह्मकाण्डान्मुक्तिरपि आदरनैरन्तर्य्यदीर्घकालाभ्याससाध्यानेकेषु जन्मसु तादृशेषु एव गतेषु भवति । "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्" इति वचनात् । अत एतदुपासनाकाण्डमेवागमशास्त्रात्मकं गरीय इति सिद्धम् । तत्रोत्पलाचार्य्यपूज्यपादशिष्यः श्रीलक्ष्मणाचार्य्यः पुर्व्वतन्त्राणामनेकेषामेकैकमन्त्रविधानकथनप्रवृत्तानामतिविततानां गम्भीराणामिदानीन्तनानामल्पबुद्धीनामल्पायुषामेकस्मिन्

सर्व्वमन्त्रविधानमभीप्सूनां पुंसामशक्त्या दुरवगाहत्वमत्रावलोक्यातिकृपालुः शारदातिलकं तन्त्रं चिकीर्षुश्चिकीर्षितस्याविघ्नेन समाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थञ्च सकलशिष्टैकवाक्यतयाऽभिमतकर्म्मारम्भसमये तत्समाप्तिकामैर्म्मङ्गलमाचरणीयमिति सदाचारानुमितश्रुतिबोधितपरदेवतानुस्मरणलक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन्नाह नित्येति । तस्मद्वोऽनिशं वोऽव्यादित्यन्वयः । तस्मह एतावतैव परदेवतानुस्मरणस्य सिद्धौ सत्यामप्यस्य पदस्य यत्किञ्चित् क्रियापेक्षायां विघ्नोपशमनद्वाराऽभिलषितफलवितरणरूपावनक्रियानिर्देशेन देवतासाम्मुख्यं दर्शितम् । तत्र सामान्यकर्म्मसम्बन्धे प्राप्ते क्रियमाणस्य ग्रन्थस्य निर्व्विघ्नं पाठमभिप्रेप्सोः शिष्योपरि कृपां सूचयतो व इति कर्म्मणो निर्देशः । वो युष्मान् शिष्यानित्यर्थः । एषामेवात्र सम्बोधनयोग्यत्वात् सम्बोधनप्रधानत्वाच्च युष्मच्छब्दस्य । यतः शिष्यकृपयैव विदितवेद्य आचार्य्यो ग्रन्थकरणे प्रवृत्तः । तेषां कञ्चित्कालमवने सिद्धे स्वशिष्याणां तच्छिष्याणामपि निर्व्विघ्नं पाठसिद्ध्यसम्भवेन ग्रन्थप्रचारो न भवतीत्युक्तमनिशमिति । तथा च तेषां चिरकालावने सिद्धे स्वशिष्याणां तच्छिष्याणामपि निर्व्विघ्नं पाठसिद्धौ ग्रन्थप्रचारो भविष्यतीत्याशयः । किं तस्मह इत्यपेक्षायामाह नित्यानन्दवपुरिति । नित्यो योऽयमानन्दः स वपुर्यस्य एतेन शक्त्यभिन्नं परशिवस्वरूपमुक्तम् । ननु "शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते" इत्युक्तेर्निर्गुणस्याऽसङ्गस्य निराकारस्य तस्य कथमवनक्रियाकर्त्तृत्वम् इत्याह वाचामधीशमिति। अनेन शक्त्युपहितं सदाशिवात्मकं रूपं वागुपदेष्टृत्वेनोक्तम् । ननु वागुपदेष्टृत्वं चतुर्मुखोपाध्युपहितस्यापि वर्त्तते तन्निवृत्त्यर्थमाह शशाङ्कसदनमिति । शशाङ्कस्य चन्द्रस्य सदनं स्थानं चन्द्रकलावतंसमित्यर्थः । शब्दसृष्टेरत्र मुख्यत्वात् मन्त्रमयं तत्स्वरूपं सूचयति । यदाभ्यामः विष्णुस्तेन सङ्कर्षणस्तेन श्री एतेन सहिता निशा हकारो यत्रेत्युत्तरपदलोपी बहुव्रीहिस्तेन ह्राविति सिद्धम् । शशाङ्केत्यादिना बिन्दुरुक्तः । तत्र वागैश्वर्य्यमुपबृंहयन् वक्ष्यमाणां शब्दार्थसृष्टिं सूचयन् व्यापकतामाह येन चराचरात्मकमिदं स्थावरजङ्गमात्मकं शब्दार्थरूपं जगत् क्रमाद् व्याप्तम् । कैः निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः निरन्तरमनवरतं गलन्तो व्यक्तीभवन्तः पञ्चाशदर्णा वर्णास्तैः । अत्र समासे वर्णशब्दस्य वावलोपो वक्तव्य इति स्वर्णशब्द इव वलोपे अर्णशब्दो वर्णवाची । केचित्तु नित्येत्याद्यर्णैरित्यन्तमेकमेव पदमित्याहुः । अत्र वर्णानामेकपञ्चाशत्त्वेऽपि सामीप्यसम्बन्धेन लक्षणया पञ्चाशत्त्वमुक्तम् । अन्वयानुपपत्तिवत्तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाबीजस्याभ्युपगतत्वात् । अथवा "मकारः पुरुषो यतः" इत्युक्तेः तस्य स्वस्वरूपत्वात्

पञ्चाशदित्युक्तिः। यद्वा चकारस्य क-ष संयोगात्मकत्वात् तयोरुपदेशेनैवास्योपदेश इत्यपुनरुक्तं पञ्चाशद्ग्रहणम्। यद्वा विसर्गस्य केवलं शक्तित्वात् पञ्चभूतात्मकत्वाभावात् सर्व्ववर्णोत्पत्तिहेतुत्वाच्च तं त्यक्त्वा तथोक्तिः। तदुक्तं "श्रमायोऽनन्त्य एव वा" इति। क्वचिद्वाच्चोऽपि तावतामेवोपयोगाद्वा तथोक्तिः। यद्वा मूलाधारादि आज्ञापर्य्यन्तं षट्चक्रेषु पञ्चाशद्वर्णानामेव स्थितत्वात् पञ्चाशदित्युक्तिः। अनयोर्व्याख्यानयोः बहिरान्तरभेदेन व्यवस्था ज्ञेया। आन्तरस्य च मुख्यत्वात् शास्त्रे सर्व्वत्र मुख्येन व्यवहार इति ज्ञेयम्। अनेनान्तर्मातृकान्यासोऽपि सूचितः। स चान्यपटले कुण्डलीप्रस्तावे स्फुटीभविष्यति। अतएव द्वितीयादिचतुर्विंशतिपटलान्तं यत् प्रपञ्चितं तत् सर्व्वं मातृकाविकार इत्यपि सूचितम्। ननु "सर्व्वव्यापी सदाशिवः" इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्य स्वत एव सर्व्वव्यापित्वे कुतः कैरिति कारणापेक्षा इति चेत् सत्यम्। तस्य स्वत एव सर्व्वव्यापित्वं किन्तु अत्र शास्त्रे शब्दसृष्टेः मुख्यत्वद्योतनाय निरन्तरगलत्पञ्चाशद्वर्णैरिति कारणतोक्तिः। किञ्च पूर्व्वमपि यत्किञ्चिच्छक्त्युपाधिविशिष्टत्वे वक्तव्ये या वाचामधीशमित्युक्तिः सा अत्रच वर्णानामर्थरूपव्यापकतोक्तिरपि। तत्र शब्दस्वरूपमभिव्याप्य एव अर्थरूपं व्याप्नोतीति क्रमादित्युक्तिः। तेषां शब्दरूपव्यापकता सम्भवत्येव। अर्थरूपव्यापकता तु सर्व्वस्याप्यर्थस्य शब्दप्रकाश्यत्वनियमात् ज्ञेया। तदुक्तं भगवता भर्त्तृहरिणा।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिदं ज्ञानं सर्व्वं शब्देन गृह्यते॥ इति।

अथवा येषां मते शब्दार्थयोरभेदस्तन्मतमालम्ब्योक्तम्। तदुक्तं तेनैव

एकस्यैवात्मनो भेदः शब्दार्थावपृथक्स्थितौ। इति।

अतएव मन्त्रदेवतयोरैक्यं मन्त्रशास्त्रे। अतएव पूर्व्वं सदाशिवमन्त्रोद्धारः।

यद्वा शक्तिसम्भिन्नत्वात्तस्य शक्त्यंशत्वेन शब्दरूपव्यापकत्वं शिवांशत्वेन अर्थरूपव्यापकत्वं ज्ञेयम्। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्

शब्दजातमशेषन्तु धत्ते शङ्करवल्लभा।
अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः॥ इति।

एतत्पक्षे तृतीया उपलक्षणत्वेन ज्ञेया। उपलक्षणत्वन्तु तदुत्पन्नत्वात्तेषाम्। शब्दसृष्टिप्राधान्यमेवोपबृंहयन्नाह—सुकृतिनो यदन्तर्गतं चैतन्यं शब्दब्रह्म इत्यूचिरे। सुकृतिनस्तत्त्वज्ञा इत्यर्थः। "चैतन्यं सर्व्वभूतानां शब्दब्रह्मेति

मे मतिः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। तस्य सर्व्वव्यापित्वात् तदंशस्यैव सर्व्वजन्तु-चैतन्यरूपत्वात् शुद्धब्रह्मणः शब्दब्रह्मत्वं सम्भवत्येव। किञ्च यस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मण उत्पत्तिस्तस्मादेव बिन्दोः सदाशिवस्याप्युत्पत्तिरित्यपि सम्भवति। तत्र शब्दसृष्टौ शब्दब्रह्मेत्युक्तिः अर्थसृष्टौ सदाशिव इति परं विशेषः।

भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्।
शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्व्वागमविशारदाः॥
अथ बिन्द्वात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः।
अजायत जगत्साक्षी सर्व्वव्यापी सदाशिवः॥

इति वक्ष्यमाणत्वात्। अथवा हेतु-हेतुमद्भावेन योजना कार्य्या। यतः सुकृतिनः यत् अन्तर्गतं चैतन्यं शब्दब्रह्म इत्यूचिरे अतो येन निरन्तरगलत्पञ्चाशद्वर्णैः जगत् व्याप्तमिति।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्।
वर्णात्मनाऽऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः॥

इति वक्ष्यमाणत्वात्।

अन्ये त्वन्यथा योजयन्ति। यत् परमशिवस्वरूपं सुकृतिनो वेदान्तिनः तत् शब्देन ब्रह्म इत्यूचिरे। अयमर्थः। अस्माभिः परमशिव इत्युच्यते तैस्तु ब्रह्म इत्युच्यत इति शब्दमात्रेण परं भेदः। वस्तुतस्तु नित्यानन्दादिस्वरूपत्वं तैरिवास्माभिरपि अङ्गीक्रियत एव। तत् कीदृक् वाचामधीशम् "यस्य निःश्वसितं वेदाः" इत्यादिश्रुतेः वाचामधीशत्वं प्रसिद्धमेव। यतो वाचामधीशमतएव निरन्तरगलत्पञ्चाशद्वर्णैर्येन जगद्व्याप्तमिति यथासम्भवं तत्रापि योजनीयम्। यतो वेदस्य वर्णमयत्वात्।

यद्वाऽत्र शास्त्रे शब्दसृष्टेरर्थसृष्टेरपि कुण्डलिन्या एवोत्पत्तेस्तस्या एव "कुण्डली परदेवता" इति परदेवतात्वोक्तेस्तदनुस्मरणमेवोचितमिति महःशब्देन तेजोरूपा कुण्डलिनीत्युच्यते। "आदित्येन्द्वग्नितेजोमदयद्यत्तत्तन्मयी विभुः" इत्युक्तेः। सा कीदृशी नित्यानन्दवपुः। असावेवान्त्यपटले कुण्डलीस्वरूपं वक्ष्यति "नित्यानन्दमयी गलत्परसुधावर्षैः" इत्यादिना। यया कुण्डल्या शब्दार्थरूपं परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपत्वेन शब्दजनकत्वात् कार्य्ये कारणोपचारात् शब्दरूपं विषयत्वात् अर्थरूपस्वभावेन चरम् पृथिव्यंशाधिक्यात् कार्य्ये कारणोपचारात् अचरम् एवम्भूतं गच्छतीति जगद् विनश्वरं शरीरं व्याप्तम्।

यद्वा यया शब्दार्थरूपं चराचरात्मकं जगद् विश्वं व्याप्तम्। "सर्व्वगा

विश्वरूपिणी दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना" इत्यग्रत उक्तेः। कैः निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैः "पञ्चाशद्वारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकां सूते" इति वक्ष्यमाणत्वात्। सुकृतिनः पुण्यात्मानस्तत्त्वज्ञा इत्यर्थः। यां शब्दब्रह्ममयीमाहुः "सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। चैतन्यं चिच्छक्तिस्वरूपा। अयमेव वक्ष्यति "ततश्चैतन्यरूपा सा" इति। अन्तर्गतं सुषुम्नान्तर्गतमित्यर्थः। "या मूलाधारदण्डान्तरविवरगता" इत्युक्तेः। शशाङ्कसदनं सहस्रारगमने चन्द्रमण्डलगतत्वात्। वाचामधीशं सर्व्वशब्दोत्पादकत्वात् सर्व्वमन्त्रोत्पादकत्वाच्च। तथायमेव वक्ष्यति "विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत्" इति। यद्वा वाचामधीशं वाग्देवतारूपेत्यर्थः। "शक्तिः कुण्डलिनीति या निगदिता आईमसंज्ञा" इत्युक्तेः। यद्वा ग्रन्थारम्भे प्रकृते सरस्वती देवता तस्या एव स्मरणाद् ग्रन्थरूपा स्फुर्त्तिर्भवित्री। किञ्चात्र ग्रन्थे प्रथमतः सरस्वतीमन्त्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात्। तेन सरस्वतीदेवतानुस्मरणमेवोचितमिति। तद्वाचामधीशं महः सारस्वतं तेजः वोऽव्यात्। अथ वाचामधीशमित्यनेन केवलं वाग्भवस्य सरस्वतीमन्त्रत्वमुक्तम्।

एतज्जपन्नरवरो भुवि वाग्भवाख्यं वाचां सुधारसमुचां लभते स सिद्धिम्।

इत्युक्तेः। तत् कीदृक् शशाङ्कसदनम् अनेन चन्द्रकलावतंसत्वेन ध्यानमुक्तम्। यदाहुः

धृतशशधरखण्डोल्लासिकोटीरचूड़ा
भवतु सपदि वाचामीश्वरी भूतये वः। इति।

पुनः कीदृक् नित्यं सर्व्वदा आनन्दयतीत्यानन्दं आनन्दजनकं वपुर्यस्य तत्। साधकानां सुधारससहोदरसरससूक्तिसंस्फुरणादाह्लादजनकमित्यर्थः। तथाच सरस्वतीस्तवे आचार्य्याः—क्षौमाम्बरपरीधाने मुक्तामणिविभूषणे मुदावासे। इति। पुनः कीदृक् चैतन्यमन्तर्गतम् अनेन सूक्ष्मा परपर्य्याया पराख्या उक्ता। यदाहुः—

स्वरूपज्योतिरेवाहुः सूक्ष्मा वागनपायिनी। इति।

अन्यत्रापि—सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्म्मात्रा परा मता। इति।

येन महसा निरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णैश्चराचरात्मकं शब्दार्थरूपं जगद् व्याप्तम्। अत्र पञ्चाशदर्णैरित्यनेन वर्णरूपा पश्यन्ती उक्ता। शब्दार्थरूपमित्यनेन पदरूपा मध्यमा उक्ता। यत् सारस्वतं महः सुकृतिनः शब्दब्रह्मेत्यूचिरे। अत्र शब्दब्रह्मशब्देन वेदा उच्यन्ते। तेन वेदात्मकमित्यर्थः।

तदुक्तं वार्त्तिककारपादै र्ग्रहाधिकरणे—

शब्दब्रह्मेति यद् वेदशास्त्रं वेदाख्यमुच्यते। इति।

अनेन वाक्यरूपा वैखरी उक्ता। यदाहुः—

ध्वनिर्व्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम्।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वागधीशामुपास्महे॥ इति।

अन्यत्रापि—आदिक्षान्तविलासलालसतया तासां तुरीया तु या
क्रोड़ीकृत्य जगत्त्रयं विजयते वेदादिविद्यामयी। इति।

अपरे त्वत्र ग्रन्थकृता भैरवीमन्त्रोद्धारः कृत इति वदन्ति। तद् यथा। तत् त्रैपुरं महो वोऽव्यात्। कीदृक् अगलत् अविनश्वरम्। पुनः कीदृक् नित्यानन्दवपुः नित्यः पुरुषः तेन हकारः आनन्दमयीत्वात् आनन्दोत्पादकत्वात् वा आनन्दः शक्तिः तेन सः एतौ वपुः शरीरं यस्य। एतेनैतयोः बीजत्रयेऽपि सत्त्वमुक्तम्भवति। अन्तः मध्यं मध्यबीजमित्यर्थः। तत् कीदृक् क्रमात् कश्च रश्च मश्च करमाः तान् अत्ति लक्षणया गृह्णातीति क्रमात्। तेन ककारः तदधो लकारः। अत्र रेफेण लकारस्य ग्रहणं व्याकरणपरिभाषया। उक्तञ्च "रेफ लोऽपीष्यते ग्रहणं तेन" इति। संहितायामपि—"अतएव महेशानि र-लयोः समता भवेत्।" इति। तदधो मकारः पुरुषः तेन हः। पुनः कीदृक् अन्तर्गतं अन्ते रो रेफः गतः सङ्गतो यत्र तत्। पुनः कीदृक् व्याप्तं विः चतुःसंख्या चतुर्थस्वरः तेनाप्तं गृहीतम्। अत्र ग्रन्थकृतो वाररुचः सङ्केतोऽभिप्रेतः। स द्वितीयपटले स्फुटीभविष्यति। "नञि च शून्यं ज्ञेयम्" इति वाररुचः सङ्केतः। तेन शून्यं तस्य बिन्दुरूपत्वात् बिन्दुरुद्धृतः। एतेन षट्कूटं मध्यबीजमुद्धृतम्। अतएव वक्ष्यते "षट्कूटं त्रिपुरामन्त्रम्" इति। एवं मध्यमं बीजमुक्ता प्रथमबीजे हकारसकारयोः पूर्व्वमेवोक्तत्वात् एवम् ऐकारोऽपि योजनीयः। कीदृक् प्रथमं शशाङ्कसदनम् एतेन बिन्दुस्थम्। एवं प्रथमबीजमुद्धृतम्। अन्त्यं कीदृक् शब्दार्थरूपं अत्र शब्दशब्देन शब्दादयो गृह्यन्ते अर्थशब्दो विषयवाची। तेन शब्दादयो विषयास्ते च दशेति दशसंख्या तया औकारः तद्रूपं यत्र तत्तथा। अन्यच्च "अङ्कानां वामतो गतिः" इत्युक्तेः वाररुचेन सङ्केतेन तकारस्य षट्संख्या। "पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः" इत्युक्तेः न्यकारान्त्यकारस्य एकाङ्कः। एवं षोड़श तेन विसर्गः। एवं तृतीयबीजमुद्धृतम्। तदुक्तं सिद्धेश्वरीमन्त्रे—

हंसा स्त्रयो दन्त्यसकारयुक्ता वस्वब्धिपंक्तिस्वरसंविभिन्नाः।
अन्त्यौ विसर्गौ इतरौ सबिन्दू मध्यौ विरिञ्चीन्द्रहराग्नियुक्तः॥ इति।

अस्यायमर्थः। वसु अष्टसंख्या। अब्धिश्चतुःसंख्या। पंक्तिर्दशसंख्या। तथाच "पंक्तिर्दशाक्षरच्छन्दो दशसंख्यावली अपि" इत्यमरः। हंसा हकारास्त्रयः।

कीदृशाः दन्त्यसकारयुक्ताः। तथा क्रमाद् वस्वब्धिपंक्तिस्वरैः क्लीवान् विना अष्टम ऐ चतुर्थ ई दशम औ तैर्युक्ताः। ऋकारादि स्वरचतुष्टयं नपुंसकं "स्वराणां मध्यकं यत्तु तच्चतुष्कं नपुंसकम्" इत्युक्तत्वात्। नपुंसकस्वरपरित्यागेन बिन्दुविसर्गसहितानां स्वराणामष्टम ऐकारः दशम औकार इति बोध्यम्। विशेषमाह तृतीयो विसर्गयुक्तः इतरौ प्रथमद्वितीयौ सानुस्वरौ। मध्यः पुनः विरिञ्चयादियुतः विरिञ्चिः कः इन्द्रो लः, हरो हः अग्नौ रेफः एतैर्युतः। इदं षट्कूटं मध्यबीजम्। इयं त्रिबीजा भैरवी।

अथच ऐचेति स्वतन्त्रतया निर्देशात् व्याप्तमित्याप्तशब्दग्रहणात् शब्दार्थरूपमिति रूपशब्दोपादानात् केवलास्त्रयः स्वरा एवास्य मन्त्रस्य चेतनीमन्त्र इति सूचितम्। यदाहुः—

शिवाष्टमं केवलमादिबीजं भगस्य पूर्व्वाष्टमबीजमन्यत्।
परं शिरोऽन्तं गदिता त्रिवर्गा सङ्केतविद्या गुरुवक्त्रगम्या॥ इति।

शिव उकारस्तस्याष्टम ऐकारः। भगम् एकारः तस्य पूर्व्वाष्टमश्चतुर्थः स्वरः। शिरो बिन्दुः सोऽन्ते यस्य शिरोऽन्त औकारः।

उक्तबीजानां क्रमेण वाग्भव-कामराज-शाक्तत्वमाह। वाचामधीश मित्यनेनाद्यस्य वाग्भवत्वमुक्तम्। चराचरात्मकं मैथुनसृष्टजगतः कामोत्पन्नत्वात् मध्यमबीजस्य कामराजतोक्ता। सुकृतिनः यदन्त्यबीजं शब्दब्रह्मेत्यूचिरे इत्यनेनान्त्यस्य शाक्तत्वमुक्तम्। "त्रिधामजननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी" इति वक्ष्यमाणत्वात्। यदुक्तं सिद्धेश्वरीमते—

वाग्भवं प्रथमं बीजं कामराजं द्वितीयकम्।
शक्तिबीजं तृतीयन्तु चतुर्व्वर्गफलप्रदम्॥ इति।

अथच—"ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्युक्तेः शब्दात्मकं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति प्रणवम्। चराचरात्मकं जगद् येनेति मैथुनसृष्टेः कामादुत्पत्तेः कामबीजम्। वाचा नकारः। वृहत्तस्त्वन्यासे नकारेण सह शब्दतत्त्वन्यासात्। मश्च*। धीः शक्तिरूपः। ईशः प्रभुः अनेन विसर्गः। "मायाशक्त्यभिधः सर्गः सर्व्वभूतात्मकः प्रभुः" इत्युक्तेः। एवं नमः शब्दः। एवमस्य मन्त्रस्य ह्लादिनी मन्त्र उक्तः। यदाहुः—

कमलं परिलुप्तमध्यमान्त्यस्वरमीशादियुतं सबिन्दुनादम्।
निगमादिनमोऽन्तरे विराजद्भुवि देवीहृदयं प्रदिष्टमेतत्॥ इति।

* मस्वरूपं ग्राह्यमित्यर्थः।

त्रयाणां बीजानां सामान्येन विशेषणमाह अनिशमिति। न विद्यते निशा हकारो यत्र आदाविति शेषः। केशवादिन्यासे निशा हकारः शक्तिः। तेनादौ हकाराभावे सकारस्यादित्वमुक्तम्। तेनादौ सकारः पश्चात् हकारः। यद्वा निरित्यनेनैव आद्यबीजस्यापि बिन्दोरुद्धृतत्वात् अनिशं हकाररहितं शशाङ्कसदनम् शशाङ्कः सकारः सदने स्थाने यस्य। अनेन हकारस्य स्थाने सकारः तदधो ह्रस्वर्थायातः। उक्तञ्च—

भैरवीयमुदिताऽकुलपूर्व्वा देशिकैर्यदि भवेत् कुलपूर्व्वा।
सैव शीघ्रफलदा भुवि विद्येत्युच्यते पशुजनेष्वतिगोप्या॥ इति।

अनेनास्य मन्त्रत्वं विद्यात्वमप्युक्तम्। यत् पिङ्गलामते—

शक्त्याद्या तु भवेद् विद्या शिवाद्यो मन्त्र उच्यते।
दीक्षाभिषेकपूजा तु प्राणिनां भुक्तिमुक्तिदा॥ इति।

अन्यदपि बीजत्रयसामान्यविशेषणमाह पञ्चाशदर्णैरुपलक्षितमित्यर्थः। अनेन सर्व्वस्य मन्त्रस्य मातृकान्तरितत्वेन जप उक्तः। यदाहुः

मन्त्रराजममुं समस्तजगद्विमोहनकारणं
मातृकान्तरितं जपेदनुलोमतोऽपि विलोमतः॥ इति।

अथवा अनेन विशेषणेन च हहसैं सहसैं इत्यादि हसकलह्रीँ सहकलह्रीँ इत्यादि अहसौः आहसौः इत्याद्यन्तर्मातृकान्यासोऽपि सूचितः। यदाहुः

क्रमेण षट्चक्रवर्णान् तद्दलेषु प्रविन्यसेत्।
चक्रद्वयक्रमेणैव देवीरुद्रांश्च मन्त्रवित्॥ इति।

अन्यत्रापि मूलाधारकथनप्रस्तावे

चतुर्व्वर्णपत्रेषु देवीनिरुद्रान् जलेन्द्राग्निवायून् न्यसेत् केवलान् वा।
सबिन्दूनमन्दप्रभावान् प्रसिद्धान्। इति।

अथवा पञ्चाशच्छब्देन सामीप्यसम्बन्धेन लक्षणया एकपञ्चाशद्ग्रहणे तैरुपलक्षितमित्यनेन बीजत्रयस्यापि दीपिन्युद्धारः सूचितः। तत्र प्रथमबीज-दीपिनी तु व्यञ्जनस्वरैः पृथक्कृतैः सप्तदशवर्णात्मिका। द्वितीयबीजदीपिनी तु पूर्व्ववदेव पञ्चविंशत्यक्षरा। तृतीयबीजदीपिनी पूर्व्ववन्नवाक्षरा। एवमेक-पञ्चाशद्वर्णात्मिका। तत्र द्वितीयतृतीययोः क्षकारस्य सत्त्वात् तस्य चैकमेव व्यञ्जनं गृहीतम्। मातृकायां पृथगुपदेशात्। यद्ययं व्यञ्जनद्वयात्मैव स्यात् तदा क्षवदस्यापि पृथगुपदेशो न स्यात्। तयोरेव बिन्दुद्वयमस्ति तदपि न पृथग्गणितम्। तादृशस्यैव पञ्चदशस्वरत्वात्। प्रणवेऽपि बिन्दुः प्रणवान्तर्गत

अन्तःस्मितोल्लसितमिन्दुकलावतंस-
मिन्दीवरोदरसहोदरनेत्रशोभि।

एवेति न पृथग्गणित इति सर्व्वमनवद्यम्। अयञ्च दीपिन्युद्धारो ग्रन्थकृताऽत्र सूचितः। मया तु भैरवीपटले स्फुटीकरिष्यते।

अथवा बालामन्त्रोद्धारो ग्रन्थकृतोऽभिप्रेत इति। यतो भैरव्यादीनामपि स एव मूलभूतः। यदाहुः बालामुक्ता—

विद्या भूलोत्पत्तिरेषा मयोक्ता ज्ञातव्येयं देशिकैः सिद्धिकामैः। इति।

तद्यथा। वाचामधीशमिति वाग्भवम्। अन्तर्मध्यं मध्यस्थम्। क्रमात् कश्च रश्च मा लक्ष्मीः तेन ईकारः। रेण पूर्व्ववल्लस्य ग्रहणम्। निरिति बिन्दुः। एवं मध्यमं बीजम्। शशाङ्कः सकारः सत् औकारः। अकारो नकारश्च शून्यद्वयं तेन विसर्गः। "नेत्रे च शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथिते" इत्युक्तेः। सच्छब्देन कथमौकार-ग्रहणमिति चेदुच्यते। ॐकारस्य तावत् "ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इत्युभयोः ब्रह्मवाचकत्वात् "सदोंकारो निगद्यते" इत्युक्तेश्च सच्छब्द-वाचकता। सोऽत्राकृतपररूप केवल एव विवक्षितः। स च सामीप्यसम्बन्धेन अग्रिमस्य लक्षकः। यद्वा "तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराक्षरं तथा" इति आचार्य्योक्तेः ओकार एव स्वजन्यस्य औकारस्य लक्षकः। यद्वा शशो रूपमस्मिन् इति मत्वर्थीयोऽच् तेन शशश्चन्द्रः तेन सः शशन् गमनशीलः शशो हंसः तेन वा सः। अङ्कशब्देन पिण्डन्यायात् अकारः। यथा "स वामदृक् पवनगुणान्वितः करः" इत्यत्र करशब्देन ककारः। यथा "हरिहयषष्ठवत् वनम्" इत्यत्र वनशब्देन वकारः। सच्छब्देन ओकार एव। तस्य पूर्व्वेन सह सन्धौ औकारः। अनाभ्यां विसर्गः। ननु प्रणवस्य सबिन्दुकत्वात् बालान्त्यबीजे ग्रन्थकारो विसर्गमात्रं वक्ष्यति। अत्र च बिन्दुविसर्गावुद्धृताविति विरोध इति चेन्न। बालाया मन्त्रभेदेषु क्वचिद् बिन्दुः क्वचिद् विसर्गः क्वचिद्बिन्दुविसर्गावप्युद्धृतौ। तदपि सूचयितुमत्रेदृश उद्धारः कृतः। यदाहुः सनत्कुमारे—

अष्टमस्य तृतीयन्तु चतुर्द्दशसमन्वितम्।
दण्डकुण्डलमेतद्धि सारस्वतमुदाहृतम्॥　इति।

अन्यत्र तु—दन्त्यान्तेन युतं तु दण्डिसकलं सम्मोहनाख्यं कुलम्। इति।

अन्यत् पूर्व्ववदिति संक्षेपः। एतच्च व्याख्यानद्वयं गुरुवचननियन्त्रितेन मया कृतमिति क्षन्तव्यं देशिकेन्द्रैः॥ १॥

हेतुस्त्रिलोकविभवस्य नवेन्दुमौले
रन्तःपुरं दिशतु मङ्गलमादराद् वः ॥२

संसारसिन्धोस्तरणैकहेतून्
दधे गुरून् मूर्ध्नि शिवस्वरूपान्।
रजांसि येषां पदपङ्कजानां
तीर्थाभिषेकश्रियमावहन्ति ॥३

यदुपहितस्य शिवस्य सृष्टिकर्त्तृत्वं तामुपस्तौति अन्तरिति। नवेन्दुमौलेरन्तःपुरं वो मङ्गलमादराद् दिशत्विति योजना। अत्रापि वो मङ्गलं दिशतु इत्यनेन शिष्यकृपा सूचिता। यद्यपि तत्त्वतः शैवदर्शने

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः।
न तत्त्वतस्तयोर्भेदश्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

इति शक्ति-शिवयोरैक्यमेव तथापि द्वितीयेन विना सृष्ट्यनुपपत्तेः लीलागृहीतं रूपं स्त्रीस्वरूपं वर्ण्यते। एतेन मैथुनसृष्टिः सूचिता। तस्या जगत्कारणतामाह त्रिलोकविभवस्य हेतुरिति। चराचरात्मकत्वेन विस्तारो विभवः। कीदृशं अन्तःस्मितोल्लसितं कल्पितमिदं जगद् विलसतीति हास्यकारणम्। ईश्वरे साभिलाषतया वा हासः। एतेनास्या ईश्वरक्षोभकता सूचिता। किञ्च "यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते" इति स्मृतेः दम्पत्यानुकूल्यतो विचित्रजगन्निर्म्माणं सूचितम्। पुनः कीदृक् इन्दुकलावतंसम्। अत्रावतंसशब्देन मुकुटाभरणमुच्यते। तथा नामलिङ्गानुशासने—"पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेखरे" इति। पुनः कीदृक्। इन्दीवरोदरसहोदरनेत्रशोभि। एतेन सर्व्वातिशायि सौन्दर्य्यं वर्णितम्। यद्वा नवेन्दुमौलेरित्यनेन भुवनेशीमन्त्र उक्तः। विशेषणैस्तदुद्धारः। त्रिलोकविभवस्य हेतुः शिवस्तेन हकारः। अन्तः स्मितं प्रकाशो यस्यासावन्तःस्मितोऽग्निः रेफः तेनोल्लसितं युतम्। इन्दुकलावतंसमिति बिन्दुः। इन्दीवरोदरसहोदरे नेत्रे यस्याः सा लक्ष्मीः तेन दीर्घ ईकारः। यद्वा इन्दीवरोदरस्य सहोदरं सुहृत् यन्नेत्रं चन्द्ररूपं तच्च वाममिति दीर्घ ईकारः तेन शोभि युक्तम्। एवं मिलित्वा भुवनेशीबीजम् ॥ २ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

सारं वच्यामि तन्त्राणां शारदातिलकं शुभम् ।
धर्म्मार्थकाममोचाणां प्राप्तेः प्रथमकारणम् ॥४

इत्यागमात् परदेवताभक्तिवद् गुरुभक्तेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गसाधनत्वावगमात् परदेवतायाः स्मरणानन्तरं गुरुनमस्कारमाह संसारेति । शिवस्वभावान् गुरून् मूर्ध्नि दधे इत्यन्वयः । शिवस्वभावान् शिवस्वरूपानित्यर्थः । एतेन गुरुध्यानं तत्तद्देवतारूपतया कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । तदुक्तम्—

गुरुं न मर्त्त्यं बुध्येत यदि बुध्येत तस्य तु ।
कदापि च भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनैः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—तस्मादेवं विदित्वा तु गुरुं देवञ्च नान्यथा ।
त्रिकालप्रणिपातेन ध्यानयोगेन संयजेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—ललाटे नयनं चान्द्रीं कलामपि च दोर्द्वयम् ।
अन्तर्निधाय वच्यामि गुरुर्मर्त्त्ये महीयते ॥ इति ।

मूर्ध्नि दधे इत्यनेन गुरुध्यानं मूर्द्धनि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । तदुक्तम्—

प्रातः शिरसि शुक्लेऽब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्व्वकम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—श्रीमद्गुरुपदाम्भोजं मूर्द्धन्येव सदास्थितम् ।
यः स्मरेत् सात्त्विकैर्भावैः सोऽचिरात् खेचरो भवेत् ॥ इति ।

गुरूनिति बहुबचनं पूजार्थं गुरु-परमगुरु-परापरगुरु-परमेष्ठिगुर्व्वपेचया वा । तथाच ग्रन्थकृद्गुरुपङ्क्तिः । "श्रीकण्ठं वसुमन्तं श्रीसोमानन्दमुत्पलाचार्य्यान्" इति । "लक्ष्मणमभिनवगुप्तं वन्दे श्रीचेमराजञ्च" इति तच्छिष्याः । कीदृशान् संसारसिन्धोस्तरणैकहेतून् । अनेन विना गुरूपदेशं संसारतरणमशक्यमित्यप्युक्तम् । तथाच श्रुतिः—"आचार्य्यवान् पुरुषो वेद" "स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इति ।

आगमश्च—अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इति ।

गुरुप्रणाममाहात्म्यमाह रजांसीति । एतेन पादोपसंग्रहणपूर्व्वकं गुरुनमस्कारः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ॥३॥

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥

इत्युक्तेः शिष्यबुद्ध्यनुकूलनार्थं ग्रन्थमाहात्म्यं प्रकाशयन् श्रोतृप्रवृत्तिनिमित्तभूतान्

शब्दार्थसृष्टिर्मुनिभिश्छन्दोभिर्दैवतैः सह ।
विधिश्च यन्त्रमन्त्राणां तन्त्रेऽस्मिन्नभिधीयते ॥ ५

विषय-प्रयोजन-सम्बन्धाधिकारिणो दर्शयति सारमित्यादिश्लोकद्वयेन। तन्त्राणां सारं श्रेष्ठं संग्रहरूपञ्च इत्यनेनास्योपादेयताऽतिसंक्षिप्तता चोक्ता। तत्र तन्त्राणामिति वैष्णव-शैव-शाक्त-गाणपत्य-सौराणां यतः सारं अतएव शुभम्। शब्दसंक्षेपेऽप्याकाङ्क्षित सकलार्थप्रतिपादकत्वमेव शुभत्वम्। धर्म्मार्थकामेत्यादि वक्ष्यति। तदुपयिको नामनिर्द्देशः शारदातिलकमिति। शीर्य्यत इति शारं स्थूलं कर्म्मफलं तद्ददातीति शारदा। तत्तत्कारणत्वेन ब्रह्मविद्याधिरूढ़ा सती द्यति खण्डयतीति वा शारदा चिच्छक्तिः। यद्वा शरः स्वतन्त्रं तस्य भावः शारं स्वातन्त्र्यं तद्ददातीति अनाद्यविद्यां परिछेद्य जीवभावनिरासेन परमैश्वर्य्यप्रदायिका। तदुक्तं गौतमेन तन्त्रव्याकरणे—

शरः स्वतन्त्रं हृदयं स्फुरत्ता परमेशिता ।
शारश्चेत्युदिताः शब्दाः पर्य्यायाः स्वार्थवाचकाः ॥ इति ।

तस्यास्तिलको भूषणम्। अनेनोत्कृष्टता दर्शिता। तत्रापि भूषणान्तरं न भवति किन्तु तिलकरूपः। तेन यथा मुखे वर्त्तमानस्तिलकः सर्व्वतः प्रथमं दृश्यो भवति तद्वदयमपीत्यभिप्रायः। प्रथमं कारणं मुख्यकारणम्। यथा चास्य मुख्यत्वं तथा ग्रन्थसङ्गतिकथनप्रस्तावेऽस्माभिः पूर्व्वमेव प्रपञ्चितम्। शब्दार्थसृष्ट्यादि विषयः। चतुर्व्वर्गः फलम्। अनयोः प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धः। तदर्थी चाधिकारी। अस्य शास्त्रस्य च व्युत्पाद्य-व्युत्पादकभावः सम्बन्धः। शास्त्रविषयस्य फलस्य च साध्यसाधनभावः सम्बन्धः। इत्याद्यन्योऽपि यथायथमूहनीयः। सहेति त्रिभिः सम्बध्यते। मुनिभिः तपोयोगबलेन मन्त्रप्रथमज्ञातृभिः प्रथमाराधकैः। तदुक्तं गौतमेन—

महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा गुरुर्यस्तपसा मनुम् ।
संसाधयति शुद्धात्मा पूर्व्वं स ऋषिरीरितः ॥ इति ।

तथाऽन्यत्र—येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम् ॥ इति ।

छन्दःशब्दव्युत्पत्तिरुक्ताऽन्यत्र—

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः ।
आत्मना च्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा ।

आदित्यै र्वसुभी रुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ॥ इति ।

तथाऽन्यत्रापि—मृत्युभीतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च ।

छन्दांसि संस्मृतानीह छादितास्तैस्ततोऽमराः ।

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं सर्वं छन्दोभिरावृतम् ॥ इति ।

तत्तु गायत्र्यादि प्रसिद्धम् । दैवतं तत्तन्मन्त्रोद्दिष्टम् । यदाहुः—

यस्य यस्य च मन्त्रस्य उद्दिष्टा या तु देवता ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥ इति ।

दैवतैरिति विनियोगस्याप्युपलक्षणम् । तत्स्वरूपमुक्तमन्यत्र—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्म्मार्थमेव च ।

अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥ इति ।

अन्यत्रापि—धर्म्मार्थकाममोक्षेषु शास्त्रमार्गेण योजनम् ।

सिद्धमन्त्रस्य सम्प्रोक्तो विनियोगो विचक्षणैः ॥ इति ।

तज्ज्ञानाभावे दोष उक्तोऽन्यत्र—

दौर्व्वल्यं याति तन्मन्त्रो विनियोगमजानतः ॥ इति ।

छन्द-ऋषि-देवताज्ञानं मन्त्रसाफल्यार्थमवश्यमपेक्षितम् । तदुक्तं छन्दोगानामार्षेयब्राह्मणे—

यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्व्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादृषीणां संस्थानो भवति संस्थानो भवति ब्रह्मणः स्वर्गे लोके महीयते स्मरन्न जायते पुनरिति ।

कात्यायनोऽपि—एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयति वा तस्य ब्रह्मवीर्य्यं यातयामं भवति अनुविज्ञायैतानि योऽधीते वीर्य्यवत्तरं यो यथार्थवित् तस्य वीर्य्यवत्तमं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा फलं प्राप्नोतीति ।

"यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।" इत्यादिना आगमेऽपि ।

याज्ञवल्क्योऽपि—आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्य्याद्यजनाध्ययनं जपम् ।

होममन्यच्च यत् किञ्चित् तस्य चाल्पं फलं भवेत् ॥ इति ।

विधिरिति । न्यास-जप-पूजा-होम-तर्पणाभिषेकसम्पातपातादिः । चकारः शब्द-

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥ ६

ऋष्यादेः प्रधानाप्रधानस्य समुच्चये। मन्त्रयन्त्राणामित्येकपदोपादानेऽपि मुन्यादीनां यथायोगं सम्बन्धः। तत्र मुनिच्छन्दसी होमतर्पणे च मन्त्र एव। देवतादीनि अन्यान्युभयत्रापि। सम्पातपातस्तु यन्त्रे तदुपलक्षितेषु प्रतिकृतिकुम्भशिलाप्रतिमा-गुलिकातैलघृतादिषु सम्बध्यते। एतानि देवतोपासकस्य स्थूलरूपतयोक्तानि। येषां सूक्ष्मरूपं यथा। यदाहुः—

स्वात्मैव देवता प्रोक्ता मनोज्ञा विश्वविग्रहा ।
न्यासस्तु देवतात्मत्वात् स्वात्मनो देहकल्पना ॥
जपस्तन्मयतारूपभावनं सम्यगीरितम् ।
पूजा तु चञ्चलत्वेऽपि तन्मयत्वाप्रमत्तता ॥
होमो विश्वविकल्पानामात्मन्यस्तमयो मतः ।
एषामन्योन्यसम्मेलभावनं तर्पणं स्मृतम् ॥
अभिषेकस्तु विद्या स्यादात्मैव स्वाश्रयो महान् ।
प्रयोगाः स्युरुपाधीनां हेतोः स्वात्मविमर्शनम् ॥
सन्ध्यासु भजनं तासामादिमध्यान्तवर्जनम् ।
मोहाज्ञानादिदुःखानामात्मन्यस्तमयो दृढम् ॥ इति ॥४॥५॥

सृष्टिं वक्तुमुपोद्घातमाह निर्गुण इति। सनातनो नित्यः शिवो निर्गुणः सगुणश्च ज्ञेयः। आद्यस्य स्वरूपमाह निरिति। प्रकृतेरन्यः तत्सम्बन्धशून्यः। षष्ठ्या एवात्र प्राधान्येनोद्देश्यत्वात्। तेन सूक्ष्म इत्यर्थः। अतएवान्यशब्दार्था-भावात् न पञ्चमीयम्। तथा सत्यनुवादे पर्य्यवसानं स्यात्। यदुक्तं प्रयोगसारे—

नित्यः सर्व्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।
विकाररहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥ इति ।

नारायणीयेऽपि—निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।
अजरामरमव्यक्तमज्ञेयमचलं ध्रुवम् ॥
ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वसंवेद्यं हृदि स्थितम् ।
सत्यं बुद्धेः परं नित्यं निर्म्मलं निष्कलं स्मृतम् ॥ इति ।

द्वितीयस्य स्वरूपमाह स इति। सगुणः सकलः कला प्रकृतिः तत्सहितः। सांख्यमते सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधाना परपर्य्याया प्रकृतिः। अतएव सगुण

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः ॥ ७

इत्युक्तिः। वेदान्तनये तु अविद्या। शिवतन्त्रे शक्तिः। उक्तञ्च नारायणीय-प्रयोगसारयोः—

तच्छक्तिभूतः सर्व्वेशो भिन्नो ब्रह्मादिमूर्त्तिभिः ।
कर्त्ता भोक्ता च संहर्त्ता सकलः स जगन्मयः ॥ इति ॥६॥

सृष्टिमाह सदिति। तस्याविद्याशबलितत्वेन जड़त्वे कथं सृष्टिकर्त्तृत्वम् इति शङ्कां वारयति सच्चिदानन्दविभवादिति। अनेनाविद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः। सकलाच्छक्तिरासीदिति योजना। शक्तिसहितादेव पुनः शक्तिः कथमासीदिति चेत् सत्यम्। या अनादिरूपा चैतन्याध्यासेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता तस्या गुणवैषम्यानुगुणतया सात्त्विक-राजस-तामसस्रष्टव्यप्रपञ्चकार्य्य-साधने उच्छूनावस्थात्वमेव उपचारादुत्पत्तिः। इयञ्च सदुत्पत्तिवादिसांख्यमत-माश्रित्य ग्रन्थकारस्योक्तिरिति ज्ञेयम्। तदुक्तं प्रयोगसारे—

तस्माद् विनिर्गता नित्या सर्व्वगा विश्वसम्भवा। इति।

वायवीयसंहितायामपि—

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।
ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥ इति ।

पञ्चरात्रेऽपि—एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।
समस्ततत्त्वसङ्घात्म-स्फुर्त्तेरधिष्ठानरूपिणीम् ।
व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ।

तस्या एव नादबिन्दू सृष्ट्युपयोगावस्थारूपौ। तदुक्तं प्रयोगसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी ।
शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता ॥
सैव सर्गक्षमा तेन। इति।

आचार्य्यास्तु—सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा ।
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा ।
अखण्डपरचिच्छक्तिर्व्याप्ता चिद्रूपिणी विभुः ॥

परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः।
बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः॥ ८
बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः।
समवायः समाख्यातः सर्व्वागमविशारदैः॥ ९
रौद्री बिन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा बीजादजायत।
वामा ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः॥ १०

समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता।
प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्॥ इति।

अतएव वक्ष्यमाणशैवतत्त्वेषु शुद्धानां पञ्चानामेव ग्रहणम्। अत्र यद्यप्यन्यैर्ग्रन्थकृद्भिर्नादावस्था नोक्ता तथापि ग्रन्थकृता तारस्य सप्तात्मकत्वं सूचयितुमेतदुक्तिः कृता। कालं प्रस्तुवद्भिराचार्य्यैः सूचितैव नादावस्था। यदाहुः—"रवात्मन्यथो कालतत्त्वे" इति। भुवनेशीस्तुतावप्याचार्य्याः "नमस्ते रवत्वेन तत्त्वाभिधाने" इति॥ ७॥

इच्छाशक्त्या[सत्त्वा]दिरूपतया बिन्दोस्त्रैविध्यमाह परेति। साक्षात् परशक्तिमयः अतः पश्चात्तदवस्थात्मकत्वमेवोक्तम्। अथवा परः शिवः तन्मयः शक्तिमयः एवमुभयात्मकः। "बिन्दुः शिवात्मकः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। असौ त्रिधा भिद्यते। एतौ नादबिन्दू प्रथमोक्तनादबिन्दुभ्यामन्यौ तत्कार्य्यरूपौ ज्ञेयौ। तदुक्तं "स बिन्दुर्भवति त्रिधा" इति॥ ८॥

बिन्द्वादेर्भेदत्रयस्य परम्परास्वरूपमाह बिन्दुरिति। धर्म्मिणावुक्त्वा तत्सम्बन्धो वाच्य इत्यभिप्रायेण व्युत्क्रमः शक्त्युत्पत्त्यनुरोधात् पूर्व्वत्र तथाक्रमः। समवायः सम्बन्धः क्षोभ्यक्षोभकरूपः सृष्टिहेतुः। उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह सर्व्वागमविशारदैरिति॥ ९॥

रौद्रीति। ततस्तस्माद् बिन्दो रौद्री यतस्तस्य शिवमयत्वम् अतोऽन्वर्थतापि। नादात् ज्येष्ठा इति मध्योच्चारितत्वे तत्त्वेनान्वर्थत्वं ज्ञेयम्। बीजाद् वामा अजायतेति सम्बन्धः। तस्य शक्तिमयत्वादन्वर्थत्वम्। तदुक्तं प्रयोगसारे—

बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः॥

संज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः ।
भिद्यमानात् परात् बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ॥ ११

रौद्री बिन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत ।
वामा बीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्त्रयोऽभवन् ॥ इति ॥१०॥

संज्ञाने इति । संज्ञाने इच्छाक्रिये तदात्मानः तेन रुद्रब्रह्मरमाधिपाः क्रमेण इच्छाशक्ति-क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्तिस्वरूपाः । क्वचित् ते ज्ञानेच्छेति पाठः सः असाम्प्रदायिक एव । एते वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणो रुद्रब्रह्मरमाधिपाः शब्दसृष्ट्यन्तर्गताः निरोधिकार्द्धेन्दुबिन्दुरूपाः शक्तेरेवावस्थाविशेषा ज्ञेयाः । एषामिच्छाक्रियाज्ञानात्मत्वं शक्तित उत्पन्नत्वात् । वक्ष्यति च—"इच्छाज्ञानक्रियात्माऽसौ" इति । ईश्वरप्रत्यभिज्ञायामपि—

यत इच्छन्ति तज्ज्ञातुं कर्त्तुं वा स्वेच्छया क्रियाः ।
अनन्तरं हि तत्कार्यज्ञानदर्शनशक्तिता ॥
ज्ञानशक्तिस्तदर्थं हि योऽसौ स्थलः समुद्यमः ।
सा क्रियाशक्तिरुदिता ततः सर्व्वं जगत् परम् ॥ इति ।

यतः पुनस्तेषां वक्ष्यमाणत्वात् ततो रुद्रसमुद्भवस्ततो विष्णुस्ततो ब्रह्मा इति। अन्यथा पूर्व्वापरविरोधोऽपि स्यात् । यतो ग्रन्थकृत् तस्यां सूर्येन्दुपावकान् "प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरिति" वक्ष्यति । तत्र प्रणवांशा अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकाः । "अकाराद् ब्रह्मणोत्पन्नः" इत्यादिर्वक्ष्यमाणत्वात् । आगमान्तरे च—

ब्रह्मविष्ण्वीश्वरास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः । इति ।

तेन तत्र सूर्यरूपः अकारो ब्रह्मा अत्र च सूर्यरूपो विष्णुरिति । अतो वक्ष्यमाणक्रमोऽर्थसृष्ट्यनुसारेणानुसन्धेयः । ग्रन्थकृच्च वक्ष्यति—

शब्दार्थभाविभुवनं सृजतीन्दुरूपा या तद्‌बिभर्त्ति पुनरर्कतनुः स्वशक्त्या ।
वह्न्यात्मिका हरति तत् सकलं युगान्ते तां शारदां मनसि जातु न विस्मरामि ॥

इति । गोरक्षसंहितायामपि—

इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी ।
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥

आचार्य्या अपि—आद्यैस्त्रिभेदै स्तपनान्तिकैर्यत् । इति—

शब्दब्रह्मण उत्पत्तिमाह भिद्यमानादिति । परात् बिन्दोरित्यनेन शक्त्यवस्थारूपो यः प्रथमो बिन्दुस्तस्मादव्यक्तात्मा वर्णादिविशेषरहितोऽखण्डो नादमात्र उत्पन्नः ॥ ११ ॥

शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्व्वागमविशारदाः ।
शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे जगुः ॥ १२
न हि तेषां तयोः सिद्धिर्जड़त्वादुभयोरपि ।
चैतन्यं सर्व्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ॥ १३

तत्स्वरूपमाह शब्देति । सर्व्वागमविशारदाः सर्व्वश्रुत्यर्थविदः । तदुक्त-माचार्य्यैः—

स एवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते । इति ।

स्रष्टुन्मुखपरमशिवप्रथमोल्लासमात्रम् अखण्डोऽव्यक्तो नादविन्दुमय एव व्यापको ब्रह्मात्मकः शब्दः शब्दब्रह्मेत्यर्थः । उक्तञ्च—

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दः शब्दार्थकारणम् ।
प्रकृतेर्विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माऽभवत् परम् ॥

अथान्तरस्फोटवादिमतं जातिव्यक्तिस्फोटात्मकं वा बाह्यस्फोटमतञ्च दूषयितुमुप क्रमते शब्देति । एके आचार्य्याः शब्दार्थमान्तरस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः । यथाहि— "निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः शब्दार्थमय आन्तरः स्फोटः" इति । अपरे वैयाकरणाः पूर्व्वपूर्व्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्तं तत्तत्पदसंस्कारसहायचरमपदग्रहणोद्बुद्धं वाक्यस्फोटलक्षणं शब्दमखण्डैकार्थप्रकाशकं शब्दब्रह्मेति वदन्ति । यदाह "एक एव नित्यो वाक्याभिव्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वा बह्वीरूपः" इति ॥१२॥

तदुभयमतं दूषयन् स्वमतमाह नहीति । तेषां वादिनां मते तयोः शब्द-शब्दार्थयोः सिद्धिः शब्दब्रह्मत्वसिद्धिर्न । उभयोस्तयोर्जड़त्वात् । यदि शब्दार्थः शब्दो वा शब्दब्रह्मेत्युच्यते तदा ब्रह्मपदवाच्यत्वं नोपपद्यते । यतः सच्चिदानन्दरूपो ब्रह्मपदार्थः । तौ च जड़ौ । तदुक्तम्—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं विदुर्बुधाः ।
स्वतोऽर्थानवबोधत्वात् प्रोक्तो नैतादृशो एवः ॥
स तु सर्व्वत्र संस्यूतो जाते भूताकरे पुनः ।
आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः ॥ इति ।

तेन सर्व्वागमविशारदा इत्यनेन सहैकवाक्यतैवास्य । तद्विन्दुरूपवस्तुनैव सर्व्व-शरीरेष्वाविर्भूतत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । यदुक्तं प्रयोगसारे—

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्।
वर्णात्मनाऽविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः॥ १४
अथ विन्द्वात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः।
अजायत जगत्साक्षी सर्व्वव्यापी सदाशिवः॥ १५
सदाशिवाद् भवेदीश स्ततो रुद्रसमुद्भवः।
ततो विष्णुस्ततो ब्रह्मा तेषामेवं समुद्भवः॥ १६

सोऽन्तरात्मा तदा देवी नादात्मा नदते स्वयम्।
यथासंस्थानभेदेन स भूयो वर्णतां गतः।
वायुना प्रेर्य्यमाणोऽसौ पिण्डाद् व्यक्तिं प्रयास्यति॥ इति।

केचित्तु शब्दब्रह्मेति शब्दस्यार्थं शब्दमेवाहुरिति योजनां कृत्वा सर्व्वागमविशारदा इत्येकः पक्षः अपरे बिन्दुरिति द्वितीयः तयोर्दूषणमित्याहुः। तत्र। जड़त्वादिति हेतुः प्रथमपक्षे न सम्भवति आचार्य्यमतविरोधश्चापद्येत। तेन सर्व्वागमविशारदा इत्ययमेवपक्षो ग्रन्थकृदभिमत इति॥ १३॥

एवं परां तां शब्दसृष्टिमुक्त्वा सामान्यतः समापयति तत् प्राप्येति। प्राणिनां देहमध्यगं कुण्डलीरूपं कुण्डलिनीस्वरूपं तच्चैतन्यं गद्यपद्यादिभेदतो वर्णात्मना आविर्भवतीति सम्बन्धः। किं कृत्वा। प्राप्य कण्ठादिकरणानीति शेषः। अतएव वक्ष्यमाणा सृष्टिः कुण्डलिनीत इति ज्ञेयम्॥ १४॥

एवं प्राधान्यद्योतनाय प्रथमोद्दिष्टां परां तां शब्दसृष्टिमुक्त्वा पश्यन्त्यादीनां शरीरसृष्टिव्यतिरेकेण वक्तुमशक्यत्वात् तां वक्तुमर्थसृष्टिमारभते अथेति। कला माया तदात्मनः तत उत्पन्नत्वात्। बिन्दुरपि तस्यैवावस्थान्तरम्। तदात्मन इत्युभयत्र कार्य्ये कारणोपचारात्। तदुक्तम्—

सर्व्वज्ञादिगुणोपेतामभिन्नामात्मनः सदा। इति।

यद्वा कला निवृत्त्याद्या अधिष्ठातृसदाशिवादीनां प्रातिलोम्येनोत्पादिकाः तदात्मनः। कालबन्धोरिति। अनाद्यनन्ते काले सृष्टिरूपकालसहायान्नादात्मन इत्यर्थः। शम्भोः परमशिवात् सृष्टिस्थितिध्वंसनिग्रहानुग्रहकार्य्यपञ्चककर्त्ता अतएव जगन्निर्म्माणबीजरूपो जगत्साक्षी सदाशिवो जातः। अथच कालबन्धोः अतएव कालात्मन इति हेतु-हेतुमद्भावेन योजना।

"सा तु कालात्मना सम्यक् मयैव ज्ञायते सदा" इति आचार्य्योक्तेः।

अनेन विशेषणद्वयेन प्रकृतेः कालस्य च महाप्रलयेऽप्यवस्थानमुक्तम्। अतएव अनयोरापेक्षिकनित्यता। स्वतो नित्यत्वं पुरुषस्यैव। सर्व्वविनाशस्य पुरुषावधित्वादन्यथाऽनवस्थानादित्यादियुक्तिः द्रष्टव्या। अथ च कालबन्धोरिति बन्धुशब्देन कालस्य निमित्तत्वं सूचितम्। यदाहुः—

लवादिप्रलयान्तोऽयं तमःशक्तिविजृम्भितः।
निमित्तभूतः कालोऽयं भावानां जन्मनाशयोः॥ इति।

अन्यत्रापि—अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः॥ इति।

कालबन्धोरित्यनेन अपरो लवादिप्रलयान्तः कालोऽपि सूचितः। तेनैव परकालस्योक्तत्वात्। स च—

"नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिवेधने।
दले दले तु यः कालः स कालो लवसंज्ञकः॥
लवैस्त्रुटिः स्यात् त्रिंशद्भिः" इत्यादिना
"तवायुर्मम निश्वासः कालेनैव प्रचोद्यते।"

इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेणाचार्य्यैः विविचितः। अस्माभिस्तु ग्रन्थगौरवभयात् नोक्तः। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते कालबन्धोः कालात्मनः कश्च लश्च इति प्रत्याहारेण व्यञ्जनानि गृहीतानि। अश्चेत्यनेन स्वरा अपि गृहीताः। तदात्मन इति। अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते—कश्च लश्च आत्मा दीर्घेकारः। चतुर्णामात्मनां चतुर्थ इत्युक्तः। कालशब्देनार्कस्तेन मः। यद्वा कालशब्देन महाकालो मकारस्य रुद्रमूर्त्तिर्गृहीता। भीमो भीमसेन इतिवत्। तेन मकारः। एवं मिलित्वा कामबीजमुद्धृतम्। तस्मादित्युक्तं भवति। तस्य जगन्मूलत्वात् शम्भोः

भ्रमन्तं योन्यन्तः स्फुरदरुणबन्धककुसुम-
प्रभं कामं ध्यायेज्जठरशशभृत्कोटिशिखरम्।

इत्यादिना शरीरे मूलाधारे तेजस्त्रयरूपस्य तस्यैवोक्तत्वात् शक्तिरूपत्वाच्च बिन्द्वात्मन इति। तदुक्तम्—

विश्वं भूतेन्द्रियान्तःकरणमयमिनेन्द्वग्निरूपं समस्तं
वर्णात्मैतत् प्रधाने कलनयनमये बीजरूपे क्रमेण।
नीत्वा तां पुंसि बिन्द्वात्मनि तमपि रवात्मन्यथो कालतत्त्वे
तं वै शक्तौ चिदात्मन्यपि नयतु च तां केवले धाम्नि शान्ते॥ इति।

अन्ये तु शम्भोः हकारात् कलाऽर्द्धेन्दुरात्मा ईकारः बिन्दुः बिन्दुरेव कालोऽग्निः

मुलभूतात् ततोऽव्यक्तात् विकृतात् परवस्तुनः।
आसीत् किल महत्तत्त्वं गुणान्तःकरणात्मकम्॥ १७

प्रलये सर्व्वविनाशकत्वात्। एवं मायाबीजमुद्धृतम्। तस्मादित्युक्तम् अस्य जगन्मूलबीजभूतत्वं प्रसिद्धमेव। इदञ्च व्याख्यानमाचार्य्यचरणसम्मतमिति। तदुक्तमाचार्य्यैः—

स्वामिन् प्रसीद विश्वेश के वयं केन भाविताः।
किंमूलाः किंक्रियाः सर्व्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हथ।
इति पृष्टः परं ज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम्॥

इत्यस्य पद्यस्य व्याख्याने पद्मपादाचार्य्यैर्व्याख्यातम्—सर्व्वेश्वर उपादानादिकं संग्रहेणोक्तवान् इत्याह—इति पृष्ट इति। प्रकर्षेण मीयते ज्ञायते इति प्रमिता प्रकृतिः प्रमिनोति जानातीति प्रमितः पुरुषः प्रमिनोति परिच्छिनत्तीति प्रमितः कालः। तेषां प्रमितानां वाचकमक्षरं तदभिन्नं प्रमिताक्षरम् परा वाक् सतत्त्वं हकार इत्यर्थः। तस्य बीजबिन्दुनादरूपेण प्रकृत्यादिवाचकत्वं द्रष्टव्यम्। एतेन इत्युत्तरमुवाचेत्यर्थः। संग्रहेणोक्तस्याप्रतिपत्तिमालक्ष्य तदेव विवृणोति—

यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः। इति।

न क्षरत्यश्नुते वेति व्युत्पत्त्या "अक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इत्यादिना। तेषामिति। शब्दसृष्टौ तेषामुद्भव उक्त एव। तेषामेवं समुद्भवः अर्थसृष्टावित्यर्थः॥१५॥१६॥

एवं प्रकृतायामर्थसृष्टौ तत्त्वसृष्टिं वक्तुमारभते मूलेति। मूलभूतात् सर्व्वसृष्टिमूलरूपादतएव परवस्तुनः अव्यक्तात् बिन्दुरूपात्। यद्वा शब्दब्रह्मणः विकृतात् सृष्ट्युन्मुखात् महत्तत्त्वं महन्नामपदार्थः आसीत् उत्पन्नः। यस्य शैवमते बुद्धितत्त्वमिति संज्ञा। किंरूपं सत्व-रजस्तमोगुणात्मकम् मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तस्वरूपम्। अन्तःकरणचतुष्टयात्मकता तु तत्कारणत्वेन कार्य्ये कारणोपचारात्। एवं शैवसिद्धान्तविदः। तदुक्तमीशानशिवेन—

बोद्धव्यलक्षणा सैव प्रकृतिः शक्तिजृम्भिता।
बुद्धितत्त्वं भवेदव्यक्तं सात्त्विकं गुणमाश्रिता।
सैव बुद्धिर्महन्नाम तत्त्वं सांख्ये निगद्यते॥ इति।

वामकेश्वरेऽपि—

अव्यक्तविग्रहाच्छब्दब्रह्मणः सर्व्वकारणम्।
व्यक्तसत्त्वगुणं व्यक्तं बुद्धितत्त्वमजायत॥ इति।

अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ।
वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश ॥ १८
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।
तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्राक्रमयोगतः ॥ १९

सांख्यमते तु—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपं प्रकृतिः प्रधानापरपर्य्यायमव्यक्तशब्देनोच्यते। तत् परवस्तु सर्व्वमूलभूतम्। गुणन्यूनातिरेकेण विकृतात्तस्मात् महानुत्पन्नः। स कीदृशः। गुणान्तःकरणात्मा। गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि। येषामन्तःकरणचतुष्टयस्यापि कारणरूपः। उपचारादुभयात्मकः। तथा तत्सृष्टिक्रमोऽपि प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इति ॥ १७ ॥

अभूदिति। तस्मान्महतस्त्रिविधोऽहङ्कारः सृष्टिभेदतो जातः। वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्चेति। तदुक्तम्—

अव्यक्तमेव तु व्यक्तं तन्महन्नामलक्षणम्।
ततोऽहङ्कारतत्त्वं स्यात् सत्त्वादिगुणभेदकम् ॥
सोऽहङ्कारस्त्रिभेदः स्यात् पृथक् सत्त्वादिभेदतः।
वैकारः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतः।
भूतादिस्तामसस्तेऽपि पृथक् तत्त्वान्यवासृजन् ॥ इत्यादि।

तत्तत्कार्य्यं वदन्नेवं त्रैविध्यमुन्मीलयति वैकारिकादित्यादिना। शक्तिसामरस्यविकृतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वात् वैकारिकत्वमस्य। तदुत्पन्नत्वाद् देवानामपि तथात्वम्। सांख्यमतेऽपि गुणोद्रेकविकृतप्रधानोत्पत्तेस्तादृक्त्वम् ॥ १८ ॥

तानेवाह दिगित्यादि। अश्वीत्यश्विनीकुमारौ यद्यप्येतौ द्वौ तथापि सहचारित्वात् सहजातत्वादेकत्वेनोक्तिः। उपेन्द्रो विष्णोरेकामूर्त्तिः। मित्रस्तृतीयः सूर्य्यः। तदुक्तं "मित्रो भानुस्तृतीयकः" इति। को ब्रह्मण एका मूर्त्तिः। चन्द्रोऽपि ज्ञेयः। एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवा इति ज्ञेयम्। यदाहुः—

वैकारिका दिगाद्या ये चन्द्रेणैकादश स्मृताः।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ इति।

तैजसादिति। तैजसादहङ्कारादिन्द्रियाणि कर्म्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च। तदुक्तम्—

यच्चापरं मनस्तत्त्वं ससङ्कल्पविकल्पकम्। तैजसादेव सञ्जातम्। इति।

भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे।
शब्दात् पूर्वं वियत् स्पर्शाद् वायू रूपाद्धुताशनः॥ २०
रसादम्भः चमा गन्धादिति तेषां समुद्भवः।
स्वच्छं वियन्मरुत् कृष्णो रक्तोऽग्निर्विशदं पयः॥ २१

अन्यत्रापि—तैजसतस्तत्र मनो वैकारितो भवन्ति चाचाणि।
भूतादेस्तन्मात्राण्येषां यत् सर्गोऽयमेतस्मात्॥ इति।
अचाणि अचाधिष्ठातृदेवताः। सांख्यमते वैकारिकादहङ्कारात् तैजसाहङ्कारमिलितात् इन्द्रियाण्यासन्निति। एवं तैजसाहङ्कारसहिताद् भूतादेरपि तन्मात्रोत्पत्तिः। तदुक्तम्—
सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकारिकादहङ्कारात्।
भूतादे स्तन्मात्रः स तामसः तैजसादुभयम्॥ इति॥ १८॥

भूतेति। भूतादिकादहङ्कारात्तन्मात्राक्रमयोगतः पञ्चभूतानि जज्ञिरे इति सम्बन्धः। कः स्वार्थिकः। तत्रादौ आकाशादीनां कारणभूताः पञ्चतन्मात्रा जाताः। शब्दतन्मात्रा-स्पर्शतन्मात्रा-रूपतन्मात्रा-रसतन्मात्रा-गन्धतन्मात्राः। एताभ्य आकाशवायुतेजोजलपृथिवीरूपाणि पञ्चभूतान्युत्पन्नानि। उक्तञ्च—
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः।
तन्मात्राण्येव विषया भूतादेरभवन् क्रमात्॥
ततः समभवद्व्योम शब्दतन्मात्ररूपकम्।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजोरूपात्मकं ततः॥
आपो रसात्मिकास्तस्मात् ताभ्यो गन्धात्मिका मही।
ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडपि॥ इति।

तत्र भूतोत्पत्तिप्रकारमाह शब्दादिति। शब्दतन्मात्रात आकाशः स्पर्शतन्मात्रातो वायुः रूपतन्मात्रातोऽग्निः रसतन्मात्रातो जलम् गन्धतन्मात्रातः पृथिवी। केचित् पूर्व्वपूर्व्वानुविद्धानामेषां कारणत्वमाहुः पूर्व्वशब्दसामर्थ्यात्। तदुक्तम्—
शब्दाद्व्योम स्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपाद्वह्निरेभ्यो रसाच्च।
अम्भांस्येभिर्गन्धतो भूः। इति।

पञ्चभूतवर्णानुपदिशति स्वच्छमिति। स्वच्छं श्वेतम्। अत्र केषाञ्चिदरूपिद्रव्याणां वर्णकथनम् उपासनार्थं स्वशास्त्रानुरोधेन। तेषां स्वरूपमन्यत्रोक्तम्—

पीता भूमिः पञ्चभूतान्येकैकाधारतो विदुः।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा भूतगुणाः स्मृताः॥ २२
वृत्तं दिवस्तत् षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः।
त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दुसंयुतम्॥ २३
अम्भोजमम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम्।
तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः॥ २४

खमपि सुषिरचिह्नमीरणः स्याच्चलनपरः परिपाकवान् कृशानुः।
जलमपि रसवद् घना धरा। इति।

एतैस्तानि ज्ञायन्ते इत्यर्थः। एकैकाधारत इति। स्वस्वकारणाधाराणीत्यर्थः।

तदुक्तम्—परस्परानुप्रविष्टैर्महाभूतैश्चतुर्विधैः।
व्याप्ताकाशे जगत् सर्व्वं दृश्यं निष्पाद्यतेऽखिलम्॥ इति।

अन्यत्रापि—व्योम्नि मरुदत्र दहनस्तत्रापस्तासु संस्थिता पृथ्वी। इति।

भूतगुणाः तत्तद्विशेषगुणा इति नैयायिकाः। यद्वा शब्दो गुणो वियतः। शब्दस्पर्शौ वायोः। तौ रूपञ्चाग्नेः। रसेन सह तानि जलस्य। गन्धेन सह पञ्च पृथिव्या इति सांख्याः। इदमेव स्फोटयितुमेकैकाधारत इत्युक्तिः। उक्तञ्च

ईशानशिवेन—शब्दैकगुण आकाशः शब्दस्पर्शगुणो मरुत्।
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज इष्यते॥
शब्दस्पर्शरूपरसगुणैराप श्चतुर्गुणाः।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही॥ इति॥ २०-२२॥

भूतमण्डलान्याह वृत्तमिति। दिवः आकाशस्य वृत्तम्। तद्वृत्तमेव समभागेन वृत्तपरिधिरेखामध्ये षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः वायोः। त्रिकोण-मूर्द्ध्वाग्रम्। "ऊर्द्ध्वं वह्निरधः शक्तिः" इत्युक्तत्वात्।

अन्यत्रापि—इन्द्रराक्षसवायव्यकोणे स्तद्वह्निमण्डलम्। इति।

स्वस्तिकोपेतम् त्रिकोणसम्पातरेखाः सम्बर्द्ध्य तत्र स्वस्तिकाकारं कुर्य्यादित्यर्थः।

तदुक्तम्—हृदि त्रिकोणं निर्गच्छत् स्वस्तिके रक्ततेजसि। इति।

स्वस्तिकं नाम परस्परसम्बद्धं विदिग्गतचतुर्वक्रं रेखाद्वयम्। वह्नेरिति पूर्व्वेणान्वेति। अर्द्धेन्दुसंयुतम् अम्भोजमम्भस इति सम्बन्धः। अर्द्धेन्दौ संयुतम्

वर्णैः स्वैरञ्चितान्याहुः स्वस्वनामावृतान्यपि ।
धरादिपञ्चभूतानां निवृत्याद्याः कलाः स्मृताः ॥ २५

अर्द्धेन्दुसंयुतमिति । सप्तमीति योगविभागात् समासः । यद्वा अर्द्धेन्दु अम्भोजं संयुतं उभयं मिलितं अम्भसो मण्डलं तेनार्द्धेन्दुं कृत्वा तदुभयभागे सरोजद्वयं कुर्य्यादिति । यदुक्तमाचार्य्यैः—अब्जोपितार्द्धेन्दुमद् बिम्बमाप्यम् । इति ।

अन्यत्रापि—अर्द्धचन्द्रं द्रवं सौम्यं शुभ्रमम्भोजसंयुतम् । इति ।

प्रयोगसारेऽपि—अब्जाङ्कोऽर्द्धेन्दुरम्भसः । इति ।

अन्यत्रापि—तेषां क्रमेण शशिबिम्ब समन्तदेव
षड् बिन्दुमद्दहनशस्त्रयुतं त्रिकोणम् ।
अम्भोजयुग्मशशिखण्ड समानरूपं
वेदास्रकं सदशनन्विह मण्डलानि ॥ इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—चन्द्रार्द्धमण्डलं वापि श्वेतं पङ्कजयुग्मयुक् । इति ।

स्वायम्भुवे नारसिंहेऽपि—आप्यमर्द्धेन्दुपद्माङ्कितम् । इति ।

यस्तु अष्टदलपद्मं कृत्वा तद्दलाग्रेषु अर्द्धचन्द्राकारान् कुर्य्यात् इति वदति स्म स भ्रान्त एव । अन्ये तु अर्द्धचन्द्रं कृत्वा तन्मध्ये पद्मं लिखेदिति वदन्ति । तदपि भूतलिपिपटले वक्ष्यमाणत्वात् अत्र न वाच्यम् । सवज्रकं चतुरस्रं भूमेरिति सम्बन्धः । चतुरस्रसम्पातरेखाः सम्बर्द्ध्य अष्टवज्राणि कुर्य्यादिति केचित् । सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररेखास्वेव अष्टवज्राणि कार्य्याणीति वदन्ति । तदुक्तम्

शौनककल्पे—भूगृहं चतुरस्रं स्यादष्टवज्रविभूषितम् । इति ।

हिरण्यगर्भसंहितायामपि—बाह्ये वज्राष्टभूषितं चतुष्कोणं शुभमथो । इति । आचार्य्यास्तु—"वसुकुलिशगम्" इति । ग्रन्थकारोऽपि—"वज्रेष्वष्टसु" इति ।

अन्योन्याभिमुखतया त्रिवक्रं रेखाद्वयं परस्परसंबद्धं वज्रम् । परस्परसम्बद्धमध्यं रेखाद्वयमिति केचित् । मण्डलध्यानमाह तत्तदिति । अनेन भूम्यादौ मण्डललिखने तत्तद्वर्णरजोभिश्च पूरणमप्युक्तम्भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

वर्णैर्द्वितीये वक्ष्यमाणभूतवर्णैः । स्वस्वनामावृतान्यपीत्यस्याप्ययमर्थः । वक्ष्यमाणभूतलिपियन्त्रेषु यः कर्णिकालिखितो मन्त्रस्तेनावृतानीति । साम्प्रदायिकाश्चैवं मन्यन्ते । "कलात्मनः" इति पूर्व्वमुक्तेः भूतकारणभूताः बिन्दुतत्त्वनिर्गताः शक्तीः । संहारक्रमेण प्रयोगाद्यर्थमाह धरेति । धरादिपञ्चभूतानामुत्पादिका इति शेषः । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

निवृत्तिः सप्रतिष्ठा स्याद् विद्या शान्तिरनन्तरम् ।
शान्त्यतीतेति विज्ञेया नाददेहसमुद्भवाः ॥ २६

शक्तिः प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतपदोत्तरा ।
शान्त्यतीतपदं शक्तेस्ततः शान्तिपदं क्रमात् ॥
ततो विद्यापदं तस्मात् प्रतिष्ठापदसंग्रहः ।
निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः परम् ॥
एवमुक्ता समासेन सृष्टिरीश्वरचोदिता ।
आनुलोम्यादथैतेषां प्रातिलोम्येन संहृतिः ॥
अस्मात् पञ्चपदोद्दिष्टान्न सृष्ट्यन्तरमिष्यते ।
कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तं यस्माद् विश्वमिदं जगत् ॥ इति ।

नादेति । नादाद् देहो यस्य स नाददेहो बिन्दुः तत्समुद्भवा इति । यद्वा तासां स्थूलवाचकांशमाह नाददेहसमुद्भवा इति । नादो हकारः नादस्य ध्वनेर्देह उत्पत्तिर्यस्मात् स नाददेहो वायुस्तेन यः । धर्म्मधर्म्मिणोरभेदात् देहशब्देनोत्पत्तिरुक्ता । "मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति ध्वनिम्" इत्युक्तेर्नादोत्पत्तिहेतुत्वं तस्य । समुद्दीप्यमाना भा दीप्तिर्यस्येति समुद्भोऽग्निस्तेन रः । व स्वरूपम् । तत्र हयरवलानां क्रमेण ग्रहणे कर्त्तव्ये यच्चतुर्णामेव ग्रहणं कृतवान् तेन लकारोऽप्यस्तीति ज्ञेयम् । प्रथमतो नादग्रहणाद् बिन्दुयोगोऽप्येषां ज्ञेयः । एतानि विलोमेन तन्मात्राबीजानि । अथवा नादो हकारस्तस्य देहः स्वरूपं तत्र समुद्भवः स्थितिर्येषां एवम्भूता आईकारादयः आ ई ऊ ऐ औकाराः । एषां सबिन्दुकत्वञ्च ज्ञेयम् । तदुक्तं त्रिकोणोत्तरे—

नादाख्यं यत् परं बीजं सर्व्वभूतेष्ववस्थितम् ।
मूर्त्तिदं परमं दिव्यं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
शान्तं सर्व्वगतं शून्यं मात्रापञ्चकसंस्थितम् ॥ इति ।

केचन क्रमेण एषां ल व र य ह योगमाहुः । तद्यथा—ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं ह्रौं । एतानि अपञ्चीकृतभूतबीजानि । अथवा नादो हकारः । शरीरस्य पृथिव्यंशाधिक्याद् देहशब्देन लकारस्तस्य समुद्भवः स्थितिर्यत्र स नाददेहसमुद्भवः । येषु आकारादिषु ते नाददेहसमुद्भवाः । अत्र क्रमेण लवरयह योगमाहुः । तद्यथा— ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्र्यैं ह्रौं । एतानि पञ्चीकृतभूतबीजानि । भूतबीजानामेव तदभिमानिनिवृत्त्यादिबीजत्वं ज्ञेयम् । तदुक्तमाचार्य्यैः "नादकलादिभूता" इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत्।
अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः॥ २७

एवं भूतान्युक्त्वा जगतस्तदात्मकत्वमाह पञ्चेति। एतेन त्रिवृत्करणपक्षः पञ्चीकरणपक्षोऽपि सूचितः। तत्र ये तैजसा देवाः तेषामपि शरीरार्द्धो भागः तैजसः पृथिव्याश्चतुर्थांशः चतुर्थांशो जलस्येति त्रिवृत्करणपक्षः। पञ्चीकरणपक्षे तु पृथिव्याश्चत्वारोंऽशा अन्येषामष्टमोऽष्टमोंऽशः। एवमन्यत्रापि। तदुक्तम्—

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतर द्वितीयांशे योजनात् पञ्च पञ्च ते॥ इति।

अथवा—षडंशास्तेजसः पृथिवीजलवाय्वाकाशानां दशमो दशमोंऽशः। एवं पार्थिवे अस्मदादिशरीरेऽपि षड् भागाः पृथिव्याः अन्येषां दशमो दशमोंऽशः। एवं वरुणादिलोकनिवासिनामाप्यादिशरीराणामपि अवगन्तव्यम्। तदुक्तम्—

पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा।
एकैकं भागमादाय पञ्चधा विभजेत् पुनः॥
एकैकभाग मेकैकभूते संवेशयेत् क्रमात्।
तत आकाशभूतस्य स्वभागाः षड् भवन्ति हि॥
वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत्।
पञ्चीकरण मेतत् स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः॥ इति।

अन्यत्र विशेषः—

अस्थि मांसं त्वचं स्नायु रोम एव तु पञ्चमम्।
इति पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका॥
लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्ज पञ्चमम्।
अपां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः॥
क्षुधा तृष्णा भयं निद्रा आलस्यं चान्तिरेव च।
उष्णात्मका गुणा एते तैजसः परिकीर्त्तिताः॥
धावनं वल्गनं भुक्तिराकुञ्चनं प्रसारणम्।
एते पञ्च गुणा वायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः॥
रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च।
व्योम्नः पञ्च गुणा एते शून्याख्ये सुषिरात्मनि॥ इति।

चरं जङ्गमम्। अचरं स्थावरम्। चरेषु बहुवक्तव्यत्वात् प्रथमोद्दिष्टं तं विहायाचरा-

चरास्तु विविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः ।
स्वेदजाः क्रिमिकीटाद्या अण्डजाः पन्नगादयः ॥२८

नाह अचरा इति। तत्र ते चराः स्वेदाण्डजजरायुजा इति वक्ष्यति। तेन शिष्टत्वादेषामौद्भिदत्वमुक्तम्। यदाहुः—

देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः ।
उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थ श्चतुर्थस्तु जरायुजः ।
उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छेदौद्भिदः स्थावरस्तु सः ॥ इति ।

एषामुत्पत्तिप्रकारोऽन्यत्रोक्तः—

उद्भिदः स्थावरा ज्ञेयास्तृणगुल्मादिरूपिणः ।
तत्र सिक्ता जलैर्भूमि रन्तरूष्मविपाचिता ॥
वायुना व्यूह्यमाना तु बीजत्वं प्रतिपद्यते ।
तथा चोप्तानि बीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः ॥
उच्छूनत्वं मृदुत्वञ्च मूलभावं प्रयान्ति च ।
तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिस्तस्मात् पर्णसमुद्भवः ।
पर्णात्मकं ततः काण्डं काण्डाच्च प्रसवः पुनः ॥ इति ॥ २७ ॥

विभागपूर्व्वकं चरानुद्दिशति चरास्त्विति। जनैः प्रत्येकं सम्बन्धं दर्शयन् तद्विशेषानाह स्वेदजा इत्यादिना। क्रमिकीटाद्या इति उभयोरपि दंशकत्वा-दंशकत्वाभ्यां भेदः। आदिशब्देन पतङ्गादीनां ग्रहणम्। यदाहुः—

क्रमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः । इति ।

तदुत्पत्तिप्रकारोऽन्यत्र दर्शितः—

स्वेदजं स्विद्यमानेभ्यो मूवक्लाद्गरः प्रजायते । इति ।

तेनैषामयोनिजत्वमुक्तम्। यदुक्तं प्रयोगसारे—

किन्त्वत्र स्वेदजा ये तु ज्ञेयास्ते चाप्ययोनिजाः ।
स्थिरा विवायवो भिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा ॥ इति ।

पन्नगादय इत्यादिशब्देन पक्षिकच्छपादिग्रहणम्। यदाहुः—

अण्डजाः पक्षिणः सर्व्वे नक्रमत्स्याश्च कच्छपाः । इति ।

तदुत्पत्तिप्रकारोऽपि—

अण्डजो वर्त्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् ।
कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति ॥ इति ॥ २८ ॥

जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु नृणां निगद्यते ।
उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगात् शुक्रशोणितसंयुतात् ॥२९
बिन्दुरेको विशेद् गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ ।
रजोऽधिके भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान् ।
उभयोः समतायान्तु नपुंसकमिति स्थितिः ॥ ३०

जरायुर्गर्भाशयो जालिकारूपः । मनुष्याद्या इत्यादिशब्देन पश्वादयः । एषां संख्योक्ता प्रयोगसारे—

योनिजाः प्राणिनो भिन्नाश्चतुःषष्टिसहस्रधा । इति ।

तेषु नृणां निगद्यते उद्भव इति सम्बन्धः । यतः सर्व्वशास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात् । शोणित संयुतादित्यनेन तस्याप्रधानतोक्ता । अतः पुत्रः पितृजात्यादियुक्तः ।

तथाच महाभारते—माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । इति । भस्त्रा वायुाधारं चर्म्ममयम् । उभयात्मा शुक्रशोणितात्मा अतएवाग्नीषोमात्मा एको बिन्दुर्गर्भं विशेत् । क्रमादसावित्युत्तरेण सम्बध्यते । असौ विन्दुः रजोऽधिकः क्रमान्नारी भवेत् । रेतोऽधिकः क्रमात् पुमान् भवेदिति योजना । अत्राधिक्यमुक्तप्रमाणतो ज्ञेयम् । उक्तप्रमाणसाम्ये नपुंसकोत्पत्तिरित्यपि ज्ञेयम् । यदाहुः—

द्वाविंशती रजोभागाः शुक्रमात्राश्चतुर्द्दश ।
गर्भसञ्जनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति च ॥
नारी रजोऽधिकेंऽशे स्यान्नरः शुक्राधिकेंऽशके ।
उभयो रुक्तसंख्यायां स्यान्नपुंसकसम्भवः ॥ इति ।

क्रमादित्यनेनैतदुक्तं भवति । स एव बिन्दुर्वायुना पृथग् भिन्नः बह्वपत्यतां जनयतीति । यदाहुः वाग्भटे शारीरस्थाने—

शुक्रार्त्तवे पुनः ।
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ॥
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ।
पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ॥
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ।
बीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ॥
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ इति ॥२९॥३०॥

पूर्व्वकर्म्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः ।
कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते ॥ ३१

अथ मात्राहृतैरन्नपानाद्यैः पोषितः क्रमात् ।
दिनात् पक्षात् ततो मासात् वर्द्धते तत्त्वदेहवान् ॥ ३२

तस्मिन् बिन्दौ जीवसञ्चारमाह पूर्व्वेति। पूर्व्वजन्मशतसञ्चितकर्म्मणां मध्ये फलदानोन्मुखं प्रबलमेकं पुण्यपापात्मकं सुखदुःखोभयात्मकफलकं मनुष्यशरीरोपभोगयोग्यं यत् कर्म्म तदनुरूपेण मोहपाशेन अविद्यारूपेण यन्त्रितो बद्धः उत्पद्यते। एतेन नित्यस्यात्मनोऽनुत्पत्तिरुक्ता। गृहमिव देहमात्मा प्रविष्ट इत्यर्थः। कश्चिदिति। "नानात्मानो व्यवस्थातः" इति कणादसूत्रानुसारात्। "पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" इति सांख्योक्तेश्च।, वेदान्तनये तु—अविद्याकल्पितो भेदोऽङ्गीकर्त्तव्यः। अन्यथा यद्यात्मज्ञानेनाविद्या नष्टा तदा—

ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

इति वचनात् पूर्व्वसञ्चितकर्म्मणां फलदानासामर्थ्यादग्रिमकर्म्मनिर्लेप एव नास्ति।

न लिप्यते कर्म्मभिः स पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

इति वचनात् तस्यैकत्वात् मुक्तत्वाच्च अवतार एव न स्यात्। इत्यवतारकारणं मोहपाशेनेत्युक्तम्। तदुक्तमध्यात्मविवेके—

अस्ति ब्रह्म चिदानन्दं स्वयंज्योतिर्निरञ्जनम् ।
सर्व्वशक्ति च सर्व्वज्ञं तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥
अनाद्यविद्योपहिता यथाग्ने र्विस्फुलिङ्गकाः ।
दीर्घाद्युपाधिसंभिन्नास्ते कर्म्मभिरनादिभिः ॥
सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः ।
तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगञ्च कर्म्मजम् ॥
प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते। इति ॥ ३१ ॥

अथेति। अत्र प्रकारो योगार्णवे—

आविश्य भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा ।
संप्रविश्यान्त्रमध्यस्थं पृथक् किट्टं पृथग् जलम् ॥
अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नञ्च जलोपरि ।
जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः ॥

वायुना व्यूह्यमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् ।
अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः ॥
द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् ।
रसेन तेन ता नाड़ीः प्राणः पूरयते पुनः ॥
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः ।
मातृ रसवहा नाडी मनुविद्धा पराभिधा ॥
नाभिस्थनाड़ीगर्भस्य मात्राहृतरसावहा । इति ।

दिनादिति । तदुक्तम्—

त्रसरेणुद्वयं जन्तुः क्षणमात्रेण वर्द्धते ।
नाड़िकामात्रतो यूका युगलञ्च मुहूर्त्ततः ।
यूकानां वेदसंख्यञ्च दिनमात्राद् यवद्वयम् ॥ इति ।

योगार्णवे च—कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण वुद्बुदम् ।
शोणितं दशरात्रेण मांसपेशी चतुर्दशे ॥
घनमांसञ्च विंशाहे पिण्डीभावोपलक्षितम् ।
पञ्चविंशति पूर्णाहे पलं सर्व्वाङ्कुरायते ॥
एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्चभूतानि धारयेत् ।
मासद्वये तु सम्प्राप्ते शिरोमेदः प्रजायते ॥
मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्य श्चतुर्थके ।
कर्णाक्षिनासिकानाञ्च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे ॥
आस्यरन्ध्रोदरं षष्ठे पायुरन्ध्रञ्च सप्तमे ।
सर्व्वाङ्गसन्धि सम्पूर्णं मासैरष्टभिरिष्यते ॥ इति ।

अध्यात्मविवेके तु विशेषः—

द्रवत्वं प्रथमे मासे कललाख्यं प्रजायते ।
द्वितीये तु घनः पिण्डः पेशी षड्घनमर्व्वुदम् ॥
पुंस्त्रीनपुंसकानां तु प्रायोऽवस्थाः क्रमादिमाः ।
तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसो मताः ॥
अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा ।
विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान् ॥
एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः सम्मता सताम् ।
चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते ॥

दोषैर्दूष्यैः सुखं प्राप्तो व्यक्तिं याति निजेन्द्रियैः ।
वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः ।
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि तान् विदुः ॥२३

मातृजश्चास्य हृदयं विषयानभिकाङ्क्षति ।
अतो मातुर्मनोऽभीष्टं कुर्य्याद् गर्भविवृद्धये ॥
ताञ्च द्विहृदयां नारीमाहुर्दौहृदिनीं बुधाः ।
अदानाद्दोहदानां स्युर्गर्भस्य व्यङ्गतादयः ॥
मातुर्यद्विषयालाभ स्तदार्त्तो जायते सुतः ।
गर्भः स्यादर्थवान् भोगी दोहदाद् राजदर्शने ॥
अलङ्कारे सुललितो धर्म्मिष्ठस्तापसाश्रमे ।
देवतादर्शने भक्तो हिंस्रो भुजगदर्शने ॥
गोधाशने तु निद्रालु र्बली गोमांसभक्षणे ।
माहिषेण तु रक्ताक्षं लोमशं सूयते सुतम् ॥
प्रबु[बु]द्धं पञ्चमे पिण्डं[त्तं] मांसशोणितपुष्टता ।
षष्ठेऽस्थिस्नायुनखरकेशरोमविविक्तता ॥
बलवर्णौ चोपचितौ सप्तमे त्वङ्गपूर्णता ।
अष्टमे त्वक्श्रुती स्यातामोजश्चेतश्च हृद्भवम् ॥
शुद्धमापीतरक्तञ्च निमित्तं जीविते मतम् ।
पुनरम्बां पुनर्गर्भं चञ्चलं तत् प्रधावति ॥
अतो जातोऽष्टमे मासि न जीवत्योजसोज्झितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ इति ।

एवं यदा ओजो बाले भवेत्तदा माता न जीवतीति ज्ञेयम् । यदा तूभयोर्हृदि तदोजो न स्यात् तदोभयोरपि जीवनं नेति ज्ञेयम् । तत्त्वदेहवान् चतुर्विंशति-तत्त्वात्मकशरीरः । तत्त्वान्यनन्तरमेव वक्ष्यति ॥ २२ ॥

दोषैरिति । सुखं यथा स्यात् तथा दोषैः दूष्यैः प्राप्तः निजेन्द्रियैर्व्यक्तिं याति । अनेनाष्टममासपर्य्यन्तं वृद्धिरुक्ता । दोषादीनिवाह वातेति । तानिति धातून् । एषां पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणता ज्ञेया । तदुक्तं सुश्रुते—

ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रं त्वग् दृग् जिह्वा नासिका विदुः।
ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्म्मेन्द्रियाण्यपि ॥ ३४
वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञान्याहु र्मनीषिणः।
वचनादानगतयो विसर्गानन्दसंयुताः ॥ ३५
कर्म्मेन्द्रियार्थाः संप्रोक्ता अन्तःकरणमात्मनः।
मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् ॥ ३६

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।
भवन्त्यन्योन्यतः सर्व्वे प्रचिताः पित्ततेजसा ॥ इति।

ननु कथं त्वचोऽसृजं प्रति कारणता इति चेत् सत्यम्। त्वगसृजौ तु रसत उत्पन्नौ।

तदुक्तम्—रसः स नाड़ीमध्यस्थः शारीरेणोष्मणा भृशम्।
पच्यते पच्यमानाच्च भवेत् पाकद्वयं पुनः।
चर्म्माविध्य समन्ताच्च रुधिरञ्च प्रजायते ॥ इति।

अन्यत्रापि—त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।
सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वक् रक्तं जाठरवह्निना ॥
पक्वाद्भवेदन्नरसादेवं रक्तादिभिस्तथा।
स्वस्वकोशाग्निना पक्वै र्जन्यन्ते धातवः क्रमात् ॥ इति।

नारायणीये तु त्वगित्यादि पठित्वा रसासृगिति पठन्त्येके इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

व्यक्तिं याति निजेन्द्रियैरित्युक्तम्। तानीन्द्रियाणि तत्प्रसङ्गात्तेषां विषयानप्याह ज्ञानेति। अर्थशब्दो विषयवाची उभयत्रापि। शब्दाद्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। पूर्व्वं भूतगुणेषु उक्तेरत्रादिनोक्तिः इत्यवधेयम्। अन्तु लिङ्गम्। आत्मनः ग्राहकमिति शेषः। तेन मनसो विषय आत्मा इत्युक्तं भवति। अन्तःकरणस्यैव चातुर्विध्यमाह मन इत्यादिना। तत्र सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः। सर्व्वभावनिश्चयकारिणी बुद्धिः। ज्ञात्रभिमानयुक्तोऽहङ्कारः। निर्विकल्पकं चित्तम्। इत्येतेषां भेदः। तदुक्तम्—

एषा शक्तिः परा जीवरूपिणी प्रोक्तलक्षणा।
सङ्कल्पञ्च विकल्पञ्च कुर्व्वाणा तु मनो भवेत् ॥
बुद्धिरूपा तथा सर्व्वभावनिश्चयकारिणी।
ज्ञात्रस्मीत्यभिमानाद्या सैवाहङ्कारसंज्ञिता ॥

दशेन्द्रियाणि भूतानि मनसा सह षोड़श ।
विकाराः स्युः प्रकृतयः पञ्च भूतान्यहङ्कृतिः ॥ ३७
अव्यक्तं महदित्यष्टौ तन्मात्राश्च महानपि ।
साहङ्कारा विकृतयः सप्त तत्त्वविदो विदुः ॥ ३८

निर्विकल्पात्मिका सैव खलु चित्तस्वरूपिणी ।
एवमेकैव बहुधा नर्त्तकीव प्रतीयते ॥ इति । ३४-३६ ॥

एवं पूर्व्वं भूतानि इन्द्रियाण्यप्युक्ता तेषां मिलितानां संज्ञान्तराण्यप्याह दशेति श्लोकद्वयेन। अथवा तत्त्वदेहवानित्युक्तं तानि तत्त्वान्याह दशेति। विकारादि-संज्ञास्तत्प्रसङ्गसङ्गत्या उक्ता इति ज्ञेयम्। यद्वा सूचीकटाहन्यायेन दोषान् दूष्यानुक्ता तत्त्वदेहवानित्युद्दिष्टानि तत्त्वानि। तानि कानीत्यपेक्षायामाह ज्ञानेत्यादि। कर्म्मेन्द्रियार्थाः सम्प्रोक्ताः पृथिव्यादय इत्यर्थः। तेन पञ्चभूतानि दशेन्द्रियाणि दशेन्द्रियार्था एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि। यदाहुः—

भूतेन्द्रियेन्द्रियार्थैरुद्दिष्टस्तत्त्वपञ्चविंशतिकः। इति।

अथच विसर्गानन्दसंयुता इति भिन्नपदकरणेन पायूपस्थयोः विसर्गस्यैव कार्य्यत्वात् आनन्दरहितत्वेन चतुर्विंशतिरेव तत्त्वमुक्तं भवति। यदाहुः—

व्यानन्दकैश्च तैरपि तत्त्वचतुर्विंशतिस्तथा प्रोक्ता। इति।

मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च इत्यनेन वचनादिव्यावर्त्तनेन एतच्चतुष्टययुक्तत्वेन चतुर्विंशतिर्वा तत्त्वानि इत्युक्तं भवति। यदाहुः—

करणोपेतैरेतैस्तत्त्वान्युक्तानि रहितवचनाद्यैः। इति।

सांख्यमतोक्तचतुर्विंशतितत्त्वानि वदन् तेषां कियतामपि तत्प्रसिद्धाः संज्ञा अप्याह दशेति। अनेन दशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि पञ्च तन्मात्राः मनः अहङ्कारः बुद्धिः प्रधानं प्रकृतिरिति चतुर्विंशतितत्त्वानि इत्युक्तम्। ग्रन्थकृदेव पञ्चमे वक्ष्यति—

पञ्च भूतानि तन्मात्रा इन्द्रियाणि मनस्तथा।
गर्व्वो बुद्धिः प्रधानञ्च मैत्राणीति विदुर्बुधाः॥ इति।

विकाराः स्युरित्येषां नित्यकार्य्यरूपत्वेन विकारता। अष्टौ प्रकृतय इति सम्बन्धः। उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वादेषां प्रकृतित्वम्। अत्र भूतानीति भूतशब्देन तन्मात्रा उच्यन्ते। कारणे कार्य्योपचारात्। भूतानां केवलकार्य्यत्वेन विकारेषूक्तत्वात्। अग्रे तन्मात्रा इति परामर्शाच्च। यदाहुः—

अप्राकृतिकानि सप्त प्रकृतिविकृतिसंज्ञकानि स्युः। इति।

अग्नीषोमात्मको देहो बिन्दुर्यदुभयात्मकः ।
दक्षिणांशः स्मृतः सूर्य्यो वामभागो निशाकरः ॥ ३९

अव्यक्तं प्रधानापरपर्य्यायां प्रकृतिरित्यर्थः । अव्यक्तं महदिति । छन्दोऽनुरोधाद् गोपनार्थं वा व्यत्ययः । साव्यक्तं महदिति वा पाठः । यतोऽत्र संहारक्रमो विवक्षितः ।

यदाहुः—चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रकृत्यन्तानि संजगुः । इति ।

अन्यत्र सृष्टिक्रमापेक्षयोक्तम् अव्यक्तम् महदहङ्कृतिभूतानीति । तन्मात्राश्च इति । साहङ्कार इति तन्मात्रविशेषणं तेन व्यत्ययः । चकारेण प्रकृतय इत्यस्य समुच्चयः । तैनैते सप्त प्रकृतिविकृतिशब्दवाच्या इत्यर्थः । उत्तरोत्तरं प्रति पूर्व्वपूर्व्वस्य प्रकृतिभूतत्वात् पूर्व्वपूर्व्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य विकृतिभूतत्वादेषां प्रकृतिविकृतित्वम् ।

यदाहुः—मूलप्रकृति रविकृति र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

उपसंहरति तत्त्वविदो विदुरिति । अयमर्थः । ज्ञानेन्द्रियाणीत्यादि एतदन्तं यत्तत्त्वनिरूपणं मया कृतं तत् तत्त्वविदामपि सम्मतमिति । अथ वा तत्त्वविदो विदुरित्यनेन पूर्व्वप्रकारत्रयोक्ततत्त्वानि नास्मत्सम्मतानि । अपितु एतानि प्रकृत्यन्तान्येव चतुर्विंशतितत्त्वानि । पुरुषान्तानि पञ्चविंशतिः । परान्तानि षड्विंशतिः अस्मत्सम्मतानीत्युक्तं भवति । इयं योजना साम्प्रदायिकी । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

त्रयोविंशतितत्त्वेभ्यः परा प्रकृतिरुच्यते ।
प्रकृतेस्तु परं प्राहुः पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ इति ।

केचनान्यथा योजयन्ति । भूतादिकाहङ्कारसृष्टिमुक्त्वा तैजसादिन्द्रियाण्यासन् इत्युद्दिष्टानीन्द्रियाणि तत्प्रसङ्गात्तेषां विषयानप्याह ज्ञानेत्यादि परिकीर्त्तितमित्यन्तेन । उत्तरव्यवहारशेषतया केषाञ्चिन्मन्त्राणां वर्णतत्त्वन्यासयोगादिशेषतया च विकारादि दर्शयति दशेत्यादि । तत्त्वविद इदं विदुः । एषां तत्रान्तर्भावात् तत्त्वविद्भिरेताः संज्ञाः कृता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह अग्नीति । देहः अग्नीषोमात्मकः । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह यद् यस्मात् कारणादुभयात्मको बिन्दुः । शुक्रमग्निरूपं रक्तं सोमरूपम् एतदात्मकः ।

नाडीर्दश विदुस्तासु मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ।
इड़ा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे ॥ ४०

यदाहुः—कलाषोड़शकश्चन्द्रः स्याद् द्वादशकलो रविः ।
कलादशयुतो वह्निः कलाष्टत्रिंशदंशभुक् ॥
सप्त[अष्ट]त्रिंशद् भवन्तीह गर्भाधानस्य हेतवे ।
अग्नीषोमात्मकं तेन गीयते सचराचरम् ॥
कलांशकेन योगेन भूयाद् गर्भस्य सम्भवः ॥ इति ।

एवमप्यग्नीषोमात्मकत्वमित्यर्थः । अग्नीषोमात्मको देहः इत्युक्तम् । तयोः प्रयोगादिविशेषतया देशविशेषे व्यवहाराय स्थितिमाह दक्षिणांश इति । अत्र शास्त्रे दक्षिणभागः क्वचिदग्निशब्देन क्वचित् सूर्य्यशब्देनापि व्यवह्रियते । "अग्नेर्यो दक्षिणो भागः" इत्युक्तेः । वायवीयसंहितायामपि—

द्विधा वै तैजसी वृत्तिः सूर्य्यात्मा चानलात्मिका । इति ॥ ३९ ॥

पूर्व्वोक्तसूर्य्यनिशाकरयोः स्थितिमुपपादयितुं शरीरे नाड़ीराह नाड़ीरिति । तासु अनन्तासु दश नाड़ीः मुख्या विदुरित्यन्वयः । नाड्योऽनन्ताः इति वक्ष्यमाणत्वात् । तासु दशस्वपि तिस्रो मुख्याः प्रकीर्त्तिताः । तासु मुख्या इति पदस्य चावृत्त्या योजना । प्रकीर्त्तिताः इत्यस्योपादानमन्यथा विदुरित्यनेनैव गतार्थत्वात् । उक्तञ्च तत्राद्यास्तिस्रः । अत्रावृत्तिकरणं मुख्यतमाः स्मृताः इति । तासामेव स्थितिमाह इड़ेति । तनोरिति त्रिषु स्थानेषु सम्बध्यते । वामे इड़ा वाममुष्कोत्था धनुर्वक्रा सती वामनासापर्य्यन्तं गतेत्यर्थः । तनोर्मध्ये पृष्ठवंशान्तर्गता सुषुम्णा । "या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता" इत्युक्तेः । परे दक्षिणे दक्षिणमुष्कोत्था धनुर्वक्रा दक्षिणनासापर्य्यन्तं गतेत्यर्थः । यदाहुः—

या वाममुष्कसम्बद्धा सा श्लिषन्ती सुषुम्णया ।
दक्षिणं वृक्कमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता ॥
वामांशजत्रुन्तरगा दक्षिणां नासिकामियात् ।
यथा दक्षिणमुष्कोत्था नासाया वामरन्ध्रगा ॥ इति ।

तन्त्रान्तरेऽपि—सुषुम्णाकल्पिता याता मुष्कं दक्षिणमाश्रिता ।
हृद्गता वामभागस्य जत्रुमध्यं समाश्रिता ॥
दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजात्मजे ।
वाममुष्कसमुद्भूता तथाऽन्या सव्यनासिकाम् ॥ इति ।

मध्या तास्वपि नाड़ी स्यादग्नीषोमस्वरूपिणी ॥४१
गान्धारी हस्तिजिह्वा च सुपूषालम्बुषा मता ।
यशस्विनी शङ्खिनी च कुहूः स्युः सप्तनाड़यः ॥४२

अनयोः स्वरूपमुक्तं योगार्णवे—

इड़ा च शङ्खकुन्दाभा तस्याः सव्ये व्यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥ इति ।

अनेन पिङ्गलेड़योः क्रमेण सूर्य्याचन्द्रमसोः स्थितिरुक्ता भवति ।

"इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" इत्युक्तेः ॥ ४० ॥

सुषुम्णाया मुख्यत्वं वदन् तत्स्वरूपमाह मध्येति । तास्वपीत्यपिशब्दात् मुख्येत्यनुषज्यते । तासु तिसृषु मध्या सुषुम्णा मुख्या । "सुषुम्णैव च तासु नाड़ी" इत्युक्तेः । सा कीदृशी अग्नीषोमस्वरूपिणी । मुख्यत्वे हेतुत्वेन योज्यम् । यतः पूर्व्वोक्तसोमाग्निरूपयोरिड़ापिङ्गलयोः अत्रैव लयात् । तदुक्तं—"राहोरास्यगतः" इति । अनेनास्या ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं स्थितिरित्यप्युक्तम् । यदाहुः—

तयोः पृष्ठवंशमाश्रित्य मध्ये सुषुम्णा स्थिता ब्रह्मरन्ध्रं तु यावत् । इति ॥४१॥

शिष्टानां सप्तानां नामान्याह गान्धारीति । आसां स्थितिस्वरूपञ्चोक्तम् योगार्णवे—इड़ापृष्ठे तु गान्धारी मयूरगलसन्निभा ।

सव्यपादादिनेत्रान्ता गान्धारी परिकीर्त्तिता ॥
हस्तिजिह्वोत्पलप्रख्या नाड़ी तस्याः पुरःस्थिता ।
सव्यभागस्य मूर्द्धादिपादाङ्गुष्ठान्तमाश्रिता ॥
पूषा तु पिङ्गलापृष्ठे नीलजीमूतसन्निभा ।
याम्यभागस्य नेत्रान्ताद् यावत् पादतलं गता ॥
अलम्बुषा पीतवर्णा कण्ठमध्ये व्यवस्थिता ।
यशस्विनी शङ्खवर्णा पिङ्गलापूर्व्वदेशगा ॥
गान्धार्य्याश्च सरस्वत्या मध्यस्था शङ्खिनी मता ।
सुवर्णवर्णा पादादि कर्णान्ता सव्यभागके ॥
पादाङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तं याम्यभागे कुहूर्मता । इति ।

अन्येषु वारणा सरस्वती विश्वोदरा पयस्विनी एता अपि मुख्यत्वेनोक्ताः । यदाहुः—

ताश्च भूरितरास्तासु मुख्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।
सुषुम्णेड़ापिङ्गला च कुहूरथ सरस्वती ॥

नाड्योऽनन्ताः समुत्पन्नाः सुषुम्णापञ्चपर्व्वसु।
मूलाधारोद्गतप्राणा स्ताभिर्व्याप्नोति तत्तनुम्॥ ४३

गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणा च यशस्विनी।
विश्वोदरा शङ्खिनी च ततः पूषा पयस्विनी॥
अलम्बुषा। इति।

अन्यत्रापि—चतुर्द्दशात्र यद्देहे प्राधाना नाड्यः स्मृताः। इति।
आसां ध्यानं संस्थानञ्च ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम्। मुख्या इत्यनेनैव सूचिताः॥ ४२॥

एवं मुख्या नाड़ीरुक्त्वा सामान्या आह नाड्य इति। सुषुम्णापञ्चपर्व्वसु अनन्ता नाड्यः समुत्पन्नाः। पञ्चपर्व्वाणि स्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञान्तानि। तत्राधोधोग्रन्थिमारभ्योर्द्धोर्द्धग्रन्थिपर्य्यन्तं पर्व्वसमाप्तिः। यद्यपि "ग्रन्थिर्ना पर्व्वपरुषी" इति कोशः "इक्षुपर्व्वावधिः स्मृतः" इति व्यवहारश्च तथाप्यत्र षण्णां ग्रन्थीनां सत्त्वादेवं व्याख्यातम्। आश्वलायनश्रौतसूत्रभाष्यकारेण "पर्व्वण्यंजपेत्" इत्यत्र पर्व्वशब्दस्यैवं व्याकृतत्वात्। एतदभिप्रायेणैव वक्ष्यति "मध्यमाङ्गुलिपर्व्वणि" इति। सुषुम्णायामेतेषु पर्व्वसु इड़ापिङ्गलयो र्योगो भवतीति ज्ञेयम्। अनन्ता इति गणयितुमशक्यत्वादानन्त्यम्। यदाहुः—

पूर्व्वोक्तायाः सुषुम्णाया मध्यस्थायाः सुलोचने।
नाभिहृत्कण्ठदेशस्थ मध्यपर्व्वसमुद्भवाः॥
अधोमुख्यः शिराः काश्चित् काश्चिदूर्द्धमुखास्तथा।
परा स्तिर्य्यग्गतास्ताश्च तत्र लक्षत्रयाधिकाः॥
नाड्योऽर्द्धलक्षसंख्याताः प्रधानाः समुदीरिताः।
तासु सर्व्वासु बलवान् प्राणो वायुः समन्ततः॥
संस्थितः सर्व्वदा व्याप्तः। इति।

अध्यात्मविवेके तु विशेषः—

अस्थ्नां शरीरे संख्या स्यात् षष्टियुतं शतत्रयम्।
चीरणेवास्थिशतान्यत्र धन्वन्तरिरभाषत॥
द्वे शते त्वस्थिसन्धीनां स्यातामत्र दशोत्तरे।
पेशीस्नायुशिरासन्धि सहस्रद्वितयं मतम्॥
नव स्नायुशतानि स्युः पञ्च पेशीशतान्यपि।
अधिका विंशतिः स्त्रीणां स्तनयोर्दिग् भगे दश॥

वायवोऽत्र दश प्रोक्ता वक्ष्यन्ते दश स्मृताः ।
प्राणाद्या मरुतः पञ्च नागः कूर्म्मो धनञ्जयः ॥ ४४
कृकलः स्याद्देवदत्त इति नामभिरीरिताः ।
अग्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः ॥ ४५

शिराधमनिकानान्तु लक्षाणि नवविंशतिः ।
सार्द्धानि स्युर्नवशती षट्पञ्चाशद्युता तथा ॥ इति ।

तन्नाडीनां फलमाह मूलेति। वक्ष्यमाणेभ्यो भिन्नो मुख्यो देहधारक-प्राणाभिधो वायुः । यदाहुः—

राजसः प्राणसंज्ञः स्यान्मुख्यो देहस्य धारकः ।
तद्भेदा दश विख्याता यै र्व्याप्तं स्याच्छरीरकम् ॥ इति ।

सा चासौ तनुश्च ताम् पूर्व्वोक्तं शरीरम् ॥ ४३ ॥

तद्भेदान् वदन् प्रसङ्गादग्नीनप्याह—वायवोऽत्रेति । तन्नामान्येवाह प्राणाद्या इति । आदिशब्देनापानव्यानोदानसमानाः प्रसिद्धत्वेनादिनोक्तिः । तत्र विशेषो

योगार्णवे—इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम् ।
आस्यनासिकयो र्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे ॥
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ।
अपानयत्यपानोऽयमाहारञ्च मलायितम् ॥
शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्ग मपानस्तेन मारुतः ।
इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः ॥
स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्क्षणजानुषु ।
जङ्घोदरे कृकाट्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठति ॥
व्यानो व्यानशयत्यन्नं सर्व्वव्याधिप्रकोपनः ।
महारजतसुप्रख्यो हानोपादानकारकः ॥
स चाक्षिकर्णयो र्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि ।
घ्राणे गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ॥
स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः ।
उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः ॥
विद्युत्पावकवर्णः स्यादुत्थानासनकारकः ।
पादयोर्हस्तयोश्चापि स तु सन्धिषु वर्त्तते ॥

बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः ॥ ४६

पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलान् ।
समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः ॥
गोक्षीरसदृशाकारः सर्व्वदेहे व्यवस्थितः ।
उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥
उन्मीलने स्थितः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः ।
क्रकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः ॥
विजृम्भने देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः ।
धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ॥
ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु ।
नागाद्या वायवः पञ्च सदैव परिनिष्ठिताः ॥ इति ।

आचार्य्यास्तु—धनञ्जयाख्यो देहेऽस्मिन् कुर्य्यात् बहुविधान् रवान् ।
स तु लौकिकवायुत्वान्मृतञ्च न विमुञ्चति ॥ इति ।

अन्यैस्तु चत्वारो वायवोऽधिका उक्ताः ।

वैरम्भणः स्थानमुख्यः प्रद्योतः प्रकृतस्तथा ।
वैरम्भणादयस्तत्र सर्व्ववायुवशङ्गताः ॥ इति ।

अग्नीनां स्थितिमाह अग्नय इति । तेषां नामान्यन्यत्रोक्तानि—

ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा ।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ॥
पिठरः पतगः स्वर्णः स्वगाधो भ्राज एव च । इति ।

अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि—

जृम्भको दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।
आवसथ्याहवनीयौ च दक्षिणाग्निस्तथैव च ॥
अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः । इति ।

अन्यैरन्यथोक्तानि—भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा ।
धारको रन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः ॥
व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः । इति ।

दोषा वातपित्तकफाः । दूष्याः सप्त धातव इति प्रागेवोक्तम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

स्नायुस्थिमज्जा शुक्रात् त्वङ्मांसास्राणि शोणितात् ।
षाट्कौशिकमिदं प्रोक्तं सर्व्वदेहेषु देहिनाम् ॥ ४७
इत्थम्भूतस्तदा गर्भे पूर्व्वजन्मशुभाशुभम् ।
स्मरंस्तिष्ठति दुःखात्मा च्छन्नदेहो जरायुणा ॥ ४८
कालक्रमेण स शिशुर्मातरं क्लेशयन्नपि ।
सम्पिण्डितशरीरोऽथ जायतेऽयमवाङ्मुखः ॥ ४९

एवं प्राणमुक्त्वा तस्य विशिष्टे अवस्थे वदन् प्रसङ्गात् मनःशरीरयोरप्याह बुभुक्षेति। ऊर्म्मिर्नाम आर्त्त्युत्पादकः अवस्थाविशेषः ॥ ४६ ॥

षडूर्म्मिप्रसङ्गात् षाट्कौशिकं वदन् शुक्रशोणितकार्य्याणि विविच्याचष्टे स्नायुरिति। शुक्रात् पितुः शुक्रात् स्नाय्वादि। शोणितात् मातुः शोणितात् त्वगादि।

तदुक्तम्—मातृतस्त्रीणि पितृतस्त्रीणि। इति।

अन्यत्र तु—मृदवः शोणितं मेदो मांसं प्लीहा यकृद् गुदः।
हृन्नाभीत्येवमाद्यास्तु भावा मातृभवा मताः ॥
श्मश्रुलोमकचाः स्नायु शिराधमनयो नखाः।
दशनाः शुक्रमित्यादि स्थिराः पितृसमुद्भवाः ॥ इति ॥ ४७ ॥

गर्भाशये तत्स्थिति प्रकारमाह इत्थम्भूत इति। इत्थम्भूत ऊर्ध्वन्तरितहस्तबद्धश्रोत्रः मातृपृष्ठमाश्रितो मोक्षोपायमभिध्यायन्नित्यर्थः। यदाहुः—

पाण्यन्तरितहस्ताभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय सः।
उद्विग्नो गर्भसंवासादास्ते गर्भे भयान्वितः ॥
स्मरन् पूर्व्वानुभूताः स नानायोनीश्च यातनाः।
मोक्षोपायमभिध्यायन् वर्त्ततेऽभ्यासतत्परः ॥ इति।

अन्यच्च विशेषः—कृताञ्जलि र्ललाटेऽसौ मातृपृष्ठमभिश्रितः।
अध्यास्ते सङ्कुचद्गात्रो गर्भे दक्षिणपार्श्वगः ॥
वामपार्श्वाश्रिता नारी क्लीबं मध्याश्रितं मतम्। इति ॥ ४८ ॥

कालक्रमेणेति। कालक्रममाह याज्ञवल्क्यः—"नवमे दशमे वापि" इति।

अन्यत्रापि—समयः प्रसवस्याथ मासेषु नवमादिषु। इति।

सम्पिण्डितशरीरः सङ्कुचद्गात्रः अवाङ्मुखः अधोमुखः सन् जायते उत्पद्यते। सूतिमारुतै र्नुन्न इति शेषः। यदाहुः—

क्षणं तिष्ठति निश्चेष्टो भीत्या रोदितुमिच्छति ॥ ५०

ततश्चैतन्यरूपा सा सर्व्वगा विश्वरूपिणी ।
शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया ॥ ५१

नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—क्रियतेऽधःशिराः सूतिमारुतैः प्रबलैस्ततः ।
निःसार्य्यते रुजद्गात्रो योनिच्छिद्रेण बालकः ॥ इति ।

क्षणं निश्चेष्ट स्तिष्ठति भूमाविति शेषः ॥ ४८ ॥ ५० ॥

एवं शरीरोत्पत्तिपर्य्यन्तामर्थसृष्टिमुक्त्वा "तत् प्राप्य" इति सामान्यत उक्तां शब्दसृष्टिं विविच्य वक्तुं भीत्या रोदितुमिच्छति इत्युक्तरोदनस्याप्यव्यक्त-वर्णात्मकत्वाद् वर्णोत्पत्तिप्रकारञ्च वदन् सर्व्वमन्त्राणां सामान्यतः कुण्डलीत उत्पत्तिमाह तत इत्यादि। तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ् मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्णा-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः ॥
स्रोतोमार्गस्याविभक्तात्वहेतो स्त्वत्रार्णानां जायते न प्रकाशः। इति।

तत्र ततः शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्व्वगात्रेण गुणिता अतएव विश्वात्मना सर्व्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत् सूते इति दूरेण सम्बन्धः। तत्र मूलाधारे कुण्डलीभूतसर्पवन्नाड़ी वर्त्तते। तन्मध्ये वायुवशादस्याः सञ्चरणमेव गुणनम्। तत्र चैतन्यरूपा इति स्वरूपाख्यानम्। सा प्रसिद्धा। सर्व्वगेति सामान्यतो व्याप्तिर्दर्शिता। विश्वरूपिणीति विषयव्याप्तिः। शिवसन्निधिमासाद्य स्थितेति शेषः। अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमित्युक्तम्। सन्निधिशब्द औपचारिकः। तन्मते शिवशक्त्योरभेदात्। तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्य्यैः—

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति ।
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिव ॥ इति ।

यद्वा सम्यङ्निधिः स्वरूपं शिवस्वरूपं प्राप्य इत्यर्थः। वक्ष्यति च—"पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा" इति। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां उदयो यस्यां सा।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्व्वदेहानुगा शुभा ।
परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता ॥ ५२
योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा ।
आधारे सर्व्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः ॥ ५३

नित्यानन्दा चासौ गुणोदया च सा। नित्यानन्देत्यनेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तम्। गुणोदयेत्यनेन सांख्यमते प्रकृतिवाच्येत्युक्तम्। यदाहुः—

प्रधानमिति यामाहु र्या शक्तिरिति कथ्यते। इति ॥ ५१ ॥

इदानीमाध्यात्माधिभूताधिगुणाधिविषयाधिज्यौतिषक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति। सर्व्वदेहानुगेति देहव्याप्तिः। परापरविभागः। काचन परशक्तिः तद्विभागेनापि इयं परशक्तिरेव। यदाहुः—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत् ॥ इति।

यद्वा परः स्थूलः अपरो महास्थूलः महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः। "स्थूलात् स्थूला" इत्युक्तेः। अनेन महदादिव्याप्तिः। यद्वा सर्व्वदेहानुगेत्यनेन शब्दतोऽर्थतश्च पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता। शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनीत्युच्यते प्रधानमित्युच्यते। एवम्भूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यते इत्याह परापरेति। परा प्रकृतिः अपरं पुंनपुंसकप्रकृतिः तद्विभागेन तत्त्यागेन इयं परशक्तिः स्मृता। अयमर्थः। यद्यपि लिङ्गत्रयवाच्या तथापि तुर्णमेवाचलभक्तिभारपरिश्रान्त भक्तजनसमस्ताकाङ्क्षाकल्पवल्ली परशक्तिशब्दवाच्येति। अत एव शुभा रमणीया। यदाहुराचार्य्याः—

पुंनपुंसकयोस्तुल्याऽप्यङ्गनासु विशिष्यते। इति।

नित्यक्लिन्नाम्नायेऽपि—

सर्व्वत्रापि स्थिता ह्येषा कामिनीषु विशेषतः।
प्रकाशते ततस्तासामतिवृत्तिं न कारयेत् ॥ इति।

अञ्जसा तत्त्वेन। योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमित्यनेन तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायत इत्यर्थः। "दृश्या देशिकदेशितैः" इत्युक्तेः। सर्व्वभूतानां

शङ्खावर्त्तक्रमाद् देवी सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ।
कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी ॥ ५४
सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्वमन्त्रमयी शिवा ।
सर्व्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरा विभुः ॥ ५५
त्रिधामजननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी ।
द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ॥ ५६
गुणिता सर्व्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता ।
विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत् ॥ ५७

सर्व्वजन्तूनां आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्तीत्यनेन स्थाननिर्देशः । विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तम् । यदाहुः—

तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचिजितकालानलरुचिम् । इति ।

अथवा अनेनानेकशब्दोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकविलासवतीत्युक्तम् । शङ्खमध्ये य आवर्त्तः स यथा शङ्खमावृत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः । इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव । शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोः हेतुहेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूताः कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पास्तेषाम् । केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं वर्णयन्ति । भूतानि सर्पाश्च एते यथा कुटिलगतयः तद्वदियमपीत्यर्थं इति । तन्न । कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तेः । सर्व्वदेवमयीति देवव्याप्तिः । दिव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः । अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्व्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः । यद्वा शिवा कल्याणरूपा । अनेन कल्याणव्याप्तिः । साक्षात् सर्व्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरा विभुः इति विरोधपरिहारस्तु सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना । यद्वा सूक्ष्मात् त्रसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अन्तःस्थितत्वात् सूक्ष्मतरा अणुतरा । अनेन अण्वादिव्याप्तिर्दर्शिता । तदुक्तम्—

बालाग्रस्य सहस्रधा विदलितस्यैकेन भागेन या
सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननी । इति ।

विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या ॥ ५२–५५ ॥

त्रिधामेति सोमसूर्य्याग्निरूपम् । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयम् । पातालभूस्वर्गरूपम् । अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता । द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मेति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एकधा गुणिता शक्तिः सर्व्वविश्वप्रवर्त्तिनी ।
वेदादिबीजं श्रीबीजं शक्तिबीजं मनोभवम् ॥ ५८
प्रासादं तुम्बुरं पिण्डं चिन्तारत्नं गणेश्वरम् ।
मार्त्तण्डभैरवं दौर्गं नारसिंहवराहजम् ॥ ५९
वासुदेवं हयग्रीवं बीजं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
अन्यान्यपि च बीजानि तदोत्पादयति ध्रुवम् ॥ ६०
यदा भवति सा संवित् द्विगुणीकृतविग्रहा ।
हंसवर्णौ परात्मानौ शब्दार्थौ वासरच्छपे ॥ ६१

एवं सामान्यत उत्पत्तिमुक्त्वा एकद्व्यादिविशेषाकारेण शब्दसृष्टिं वदन् प्रसङ्गादन्तरं तज्जगच्छब्दसूचितामर्थसृष्टिमप्यभिधातुमुपक्रमते एकधेति । सर्व्वं विश्वं शब्दार्थरूपं तत्प्रवर्त्तिनी तदुत्पादिका शक्तिः । एकधा गुणिता वेदादिबीजमुत्पादयतीति सम्बन्धः । एवमग्रेपि बोद्धव्यम् । वेदादिबीजं प्रणवम् अन्त्ये वक्ष्यति । श्रीबीजम् अष्टमे । शक्तिबीजं नवमे । मनोभवं सप्तदशे । प्रासादम् अष्टादशे । तुम्बुरुमेकोनविंशे । पिण्डमुपान्त्ये । चिन्तारत्नमेकोनविंशे । गणेश्वरं त्रयोदशे । मार्त्तण्डभैरवं चतुर्दशे । दौर्गम् एकादशे । नारसिंहं षोडशे । वाराहं पञ्चदशे । वासुदेवं ग्लौं । इदं गोपालबीजत्वेनोद्धृतम् । तद्वासुदेवशब्देनोक्तम् । तत् सप्तदशे । नारदपञ्चरात्रोक्तं वियन्मात्रं वासुदेवबीजं वा । हयग्रीवं पञ्चदशे । श्रीपुरुषोत्तममिति श्रीयुक्तपुरुषोत्तममित्युक्तत्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् पुरुषोत्तमशक्तिबीजं श्रीपुरुषोत्तमबीजशब्देनोक्तम् । तत् सप्तदशे । अत्र कामबीजमेव पुरुषोत्तमबीजत्वेनोक्तम् ।

यदाहुः—धरयालिङ्गितो ब्रह्मा मायाबिन्दुविभूषितः ।
पुरुषोत्तमसंज्ञोऽत्र देवो मन्मथविग्रहः ॥ इति ।

अन्यान्यपीति चन्द्रबीजबिम्बबीजादीनि ॥ ५८-६० ॥

हंसवर्णौ चतुर्दशे । परात्मानौ वर्णाविति सम्बध्यते । परमात्मवाचकावित्यर्थः । तौ सोहंरूपावन्त्ये । प्रकृतिपुरुषाविति । यद्यपि पुरुषोऽनादिस्तथापि मायाशबलितत्वेनात्र प्रादुर्भाव उपचारात् । अन्यद्युग्मं यद्जगति अस्याः सकाशादजायतेति सम्बन्धः । तच्च ज्योतिर्मन्त्रादि । त्रैपुरं मन्त्रद्वयं द्वादशे । शक्तिविनायकं त्रयोदशे । यद्यप्यत्र नवाक्षरयोगाद् द्वादशाक्षरस्तथापि

सृजत्येषा परा देवी तदा प्रकृतिपुरुषौ ।
यद्यदन्यज्जगत्यस्यां युग्मं तत्तदजायत ॥ ६२
त्रिगुणीकृतसर्व्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी ।
प्रसूते त्रैपुरं मन्त्रं मन्त्रं शक्तिविनायकम् ॥ ६३
पाशाद्यं त्र्यचरं मन्त्रं त्रैपुटं चण्डनायकम् ।
सौरं मृत्युञ्जयं शक्तिसम्भवं विनतासुतम् ।
वागीशीत्र्यचरं मन्त्रं नीलकण्ठं विषापहम् ॥ ६४
यन्त्रं त्रिगुणितं देव्या लोकत्रयं गुणत्रयम् ।
धामत्रयं सा वेदानां त्रयं वर्णत्रयं शुभम् ॥ ६५
त्रिपुष्करं स्वरान् देवी ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् ।
वह्नेः कालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत् ।
नाड़ीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधा मतम् ॥ ६६

बीजत्रयात्मकत्वं त्रयाणां बीजरूपत्वेन प्राधान्यात्। क्लीँ श्रीँ ह्रीँ इति तन्त्रान्तरोक्तो वा। पाशाद्यं नवमे। त्र्यचरमिति त्रिकण्टकीद्वयं दशमे। विशेषणविशेष्यभावो वा। त्रैपुटं दशमे। चण्डनायकं चण्डेश्वरं विंशे। सौरं चतुर्दशे। मृत्युञ्जय मष्टादशे। शक्तिसम्भवं मन्त्रद्वयं नवमे। शाक्तं शाम्भवमिति पाठे शाम्भवं तन्त्रान्तरोक्तम् प्रणवमायाबीजप्रासादात्मकम्। विनतासुतं क्षिप ॐ इति तन्त्रान्तरोक्तम्। वागीशीत्र्यचरं सप्तमे। वागीशमिति पाठे त्र्यचरमिति नवमस्थम् शाक्तमेकम्। विषापहं नीलकण्ठमेकोनविंशे ॥ ६१-६४ ॥

यन्त्रं नवमे। गुणत्रयं धामत्रयं चतुर्थे। यद्यप्यथर्व्ववेदोऽस्ति तथापि होत्र-ध्वर्य्यूद्गातृरूपपदार्थत्रयेण यज्ञनिष्पादनात् वेदत्रयमित्युक्तम्। श्रुतिरपि— "सैषा त्रयी विद्या यज्ञे" इति। वर्णत्रयं प्रणवस्य अकारोकारमकाराः। त्रिपुष्करं तीर्थत्रयम्। तस्य ज्येष्ठमध्यमकनीयस्त्वेन त्रित्वम्। स्वरान् उदात्तानुदात्त-स्वरितान्। देव्यः गायत्रीसरस्वतीसावित्र्यः। ब्रह्मादीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां त्रयं नवमे। देवीति भिन्ने पदे कुण्डलीविशेषणम्। वह्नेस्त्रयं दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयम्। कालत्रयं अतीतवर्त्तमानभविष्यद्रूपम् प्रातर्मध्याह्न-सायंकालरूपं वा। शक्तित्रयं रौद्रीज्येष्ठावामात्मकम् तदाद्ये। प्रभावोत्साह-

चतुःप्रकारगुणिता शाम्भवी शर्म्मदायिणी।
तदानीं पद्मिनीबन्धोः करोति चतुरक्षरम्॥ ६७
चतुरर्णं महादेव्या देवीतत्त्वचतुष्टयम्।
चतुरः सागरानन्तःकरणानां चतुष्टयम्॥ ६८
सूक्ष्मादींश्चतुरो भावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम्।
चतुष्टयं गणेशाना मात्मादीनां चतुष्टयम्॥ ६९
ओजापूकादिकं पीठं धर्म्मादीनां चतुष्टयम्।
दमकादीन् गजान् देवी यद्यदन्यच्चतुष्टयम्॥ ७०
पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्व्वार्थदायिनी।
त्रिपुरापञ्चकूटं सा तस्याः पञ्चाक्षरद्वयम्॥ ७१

मन्त्ररूपं वा। वृत्तित्रयं यजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपम्। "त्रीणि कर्म्माणि जीविकेति" स्मरणात्। कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यं वा वृत्तित्रयम्। महदिति पाठे नाडीत्रयस्य विशेषणत्वेन महदिति योज्यम्। नाड़ीत्रयं इड़ापिङ्गलासुषुम्णारूपमाद्ये। त्रिवर्गं धर्म्मार्थकामाः। "त्रिवर्गो धर्म्मकामार्थैः" इत्युक्तेः। अन्यदिति दोषत्रयादि॥ ६५॥ ६६॥

पद्मिनीबन्धोरिति। तन्त्रान्तरोक्तः प्रणवमायाहंसवर्णात्मकः। महादेव्या महालक्ष्म्या अष्टमे। देवीतत्त्वचतुष्टयम् आत्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं शिवतत्त्वं सर्व्वतत्त्वञ्चेति। चतुरः सागरानिति। प्रागादिदिगपेक्षया चतुष्ट्वं वस्तुतस्तस्यैकत्वात्। अन्तःकरणानि मनोबुद्ध्यहङ्कार चित्तरूपाणि॥ ६७॥ ६८॥

सूक्ष्मादीनिति आद्ये। सूक्ष्मा परा। आदिशब्देन पश्यन्तीमध्यमावैखर्य्यः।

तदुक्तम्—वैखरी मध्यमा चैव पश्यन्ती चापि सूक्ष्मया।
व्युत्क्रमेण भवन्त्येताः कुण्डलिन्यादितः क्रमात्॥ इति।

भावान् अवस्थाविशेषान् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयान्। विशेषणविशेष्यभावो वा। विष्णुमूर्त्तिरष्टमे। गणेशानामिति त्रयोदशे। आत्मादीनामिति चतुर्थे। पीठमिति ओड्डीयानजालन्धरपूर्णगिरिकामरूपाणि। धर्म्मादीनामिति चतुर्थे। अधर्म्मादीनामप्युपलक्षकम्। धर्म्मार्थादीनां वा तदाद्ये। गजान् इत्यष्टमे। अन्यदिति सिद्धादिमण्डलदीक्षा हेरम्बमन्त्र देवीदूतीबीजादि॥ ६९॥ ७०॥

पञ्चरत्नं महादेव्याः सर्व्वकामफलप्रदम् ।
पञ्चाक्षरं महेशस्य पञ्चवर्णं गरुत्मतः ॥ ७२
सम्मोहनान् पञ्च कामान् वाणान् पञ्च सुरद्रुमान् ।
पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च वर्णान् महेशितुः ॥ ७३
मूर्त्तीः पञ्च कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्मऋचः क्रमात् ।
सृजत्येषा परा शक्ति र्वेदवेदार्थरूपिणी ॥ ७४
षोढ़ा सा गुणिता देवी धत्ते मन्त्रं षड़क्षरम् ।
षट्कूटं त्रिपुरामन्त्रं गाणपत्यं षड़क्षरम् ॥ ७५

पञ्चधेति । क्रमात् पञ्चकूटादिकम् एषा सृजतीति । क्रमस्तु वक्ष्यमाणः शक्तिध्यन्यादिकः । एवमग्रेऽपि षट्क्रमादिति पदानि शब्दसृष्टौ संयोज्य अयमेवार्थस्तेषां व्याख्येयः । पञ्चकूटमिति । ह स क ल र एते पञ्चवर्णाः एकीकृताः कूटशब्देनोच्यन्ते । तस्याः पञ्चाक्षरद्वयमिति । एकः पञ्चकामैरपरे वाणबीजैरेतानि द्वादशे । तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—

त्रिपुरेशी मन्त्रमध्ये वाणाः प्रोक्ता महेश्वरि ।
तैरेव पञ्चभिर्वाणै र्विद्या पञ्चाक्षरी भवेत् ॥
पूर्व्वोक्तपञ्चकामैस्तु पञ्चकामेश्वरी भवेत् । इति ।

पञ्चरत्नमिति । ग्लुं स्लुं म्लुं प्लुं न्लुं इति मन्त्रपञ्चकं तन्त्रान्तरोक्तम् ।

सिद्धाद्या विजया श्यामा वाराही सुन्दरीत्यपि । इति ।

महेशस्येत्यष्टादशे । गरुत्मत इति चतुर्विंशे । सम्मोहनानिति बहुवचनमाद्यर्थम् सम्मोहनादीन् । कामान् वाणान् द्वादशे । सुरद्रुमान् मन्दारपारिजातसन्तानकल्पद्रुमहरिचन्दनान् । वायून् आद्ये । वर्णान् शुक्लादीन् तृतीये । महेशितुरिति सर्व्वत्र सम्बध्यते । मूर्त्तीरष्टादशे । कला निवृत्त्याद्या आद्ये । ब्रह्मऋच ईशानाद्या अष्टादशे । अन्यदिति ज्ञेयम् । तच्च भूतप्रणवमेदादित्यमूर्त्तिपञ्चमध्यादि धत्ते विधत्ते करोतीत्यर्थः ॥ ७१-७४ ॥

षड़क्षरं राममन्त्रं पञ्चदशे । षट्कूटमिति त्रिपुरार्णवोक्तम् । षट्कूटं मध्यबीजम् । तदुक्तम्—

कान्तान्तवान्ताकुललान्तवाम नेत्रान्वितं दण्डिकुलं सनादम् ।
षट्कूटमेतत् त्रिपुरार्णवोक्तमत्यन्तगुह्यं स्मर एव साक्षात् ॥ इति ।

षड़क्षरं हिमरुचे र्नारसिंहं षड़क्षरम् ।
ऋतून् वसन्तमुख्यान् षड़ामोदादीन् गणाधिपान् ॥ ७६
कोशानूर्म्मीन् रसान् शक्तीः शाकिन्याद्याः षड़ध्वनः ।
यन्त्वं षड् गुणितं शक्तेः षड़ाधारानजीजनत् ।
षड़्विधं यज्जगत्यस्मिन् सर्व्वं तत् परमेश्वरी ॥ ७७
सप्तधा गुणिता नित्या शङ्कराद्धशरीरिणी ।
सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्वं सप्तवर्णं विनायकम् ॥ ७८

गाणपत्यं तन्त्वान्तरोक्तं चतुर्थ्यन्तं वक्रतुण्डं वर्म्मान्तम् । षड़क्षरं शैवमष्टादशे । षड़क्षरं ब्रह्मण्यमन्त्वं सप्तदशे । विशेषणविशेष्यभावो वा । हिमरुचेः षड़क्षरं चतुर्दशे । नारसिंहं षोड़शे । षड़क्षरं पाशुपतास्त्रं विंशे । विशेषणविशेष्यभावो वा । ऋतूनिति त्रयोविंशे । आमोदादीनिति त्रयोदशे । कोशानूर्म्मीनाद्ये । रसान् मधुरादीन् । शक्तीरामोदादीनां त्रयोदशे । शाकिन्याद्या इति विंशे । शक्तीः शाकिन्याद्या इति विशेषणविशेष्यभावो वा । षड़ध्वनः पञ्चमे । यन्त्वं नवमे । आधारान् पञ्चमे । जगति यत् सर्व्वं षड् विधं षड़ङ्गसीतामन्त्वषट्कर्म्मासनादि ॥ ७५–७७ ॥

सप्तार्णमिति । सप्तवर्णं पद्मावतीमन्त्वं दशमे । त्रिपुरामन्त्वमिति मायाबीजाद्यनुलोमविलोमभैरवीमन्त्वः । सप्तवर्णं शङ्खमन्त्वं सप्तदशे । विनायकं सुब्रह्मण्यं त्रयोदशे । यद्दा सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्वं विनायकं सप्तवर्णमिति विशेषणविशेष्यभावः । व्याहृतीनामिति एकविंशे । सप्तवर्णमिति अङ्कुशमन्त्वं सप्तदशे । सुदर्शनं षोड़शे । विशेषणविशेष्यभावो वा । लोकान् भूरादिकान् । गिरीन् विन्ध्यपारियात्रसह्यऋक्षमलयमहेन्द्रशुक्तिमतः । स्वरान् षड् जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादान् । धातून् त्वगादीन् आद्ये । मुनीन् वशिष्ठकश्यपात्रिजमदग्निगौतमविश्वामित्रभरद्वाजान् वैवस्वतमन्वन्तरे अत एव ऋषयः सप्त । द्वीपान् जम्बूप्लक्षशाल्मलीकुशक्रौञ्चशाकपुष्करान् । ग्रहानिति । केषाञ्चिन्मते राहुकेत्वोर्ग्रहत्वाभावात् सप्तेत्युक्ताः तान् षष्ठे । तथा च वराहमिहिराचार्य्यैः—

अमृतास्वादविशेषात् छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् ।
प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहभावं नैवमाप्नोति ॥

इत्यादिना ।

सप्तकं व्याहृतीनां सा सप्तवर्णं सुदर्शनम्।
लोकान् गिरीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् ग्रहानपि॥
समिधः सप्त संख्याता सप्त जिह्वा हविर्भुजः।
अन्यत् सप्तविधं यद्‌यत् तदस्याः समजायत॥ ८०
अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षरद्वयम्।
विष्णोः श्रीकरनामानं मन्त्रमष्टाक्षरं परम्॥ ८१
अष्टाक्षरं हरेः शक्ते रष्टाक्षरयुगं परम्।
भानोरष्टाक्षरं दौर्गं मष्टार्णं परमात्मनः॥ ८२

एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्यैः।
राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः॥
योऽसावसुरो राहु स्तस्य वरो ब्रह्मणा पुरा दत्तः।
आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भवितेति॥

इत्यादिना च बहुना ग्रन्थसन्दर्भेण राहुकेत्वोः ग्रहता निरस्ता। अपिशब्दाद्‌जीजनदिति क्रियाऽनुषज्यते। समिध इत्युत्तरपदमुत्तरक्रिययाऽन्वेति। हविर्भुजः समिधः सप्त श्रुत्युक्ताः। तथाच श्रुतिः—

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि। इति।
सप्तग्रहाणां वा—

अर्कः पलाशः खदिरोऽप्यपामार्गोऽथ पिप्पलः। औडुम्बरः शमी। इति।
तदा हविर्भुज इत्यत्र न सम्बध्यते। सप्तजिह्वास्त्रिविधा अपि पञ्चमे। अन्यदिति प्रकृतिविकृतित्रिपुरातत्त्वगरुड़मन्त्रयन्त्रपटलमन्त्रद्वयवैवस्वतमन्वादि॥ ७८-८०॥

शैवं द्वयमप्येकोनविंशे। विष्णोः श्रीकरनामानं परमष्टाक्षरं कृष्णस्य द्वावपि सप्तदशे। हरेरिति पञ्चदशे। शक्तेरिति नवमे युगलमपि। भानोरिति चतुर्दशे। दौर्गद्वयमप्येकादशे। परमात्मन इति षष्ठे। नीलकण्ठस्येति। नीलकण्ठशब्देन क्षेत्रपालमन्त्रो गृहीतः स विंशे। तन्त्रान्तरोक्तो वा "ॐ नीलकण्ठाय स्वाहा" इति। वासुदेवात्मकं मनुं मन्त्रम्। आगमशास्त्रे मनुशब्दो मन्त्रस्य संज्ञा। "ॐ नमो वासुदेवाय" इति तन्त्रान्तरोक्तम्।

कामार्गलं सप्तदशे। तस्य कामार्गलत्वेन प्रसिद्धभावात् तन्त्रान्तरोक्तं कामार्गलम्।

अष्टार्णं नीलकण्ठस्य वासुदेवात्मकं मनुम्।
यन्त्रं कामार्गलं दिव्यं देवीयन्त्रं घटार्गलम्॥ ८३
गन्धाष्टकं शुभं देवीदेवानां हृदयङ्गमम्।
ब्राह्म्याद्या भैरवान् सर्पान् मूर्त्तीराशा वसूनपि॥ ८४
अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम्।
अष्टौ सा प्रकृतीर्विघ्नवक्रतुण्डादिकान् क्रमात्॥ ८५

व्योम ब्रह्मेन्द्रलोकेशवह्निवामाक्षिविन्दुमत्।
कर्णिकायां लिखेत् साध्यं कामिनोश्च दलाष्टके॥
मूलं मासकलापत्रेष्वालिखेत् स्वरभेदितम्।
दन्तपत्रेषु तद्भिन्नवर्णैः सान्तैश्च कादिभिः॥
वेष्टयेन्मन्त्रिरेणैतत् वह्निः शक्त्याङ्कुशेन च।
यन्त्रं घटार्गलेनैतत्तुल्यं कामार्गलं विदुः॥ इति।

दिव्यं यमार्गलमित्यर्थः। "दिव्यं यमार्गलं यन्त्रम्" इत्युक्तेः। इदं चतुर्विंशे। देवी भुवनेशी। "हृल्लेखा शक्तिदेव्याख्या" इत्युक्तेः। तस्या यन्त्रं घटार्गलं नवमे।
गन्धाष्टकं त्रिविधमपि तूर्य्ये। देवो विष्णुः देवः शिवश्च देवी। देवी च देवौ च देवाः तेषाम्। क्वचिद् दिव्यमिति पाठः। तदा देवानामिति सामान्येन। ब्राह्म्याद्याः षष्ठे। अष्टौ भैरवान् नवमे। सर्पांस्त्रयोविंशे। अष्टमूर्त्तीर्विंशे। आशाः पूर्व्वादिदिशः। वसूनिति—

धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च अष्टौ ते वसवः स्मृताः॥ इति।

अष्टाष्टकसमन्वितमष्टपीठं चतुःषष्टिविधं यथा—

मायामङ्गलनागवामनमहालक्ष्मीचरित्राभृगु-
च्छायाकृतहिरण्यहस्तिनमहेन्द्रोड्डीश चम्पापुरम्।
षष्ठचीरक मञ्जनेश्वरपुरैलाश्चन्द्रपूः श्रीगिरिः
कोलाकुल्लक पूर्णपर्व्वत कुरुक्षेत्रैकलिङ्गार्व्बुदाः॥
काश्मीरैकाम्रकाञ्चीमलयगिरिवरैकारकन्धूतदेवी-
कोट्टाम्रातेशजालन्धरसुरभिमनीषाद्रिकाशीप्रयागाः।

अणिमादिगुणान् नागान् वङ्गेर्मूर्त्तीर्यमादिकान् ।
अष्टात्मकं जगत्यस्मिन् सर्व्वं वितनुते यदा ॥ ८६
गुणिता नवधा नित्या सूते मन्त्रं नवात्मकम् ।
नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी ॥ ८७
नवकं पीठशक्तीनां शृङ्गारादीन् रसान् नव ।
माणिक्यादीनि रत्नानि नववर्गयुतानि सा ॥ ८८
नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं शुभम् ।
यद्यन्नवात्मकं लोके सर्व्वमस्या उदञ्चति ॥ ८९

त्रिस्रोतः कामकोट्योज्जयिनि समथुरं कोशलाकान्यकुब्जो-
द्यानौङ्काराट्टहासाविरज इह ततः कुण्डिनं राजगेहम् ॥
नेपालपुण्ड्रवर्द्धनमालवपरसौर कामरूपकेदाराः
विन्ध्यमहामठगोश्रुति काम्पिल्यश्रीपीठमरुदेशाः ॥ इति ।

प्रकृतीराद्ये । विघ्नान् वक्रतुण्डांश्च त्रयोदशे । अणिमादीति ।

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च प्राकाम्यं प्राप्तिरेव च ॥ इति ।

नागान् गजान् अष्टमे । वङ्गेरिति पञ्चमे । यमादिकान् अन्त्ये । अन्यदिति श्रीवाणरतिप्रिय धूमावतीमन्त्रादि ॥ ८१–८६ ॥

नवधेति । जगति यावान् नवात्मको नवाक्षरो मन्त्रस्तं सूते । सशार्ङ्गनवार्ण-गोपालमन्त्रादि । सेत्यन्तं पूर्व्वक्रियया उत्तरपद्यमुत्तरक्रियया सम्बध्यते । शक्तितत्त्वानामिति प्रकृतिर्नादो बिन्दुः बिन्दुर्नादो बीजं रौद्री जेष्ठा वामेति नव शक्तितत्त्वानि आद्ये । वक्ष्यमाणानि दश सदाशिवव्यतिरिक्तानि नवेत्यन्ये । पीठशक्तीनामिति तत्तन्मन्त्रेष्वपि तत्र तत्र । शृङ्गारादीन् ।

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
बीभत्सरौद्रशान्ताश्च नव काव्ये रसाः स्मृताः ॥ इति ।

रत्नानि नव वर्गाश्च षष्ठे । प्राणदूतीनामिति त्रयोविंशे । मण्डलं नवनाभं तृतीये । यद्यदिति । नवकुण्डनवग्रहकूर्म्मचक्रनवकोष्ठादि ॥ ८७–८९ ॥

दशधा विकृता शम्भोर्भामिनी भवदुःखहा।
दशाक्षरं गणपते स्त्वरिताया दशाक्षरम्॥ ६०
दशाक्षरं सरस्वत्या यक्षिण्याः सा दशाक्षरम्।
वासुदेवात्मकं मन्त्रमश्वारूढ़ादशाक्षरम्॥ ६१
त्रिपुरादशकूटं सा त्रिपुराया दशाक्षरम्।
नाम्ना पद्मावतीमन्त्रं रमामन्त्रं दशाक्षरम्॥ ६२
दशकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी।
नाड़ीनां दशकं विष्णो रवतारान् दश क्रमात्।
दशकं लोकपालानां यद्यदन्यत् सृजत्यसौ॥ ६३

गणपतेरिति। चिप्रप्रसादनस्य त्रयोदशे। त्वरिताया इति दशमे मायाहीनम्। तदुक्तम्—वर्म्म खे च तदन्त्यः शिवयुक् चरमोऽङ्गना द्यु सार्व्विलवम्।

अन्त्यः सयोनि रस्त्रान्तिकः सतारो मनुर्दशार्णयुतः॥ इति।

वर्म्मेति। वर्म्म हुं। खे स्वरूपम्। च स्वरूपम्। तदन्त्यः छः शिवयुगेकारयुतः छे। चरमः क्षः। अङ्गना स्त्रीँ। द्यु हकारः सार्व्विलवं उकारानुस्वारयुतं तेन हुं। अन्त्यः क्षः सयोनिरेयुतः क्षे। अस्त्रं फट् तदन्तः। सतारः प्रणवयुक् आदौ। इति त्वरितादशाक्षरोद्धारः। नारायणीयेऽपि—

भुवनेशो भूतदण्डी कलान्तान्त्यं सयोनिकम्।
तत्पञ्चमं तदन्तं सरुद्रं सामन्तान्तालयम्॥
वामाख्या दीर्घमाद्यञ्च कोपतत्त्वं हरान्तयुक्।
एतत् फड़न्तं तारादि मन्त्रं विद्याद्दशाक्षरम्॥ इति।

भुवनेति। भूवनेशो हः भूतं उः दण्डोऽनुस्वारः तेन हुं। कलाः स्वराः तदन्तः कः तदन्त्यः खः सयोनिकम् एकारयुतं तेन खे। तत्पञ्चमं च तदन्तं छः। सरुद्रम् एकारयुतं तेन छे। सामन्तान्तः विसर्गान्तः। आलयं क्षकारः। वामाख्या स्त्रीँ। आद्यं हुं तद्दीर्घं हूं। कोपतत्त्वं क्षः। हरेण एकारेण अन्ते युक् क्षे। एतत् फड़न्तं प्रणवादिकं दशवर्णम्। सरस्वत्या इति सप्तमे। यक्षिण्या इति तन्त्रान्तरोक्तं “श्रीँ श्रीँ यक्षिणि हं हं हं स्वाहा” इति। वासुदेवात्मकमिति गोपालं सप्तदशे। अश्वारूढ़ेति बीजत्रयं मुक्त्वा दशमे।

एकादशक्रमात् संविद् गुणिता सा जगन्मयी ।
रुद्रैकादशनीमाद्यशक्तेरेकादशाक्षरम् ॥
एकादशाक्षरं वाण्या रुद्रानेकादश क्रमात् ॥ ६४

तन्त्रान्तरे दशाक्षर्य्या एव उद्धृतत्वात् । तदुक्तम्—

आद्य स्त्रयोदशो दण्डी ततस्त्वेकादशः परम् ।
अष्टमस्य तृतीयं स्यादाद्यतार्त्तीयसंयुतम् ॥
षष्ठाद्यं सप्तमस्यापि द्वितीयं षष्ठपञ्चमम् ।
आद्यैकादशसंयुक्तं पश्चात् सप्तम पञ्चमम् ॥
तत्तूर्य्येण युतं पश्चात् सप्तमस्य द्वितीयकम् ।
आद्यतार्त्तीयसंयुक्तं द्विठः प्रोक्ता दशाक्षरी ॥ इति ।

दशकूटमिति मध्यबीजस्य षट्कूटत्वमाद्यन्तबीजयोः क्रमेण कूटद्वयम् । कूटद्वयमिति मिलित्वा दशकूटं त्रिपुराया इति तन्त्रान्तरोक्तम् "ऐँ स्हैं स्ह्रीं स्ह्रौं त्रिपुरायै नमः" इति । पद्मावतीमन्त्रं तन्त्रान्तरोक्तम् "ॐ क्लें पद्मे पद्मावति स्वाहा" इति । रमामन्त्रमष्टमे । राममन्त्रमितिपाठे पञ्चदशे । शक्तितत्त्वानामिति पञ्चमे । नाड़ीनामित्याद्ये । अवतारानिति सप्तदशे । लोकपालानामिति तूर्य्ये । अन्यदिति अग्निमन्त्रसंस्कार जयदुर्गामन्त्रादि ॥ ६०-६३ ॥

रुद्रैकादशनीमिति ।

षड़ङ्गरुद्रैकावृत्ती रुद्राध्यायस्य तादृशः ।
एकादश तु रुद्रस्य रुद्रैकादशनी त्विति ॥

षड़ङ्गरुद्रस्तु—"यज्जाग्रत: षट्" "सहस्रशीर्षा द्वाविंशतिः" ततः "आशुःशिशानो" "विभ्राट्" इत्यनुवाकद्वयम् शतम् । सहस्रशीर्षेति षोड़शभिर्द्वितीयम् । षड्भि स्तृतीयम् । शतमिति । शतरुद्रीयेणास्त्रम् । शतरुद्रस्तु—

षट्षष्टि र्नीलसूक्तञ्च पुनः षोड़शऋग्जपः ।
एष ते द्वे नमस्ते द्वे नतं विद्वयमेव च ॥
मीदुष्टमचतुष्कञ्च एतत्तु शतरुद्रीयम् । इति ।

आद्यशक्तेः सरस्वत्या एकादशाक्षरं सप्तमे । यद्वा आद्यशक्तेः नित्यक्लिन्नाया-स्तन्त्रान्तरोक्तम् । "क्लीँ नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा" इति । आद्या इति पाठे देवीविशेषणम् । वाण्या अयमपि सप्तमे । रुद्रानिति—

समुद्गिरति सर्व्वात्मा गुणिता द्वादशक्रमात्।
नित्यामन्त्रं महेशान्या वासुदेवात्मकं मनुम्॥ ६५
राशीन् भानून् हरे मूर्त्तीर्यन्त्रं सा द्वादशात्मकम्।
अन्यदेतादृशं सर्व्वं यत् तदस्यामजायत॥ ६६
चतुर्विंशतितत्त्वा सा यदा भवति शोभना।
गायत्रीं सवितुः शम्भोः गायत्रीं मदनात्मिकाम्॥ ६७
गायत्रीं विष्णुगायत्रीं गायत्रीं त्रिपदात्मनः।
गायत्रीं दक्षिणामूर्त्तेर्गायत्रीं शम्भुयोषितः॥ ६८

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा॥
मृगव्याधश्च शर्व्वश्च कापालीति शिवा मताः। इति।

अत्राप्यन्यदिति ज्ञेयम्। तच्च शक्तिविनायकमन्त्रादि॥ ८४॥

समुद्गिरतीति क्रिया काकाक्षिगोलकन्यायेन पूर्व्वोत्तरवाक्ययोः सम्बध्यते। अन्यथायो निर्व्वन्धनात् सर्व्वोत्तरवाक्ये अन्यदित्यन्तं सम्बध्यते। इत उत्तरं भिन्नमेव वाक्यम्। नित्यामन्त्रं महेशान्या वज्रप्रस्तारिण्याश्च दशमे। वासुदेवं पञ्चदशे। राशीनष्टमे। भानून् हरेर्मूर्त्तीश्च पञ्चदशे। यन्त्रं नवमे। अन्यदिति खड्गमन्त्रादि। एतादृशमित्यनेनैतदुक्तं भवति। त्रयोदशधा गुणिता वागीश्वर्य्यश्वारूढ़ामन्त्रं विश्वेदेवादिकम्। चतुर्दशधा लक्ष्मीवासुदेव-गोपालमन्त्रभुवनादिकम्। पञ्चदशधा नित्याशूलिनीमन्त्रतिथ्यादिकम्। षोड़शधा चक्रमन्त्रस्वरकलादिकम्। सप्तदशधा लघुपञ्चमीतारादिविद्यामन्त्रा-दिकम्। अष्टादशधा कृष्णवामनमन्त्रमग्निसंस्कारादिकम्। उनविंशतिधा कृष्णधरामन्त्रादिकम्। विंशतिधा हलधरोमामहेश्वरमन्त्रादिकम्। एकविंशतिधा वटुकनाममन्त्रतद्यन्त्रादिकम्। द्वाविंशतिधा कृष्णात्राधिपतिसुमुखीमन्त्रादिकम्। त्रयोविंशतिधा लघुश्यामा पुरुषोत्तमहृदङ्गमन्त्रादिकं सूते इति॥ ८५॥ ८६॥

यद्यपि त्रयोदशविश्वेदेवात्मिका चतुर्दशभुवनात्मिका पञ्चदशतिथ्यात्मिकापि सृष्टेर्भगवत्युत्पादितैव तथापि पराद्दैपर्य्यन्तं तस्याः सत्त्वात् वक्तृणां वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानभूता आह चतुरिति। चतुर्विंशति स्तत्त्वस्वरूपं तद्रूप आत्मा यस्याः सा चतुर्विंशतिधा गुणितेत्यर्थः। सवितुरित्येकविंशे। शम्भोरिति तन्त्रान्तरोक्ता।

चतुर्विंशतितत्त्वानि तस्यामासन् परात्मनि ॥ ९९
द्वात्रिंशद्वेदगुणिता सर्व्वमन्त्रमयी विभुः।
सूते मृत्युञ्जयं मन्त्रं नारसिंहं महामनुम् ॥ १००
लवणाख्यं मनुं मन्त्रं वरुणस्य महात्मनः।
हयग्रीवं मनुं दौर्गं वाराहं वह्निनायकम् ॥ १०१
गणेशितुर्महामन्त्रं मन्त्रमन्नाधिपस्य सा।
मन्त्रं श्रीदक्षिणामूर्त्तेर्मालामन्त्रं मनोभुवः ॥ १०२

"तत्महेशाय विद्महे वाग्विशुद्धाय धीमहि। तन्नः शिवः प्रचोदयात्" इति। मदनाम्बिका सप्तदशी। विष्णुगायत्री अपि सप्तदशी। पुरुषोत्तमगायत्री च विष्णुगायत्रीशब्देनोक्ता तन्त्रान्तरोक्ता वा। "नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि। तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्" इति। त्रिपदासनत्रिपुरायाः सा द्वादशी। दक्षिणामूर्त्तेरिति। "दक्षिणामूर्त्तये विद्महे ध्यानस्थाय धीमहि। तन्नो घोरः प्रचोदयात्" इति। शम्भुयोषित इति। "सर्व्वमोहिन्यै विद्महे विश्वजनन्यै धीमहि। तन्नः क्लिन्ने प्रचोदयात्" इति। तत्त्वान्याद्ये। एता गायत्र्यस्तत्त्वान्यप्यस्यामासन्नुत्पन्नानि। अत्राप्यन्यदिति ज्ञेयम्। तच्चाग्निसम्भवाग्निदक्षिणामूर्त्तित्रिटिमन्त्रवक्रतुण्डदुर्गात्वरिताग्निनृसिंहगरुड़हयग्रीवगायत्र्यादि॥ ८७-९८॥

मृत्युञ्जयं वैदिकं त्रयोविंशी। नारसिंहं षोड़शी। महामनुं मन्त्रराजमिति पूर्व्वविशेषणम्। लवणाख्यं द्वाविंशी। वरुणस्येति श्रुत्युक्तम्। महात्मन इति विशेषणम् तेन महावारुणमित्यर्थः। हयग्रीवं पञ्चदशी। दौर्गं श्रुत्युक्तम्। "अम्बिके अम्बालिके" इत्यादिकम्। वाराहं पञ्चदशी। वह्निनायकम् अग्न्युपस्थानमन्त्रं पञ्चमे। गणेशितुर्हरिद्रागणेशस्य "ॐ हुँ गं ग्लौं हरिद्रागणपतये वरवरद सर्व्वजनहृदयं स्तम्भय स्तम्भय स्वाहा"। आथर्व्वणिको वक्रतुण्डस्य वा—

रायस्पोषप्रदाता च निधिदो रत्नदो मतः।
रक्षोहणो वलाहनो वक्रतुण्डाय हूं नमः॥

महामन्त्रमित्युक्तेः अत्रैव वक्ष्यमाणो महागणपतिमन्त्रो वा। सम्प्रदायेन तस्य द्वात्रिंशदक्षरत्वात्। अन्नाधिपस्य तन्त्रान्तरोक्तः "ॐ ह्रीँ अन्नरूप रसचतुष्टयरूप नमो नमः अन्नाधिपतये ममान्नं प्रयच्छ स्वाहा" इति। दक्षिणामूर्त्ते-

त्रिष्टुभं वनवासिन्या अघोराख्यं महामनुम्।
भद्रकालीमनुं लक्ष्म्या मालामन्त्रं यमात्मकम्॥ १०३
मन्त्रं सा देवकीसूनो र्मन्त्रं श्रीपुरुषोत्तमम्।
श्रीगोपालमनुं भूमेर्मनुं तारामनुं क्रमात्॥ १०४
महामन्त्रं महालक्ष्म्या मन्त्रं भूतेश्वरस्य सा।
क्षेत्रपालात्मकं मन्त्रं मन्त्रमापन्निवारणम्।
सूते मातङ्गिनीं विद्यां सिद्धविद्यां शुभोदयाम्॥ १०५

रेकोनविंशे। मालामन्त्रं द्वात्रिंशदक्षरं मनोभुवस्तन्त्रान्तरोक्तम्। त्रिष्टुभमिति तदन्तर्गतोक्तोपचारात् द्वात्रिंशदक्षर उच्यते। तदन्तर्द्वासप्ततिमन्त्राणामुद्धृतत्वात्। तन्मध्ये द्वात्रिंशदक्षराणामपि सत्त्वात्। अघोराख्यं तन्त्रान्तरोक्तम्। ग्रन्थकारोक्तस्यैकपञ्चाशदक्षरत्वात्। यदाह—

नकारस्ततो दन्तसम्भिन्नकालं भगस्यान्ततो वाथ ते तस्य चान्ते।
ततोऽघोररूपा यकारस्य चान्ते हनद्वन्द्वतोऽथो दहद्वन्द्वतश्च॥
पचाभ्यासमुक्ता तथा भ्रामय स्यात् शिरोऽन्तश्च वर्म्मादिकं फट्पदञ्च। इति।

नकारेति। "नमो भगवते अघोररूपाय हन हन दह दह पच पच भ्रामय भ्रामय हुँ फट् स्वाहा"। चतुस्त्रिंशदर्णोऽघोरमन्त्रः अघोरानुष्टुप् अघोरामुनाद्याः। ६।६।८।१०।२।२। षड़ङ्गम्। भद्रकालीमनुं चतुर्विंशे। महालक्ष्म्या दशमे। सर्व्वतोभद्ररूपं यमात्मकमिति मन्त्रद्वयं चतुर्विंशे। देवकीसूनोरिति सुकोर्त्यादिकं सप्तदशे। श्रीपुरुषोत्तममन्त्रं तन्त्रान्तरोक्तम्। "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय पुरुषोत्तम आयुर्मे देहि विष्णवे प्रभविष्णवे नमः"। श्रीगोपालमनुं यन्त्राङ्गद्वयमपि सप्तदशे। भूमेर्मनुम्—

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥

इति तन्त्रान्तरोक्तम्। तारामनुं तन्त्रान्तरोक्तम्। "ॐ क्लीँ ह्रीँ हूं नमस्तारायै महातारायै सकलदुस्तरांस्तारय तारय तर तर स्वाहा" इति। महालक्ष्म्या महामन्त्रं श्रीसूक्तलक्षणम्। भूतेश्वरस्य मन्त्रं तन्त्रान्तरोक्तम्। "ॐ नमो भगवते रुद्राय सर्व्वभूताधिपतये भूतप्रेतपिशाचिनीनाशय नाशय" इति। क्षेत्रपालात्मकं तन्त्रान्तरोक्तम्। "एह्येहि विदुषि विमुखि नर्त्तय नर्त्तय विघ्न-

अनेन क्रमयोगेन गुणिता शिववल्लभा ।
षट्त्रिंशतश्च तत्त्वानां शैवानां रचयत्यसौ ॥ १०६
अन्यान् मन्त्रांश्च यन्त्राणि शुभदानि प्रसूयते ।
द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ॥ १०७
सा प्रसूते कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः ।
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्मान्नादस्तस्मान्निरोधिका ॥ १०८

महाभैरव क्षेत्रपाल इमं वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा" इति। आपन्निवारणं तन्त्रान्तरोक्तम्। अत्र एकविंशत्यक्षरस्य वक्ष्यमाणत्वात्। मातङ्गिनीं तन्त्रान्तरोक्ताम्। "ॐ ह्रीँ ऐँ श्रीँ नमो भगवति उच्छिष्टचाण्डालि श्रीमातङ्गेश्वरि सर्व्वजनवशङ्करि स्वाहा" इति। सिद्धविद्यां तन्त्रान्तरोक्ताम्। पूर्व्वोक्ताया एव सिद्धेत्यादि विशेषणद्वयं वा। अन्यदित्यपि ज्ञेयम्। तच्च वैष्णवतत्त्वशैवव्यापकमन्त्रादि ॥ १००-१०५ ॥

अनेनेति। अनेन क्रमयोगेन गुणिता षट्त्रिंशद्वारगुणिता इत्यर्थः। शैवानामिति पञ्चमे ॥ १०६ ॥

अन्यान्मन्त्रानिति। तन्त्रान्तरोक्तोच्छिष्टगणपति पुरुषोत्तमव्यापक मन्त्रादीन्। पूर्व्वो यथा—"ॐ नमो भगवते एकदंष्ट्राय हस्तिमुखाय लम्बोदराय उच्छिष्टमहात्मने क्रों ह्रुं ह्रीं हूं घे घे स्वाहा" इति। तृतीयं सप्तदशे। यन्त्राणीति यन्त्रपटलप्रोक्तकोष्टात्मकयन्त्राष्टमपटलप्रोक्तमहालक्ष्मीयन्त्रादीनि। अनेन क्रमयोगेनेति सामान्योक्तैर्मन्त्रान् यन्त्राणीति च तथोक्तैरष्टत्रिंशता गुणिता अष्टत्रिंशत्कला मन्त्रास्तद्बीजादि। [वन] नवदुर्गापुरुषोत्तमनेत्राङ्गमन्त्रादीन् यन्त्राणि हृद्दश्यामा वराहनृसिंहयन्त्रादीनि सूते इति सूचितम् ॥

द्विचत्वारिंशतेति। मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्वनायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपिमन्त्रात्मिकां वर्णमालिकां सृजतीति सम्बन्धः। १०७ ॥

तमेव क्रममाह शक्तिमिति। सा कुण्डलिनी शक्तिं प्रसूते। [शक्तिर्नाम मूलकारणस्य शब्दस्योन्मुखीकरणावस्थेति गूढ़ार्थदीपिकाकारः]। ततः शक्तेर्ध्वनिः। ततः तस्माद् ध्वनेरित्यादि ज्ञेयम्। अयञ्च क्रमो ग्रन्थकृता सर्व्वशेषे उक्तोऽपि एकाद्यक्षरोत्पत्तावप्यनुसन्धेयः। तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिवाच्या परमाकाशावस्था

ततोऽर्द्धेन्दुस्ततो विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः ।
पश्यन्ती मध्यमा वाचि वैखरी शब्दजन्मभूः ।
इच्छाज्ञानक्रियात्माऽसौ तेजोरूपा गुणात्मिका ॥ १०९
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ।
अकारादिसकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ॥ ११०

सैव सत्त्वप्रविष्टा रजोऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या अक्षरावस्था सैव तमोऽनुविद्धा नाद शब्दवाच्या अव्यक्तावस्था सैव तमःप्राचुर्य्यान्निरोधिकाशब्दवाच्या सैव सत्त्वप्राचुर्य्यादर्द्धेन्दु शब्दवाच्या तदुभयसंयोगाद् बिन्दुशब्दवाच्या । यदाहुः—

इच्छाशक्तिवलोत्कृष्टो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
पुंरूपिणी च सा शक्तिः क्रियाख्या सृजति प्रभुः ॥ इति ।

असावेव बिन्दुः स्थानान्तरगतः पराद्याख्यो भवति । तस्मादिति बिन्दोः । परा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा हृदये वैखरी मुखे । तदुक्तम्—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रात्मरूपिणी ।
अश्रोत्रविषया तस्मादुद्गच्छन्त्यूर्द्ध्वगामिनी ॥
स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत् ।
सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्द्ध्वगामिनी ।
सैवोरः कण्ठतालुस्था शिरोघ्राणरदस्थिता ॥
जिह्वामूलौष्ठनिस्यूतसर्व्ववर्णपरिग्रहा ।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ॥ इति ।

कादिमतेऽपि—स्वात्मेच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः ।
मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नाद उत्तमः ॥
स एवोर्द्ध्वं तया नीतः स्वाधिष्ठाने विजृम्भितः ।
पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्द्ध्वं शनैः शनैः ॥
अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः ।
तथा तयोर्द्ध्वं नुन्नः सन् विशुद्धौ कण्ठदेशतः ॥
वैखर्य्याख्यस्ततः कण्ठशीर्षताल्वोष्ठदन्तगः ।
जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थ स्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥

पञ्चाशद्वारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम्।
सूते तद्वर्णतोऽभिन्ना कला रुद्रादिकान् क्रमात्॥ १११

कण्ठताल्वोष्ठकण्ठौष्ठादन्तौष्ठद्वयतस्तथा।
समुत्पन्नान्यक्षराणि क्रमादादिक्षकावधि॥
आदिक्षान्तरतेत्येषामक्षरत्वमुदीरितम्॥ इति।

तथाच श्रुतिः—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥ इति।

अथ वा चिच्छक्तिरेव पराख्या चैतन्याभासविशिष्टतया प्रकाशिका माया निष्पन्दा परा वागित्यर्थः। सस्पन्दावस्थाः पश्यन्त्याद्याः। तत्र सामान्यप्रस्पन्दप्रकाशरूपिणीं बिन्दुतत्त्वात्मिकां मूलाधारादिनाभ्यन्तरव्यक्तिस्थानां पश्यन्तीमाह पश्यन्तीति। ज्ञानात्मकत्वात् पश्यन्तीत्यर्थः। बाह्यान्तःकरणात्मिकां हिरण्यगर्भरूपिणीं नादबिन्दुमयीं नाभ्यादिहृदयान्ताभिव्यक्तिस्थानां विशेषसङ्कल्पादिसतत्त्वां मध्यमामाह मध्यमेति। मध्ये मा बुद्धिर्यस्या इति विग्रहः। विराड्रूपिणीं बीजात्मिकां हृदयाद्यास्यान्ताभिव्यक्तिस्थानां शब्दसामान्यात्मिकां वैखरीमाह वाचीति। विशेषेण खरत्वात् वैखरीत्यर्थः। तद्वर्णत इति। ते च ते वर्णाश्च ततः अभिन्ना याः कलाः ताः सूते। रुद्रादिकान् सूते। आदिशब्देन तच्छक्तयः विष्णवः विष्णुशक्तयः पञ्चाशदोषधयश्च पञ्चाशत् कामाः तच्छक्तयश्च पञ्चाशद्गणेशास्तच्छक्तयः पञ्चाशत्क्षेत्रपालास्तच्छक्तयश्च। अत्र पञ्चाशदोषधयो यथा—

चन्दनकुचन्दनागुरुकर्पूरोशीररोगजलघुसृणाः।
कक्कोलजातीमांसीमुरचोरग्रन्थिरोचनापत्राः॥
पिप्पलविल्वगुहारुणदूणकलवङ्गाङ्कुम्भिवन्दिन्यः।
सौदुम्बरी काश्मरिका स्थिराजदरपुष्पिकामयूरशिखाः॥
ब्रह्माग्निमन्थसिंही कुशाह्वदर्भाश्च कृष्णदरपुष्पौ।
रोहिणदुग्धकवृहती पाटलिचित्रा तुलस्यपामार्गाः॥
शतमखलता द्विरेफा विष्णुक्रान्तामुसल्यथाञ्जलिनी।
दूर्वाश्रीदेविसहे तथैव लक्ष्मीसदाभद्रे॥
आदीनामिति कथिता वर्णानां क्रमवशादथौषधयः।
गुलिकाकषायभसितप्रभेदतो निखिलसिद्धिदायिन्यः॥ इति।

आसामोषधीनां प्रयोजनान्तरमप्युक्तं कादिमते—

यो यो मन्त्रस्तस्य तस्य वर्णौषधिविनिर्म्मिताः ।
तत्तद्वर्णोत्थसंख्याभि र्गुलिका मन्त्रसिद्धिदा ॥
तयाभिषेकस्तद्धारणं तत्खादस्तद्विलेपनम् ।
तत्पूजा च तथा सिद्धिलाभाय स्यान्न चान्यथा ॥ इति ।

पञ्चाशत् कामास्तच्छक्तयश्च यथा—

कामकामदकान्ताश्च कान्तिमान् कामगस्तथा ।
कामाचारश्च कामी च कामुकः कामवर्द्धनः ॥
रामो रमश्च रमणो रतिनाथो रतिप्रियः ।
रात्रिनाथो रमाकान्तो रममाणो निशाचरः ॥
नन्दको नन्दनश्चैव नन्दी नन्दयिता पुनः ।
पञ्चवाणो रतिसखः पुष्पधन्वा महाधनुः ॥
भ्रामणो भ्रमणश्चैव भ्रममाणो भ्रमोऽपरः ।
भ्रान्तश्च भ्रामकश्चैव भ्रान्ताचारो भ्रमावहः ॥
मोहको मोहनो मोहो मोहवर्द्धन एव च ।
मदनो मन्मथश्चैव मातङ्गो भृङ्गनायकः ॥
गायनो गीतिजश्चैव नर्त्तकः खेलकस्तथा ।
उन्मत्तो मत्तकश्चैव विलासो लोभवर्द्धनः ॥
दाड़िमीकुसुमाभाश्च वामाङ्गे शक्तिसंयुताः ।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्व्वे पुष्पवाणेक्षुकार्म्मुके ॥
बिभ्राणाः सर्व्वभूषाढ्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः ।
रतिः प्रीतिः कामिनी च मोहिनी कमलप्रिया ॥
विलासिनी कल्पलता [का] श्यामला च शुचिस्मिता ।
विस्मिताक्षी विशालाक्षी लेलिहाना दिगम्बरा ॥
वामा कुब्जा धरा नित्या कल्याणी मोहिनी तथा ।
मदना च सुरश्रेष्ठा लापिनी मर्दिनी तथा ॥
कलहप्रिया चैकाक्षी सुमुखी नलिनी तथा ।
जपिनी पालिनी चैव शिवा मुग्धा रसा भ्रमा ॥
चारुलोला चञ्चला च दीर्घजिह्वा रतिप्रिया ।
लोलाक्षी भृङ्गिणी चैव पाटला मादनी तथा ॥

माला च हंसिनी विश्वतोमुखी नन्दिनी तथा ।
रमणी च तथा कान्तिः कलकण्ठी वृकोदरी ॥
मेघश्यामा मदोन्मत्ता एताः पञ्चाशदीरिताः ।
शक्तयः कुङ्कुमनिभाः सर्व्वाभरणभूषिताः ।
नीलोत्पलकरा ध्येया त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः ॥ इति ।

पञ्चाशद्गणेशा स्वच्छन्दतन्त्रस्य यथा—

विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृद् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात् त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्मूर्त्तिः सदाशिवः ॥
आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकरदो द्विजिह्वश्च शूरवीरषण्मुखाः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्तप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद् गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ।
श्रीर्ह्रीश्च पुष्टिशान्ती च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ॥
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वै नटी ।
पार्व्वती ज्वालिनी नन्दा सुपाशा कामरूपिणी ॥
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशा विघ्नरूपिणी ।
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता ॥
रमा च महिषी प्रोक्ता भञ्जिनी च विकर्णपा ।
भ्रूकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्धरा ॥
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ।
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ॥

निरोधिका भवेदग्निरर्द्धेन्दुः स्यान्निशाकरः ।
अर्कः स्यादुभयोर्योगे बिन्द्वात्मा तेजसां निधिः ॥ ११२
जाता वर्णा यतो बिन्दोः शिवशक्तिमयादतः ।
अग्नीषोमात्मकास्ते स्युः शिवशक्तिमयाद्रवेः ।
येन सम्भवमापन्नाः सोमसूर्य्याग्निरूपिणः ॥ ११३

इति शारदातिलके प्रथमः पटलः ।

भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ।
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ॥
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुलोचनाः ।
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥ इति ।

पञ्चाशत् चेत्रपालाः चेत्रपालमन्त्रे वच्यन्ते । १०८-१११ ॥

वर्णानामग्नीषोमात्मकत्वं सोमसूर्य्याग्निरूपत्वञ्च अग्रे उपयोगीति तद्विविच्याह निरोधिकेति। निरोधिकाया अग्निरूपत्वात् शिवस्वरूपत्वम्। अर्द्धेन्दोः सोमरूपत्वात् शक्तिस्वरूपत्वम्। येन कारणेन शिवशक्तिमयाद्रवेः सम्भवमापन्नाः। रवेः शिवशक्तिमयत्वम्। अर्कः स्यादुभयो र्योगे इत्युक्तेः। तेन सोमसूर्य्याग्निरूपिणो भवन्ति। कार्य्यकारणयोरभेदात् । ११२-११३ ॥

इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां प्रथमः पटलः ॥ ॐ ॥

द्वितीयः पटलः ।

ततो व्यक्तिं प्रवक्ष्यामि वर्णानां वदने नृणाम् ।
प्रेरिता मरुता नित्यं सुषुम्णारन्ध्रनिर्गताः ॥ १
कण्ठादिकरणैर्वर्णाः क्रमादाविर्भवन्ति ते ।
एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः ॥ २
आग्नेया व्यापकाः सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः ।
स्वराः षोड़श विख्याताः स्पर्शास्ते पञ्चविंशतिः ॥ ३

एवमर्थसृष्टिं शब्दसृष्टिञ्च मध्यमान्तामभिधाय उक्तानुवादपूर्व्वकं वैखरीसृष्टिं वक्तुं प्रतिजानीते तत इति । प्रेरिता मरुतेति । मरुता क्रमात् प्रेरिताः पश्यन्तीस्थानं प्रापिताः उत्पत्त्युन्मुखीकृता इति यावत् । अतएव सुषुम्णारन्ध्रनिर्गता वर्णाः कण्ठादिकरणैः क्रमादाविर्भवन्ति इति सम्बन्धः । सुषुम्णारन्ध्राख्यनाहतविशुद्धयोः । एकदोच्चारणाभावात् क्रमादित्युक्तम् । तदुक्तं भगवता भर्त्तृहरिणा—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥ इति ।

कण्ठादीत्यादिशब्देन तात्वादिपरिग्रहः । तदुक्तम्—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठशिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठञ्च तालु च ॥ इति ।

यत् सर्व्ववर्णानां सोमसूर्य्याग्निरूपत्वमुक्तं तस्यैवाग्रे प्रयोगार्थम् अष्टत्रिंशत्कलादिव्यवहाराय च व्यवस्थया त्रैविध्यमाह एष्विति । एषु वर्णेषु स्वराः अकारादिविसर्गान्ताः स्पर्शाः ककारादिमकारान्ताः व्यापकाः यकारादिक्षकारान्ताः । शुभोदयाः सर्व्वे एवं सोमसूर्य्याग्निदेवताः । तत्र स्वराणामुदयमनन्तरमेव वक्ष्यति । अन्येषामुदयस्तु अन्तिमपटले वक्ष्यमाणभूतोदयेनेति ज्ञेयम् । "भूतकलाभिस्तदुदयः" इति आचार्य्योक्तेः । तदत्रैव भूतवर्णकथनेन सूचयिष्यति "विना स्वरैः" इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । स्वरादयः कियन्त इत्यपेक्षायामाह स्वरा इति । विख्याताः विशेषेण ख्याताः स्वतन्त्रा इत्यर्थः । यदाहुः—"तेषु स्वराः स्वतन्त्राः स्युः" इति ॥ १-३ ॥

तत्त्वात्मानः स्मृताः स्पर्शा मकारः पुरुषो यतः ।
व्यापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिनः ॥ ४
ह्रस्वः स्वरेषु पूर्व्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे ।
शिवशक्तिमयास्ते स्युर्बिन्दुसर्गावसानिकाः ॥ ५
विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
स्वराणां मध्यमं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकम् ॥ ६

तत्त्वात्मान इति। प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वमया इति स्वरूपकथनम्। ननु तेषां पञ्चविंशतिसंख्यकत्वात् कथं चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वमत आह मकारः पुरुषो यत इति। यतः कारणान्मकारः पुरुषः परमात्मा च विश्वरूप इत्यर्थः। आदयः प्रकृतिबुद्ध्यहङ्कारमनांसि तन्मात्राः श्रोत्रवागाकाशादयः इतरा वर्णाः। इदञ्च शक्तितत्त्वादिन्यासेषूपयोगीत्युक्तं द्विद्विवर्णक्रमोक्तद्वादशसूर्य्यकलासु अन्त्यत्याग इत्यपि सूचितम्। एवं ते चतुर्विंशतितत्त्वमयाः। "अन्त्य आत्मा रविः स्मृतः" इत्याचार्य्योक्तेः। अत एव सर्व्वबीजेषु विन्दुरूपमकारयोगात् पुरुषैक्यं तेषामिति मन्तव्यम्। मकारस्य विन्दुरूपत्वात् "विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। स्वावयवेषु ककारादिषु अनुगतत्वात् सूर्य्यरूपविन्द्वात्मना मकारेण स्पृश्यमानत्वात् स्पर्शाः अतएव सौराः। यद्वा एवं योजना। मकारः पुरुषः अन्ये स्पर्शास्तत्त्वात्मानः। यत इत्यग्रिमेन सम्बध्यते। यतः यकाराद्दश व्यापकाः। एषां दोषदूष्येषु वर्त्तमानत्वाद् व्यापकत्वम्। तत्राग्नेनामपि सत्त्वादाग्नेया इत्यपि नृसिंहाख्यकालाग्निरूपक्षकारान्तत्वेन वा आग्नेया इत्यपि द्रष्टव्यम्। ते कामधनधर्म्मप्रदा इति क्रमेण त्रयाणां फलम्। अतएवाग्रे "कामदायिन्यः स्वरजाः" इत्यादि वक्ष्यति ॥ ४ ॥

स्वराणामेव पृथग्व्यक्तिं दर्शयन् तेषामष्टमूर्त्तितच्छक्तिवाचकत्वाय अग्रे व्यवहाराय च प्रकारद्वयमाह ह्रस्व इति। एकारौकारयोः दीर्घत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकं ह्रस्वत्वम्। इमे ह्रस्वदीर्घाः क्रमात् शिवशक्तिमयाः। ह्रस्वाः अ इ उ ऋ ऌ ए ओ एते शिवमयाः पुंरूपाश्च इत्यर्थः। दीर्घाः आ ई ऊ ॠ ॡ ऐ औ एते शक्तिमयाः स्त्रीरूपाश्च इत्यर्थः। विन्दुसर्गावजपायां पुरुषप्रकृतिरूपौ पृथग्भूतावेताविति विवक्षन्नाह ते स्युः बिन्दुसर्गावसानिका इति। ते ह्रस्वाः अन्ते बिन्दुयुक्ताः दीर्घा अन्ते विसर्गयुक्ताः। ह्रस्वेषु विन्दुरष्टमो दीर्घेषु विसर्गोऽष्टम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पिङ्गलायां स्थिता ह्रस्वा इड़ायां सङ्गता परे ।
सुषुम्णामध्यगा ज्ञेया श्चत्वारो ये नपुंसकाः ॥ ७

अत एवाह बिन्दुः पुमानिति। निशाकर इत्युक्तिरितरस्वराणां तत्कला-रूपतिथ्यात्मकत्वात्। शशिरूपं विसर्जनीयं स्वकीयषोड़शसंख्यापूर्त्तिकारणतया। स्वरन्ते कथयन्तीति स्वराः अतएव सौम्याः। अयमेव पक्षो ग्रन्थकृदभिमतः। यतो मातृकाषड़ङ्गकथनाद्यवसरे अक्लीबह्रस्वदीर्घान्तर्गतैः षड्वर्गकैः क्रमात् इत्यादि-व्यवहारदर्शनात्। कश्चित्तु स्वरेषु पूर्व्वोक्ताः अ इ उ ऋ ऌ एकमात्रो ह्रस्वः परे आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ विन्दुसर्गावसानिकाः संयोगपरश्च दीर्घ इति मन्यते स केवलं नमस्य एव। नपुंसकमिति नपुंसकत्वं धर्म्मः स एषामस्तीति। अर्शआदित्वादच् ॥ ६ ॥

स्वराणामुदयमाह पिङ्गलायामिति। ह्रस्वाः अ इ उ ए ओ। परे दीर्घाः आ ई ऊ ऐ औ विन्दुसर्गयोः रविर्निशाकर इत्यनेनैवोदयस्योक्तत्वात्। एतत्प्रयोजन-मुक्तं गौतमेन—

षट्स्वरोदयजे कर्म्म प्रथितं मारणादिकम् ।
फलदं क्रूरकर्म्माशु ह्रस्वे दीर्घोदयेऽन्यथा ॥ इति ।

सुषुम्णेति। तत्र प्रकारः उत्तरभागाद्दक्षिणभागप्रवेशारम्भसमये कञ्चित्काल-मुभयत्र वहति देहवायुः। स दक्षिणायनप्रारम्भसमयः। तदा ऋ ऌ कारात्मकं ह्रस्वद्वन्द्वमुदेति। एवं दक्षिणादुत्तरभागप्रवेशप्रारम्भसमये कञ्चित्कालमुभयत्र वहति देहवायुः। स उत्तरायणसंक्रमकालः। तदा ॠॡ दीर्घद्वन्द्वमुदेति। यत् प्रयोगसारे—

स्वरं सप्तममारभ्य चत्वारो ये नपुंसकाः ।
ते सुषुम्णाश्रिते प्राणे प्रोद्यन्त्ययनसंक्रमे ॥ इति ।

अन्ये त्वन्यथा मन्यन्ते ह्रस्वाः अइ उ ऋ ऌ परे दीर्घाः आ ई ऊ ॠ ॡ इति। तदुक्तं प्रयोगसारे—

दक्षिणस्थो यदा प्राण स्तदा स्याद्दक्षिणायनम् ।
पञ्चभूतात्मकास्तत्र ह्रस्वाः पञ्चोदयन्ति ते ॥
वामाश्रितो यदा प्राणस्तदा स्यादुत्तरायणम् ।
पञ्चभूतास्तदा दीर्घास्तत्रोद्यन्ति पृथक् पृथक् ॥ इति ।

विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा ।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद् वर्णान् मनीषिणः ॥ ८

अन्यत्रापि—

प्राणे दक्षिणनाडीस्थे परा चैव तु रेचिका ।
इन्धिकाख्या च विद्याख्या निवृत्तिश्च यथा क्रमात् ॥
प्रतिष्ठा शान्तिसंज्ञा च दीपिका मोचिका तथा ।
सूक्ष्मा चेति स्वराः प्राणे प्रोद्यन्तीड़ाश्रये प्रिये ॥ इति ।

एषां मते यद्यपि एकारादीनामुदयो नोक्तः स्यात् तथापि तेषां सन्ध्यक्षरत्वात् तदुदयेनैवोदयो ज्ञेयः। पद्मपादाचार्य्यास्तु—"बाह्यघटिकापञ्चकेन आध्यात्मिकमयनम्। उक्तविधिविलम्बस्याप्यनुपपत्तौ श्वासोच्छ्वासानां कालावयवसम्पादनं द्रष्टव्यम्। तत्राहोरात्रात्मकौ वा पक्षात्मकौ वा अयनात्मकौ च इच्छावशेन ज्ञातव्यौ" इति ॥ ७ ॥

व्यञ्जनशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयन् तेषामपि शिवशक्तिमयत्वमाह विनेति। स्वरैर्विना अन्येषां ककारादीनां व्यक्तिः अञ्जसा प्राकट्येन न भवति। तस्मात् सर्व्वे वर्णाः शिवशक्तिमयाः। व्यक्तिरञ्जसेति व्युत्पत्तिर्दर्शिता। यदाहुः—"तैर्व्यञ्जनाद् व्यञ्जनं भवेत्" इति। एतदुक्तं भवति। स्वराणां पूर्व्वं शिवशक्तिमयत्वमुक्तम्। हलाञ्च विना स्वरैरुच्चारणस्याशक्यत्वात् स्वरसहितोच्चारणे शिवशक्तिमयत्वमिति। एवं स्वरोदयेनैव तत्प्रधानत्वात् व्यञ्जनानामुदयो ज्ञेयः। उक्तञ्च मन्त्रमुक्तावल्याम्—"तत्प्रधानाश्च मन्त्राः" इति ॥ ८ ॥

[अन्ये त्वन्यथा योजयन्ति सोमसूर्य्याग्निरूपिणः इति यदुक्तं तद्विभजते एष्विति। अत्र सूर्य्यरूपबिन्दोः सर्व्वत्र व्यापकत्वात् शुभोदया इति सौरविशेषणमुक्तम्। ननु यद्ययं विभागस्तदा पूर्व्वोक्तो येनेति हेतुः सर्व्ववर्णसामान्येनोक्तो न घटते इत्याशङ्क्याह सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवता इति। ननु तथापि विरोधस्तदवस्थ एवेति चेत्। न। इदन्तु तात्त्विकम् विभागस्तु प्रयोगाद्यर्थं इति ज्ञेयम्। स्वराः स्पर्शा व्यापका इति यदुक्तं ते के कियन्त इत्यपेक्षायामाह स्वरा इत्यादि। विशेषेण ख्याता अनेन स्वरा विंशतिरेकश्चेति शिक्षादौ संख्यान्तरश्रुतिर्या सा निरस्ता। व्यापकेषु क्षवदत्रापि संयुक्तस्य क्षस्य ग्रहणं स्यादिति शङ्कां वारयति पञ्चविंशतिरिति ॥ १-३ ॥

तत्त्वदेहवानिति पूर्व्वपटलोक्तो य: पुरुष: तं वदन् [प्रकृत्यादितत्त्वानामेतदुदयेनैवोदय इति सूचयितुम्] तत्त्वानि आह तत्त्वात्मान इति। दशेत्यनेन मूर्द्धन्यस्य लस्य ग्रहणं सूचयति। कामेति क्रमेण त्रयाणां फलम् ॥ ४ ॥

सर्व्वं सोमसूर्य्याग्निदेवता इति यदुक्तं तदेव विवृणोति ह्रस्व इति। ह्रस्वानां पुरुषरूपत्वादग्निसूर्य्यरूपत्वम् स्वरत्वात् सोमरूपत्वम्। दीर्घाणां स्वरत्वेन सोमत्वं ह्रस्वोत्पन्नत्वात् सूर्य्याग्निरूपत्वम्। शास्त्रान्तरानुसारेण दशानामेवैते संज्ञे स्यातामित्यत आह ते स्युरिति। तेषां प्रकारान्तरेण तद्रूपत्वमाह स्वराणामिति। मध्यगमित्यनेन रेफादुत्पत्तिरेषामुक्ता। यदाहुराचार्य्या:—

ऋकाराद्यास्तु चत्वारो रेफोत्था स्त्यपरा: स्मृता:। इति।

एतेन ह्रस्वषट्कं हकारोत्थं दीर्घषट्कम् ईकारोत्थम्। तत्र हकारस्य पुंरूपत्वादर्कत्वम्। ईकारस्य शक्तिरूपत्वात् सोमत्वम्। रेफस्याग्निरूपत्वादग्निरूपत्वम्। अत्र यद्यपि हकारस्य ह्रस्वषट्कहेतुत्वमिति विभागो नास्माभिरुच्यते तथापि केवलस्योत्पत्तिहेतुत्वमशक्यमिति तदुभयानुवृत्तिरवश्यमपेक्षणीया। एवमितरयोरप्यनुसन्धेयम्। तेन प्रत्येकं सोमसूर्य्याग्निरूपत्वम्। तदुक्तमीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम्—

यदेकतरनिर्म्माणे कार्य्यं जातु न [तत्त्वेन] जायते।
तस्मात् सर्व्वपदार्थेषु सामरस्यं व्यवस्थितम् ॥ इति।

सामरस्यं त्रितयसत्त्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण तदेवाह पिङ्गलायामिति। सुषुम्णायां नपुंसकोदये इड़ापिङ्गलयोरपि तत्रान्तर्भावात् तद्वर्णा अपि तत्रान्तर्भवन्ति। ताभ्यां विना तदुदयाभावात्। अतएवोक्तम् प्राक् "अग्नीषोमस्वरूपिणी" इति ॥ ७ ॥

व्यञ्जनानां प्रत्येकं सोमसूर्य्याग्निरूपत्वं दर्शयति विना स्वरैरिति। "शिवशक्तिमयाद् रवे: येन सम्भवामापन्ना" इत्युपक्रम्य "सर्व्वं सोमसूर्य्याग्निदेवता:" इत्यादिनोक्तमुपसंहरति शिवेति। तस्मादिति पूर्व्वोक्तहेतुत्वयानुवाद:। शिव: सूर्य्याग्निरूप: शक्ति: सोमरूपा। अथवा य एव शिव: सैव शक्ति:। शिवशक्त्योरभेदात् भुवनेशीबीजात्मिका इत्यप्युक्तम्। यदाहुराचार्य्या:—

यथा स्वरेभ्यो नान्ये स्युर्वर्णा: षड् वर्गभेदिता:। तथा सवित्रानुस्यूतम् ॥ इति।

एवं त्रिवृत्करणप्रक्रियां भुवनेशीबीजादुत्पत्तिं च सूचयता तेजस्त्रयत: सृष्टिरुक्ता ॥ ८ ॥]

कारणात् पञ्चभूताना मुद्भूता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥ ९
वायुग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः ॥ १०

अथ पञ्चीकरणप्रक्रियां प्रणवादुत्पत्तिं च सूचयन् भूतानां पृथक्प्रयोगार्थं पुनर्वर्णविभागमाह कारणादिति । अथवा "स्वस्ववर्णयुतानि" इत्युक्तं ते के वर्णा इत्यपेक्षायामाह कारणादिति । कारणात् शिवशक्तिसमवायात् बिन्दोः । मातृकेति अकारादिक्षकारान्तवर्णसमुदायस्य संज्ञा । यत्प्रयोगसारे—

प्रसिद्धा वर्णमाला सा मातृकेत्युच्यते परा । इति ।

पञ्च पञ्च विभागतः दशविभागतः अथ च पूर्वं क्रमात् पञ्चतोऽपि पञ्चेति वीप्सापि ॥ ९ ॥

तदेव उद्दिष्टं कथयति वायग्निति । वाय्वाकाशयोराद्यन्तत्वेन निर्दिष्टत्वात् व्युत्क्रमोक्तिः । पञ्चीकरणप्रक्रियाया मुख्यत्वद्योतनाय तत्र क्षमाद्यक्षराणां तत्तद्भूतत्त्वा [तत्रतत्रा] न्तर्भावाय च पञ्चाशदिति । विसर्गानन्तर्भावेन तेन न गौणत्वम् । पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः इति प्रसिद्धाः । अत्र सन्धिसम्भवानां पृथगुपादानात् न पारिभाषिकह्रस्वदीर्घग्रहः । बिन्द्वन्ता इति सन्धिसम्भव-विशेषणम् । ते च ए ऐ ओ औ । तेषां यथा सन्धिसम्भवत्वं तथोक्त माचार्यैः—

अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तदा ॥
उकारयोगे तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः ।
तस्यैवौकारायोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः ॥
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्व्वार्थसाधकाः । इति ।

ननु कथमत्र विसर्गो न गणितः । उच्यते । मूलाधारात् सञ्जातविवक्षोत्पन्न-प्रयत्नप्राणपवनप्रेरितः स्थानान्तरमप्राप्य कण्ठादेव निःसरन् प्रकृत्यात्मकः सर्गोऽत्र भूतेषु न गणितः । अत एवाचार्यैः—"कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः" इत्यादिना "नश्वरः सर्ग एव स्यात्" इत्यन्तेन सर्गादेवककारादीनामुत्पत्तिरुक्ता । कादिमतेऽपि—

प्राणाग्नीलाम्बुखात्मानः पङ्क्तयः पञ्च कीर्त्तिताः ।
मायाशक्त्यभिधः सर्गः सर्व्वभूतात्मकः प्रभुः ॥
तस्मात् तस्यात्र विन्यासो नैकदेशे शिवात्मनि ॥ इति ।

पञ्चशः कादयः षचलसहान्ताः समीरिताः।
सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः॥ ११

कादयः शान्ता इति शेषः। एतेन अ आ ए क च ट त प य षा वायव्याः। एवं इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र चा आग्नेयाः। एवं भादीनामपि ज्ञेयम्। तदुक्तमाचार्य्यैः—

ऊदद्गदादिलला कोर्णसौचतुर्थार्णकावसौ वारः।
इष्टैव द्वितीयरक्षा वक्षे रहन्ध योनिकादिवर्णाः।
मरुतः कपोलबिन्दुकपञ्चमवर्णाः शष्ठौ तथा व्योम्नः। इति।

अत्र मन्त्रशोधनप्रकरणे स्वकुलान्यकुललक्षणः शोधनप्रकारो नोक्तः। स भूतवर्ण-कथनेन सूचितः। फलन्तु पिङ्गलामतोक्तम्। यथा—

चत्वारिंशत्तथा पञ्च वर्णसंख्या प्रकीर्त्तिता।
गणस्तु नवभिर्ज्ञेयः पार्थिवादिषु पञ्चसु॥

अत्र ह्रस्वैरेव दीर्घाणां ग्रहणान्नवभिरित्युक्तिः।

मन्त्रसाधकयोराद्यो वर्णः स्यात् पार्थिवो यदि।
तत् कुलं तस्य तत् प्रोक्तमेवमन्येषु लक्षयेत्॥
पार्थिवे वारुणं मित्रमाग्नेये मारुतं तथा।
ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतः परिकीर्त्तितः॥
आग्नेये वारुणं शत्रुर्वारुणे तैजसं तथा।
सर्व्वेषामेव तत्त्वानां सामान्यं व्योमसम्भवम्॥
परस्परविरुद्धानां वर्णानां यत्र सङ्गतिः।
स मन्त्रः साधकं हन्ति किंवा नास्य प्रसीदति॥ इति।

तन्त्रान्तरेऽपि—वर्णांशकं वदिष्यामि चतुर्मात्रव्यवस्थितम्।
स्वकुलं मित्रमध्यस्थे अमित्रञ्च चतुर्थकम्॥
वायव्याग्नेयवारुणपार्थिवञ्च प्रकीर्त्तितम्।
उत्तरोत्तरसंसिद्धिसमताव्याधिमृत्यवः॥
प्राप्नुवन्ति समासाद्य मन्त्रिणोऽत्र निबोधतान्।
मित्रे सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन॥
मृत्युर्व्याधिरमित्रे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा।
नामादिवर्णं साध्यस्य साधकस्य यथाक्रमम्॥

अष्टत्रिंशत् कला स्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः ।
अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ॥ १२

ऊर्द्ध्वाधस्थं समालेख्य अंशकञ्च निरूपयेत् ।
वायव्ये तैजसं मित्रमुदासीनन्तु वारुणम् ॥
शत्रुञ्च पार्थिवं विद्यात् स्वकुलं वायवं पुनः ।
तैजसे वारुणं शत्रु रुदासीनन्तु पार्थिवम् ॥
वायव्यं मित्रमाख्यातं स्वकुलं तैजसं पुनः ।
वारुणे पार्थिवं मित्रमुदासीनन्तु वायवम् ॥
तैजसन्तु रिपुं विद्यात् स्वकुलं वारुणं पुनः ।
पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितम् ॥
उदासीनं वायवन्तु स्वकुलं पार्थिवं पुनः ।
एष वर्णांशको नाम सान्वयस्ते निरूपितः ॥ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

अष्टत्रिंशत्कलाद्यर्थं पूर्व्वं विभागः कृतः । ताः कला एवाह सोमेति । अनेन प्रणवस्य त्रिभ्यो भेदेभ्योऽकारोकारमकारेभ्य एव अष्टत्रिंशत् कलोत्पत्तिरुक्ता । तत्र प्रथमाक्षरस्य विसर्गरूपत्वात् सोमत्वम् । उकारस्य विसर्जनीयस्य रेफादुत्पत्तेरग्न्यात्मकत्वम् । मकारस्य सूर्य्यरूपत्वं प्रसिद्धमेव । ननु प्रथमद्वितीययोः कथं सोमाग्निरूपत्वम् । इति चेदुच्यते । अन्त्यपटले अजपातः प्रणवस्योत्पत्तिं वक्ष्यति । तत्र विलोमीकृता अजपा सोऽहं भवति । सकारहकारलोपे पूर्व्ववत् कृते प्रणवसिद्धिः । तत्र प्रथमो वर्णो विसर्गात्मकः । "सर्गः शक्तिर्निशाकरः" इत्युक्तेः । तस्यैव विसर्गस्य सकारादेशे उत्वे च कृते उकारादेशो भवतीति अग्नित्वम् । यद्वा तस्यां सूर्य्येन्दुपावकात् "प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैः" इति वक्ष्यमाणत्वात् तेषां तथात्वम् । तेनैतदुक्तं भवति । प्रणवस्य त्रिभिर्भेदैः अष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिः पञ्चभेदेभ्यः पञ्चाशत्कलोत्पत्तिः । वायवीयसंहितायान्तु—

लोकवृत्तिप्रवृत्त्यर्थ माकाशमरुदाश्रयात् ।
सञ्चरन्ति त्रयो भूता वह्निसूर्य्येन्दुरूपिणः ॥
तेजो रुद्रात्मकं यत्तु स वह्निस्त्रिगुणः स्मृतः ।
भिन्नास्तमोरजःसत्वै स्तद्गुणा नवधाऽभवन् ॥
वह्नेः कला दश प्रोक्ता विन्दुना सह धर्म्मदाः ।
ब्रह्मात्मको रसो यस्तु स सूर्य्यः स चतुर्गुणः ॥

शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः ॥ १३
तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥ १४
कभाद्या वसुदाः सौर्य्यष्ठडान्ता द्वादशेरिताः ।
धूम्रार्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी ।
सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि ॥ १५
यादीनां दशवर्णानां कला धर्म्मप्रदा इमाः ।
अभयेष्टकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः क्रमात् ॥ १६

तद्गुणा गुणभेदेन पुनर्द्वादशतां गताः ।
तेन द्वादश विख्याताः सूर्य्यस्य धनदाः कलाः ॥
नहि नादकलेत्येवममूर्त्तत्वात् प्रदर्श्यते ।
या च विष्ण्वात्मिका पृथ्वी सोमोऽसौ गुणपञ्चकः ॥
तेऽपि प्रत्येकभेदेन गुणाः पञ्चदशाऽभवन् ।
ताः कलाः सह बीजेन षोड़शेन्दोरनङ्गदाः ॥ इति ।

तत्तन्मण्डलेष्विति सोममण्डलसूर्य्यमण्डलाग्निमण्डलेषु। स्वरजा इत्यनेनामृतादीनां पूजने स्वरमादौ कृत्वा पूजेत्युक्तं भवति । तत्र प्रयोगः । अं अमृतायै नमः इत्यादि ॥ ११-१४ ॥

कभाद्या इति । ककारादनुलोमेन द्वादश ठकारपर्य्यन्तं भकाराद् विलोमेन द्वादश डकारपर्य्यन्तमित्यर्थः । तत्र प्रयोगो यथा—कं भं तपिन्यै नमः । खं बं तापिन्यै नमः इत्यादि । हव्यकव्यवहे इति । हव्यकव्यशब्दयोः द्वन्द्वः ततो वहशब्देन समासः । तेन "द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायात् हव्यवहा कव्यवहा इति शक्तिद्वयम् । यादीनामित्यनेन धूम्रार्च्चिरादीनां यादित्वमुक्तम् । प्रयोगस्तु यं धूम्रार्च्चिषे नमः इत्यादि ॥ १५ ॥

अभयेष्टेति । इष्टो वरः । तत्र दक्षिणहस्ते अभयं वामहस्ते वर इति सम्प्रदायविदः । उक्तञ्च—

ऊर्द्धीकृतो दक्षहस्तः प्रसृतोऽभयमुद्रिका ।
अधोमुखो वामहस्तः प्रसृतो वरमुद्रिका ॥ इति ।

दशमपटलेऽपि भुवनेशीध्याने—

दक्षेऽङ्कुशाभये प्रोक्ते वामे पाशमथेष्टदम्। इति।

तन्त्रान्तरे सरस्वतीध्याने—

साक्षस्रक्कलशोर्द्ध्वबाहुयुगलाञ्चाधः समुद्राभयं
हस्तं दक्षिणमन्यतः सवरदं यस्याः करे पुस्तकम्॥ इति।

सौत्रामणीतन्त्रे पञ्चमीध्याने—

चक्रं खड्गं मुषलमभयं दक्षिणाभिर्भुजाभिः
शङ्खं खेटं हलमपि वरं बिभ्रती वामदोर्भिः॥ इति।

तन्त्रान्तरे नित्याध्याने—

कपालमभयन्तथा।
दधानां दक्षिणैर्हस्तैः। इत्यादि।

अन्यत्रापि—पाशं पताकां चर्म्माऽपि शार्ङ्गं चापं वरं करैः।
दधानां वामपार्श्वस्थैः सर्व्वाभरणभूषितैः॥
अङ्कुशञ्च ततो दण्डं खड्गं बाणं तथाऽभयम्।
दधानां दक्षिणैर्हस्तैरासीनां पद्मविष्टरे॥ इति।

कादिमतेऽपि—ब्रूहि देव महेशान स्थूलसूक्ष्मस्वरूपयोः।
ध्यानयोः कर्म्मणां सिद्धिं विविधां फलयोगतः॥
तासां तत्तत्करैर्धृत्येष्वायुधान्यथ शेषतः।
शृणु वक्ष्ये महेशानि क्रमेण त्वं हि साम्प्रतम्॥
वामदक्षिणयोः स्यातां द्विभुजे तु वराभयौ।
पाशाङ्कुशौ चतुर्बाहौ षड्भुजे चापसायकौ॥
चर्म्मखड्गावष्टभुजे गदाशूले दशोदिते। इति।

अतो यत्र यत्र शक्तिध्याने वराभये तत्र तत्र प्रायोऽभयं दक्षिणे वामे वरमिति ज्ञेयम्। यत्तूत्तरषट्के—

वामेनाभयसंयुक्तां वरदां दक्षिणेन तु। इति।

अन्यत्रापि—पुस्तकञ्चाभयं वामे दक्षिणे चाक्षमालिकाम्।
वरदानरतां देवीम्। इति।

एतत् स्वस्वगुरुसम्प्रदायानुसारेण तत्तद्देवताविशेषे बोद्धव्यमित्यलम्। क्रमादिति। सौम्यकलादीनां श्वेतादयः। अनेन वर्णवस्त्रमाल्यभूषाणां ग्रहणम्। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्॥ १६॥

तारस्य पञ्चभेदेभ्यः पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः ॥ १७
सृष्टिर्वृद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा ।
स्थितिः सिद्धिरिति प्रोक्ताः कचवर्गकलाः क्रमात् ॥ १८
अकाराद् ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः ।
एताः करधृताक्षस्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः ॥ १९
जरा च पालिनी शान्तिरीश्वरी रतिकामु[मि]के ।
वरदाऽऽह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा स्युष्टतवर्गजाः ॥ २०
उकाराद् विष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः ।
अभीतिदरचक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः ॥ २१
तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्री क्षुत् क्रोधिनी क्रिया ।
उत्कारी मृत्युरेताः स्युः कथिताः पयवर्गजाः ॥ २२
रुद्रेण मार्णादुत्पन्नाः शरच्चन्द्रनिभप्रभाः ।
उद्वहन्त्योऽभयं शूलं कपालं बाहुभिर्वरम् ॥ २३

यदर्थं पञ्चभूतेषु विभाग उक्तास्ताः कला उद्दिशति । यद्वा "तद्वर्णतोऽभिन्नाः कलाः" इति पूर्व्वपटलान्ते उद्दिष्टास्ता निर्दिशति तारस्येति । तारस्य प्रणवस्य पञ्चभेदा इति अकारोकारमकारबिन्दुनादाः । यद्यपि शक्तिशान्ताविति प्रणवस्य षष्ठसप्तमभेदौ तथापि तयोरेषु गणना नास्ति । परत्वात् । तदुक्तम्—

सप्तात्मकस्य तारस्य परौ द्वौ तु परौ यतः ।
ततस्तु शक्तिशान्ताख्यौ न पठ्येते परैः सह ॥ इति ।

पञ्चाशच्छब्दोऽत्र लाक्षणिकः । कलाः क्रमादुत्पन्ना इति शेषः । काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र क्रमादिति सम्बध्यते ॥ १७ ॥

तमेव क्रममाह सृष्टिरित्यादिना इति पञ्चाशदाख्याता इत्यन्तेन । अकारात् प्रणवांशादुत्पन्नाः । तद्वाच्येन ब्रह्मणा चोत्पन्ना इति ज्ञेयम् । वाच्यवाचकयोरभेदात् । तदुक्तमाचार्य्यैः—"अकारप्रभवा ब्रह्मजाताः" इति । एवमग्रेऽपि । अक्षस्रक् अक्षमाला । आयुधध्यानं दक्षाधस्तलाद्वामाधस्तलपर्य्यन्तम् । आह्लादिनीति पदच्छेदः । दरः शङ्खः । शरच्चन्द्रस्य निभा कान्तिः तद्वत् प्रभा यासां ताः । निभशब्दः सदृशवाची वा ॥ १८-२३ ॥

ईश्वरेणोदिता बिन्दोः पीता श्वेताऽरुणाऽसिता।
अनन्ता च षवर्गस्था जवाकुसुमसन्निभाः॥ २४
अभयं हरिणं टङ्कं दधाना बाहुभिर्वरम्।
निवृत्तिः सप्रतिष्ठा स्याद्विद्या शान्तिरनन्तरम्॥ २५
इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा।
सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा॥ २६
व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ता स्वरसंयुताः।
सदाशिवेन सञ्जाता नादादेताः सितत्विषः॥ २७
अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपालाढ्यकराम्बुजाः।
न्यासे तु योजयेदादौ षोड़श स्वरजाः कलाः।
इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्व्वसमृद्धिदाः॥ २८
श्रीकण्ठानन्तसूक्ष्माश्च त्रिमूर्त्तिरमरेश्वरः॥ २९
अर्घीशो भारभूतीशस्तिथीशः स्थाणुको हरः।
झिण्डीशो भौतिकः सद्योजातश्चानुग्रहेश्वरः॥ ३०
अक्रूरश्च महासेनः षोड़शस्वरमूर्त्तयः।
पश्चात् क्रोधीशचण्डेशपञ्चान्तकशिवोत्तमाः॥ ३१

बिन्दुकला आह ईश्वरेणेति। बिन्दोरिति। असितेति पदच्छेदः। हरिणं हरिणमुद्राम्। अन्ये मृगशिशुं मन्यन्ते। टङ्कः परशुः। सप्रतिष्ठेति प्रतिष्ठाकलासहिता। परेति कलानाम। सूक्ष्मामृतेत्येका ज्ञानामृतेत्येका। अनन्तेति षोड़शी कला। गुणः शूलम्। कराम्बुजमित्युपमासमासः। आद्ये ऊर्द्ध्वयोर्दक्षवामयोरन्त्ये अध इत्यायुधध्यानम्। वैपरीत्यञ्च केचन इच्छन्ति। शङ्खपूजायामयं क्रम उक्तः। शरीरे न्यासक्रममाह न्यासे त्विति। तु पूर्व्वस्माद् विशेषे। सर्व्वसमृद्धिदा इति न्यासफलम्॥ २४-२८॥

रुद्रादिकानिति पूर्व्वप्रकृतान् रुद्रान् उद्दिशति श्रीकण्ठेति। स्थाणुक इति कः स्वार्थे स्थाणुरिति नाम। एकरुद्रश्च कूर्म्मश्च एकनेत्राह्वश्च चतुराननश्चेति द्वन्द्वः। आह्वशब्दस्य न संज्ञायामन्तर्भावः। एवमग्रेऽपि आख्यादेः। छगलण्डद्विर-

अथैकरुद्रकूर्म्मैकनेत्राह्वचतुराननाः ।
अजेशशर्व्वसोमेशास्तथा लाङ्गलिदारुकौ ॥ ३२
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढ़िदण्डिनौ ।
स्युरद्रिमीनमेषाख्यलोहिताश्च शिखी तथा ॥ ३३
छगलण्डद्विरण्डेशौ महाकालाख्यवालिनौ ।
भुजङ्गेशपिनाकीशखड्गीशाख्यवकास्तथा ।। ३४
श्वेतभृग्वीशलकुलिशिवाः सम्वर्त्तकस्ततः ।
एते रुद्राः स्मृता रक्ता धृतशूलकपालकाः ।। ३५
पूर्णोदरी स्याद् विरजा शाल्मली तदनन्तरम् ।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिताः ।। ३६
सुदीर्घमुखिगोमुख्यौ दीर्घजिह्वा तथैव च ।
कुण्डोदर्य्यूर्द्ध्वकेशी च तथा विकृतमुख्यपि ।। ३७
ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पश्चादुल्कामुखी ततः ।
सुश्रीमुखी च विद्यामुख्येताः स्युः स्वरशक्तयः ।। ३८
महाकालीसरस्वत्यौ सर्व्वसिद्धिसमन्विता ।
गौरी त्रैलोक्यविद्या स्यान्मन्त्रशक्तिस्ततः परम् ।। ३९

ण्डेशाविति ईशशब्द उभयत्र सम्बध्यते। आयुधध्यानं वामदक्षिणयोः। एवमुत्तरत्रापि। इदं सामान्यम्। वक्ष्यमाणं वन्धूकेत्यादि शक्तिसम्भिन्नत्वे ज्ञेयम्। एवं विष्णुष्वपि। यत्तु क्वचित् "तप्तहेमावदातम्" इति तच्छक्तिशक्तिमतोरभेदे शक्तिप्राधान्यादित्यवधेयम् ॥ २८-३५ ॥

आदिपदवाच्या एतच्छक्तीरुद्दिशति पूर्णोदरीति। विष्णुविष्णुशक्तिष्वपि इदमेवानुसन्धेयम्। सुदीर्घमुखिगोमुख्यौ भद्रकालियोगिन्यौ इत्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसो र्बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः। प्रयोगे तु दीर्घ एव। सर्व्वसिद्धिसमन्वितेति गौरीविशेषणम्। तेन सर्व्वसिद्धिगौरीति शक्तिनाम। अपेक्षितार्थद्योतनिकाकारादिभिः तथैवोक्तेः। अन्यत्रापि "सर्व्वसिद्ध्यभिधा गौरी" इत्युक्तम्। रुद्राणां श्रीकण्ठादीनां। अङ्कः उत्सङ्गः ॥ ३६-४४ ॥

आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी मता ।
द्राविणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥ ४०
रूपिणी वीरिणी पश्चात् काकोदर्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकालियोगिन्यौ शङ्खिनी गर्जिनी तथा ॥ ४१
कालरात्रिश्च कुब्जिन्या कपर्दिन्यपि वज्रिणी ।
जया च सुमुखेश्वर्य्या रेवती माधवी तथा ॥ ४२
वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद्रक्षोविदारिणी ।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्व्यापिनी मायया‌ऽन्विता ॥ ४३
एता रुद्राङ्कपीठस्थाः सिन्दूरारुणविग्रहाः ।
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजाः ॥ ४४
केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णवः ।
मधुसूदनसंज्ञोऽन्यः स्यात् त्रिविक्रमवामनौ ॥ ४५
श्रीधरश्च हृषीकेशः पद्मनाभस्ततः परम् ।
दामोदरो वासुदेवः सङ्कर्षण इतीरिताः ॥ ४६
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च स्वराणां मूर्त्तयः क्रमात् ।
पश्चाच्चक्री गदी शार्ङ्गी खड्गी शङ्खी हली पुनः ॥ ४७
मुषली शूलिसंज्ञोऽन्यः पाशी स्यादङ्कुशी पुनः ।
मुकुन्दो नन्दजो नन्दी नरो नरकजिद्धरिः ॥ ४८
कृष्णः सत्यः सात्वतः स्यात् शौरी शूरो जनार्दनः ।
भूधरो विश्वमूर्त्तिश्च वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ ४९
बली बलानुजो बालो वृषघ्नश्च वृषः पुनः ।
सिंहो वराहो विमलो नृसिंहो मूर्त्तयो हलाम् ॥ ५०

आदिशब्दसंग्रहीतान् केशवाद्यान् तच्छक्तीरप्युद्दिशति केशवेत्यादि। हलामिति व्यञ्जनानां वैयाकरणपरिभाषया । आयुधध्यानं वामदक्षिणयोः । एवमुत्तरत्रापि ।

केशवाद्या इमे श्यामाश्चक्रशङ्खलसत्कराः।
कीर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः शान्तिः क्रिया दया ॥ ५१
मेधा सहर्षा श्रद्धा च लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती।
प्रीती रतिरिमाः प्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः ॥ ५२
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी।
विजया विरजा विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः ॥ ५३
ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिः स्याद् भक्तिर्बुद्धिः स्मृतिः क्षमा।
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधाऽपरा ॥ ५४
परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा।
अमोघा विद्युता चेति कीर्त्त्याद्याः सर्व्वकामदाः ॥ ५५
एताः प्रियतमाङ्केषु निषण्णाः सस्मिताननाः।
विद्युद्दामसमानाङ्गाः पङ्कजाभयबाहवः ॥ ५६
मातृकावर्णभेदेभ्यः सर्व्वे मन्त्राः प्रजज्ञिरे।
मन्त्रविद्याविभागेन विविधा मन्त्रजातयः ॥ ५७
पुंस्त्रीनपुंसकात्मानो मन्त्राः सर्व्वे समीरिताः।
मन्त्राः पुंदेवता ज्ञेया विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः ॥ ५८

वसुधापरेति अपरा वसुधेत्यन्वयः। परेति कलानाम ॥ ४५-५६ ॥

तत्र चैतन्येत्यारभ्य पञ्चाशद्वर्णरूपिणीत्यन्तेन मातृकास्वरूपत्वमुक्तं कुण्डल्याः। तस्या एव मन्त्रा उत्पन्ना इत्यपि। तत्प्रयोगाद्यर्थं मनूनां प्रकारत्रये वक्ष्यमाणे हेतुत्वेनोपन्यस्यति। मातृकेति। यत इति शेषः। पूर्व्वं शिवशक्तिमयादित्यनेन तदुत्पत्तिरुक्ता। तदेव मन्त्रेष्वपि दर्शयति मन्त्रेति। मातृकेति तत्र इति योज्यम्। अनेन सोमसूर्य्यात्मकत्वं सर्व्वेषामुक्तं भवति। यत् प्रयोगसारे—

द्विधा प्रोक्ताश्च ते मन्त्राः सौम्यसौरविभागतः।
सौराः पुंदेवता मन्त्रास्ते च मन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
सौम्याः स्त्रीदेवतास्तद्वद्विद्यास्ते इति विश्रुताः। इति।

अनयोरुदयेन सर्व्वेषामुदयोऽप्युक्तो भवति ॥ ५७ ॥

पुंमन्त्रा हुंफड़न्ताः स्युर्द्विठान्ताश्च स्त्रियो मताः।
नपुंसका नमोऽन्ताः स्युरित्युक्ता मनवस्त्रिधा॥ ५८
शस्तास्ते त्रिविधा मन्त्रा वश्यशान्त्यभिचारके।
अग्नीषोमात्मका मन्त्रा विज्ञेयाः क्रूरसौम्ययोः॥ ६०
कर्म्मणोर्वह्निताराग्न्यवियत्प्रायाः समीरिताः।
आग्नेया मनवः सौम्या भूयिष्ठेन्द्वमृताक्षराः॥ ६१

प्रयोगविशेषसिद्ध्यर्थं मन्त्राणां त्रैविध्यमाह पुंस्त्रीति। अत्रापि शिवशक्तिम-यत्वात् मध्यमचतुष्कस्य नपुंसकत्वात् स्वराणां त्रैविध्ये तान् विना अन्येषामपि उच्चारणाभावात् तदात्मकत्वेन हेतुत्वं योज्यम्। अत्र सर्व्व इत्युक्तेन पारिभाषिक-मन्त्रग्रहणम्। एवमुत्तरत्रापि। ननु निष्कलचैतन्याखण्डानन्दवाच्यस्य मन्त्रस्य कथं पुंस्त्वादिकल्पनमिति चेत् सत्यम्। वस्तुतो नास्त्येव। उपासकानामर्थे कल्पनामात्रम्। यदाहुः—

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना॥
रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गादिप्रकल्पना। इति। ५८॥

गार्ग्यभिप्रायेणैषां लक्षणमाह पुमिति। हुँफड़न्ता इति सम्प्रदायाद् व्यस्तसमस्ततदन्ताः। द्विठान्ता इति स्वाहान्ताः। ठशब्देन साम्यात् अर्थाद् वा बिन्दुरुच्यते। "ठः शून्ये च बृहद्ध्वनौ" इति कोशात्। शून्यं बिन्दुरूपमेव। तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः। स च शक्तिरूप इति। तेन द्विठशब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्ता। प्रयोगसारे तु—

वषट्फड़न्ताः पुंलिङ्गा वौषट्स्वाहान्तगाः स्त्रियः।
नपुंसका हुँनमोऽन्ता इति मन्त्रास्त्रिधा स्मृताः॥
तारेणाप्यनुमीयन्ते मन्त्राः स्वाद्यन्तमध्यतः।
प्रत्यासन्नात्मभावेन यथा पुंस्त्रीनपुंसकाः।
बिन्दुसर्गेन्दुखण्डान्तास्तद्वदेव प्रकीर्त्तिताः॥ इति॥ ५८॥

त्रिविधानां क्रमेण प्रयोजनमाह शस्ता इति। उक्तन्तु नारायणीये—

शेषाः पुमांसः शस्तास्ते वश्योच्चाटे विशेषतः।
क्षुद्रक्रियामयध्वंसे स्त्रियोऽन्यत्र नपुंसकाः॥ इति।

आग्नेयाः संप्रबुध्यन्ते प्राणे चरति दक्षिणे।
भागेऽन्यस्मिन् स्थिते प्राणे सौम्या बोधं प्रयान्ति च ॥ ६२
नाड़ीद्वयं गते प्राणे सर्व्वे बोधं प्रयान्ति च।
प्रयच्छन्ति फलं सर्व्वे प्रबुद्धा मन्त्रिणां सदा ॥ ६३

पूर्व्वं मातृकायाः कुण्डल्या उत्पत्तेरुक्तत्वात् तस्या अग्नीषोमात्मकत्वात् मन्त्राणामपि तद्दर्शयति अग्नीति। कर्म्मणोरिति पूर्व्वत्रान्वेति। वह्नी रेफः। तारः ॐकारः। अन्त्यः क्षकारः। वियत् हकारः। प्रायःशब्दो बाहुल्यवाची। "प्रायो भूमन्यन्तगती अनैः" इत्यमरः। आग्नेया इति पूर्व्वेण सम्बध्यते। इन्दुः सः। तत्त्वन्यासे इन्दुमण्डलस्य सकारादित्वेन न्यस्तत्वात्। अमृतं वः। अत्रैकस्य बाहुल्ये तत्त्वम्। तदुक्तमीशानशिवेन—

तारकाशाद्यन्त्यवाद्यन्तवर्णा आग्नेयाः स्युः सौम्यवर्णास्ततोऽन्ये।
आग्नेयोऽपि स्यात्तु सौम्यो नमोऽन्तः सौम्योऽपि स्यादग्निमन्त्रः फड़न्तः।
स्यादाग्नेयैः क्रूरकार्य्यप्रसिद्धिः सौम्यैः सौम्यं कर्म्म कुर्य्याद् यथावत् ॥ इति।

नारायणीयेऽपि—ताराग्न्याग्निवियत् प्रायो मन्त्र आग्नेय इष्यते।
शिष्टः सौम्यः प्रशस्तौ तौ कर्म्मणोः क्रूरसौम्ययोः ॥
आग्नेयमन्त्रः सौम्यः स्यात् प्रायशोऽन्ते नमोऽन्वितः।
सौम्यमन्त्रस्तथाग्नेयः फट्कारेणान्वितोऽन्ततः ॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—रौद्रोऽपि शान्ततामेति शान्तजातिसमन्वितः।
मन्त्रः शान्तोऽपि रौद्रत्वं हुँ फट्पल्लवितो यदि ॥ इति।

तत्र विशेषो नारायणीये—
मन्त्रावाग्नेयसौम्याख्यौ ताराद्यन्तौ द्वयोर्जपेत्। इति।

अपेक्षितार्थद्योतनिकायां व्याख्यातम्। एकं नक्षत्रमंशकचतुष्टयं भवति। तत्र आग्नेयानां नक्षत्राणां पूर्व्वांशद्वयमग्रम् इतरत् पुच्छम्। सौम्यानां उत्तरांशकद्वयमग्रमितरत् पुच्छम्। पुच्छकाले प्रयोगो न कार्य्य इति गार्ग्यः। आग्नेयसौम्यनक्षत्राणि अहिचक्रे वक्ष्यन्ते। तत्र सूर्य्यनक्षत्राणि अग्निनक्षत्राणि। बोधफलमाह प्रयच्छन्तीति। अन्यथा दोषदर्शनात्। यदुक्तं नारायणीये—

सुप्तः प्रबुद्धमात्रो वा मन्त्रः सिद्धिं न यच्छति।
स्वापकालो वामवहो जागरो दक्षिणावहः ॥
आग्नेयस्य मनोः सौम्यमन्त्रस्यैतद्विपर्य्ययः।

छिन्नादिदुष्टा ये मन्त्रा पालयन्ति न साधकम् ।
छिन्नो रुद्धः शक्तिहीनः पराङ्मुख उदीरितः ॥ ६४
बधिरो नेत्रहीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा ।
दग्धस्त्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः ॥ ६५
भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः ।
हृतवीर्य्यश्च हीनश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः ॥ ६६
कुमारस्तु युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा ।
निर्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः ॥ ६७

प्रबोधकालं जानीयादुभयोरुभयोर्वहम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—स्वापकाले तु मन्त्रस्य जपो नार्थफलप्रदः । इति ।

अन्यत्रान्यथा स्वापकाल उक्तः । यदाहुः—

प्राणायाम[पान]समायोगाच्छिवशक्त्योस्तु मेलनम् ।
प्रबोधकालो विज्ञेयः स्वापकालस्ततः परम् ॥ इति ।

अन्यत्र तु प्रबोधार्थं प्रकारान्तरमुक्तम्—

सम्पुटीकृत्य यत्नेन लान्तानाद्यान् सबिन्दुकान् ।
पुनश्च सविसर्गान्तान् चकारं केवलं पठेत् ।
एवं जप्तोपदिष्टश्चेत् प्रबुद्धः शीघ्रसिद्धिदः ॥ इति ।

पुंस्त्रीत्यादिस्वरूपकथनेनैषां विरोधोऽपि सूचितः । यदाहुः—

स्त्रीदैवत्या वैरिणः स्युः पुंदैवत्यस्य भूयसा ।
स्त्रीदैवत्येषु सौम्यानां क्रूराणां स्यात् परस्परम् ॥
तथैव पुंदेवतानाम् । इति ।

पूर्व्ववैपरीत्येनोत्तरस्य सङ्गतिः ॥ ६२-६३ ॥

तत्र शक्तिशिवात्मकमातृकातो मन्त्रोत्पत्तेरुक्तत्वात् तदुत्पत्तिनिमित्ताक्षराणवादिदोषाः तदन्तर्गतच्छिन्नादिदोषसम्बन्धा मन्त्रा विरुद्धफला इत्याह छिन्नेति । छिन्नादिदोषैर्दुष्टाः साधकं न पालयन्तीति सर्व्वेषां सामान्यफलम् । वक्ष्यमाणं क्वचित्तत्तद्विशेषफलं ज्ञेयम् । आदिशब्दार्थमाह छिन्नेति । तथा पुनरित्यनेन कूट एव निरंशसूचक इत्याह । सोऽतिवृद्ध इति निःस्नेहविशेषणम् तेन निःस्नेहानन्तरमतिवृद्धस्ततः पीड़ित इति ॥ ६४-७० ॥

निरंशः सत्त्वहीनश्च कीकरो बीजहीनकः ।
धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधातुरः ॥ ६८
अतिदृप्तोऽङ्गहीनश्च अतिक्रुद्धः समीरितः ।
अतिक्रूरश्च सव्रीड़ः शान्तमानस एव च ॥ ६९
स्थानभ्रष्टश्च विकलः सोऽतिवृद्धः प्रकीर्त्तितः ।
निःस्नेहः पीड़ितश्चापि वक्ष्याम्येषाञ्च लक्षणम् ॥ ७०
मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते ।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तं त्रिधा पुनः ।
चतुर्धा पञ्चधा वा स्युः समन्तश्छिन्नसंज्ञकः ॥ ७१

मनोरिति। आनिलं यं। आदिमध्यान्तेष्विति समुच्चयः। संयुक्तं वा अक्षरान्तरयुक्तं वियुक्तं वा केवलं वा इत्येकैकं द्विर्द्विः सम्बध्यते। विशिष्टमनिलं वा विशिष्टं बीजं वा यस्य स छिन्नसंज्ञक इति अन्वयः। बीजं शक्तिबीजम्। स्वराक्रान्तं दीर्घस्वराक्रान्तम्। आ ई ऊ ऐ औ एतत्स्वरयुक्तमिति सम्प्रदायविदः। बीजशब्देन मायाबीजं कथमिति चेदुक्तं शैवे—

मायाबीजस्य नामानि मालिनी शिववल्लरी ।
वातावर्त्तिः कला वाणी बीजं शक्तिश्च कुण्डली ॥ इति ।

तदुक्तं पिङ्गलामते—

आदिमध्यावसानेषु यस्य मन्त्रस्य दृश्यते ।
चतुर्धा पञ्चधा द्वैधमेकवीरं स्वरान्वितम् ।
वायुबीजमसौ मन्त्र श्छेदितः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

तत्रैव अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य व्याख्यातम्। वायुबीजं यकारः। एकवीरो क्षः। स्वराक्रान्तो दीर्घस्वरयुक्तः। यथाक्रमं क्ष्यां क्ष्यीं क्ष्यूं क्ष्यैं क्ष्यौं उदाहरणञ्च तत्रैव प्रदर्शितम्। "अघोरेभ्योऽथ क्ष्यां घोरेभ्यो क्ष्यीं घोरतरेभ्यः क्ष्यूं सर्व्वतः सर्व्वशर्व्वेभ्यो क्ष्यैं नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यो क्ष्यौं" इति। मन्त्रमुक्तावल्याञ्च—"एकवीरं वा स्वराक्रान्तं विशेषतः" इति। ग्रन्थान्तरे तु—"अर्द्धग्रहो मनुश्छिन्नः" इत्युक्तम्। अर्द्धं ग्रहः क्वचि श्लोके वा मध्ये विच्छिन्नः।

अन्यत्र तु—"आदिमध्यान्तबीजानां लोपैश्छिन्नाः" इति ॥ ७१ ॥

आदिमध्यावसानेषु भूबीजद्वन्द्वलाञ्छितः।
रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिविवर्जितः॥ ७२
मायात्रितत्त्वश्रीबीजरावहीनस्तु यो मनुः।
शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते॥ ७३
कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव वा।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो हकारो विन्दुसंयुतः॥ ७४
आद्यन्तमध्येष्विन्दुर्वा न भवेद् वधिरः स्मृतः॥ ७५

आदीत्येषां समुच्चयः। भूबीजं लं। द्वन्द्वेति प्रत्येकम्। भुक्तिरैहिकं फलम्। तदुक्तं पिङ्गलामते—

आदौ द्विधा त्रिधा मध्ये पुनश्चान्ते द्विधा भवेत्।
इन्द्रबीजमसौ मन्त्रो रुद्ध इत्यभिधीयते॥ इति।

अन्यत्र च—द्विधा पूर्व्वं त्रिधा मध्ये द्विधान्ते च पुनः प्रिये।
वज्रयुक्तास्तु यो मन्त्रः स निरुद्धः प्रकीर्त्तितः॥ इति।

वज्रं लकारः। उभयत्र त्रिधेति शेषः। चकारेणोभयत्र समुच्चयोऽपि दर्शितः। एतेन केचन भूबीजशब्देन ग्लोमिति वदन्ति तदपि परास्तम्। ग्रन्थान्तरे लन्यः प्रकारः—"रुद्धो निःसन्धिकः स्मृतः" इति। स्वरसन्धिर्व्यञ्जनसन्धिर्व्याकरणोक्तो यत्र नास्ति स निःसन्धिकः। तन्त्रान्तरे—"रुद्धाः परिवारसमन्विताः" इति॥ ७२॥

मायेति। माया भुवनेशीबीजम्। त्रितत्त्वं हूँकारः प्रणवो वा। रावः फ्रेंकारः। एषां न समुच्चयः। यदुक्तम्—

मायाबीजं यत्र नास्ति त्रितत्त्वं रावमेव वा।
श्रीगृहं वापि मन्त्रोऽसौ शक्तिहीनः प्रकीर्त्तितः॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—मायाबीजं त्रितत्त्वं वा श्रीगृहं यत्र नास्ति चेत्।
शक्तिहीन इति ख्यातः सामर्थ्यं हन्ति मन्त्रिणः॥ इति।

अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य त्रितत्त्वं हूँ श्रीगृहं श्रीमिति तत्रैव व्याख्यातम्।

यस्येति। मुखे आदौ। शिरसि अन्ते। अङ्कुशं क्रोंकारः। वाशब्दः समुच्चये। क्वचिदेव चेति पाठः। तदुक्तं पिङ्गलामते—

कामबीजं न यन्मध्ये मायादावन्तिमोऽङ्कुशः। पराङ्मुख इति प्रोक्तः। इति।

पञ्चवर्णो मनुर्यः स्याद् रेफार्केन्दुविवर्जितः ।
नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः ॥ ७६

आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवाः ।
हकारोबिन्दुमान् जीवो रावं वापि चतुष्कलम् ।
माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः ॥ ७७

मन्त्रमुक्तावल्यामपि—

यस्य कामकलाबीजं मध्यस्थाने न विद्यते ।
आदौ मायाङ्कुशश्चान्ते विज्ञेयोऽसौ पराङ्मुखः ॥ इति ।

हकार इति । इन्दुः सः । बिन्दुसंयुत इत्यत्रापि सम्बध्यते । आद्यन्तमध्येष्विति न समुच्चयः । तदुक्तम्—

शून्यं बिन्दुसमायुक्तं आद्यन्ते वाथ मध्यतः ।
न भवेज्जीवबीजं वा यस्यासौ बधिरः स्मृतः ॥ इति ।

एतेन केचिदिन्दुशब्देन ठकाराख्यमाचचते । तदपि परास्तम् ॥ ७३-७५ ॥

पञ्चेति । अर्को हकारः । वैष्णवत्र्यहस्तत्वन्यासेऽर्कमण्डलतत्त्वस्य हकारादित्वेन न्यस्तत्वात् । हंकारस्य पुंरूपत्वाद् वा अर्कत्वम् । इन्दुः सकारः । पञ्चेत्यादि उभयं दोषबीजम् । दुःखशोकामयप्रद इति क्रमेण फलम् । यतोऽग्निसूर्यचन्द्राणां नेत्रत्रयात्मकत्वात् एकद्विहानतः काणतापि ज्ञेया । तदुक्तं पिङ्गलामते—

पञ्चाचरस्तु यो मन्त्रो वह्निचन्द्रार्कवर्जितः ।
नेत्रहीन इति ज्ञेयो दुःखशोकामयावहः ॥ इति ।

अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य चन्द्रः सः अर्को हः इति तत्रैव व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

आदीति । एषां समुच्चयः हंसआदीनां न समुच्चयः । रावं वा इत्युक्तत्वात् । ग्रन्थान्तरेपि—"हंसं मायात्मकं वापि" इति । हंसः स्वरूपम् । प्रासादबीजं ह्रौं । वाग्भवम् ऐँ । हकारोबिन्दुमान् । जीवः सः । रावः फ्रूं । चतुष्कलो हूँ । माया शक्तिबीजम् नमामीति पदञ्च यत्र नास्ति स कीलित इति । अत्र हकारोबिन्दुमानित्येकं पदम् । जीव इत्येकम् । तत्र जीवः कीदृशः हकारश्च अकारश्च उकारश्च बिन्दुश्च तद्वान् । तेन स्हौं इति सिद्धम् । अत्र अकार उकार बिन्दुरित्यनेन ॐकारः । यथा "अउमाः स्युः" इत्यत्र । तथा च पिङ्गलामते—

एकं मध्ये द्वयं मूर्द्ध्नि यस्मिन्नस्त्रपुरन्दरौ ।
विद्येते स तु मन्त्रः स्यात् स्तम्भितः सिद्धिरोधकः ॥ ७८
वह्निवायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि ।
सप्तधा दृश्यते तं तु दग्धं मन्येत मन्त्रवित् ॥ ७९

नवमस्वरसंयुक्तो जीवारूढ़ः सबिन्दुकः ।
यस्यात्मा दृश्यते नैव किंवा रावश्चतुष्कलः ॥
प्रासादो वाग्भवो हंसो माया वा यत्र दृश्यते ।
आदिमध्यान्तदेशेषु कीलितं तं प्रचक्षते ॥ इति ।

अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य तत्रैव व्याख्यातम्—नवमस्वर ओकारः । आत्मा हः । रावः फ्रें । चतुष्कलः हूँ । तन्त्रान्तरे तु—"हंसमायात्मकं वापि" इति पठित्वा ह्रीमिति व्याख्यातम् । अन्ये हंसो मायेति पिङ्गलावाक्येऽप्ययमेवार्थं इत्याहुः । अन्यत्र तु—"अन्तरन्येन बीजेन व्याप्तः कीलित उच्यते ।" इति । ग्रन्थान्तरे—"कीलितो बीजवर्जितः" इति ॥ ७७ ॥

एकमिति । मूर्द्ध्नि अन्ते । अस्त्रं फट्कारः । पुरन्दरो लः । मध्ये एकः फट्कारो लकारो वा । अन्ते फट्कारद्वयं लकारद्वयं वा । केचन मध्ये फट्कारः अन्ते लद्वयमिति व्याचक्षते । तदसत् । ग्रन्थान्तरविरोधात् । तथा च पिङ्गलामते—

सक्तन्मध्ये द्विधा प्रान्ते शक्रबीजं भवेद् यदि ।
स्तम्भितं तं वदन्तीत्थं मन्त्रं मन्त्रविदो बुधाः ॥ इति ।

ग्रन्थान्तरे च—द्विधा त्रिधाऽष्टधा षोढ़ा मन्त्रान्ते यत्र दृश्यते ।
महास्त्रं स्तम्भितो मन्त्रः सः श्रीशेन प्रकीर्त्तितः ॥

इति ग्रन्थद्वयविरोधात् । "न विद्येते स मन्त्रः" इति प्रामादिकः पाठः । "विद्येते स तु मन्त्रः स्यात्" इति तु साम्प्रदायिकः पाठः । अन्यत्र तु—

स्तम्भितोसौ क्रियायां यो नियुक्तो नापि युज्यति । इति ॥ ७८ ॥

वह्निरिति । वह्नी रेफः वायुर्यकारः तेन समवेतः अध ऊर्द्धं वा । मूर्द्धनि आदौ । तदुक्तं पिङ्गलामते—

आदिस्थैः सप्तभिर्बीजैर्मारुतैः पावकाक्षरम् ।
दीपितं यत्र तं मन्त्रमाहुर्दग्धं प्रचक्षते ॥ इति ।

ग्रन्थान्तरे प्रकारान्तरेणोक्तः—"षट्कर्णाकर्णितो दग्धः" इति ।
अन्यत्र तु—"अग्निबीजाधिका दग्धाः" इति ॥ ७९ ॥

अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टाभिर्दृश्यतेऽक्षरैः ।
त्रस्तः सोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणवः स्थितः ।
शिवो वा शक्तिरथवा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः ॥ ८०
आदिमध्यावसानेषु भवेन्मार्णचतुष्टयम् ।
यस्य मन्त्रः स मलिनो मन्त्रवित् तं विवर्जयेत् ॥ ८१

अस्त्रमिति। द्वाभ्यामक्षराभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिरक्षरैर्वा यस्य अस्त्रं फट्कारो दृश्यते। पिङ्गलामते भीतनाम्नायमुक्तः।

आदिमध्यान्तदेशेषु यदि मन्त्रोऽस्त्रसंयुतः। भीत इत्युच्यते तन्त्रे। इति। अन्ये तु "त्रस्तः सोऽभिहितो मन्त्रः" इति पाठमपठन्। तन्त्रान्तरे "त्रासिताः सिद्धिभीषिताः" इति।

यस्येति। मुखे आदौ। शिवः हः शक्तिः स इति साम्प्रदायिकाः। केचन शिवशब्देन बिन्दुं शक्तिशब्देन विसर्गमाहुः। तदयुक्तम्। मन्त्रादौ केवलबिन्दोः केवलविसर्गस्य वा असत्त्वात्। अक्षरान्तरयुक्तो ग्राह्य इति चेत्। तदिदं साम्प्रदायिकार्थानुसरणमेव। ग्रन्थकृदन्ते वक्ष्यति—

हंसौ तौ पुंप्रकृत्याख्यौ हं पुमान् प्रकृतिस्तु सः। इति।

अयमेव दोषो नामान्तरेणोक्तः पिङ्गलामते—

शिवः शक्तिस्तथौंकारो यस्यादौ नास्ति तं मनुम्।
वदन्ति मातृकाहीनं हीनसिद्धिप्रदायकम् ॥ इति।

अथ मन्त्रांशकबीजविवरणमित्युपक्रम्य तत्रैव व्याख्यातं शिवो हं शक्तिः स इति ॥ ८० ॥

आदाविति। एषां समुच्चयः। मार्णचतुष्टयमित्यपि समुच्चयः। तेन स्थानत्रये मिलित्वा मार्णचतुष्टयमपेक्षितम्। तदुक्तं पिङ्गलामते—

आदिमध्यान्तदेशेषु चतुर्धा यत्र दृश्यते।
मकारो मलिनं विद्यात् तं मन्त्रं मन्त्रवित् त्यजेत् ॥ इति।

अन्यत्र तु—आदौ मध्येऽथ हृदये त्रिधा वै यस्य दृश्यते।
मन्त्रो मकार ईशेन मलिनः स समीरितः ॥ इति।

मतान्तरत्वाद्भेदः। हृदयशब्दोऽन्तवाची। अन्यत्र तु "मलैस्त्रिभिः सहजागन्तुकमायाख्यैर्मलिनाः" इति ॥ ८१ ॥

यस्य मध्ये दकारोऽथ क्रोधो वा मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः ॥ ८२
भ्योद्वयं हृदये शीर्षे वषडस्त्रञ्च च मध्यतः ।
यस्यासौ भेदितो मन्त्रस्त्याज्यः सिद्धिषु सूरिभिः ॥ ८३
त्रिवर्णो हंसहीनो यः सुषुप्तः स उदाहृतः ॥ ८४

यस्येति । क्रोधो हुँ बीजं मध्ये दकारक्रोधयोर्विकल्पः । मूर्द्धनि अन्ते । द्विधा अस्त्रमिति सम्बन्धः । मध्यान्तयोः समुच्चयः । तदुक्तं पिङ्गलामते—

दकारः क्रोधबीजं वा यस्य मध्ये व्यवस्थितम् ।
फड्द्वयञ्च स्थितं प्रान्ते यस्याणोः स तिरस्कृतः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—यस्य मध्ये दकारस्तु क्रोधबीजं हृदि स्थितम् ।
द्विधा चान्ते च फट्कारः स्याद् यस्य स तिरस्कृतः ॥ इति ।

तन्त्रान्तरे "पराभूतास्तिरस्कृताः" इति ॥ ८२ ॥

भ्योद्वयं प्रमुखे शीर्षे वषड़स्त्रञ्च मध्यत इति । शीर्षे अन्ते वषट् । अस्त्रं फ्ः मध्यतः । यन्मन्त्रमुक्तावल्याम्—

अस्त्रवर्णद्वयं मध्ये वषड़न्ते तथैव च ।
यस्य मन्त्रस्य भिन्नोऽसौ विज्ञेयः सिद्धिवर्जितः ॥ इति ।

पिङ्गलामतेऽपि—अस्त्रवर्णद्वयं मध्ये वषड़न्ते तथादितः ।
अउमाः स्युरसौ मन्त्रो भेदितः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

अथ मन्त्रांशकवीजविवरणमित्युपक्रम्य तत्रैव व्याख्यातम् । अस्त्रं फ्ः । अउमाः ॐकारः । केचन "भ्योद्वयं हृदये शीर्षे वषड़ावू च मध्यतः" इति पठन्ति । अन्ये च "वषट् वौषट् च मध्यतः" इति पठन्ति ।

अन्यत्र—"भिन्नतां नीता भेदिताः" इति ॥ ८३ ॥

त्रिवर्ण इति । त्रिवर्णत्वं हंसहीनत्वमेकस्यैव । तदुक्तं पिङ्गलामते—

वर्णत्रयं भवेद् यत्र हंसहीनं स शम्भुना ।
सुषुप्त इति सिद्धान्ते प्रोक्तोऽभीष्टफलापहः ॥ इति ।

मन्त्रमुक्तावल्यामपि—

वर्णत्रयात्मको मन्त्रो यस्तु हंसविवर्जितः ।
प्रसुप्तः स तु विज्ञेयः सर्व्वसिद्धिफलापहः ॥ इति ।

मन्त्रो वाऽप्यथवा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरः ।
फट्कारपञ्चकादिर्यो मदोन्मत्त उदीरितः ॥ ८५
तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्च्छितः ।
विरामस्थानगं यस्य हृतवीर्य्यः स कथ्यते ॥ ८६
आदौ मध्ये तथा मूर्द्ध्नि चतुरस्त्रयुतो मनुः ।
ज्ञातव्यो हीन इत्येष यः स्यादष्टादशाक्षरः ॥ ८७

"अज्ञातदीपकः सुप्तः" इत्येके। अन्यत्र तु—"मायया हृतसामर्थ्याः सुप्ताः" इति। अन्यत्र तु—"सुप्तः स्यादासनं विना" इति॥ ८४॥

मन्त्र इति। सप्ताधिकानि अष्टौ दश च अक्षराणि यत्र सः। एवमष्टादशाक्षरः। फट्काराणां पञ्चकमादौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। तदुक्तम्—

विद्या वा यदि वा मन्त्रो यद्यष्टादशवर्णकः।
पञ्चफट्कारपूर्व्वः स्यान्मदोन्मत्तः स उच्यते॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—विद्या वा मन्त्रराजो वा यः स्यात् सप्तदशाधिकः।
फट्काराः पञ्च पूर्व्वञ्चेदुन्मत्तः स प्रकीर्त्तितः॥ इति।

अत्रापि विशेषणद्वयविशिष्टत्वे दोषः। तद्वदिति पञ्चवारम्। ग्रन्थान्तरे प्रकारान्तरम्—"सम्मूर्च्छिताः पुनर्विचेतन्याः" इति।

विरामेति। यस्यास्त्रमिति सम्बध्यते। यस्यान्ते अस्त्रमित्यर्थः। "विरामगोऽस्त्रो यो मन्त्रः" इति पाठः क्वचित्। तदुक्तं पिङ्गलामते—

अस्त्रमन्त्रो भवेद् यस्य मध्ये प्रान्ते च शम्भुना।
हृतवीर्य्य इति ख्यातः स मन्त्रो नैव सिद्धिदः॥ इति।

अन्यत्रापि—विरामस्थानगं यस्य हृतवीर्य्यः स उच्यते। इति।
केचन पञ्चधा इत्यप्यनुवर्त्तयन्ति। तदेतद्विरुद्धम्। अन्ये तु "सामर्थ्यवर्जितो हीनवीर्य्यः" इत्याहुः। अन्यत्र तु "निर्वीर्य्यश्चाधिकाक्षरः" इति॥ ८५॥ ८६॥

आदाविति समुच्चयः। चतुर्धास्त्रमित्यपि। स्थानत्रये मिलित्वा अस्त्रचतुष्टयम्। तन्त्रान्तरे तु भीतनाम्ना अयमुक्तः।

आदावन्ते तथा मध्ये चतुर्धाऽस्त्रेण संयुतम्।
अष्टादशाक्षरं मन्त्रं भीतं तं भैरवोऽब्रवीत्॥ इति।

अष्टादशाक्षरत्वे विशेषः। अत्रापि "यः स्यादष्टादशाक्षरः" इति चरणः काकाक्षि-

एकोनविंशत्यर्णो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः ।
हृल्लेखाङ्कुशबीजाढ्यस्तं प्रध्वस्तं प्रचक्षते ॥ ८८
सप्तवर्णो मनुर्बालः कुमारोऽष्टाक्षरस्तु यः ।
षोड़शार्णो युवा प्रौढ़श्चत्वारिंशल्लिपिर्मनुः ॥ ८९
त्रिंशद्वर्णश्चतुःषष्टिवर्णो मन्त्रः शताक्षरः ।
चतुःशताक्षरश्चापि वृद्ध इत्यभिधीयते ॥ ९०

गोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते इति वा। क्वचित् "ज्ञातव्यो भीत इत्येषः" इति पाठः। ग्रन्थान्तरे तु प्रकारान्तरम्। "अथ वर्जिताः सुसिद्ध सिद्ध साध्याख्यैरंशैर्हीनाः" इति। अन्यत्र तु "हीनो दुष्टादवाप्तो यः" इति।

यः स्यादिति। तारः प्रणवः। केचन तारं प्रं इति वदन्ति। तदयुक्तम्। ग्रन्थान्तरविरोधात्। यन्मन्त्रमुक्तावल्याम्—

एकोनविंशत्यर्णो यो यो मन्त्रः प्रणवान्वितः।
महामायाङ्कुशैर्युक्तस्तं प्रध्वस्तं प्रचक्षते॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि— यदि सोऽष्टादशाक्षरः।
विंशत्येकोनवर्णो वा मायोङ्काराङ्कुशान्वितः।
प्रध्वस्त इत्यसौ मन्त्रः शम्भुदेवेन कीर्त्तितः॥ इति।

केचनैतत् परिहाराय "यो मन्त्रः प्रणवान्वितः" इति पाठं पठन्ति। हृल्लेखा माया। तदुक्तं भुवनेशीपारिजाते—

मायाबीजमिदं प्रोक्तं भुवनत्रयमक्षरम्।
हृल्लेखेयञ्च योगेशी भुवनेशी च योगिनी॥ इति॥ ८७॥ ८८॥

सप्तवर्ण इति। चत्वारिंशल्लिपिश्चत्वारिंशदक्षरः। तदुक्तम्—

सप्ताक्षरो भवेद् बालः कुमारश्चाष्टवर्णकः।
चत्वारिंशाक्षरः प्रौढ़स्तरुणः षोड़शाक्षरः॥ इति।

अन्यत्र—"बालो लघ्वक्षरात्मकः" इति। ग्रन्थान्तरे तु—"अदृढ़ा बालकाः कार्य्या" इति। अन्यत्र—

गुरोरप्यविधानेन प्राप्तो यौवनगर्व्वितः। इति।

ग्रन्थान्तरे तु "तरुणा अतिदर्पिताः" इति। अन्यत्र तु "प्रौढ़ाः प्रभोत्कटाः" इति॥ ८९॥

नवाक्षरो ध्रुवयुतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः।
यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रस्य मध्यतः॥ ८१
शिखा वर्म्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव च।
शिवशक्त्यर्णहीनो वा स निर्बीज इति स्मृतः॥ ८२
एषु स्थानेषु फट्कारः षोढ़ा यस्मिन् प्रदृश्यते।
स मन्त्रः सिद्धिहीनः स्यान्मन्दः पङ्क्त्यक्षरो मनुः॥ ८३

त्रिंशदिति। चतुःशताक्षरः चतुरधिकशताक्षरः मध्यपदलोपी। केचित् चतुःशताक्षर इति चत्वारि शतानि अक्षराणि यस्य इति व्याचक्षते। तन्न। ग्रन्थान्तरविरोधात्।

त्रिंशदर्णं शतार्णं वा चतुःषष्ट्यक्षरन्तथा।
चतुरूर्द्धं शतं वापि वृद्ध इत्यभिधीयते॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—त्रिंशद् यत्र शतार्द्धं वा चतुःषष्टिशतं चतुः।
शतानि सन्ति वर्णानां स मन्त्रो वृद्धसंज्ञकः॥ इति।

असावेवाग्रे वक्ष्यति अतिवृद्धलक्षणे—
चतुःशतान्यथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। इति।

तेन च विरोधः स्यात्। ग्रन्थान्तरे च। "क्षुद्रकर्म्मैव कुर्व्वन्ति वृद्धा स्ते" इति। ८० ॥

नवेति। ध्रुव ॐकारः। नवाक्षरत्वं ध्रुवयुक्तत्वमेकस्यैव। निस्त्रिंशो घातुक इत्यर्थः। पिङ्गलामते—नवाक्षरस्तु निस्त्रिंशो ध्रुवयुक्तोऽपमृत्युदः। इति।

यस्येति। हृदयमन्त्रः नमः। शिरोमन्त्रः स्वाहा। शिखा वषट्। वर्म्म हुँ। शिवो हं। शक्त्यर्णः स इति। विकल्पद्वयमध्य एव। अत्र "संस्याताम्" इति प्रामादिकः पाठः। "न स्याताम्" इति साम्प्रदायिकः। तदुक्तम्—

हृच्छिरोऽन्ते शिखा वर्म्म मध्ये नेत्रास्त्रकेऽथवा।
शिवशक्त्यात्मकौ वर्णौ न स्तौ यस्य स मन्त्रराट्।
निर्बीज इति सम्प्रोक्तः सर्व्वकर्म्मसु गर्हितः॥ इति।

तन्त्रान्तरे तु—निर्बीजस्तु समाख्यात आदावोङ्कारवर्जितः। इति ॥८१॥८२॥

एष्विति निर्बीजलक्षणे तन्त्रान्तरोक्तादिग्रहणसूचनार्थम्। तदाह एष्विति। आदिमध्यावसानेषु एषां समुच्चयः। षोढ़ेत्यत्रापि स्थानत्रये मिलित्वा षट्।

मन्द इति। पङ्क्त्यक्षरो दशाक्षरः। तदुक्तम्—"दशाक्षरो भवेन्मन्दः" इति। तन्त्रान्तरे—"प्रभाहीना मन्दाः" इति ॥ ८३ ॥

कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः ।
द्विवर्णः सत्त्वहीनः स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः ॥ ८४
षड़क्षरो बीजहीनस्त्वर्द्धसप्ताक्षरो मनुः ।
सार्द्धद्वादशवर्णो वा धूमितः स तु निन्दितः ॥ ८५
सार्द्धबीजत्रयस्तद्वदेकविंशतिवर्णकः ।
विंशत्यर्णस्त्रिंशदर्णो यः स्यादालिङ्गितस्तु सः ॥ ८६
द्वाविंशदक्षरो मन्त्रो मोहितः परिकीर्त्तितः ।
चतुर्विंशतिवर्णो यः सप्तविंशतिवर्णकः ॥ ८७
क्षुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्णकः ।
एकादशाक्षरो वापि पञ्चविंशतिवर्णकः ॥ ८८
त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रो दृप्त उदाहृतः ॥ ८९

कूट इति। तदुक्तम्—"कूट एकाक्षरोऽथवा निरंशः स भवेन्मन्त्रः" इति।
द्विवर्ण इति। तदुक्तम्—"द्व्यक्षरः सत्त्ववर्जितः" इति।

अन्यत्र तु—"सत्त्ववर्जिता स्तमसोत्कटाः" इति।

चतुर्वर्ण इति चतुर्बीजः।

पिङ्गलामते विशेषः—

ध्रुवहीनश्चतुर्बीजैः षड्भिर्वा केकरो मतः। इति ॥ ८४ ॥

षड्वर्ण इति। अन्यत्र—"बीजवर्जिता ॐकाररहिताः" इति।
सार्द्धेति। अत्रार्द्धसप्ताक्षरत्वम् अर्द्धद्वादशवर्णत्वञ्च अन्ते व्यञ्जनसत्त्वाद् ज्ञेयम्।

सार्द्धबीजत्रयस्तद्वदिति। बीजं वर्णः। तद्वद्धूमित इत्यर्थः। तदुक्तम्—

अर्द्धसप्ताक्षरो मन्त्रः सार्द्धद्वादशवर्णकः।

धूमितः स समाख्यातः सार्द्धवर्णत्रयोऽथवा ॥ इति।

त्रिंशदर्णस्य दुष्टत्वमालिङ्गितत्वञ्च तथैव।

दृप्त इति। उद्देशावसरे अतिदृप्तस्योद्दिष्टत्वात् लक्षणावसरे दृप्तलक्षणं कथं क्रियते इति न मन्तव्यम्। सत्यप्युपसर्गेऽप्यर्थाभेदात्। तदुक्तम्—

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते॥ इति।

षड्विंशत्यक्षरो मन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा।
त्रिंशदेकोनवर्णो वाऽप्यङ्गहीनोऽभिधीयते ॥ १००
अष्टाविंशत्यक्षरो वा एकत्रिंशद्यथापि वा।
अतिक्रुद्धः स कथितो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु ॥ १०१
त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशद्यथापि वा।
अतिक्रूरः स कथितो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु ॥ १०२
चत्वारिंशतमारभ्य त्रिषष्टिर्यावदापतेत्।
तावत्संख्या निगदिता मन्त्राः सव्रीड़संज्ञकाः ॥ १०३
पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः।
एकोनशतपर्य्यन्तं पञ्चषष्ट्यक्षरादितः ॥ १०४
ये मन्त्रास्ते निगदिताः स्थानभ्रष्टाह्वया बुधैः।
त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशाक्षराः ॥ १०५
विकला स्तेऽभिधीयन्ते शतं सार्द्धं शतन्तु वा।
शतद्वयं द्विनवतिरेकहीनाथवापि सा ॥ १०६

मन्त्रमुक्तावल्यां तथोक्तम्—

चतुर्विंशाक्षरं वाथ मन्त्रमेकादशाक्षरम्।
शतार्द्धार्द्धं त्रयोविंश मतिद्दप्तन्तु तं विदुः॥ इति ॥ ८५-८८ ॥

षड्विंशतीति। त्रिंशतः एक ऊनो येषु पश्चाद् बहुब्रीहिः। अङ्गहीनो मन्त्रमुक्तावल्याम्—"अष्टत्रिंशदक्षरः" इति चतुर्थोऽप्युक्तः ॥ १००-१०२ ॥

चत्वारिंशतमिति। चत्वारिंशदक्षरमारभ्य एकैकाक्षरवृद्ध्या चतुर्विंशतिप्रकारः सव्रीड़ः। मन्त्रमुक्तावल्याम्—"चतुःषष्ट्यक्षरं यावत्" इति ॥ १०३ ॥

एकोनेति। पञ्चषष्ट्यक्षर आदिर्यस्येत्येतद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः। इतः पञ्चषष्ट्यक्षरादितिवा छेदः। तस्य पूर्व्वं शान्तमानसतोक्ता। मन्त्रमुक्तावल्यामपि—

पञ्चषष्ट्यक्षरा ये च यावदेकोनकं शतम्। इति।

तेन स्थानभ्रष्ट एकैकाक्षरवृद्ध्या चतुस्त्रिंशत्प्रकारः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

शतमिति। शतद्वयं द्विनवतिरित्येकः सार्द्धशतद्वयं द्विनवतिरेकहीना

शतत्रयं वा यत्संख्या निःस्नेहास्ते समीरिताः ।
चतुःशतान्यथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम् ॥ १०७
अतिवृद्धः प्रयोगेषु परित्याज्यः सदा बुधैः ।
सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डका पीड़िताह्वयाः ॥ १०८
द्विसहस्राक्षरा मन्त्रा खण्डशः शतधा कृताः ।
ज्ञातव्याः स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥ १०९
तथा विद्याश्च बोद्धव्या मन्त्रिभिः काम्यकर्मसु ।
दोषानिमानविज्ञाय यो मन्त्रं भजते जड़ः ।
सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि ॥ ११०

तेनैकाधिका नवतिः शतत्रयञ्च । एवं पञ्च पञ्च प्रकाराः ।
पिङ्गलामते तु—

एकद्वित्रिशतैर्वर्णैर्युक्ता निःस्नेहस्तत्रयः । इति

त्रिप्रकार एव । मन्त्रमुक्तावल्यां षष्ठोऽप्युक्तः: "त्रिशतं त्वेकवर्जितम्" इति । केचन शतद्वयमित्येकः प्रकारः । द्विनवति रित्यन्यः । सा एकहीना एकाधिक नवति रित्यपरः प्रकार इत्यूचुः । तन्न । षट्षष्टिप्रभृतीनां एकोनशत पर्य्यन्तं स्थान-भ्रष्टाह्वयत्वस्योक्तत्वात् । त्रिंशद्वर्णवत् एकस्यैव दोषद्वयदुष्टत्वं भविष्यतीति चेत् तन्न । तत्र शतादारभ्याधिकस्यैव शतत्रय पर्य्यन्तमुक्तत्वात् । यत्संख्येति सर्व्वत्र सम्बध्यते । येषां मन्त्राणां संख्या शताधिकास्ते निःस्नेहा इति सम्बन्धः ।

योगेषु प्रयोगेषु ये दण्डकास्ते स्तोत्ररूपास्ते पीड़िताह्वया ज्ञातव्या इति सम्बन्धः ॥ १०६-१०८ ॥

ननु मन्त्राणामेवैते दोषा उक्ता विद्यास्तु निर्दोषा इति आशङ्क्य आह मन्त्रा एते इति । यथा मन्त्रा एते स्थिताः सदोषाः तथा मन्त्रिभिर्विद्या अपि बोद्धव्याः । तदुक्तम्—यथा मन्त्रा स्तथा विद्या भेदभिन्नाः परस्परम् ।

ज्ञातव्या देशिकेन्द्रेण नानातन्त्रेषु भाषिताः ॥ इति ।

काम्यकर्मस्वित्यनेन मुक्त्यर्थं मन्त्रजपे एतद्दोषाभावाद्दशसंस्कारा अपि न कर्त्तव्याः । एतच्चोपलक्षणं । तेन वक्ष्यमाणलक्षणं शोधनादिकं मुक्त्यर्थं न कर्त्तव्यमिति ॥ ११० ॥

इत्यादिदोषदुष्टांस्तान् मन्त्रानात्मनि योजयेत् ।
शोधयेद्रूर्द्धपवनो बद्ध्वा योनिमुद्रया ॥ १११

इत्यादीत्यादिशब्दात् मीलितविपक्षस्थदारितमूकनम्नभुजङ्गमशून्यहतादयोदोषा ज्ञेयाः । तल्लक्षणानि यथा—

"मीलिताः कर्म्मण्यतिजड़ा मन्त्रा मन्त्रिणा योजिता अपि" ॥ इति ।

"विपक्षस्था रिपोः पक्षमाश्रिताः" इति ।

"आदिमध्यावसानेषु भ्रुवो यस्य न विद्यते ।

स दारित इति ख्यातः तन्त्रेऽस्मिन् कृत्तिवाससा ॥" इति ।

"न्यासं विना भवेन्मूकः" । "पल्लवेन विना मन्त्रो नम्नः संपरिकीर्त्तितः ।" इति ।

"ऋषिदैवतच्छन्दोभिः परित्यक्तो भुजङ्गमः ।" इति ।

"यस्य जापं शृणोत्यन्यः स मन्त्रः शून्य उच्यते ।" "शिरोहीनो हतः प्रोक्तः" इति ।

शोधनप्रकारमाह मन्त्रानात्मनीति । कार्य्यं कारणादनन्यदेवेति या भावना सा आत्मनि योजना । क्वचिन्मन्त्रान् स्वात्मनि योजयेदिति पाठः ।

प्रकारान्तरेण शोधनमाह शोधयेदिति । वक्ष्यमाणलक्षणां योनिमुद्रां बद्ध्वा मूलाधारोत्पन्नान् मन्त्रवर्णान् ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं गतागतानि कुर्व्वतो ध्यात्वा वायुधारणं कृत्वा सहस्रं जपेदिति शोधनप्रकारमाहुः ।

तदुक्तम्—"योनिं बद्ध्वा बीजं बिन्द्वादिपथेन चोन्मनीं प्राप्य तत्र सहस्रं मन्त्रं जपेत् स मन्त्रः प्रबुद्धः स्यात्" इति । योनिमुद्रालक्षणं यथा—

पार्ष्णिभागात् सुसंपीड्य योनिमार्गं तथा गुदम् ।
अपानमूर्द्ध्वमाकर्षेन्मूलबन्धो निगद्यते ॥
गुदमेढ्रान्तरं योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत् ।
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ इति ।

योनिस्थानमुद्रणात् योनिमुद्रात्वमस्याः । तदाहुः—

सेयं मयोक्ता खलु योनिमुद्रा बन्धश्च देवैरपि दुर्लभोऽस्याः ।
अनेन बन्धेन न साध्यते यन्नास्त्येव तत् साधकपुङ्गवस्य ॥
छिन्ना रुद्धाः कीलिताः स्तम्भिता ये सुप्ता मत्ता मूर्च्छिता हीनवीर्य्याः ।
दग्धास्त्रस्ताः शत्रुपक्षे स्थिता ये बाला वृद्धा गर्विता यौवनेन ॥
ये निर्बीजा ये च सत्त्वेन हीना खण्डीभूताश्चाङ्गमन्त्रै विहीनाः ।
एते मुद्राबन्धनेनैव योग्या मन्त्राः सर्व्वे वीर्य्यवन्तो भवन्ति ॥ इति ॥ १११ ॥

मन्त्राणां दशसंस्काराः कथ्यन्ते सिद्धिदायिनः।
जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनन्तथा॥ ११२
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः॥ ११३
मन्त्राणां मातृकामध्यादुद्धारो जननं स्मृतम्॥ ११४
प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः।
एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः॥ ११५

एवं न ये योगिनो योनिमुद्रानभिज्ञाः पवनधारणाशक्ताश्च तान् प्रति दशसंस्कारैः शोधनमाह मन्त्राणामिति। पिङ्गलामतेऽपि—

इत्यादिदोषसंयुक्ता विज्ञेया मन्त्रिणाणवः।
तस्मात् तद्दोषनाशाय क्रमः कोऽपि निगद्यते॥
जननं जीवनं बोधस्ताड़नं निर्मलीकृतिः।
आप्यायनाभिषेकौ च क्रियाङ्गैः सप्तभिर्ध्रुवम्॥
शोधिताः सकला मन्त्रा भवन्ति किल कामदाः। इति।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—अथास्मै प्रवदेन्मन्त्रं संस्कृतं सुमुहूर्त्तके।
सप्तैते मन्त्रसंस्कारा दुर्लभा भुवि मानवैः॥
जननं जीवनञ्चेत्यादिना।

अत्र तर्पणदीपनगोपनलक्षणास्त्रयः संस्काराः सामान्यतः प्रसिद्धा इति तान् विहाय सप्तेत्युक्तिरिति ज्ञेयम्॥ ११२॥ ११३॥

मन्त्राणामिति। मातृकामध्यादित्यनेनैतदुक्तं भवति। शुभे पीठादौ कुङ्कुमरोचनादिना मातृकाब्जं विलिख्य देयमन्त्रस्यैकैकमक्षरं मातृकाब्जत उद्धरणीयमिति।

तदुक्तम्—वर्णाब्जञ्च संलिख्य समुद्धरेन्मन्त्रजन्मैतत्। इति॥ ११४॥

प्रणवेति। तत्र प्रणवान्तरितत्वमेवम् ॐरां ॐरा ॐमा ॐय ॐन ॐमः। सुधीरित्यनेन शतावृत्त्येत्युक्तम्। तदुक्तम्—

प्रणवसहितांस्तु मन्त्रजवर्णान् प्रजपेच्छतावृत्त्या। एतज्जीवनमुक्तम्। इति। मन्त्रतन्त्रविशारदाः इत्यनेनान्येऽस्य बीजनमिति नाम आहुरित्युक्तं भवति। यत् पिङ्गलामते—प्रणवो बीजमित्युक्तं बीजान्ते तं नियोजयेत्।

अक्षरान्तरितं कृत्वा मन्त्रोऽसौ बीजितो मतः॥ इति॥ ११५॥

मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताड़येच्चन्दनाम्भसा।
प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताड़नं तदुदाहृतम्॥ ११६
विलिख्य मन्त्रं तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः।
तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद्यान्तेन बोधनम्॥ ११७
स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया।
अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद् विशुद्धये॥ ११८
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्।
मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणन्त्विदम्॥ ११९

मन्त्रेति। मन्त्रीत्यनेन भूर्ज्जे कुङ्कुमगोरोचनादिना मन्त्रवर्णान् विलिखेदित्युक्तम्। वायुना यमिति बीजेन। प्रत्येकं शतवारं ताड़येत्। तदुक्तम्—

भूर्ज्जे मन्त्राक्षराणि संलिख्य शतमप्येकैकं चन्दनाम्बुना।
वायुबीजेन ताड़येत् एतत्ताड़नमुक्तम्॥ इति॥ ११६॥

विलिख्येति। मन्त्रीत्यनेन भूर्ज्जे कुङ्कुमरोचनादिना लेखनमित्युक्तम्। करवीरजैरिति रक्तकरवीरजपुष्पैः। यान्तेन रमिति बीजेन। तदुक्तम्—

एतस्मिन् विलिखित मन्त्रवर्णसंख्याकरक्तकरवीरैः।
एतद्बोधनमुक्तं यद्धन्याद्वह्निबीजेन॥ इति॥ ११७॥

स्वतन्त्रेति। स्वतन्त्रोक्तविधानेन। शैवमन्त्रे शिवतन्त्रानुसारात् शक्तिमन्त्रे शक्तितन्त्रानुसारात् विष्णुमन्त्रे वैष्णवतन्त्रानुसारात् इति ज्ञेयम्। पूर्व्ववद् भूर्ज्जे मन्त्रवर्णान् विलिख्याऽभिषिञ्चेदिति। मन्त्रीत्यनेन अमुष्य मन्त्रस्यामुकमक्षरमभिषिञ्चामि नमः इति प्रयोग उक्तः। तदुक्तम्—

निजतन्त्रेरितमार्गादभिषिञ्चेत् पिप्पलप्रवालेन।
भूर्ज्जे विलिखितमन्त्रं शतमष्टौ चाभिषेकोऽयम्॥ इति।

पिङ्गलामते विशेषः—

मालतीकलिकाभिस्तु न्यस्याणुं[र्णं] कर्णिकोपरि।
अश्वत्थपल्लवैः शुद्धैस्तन्मन्त्राक्षरसम्मितैः।
अभिषेकं प्रकुर्व्वीत स्वतन्त्रे विहितं यथा॥ इति।

मालतीकलिकाभिर्मन्त्राक्षराणि विलिख्याभिषेकं कुर्य्यात्॥ ११८॥

सञ्चिन्त्येति। ज्योतिर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन। मन्त्रीत्यनेन मूलाधारात्

तारं व्योमाग्निमनुयुग् दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः।
कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः॥ १२०
तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्।
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम्॥ १२१
तारमायारमायोगे मनोर्दीपनमुच्यते।
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनन्त्वप्रकाशनम्॥ १२२

कुण्डलिनीमुत्थाप्य तद्द्वारा [तद्वह्निना] दोषदाह इत्युक्तम्। मलत्रयं सहजमागन्तुकं मायीयमिति। पिङ्गलामतेऽप्युक्तम्—

सहजागन्तुमायाख्यं ज्योतीरूपेण निर्दहेत्।
मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री ततोऽसौ निर्मलो भवेत्॥ इति॥ ११८॥

ज्योतिर्मन्त्रमाह तारमिति। तारः प्रणवः। व्योम हकारः। अग्नी रेफः। मनुः औ। एतद्युग् दण्डी अनुस्वारयुक्त इति मन्त्रविशेषणम्। "दण्डि" इति पाठे व्योमविशेषणम्। तदुक्तं निघण्टुमातृकायाम्—

अमक्रूरेशको दण्डी बिन्दुकः कामगुह्यकः।
कम्बुः प्राचीनयोनिश्च सौख्यदुःखप्रबन्धकः॥ इति।

एवमग्रेऽपि दण्डशब्दवाच्यत्वं बिन्दोर्ज्ञेयम्। कुशेति। जप्तेनाष्टोत्तरशतमिति। लेखनं पूर्ववदेव। तेनेत्युभयत्र सम्बध्यते। तदुक्तं पिङ्गलामते—

अष्टोत्तरशतालब्धं विशुद्धं कुशवारिणा।
आप्यायितो भवेन्मन्त्रः प्रत्यर्णं प्रोक्षितो यदि॥ इति।

विधिवदिति प्रत्यर्णं सप्तधा। केचन तेन मन्त्रेणेति ज्योतिर्मन्त्रेण इति व्याचक्षते। तदसत्। ग्रन्थान्तरविरोधात्। तदुक्तम्—

आप्यायनं स्वजप्तैः प्रत्यर्णं कुशपयोभिः स्यात्। इति।

तेन मूलमन्त्रेणेत्यर्थः। तत्र प्रकारः। देयमन्त्रमुच्चार्य अमुं मन्त्रं तर्पयामि नमः इति जलेन तर्पणं कुर्य्यादिति। इदमेव मन्त्रतर्पणमित्यर्थः। तदुक्तम्—

तर्पयामि पदं योज्यं मन्त्रान्ते लिष्ट[ष्वेषु]नामसु। द्वितीयान्तेषु तु पुनः। इति।

अन्यत्रापि सर्व्वत्र तर्पणेऽयमेव प्रकारो द्रष्टव्यः। इदमप्यष्टोत्तरं शतम्॥ १२०॥ १२१॥

तारेति। तारः प्रणवः ॐ। माया शक्तिः। रमा श्रीँ।

संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्व्वत[म]न्त्रेषु गोपिताः।
यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥ १२३
स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलं भजेन्मनुम्।
प्रापलोभात्पटुः प्राज्यं रुद्रस्याद्रि रुरुः करम् ॥ १२४
लोकलोपपटुः प्राप खलौ द्यो भेषु भेदिताः।
वर्णाः क्रमात् स्वरान्त्यौ तु रेवत्यंशगतौ स[त]दा ॥ १२५

मन्त्रस्यान्ते भवेन्नामयोगः प्रोच्चाटने मतः।

इति योगलक्षणस्योक्तत्वादत्र मन्त्र एव नामस्थानीयः। तेन "इमानि बीजान्यादौ कृत्वा मन्त्रं जपेत् सप्तवारम्" इत्याचार्य्याः। सम्प्रदायेनेति। सम्प्रदायः प्रति संस्कारं मयोक्तोऽनुसन्धेयः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

अथ निर्गुणोपासनाङ्गभूतसगुणोपासनायां प्रवृत्तस्य अवान्तरविचारं दर्शयति स्वतारेति। स्वं नाम तस्य तारा नक्षत्रम्। एवमग्रेऽपि—

दुष्टर्क्षराशिभूतारिवर्णप्रचुरमन्त्रकम्।
सम्यक् परीक्ष्य तं यत्नाद्वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥

इत्युक्तेः तत्र तारामैत्रीज्ञानाय अक्षरेषु नक्षत्राणि कथयति प्रापेति। अत्र ग्रन्थकारस्य वाररुचः सङ्केतोऽभिप्रेतः। स यथा—

कटपयवर्गभवैरिह पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः।
नञि च शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथिते ॥ इति।

अत्र कटौ नववर्णौ पाद्यः पञ्चार्णः योऽष्टार्णौ हान्तः। पिण्डं संयुक्ताक्षरम्। तत्रान्त्येनाङ्कः। प्रा २ प १ लो ३ भा ४ त्प १ टु १ प्रा २ ज्यं १ रु २ द्र २ स्या १ द्रि २ रु २ रुः २ क १ रं २ लो ३ क १ लो ३ प १ प १ टु १ प्रा २ प १ ख २ लौ ३ द्यो १। एवमुक्तद्वाव्यक्षरेषु अश्विन्यादयो ज्ञेयाः। भेषु नक्षत्रेषु क्रमाद् वर्णा भेदिताः विभागेन दर्शिता इत्यर्थः। तदेत्युत्तरत्र सम्बध्यते। अत्र धकारद्यकारयोर्नागरलिपौ समानत्वात् भ्रान्तिकृतो धकारपाठः। तेन द्य इति एकाङ्कः संगृहीतः। स्वरान्त्यौ अं अः रेवत्यंशगतौ। अतो रेवत्यां अं अः ल इत्यक्षरत्रयम्। रेवत्यंशगतावितिपदेनैवोक्तेरङ्केषु न संगृहीतम्। यथा वक्ष्यमाणे राश्यक्षरकथने वालं गौरं खुरमिति। रेफेण कन्यायामक्षरद्वयमेवोक्तम्। अन्येषां कन्यायां शादय इति पदेनैवोक्तेः। तद्वदत्रापीत्यवधेयम। उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे लकारेणाङ्कत्रयं गृहीतम्।

जन्मसम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको बधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥ १२६

तेन षसहाक्षराणि । तत्र षकारस्य चकारांशत्वात् चकारोऽपि तेनैव गृहीतः । तेनात्राक्षरचतुष्कम् । तदुक्तमाचार्य्यैः—

तत: क्षकारः सञ्जातो नृसिंहस्तस्य देवता ।
स पुनः षसहैः सार्द्धं परप्रोष्ठपदं गतः ॥ इति ।

ईशानशिवेऽपि—प्रियलवकटरम्या श्री प्रिया राचिरन्या
खगकुलकटकस्त्री पात्रवालेतिसंख्यान् । इति ।

नारायणीये तु—राज्येत्यादि षड्विंशतिभेषु वर्णानुक्त्वा श्रमसावन्त्यभे उक्तौ । तत्र केचित्तु ल्वाविति पठित्वा व्याख्यान्ति लकारेणाङ्कत्रयं वकारेणाङ्कचतुष्टयमिति । तदसत् । सङ्केतविरोधात् । सङ्केते हि पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्का इत्युक्तम् । एतदभिप्रायेणैव द्विवचनकल्पनम् । तदपि भ्रमेणैव । यतः सङ्केताक्षरेषु साधुत्वार्थं प्रथमैकवचनमेव युक्तम् । नतु संयोगं कृत्वा द्विवचनम् । तथा कुत्राप्यदर्शनात् । अतएवायं पाठोऽपेक्षितार्थद्योतनिकादिभिष्टीकाभिरुपेक्षितः । अपरे ब्वाविति पठित्वा वदन्ति—पवर्गीयबकारेणाङ्कत्रयम् उत्तरेणान्तस्थीयवकारेणाङ्कचतुष्टयमिति । तदपि प्रपञ्चसारेशानादिग्रन्थविरुद्धम् । ततोऽयमेव पाठो नारायणीयेऽपि । परन्तु व्याख्यातुस्तत्र भ्रमः । प्रथमोऽन्तस्थो वकारस्तेन चतुःसंख्या द्वितीयः पवर्गी तेन त्रिसंख्येति सर्व्वं समञ्जसम् । देवदेवेशीकारेण तु प्रपञ्चसारादिविरोधपरिहारार्थं फुल्ला इति पठित्वा तत्र प्रथमलकारेणाङ्कत्रयम् उत्तरलकारेणाङ्कत्रयं गृहीतमिति व्याख्यातम् । तदपि सङ्केतविरुद्धम् । सङ्केते पिण्डेनाङ्कद्वयस्याग्रहीतत्वात् । एतेन अ आ अश्विनी । इ भरणी । ई उ ऊ कृत्तिका । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

स्वनामाद्यक्षरादित इति वक्ष्यमाणमत्रापि योजनीयम् । तेनायमन्वयः तदा वर्णभेदे स्वनामाद्यक्षरादितः जन्मादीनि पुनः पुनः प्रादक्षिण्येन मन्त्राद्यक्षरावधि गणयेदिति शेषः । तेन यस्मिन्नक्षत्रे साधकनामाद्यक्षरं तदारभ्य मन्त्राद्यक्षरनक्षत्रं यावत् प्रादक्षिण्येन गणनं कृत्वा फलं विचारयेत् इत्यर्थः । तदुक्तम्—

प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाख्याक्षरात् सुधीः । इति ।

अन्यत्रापि—एकादिनवपर्य्यन्तं स्वाख्याद्यर्णप्रपूर्व्वकम् ।
यावन्मन्त्राक्षरं धिष्ण्यं फलं तावद् विचारयेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—एवं विभक्तवर्णेषु नक्षत्राणि प्रकल्प्य च ॥
आरभ्य जन्मनक्षत्रं मन्त्रतारावसानकम् ।

इदं तु राशिनामप्रसिद्धनाम्नोरैक्ये ज्ञेयम् ।

विभज्य नवशो राम विशिखाचलमन्त्रकाः ।

वर्ज्याः शिष्टाः समिष्टार्थसिद्धिदाः स्युर्जपादिभिः । इति ।

आद्यद्वतीय पञ्चमसप्तमान् वर्जयित्वा शेषं शुभम् । तदुक्तम्—"त्यक्त्वा विपच्चादिमसप्ततारा:" इति । अन्यत्रापि—

रसाष्टनव भद्राणि युगयुग्मगतान्यपि ।

इतराणि न भद्राणि ज्ञातव्यं तन्त्रकोविदैः ॥ इति ।

केचनाद्यमपि शुभमिच्छन्ति । तदुक्तम्—

विपद् बधः प्रत्यरिश्च परित्याज्या मणीषिभिः । इति ।

इदन्त्वाद्यजन्मविषयम् । अत्र तारामैत्रीविचारे योनिमैत्री गणमैत्री चावश्यं विचारणीया । यतस्तयोरपि नक्षत्रात्मकत्वात् । स्वकुलान्यकुलविचारोऽपि ।

पिङ्गलामते—तथैकगणनक्षत्रं स्वकुलं ह्यकुलं परम् । इत्युक्तेः ।

तथा मन्त्रमुक्तावल्यामपि स्वकुलान्यकुलविभागकथने तथैकगणनक्षत्रमपि स्वकुलमित्युक्तम् । तत्र योनिमैत्री यथा—

अश्वेमाज फणिद्वयं श्वद्वयभुङ्मेषौतवो मूषिक-

श्चाखुर्गौः क्रमश स्ततोऽपि महिषी व्याघ्रः पुनः सैरिभः ।

व्याघ्रैणौ मृगमण्डली कपिरथो वभ्रुद्वयं वानरः

सिंहाश्वौ मृगराट् पशुश्च करटी योनिस्तु भानामियम् ॥ इति ।

अत्राभिजिदपि गृहीत इति कृत्वा अष्टाविंशतिः । अश्व१ हस्ती२ मेषः३ सर्पः ४।५ श्वा ६ मार्जारः ७ मेषः ८ मर्जार ९ मूषिकः १०।११ गौः १२ महिषी १३ व्याघ्रः १४ महिषी १५ व्याघ्रः १६ मृगः १७।१८ श्वा १९वानरः २० नकुलः २१।२२ वानरः २३ सिंहः २४ अश्वः २५ सिंहः २६ गौः २७ हस्ती २८ ।

विरोधस्तु—गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणञ्च वभ्रूरगं

वैरं वानरमेषकं च सुमहत् तद्वद्विड़ालोन्दुरम् । इति ।

जन्मनक्षत्रयोन्या वै मारणानि यथातथम् ।

कृतानि न चिरेणैव सिद्धिदानि महेश्वरि ॥ इति ।

कार्य्यान्तरोपयोगिताऽप्यस्योक्ताऽन्यत्र । गणमैत्री यथा । तत्र मनुष्यादिगणनक्षत्राणि एकविंशे वक्ष्यति । फलन्तु यथा—बध्यघातकता मता ।

मनुष्यराक्षसानान्तु विरोधो देवरक्षसाम् ।

प्रीति र्देवमनुष्याणां स्वेन स्वेनापि साम्यता ॥ इति ॥ १२६ ॥

वालं गौरं खुरं शोणं शमी शोभेति राशिषु।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः॥ १२७
लग्नं धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः।
मरणं धर्म्मकर्म्मायव्यया द्वादशराशयः॥ १२८
चतुरस्रे लिखेद्वर्णांश्चतुःकोष्ठसमन्विते।
अकारादिक्षकारान्तान् स्वनामाद्यक्षरादितः॥ १२९

अथाक्षरेषु राशिविभागमाह वालमिति। वा ४ लं ३ गौ ३ रं २ खु २ रं २ शो ५ णं ५ श ५ मी ५ शो ५ भा ४ इति राशिषु वर्णा भेदिताः विभागेनोक्ताः। कन्यायां स्वरान्त्यौ वर्त्तेते शादयश्च स्थिताः। अत्रादिशब्देन शषसहला गृह्यन्ते। क्षकारस्य मीने प्रवेशः।

यदाहुराचार्य्याः—अमः शवर्गलेभ्यश्च सञ्जाता कन्यका मता। इति।

तथा—चतुर्भिर्य्यादिभिः सार्द्धं स्यात् क्षकारस्तु मीनगः। इति।

अनेन अ आ इ ई मेषः इत्यादि ज्ञेयम्॥ १२७॥

द्वादशराशय इति फलफलिनोरैक्योपचारात्। अत्र प्रकारः। साधकनामाद्यक्षरं यत्र राशौ तं राशिमारभ्य मन्त्राद्यक्षरं यत्र राशौ तत्पर्य्यन्तं गणनीयम्। षष्ठाष्टमद्वादशस्थानानि निन्द्यानि। तदुक्तम्—

साध्याख्याक्षरराश्यन्तं गणयेत् साधकाक्षरात्।
नैधनारिव्ययाधीना ये वर्णास्ते न शोभनाः॥ इति।

यत्तु—एकपञ्चनव बान्धवाः स्मृता युग्मषष्ठदशमास्तु सेवकाः।
पोषकास्त्रिमुनिरुद्रसम्मिता द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः॥

इति वचनं तद्राशिफलप्रकरणपठितं चेत् तदा स्वजन्मराशिमारभ्य मन्त्रराशिपर्य्यन्तं गणनीयमिति भिन्न एव प्रकारः। तदुक्तम्—

राश्यर्णादिकमन्त्राणां सराशिर्जन्मराशितः।
विचार्य्य मनुराश्यन्तं रिपुहीनं मनुं जपेत्॥ इति।

यदि राशिप्रकरणपठितं न भवति तदा वक्ष्यमाणअकडमचक्रफलत्वेन व्याख्येयमिति रहस्यम्॥ १२८॥

सिद्धादिमन्त्रशोधन प्रकारमाह चतुरस्र इति। मन्त्री मन्त्रशास्त्रसम्प्रदायाभिज्ञः। कुर्य्यात् सिद्धादिभिः पुनः सिद्धादीन् इति वक्ष्यमाणत्वात् षोड़शकोष्ठोद्धारः

सिद्धादीन् कल्पयेन्मन्त्री कुर्य्यात् सिद्धादिभिः पुनः।
सिद्धादीन् सिद्धिदः सिद्धो जपात् साध्यो हुतादिभिः।
सुसिद्धः प्राप्तिमात्रेण साधकं भक्षयेदरिः॥ १३०

सूचितः। तत्र प्रागपरोत्तरदक्षिणायताः पञ्च रेखाः कुर्य्यात्। तदा षोड़शकोष्ठानि सम्पद्यन्ते। तत्र वर्णान् लिखेत्। एकैकान्तरितमिति शेषः। लेखनप्रकारस्तु प्रथमचतुष्कप्रथमे प्रथमम्। प्रादक्षिण्येन द्वितीयप्रथमे द्वितीयम्। प्रादक्षिण्येन तृतीयप्रथमे तृतीयम्। चतुर्थप्रथमे चतुर्थम्। एवं प्रादक्षिण्येन प्रथमद्वितीये पञ्चमम्। द्वितीयद्वितीये षष्ठम्। तृतीयद्वितीये सप्तमम्। चतुर्थद्वितीयेऽष्टमम्। एवं प्राक्षिण्येन प्रथमतृतीये नवमम्। द्वितीयतृतीये दशमम्। तृतीयतृतीये एकादशम्। चतुर्थतृतीये द्वादशम्। एवं प्रथमचतुर्थे त्रयोदशम्। द्वितीयचतुर्थे चतुर्दशम्। तृतीयचतुर्थे पञ्चदशम्। चतुर्थचतुर्थे षोड़शं न्यसेत्। एवं स्वरलिखनं कृत्वा तेनैव क्रमेण काद्यक्षराण्यपि लिखेत्। तदुक्तं कादिमते—

प्रथमप्रथमे त्वाद्यं द्वितीयप्रथमे तथा।
द्वितीयमन्यतस्त्वान्यत् तथान्यदपि कल्पयेत्।
तत्तत्कोष्ठेषु विलिखेत् तत्तत्पञ्चममक्षरम्॥ इति।

तन्त्रान्तरे च—कोष्ठचतुष्कचतुष्टयईशाद्येशेषु लिखतु चतुरोऽन्तः।
आग्नेयेषु तथैव नैर्ऋत्येष्वेवमानिलेषु पुनः॥
कादीन् वर्णान् कोष्ठेषु च तेष्वेवमेव लिखतु सुधीः।
आवृत्त्या तु चतुर्थ्यां नैर्ऋत्येशे समापयेन्मतिमान्॥
यस्य च नामाद्यर्णं यत्र चतुष्के तदादि तस्यैव।
तस्माच्चतुश्चतुष्कं विज्ञेयं क्रमश एव सिद्धादि॥
सिद्धादिषु च चतुर्ष्वप्येवं सिद्धादि तेषु विज्ञेयम्॥ इति।

अस्य प्रयोजनमाह स्वनामेति। स्वनामाद्यक्षरकोष्ठमारभ्य मन्त्राद्यक्षरकोष्ठं यावदिति शेषः। सिद्धादीनित्यादि। शब्दार्थफलकथनावसरे स्वयमेव प्रकटयिष्यति। कल्पयेदिति। एवं यत्र चतुष्के स्वनामाद्यक्षरं तत्सिद्धचतुष्कम्। ततः प्रादक्षिण्येन साध्यादिचतुष्कत्रयमिति। मन्त्री कुर्य्यात् सिद्धादिभिः पुनः सिद्धादीन् इति। यत्र चतुष्ककोष्ठे स्वनामाद्यक्षरं तत् सिद्धसिद्धकोष्ठम्। ततस्तस्मिन्नेव चतुष्के प्रादक्षिण्येन कोष्ठत्रये सिद्धसाध्य-सिद्धसुसिद्ध-सिद्धारीनिति कल्पयेत्। अस्मिन्नेव चतुष्के यदि मन्त्राद्यक्षरमपि स्यात् तदा अनयैव गणनया

सिद्धार्णा बान्धवाः प्रोक्ताः साध्यास्ते सेवकाः स्मृताः।
सुसिद्धाः पोषका ज्ञेयाः शत्रवो घातका मताः॥ १३१

सिद्धम्। यद्यस्मिन् चतुष्के स्वनामाद्यक्षरं प्रादक्षिण्येन द्वितीयचतुष्के मन्त्राद्यक्षरं तदा पूर्व्वचतुष्के यस्मिन् कोष्ठे नामाद्यक्षरम् अत्र द्वितीयचतुष्केपि तदेव कोष्ठमारभ्य प्रादक्षिण्येन साध्यसिद्ध-साध्यसाध्य-साध्यसुसिद्ध-साध्यारीन् इति कल्पयेत्। यदि पुनः स्वनामाद्यक्षरचतुष्कात् प्रादक्षिण्येन तृतीयचतुष्के मन्त्राद्यक्षरं तदा पूर्व्ववत् तत् कोष्ठादेव प्रादक्षिण्येन सुसिद्धसिद्धसुसिद्धसाध्यसुसिद्धसुसिद्ध-सुसिद्धारीन् इति कल्पयेत्। यदि पुनः स्वनामाद्यक्षरचतुष्कात् प्रादक्षिण्येन चतुर्थचतुष्के मन्त्राद्यक्षरं तदा पूर्व्ववत् तत् कोष्ठादेव प्रादक्षिण्येन अरिसिद्ध-अरिसाध्य-अरिसुसिद्ध-अर्य्यरीन् इति कल्पयेत्। नन्वत्र द्वितीयादि चतुष्के तमेव कोष्ठमारभ्य गणनमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् उच्यते। प्रकृतिक्रम एव नियामकः। स च पञ्चमाध्याये प्रथमचरणे।

प्राप्तानां हि पदार्थानां विकृतौ क्रमचिन्तनम्।
ते च सक्रमका एव प्राप्यन्ते नोदकादिषु।
नैराकाङ्क्ष्यात् क्रमस्तेषां न भूयोऽन्यः प्रकल्प्यते। इत्यादिनोक्तम्।

तत्र किं नाम ग्राह्यमित्यपेक्षायां पिङ्गलामते—

प्रसिद्धं यन्नवेन्नाम किंवास्य जन्मनाम च।
यतीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृतं भवेत्।
नाम्नस्तस्यैव वर्णानि विभक्तानि च कारयेत्॥ इति।

अन्यत्रापि—लोके प्रसिद्धनामाथ मात्रा पित्रा तथा कृतम्। इति।

अन्यत्रापि—सुप्तो जागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते।
वदत्यन्यमनस्कोऽपि तन्नाम ग्राह्यमत्र तु॥ इति।

अन्यत्रापि—मात्रा पित्रा कृतं नाम शोधनीयं प्रयत्नतः। इति।

अन्ये त्वत्र जन्मनामैव ग्राह्यमित्यूचुः। तदुक्तम्—

जन्मर्क्षाक्षरतो वीक्ष्यं तत्र मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठकैस्त्वेक इति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो जन्मभाक्षरात्।
सिद्धसाध्यसुसिद्धारि क्रमाज्ज्ञेयं विचक्षणैः॥ इति।

जन्मनि जन्मकाले यन्नक्षत्रमश्विन्यादि तेषामक्षराणि "चुचेचोला अश्विनी प्रोक्ता"

इत्यादीनि तस्मात् तदारभ्य तेन जन्मनामाद्यक्षरमारभ्येत्यर्थः । एवं जन्मभाक्षरादित्वत्रापि ज्ञेयम् । भयञ्च जन्मनामप्रसिद्धनाम्नोः विकल्पो ज्ञेयः । किंवाख्येत्युक्तेः । सिद्धिद इति जपात् सिद्धः । हुतादिभिः साध्यः सिद्धिदः । प्राप्तिमात्रेण सुसिद्धः सिद्धिद इति सम्बन्धः । आदिशब्देन तर्पणादि । सिद्धसिद्धादिफलम् पिङ्गलामतोक्तं यथा—

यथोक्तात् सिद्धसिद्धस्तु तत्साध्यो द्विगुणाज्जपात् ।
जपार्द्धात् तत्सुसिद्धस्तु तदरिर्बान्धवापहः ॥
द्विघ्नाज्जपात् साध्यसिद्धस्तत्साध्यस्तु निरर्थकः ।
तत्सुसिद्धः सार्द्धजपात् तदरिर्गोत्रजापहः ॥
सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाज्जपात् ।
तत्सुसिद्धो ग्रहादेव तदरिर्ज्ञातिजातिहा ॥
अरिसिद्धः सुतं हन्यादरिसाध्यस्तु कन्यकाम् ।
तत्सुसिद्धस्तु पत्नीघ्नस्तदरिः साधकापहः ॥ इति ।

पिङ्गलामते प्रत्यक्षरं सिद्धादिगणनोक्ता ।

मातापितृकृतं नाम यद्वाप्यभिजनैः कृतम् ।
विश्लिष्य तस्य वै वर्णान् स्वरवर्णविभेदतः ॥
तथैव मन्त्रबीजानि ततः शोधनमारभेत् ।
बिन्दुद्विबिन्दुकोपध्मानीय जिह्वाङ्घ्रिसम्भवान् ॥
संहतोच्चारणप्राप्त मधिकाक्षरमेव च ।
अपभ्रंशाक्षरं लक्ष्मी त्यक्त्वा षण्ढचतुष्टयम् ॥
मन्त्राक्षरैः सहैकैकं नामवर्णान् विशोधयेत् ।
व्यञ्जनैर्व्यञ्जनान्येव स्वरैः सार्द्धं स्वरांस्तथा ॥
आद्यमाद्येन संशोध्य द्वितीयेन द्वितीयकम् ।
मन्त्रे वाऽप्यथवा नाम्नि वर्णाः स्युर्विषमा यदा ॥
तदा मन्त्रं समारभ्य समं यावत् प्रयोजयेत् ।
आद्यन्तयोः सिद्धवर्णौ मन्त्रे यस्मिन् वरानने ॥
अचिरेणैव कालेन स भवेत् सर्व्वसिद्धिदः ।
साध्यान्तादियुतो यस्तु सोऽतिकृच्छ्रेण सिध्यति ॥
आदावन्ते सुसिद्धस्तु सर्व्वकामविभूतिदः ।
आदावन्ते रिपुर्यस्य भवेत् त्याज्यः स मन्त्रकः ॥

आदौ सिद्धोऽन्त्यसाध्यो यो द्विगुणेन स सिद्ध्यति।
आदौ सिद्धः सुसिद्धान्त्यो यथोक्तात् सिद्ध्यते जपात्॥
आदौ सिद्धोऽन्त्यशत्रुर्यः स त्याज्यो मन्त्रवित्तमैः।
साध्यादिश्चैव सिद्धान्त्यः त्रिगुणात् सिद्ध्यते जपात्॥
आदौ साध्यः सुसिद्धान्त्यः प्रोक्तमार्गेण सिद्ध्यति।
आदौ साध्योऽन्त्यशत्रुर्यस्तं यत्नात् परिवर्जयेत्॥
सुसिद्धादिस्तु सिद्धान्त्यो यथोक्तादेव सिद्ध्यति।
सुसिद्धादिस्तु साध्यान्त्यश्चतुर्गुणमपेक्षते॥
सुसिद्धादिश्चान्तशत्रुर्मध्यमः परिकीर्त्तितः।
आद्यारिस्त्वन्तसिद्धादिः सोऽपि त्याज्योऽत्रकर्मणि॥
आदौ मध्ये तथा चान्ते सिद्धः शुभफलप्रदः।
सर्व्वसाध्य उदासीनः प्रोक्तस्तन्त्रे स्वयम्भुवा॥
स्थानत्रितयसुसिद्धः सर्व्वानर्थांश्च साधयत्येव।
स्थानत्रितयगतारिर्मन्त्रो मृत्युर्न सन्देहः॥
सिद्धादिः साध्ययुग्मान्तो व्यर्थ इत्युच्यते बुधैः।
सिद्धादिर्द्विसुसिद्धान्तः सर्व्वकार्य्यार्थसाधकः॥
सिद्धादिररियुग्मान्तो नाशकः सम्प्रकीर्त्तितः।
शत्रुर्भवति यदादौ मध्ये सिद्धस्तदन्तके साध्यः॥
कष्टेन कार्य्यसिद्धिस्तस्य फलं स्वल्पमेव भवेत्।
अन्ते यदि भवति रिपुः प्रथमे मध्ये च भवति साध्ययुगम्॥
कार्य्यं विलम्बितं स्यात् प्रणश्यति क्षिप्रमेवान्ते।
आद्यन्तयोर्यदा साध्यो मध्ये सिद्धः प्रजायते॥
आद्यन्तयोर्यदा सिद्धो मध्ये साध्यः प्रजायते।
तावुभौ साध्यसिद्धौ हि जपाधिक्येन सिद्ध्यतः॥
अरिसम्पुटितः सिद्धः सुसिद्धोऽपि तथा भवेत्।
सर्व्वनाशकरो ज्ञेयः साधकस्य न संशयः॥
सिद्धान्तरितसाध्यस्तु सुसिद्धान्तरितोऽथवा।
शीघ्रं सिद्ध्यति मन्त्रोऽयमीशानः स्वयमब्रवीत्॥
सिद्धान्तरितशत्रुस्तु सुसिद्धेनापि चेद्भवेत्।
नासौ रिपुर्भवेन्मन्त्रः किन्तु कष्टेण सिद्ध्यति॥

साध्यान्तरितसिद्धस्तु सुसिद्धोऽपि तथा यदि ।
सिद्धप्रत्यतीवकष्टेन साधकस्य न चान्यथा ॥
रिपुणाऽन्तरितः सिद्धः सुसिद्धोपि तथा यदि ।
ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
रिपुणा दूषितो[न्तरितो] मन्त्रो नैव देयः कदाचन ॥ इति ।

नारायणीयेऽपि—दुष्टार्णप्रचुरो मन्त्रो यः स्यात् स विनिन्दितः । इति । अपेक्षितार्थद्योतनिकायां व्याख्यातम् । तत्र पूर्ववन्मातृकाक्षराणि संलिख्य तत्समीपे मन्त्रं नाम च लिखित्वा प्रथमाक्षरेण प्रथमाक्षरं शोधयित्वा पुनर्द्वितीयाक्षरेण द्वितीयाक्षरं शोधयित्वा नामपरिसमाप्तौ पुनर्नाम लिखित्वा यावन्मन्त्रपरिसमाप्तिस्तावच्छोधयित्वा यस्मिन् मन्त्रे दुष्टार्णाः साध्यार्णा वैरिणश्च इतरेभ्यो बहवो भवन्ति तदा तन्मन्त्रं वर्जयेदित्यर्थः । अत्र केषाञ्चिद्वर्णानां शोधनं नास्तीत्याहुः ।

नमः प्रणवसंयोगावपभ्रंशाक्षराणि च ।
वर्जयित्वैव गणनं कर्त्तव्यञ्च सुरेश्वरि ॥ इति ।

तत्त्वसागरवादिना तत्रैव प्रकारान्तरेण सिद्धादिकल्पनमुक्तम् ।

द्वादशारेऽथवा चक्रे कूटषण्ढविवर्जितान् ।
आदिहान्तान् लिखेद्वर्णान् पूर्वतो यावदीश्वरम् ॥
अङ्कानेकादिभान्वन्तान् लिखेत् पूर्वादितः क्रमात् ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरि स्वतुर्द्धाणः स्फुटीभवेत् ॥
नवैकपञ्चके सिद्धः साध्यः षड् दशयुग्मके ।
त्रिसप्तैकादशे मित्रं वेदाष्टद्वादशे रिपुः ॥
अथवाऽन्यप्रकारेण वच्मि मन्त्रांशकं मनाक् ।
अकारादिहकारान्तं मातृकाक्षरसञ्चयम् ॥
एकैकार्णक्रमान् न्यस्य चतुःकोष्ठेषु मन्त्रवित् ।
सिद्धं साध्यं सुसिद्धञ्च वैरिणं गणयेत् क्रमात् ॥
यत्र यत्र भवन्त्यर्णा नाममन्त्रसमुद्भवाः ।
सिद्धसाध्यादिभेदेन वर्णैस्तै र्मन्त्रमादिशेत् ॥
अथवा मन्त्रनाम्नोस्तु[मार्ण]क्षते राशौ चतुर्हृते ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिर्मन्त्र एकादितो भवेत् ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु—

त्रिविधः कीर्त्तितो मन्त्रः सिद्धः साध्यः सुसिद्धकः ।

अल्पाक्षरो भवेत् सिद्धः साध्यो मालार्द्धमालकौ।
अत ऊर्द्धं सुसिद्धः स कवित्वे चातिनिन्दितः॥ इति।

अन्योऽपि विशेषः—

शुचिराराधयेन्मन्त्रं दृष्टादृष्टफलप्रदम्।
सकलं निष्कलं सूक्ष्मं तथा सकलनिष्कलम्॥
कलाभिन्नं कलातीतं षोढ़ा मन्त्रं शिवोऽब्रवीत्।
सकलं ब्रह्मरन्ध्रस्थं तदधो विद्धि निष्कलम्॥
मानसं सूक्ष्मनामानं हृत्स्थं सकलनिष्कलम्।
विन्दुस्थितं कलाभिन्नं कलातीतं तदूर्द्धतः।
कला कुण्डलिनी सैव नादशक्तिः शिवोदिता॥ इति।

एषु षट्सु स्थानेषु चिन्तितो मन्त्रः स्थानस्थः फलप्रदो नान्यथा। यदुक्तम् मालिनीविजये—स्थानस्था वरदा मन्त्रा ध्यानस्थाश्च फलप्रदाः।
ध्यानस्थानविनिर्मुक्ताः सुसिद्धा अपि वैरिणः॥ इति।

यद्यज्ञानादरिमन्त्रग्रहणं स्यात् तदा तत्त्यागप्रकार उच्यते—

अथारिमन्त्रसंत्यागविधिः सम्यक् प्रकाश्यते।
शुचिः समाहितो भूत्वा प्रारभेत् प्रवरे दिने॥
अशेषदुःखनाशाय देशिकः प्रवरं विधिम्।
तत्रादौ रम्यभवने कुम्भं दीक्षाविधिक्रमात्॥
मण्डले स्थापयेद् विद्वान् पूरयेत् तं जलैः शुभैः।
विलोममन्त्रपाठेन तत्रावाह्य तु देवताम्॥
सकलीकृत्य सम्पूज्याऽऽवरणानि प्रपूजयेत्।
एवं सावरणामिष्ट्वा मन्त्री मन्त्रस्य देवताम्॥
हुत्वा विलोममन्त्रेण सर्पिषा गोरपि द्विजः।
अष्टोत्तरसहस्रं वा तथैवाष्ट शतं सुधीः॥
ब्रह्मार्पणेन मनुना तथान्ते तर्पयेत् प्रभुम्।
ततो यथावद् दुग्धान्नै र्देवताभ्यो बलिं हरेत्॥
विदिक्षु दिक्षु च तथा वक्ष्यमाणैर्मनूत्तमैः।
आयाहीन्द्र सुराधीश शतमन्यो शचीपते॥
नमस्तुभ्यं गृहाणेमं पुष्पधूपादिकं बलिम्।
आयाहि तेजसां नाथ हव्यवाह वरप्रद॥

गृहाण पुष्पधूपादि बलिमेनं सुपूजितम् ।
प्रेतराज समायाहि भिन्नाञ्जनसमद्युते ॥
बलिं दत्तं गृहीत्वेमं सुप्रीतो वरदो भव ।
नमस्ते रक्षसां नाथ निर्ऋते त्वमिहागतः ॥
गृहाण बलिपूजादि मया भक्त्या निवेदितम् ।
एहि पश्चिमदिक्पाल जल[लोक]नाथ नमोऽस्तु ते ॥
भक्त्या निवेदितां पूजां गृहीत्वा प्रीतिमाप्नुहि ।
प्रभञ्जन प्राणपते त्वमेहि सपरिच्छदः ॥
मया प्रयुक्तं विधिवत् गृहाण बलिमादरात् ।
कुवेरतारकाधीशावागच्छेतां सुरोत्तमौ ॥
पुष्पधूपादिभिः प्रीतौ भवेतां वरदौ मम ।
ईश त्वमेव भगवन् सर्व्वविद्याश्रय प्रभो ॥
पूजितः पुष्पधूपाद्यैः प्रीतो भव विभूतये ।
आयाहि सर्व्वलोकानां नाथ ब्रह्मन् समर्चनम् ॥
गृहाण सर्व्वविघ्नान् मे निवर्त्तय नमोऽस्तु ते ।
आगच्छ वरदाऽव्यक्त विष्णो विश्वस्य नायक ॥
पूजितः परया भक्त्या भव त्वं सुखदो मम ।
ततः सपरिवाराञ्च पूजयेन्मन्त्रदेवताम् ॥
मन्त्रेण विपरीतेन पुष्पदीपोपचारकैः ।
ततस्तु प्रार्थयेद् विद्वान् पूजितां मन्त्रदेवताम् ॥
आनुकूल्यमनालोच्य मया तरलबुद्धिना ।
यदुपास्तं पूजितञ्च प्रभो मन्त्रस्वरूपकम् ॥
तेन मे मनसः क्षोभमशेषं विनिवर्त्तय ।
पापं प्रतिहतञ्चास्तु भूयाच्छ्रेयः सनातनम् ॥
तनोतु मम कल्याणं पावनी[माविनी]भक्तिरेव ते ।
इति संप्रार्थ्य मन्त्रेशीं मन्त्रं पत्रे विलोमतः ॥
लिखित्वाऽमलकर्पूरचन्दनेन समर्चयेत् ।
कलसोपरि संस्थाप्य भक्त्या परमया युतः ॥
तत्पत्रं मतिमान् पश्चाद् बद्ध्वा निजशिरस्यथ ।
स्नायात् पूजितकुम्भस्थतोयैर्मन्त्रमयैः शुभैः ॥

पुनश्चान्येन तोयेन कुम्भमापूर्य्य संयतः ।
तन्मध्ये मन्त्रपत्रञ्च निक्षिप्याथ प्रपूजयेत् ॥
तं कुम्भं निम्नगातीरे शुद्धे वाऽन्यजलाशये ।
निक्षिपेदथ विप्रांश्च यथाशक्त्या प्रभोजयेत ॥
इत्थं कृतविधानस्य रिपुमन्त्रोद्भवा रुजः ।
नश्यन्त्येव न सन्देहः क्रमाच्चित्तप्रसन्नता ।
जायतेऽतीवसम्पन्नो वर्द्धते तत्कुलं क्रमात् ॥　इति ।

अथ मन्त्रमुक्तावल्युक्त ऋणधनशोधनप्रकारो लिख्यते ।

इन्द्र १४ चं २७ नेत्र २ रवि १२ पञ्चदश १५ र्त्तु ६ वेद ४
वह्न्या ६ युधा ८ ष्ट ८ नवभि ९ र्गुणितांश्च साध्यान् ।
दिग् १० भू १ गिरि ७ श्रुति ४ गजा ८ ग्नि ३ मुनी ७ षु ५ वेद४
षड् ६ वह्नि ३ भिश्च गुणितानथ साधकार्णान् ॥
नामाक्षरादकठवादगज ८ भक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात् ।
मन्त्रो ऋणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यो यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥　इति ।

तत्र प्रकारः । साध्यस्य मन्त्रस्य साधकस्य शिष्यस्य नामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृत्वा स्थापयेत् । ततो मातृकाया अ-क-ठ-वात्मकम् एकादशैकादशाक्षरं वर्गचतुष्टयं कृत्वा मन्त्राक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि इन्द्रादिभिरङ्कैर्गणयेत् । साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि दिगादिभिरङ्कैर्गुणयेत् । तत्र गुणनप्रकारः । यस्मिन् स्थाने यो वर्णः तं वर्णं तेनाङ्केन गुणयेत् । तत्स्थानमिताङ्कं गुणयेदित्यर्थः । तद्यथा । प्रथमकोष्ठस्थो वर्णोऽकारस्तं चतुर्दशभिः गुणयेत् तत्रैकश्चतुर्दशगुणितश्चतुर्दशैव । तथा द्वितीयकोष्ठस्थो वर्ण इकारस्तं सप्तविंशत्या गुणयेत् । तेन द्वाभ्यां सप्तविंशतिः गुणिता चतुःपञ्चाशत् । एवं तृतीयस्थानस्थो वर्ण उकारो द्विगुणितः षट् भवति । एवं साधकनामाक्षराण्यपि दिगादिभिः गुणयेत् । साधकनाम-मन्त्राक्षरेषु आ ई ऊ ऋ ऌ एषामङ्का लघ्वक्षराणामेवाङ्का ज्ञेयाः । ततः सर्व्वोऽप्यङ्क एकीकृतः अष्टभिः विभाज्यः । यो राशिरधिकः स ऋणी अधमर्णः । ऊनो राशिर्धनी उत्तमर्णः । तत्र मन्त्रश्चेदधमर्णस्तदा ग्राह्यः । न चेन्न ग्राह्यः । अथ कादिमतोक्त ऋणधनशोधनप्रकारो यथा—

नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिवर्णकम्।
त्रिधा कृत्वा स्वरैर्भिन्द्यात् तदन्यद् विपरीतकम्॥ इति।

अस्यार्थः। साधकनाम्नो यदाद्यक्षरं तत आरभ्य मन्त्राद्यक्षरपर्य्यन्तं मातृकाक्रमेण गणयित्वा तमङ्कं त्रिगुणितं कृत्वा स्वरैः सप्तभिर्हरेत् इति। अयं साधकराशिः। एवं मन्त्राद्यक्षरमारभ्य साधकनामाद्यक्षरपर्य्यन्तं मातृकाक्रमेण गणयित्वा तमङ्कं त्रिगुणितं कृत्वा सप्तभिर्हरेत् इति मन्त्रराशिः। अन्यत् पूर्व्ववत्। तन्त्रान्तरोक्तो वा ऋणधनशोधनप्रकारो यथा—

साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम्।
अष्टभिश्च हरेच्छेषं तदन्यद् विपरीतकम्॥ इति।

अस्यार्थः। मन्त्राक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि द्विगुणयेत्। साधकनामाक्षराण्यपि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि तेषु संयोजयेत्। ततोऽष्टभिर्हरेत्। अयं मन्त्रराशिः। एवं साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि द्विगुणितानि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतमन्त्राक्षरैः संयोजितान्यष्टभिर्हरेत्। एवं साधकराशिः। अन्यत् पूर्व्ववत्। एवमुक्तेष्वन्यतमेनावश्यं ऋणधनशोधनं मन्त्रेषु कर्त्तव्यम्। तत्र कथं मन्त्राणां ऋणित्वं तदुक्तं कादिमते—

पूर्व्वजन्मकृताभ्यासात् पापादस्याफलाप्तिकृत्।
पापे नष्टे फलावाप्तिः काले देहक्षयादृणी॥
मन्त्रः सम्प्राप्तिमात्रेण प्राक्तनः[प्राक्पूतः] सिद्धये भवेत्।
सिद्धमन्त्राद् गुरो लब्धमन्त्रो यः सिद्धिभाङ् नरः॥
लक्ष्मीमदादनादृत्य[वान् स सदा पूज्यः]मन्त्रभोगमवाप्तवान्।
स मन्त्रोऽस्य ऋणी ज्ञेयो भजनं तस्य पूर्व्वगम्।
तस्मादृणविशुद्धिस्तु कार्य्या सर्व्वैस्तु सर्व्वतः। इति।

ग्रन्थान्तरे मन्त्रशोधने प्रकारान्तरमुक्तम्—

षड्दलं चक्रमालिख्य प्रागादिषु दलेषु तु।
अकारादिवर्णानेकैकं लिखेत्त्रिःषण्ढकूटकान्॥
स्वनामाद्यक्षरं यत्र तदारभ्य विचारयेत्।
उदिते सम्पदुद्दिष्टा द्वितीये सम्पदां चयः॥
तृतीये तु धनं [धृतिं] विद्यात् चतुर्थे बन्धुविग्रहः।
पञ्चमे संशयात्मा स्यात् षष्ठः सर्व्वविनाशकः॥ इति।

अत्र सर्व्वत्र सिद्धादिशोधनापवादो ग्रन्थान्तरोक्तः।

पिण्डे तारे स्वप्नलब्धे षड्र्णे प्रासादार्कत्रैपुरे नारसिंहे ।
माला मायामातृवाराह कामाख्ये नो दोषः स्त्रग्नाम्नवेदेषु रत्ने ॥ इति ।

मालामन्त्रस्वरूपमुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

बहुवर्णास्तु ये मन्त्रा मालामन्त्रास्तु ते स्मृताः ।
दशाधिकाक्षरा माला पञ्चाधिकार्द्धमालिका ॥
न माला पञ्चपर्य्यन्ता वृद्धास्थविरबालकाः ।
वार्द्धके सिद्धिदा माला अर्द्धमाला तु यौवने ॥
बाल्ये पञ्चाक्षराधस्तु मन्त्रः सिद्धिप्रदायकः ॥ इति ।

प्रयोगसारे तु—नवाक्षरान्ता ये मन्त्रा बीजमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
पुनर्विंशति वर्णान्ता मन्त्रा मन्त्रास्तथोदिताः ॥
ततोऽधिकाक्षरा मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
बाल्ये प्रसिद्धिदा बीजमन्त्रा मन्त्राश्च यौवने ॥
मालामन्त्राश्च वार्द्धक्ये विशेषेण प्रसिद्धिदाः । इति ।

नारायणीयेऽपि—

विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्रा इति स्मृताः ।
दशाक्षराधिका मन्त्रास्तदर्व्वाग् बीजसंज्ञिताः ॥
वार्द्धके सिद्धिदा मालामन्त्रा मन्त्रास्तु यौवने ।
पञ्चाक्षराधिका बाल्ये सिद्धिदाः सर्व्वदाऽपरे ॥ इति ।

अपेक्षितार्थद्योतनिकायामुक्तम् "उक्तावस्थाव्यतिरिक्तावस्थासु बीजमन्त्रमालामन्त्र-सिद्ध्यर्थं द्विगुणं जपेत्" इति । तथा—

हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य तु ।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन् नैव शोधयेत् ॥

तथा—एकत्रिपञ्चसप्तार्णनवरुद्रषड्र्णके ।
द्वात्रिंशत्यक्षरे मन्त्रे नांशकं परिगण्यते ॥
गारुड़ादिषु सौरेषु वैष्णवे बौद्धजैनयोः ।
महाकूटेषु मन्त्रेषु नैव सिद्धादिशोधनम् ॥
चत्वारिंशाक्षरस्योर्द्ध मेकैकाक्षरवृद्धितः ।
त्रिषष्टिबीजपर्य्यन्तं मन्त्रोऽनेक[नैक]फलप्रदः ॥ इति ।

तथाच—आम्नासिद्धास्तु ये मन्त्रा योगिनीनां प्रसादतः ।
लब्धा ये केऽपि ते मन्त्राः सर्व्वकामफलप्रदाः ॥ इति ।

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म्म फलप्रदम् ॥ १३२

एतद्व्यतिरिक्तोऽप्यावश्यकं शोधनम् । यदुक्तम्—

मन्त्रो वा यदि वा विद्या स्तवो वा सूक्तमेव वा ।
अर्थवन्धुशरीरस्य नाशको भवति क्षणात् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दुष्टं सर्व्वत्र वर्जयेत् ।
न केवलन्तु मन्त्राणां विशेषेण तु देहिनाम् ।
परस्परं समीक्ष्यः स्यात् सम्बन्धो नान्यथा भवेत् ॥ इति ।

यस्तु सिद्धादिभिर्मन्त्रो न मिलति तत्र प्रकारान्तरमुक्तम् । यदाहुः—

एषु दोषेषु सर्व्वत्र मायां काममथापि वा ।
क्षिप्त्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणविमुक्तये ॥ इति ।

तथा—तारसम्पुटितो वापि दुष्टमन्त्रोऽथ सिद्ध्यति ।
यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति ॥ इति ।

तथा भुवनेशीपारिजाते—

मायाबीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् ।
पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्ज्वलीकृतः ।
मायाबीजाद्भवेत् प्राणो बीजं चैतन्यवीर्य्यवत् ॥ इति ।

तथा—अनुलोमविलोमस्थ क्लृप्तया वर्णमालया ।
प्रत्येकवर्णयुङ्मन्त्रा जप्ताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।
वैरिमन्त्रा अपि नृणामन्ये मन्त्राश्च किं पुनः ॥ इति ।

अग्रे व्यवहाराय सिद्धाद्यक्षराणां संज्ञान्तराण्याह सिद्धार्णा इति ॥ १२८-१३१ ॥

फलस्य पूर्व्वमुक्तत्वात् मन्त्रजपस्थानमाह दीपेति । दीपशब्दार्थोऽन्यत्रोक्तः—

दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते । इति ।

तथा—दीपौघं सम्प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मयामले ।
प्रासादग्रामगेहाद्या ज्ञेया येन शुभाशुभाः ॥
ककारादिक्षकारान्ता वर्णाः स्युर्दीपसंज्ञकाः ।
स्वराः षोड़शपीठाख्या ज्ञातव्या मन्त्रिणां वरैः ॥ इति ।

तथा—पीठसंज्ञा स्वराणाञ्च दीपाः स्युर्व्यञ्जनानि हि ।
स्थानं दीपाक्षरं यस्मिन् कोष्ठे तिष्ठति तद्भवेत् ॥
दीपस्थानं तदेतत् स्यात् कूर्म्मचक्रे न संशयः ॥ इति ।

चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात्॥ १३३
लक्ष्मीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राख्याद्यक्षरस्थितम्॥ १३४

तस्य दीपस्थानमिति। कर्म्म जपादिकम्। अतएव वक्ष्यति "मन्त्राणां सिद्धिसाधनम्" इति॥ १३२॥

दीपस्थानज्ञानार्थं कूर्म्मचक्रमाह चतुरिति। तत्र द्वे रेखे पूर्व्वापरायते द्वे दक्षिणोत्तरायते चतुरस्रमध्ये कुर्य्यात्। तदा नवकोष्ठानि सम्पद्यन्ते। तेषु नवसु कोष्ठेषु नव क्षेत्रपालाः पूज्याः। यदुक्तम्—

क्षेत्रपाला नवैतेषु दीपेशा नवकोष्ठके।
अमृतो वृषभः शैलराजो वासुकिरर्थकृत्॥
शक्तिकृत्[पू:] पद्मयोनिश्च महाशङ्खश्च ते नव।
छायाछत्रगणोपेतान् मध्यात् पूर्व्वादितो यजेत्॥ इति।

पूर्व्वकोष्ठादि पूर्व्वदिक्कोष्ठमारभ्य इत्यर्थः। सप्तवर्गानिति कचटतपयशान्। अनुक्रमाद् विलिखेत् इति उत्तरान्तम्। अत्र यथासम्भवं मध्यत आरभ्य प्रतिकोष्ठम्। यदुक्तम्—

पूर्व्वकोष्ठे कवर्गस्य पञ्चकं मध्यतः क्रमात्।
मध्यतोऽन्यत्र चाग्नेये चवर्गञ्चैवमेव हि॥ इति॥१३३॥

मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेदिति। तत्र लेखनप्रकार उक्तोऽन्यत्र—

मध्यकोष्ठे पुरोभागे अकारद्वयमालिखेत्।
आग्नेय्यामिद्वयं विन्द्यात् याम्ये तूद्वयमालिखेत्॥
नैर्ऋत्ये ऋद्वयं विन्द्याद्वारुणे लृद्वयन्तथा।
वायव्यामेद्वयं विन्द्यात् सौम्यामोद्वयमिष्यते॥
ईशे चान्त्ययुगं विन्द्यादेवं न्यस्य विचारयेत्। इति।

अयं लेखनक्रमः क्रमेणानेन विभजेत् इति वक्ष्यमाणेन सूचित एव।

क्षेत्राख्येति। अत्र क्षेत्रशब्दो ग्रामादीनामुपलक्षकः।

यदुक्तम्—पीठं क्षेत्रं पुरञ्चापि नगरं ग्राममेव च। इति।

तल्लक्षणमन्यत्रोक्तम्—

कादिनान्तं भवेत् क्षेत्रं ग्रामः स्यात् पादिमान्तकः।

मुखं तत् तस्य जानीयाद्धस्तावुभयतः स्थितौ ।
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ।
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः ॥ १३५
मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः ।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥ १३६
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री वन्धनोच्चाटनादिभिः ।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्राणां सिद्धिसाधनम् ॥ १३७

यादिषान्तं पुरं सम्यक् प्रोक्तं देशिकसत्तमैः ।
सहान्तं नगरं प्रोक्तमेतत् क्षेत्रस्य लक्षणम् ॥ इति ।

पीठलक्षणन्तु प्रागुक्तम्—"स्वराः षोड़श पीठाख्याः" इति । क्वचित्तु "वनाद्रिपत्तनग्राम देवगेहस्थदादिषु" इत्यप्युक्तम् । उभयतः स्थिताविति प्रत्येकं हस्तकुक्षिपादेष्वन्वेति । तेनाद्याद्यमभितोऽग्रिमाग्रिमम् पुच्छं शिष्टम् ॥ १३४॥१३५ ॥

अस्य फलमाह मुखस्थ इति । मन्त्रीत्याक्षिप्यते । तस्य तन्त्रोक्तदीक्षाप्रकारेण स्वीकृतमन्त्र इत्यर्थः । अग्रेऽपि मन्त्रिणाम् इति पदद्वये अयमेवार्थोऽनुसन्धेयः । जीव्यतेऽनेनेति जीवनं भोगः स्वल्पं जीवनं यस्य स स्वल्पजीवनः । तदुक्तम्—

मुखस्थः शुभयुग्ज्ञेयः करस्थः स्वल्पभुक्तिमान् । इत्यादिना ।
तथा—मुखे सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् करयोरल्पसिद्धिकृत् । इत्यादिना ।
तथा—तस्मान्मुखं समाश्रित्य सर्व्वकर्म्म समारभेत् ।
तदलाभे करं वापि कूर्म्मस्यान्यं न संश्रयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषो ग्रन्थान्तरोक्तः—

स्थानसाधकयोर्नाम्नोररित्वं यत्र विद्यते ।
तत्तच्च [तदत्त] शास्त्रतो ज्ञात्वा तत्तत् सम्यक् परित्यजेत् ॥
अरित्वमद्वयस्योक्तं गकारेण परस्परम् ।
ऋयुग्मस्य ठ[च]कारेण ठ[च]कारस्यापि तेन च ॥
लृद्वयस्य पकारेण पकारस्यापि लृद्वयम् ।
ओयुग्मस्य षकारेण षकारस्यौयुगेन च ॥
जकारस्य टकारेण झ[ञ]कारस्य खकारतः ।
डकारस्य तकारेण फकारस्य धकारतः ॥

भकारस्य तु रेफेण यकारस्य सकारतः ।
अरित्वमेषां वर्णानामन्येषां मित्रभावना ॥
कूर्म्मचक्रे रिपुस्थानं साधको यत्नतस्त्यजेत् ॥ इति ।

उदाहरणञ्च तत्रैव दर्शितम्—

यथा गर्गस्य वैरि स्यादट्टहासं महत् पुरम् ।
गयाऽमरेश्वरस्यैवमकाराद्येषु योजयेत् ॥
ऋषभस्य चकाराख्यं लुतकस्यापि पद्मकम् ।
ओड्डियानं षण्मुखस्य ओड्रं षड्गुणकस्य च ॥
जयन्ती टङ्कनस्यारिः खम्भारं झंझभट्टतः ।
डकदेवस्य तरणिः[ताराख्यं] धूमाख्यं फञ्जकस्य च ॥
भट्टस्य रम्यकं वैरि यज्ञमित्रस्य वै सरः ।
एवं क्रमेण संशोध्य वैरिस्थानं त्यजेद्बुधः ॥ इति ।

तथा—तेषामाद्यान्वितं वर्णं पूर्व्वमार्गेषु योजयेत् ।
यदि तद्वञ्जनापिण्डं यद्याद्यं पीठवर्जितम् ॥
नामाक्षराणि सर्व्वाणि पीठयुक्तानि वर्जयेत् ।
तदादिकानि मार्गेण तद्गृहीत्वा स्वरं त्यजेत् ॥
ग्रामनामाक्षरेष्वादिमध्यान्तार्णान् विहाय च ।
द्वितीयमक्षरं यत्र कोष्ठे तिष्ठति तन्मुखम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—तत्तन्नामद्वितीयार्णो यत्र तिष्ठति तन्मुखम् । इति ।

इदन्तु स्वरादिनामविषयम् । नामादौ संयोगाक्षरे सति विशेषमाह—

अक्षरत्रितयं यत्र ग्रामनामादिषु क्वचित् ।
स्वरो मध्याक्षरारूढ़ो यत्र तिष्ठति तन्मुखम् ॥
भवतो यदि वर्णौ द्वौ ग्रामनामादिषु स्फुटम् ।
आद्यस्वरोः यत्र तिष्ठत्यदो वदनमिष्यते ॥ इति ।

तथा च—क्षेत्रसाधकमन्त्राणामेकमेवाद्यमक्षरम् ।
यदि स्यात् स ध्रुवं मन्त्रः सर्व्वसिद्धिफलप्रदः ॥ इति ।

फलविशेषमाहाऽन्यः—

मोक्षार्थं वदने कुर्य्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकम् ।
स्त्रीकामः पश्चिमे मूलात् उत्तरे शान्तिदो भवेत् ॥
ईशाने शत्रुनाशः स्यादाग्नेयः शत्रुदायकः ।

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्व्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमाः पावनं वनम् ॥ १३८
उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ।
साधनेषु प्रशस्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ॥ १३९

नैर्ऋते शत्रुभीतिः स्याद् वायव्ये तु पलायनम् ॥
कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्याज्जपयज्ञकम् ।
तज्जपस्य फलं नास्ति स चानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

कादिमते विशेषः—

संवर्द्धायामविस्तारं हृत्वाऽष्टाभिस्तु शेषतः ।
विज्ञाय वर्गं तेष्वेकमाद्यं नाम्नि प्रकल्पयेत् ॥
वास्तुष्वज्ञातरूपेषु प्रसिद्धं नामतो भवेत् ।
व्यञ्जनं देशकूर्म्मे स्याद् गृहकूर्म्मे स्वरास्तथा ॥ इति ।

॥१३६॥१३७॥

पुरश्चरणजपस्य स्थानानि वदन् कूर्म्मचक्रविषयमाह पुण्येति । नदीतीरं पुण्यनदीतीरम् । सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वात् । पावनं वनमिति विशेषणविशेष्यभावः । उद्यानानि विविक्तानि पूतानीत्यत्रापि । "विविक्तौ पूतविजनौ" इति कोषः । स्थानान्येतानीत्यनेन तन्त्रान्तरोक्तमपि सूचितम् । यदाहुः—

प्रत्यङ्मुखशिवस्थाने वृषभादिविवर्जिते ।
अश्वत्थबिल्वतुलसीवने पुष्पान्तरावृते ।
गवां गोष्ठेऽश्वत्थमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते ॥ इति ।

वायवीयसंहितायामपि—

सूर्य्यस्याग्नेर्गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च ।
विप्राणाञ्च गवाञ्चैव सन्निधौ शस्यते जपः ॥
अथवा निवसेत् तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥ इति ।

तत्रैव स्थानविशेषे फलविशेषोऽप्युक्तः ।

गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तु सः ।
आरामे च तथाऽरण्ये सहस्रगुण उच्यते ॥

भैक्ष्यं हविष्यं शाकानि विहितानि फलं पयः ।
मूलं शक्तुर्यवोत्पन्नो भक्ष्याख्येतानि मन्त्रिणाम् ॥ १४०

अयुतं पर्व्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः ।
कोटिर्देवालये प्राहुरनन्तं शिवसन्निधौ ॥ इति ।

एवं शक्तिविशेषमन्त्रेषु अष्टाष्टकपीठाद्यपि ज्ञेयम् । अन्यत्र—

म्लेच्छदुष्टमृगव्यालशङ्कातङ्कादिवर्जिते ।
एकान्ते वा वने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥
सुदेशे धार्म्मिके राष्ट्रे सुभिक्षे निरुपद्रवे ।
रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेन्न पराश्रये ॥
राजानः सचिवा राजपुरुषाः प्रभवो जनाः ।
चरन्ति येन मार्गेण न वसेत् तत्र तत्त्ववित् ॥
जीर्णदेवालयोद्यानगृहवृक्षतलेषु च ।
नदीकूलाद्रिकुञ्जेषु भूच्छिद्रादिषु नो वसेत् ॥ इति ।

॥ १३८॥१३९ ॥

पुरश्चरणकर्म्मभैक्ष्याण्याह भैक्ष्यमिति । एतद्ब्रह्मचारियतिपरम् । भिक्षास्वरूपमुक्तमन्यत्र—

वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां गृहे ।
सत्कुलस्थानजातानां भिक्षा स्यादग्रजन्मनाम् ॥ इति ।

हविष्यमिति व्रतहविष्यं न तु श्राद्धहविष्यादि । तच्च स्मृत्यन्तरे —

हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यमुद्गयवास्तिलाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
कन्दं [लोणं] सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्तिड़ी[पिप्पली] जीरकञ्चैव नागरङ्गकमेव च ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥ इति ।

फलं पयो मूलं विहितमित्यनुषज्यते ॥ १४० ॥

पुरुषार्थसमावाप्त्यै सच्छिष्यो गुरुमाश्रयेत्।
मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः॥ १४१
सर्व्वागमानां सारज्ञः सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्।
परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः॥ १४२
अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः।
योगमार्गानुसन्धायी देवताहृदयङ्गमः॥ १४३

सच्छिष्यो गुरुमाश्रयेदित्युक्तम्॥ अतो गुरुलक्षणमाह मातृत इत्यादिना। मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धपितृमातृप्रसूत इत्यर्थः। सा च शुद्धिर्लोकप्रसिद्धितः शीलान्वेषणतश्च ज्ञेया। यदुक्तम्—

यदकारि कर्म्म गुप्तं यौवनसमये मदान्ध[न्दधि]या मात्रा।
तत् प्रकटयन्ति तनया विगतनयाः स्वधर्म्ममुत्सृज्य॥ इति।

शुद्धभावः शुद्धचित्तवृत्तिरित्यर्थः। अन्यथा खलत्वात् शुश्रूषार्ह एव न स्यात्। जितेन्द्रियः। अजितेन्द्रियस्य देवतापराङ्मुखत्वात्॥ १४१॥

सर्व्वागमानां सारज्ञः। अन्यथा शैवादितत्तत्सम्प्रदायानभिज्ञता स्यात्। सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। अन्यथा आगमशास्त्रविचारानुपपत्तेः। परोपकारनिरतः। अन्यथा शिष्योपरि कृपैव न स्यात्। तत्कृपां विना मन्त्रोऽपि पराङ्मुखो भवति। जपपूजादितत्परः। आदिशब्देन ध्यानहोमौ। अन्यथा लुप्तसमयाचारस्य देवतासान्निध्याभावात्। तदुक्तं पिङ्गलामते—

नाध्यातोऽनर्चितो मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसीदति।
नाजप्तः सिद्धिदानिच्छुर्नाहुतः फलदो भवेत्॥
पूजां ध्यानं जपं होमं तस्मात् कर्म्मचतुष्टयम्।
प्रत्यहं साधकः कुर्य्यात् स्वयञ्चेत् सिद्धिमिच्छति॥ इति॥१४२॥

अमोघवचनः अनुग्रहक्षमः। शान्तः। अन्यथा लोकगर्हितस्याऽसेव्यत्वात्। वेदवेदार्थपारगः। अनेन स्वाचारनिष्ठतोक्ता। यदुक्तम्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः॥ इति।

अन्यत्रापि—विना स्वधर्म्मं यत्किञ्चित् देवताराधनादिकम्।
परिभ्रश्येत तदयस्मात् क्षणात् सैकतहर्म्म्यवत्॥ इति।

इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः ॥ १४४

योगमार्गानुसन्धायी । अन्यथा दीक्षादिदान एवाशक्तिः स्यात् । देवताहृदयङ्गमः देवतावद्धृदयङ्गमो मनोहरः प्रसन्नाकार इत्यर्थः । यथा देवतादर्शनेन मनसि सन्तोषस्तथा तद्दर्शनेनापि मनसि सन्तोषोत्पादात् । तदुक्तम्—

काय्यानुगतं शीलं शीलानुगतं नृणां भवति चित्तम् ।
चित्तानुगतं रूपं रूपानुगता गुणाः प्रायः ॥ इति ।

यत्र च मनसः सन्तोषस्तत्र फलावश्यम्भावः । तदुक्तम्—"यस्मिन्मनश्चक्षुषोरभिरतिस्तस्मिन्नभ्युदयः" इति । तथाऽभियुक्तकालिदासस्मरणमपि—"मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम्" इति । आदिशब्दान्महाकपिलपञ्चरात्रोक्तम्—

नातिबालो न वृद्धश्च न खञ्जो न कृशस्तथा ।
नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गो न खल्वाटो न दन्तुरः ॥
कुल[कृत]ज्ञं वाग्मिनं शूरं प्रतिष्ठागमपारगम् ।
वास्तुविद्याकृताभ्यासं शल्योद्धारविवेकिनम् ।
क्रियानुक्रमवेत्तारं मुद्रातन्त्रविवेकिनम् ॥ इति ।
शुचिः सुवेशस्तरुणः सर्व्वभूतसमानधीः ।
धीमाननुद्धतमतिः कृतज्ञः शिष्यवत्सलः ।
श्रद्धावानननसूयश्च गृहस्थो गुरुरुच्यते ॥

इत्यादिग्रन्थान्तरोक्तञ्च द्रष्टव्यम् ।

आचार्य्यमातुलौ ऋत्विक् पितृव्यः श्वशुरो नृपः । इति षड्गुरवोऽप्येते । इत्यन्यत्रोक्तेरत्र आगमसम्मतः इति विशेषणम् ।

संसारसागरे मग्नान् यस्तारयति देहिनः ।
तत्त्वप्लवप्रदानेन स एवेह गुरुः स्मृतः ॥ इत्युक्तेः ।

प्रतिष्ठासारस्वते तु विशेषः—

आर्य्यावर्त्तोद्भवोऽन्यो वा ककाराष्टकवर्जितः ।
शैवसिद्धान्तनिपुणः प्रतिष्ठामन्त्रपारगः ॥ इति ।

वीरागमे च—कुमारीहिमवन्मध्ये स्वतः कृष्णमृगान्विते ।
देशे जातस्तु यो विद्वान् आचार्य्यत्वमथार्हति ॥ इति ।

योगशिवपद्धतावपि—

मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाभोज्जयिनिसम्भवाः ।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठानादावन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥

गौड़देशोद्भवाश्चौला मागधाः केरलास्तथा ।
कौशलाश्च दशार्णाश्च गुरवो मध्यमा मताः ॥
कर्णाटकोङ्कणाकीर[श्चैव] कच्छतीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाः कामरूपाश्च काम्बोजाश्चाधमाः स्मृताः ॥ इति ।

देवीमते च—आचार्य्यः शैवशास्त्रज्ञः शिवदेशसमुद्भवः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा शिवभक्तिपरायणः ।
यजमानानुकूलर्क्षजन्मा देशिक उच्यते ॥ इति ।

हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—
गृहस्थं ब्रह्मचर्य्यस्थं ककारा[पाटा]ष्टकवर्जितम् ।
गुरुं कुर्व्वीत सततमुपवासव्रते रतम् ॥ इति ।

तथा—सर्व्वत्र व्यतिरिक्तन्तु आत्मानं वेत्ति यो द्विजः ।
सर्व्वलक्षणहीनोऽपि स गुरुर्नात्र संशयः ॥
पञ्चरात्रप्रबुद्धस्तु सिद्धान्तार्थस्य तत्त्ववित् ।
सर्व्वलक्षणहीनोऽपि आचार्य्यः स निगद्यते ॥
यस्य विष्णौ परा भक्तिर्यथा विष्णौ तथा गुरौ ।
स एव देशिको ज्ञेयः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ इति ।

शैवदीक्षायाम् अतीतागमे विशेषः—
जटी मुण्डी शिखी वापि शस्तदेशसमुद्भवः ।
शिवशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः श्रुतवृत्तान्वितो द्विजः ॥
शिवमेवाश्रितो नित्यं वाङ्मनःकायकर्म्मभिः ।
आचार्य्यः स सदोद्दिष्टः शिवदीक्षादिकर्म्मसु ॥ इति ।

शान्तिके च—अनूचानः प्रसन्नात्मा शिवदीक्षाभिषेचितः ।
शिवागमज्ञो मतिमान् शिवपूजापरायणः ॥
रुद्राक्षमालां बिभ्राणस्त्रिशूलाङ्कितविग्रहः ।
विशुद्धदेशकुलजः शीलाचारसमन्वितः ।
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ज्ञानवान् गुरुरुच्यते ॥ इति ।

प्रतिष्ठापद्धतावपि—
लिङ्गी वि[ङ्गादि]लक्षणज्ञानी निपुणः कर्म्मसन्ततौ ।
देवताव्याप्तितत्त्वज्ञः षड्विधाध्वविशारदः ॥
शुभाशुभनिमित्तज्ञस्त्वथवा विस्तरेण किम् ।

शिष्यः कुलीनः शुद्धात्मा पुरुषार्थपरायणः।
अधीतवेदः कुशलो दूरमुक्तमनोभवः॥ १४५

हितैषी प्राणिनां नित्यमास्तिकस्त्यक्तनास्तिकः।
स्वधर्मनिरतो भक्त्या पितृमातृहितोद्यतः॥ १४६

सम्यग्जातिपरिज्ञानं वृत्तन्त्वाद्यास्त्रयो गुणाः।
यस्यैते स गुरुः श्रेष्ठः सर्व्वकामफलप्रदः॥ इति।

यतेरपि गुरुतोक्ता मोहशूरोत्तरे—

चीर्णा[तीर्था]चारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद् भौतिकोऽपि च॥ इति।

वातुलोत्तरेऽपि—विद्ययाऽभयदातारं लौल्यचापलवर्जितम्।
एवंविधं गुरुं प्राप्य को न मुच्येत बन्धनात्॥ इति।

पौष्करे तु—सर्व्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवान् गुरुरुच्यते।
ज्ञानञ्च तत्त्वविज्ञानं षड़ध्वज्ञानसंश्रयम्॥ इति॥ १४३॥१४४॥

शिष्यलक्षणमाह शिष्य इति। कुलीनः शुद्धमातृपितृजः। अन्यथा कुण्ड-गोलादेरशुचित्वात् सर्व्वदा स्प्रष्टव्यत्वाभावात्। शुद्धात्मा अक्रूरचित्तः। क्रूरस्य विद्यानुपदेशात्। यत् श्रुतिः—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम। गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि।
असूयकायाऽनृजवेऽयताय न मा ब्रूया। वीर्य्यवती तथा स्याम्॥ इति।

पुरुषार्थपरायणः। अनेनास्य व्यसनहीनतोक्ता। अन्यथा उपदेशानर्थक्यात्। अधीतवेद इत्यनेनास्य शुद्धतोक्ता। यदुक्तम्—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥ इति।

कुशलः अमुग्धः। मुग्धस्य मन्त्रबोधनाक्षमत्वात्। दूरमुक्तमनोभवः। कामिनः सपापत्वादशुद्धचित्तत्वात् मन्त्राराधनानधिकारः। हितैषी प्राणिनां नित्यम् इति। अन्यथा उपदिष्टमन्त्रात् अभिचारादिकर्म्मरतस्य तस्य पापं गुरुमपि स्पृशेत्। आस्तिकः अस्ति परलोक इति बुद्धिर्यस्य। अन्यथा नास्तिकतायां मन्त्रदेवता-नाराधनात् गुरौ देवताकोपो भवेत्। त्यक्तनास्तिकः नास्तिकसंसर्गत्यागी। अन्यथा संसर्गजो दोषः स्यात्। स्वधर्म्मनिरतः आचारवान्। अनाचारिणोऽनधिकारात्। भक्त्या मातृपितृहितोद्यतो न तु दम्भादिना। असावेवास्य परमो धर्म्म उक्तो

वाङ्मनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः।
त्यक्ताभिमानो गुरुषु जातिविद्याधनादिभिः॥ १४७
गुर्व्वाज्ञापालनार्थं हि प्राणव्ययरतोद्यतः।
विहृत्य च स्वकार्य्याणि गुरुकार्य्यरतः सदा॥ १४८
दासवन्निवसेद् यस्तु गुरौ भक्त्या सदा शिशुः।
कुर्व्वन्नाज्ञां दिवारात्रौ गुरुभक्तिपरायणः॥ १४९

व्यासादिभिः। वाङ्मन इत्यादिना अवश्यकतोक्ता। एतादृश इत्यनेन

युवा विनयताशेषकरणः करुणालयः।

इत्यादि ग्रन्थान्तरोक्तं द्रष्टव्यम्। यत् प्रयोगसारे—

तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वसुदाय च। इति।

नारायणीयेऽपि—कुर्व्वन्नाचार्य्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः।

शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः॥
न तूपदेश्यः पुत्रश्च व्यत्ययी वसुदस्तथा। इति।

नापर इत्यनेनाऽन्यस्य निषेध उक्तः। तथा चान्यत्र शिष्यदोषानुक्त्वा—

एवमादिगुणैर्युक्तं न शिष्यन्तु परिग्रहेत्।
गृह्णीयाद् यदि तद्दोषः प्रायो गुरुमपि स्पृशेत्॥
अमात्यदोषो राजानं पतिं जायाकृतो यथा।
तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुं प्राप्नोत्यसंशयः॥
स्नेहाद्वा लोभतो वापि यदि गृह्णाति दीक्षया।
तस्मिन् गुरौ सशिष्ये तु देवताशाप आपतेत्।
तस्माच्छिष्यं गुरुर्नित्यं परीक्ष्य तु परिग्रहेत्॥ इति।

भुवनेशीपारिजातेऽपि—

अशिष्ये कथयेद् यस्तु स महापातकी भवेत्। इति।

ग्रन्थान्तरे तु विशेषः—

गुरुच्यमाने वचने वदेदित्थं वचस्तदा।
प्रसीद नाथ देवेति तथेति च कृतादरम्॥
प्रणम्योपविशेत् पार्श्वे तथा गच्छेदनुज्ञया।
मुखावलोकी सेवेत कुर्य्यादादिष्टमादरात्॥

आज्ञाकारी गुरोः शिष्यो मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
यो भवेत् स तदा ग्राह्यो नेतरः शुभकाङ्क्षया ॥ १५०
मन्त्रपूजारहस्यानि यो गोपयति सर्व्वदा ।
त्रिकालं यो नमस्कुर्य्यादागमाचारतत्त्ववित् ॥ १५१
स एव शिष्यः कर्त्तव्यो नेतरः स्वल्पजीवनः ।
एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः ॥ १५२

असत्यं न वदेदग्रे न बहु प्रलपेदपि ।
कामं क्रोधं तथा लोभं मानं प्रहसनं स्तुतिम् ॥
चापलानि न जिह्मानि कार्य्याणि[नर्म्माणि] परिदेवनम् ।
ऋणदानं तथाऽऽदानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् ।
न कुर्य्याद् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूष्णुः कदाचन ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि—गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवाः सुहृदः शिवः ।
इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्व्वात्मना गुरुम् ॥
असत्यं न गुरौ ब्रूयाद् गुरुनिन्दां न कारयेत् ।
प्रारब्धां वारयेदन्यैरशक्तस्तत्पदं त्यजेत् ॥
गुरौ यथैव शुश्रूषा गुरुभार्य्यासु ताञ्चरेत् ।
ज्येष्ठांश्च गुरुवत् पश्येत् आत्मवच्च कनीयसः ॥
गुरुणा यद्यदादिष्टमिष्टं वाऽनिष्टमेव वा ।
तदा तदाशु सन्तिष्ठेदकौटिल्येन चेतसा ॥
मनोवाक्कर्म्मभिर्नित्यं पूजयेद् भाविनं गुरुम् । इति ।

देव्यागमेऽपि शिववाक्यम्—
गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् ।
दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वादि गुरोरग्रे विवर्जयेत् ॥ इति ।

तत्रैव—आसनं शयनं वस्त्रं भूषणं पादुकां तथा ।
छायां कलत्रमन्यच्च यत्तत्स्पृष्टं तु पूजयेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—यथा देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ ।
यथा गुरौ तथा स्वात्मन्येवं भक्तिक्रमः स्मृतः ॥ इति ।

॥ १४५-१५२ ॥

एकाब्देन भवेद् योग्यो ब्राह्मणोऽब्दद्वयान्नृपः।
वैश्यो वर्षैस्त्रिभिः शूद्रश्चतुर्भिर्वत्सरैर्गुरोः।
स शुश्रूषुः परिग्राह्यो दीक्षायागव्रतादिषु॥ १५३।

इति शारदातिलके द्वितीयः पटलः।

शिष्यस्य परीक्षावधिकालमाह एकेति। गुरोर्योग्यो भवेदिति सर्व्वत्र सम्बध्यते। शूद्रश्चतुर्भिरिति। ननु शूद्रस्य दीक्षादौ कथमधिकार इति चेत्। मैवम्। वेदाध्ययनतदुक्त कर्म्मस्वेव स्मृतावनधिकारप्रतिपादनादन्यत्राधिकारात्। अतएव शूद्रप्रकरणे

स्मृतिः—नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्। इति।

मन्त्रास्त्वीश्वरप्रोक्तास्तत्र भगवतैव यथायथमधिकारिता दर्शिता। यथाप्रासाद-मन्त्रप्रकरणे भगवानाह—

स्त्रीशूद्राणामयं मन्त्रो नमोऽन्तस्तु शुभावहः।
एतज्ज्ञात्वा महासेन चाण्डालानपि दीक्षयेत्॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—चतुर्णां ब्राह्मणादीनां दीक्षां कुर्व्वीत मन्त्रवित्। इति।

अन्यत्रापि—ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा अर्चायां शुद्धबुद्धयः।
गुरुदेवद्विजार्चासु रताः स्युरधिकारिणः॥ इति।

तेन साक्षाद्वैदिकेषु मन्त्रेषु रामषड़क्षरसौराष्टाक्षरमन्त्रराजप्रभृतिषु प्रणवादिषु च न तस्याधिकारः। तथा च पद्मपादाचार्य्यैः प्रणवव्याख्याने—

अकारोकारमकाराश्चेत्यनेन भेदत्रयेण प्रणवादिमन्त्रेषु त्रैवर्णिका एवाधिकारिणो न स्त्रीशूद्रा इत्यपि सूचितम् इत्युक्तम्।

तथा च नृसिंहतापनीये—

सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति। सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्त्रीशूद्रः स्मृतोऽधो गच्छति। इति।

महाकपिलपञ्चरात्रे नारायणाष्टाक्षरमधिकृत्योक्तम्—

न वेदः प्रणवं त्यक्त्वा मन्त्रो वेदसमुच्छ्रितः।
तस्माद् वेदपरो मन्त्रो वेदाङ्गश्चागमः स्मृतः॥
वश्याकर्षादिकं काम्यं दृष्टादृष्टफलप्रदम्।
वेदेन साध्यते सर्व्वं ग्रहयज्ञादिभिः किल॥

न वेदेन विना यज्ञा न यज्ञा वेद[मन्त्र]वर्जिताः ।
तस्माद् वेदः परो मन्त्रो न मन्त्रो वेदमुज्झितः ॥
न मन्त्रे चाधिकारोऽस्ति शूद्राणां नियमः परः ।
मन्त्राभावादमन्त्रेण भाषितं सर्व्वकर्म्म हि ॥ इति ।

नारदपञ्चरात्रे नारायणाष्टाक्षरमधिकृत्योक्तम्—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।
शूद्रादीनां न तत् श्रोत्रपदवीमपि गच्छति ॥ इति ।

तथा श्रवणे त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणं उच्चारणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीरभेदः इति वेदविषये तस्य स्मृतिषु दण्डोपदेशादित्यलम् । अन्यच्च वत्सरमात्रं सामान्यत उक्तम्—

गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः । इति ।

सारसंग्रहेऽपि—सद्गुरुः संश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् । इति ।

के चन इदं ब्राह्मणविषयमित्यूचुः । दशपटल्यान्तु—

अर्द्धं परीक्ष्य चाब्दं वा अन्यथा न कदाचन । इति ।

प्रयागसारे तु—वर्षेषु त्रिषु विप्रस्य षट्सु वर्षेषु भूभृतः ।
विशो नवसु वर्षेषु परीक्षा तत्र शस्यते ॥
समास्वपि द्वादशसु तेषां ये वृषलादयः । इति ।

सिद्धान्तसारसंग्रहे विशेषः—

यथोक्तां दक्षिणां दद्याद् ब्राह्मणः क्षत्रियस्तथा ।
द्विगुणां वैश्यवर्य्यस्तु त्रिगुणां शूद्रसत्तमः ॥
चतुर्गुणां प्रयच्छेत मन्त्रसिद्धिविधीच्छया । इति ॥ १५३ ॥

इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां द्वितीयः पटलः ॥ ॐ ॥

तृतीयः पटलः ।

ततो वक्ष्यामि दीक्षाङ्गं वास्तुयागपुरःसरम् ।
कृतेन येन मन्त्रज्ञो दीक्षायाः फलमश्नुते ॥ १ ॥

एवं पूर्व्वोक्तरीतिप्रपञ्चितस्वरूपसर्व्वपुरुषार्थप्रदमन्त्रस्य ग्रहणोपायो दीक्षा। तां वक्तुं तदङ्गभूतवास्तुयागादिकं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते तत इति। "अङ्गापूर्व्व-सहकृतं प्रधानापूर्व्वं फलं साधनक्षमं जनयति" इति भट्टन्यायमाश्रित्याह कृतेनेति। तत्र प्रसङ्गादन्यत् किञ्चिद् दीक्षाङ्गं तन्त्रान्तरोक्तमुच्यते—

असिद्धिर्भूमिसम्पत्तिर्मरणं बन्धु[बुद्धि]नाशनम् ।
आयुर्वृद्धिः प्रजानाशः सम्पत्ती रत्नसञ्चयः ॥
शुभ[पुत्र]प्राप्तिः स्थाननाशो मेधार्थश्च वशीकृतिः ।
चैत्रादीनां फलं ज्ञेयं मलमासन्तु वर्जयेत् ॥

अन्यत्र तु आषाढ़स्यापि सम्यक्फलतोक्ता—

वैशाखपूर्व्वजे मासे मन्त्रारम्भः सुदुःसहः[खकृत्] ।
वैशाखे धनदायी च ज्यैष्ठे मृत्युप्रदो भवेत् ॥
आषाढ़े पुत्रलाभाय श्रावणे शुभदो मतः ।
भाद्रे चैव ज्ञानहानिस्तथा सद्भिः प्रकीर्त्तिता ॥
आश्विने सर्व्वसिद्धिश्च कार्त्तिके ज्ञानसिद्धिदः ।
शुभकृन्मार्गशीर्षे स्यात् पौषो दुःखविधायकः ।
माघे मेधाविवृद्धिश्च फाल्गुने सर्व्ववश्यता ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः—

शरत्काले च वैशाखे दीक्षा श्रेष्ठफलप्रदा ।
फाल्गुने मार्गशीर्षे च ज्यैष्ठे दीक्षा तु मध्यमा ॥
आषाढ़े श्रावणे माघे कनिष्ठा सद्भिरीरिता ।
निन्दितश्चैत्रमासस्तु पौषो भाद्रपदस्तथा ।
निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ॥ इति ।

तत्राषाढ़स्य उत्तमानन्तर्गतत्वान्निषेधः कष्टानन्तर्गतत्वाच्च ग्रहणम्। एवं ज्यैष्ठस्यापि निषेध उत्तमानन्तर्भावादेवेति ज्ञेयम्। तथा च

कालोत्तरे—शरद्वसन्तयोर्योगो दीक्षाकर्म्मविधौ स्मृतः।
तयोरसम्भवे वर्षां विनाऽन्यत्र प्रशस्यते॥ इति।

क्रियाकाण्डशेखरेऽपि—
न विना पर्व्व दीक्षा स्याद् वर्षासु मधुपौषयोः। इति।

आषाढ़श्रावणनिषेध उत्तममध्यमानन्तर्भावात्।
कारणे—आषाढ़पूर्व्वमासे च आषाढ़े मार्गशीर्षके।
दीक्षां न कारयेद्धीमानन्यमासे तु कारयेत्॥ इति।

मार्गशीर्षनिषेध उत्तमानन्तर्भावादेवेति ज्ञेयम्। अगस्त्यसंहितायाम्—
शुक्लपक्षेऽथ कृष्णे वा दीक्षा सर्व्वशुभावहा। इति।

कालोत्तरे तु—भूतिकामैः सिते मुक्तिकामैस्तु कृष्णपक्षके। इति विशेषः।
संहितायाम्—पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा।
त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदाः॥ इति।
अन्यत्र तु—कृष्णाष्टम्यां चतुर्दश्यां पञ्चपर्व्वदिनेऽथवा। इति।

मन्त्रसारसंग्रहेऽपि—
द्वितीया पञ्चमी वापि षष्ठी वापि विशेषतः।
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥ इति।

मन्त्ररत्नावल्यान्तु—
चतुर्थीं नवमीं षष्ठीमष्टमीञ्च चतुर्दशीम्।
पौर्णमासीं विना शेषा हिता उक्ता मुमुक्षुषु॥ इति।

तत्त्वसागरसंहितायान्तु—
तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्तांस्तत्र दीक्षयेत्।
इन्द्रः। कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषाद् वद नारद।
नारदः। ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः।
चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाचः प्रोक्ता त्रयोदशी॥
द्वितीया तु श्रियः प्रोक्ता पार्व्वत्याश्च तृतीयिका।
चतुर्थी गणनाथस्य भानोः प्रोक्ता तु सप्तमी।
नित्या मार्गेषु पार्व्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी॥ इति।

विष्णुदीक्षायां पञ्चरात्रे तु विशेषः—
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्य्यसंक्रमणे तथा। इति।

संक्रमा विष्णुपदिव्यतिरिक्ताः। कालोत्तरे च—

दिनच्छिद्राणि मुक्ता च याश्च स्युस्तिदिनस्पृशः। इति।

रत्नावल्यान्तु—आदित्यं मङ्गलं सौरिं त्यक्ता वारांस्तु भूतये। इति।

संहितायाम्—रवौ गुरौ सिते सोमे कर्त्तव्यं बुधशुक्रयोः। इति।

सिते पक्षे इत्यर्थः।

अन्यच—उत्तरात्रयरोहिण्यो रेवती पुष्यवासवम्।

धनिष्ठा वायुमित्राश्विपित्र्यं त्वाष्ट्रञ्च नैर्ऋतम्।

ऐशवैष्णवहस्ताश्च दीक्षायान्तु शुभावहाः॥ इति।

वासवं ज्येष्ठा। वायुः स्वाती। मित्रम् अनुराधा। अश्वि अश्विनी। पित्र्यं मघा। त्वाष्ट्रं चित्रा। नैर्ऋतं मूला। ऐशम् आर्द्रा। वैष्णवं श्रवणम्।

संहितायामपि—अश्विनीरोहिणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।

ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥ इति।

रत्नावल्याम्—त्रीण्युत्तराणि रोहिण्यः पुष्यकं मृगशीर्षकम्।

हस्ता स्वातिरनुराधा मघा मूलञ्च रेवती॥

अभिजित् श्रवणञ्च। इति।

कारणे च—पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणञ्चाश्विनी तथा।

सावित्रं त्वाष्ट्रवायव्यमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च॥

तिष्यं त्रिरुत्तरार्द्रा च सौम्यं शिष्यत्रिजन्मभम्।

नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्म्मणि सुव्रते॥ इति।

पौष्णं रेवती। आदित्यं पुनर्व्वसु। सावित्रं हस्ता। सौम्यं मृगः।

नीलतन्त्रेऽपि—रोहिणी श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा उत्तरात्रयम्।

पुष्यः शतभिषा चैव दीक्षानक्षत्रमुच्यते॥ इति।

रत्नावल्यान्तु—प्रतिपत् पूर्व्वाषाढ़ा च पञ्चमी कृत्तिका तथा।

पूर्व्वभाद्रपदा षष्ठी दशमी रोहिणी तथा॥

द्वादशी सार्पनक्षत्रमर्य्यमणा च त्रयोदशी।

नक्षत्रलुप्ता इत्येते देवानामपि नाशकाः॥ इति।

अन्यद् वारादिसंयोगात् तिथिनक्षत्रदुष्टत्वं ज्योतिःशास्त्रादवसेयम्।

तथा—शुभयोगेषु सर्व्वेषु दीक्षा सर्व्वशुभप्रदा। इति।

रत्नावल्याम्—योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनः शुभः।

सुकर्म्मा च धृतिर्वृद्धिर्ध्रुवः सिद्धिश्च हर्षणः॥

वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा ऐन्द्रश्च षोड़श । इति ।

तथा—शुभानि करणान्याहुर्दीक्षायाञ्च विशेषतः ।

शकुन्यादीनि विष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत् ॥ इति ।

संहितायाम्—पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे स्वोदये तिथिवारयोः ।

गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने द्वादशशोधिते ॥

प्रवृद्धे वलसंयुक्ते शुक्रे देवगुरौ तथा ।

शुभे विधुसमायोगे शुभवर्गे शुभोदये ।

इत्यादौ सर्व्वमन्त्राणां संग्रहः सर्व्वसौख्यकृत् ॥ इति ।

तथा च ज्योतिःशास्त्रे—

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते वालवृद्धेऽस्तगे वा

सन्न्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधश्च दीक्षा ।

मौञ्जीवन्धो गणानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा

वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥ इति ।

तथा—चरः सर्व्वे विवर्ज्यः स्यात् स्थिरराशिषु सौख्यदा ।

त्रिषड़ायगताः पापाः शुभाः[सौम्याः] केन्द्रत्रिकोणगाः ।

दीक्षायान्तु शुभाः प्रोक्ता रन्ध्रस्थाः सर्व्वनाशकाः ॥ इति ।

आय एकादशस्थानम् । केन्द्रेत्यनेन प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । त्रिकोणेति पञ्चमनवमस्थाने । रन्ध्रम् अष्टमस्थानम् ।

तथा—शिष्यत्रिजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवेऽयने ।

अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।

शिष्यानुकूले काले वा देहशुद्धिः शुभावहा ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—एतन्नक्षत्रतिथ्यादौ करणे योगवासरे ।

मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधनञ्च शुभावहम् ॥ इति ।

क्रियाकाण्डशेखरेऽपि तिथ्यादिसर्व्वमुक्तोक्तम्—

इत्यादिनिपुणं वीक्ष्य दीक्षां कुर्व्वीत देशिकः ।

मौमुक्षवीं प्रत्ययं न कालादिनियमः स्मृतः ॥ इति ।

रत्नावल्याञ्च—निन्द्यानि तानि सर्व्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये । इति ।

एतच्च वक्ष्यमाणाग्निचक्रमवलोक्य दिनं कर्त्तव्यमिति ।

अपवादोऽपि—शशिदिनकरयोर्ग्रहणे जन्मनि शिष्यस्य मकरसंक्रान्तौ ।

करुणासमये च गुरोः नक्षत्रादीष्यते न दीक्षायाम् ॥ इति ।

तथा—शिष्यजन्मदिवसेषु संक्रमे प्रग्रहे शशिदिनेशयोरपि ।
पुण्ययोगयुजि वा शुभे नृणां मन्त्रसिद्धिरभिधीयते परा ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—विषुवेऽप्ययनद्वन्द्वे आषाढ्यां[संक्रान्त्यां] दम[मद]नोत्सवे ।
दीक्षा कार्या तु कालेषु पवित्रारोपकर्म्मणि ॥ इति ।

कालोत्तरे च—दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिग्रहे ।
व्रतग्रहणमोक्षे च द्रव्यारम्भणकर्म्मणि ॥
कार्त्तिक्याञ्चैव वैशाख्यां स्वर्भानोरपि दर्शने ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च षड़शीतिमुखेषु च ॥
ग्रहनक्षत्रयोगेषु विषुवेषूत्सवेषु च ।
अयनेषु च सर्व्वेषु योगः सर्व्वार्थसिद्धिदः ॥ इति ।

रुद्रयामलेऽपि—सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तं तु दामनपर्व्वणोः ।
मन्त्रदीक्षां प्रकूर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत् ॥ इति ।

अगस्त्यसंहितायाञ्च—सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
सूर्य्यग्रहणकालेन समोऽन्यो नास्ति कश्चन ॥
तत्र यद्यत्कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि ॥
ददातीष्टं गृहीतं यत् तस्मिन् काले गुरोर्नृषु ।
सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन वेगतः ॥
कर्त्तव्यं सर्व्वयत्नेन मन्त्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥ इति ।

तथान्यत्रापि—पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगुरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत् ॥ इति ।

तत्त्वसागरसंहितायाम्—
तिथिं विनापि दीक्षायां विशिष्टावसरं शृणु ।
दुर्लभे सद्गुरूणान्तु सकृत्सङ्ग उपस्थिते ॥
तदनुज्ञा यदा लब्धा स दीक्षावसरो महान् ।
ग्रामे वा यदिवाऽरण्ये क्षेत्रे वा दिवसे निशि ।
आगच्छति गुरुर्दैवाद् यदा दीक्षा तदा भवेत् ॥ इति ।

तथा—यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपक्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किन्तु स्वेच्छावाप्ते तु सद्गुरौ ॥ इति ॥१॥

राक्षसं वास्तुनामानं हत्वाऽधिष्ठाय तत्तनुम् ।
स्थितास्त्रिपञ्चाशद्देवास्तेभ्यः पूर्व्वं बलिं हरेत् ॥ २

वास्तुयागोत्पत्तिमाह राक्षसमिति । हत्वेति । यदुक्तम्—

कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्व्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो देवतैरवरजो निपातितः ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—

पूर्व्वमासीन्महानुग्रः सर्व्वभूतभयङ्करः ।
सदेवैर्निहतो भूमौ स वास्तुपुरुषः स्मृतः ॥
यावद् भूमिः स्थिरा लोके तावद् वास्त्वसुरः स्थितः ।
संहारे तु लयं याति देवैः सर्व्वग्रहादिभिः ॥
विस्तारोऽस्य समन्ताच्च शतकोटिस्तु योजनः ।
संस्थितोऽसौ धरां व्याप्य प्रोत्तानः कृष्णवर्णकः ॥
जानुकूर्परकौ वास्तोर्वह्निवायुप्रकोष्ठगौ ।
पितृपादपुटश्चायमीशमूर्द्धा हृदञ्जलिः ॥
ऊर्द्धकेशः सुपीनश्च वर्त्तुलाक्षोऽसुराकृतिः ॥ इति ।

अन्यत्राधोमुखतोक्ता ।

वास्त्वीशनामा ह्यसुरोऽतिकायो देवैः पुरा दत्तवरोऽभिपूज्यः ।
शेते स भूम्यां प्रविसार्य्य पादौ हस्तौ तथाऽधोवदनः सदैव ॥
ईशानेऽस्य शिरो निवेशितमभूद्धास्तोष्यते मारुते
वह्नौ चापि करद्वयं पदयुगं नक्तञ्चराशास्थितम् । इति ।

वास्तुस्वरूपमाहान्यत्र—

अन्धकासुरसंग्रामे पुरा क्रुद्धस्य शूलिनः ।
अपतत् स्वेदपानीयं ललाटाद् भुवि भीषणम् ॥ इत्यादिना ।

सोमशम्भुना तु व्यवस्थोक्ता—

आकुञ्चितकरं वास्तुमुत्तानमसुराकृतिम् ।
स्मरेत् पूजासु कुड्यादिनिवेशे त्वधराननम् ॥
जानुनी कूर्परासक्ते दिशि वातहुताशयोः ।
पैत्र्यां पादपुटौ रौद्र्यां शिरोऽस्य हृदयेऽञ्जलिः ॥ इति ।

स्थिता इति पुनरुत्थानशङ्कया । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

बलिमण्डलमेतेषां यथावदभिधीयते ।
पूर्व्वापरायतं सूत्रं विन्यसेदुक्तमानतः ॥ ३

सर्व्वान् देवांस्तु कार्य्येषु पूजयेद् वास्तुसंस्थितान् ।
तेनाऽसौ वर्त्तते नो चेत् उत्तिष्ठेत्साधवान्नया ॥ इति ।

तेभ्यः पूर्व्वं बलिं हरेदिति ।

तदुक्तम्—ततश्च तेषां ये पूजाविमुखास्तैः क्षतानि तु ।
सुकृतानि समादद्युर्दुष्कृतानि च कुर्व्वते ॥
ततस्तेषामर्चनन्तु प्रत्यब्दं कुर्व्वतां सताम् ।
शुभान्येवाशु जायन्ते नैवाऽशुभकथापि च ॥ इति ।

मयेनाप्युक्तम्—गृहादिकरणे यत्र नार्चितो वास्तुदैवतः ।
तत्र शून्यं भवेत् सर्व्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हतम् ॥
तस्माद्वास्त्वर्चनं कार्य्यं सम्यक् सम्पदमीप्सुभिः ॥ इति ।

तथा च—शुभकर्म्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु तथा ।
विहितो वास्तुबलिः स्याद्रक्षोविघ्नोपशान्तिसम्पन्नः ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रेपि—भूमेः परिग्रहे पूर्व्वं शिलानां स्थापने तथा ।
जलाधारगृहार्थञ्च यजेद्वास्तुं विशेषतः ॥
अपरेष्वपि कार्य्येषु यागहोमादिकेषु च ।
वास्तुमण्डलकं कुर्य्यात् सूत्रयित्वा समं गुरुः ॥
सुसमं सुखदं वास्तु विषमं न सुखावहम् ।
ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ताः पञ्चाशत् त्रयसंयुताः ॥
सर्व्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः ।
असंपूज्य[गृह्य] हि तान् सर्व्वान् प्रासादादीन् न कारयेत्॥
अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म्माधर्म्मिणोः । इति ॥ २ ॥

यथावत् साकल्येन मण्डलार्थं चतुःषष्टि कोष्ठोत्पादनमाह पूर्व्वेति । विन्यसेदिति । "अस गतिदीप्त्यादानेषु" इत्यसौ भौवादिकस्य प्रयोगः । उक्तमानतः । उक्तं वास्तुशास्त्रे यन्मानं तेन मानेन इत्यर्थः । क्वचिद्धस्तमानत इति पाठः । महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—

गृहप्रासादकूपानां मण्डपस्य जलस्य च ।
वास्तुमण्डलकं कार्य्यमष्टहस्तन्तु नापरम् ॥ इति ॥ ३ ॥

तन्मध्यं किञ्चिदालम्ब्य मत्स्यौ द्वौ परितो लिखेत् ।
तयोर्मध्ये स्थितं सूत्रं विन्यसेद् दक्षिणोत्तरम् ॥ ४
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाऽग्राभ्यां कोणेषु मकरान् लिखेत् ।
मत्स्यमध्ये स्थिताग्राणि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥ ५ ।
चतुरस्रं भवेत्तत्र चतुःकोष्ठसमन्वितम् ।
तत् पुनर्विभजेन्मन्त्री चतुःषष्टिपदं यथा ॥ ६ ।

तन्मध्यमिति । तस्य मध्यं किञ्चिदालम्ब्य मध्यात् किञ्चिदधिकं चिह्नमालम्ब्येत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायां सूत्राग्रादिति शेषः । एवं परित उभयतः उत्तरदक्षिणयोः प्राचीसूत्रस्येति शेषः । मत्स्यौ द्वौ चिह्नद्वयं सम्पादयेत् । तत्र प्रकारः । प्राचीसूत्रप्रागग्रे सूत्रादिं निधाय मध्यचिह्नात् सूत्राग्रं भ्रामयेत् । एवमपराग्रादपि । तत्र एको मत्स्यः । एवमपरत्रापीति द्वितीयो मत्स्यः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—सीमसूत्रप्रसिद्ध्यर्थं सूत्राग्रभ्रमणं ततः ।

प्रागङ्के प्रत्यगङ्के च हस्तं दत्त्वा समाचरेत् ॥
उदग्दक्षिणगो मत्स्यो रेखायां जायते क्रमात् ।
शफरस्य मुखे पुच्छे मध्यचिह्ने प्रसारितम् ॥
समन्तात् सीमसूत्रं स्यात् । इति ॥ ४ ॥

द्वाभ्यामिति । तत्र द्वाभ्यां द्वाभ्याम् अग्राभ्यामेकैको मत्स्यः तथा पूर्व्ववत् । तद्यथा । प्राचीसूत्रार्द्धमितेन प्राचीसूत्राग्रस्थितेन सूत्रेण ईशे आग्नेये चार्द्धचन्द्रं कुर्य्यात् । ततस्तेनैव सूत्रेण उत्तरसूत्राग्रस्थितेन ईशे वायव्ये चार्द्धचन्द्रं कुर्य्यात् । एवमीशे मत्स्य उत्पन्नः । तथा पूर्व्ववत् तत्सूत्रेण पश्चिमाग्रस्थितेन वायव्ये नैर्ऋत्ये चार्द्धचन्द्रं कुर्य्यात् एवं वायव्ये मत्स्य उत्पन्नः । तत्सूत्रेण दक्षिणाग्रस्थितेन नैर्ऋत्ये आग्नेये अर्द्धचन्द्रं कुर्य्यात् । तत उभयत्रापि मत्स्यद्वयं जायते । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—क्षेत्रार्द्धमानसूत्रेण दिक्षु चिह्नं समालिखेत् ।

दिक्षु चिह्नं समाश्रित्य कोणेष्वङ्कान् समालिखेत् ।
क्षेत्रार्द्धमानसूत्रेण प्रतिलोमानुलोमतः ॥ इति ।

एवं मत्स्यचतुष्के जाते तन्मध्यमाग्रं सूत्रचतुष्कं दद्यादित्याह मत्स्येत्यादि ॥ ५ ॥

चतुरस्रमिति वास्तुशरीरस्य चतुरस्रत्वात् । तदुक्तम्—

चतुरस्राकृतिः कश्चिदसुरः सर्व्वनाशकः । इति ।

ईशानाद्रक्षसो यावद् यावदग्नेः प्रभञ्जनः।
एवं सूत्रद्वयं दद्यात् कर्णसूत्रं समाहितः॥ ७

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—देवैः स वास्तुपुरुषः स्थापितश्चतुरस्रकः। इति।
आचार्य्या अपि—चतुरस्रसंस्थितिरसौ। इति।
प्रयोगसारेऽपि—ज्ञेयः स वास्तुपुरुषश्चतुरस्रसंस्थः। इति।
चतुष्कोष्ठसमन्वितमिति। चतुरस्रमध्ये अधश्च कोणचतुष्के बहिःकोष्ठचतुष्कमपरं गुरुगणेशदुर्गाक्षेत्रेशपूजनार्थमुक्तम्। तदिति। यथाचतुःषष्टिपदं भवेत् तथा तद् विभजेदित्यन्वयः॥ ६॥

ईशानादिति। प्रभञ्जनो वायुस्तद्दैवत्यः कोणस्तच्छब्दवाच्यः तं यावत्। एवं कर्णसूत्रं कर्णसूत्रसंज्ञकं सूत्रद्वयं दद्यात्। शिल्पशास्त्रे कोणसूत्रस्य कर्णसूत्रमिति संज्ञा। समाहित इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते। तत्र समाहितः सावधानो मन्त्री सम्प्रदायेन मन्त्रशास्त्राभिज्ञः पूर्व्वापरायतं सूत्रं विन्यसेदित्यादि सप्तसु क्रियासु कर्त्तृत्वेनान्वेति। अन्ते उपात्तत्वात्। तत्र चतुःषष्टिकोष्ठोत्पादनप्रकारो यथा—चतुर्षु कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयमन्यद्दद्यात्। तन्मध्योत्पन्नमत्स्येषु पूर्व्वापरायते द्वे सूत्रे दक्षिणोत्तरायते च द्वे सूत्रे पातयेत्। एवं षोड़शकोष्ठानि सम्पद्यन्ते। ततः चतुर्षु कोणकोष्ठेषु पुनः कर्णसूत्रचतुष्टयं दद्यात्। तदुत्पन्नमत्स्येषु पूर्व्वापरायते द्वे दक्षिणोत्तरायते द्वे च सूत्रे पातयेत्। एवञ्च कृते मध्यकोष्ठद्वये मत्स्या उत्पन्नाः तेषु मत्स्येषु द्वे सूत्रे प्रागपरायते द्वे दक्षिणोत्तरायते च दद्यात्। एवं चतुःषष्टिकोष्ठानि सम्पद्यन्ते। तत्र ग्रन्थान्तरोक्त-कर्णसूत्रद्वयातिरिक्तकर्णसूत्राणि मार्जयेत्। तत्र ईशानशिवोक्तो विशेषः—

पूज्याश्चतुःषष्टिपदेषु विप्रैरेकोत्तराशीतिपदे नृपाद्यैः। इति।

हयशीर्षपञ्चरात्रे तु—एकाशीतिपदं वास्तु गृहकर्म्मणि शस्यते।
चतुःषष्टिपदं वास्तु प्रासादेषु प्रशस्यते॥ इति।

सोमशम्भावपि—कुर्य्यात् कोष्ठचतुःषष्टि प्रासादे वास्तुमण्डलम्।
गृहेऽपि वर्त्तयेद् वास्तुं किन्त्वेकाशीतिकोष्ठकैः॥ इति।

महाकपिलपञ्चरात्रे—प्रासादार्थं चतुःषष्टिरेकाशीतिर्गृहे तथा। इति।

तथाऽन्यत्रापि—एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुञ्चैव गृहादिषु।
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः॥ इत्युक्त्वा
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः। इत्युक्तम्

ब्रह्माणं पूजयेदादौ मध्ये कोष्ठचतुष्टये ।
दिक्चतुष्केषु पूर्व्वादि यजेदार्य्यमनन्तरम् ॥ ८

तेनाति देशिकमण्डपे इदं वास्तुमण्डलम् ॥ ७ ॥

ब्रह्माणमिति । समाहित इति आदौ मध्ये कोष्ठचतुष्टये ब्रह्माणं पूजयेदिति सम्बन्धः । कोष्ठचतुष्टये एकाकारेण मार्जिते इत्यर्थः । तत्र पद्मं विलिखेत् । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

पञ्चविंशत्पदे मध्ये ब्रह्माणमर्च्चयेत् कजे । इति ।

कादिमतेऽपि—सर्व्वमध्ये यजेत् सम्यक् ब्रह्माणं कमलासनम् ।
हेमाभञ्च चतुर्व्वक्त्रं वेदाध्ययनशालिनम् ॥ इति ।

आदाविति सरस्वतीसाहित्यमुक्तम् । समाहित इत्यनेनैतदुक्तं भवति । पूर्व्वं पीठमभ्यर्च्च पश्चात् तत्र ब्रह्माणं पूजयेदिति । तत्र मण्डूकादिपरतत्त्वान्तं सम्पूज्य अणिमादि सर्व्वसिद्ध्यन्ता नव पीठशक्तीः सम्पूज्य । ॐ सर्व्वज्ञानक्रियाव्यक्तकमलासनाय योगपीठाय नमः इति पीठमन्त्रः । ॐ नमो ब्रह्मणे इति मूलमन्त्रः । प्रजापतिः ऋषिः । पंक्तिश्छन्दः । ब्रह्मा देवता । अक्षरैरङ्गानि । अक्षस्रक्स्रुव[क्]-दण्डकमण्डलुधरो ब्रह्मा ध्येयः । अणिमादीनां ध्यानमुक्तं कुलप्रकाशतन्त्रे—

सिन्धुरस्थाऽणिमा पूज्या पीतवर्णा चतुर्भुजा ।
वरवज्रधरा दक्षे वामेऽभयनिधानभृत् ॥
महिमां महिषारूढ़ां पूजयेत् कज्ज्वलप्रभाम् ।
दण्डाभयधरां वामे दक्षे शक्त्यक्षमालिनीम् ॥
नक्रस्था लघिमा श्यामा पूजनीया चतुर्भुजा ।
नागपाशधरा दक्षे तद्वामेऽभयवारिजे ॥
कनकाद्रिनिभा पूज्या कूर्म्मस्था गरिमा तथा ।
गदावरधरा दक्षे वामेऽभयनिधानभृत् ॥
पूज्या प्रेतगता नीलविद्युत्पुञ्जनिभेशिता ।
वरखड्गधरा दक्षे वामे साभयकर्त्तृका ॥
पूज्या या वशिता धूम्रा मृगस्था सा चतुर्भुजा ।
सारविन्दध्वजा दक्षे वामे वरसरोजिनी ॥
छागलस्थाऽतिरक्ताङ्गी स्यात् पूजायां प्रकामता ।
शक्त्यक्षमालिनी दक्षे वामे सवरकुण्डिका ॥

विवस्वन्तं ततो मित्रं मही धरमतः परम्।
कोणार्द्धकोष्ठद्वन्द्वेषु वज्राद्दिपरितः पुनः॥ ९
सावित्रं सवितारञ्च शक्रमिन्द्रजयं पुनः।
रुद्रं रुद्रजयं विद्वानापं चाऽप्यापवत्सकम्॥ १०

पूजनीया वृषारूढा प्रामिस्तुहिनसन्निभा।
सवि[शक्ति]शूलवरा दक्षे वामे साभयवारिजा॥
सर्व्वसिद्धिः पद्मरागप्रभा पूज्या चतुर्भुजा।
साक्षमालारविन्दा च बीजपूरसरोजिनी॥ इति।

दिगिति। दिक्‌चतुष्केषु पूर्व्वादि यजेत्। प्रादक्षिण्येनेति शेषः। कोष्ठचतुष्टये इदमत्राऽप्यन्वेति। एकाकारेण मार्जिते इत्यर्थः। तेन आर्य्यः पूर्व्वदिशि विवस्वान् दक्षिणदिशि मित्रः पश्चिमदिशि महीधरः उत्तरदिशि पूज्यः। तदुक्तमाचार्य्यैः—

प्राग्याम्यवारुणोदग्‌दिक्‌कोष्ठचतुःपदेषु समभियजेत्। इति॥८॥

कोणेति। कोणे ब्रह्मपदस्थं कोणभागे अर्द्धे अधऊर्द्धकोष्ठे। कर्णसूत्रेण भेदितत्वात्। यत्र तदर्द्धकोष्ठं तस्य द्वन्द्वानि तेषु वज्रादि आग्नेयादि उपरि कोष्ठे सावित्रं अधः-कोष्ठे सवितारं यजेत्। परित इति चतुर्दिक्षु। तदुक्तम्—

सोमशम्भुना—मध्ये नवपदो ब्रह्मा शेषास्तु पदिकाः स्मृताः।
षट्‌पदास्तु मरीच्याद्या दिक्षु पूर्व्वादिषु क्रमात्।
अष्टौ कोणाधिपास्तत्र कोणार्द्धेष्वष्टसु स्थिताः॥ इति।

अत्र यद्यपि उपर्य्यधो वेतिपदं नास्ति तथापि महाकपिलपञ्चरात्रोक्तवास्तु-शरीरावस्थितिनिरूपणेनोपरिक्रमो लभ्यते। तद्‌ यथा—

मस्तके संस्थितो रुद्रः कर्णयोस्तस्य संस्थितौ।
पर्ज्जन्यश्चादितिश्चैव मुखे चापः सुसंस्थितः॥
आपवत्सः स्थितः कण्ठे जयन्तश्च दितिः पुनः।
स्कन्धयोः पञ्चार्गलाद्या महेन्द्राद्या भुजद्वये॥
वक्षःस्थौ रुद्रसावित्रौ दासस्तु सविता तथा।
हस्तौ तु स्तनौ तस्य ब्रह्मा नाभौ व्यवस्थितः॥
पृथ्वीधरो मरीचिश्च स्तनयोः कुक्षिगौ पुनः।
विवस्वान् मित्रनामा च पादयोः पितरः स्थिताः॥

तत्कर्णसूत्रोभयतः कोष्ठद्वन्द्वेषु देशिकः।
शर्व्वं गुहं चार्य्यमणं जृम्भकं पिलपिच्छकम् ॥ ११

पापाद्याश्चैव पूषाद्याः सप्त सप्तोरुजङ्घके।
इन्द्रो मेढ्रे स्थितस्तस्य जयो वृषणसंस्थितः॥ इति।

रुद्र ईशानः। दासो रुद्रजयः। पृथ्वीधरो महीधरः। मरीचिरार्य्यः। पितरः निर्ऋतिः। पापो रोगः। इन्द्रः शक्रः। इति ज्ञेयम्।

यदुक्तम्—ईशश्चेशानरुद्रोऽसौ तज्जयो रुद्रदासकः।
मरीचिरार्य्यकः ख्यातः पिता स्याद्राक्षसाधिपः॥
पापो रोग इति ख्यातः। इति।

अन्यत्रापि—धात्ववह्नी समाश्रित्य क्कत्वा चाधः पदत्रयम्।
सावित्रमर्च्चयेत्तत्र पदे वासवसंज्ञके॥
विधिसावित्रयोर्मध्ये सवितारं पदत्र[द्व]ये।
आश्रित्य पितृधातारौ क्कत्वा चाधः पदत्र[द्व]यम्॥
यजेदिन्द्रं महाभागं पदे लोकसुसंज्ञके।
तथा चेन्द्रजयः पूज्यो ब्रह्मशक्रसुमध्यगः॥
आश्रित्य वायुधातारौ क्कत्वा चाधः पदत्रयम्।
तत्र देवं यजेद्रुद्रं पदे भुवनसंज्ञके॥
तथेशवेधसोर्मध्ये तज्जयञ्च पदत्रये।
ऐशान्यामापकं कामपदत्रयसुसंस्थितम्॥
तदापवेधसोर्मध्ये यजेद् वत्सं पदत्रये॥ इति।

सोमशम्भावपि—सावित्रे रक्तपुष्पाणि वह्न्यधःकोणकोष्ठके।
तदधःकोष्ठके दद्यात् सवित्रे च कुशोदकम्॥
हरिद्रौदनमिन्द्राय रक्षोऽधःकोणकोष्ठके।
इन्द्रजयाय मिष्टान्नमिन्द्राधस्तान्निवेदयेत्॥
रुद्राय घृतसिद्धान्नं वायुकोणाधरे पदे।
तदधो रुद्रजयाय मांसमार्द्रं निवेदयेत्॥
आपोऽथ शिवकोणाधस्तद्वत्साय च तत्तले। इति।

अग्रे तत्कर्णसूत्रोभयतः इति कर्णसूत्रस्य प्रयोजनत्वादत्र कोणार्द्धकोष्ठेत्युक्तम् ॥८॥१०॥

तदिति। दिशत्युपदिशति शिष्येभ्यो मन्त्रानिति देशिको मान्त्रिकः।

चरकीञ्च विदारीञ्च पूतनामर्चयेत् क्रमात्।
अर्चयेद् दिक्षु पूर्व्वादि साङ्गाद्यन्तपदेष्विमान्॥ १२
अष्टावष्टौ विभागेन देवान् देशिकसत्तमः।
क्रमादीशानपर्जन्यजयन्ताः शक्रभास्करौ॥ १३
सत्यो वृषान्तरिक्षौ च दिशि प्राच्यामवस्थिताः।
अग्निः पूषा च वितथो यमश्च गृहरक्षकः॥ १४
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगो दक्षिणदिग्गताः।
निर्ऋति दौवारिकश्च सुग्रीववरुणौ ततः॥ १५
पुष्पदन्तासुरौ शे[शो]षरोगौ प्रत्यग्दिशि स्थिताः।
वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमो भल्लाट एव च।
अर्गलाख्यो दित्यदिती कुवेरस्य दिशि स्थिताः॥ १६
उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्व्वपञ्चभिः।
रजोभिस्तेष्वथैतेभ्यः पायसान्नैर्बलिं हरेत्॥ १७

सर्व्वत्र क्रमादिति वज्रादिपरितः इति क्रमोऽनुसन्धेयः। सार्द्धाद्यन्तेति। अर्द्धे च ते आद्यन्ते च अर्द्धाद्यन्ते अर्द्धाद्यन्ताभ्यां सह वर्त्तमानानि यानि पदानि तेषु। इदञ्च कर्णसूत्रेणाऽर्द्धीकृतकोणकोष्ठतो लभ्यते॥११-१६॥

बलिविधानमाह उक्तानामिति। पञ्चभी रजोभिः सर्व्वतोभद्रमण्डले वक्ष्यमाणैः। तत्र कमलानि वक्ष्यमाणप्रकारेणैव पूरयेत्। तत्र मध्यपद्मं श्वेत-मन्यानि रक्तानि। तदुक्तं दिव्यसारस्वते—

मध्ये पदानां नवकं मार्जयित्वा प्रपूरयेत्।
सितेन रजसा भूयस्तद्दिक्षु च चतसृषु॥
षट्कं सम्मार्ज्य रजसा रक्तेन परिपूरयेत्।
शिष्टानि च पदान्यत्र यथास्थानं प्रकल्पयेत्॥
विचित्राणि ततो मध्ये ब्रह्माणं संप्रपूजयेत्॥ इति।

पदसीमारेखाः श्वेताः पदानि च विचित्राणि। वास्तुदेवानां ध्यानं तन्त्रान्तरोक्तं लिख्यते—उक्तानां सर्व्वदेवानां स्वरूपञ्च निगद्यते।

अक्षमालां स्रुचं[वं] दक्षे वामे दण्डकमण्डलुम्॥

दधानमष्टनयनं यजेन्मध्येऽम्बुजासनम् ।
सर्व्वे चतुर्भुजा देवा वास्तुदेहे व्यवस्थिताः ॥
कृताञ्जलिपुटाः सर्व्वे खड्गखेटकपाणयः ।
ब्रह्माणं संनिरीचन्ते तद्वक्त्राभिमुखाश्च ते ॥
स्वस्वस्थाने स्थिताश्चैव साधारणमुदाहृतम् ।
मरीचिः श्वेतवर्णः स्याद् विवस्वान् रक्त[अभ्र]वर्णकः ॥
शातकुम्भसमो[निभो] मित्रः कृष्णवर्णस्तु भूधरः ।
सविता नीलवर्णाभः सावित्री धूम्रविग्रहः ॥
इन्द्रश्चारुणवर्णाभः शुक्लश्चेन्द्रजयस्तथा ।
रुद्रः प्रबालसदृशः पीतो रुद्रजयस्तथा ॥
आपो गोक्षीरधवल आपवत्सो जपाद्युतिः ।
ईशानः क्षीरधवलः पर्जन्योऽञ्जनसन्निभः ॥
जयन्तोऽञ्जनसङ्काशो महेन्द्रश्चा[:श्या]मलद्युतिः ।
आदित्यो रक्तवर्णः स्यात् सत्यकश्चित्रवर्णकः ॥
वृषो वन्धूकपुष्पाभः कुन्दाभश्चान्तरिक्षकः ।
उद्यद्दिनकराभोऽग्निः पूषा रक्ताब्जसन्निभः ॥
वितथश्चेन्द्रचापाभो विद्युद्वर्णो गृहक्षतः ।
यमश्चाञ्जनसङ्काशो गन्धर्व्वः पद्मरागवत् ॥
भृङ्गराजश्च भृङ्गाभो मृगो जीमूतसन्निभः ।
निर्ऋतिः पावकाभश्च पीतो दौवारिकः स्मृतः ॥
सुग्रीवो नीलकण्ठाभश्चन्द्राभः पुष्पदन्तकः ।
वरुणः स्फटिकाभाङ्गो भृङ्गाभश्चासुरो मतः ॥
शे[शो]षश्चोत्पलसङ्काशः पापयक्ष्मे[रोगश्चैवे]न्द्रनीलवत् ।
वायुः कृष्णाभवर्णः स्यान्नागः शङ्खेन्दुसन्निभः ॥
मुख्यो मौक्तिकसङ्काशो भल्लाटः श्वेतपद्मवत् ।
सोमः स्फटिकसङ्काशोऽर्गलो रक्तोत्पलद्युतिः ॥
दितिः कुन्देन्दुधवला कपिला चादितिः स्मृता ।
चरकी शङ्खसदृशी विदारी पावकद्युतिः ॥
पूतना हिमसङ्काशा मेघाभा पिलपिञ्छिका ।
खड्गञ्च पानपात्रञ्च क्षुरिकां कर्त्तरीं तथा ॥

दधाना भीमरूपास्ता राक्षस्यः परिकीर्त्तिताः।
सितो रक्तश्च पीतश्च कृष्णः स्कान्दादिका ग्रहाः॥
वज्रं शक्तिश्च खड्गश्च पाशश्च विकृताननाः।
दधाना भीषणाः प्रोक्ता ग्रहाः स्कन्दादिकाश्च ते॥ इति।

अष्टादशरेखा नाड़ीत्वेन तत्तद्देवतात्वेन च ध्येयाः।

तदुक्तम्—लक्ष्मी यशोवती कान्ता सुप्रिया सुकला शिवा।
सुभगा सुमुखी नन्दा नाड्यः प्राचीमुखोन्नताः॥
धन्या प्राणा विशाला च स्थिरा भद्रा जया निशा।
विरजा विभवा चैता नाड्यः सौम्यमुखाः स्मृताः॥ इति।

पायसान्नैरिति बहुवचनमाद्यर्थम्। तेन वक्ष्यमाणानि लाजादिद्रव्याणि संगृहीतानि। तत्र प्रतिदैवतं बलिद्रव्यभेदा मन्त्राश्चोक्ताः महाकपिलपञ्चरात्रे—

पायसौदनलाजैश्च युक्तं धूपैः प्रसूनकैः।
अक्षतं तिलसंयुक्तं माषभक्तादिमण्डितम्।
गृहाणेमं बलिं ब्रह्मन् वास्तुदोषं प्रणाशय॥
गन्धादिशर्करापूपं पायसोपरि संस्थितम्।
आर्य्यकाख्य गृहाणेमं सर्व्वदोषं प्रणाशय॥
चन्दनाद्यर्चितं नाथ कर्पूरागुरुमण्डितम्।
विवस्वन् वै गृहाणेमं सर्व्वदोषं प्रणाशय॥
सगुड़ं पायसं नाथ पुष्पादिसुसमन्वितम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं मित्र शान्तिं प्रयच्छ मे॥
माषौदनं समांसञ्च गन्धादिक्षीरसंयुतम्।
गृहाणेमं महीभृत् त्वं सर्व्वदोषं प्रणाशय॥

एवमन्तर्बलिं दत्त्वा सर्व्वेषामन्येषां यद्यप्यर्चा आग्नेयादि तथापि ईशानादि बलिं दद्यात्। वचनानुरोधात्। वचनं यथा—

ईशादिदक्षिणावर्त्तो बलिः सामान्यभाषितः।
सर्व्वेषां खलु वस्तूनां विशेषः पदनिर्णये॥ इति।

अन्यत्र पूजापि ईशाद्ये चोक्ता।

ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः। इति।

अन्यत्रापि—ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद् बुधः। इति।

तथा—क्षीरं खण्डसमायुक्तं पुष्पादिभिरलङ्कृतम् ।
गृहाणेमं बलिं छायमाप शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
दधोदं गुड़संमिश्रं गन्धादिवस्तुमण्डितम् ।
गृहाणेमं बलिं वत्स विघ्नमत्र प्रणाशय ॥
पुष्पादिकुशपानीयं कर्पूरागुरुवासितम् ।
सावित्र वै गृहाणेमं शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥
पिष्टकं सगुडं नाथ रक्तगन्धादिशोभितम् ।
गृहाणेमं बलिं सूर्य्य विघ्नमत्र प्रणाशय ॥
शीतमन्नं तथा पुष्पं कुङ्कुमादिसमन्वितम् ।
गृहाणेमं बलिं छायं शक्रदेव नमोऽस्तु ते ॥
ओदनं घृतसंयुक्तं वस्त्रगन्धादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं बलिं छायमिन्द्रजय नमोऽस्तु ते ॥
पक्कापक्कमिदं मांसं वस्त्रपुष्पादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं बलिं छायं रुद्रदेव नमाम्यहम् ॥
छम्मांसं[समांसं] सघृतं पक्कं गन्धपुष्पादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं बलिं रुद्रजय स्वस्ति प्रयच्छ मे ॥
रक्तपुष्पं समांसं वै रक्तवस्त्रादिसंयुतम् ।
विदारि वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं विनाशय ॥
पित्तं रक्तास्थिसंयुक्तं रक्तगन्धादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं बलिं पापे[पूतने त्वं] रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥
सघृतं माष[मांस]भक्तञ्च वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
बलिं गृहाण शर्व्वेमं रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥
मांसं पुष्पादिसंयुक्तं माषभक्तोपशोभितम् ।
गृहाणेमं बलिं स्कन्द रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥
खमांसं[सुरसं] पिष्टकैर्युक्तं पक्कमांसोदकान्वितम् ।
अर्य्यमन् वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥
रक्तमांसौदनं मत्स्यं गन्धधूपसमन्वितम् ।
जृम्भक त्वं गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रशामय ॥
छागकर्णान्वितं मांसं वस्त्रगन्धादिसंयुतम् ।
पिलिपिच्छ गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रणाशय ॥

घृतेन साधितं मांसं वस्त्रगन्धादिसंयुतम्।
चरकि वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं प्रणाशय॥
सघृतं चाक्षतान्नञ्च वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम्।
गृहाणेमं बलिन्त्वीश वास्तुदोषापहारकम्॥
उत्पलं पायसैर्युक्तं वस्त्रादिकसमन्वितम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं देव[मेघ]राज नमोऽस्तु ते॥
पञ्चहस्तं सुपीतञ्च ध्वजं भक्तादिमण्डितम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं जिष्णुसुत नमोऽस्तु ते॥
ओदनं घृतसम्पूर्णं पञ्चरत्नादिमण्डितम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं[देव] देवराज नमोऽस्तु ते॥
रक्तपुष्पयुतं भक्तं रक्तगन्धादिभिर्युतम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं भास्कर त्वं नमोऽस्तु ते॥
वितानं धूम्रवर्णाभं गन्धादिकसुशोभितम्।
वस्त्रयुक्तं[रक्तपुष्पं] गृहाणेमं बलिं सत्य नमोऽस्तु ते॥
इदन्तु मांसभक्तं वै वस्त्रगन्धादिपूजितम्।
गृहाणेमं वृष बलिं वास्तुदोषं प्रणाशय॥
इदन्तु शाद्वलं मांसं नैवेद्यादिसुसंयुतम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं व्योम शान्तिं प्रयच्छ मे॥
सुवर्णं पिष्टकञ्चाथ वस्त्रगन्धादिभिर्युतम्।
घृतान्वितं गृहाणेमं सप्तजिह्व नमोऽस्तु ते॥
क्षीरं लाजसमायुक्तं रक्तपुष्पादिमण्डितम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं पूषदेव नमोऽस्तु ते॥
दधिगन्धादिभिर्युक्तं पीतपुष्पसमन्वितम्।
बलिं वितथ गृह्णेमं विघ्नमत्र प्रणाशय॥
भक्तं मधुप्लुतं चैणं रक्तवस्त्रादिमण्डितम्।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं यमदेव नमोऽस्तु ते॥
पक्वमांसौदनं नवनीतं वस्त्रादिमण्डितम्।
प्रीतिकरं गृहाणेमं गृहरक्ष नमोऽस्तु ते॥
नानागन्धसमायुक्तं रक्तपुष्पादिभिर्युतम्।
बलिं गृहाण गन्धर्व सर्व्वदोषं प्रणाशय॥

इमान्तु शाकुनीं जिह्वां माषभक्तोपरिस्थिताम् ।
गृहाणेमं बलिं भृङ्गराज शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यवं घृततिलोपेतं गन्धपुष्पादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं मृगदेव नमोऽस्तु ते ॥
शर्करासंयुतं खण्डं वस्त्रगन्धादिमण्डितम् ।
प्रीतो बलिं गृहाणेमं रक्षोराज नमोऽस्तु ते ॥
चन्दनागुरुकाष्ठञ्च गन्धपुष्पादिभिर्युतम् ।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं दौवारिक नमोऽस्तु ते ॥
इदन्तु पायसं नाथ गन्धपुष्पादिमण्डितम् ।
सुग्रीव वै गृहाणेमं बलिं शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यवा[शाणि]न्नानि च गोदुग्धं भक्तोपरि सुरोपितम् ।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं जलराज नमोऽस्तु ते ॥
माषभ[यु]क्तं कुशस्तम्बं घृतगन्धादिसंयुतम् ।
पुष्पदन्त गृहाणेमं सर्व्वदोषं प्रणाशय ॥
मधुना साधितं पिष्टं गन्धाद्यैरुपशोभितम् ।
बलिं गृहाणासुरेन्द्र सर्व्वदोषं प्रणाशय ॥
घृतश्चाऽन्नसमायुक्तं कर्पूरादिसुवासितम् ।
गृहाणेमं बलिं शेष[शोष] सर्व्वशान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यवजं तण्डुलं नाथ गन्धपुष्पादिशोभितम् ।
गृहाणेमं बलिं रोग सर्व्वदोषं प्रणाशय ॥
सघृतं मण्डक[मोदक]ञ्चेदमन्नाद्यैरुपशोभितम् ।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं मृगवाह नमोऽस्तु ते ॥
इदञ्च कृशरं चान्नं पुष्पगन्धादिमण्डितम् ।
पातालेश गृहाणेमं विघ्नमत्र प्रणश्यतु ॥
नारिकेलोदकं भक्तं पीतवस्त्रादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं बलिं मुख्य वास्तुदोषं प्रणाशय ॥
पायसं मधुना मिश्रं नानापूजो[पीतपुष्पो]पशोभितम् ।
गृहाणेमं बलिं सोम सर्व्वदोषं प्रणाशय ॥
ओदनं घृतसंमिश्रं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
गृहाणेमं बलिं हृद्यं भल्लाट त्वं नमोऽस्तु ते ॥

अयं वास्तुबलिः प्रोक्तः सर्व्वसम्पत्समृद्धिदः ॥ १८

माषान्नञ्च घृताभ्यक्तं पुष्पगन्धादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं बलिं ह्यद्यमर्गलाख्य नमोऽस्तु ते ॥
क्षीरं खण्डसमायुक्तं नानापूजो[पुष्पो]पशोभितम् ।
दैत्यमातर्गृहाणेमं सर्व्वदोषं प्रणाशय ॥
पोलिकां मधुसंयुक्तां गन्धवस्त्रादिसंयुताम् ।
गृहाणेमं बलिं ह्यद्यं देवमातर्नमोऽस्तु ते ॥
स्वर्गपातालमर्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः ।
गृह्णन्त्वमुं बलिं ह्यद्यं तुष्टा यान्तु स्वमन्दिरम् ॥
मातरो भूतवेताला ये चान्ये बलिकाङ्क्षिणः ।
विष्णोः परिषदा ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
पितृभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो बलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
अभावादुक्तमार्गस्य कुशपुष्पादिभिर्यजेत् ॥   इति ।

सर्व्वसम्पदित्यनेन दिशां बलिरप्युक्तः । तदुक्तं प्रयोगसारे—

वास्तुशेष क्रियाभूतः सर्व्वरक्षाविभूतिकृत् ।
भूतप्रीतिप्रदश्चाऽस्मिन् दिशां बलिरुदीर्य्यते ॥
दिक्पालपरिषत्सर्व्वभूतानुद्दिश्य नामभिः ।
पूजा विसर्जनान्तो यः स विज्ञेयो दिशां बलिः ॥
दध्यम्बुरजनीपुष्पलाजशक्तुतिलान्धसा ।
द्रव्येण वितरेद्दिक्षु बलिं दिक्क्रमयोगतः ॥
सुराणां तेजसाञ्चैव प्रेतानां[प्रजानां] रक्षसामपि ।
तथा जलानां प्राणानां नक्षत्राणाञ्च यत् पुनः ॥
विद्यानामधिपानाञ्च तान्यथोक्ता[क्तान्] बलिं हरेत् ।
सवाहनपदं प्रोक्ता परिवाराय शक्तये ॥
तत्पार्षदेभ्यश्च ततः सर्व्वेभ्य इति संयुतम् ।
भूतेभ्यश्च क्रमाद्भूयः प्रादक्षिण्यात् क्षिपेद्बलिम् ॥
द्विषत्पिशाचवेतालरक्षोरक्षाभयार्त्तिहा ।
दिशां बलिर्विशेषेण सर्व्वसम्पत्समृद्धिदः ॥
वास्तौ गेहे प्ररोहे [प्रद्रोहे] भूतद्रोहे गृहप्रवेशे च ।
वितते च शान्तिहोमे दिशां बलिः सिद्धये प्रयोक्तव्यः ॥   इति ।

तत्र यथोपदेशं प्रयोगो लिख्यते । अथ यजमान आचार्य्यं वृणुयात् । तत आचार्य्यो वक्ष्यमाणलक्षणां भूमिं परिगृह्य वक्ष्यमाणमार्गेण तच्छुद्धिं विधाय पञ्चब्रह्मभिः पञ्चगव्यैर्भूमिं सिञ्चेत् । तन्मध्ये कनकशलाकया रत्नेन वा तदभावे रजतफलपुष्पधान्यानामन्यतमेन वा—

शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी ।
सती च सुमना नन्दा सुभद्रा नवमी मता ॥

इति नव रेखाः प्रागपरायताः दक्षिणोपक्रमा उदगपवर्गा विलिख्य—

हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया कला विशोका च नवमी संस्मृता बुधैः ॥

इति नव रेखा दक्षिणोत्तरायताः पश्चिमोपक्रमाः पूर्व्वसमाप्तिका विलिख्य ततः शुक्लडोरकादिना ताः सम्यक्निर्माय पूर्व्वोक्तप्रकारेण पञ्चरजोभिर्मण्डितं पूर्व्वोक्तकोणकोष्ठचतुष्टयोपेतं विचित्रं मण्डलं रचयेत् । तत्पश्चिमदिशि हस्तमात्रं त्रिमेखलं कुण्डं स्थण्डिलं वा विदध्यात् । ततो बहिःकोणकोष्ठस्थान् गुरुगणेशदुर्गाक्षेत्रपालान् चतुष्पदं नाभिगं ब्रह्माणम् तत्पूर्व्वदिशि चतुष्पदं वामस्तनगमार्य्यकम् इत्यादि अर्द्धपदगामदितिं कर्णगामित्यन्तं पूर्व्वोक्ततत्तत्पद-तदङ्गस्थितान् त्रिपञ्चाशद्देवान् पदार्थानुसमयेन ब्रह्मन् इहागच्छ इह तिष्ठेति सर्व्वानावाह्य प्रणवादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तस्वस्वनाममन्त्रेण पाद्यादिभिरुपचारैः प्रपूजयेत् । ततो मण्डलादीशानकोणे अव्रणमक्षणमूलं बहिर्दध्यक्षतविभूषितं चूताश्वत्थन्यग्रोधोडुम्बरप्लक्षपल्लवसंच्छन्नमुखं वस्त्रयुगान्वितम् अन्तर्निक्षिप्तपञ्चरत्नवि-विधफलं निर्मलजलपूर्णं दृढं कलसम् अक्षतानामुपरि स्थापयेत् । तत इमं मे वरुण इति वरुणगायत्र्या वरुणं कलसे न्यसेत् ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

इत्यनेन तीर्थान्यावाह्य अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकनदीसङ्गमह्रदगोकुलरथ्यातः सप्त मृत्तिका आनीय कलसे निक्षिप्य "वं वरुणाय नमः" इति मन्त्रेण तत्र कलसे पञ्चोपचारैः वरुणं पूजयेत् । ततः—

मुरा मांसी वचा कुष्टं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च

इति सर्व्वौषधीश्च प्रक्षिपेत् । ततः कुण्डादिसमीपमेत्य संस्कारादि अग्निमुखान्तं कर्म्म कृत्वा ब्रह्मादित्रिपञ्चाशद्देवेभ्यः अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा प्रत्येकं यवैर्वा कृष्णतिलैर्वा उदुम्बरतदतिरिक्तक्षीरवृक्षीयपालाशखदिरापामार्ग-

कुशदूर्व्वाणामन्यतमसमिद्भिः वा आहुतीर्जुहुयात्। केचित्तु ब्रह्मण आहुतिशतं अन्येषां दशदशाहुतय इत्याहुः। तत ॐ वास्तोष्पतये नमः अनेन वैदिकैर्वा तल्लिङ्गैः पञ्चमन्त्रैः पञ्च विल्वफलानि विल्वबीजानि वा जुहुयात्। तत उत्तरतन्त्रं समाप्य वौषडन्तेनाऽग्निमन्त्रेण वरुणमन्त्रेण वा पूर्णाहुतिं हुत्वा तन्त्रोक्तद्रव्यैः तत्तन्मन्त्रैश्च त्रिपञ्चाशद्देवताभ्यो बलिं दत्त्वा दिशां बलिञ्च विधाय आचार्य्यः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा प्राङ्मुखं साध्यं शान्तिकलसोदकेन—

ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।

इत्यादिभिः वशिष्ठसंहितोक्तमन्त्रैः वैदिकैश्च मन्त्रैः मङ्गलाभिषेकं कृत्वा सर्व्वौषधिजलैः स्नापयेत्। तत आचार्य्यः पुनः ब्रह्मादिदेवान् पञ्चोपचारैः सम्पूज्य ततः—

यान्तु देवगणाः सर्व्वे पूजामादाय पार्थिवीम्।
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च॥

इति पठेत्। ततः शिष्य आचार्य्याय दक्षिणां दद्यात्। तत आचार्य्यो मण्डपस्य पश्चिमभागे स्थण्डिलं कृत्वा तस्मिन् साध्यं संस्थाप्य सुदर्शनेनाऽघोरेण वा तं सकलीकृत्य स्वयमपि तन्मूर्त्तिं भूत्वा रक्तोष्णीषवस्त्रोत्तरीय माल्यचन्दनादिनाऽलङ्कृत्य साध्यस्य दक्षिणे भागे उदङ्मुखः स्थित्वा सौवर्णराजतताम्रादीनामन्यतमं पात्रमादाय तत्र तान् ब्रह्मादिदेवतानिवेदित पिण्डान् यथास्थानं निधाय तत्तद्देवताश्च वास्तुपुरुषेण सार्द्धं तत्रैव संस्थाप्य प्रत्येकं पिण्डेषु घृतदीपं निधाय रक्तपुष्पैरलङ्कृत्य साध्यं सम्प्रोक्ष्य तत्पात्रं कराभ्यामादाय—

भूतानि यानीह वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम्।
अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु क्षमन्तु तान्यत्र नमोऽस्तु तेभ्यः॥

इति मन्त्रेण साध्यं नीराज्य अन्यस्मिन् पात्रे आढकपरिमितं रक्तोदकं भूतकूरञ्च निष्पाद्य तत्रापि नव दीपान् निधाय तेन नीराज्य खड्गपाणिः स्वयं खड्गहस्तैरनेकैः परिवृतो दीपिकाशतैश्च परिवृतः पञ्चविधवाद्यघोष स्वस्तिसूक्तसंघुष्ट दिग्भागः चत्वरं महावृक्षमूलं वा तड़ागनदीदेवालयानामन्यतमदेशं गत्वा तत्र स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य प्राङ्मुखस्तत्तद्देवताः संस्थाप्य पिण्डानपि तत्र तत्र निधाय चतुर्दिक्षु भूतकूरेण पूर्व्वोक्तमन्त्रेण बलिदानं कृत्वा रक्तोदकं तत्र निःक्षिप्य प्रदक्षिणं परिक्रम्य प्रक्षालितपाणिपादनयनः पुनः पुनरपश्यन्नेव तत्सर्व्वं परिवारान् अग्रतः प्रस्थाप्य स्वयं ध्याननिष्ठः सन् साध्यं समागत्य तस्य रक्षां कुर्य्यात्। इति मुख्यप्रकारः।

यदाहुः—वास्तुपशमनं कुर्य्यात् समिद्भिर्बलिकर्म्मणा।
होमस्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके॥

नक्षत्रराशिवाराणामनुकूले शुभेऽहनि।
ततो भूमितले शुद्धे तुषाङ्गारविवर्जिते॥ १९

यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्भिः क्षीरवृक्षजैः।
पालाशैः खादिरैर्वाऽपामार्गौडुम्बरसम्भवैः॥
कुशदूर्व्वामयैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः।
कार्य्यस्तु पञ्चभिर्बिल्वैर्बिल्वबीजैरथापि वा॥
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत्।
तत्तद्विशेषनैवेद्यमिदं दद्यात् क्रमेण तु॥ इत्यादिना।

अन्यत्राऽस्य प्रत्यब्दं कालविशेषे कर्त्तव्यतोक्ता। यदाहुः—

एवं सिंहगते भानौ पूर्णायां प्रतिवत्सरम्।
स्वगेहे वास्तुपूजाया मण्डले सहुतक्रमात्॥
एवं विदधतो गेहे नाऽकल्याणं कदाचन॥
अकाल[आवाल]मरणं व्याधिभूतप्रेतादिकानि च।
न सर्पपीड़ा नान्योन्यकलहान्यशुभानि च॥
पुत्रपौत्रधनारोग्यपशुदासीसमृद्धिभाक्।
अरोगी विजयी ख्यातश्चिरं जीवति तद्गृहे॥
राजवेश्मसु सर्व्वत्र तथा च महिषीगृहे।
सचिवामात्य सेनानीभवनेषु पुरे तथा॥
विदध्यात् प्रतिवर्षन्तु प्रोक्तसिद्ध्यै तु देशिकः।
न चेदुक्तान्यथारूपफलैः क्लेशोऽनिशं भवेत्॥ इति॥ १७॥ १८॥

मण्डपमाह नक्षत्रेति। ज्योतिःशास्त्रसमुक्तप्रकारेण नक्षत्रराशिवाराणां मध्ये साध्यानुकूलनक्षत्रे साध्यानुकूलराशौ अनुकूलवारे शुभेऽहनि ज्योतिःशास्त्रसमुक्तशुभतिथौ ततो मण्डपं रचयेदिति सम्बन्धः। तथा च राजमार्त्तण्डे—

आदित्यद्वयरोहिणीमृगशिरोहस्ताधनिष्ठोत्तरा-
पुष्याविष्णुमघानुराधपवनैः शुद्धैः सुतारान्वितैः।
सौम्यानां दिवसेषु पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं शुभम्॥ इति।

भूमितले शुद्धे इति। तत्र भूमिपरीक्षोक्ता महाकपिलपञ्चरात्रे—

तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः।
स्फुटिता च सशल्या च वल्मिका रोहिणी तथा ॥
दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्त्तुरायुर्धनापहा।
स्फुटिता मरणं कुर्य्यादूषरा धननाशिनी ॥
सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुतो भयम्।
ईशकोणप्लवा सा च कर्त्तुः श्रीदा सुनिश्चितम् ॥
पूर्व्वप्लवा वृद्धिकरी वरदा[बलदा] तूत्तरप्लवा।
विद्वेषं मरणं व्याधिं कुर्य्याद् वह्निप्लवा मही ॥
या दक्षिणप्लवा [धर्म्मराजप्लवा] भूमिर्नित्यं मृत्युभयप्रदा।
गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ॥
धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिता वरुणप्लवा।
वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्वेगकारिणी ॥
श्वेता तु ब्राह्मणी पृथ्वी रक्ता वै क्षत्रिया स्मृता।
वैश्या पीता च विज्ञेया कृष्णा शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥
ब्राह्मणी घृतगन्धा स्यात् क्षत्रिया रक्त[रस]गन्धकृत्।
क्षीरगन्धा भवेद् वैश्या शूद्रा विड्गन्धिनी क्षितिः ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया स्मृता।
वैश्या तिक्ताऽथ विज्ञेया शूद्रा स्यात् कटुका मही ॥
ब्राह्मणी भूः कुशोपेता क्षत्रिया स्याच्छराकुला।
कुशकाशाकुला वैश्या शूद्रा सर्व्वतृणाकुला ॥
सिता पीता तथा रक्ता कृष्णवर्णसमन्विता।
स्थिरोदका दृढ़ा स्निग्धा भूमिः सर्व्वसुखावहा ॥
शीतस्पर्शोष्णकाले च वह्निस्पर्शा हिमागमे।
वर्षासु चोभयस्पर्शा सा शुभा परिकीर्त्तिता ॥ इति।

हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां वृषैः सह।
सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ॥
काश्मीरचन्दनामोद कर्पूरागुरुगन्धिनी।
कमलोत्पलगन्धा च जातिचम्पकगन्धिनी ॥
पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी।
दधिक्षीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ॥

सुगन्धिव्रीहिगन्धा च शुभगन्धयुता च या।
सर्व्वेषामेव वर्णानां भूमिः साधारणी मता॥ इति।

तथा—ज्ञात्वा भूमिं परीक्षेत पूर्व्वोदक्प्लवनां शुभाम्।
असङ्कटां तथाच्छन्नां तृणैस्तोयपरिप्लुताम्॥
संपूर्य्यमाणे खाते तु तथाऽधिकमृदां शुभाम्।
कुसुमप्रकरस्तद्वत् यस्यामम्लानिमृच्छति॥
न निर्व्वाति तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीर्य्यति।
श्वेतारुणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते॥
आज्यासृग्गन्धमद्यानां तुल्यगन्धा तु या भवेत्।
मधुरा च कषाया च अम्ला च कटुका च या॥
कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्व्वाभिर्या च संभृता। इति।

प्रयोगसारेऽपि—वितस्तिमात्रविस्तारं निर्माय विवरं भुवि।
निःक्षिपेत् तां मृदं तस्मिन् तासु शिष्टासु शोभनम्॥
समासु मध्यमं विद्यान्न्यूनास्वधममुच्यते।
परीक्ष्यैवं प्रयत्नेन त्यक्त्वा भूमिं कनीयसीम्॥
अङ्गारतुषकेशास्थिहीनं कृत्वाऽथ भूतलम्। इत्यादिना।

तुषेति। तुषा धान्यत्वचः अङ्गारो निर्वापितमुल्मुकम्। आदिशब्दात् अस्थि-केशपाषाणभस्मादिशल्यं तद्वर्जिते। अन्यथा दोषदर्शनात्। यदुक्तम्—

वाशिष्ठराम्—खन्यमाने यदा कुण्डे पाषाणः प्राप्यते भुवि।
तदाऽपमृत्यवे चास्थिकेशाङ्गारैर्धनक्षयः॥
भस्मनाऽग्निभयं प्रोक्तं तुषैः प्रोक्ता दरिद्रता। इति।

तत्र शल्यज्ञानमादियामलोक्ताहिबलचक्राद् ज्ञेयम्। तद्यथा—
अहिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्व्वज्ञभाषितम्।
द्रव्यं शल्यं तथा शून्यं येन जानन्ति साधकाः॥
ऊर्द्धं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् पञ्च तथैव च।
अहिचक्रे भवन्त्येवमष्टाविंशतिकोष्ठकाः॥
तत्र पौष्णाश्विनीयाम्य कृत्तिकामघभाग्यभम्।
उत्तराफाल्गुनी लेख्या पङ्क्तौ तत्सप्तकं ध्रुवम्॥
अहिर्बुध्नोऽजपादर्क्षं शतभं ब्राह्मसर्पभम्।
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम्॥

अभिजिद्विष्णू धनिष्ठा सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्।
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्त्यां धिष्ण्यस्य सप्तकम्॥
विश्वर्चं तोयभं मूलं ज्येष्ठा मैत्रविशाखभौ।
स्वाती पङ्क्त्यां चतुर्थ्यान्तु कृत्वा चक्रं विलोकयेत्॥

रेवत्यश्विनी भरणी कृत्तिका मघापूर्व्वोत्तराः प्रथमपङ्क्तौ। उत्तरभाद्रपदा पूर्व्वभाद्रपदा शतभिषा रोहिणी अश्लेषा पुष्या हस्ता द्वितीयपङ्क्तौ। अभिजित्-श्रवणाधनिष्ठामृगशिरआर्द्रापुनर्व्वसुचित्राः तृतीयपङ्क्तौ। तत उत्तराषाढ़ापूर्व्वाषाढ़ामूलज्येष्ठानुराधाविशाखास्वात्यः चतुर्थपङ्क्तौ।

एवं प्रजायते चक्रे प्रस्तारः पन्नगाकृतिः।
द्वारशाखा मघा याम्या द्वारस्था कृत्तिका मता॥
अब्धीशपूर्व्वाषाढ़ादि त्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवतीपूर्व्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड्यो भन्नाः षष्ट्याप्तशेषके।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत् तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रवत् साधयेत् सूर्य्यं ऋक्षस्थं चेष्टकालिकम्।
पश्चाद् विलोकयेत् तौ च स्वऋक्षेऽथाऽन्यभे स्थितौ॥
चन्द्रऋक्षे यदाऽर्केन्दू तदा स्यान्निस्थितो निधिः।
भानुऋक्षे स्थितौ तौ चेत् तदा शल्यं न चाऽन्यथा॥
स्वस्वभे द्वितीयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद् विपर्य्यये।
भुक्तांशांशमानेन भूमानं काम्बिकैः करैः॥ इति।

तथाच—चन्द्रस्थाने निधिर्ज्ञेयः सूर्य्यस्थाने तु शल्यकम्। इति।

इदं चक्रं गुरुमुखाद् ज्ञात्वा शल्योद्धारं कुर्य्यादिति। इदञ्च निवर्त्तनपरिमितभूमौ एकमेव कुर्य्यात्। निवर्त्तनस्वरूपञ्च—

दण्डस्तु दशहस्तः स्यात् त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम्। इति।

तन्मध्ये वारद्वयं अन्यच्चक्रं लेखनीयम्। तत ऊर्द्धं नेति सम्प्रदायविदः। अथवा महाकपिलपञ्चरात्रोक्त प्रकारेण शल्योद्धारः कर्त्तव्यः। तद्‌यथा—

प्रासादारम्भकाले च गृहादौ च विशेषतः।
शल्योद्धारस्तु कर्त्तव्यो यदीच्छेच्छुभमात्मनः॥
प्रासादारम्भकाले च यदङ्गं स्पृशते पुमान्।
वास्तुदेहे इदं तत्र शल्यं विद्याद्विचक्षणः॥

कण्डूयति शिरः पुंसि शिरःशल्यं समुद्धरेत् ।
शल्यं तत्राऽस्थि[स्ति] विज्ञेयं खन्यमाने करत्रये ॥
अग्निदाहश्च रोग[ध]श्च धनहानिश्च जायते ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद्भद्रमात्मनः ॥
बाहू कण्डूयमाने तु निर्दिशेल्लोहशृङ्खलम् ।
हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव ॥
स्वामिनो मरणं विद्याद् विदेशे गमनं तथा ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥
ऊरू कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् ।
हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव ॥
असती च भवेद् भार्य्या यशोहानिश्च जायते ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
हस्तौ कण्डूयमाने तु कङ्कालञ्च विनिर्दिशेत् ।
त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत् खन्यमाने न चान्यथा ॥
अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्यं मरणं भवेत् ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद्भद्रमात्मनः ॥
पृष्ठं कण्डूयमाने तु बाहुशल्यं विनिर्दिशेत् ।
हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्य्या विचारणा ॥
स्वामिनाशो भवेत्तत्र भार्य्या वा जायतेऽसती ।
पादौ कण्डूयमाने तु हस्तशल्यं विनिर्दिशेत् ॥
सार्द्धहस्तेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव ।
गोनाशो राजदण्डश्च शस्यहानिश्च जायते ॥
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
कुक्षिं कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ॥
हस्तद्वितयमानेन लक्षणं गदितं तव ।
भुजङ्गदंशस्तत्र स्यात्तस्माच्छल्यं समुद्धरेत् ॥
जानू कण्डूयमाने तु भस्म तत्र विनिर्दिशेत् ।
हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव ॥
अग्निदाहो मनस्तापः क्लेशदुःखभयानि च ।
करोत्येवंविधं कर्म्म तस्मात् तं वै समुद्धरेत् ॥

पुण्याहं वाचयित्वा तु मण्डपं रचयेच्छुभम्।
पञ्चभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वा मितान्तरम्॥ २०

गोशृङ्गं पीतमण्डूकः शङ्खः शुक्तिश्च कच्छपः।
शम्बुकश्च प्रशस्ताः स्युर्याश्चान्या रत्नजातयः॥
अङ्गारं वै तुषं केशमस्थिशल्यं विचारयेत्।
खन्यमाने जलं यावच्छल्यदोषो विनश्यति॥
दूरनीचस्थितं वारि खनितुं नैव शक्यते।
पञ्चहस्तं प्रखातव्यं शल्यदोषोपशान्तये॥
शल्योद्धारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुसमं यथा॥ इति।

हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद् यावज्जलान्तकम्।
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शोध्या यावज्जलान्तिका।
शिलान्तं कर्करान्तं वा यावद् वा शुद्धतां व्रजेत्॥ इति॥१८॥

पुण्याहं वाचयित्वेति। पुण्याहवाचनं बह्वृचानां प्रसिद्धतरम्। अथवा अस्य यजमानस्य पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु एवं स्वस्ति भवन्तः एवम् ऋद्धिं भवन्तः” इति त्रिः पुण्याहवाचनम्। तदुक्तं बोधायनेन—
“पुण्याहं वाक्यं स्वस्त्यृद्धिमित्योङ्कारपूर्व्वं त्रिस्त्रिरेकैकामाशिषं वाचयित्वा” इति।

तत्र पूर्व्वादिदिग्ज्ञान-निश्चयपूर्व्वकमेव मण्डपादि कुर्य्यात्। अन्यथा दोषदर्शनात्।

तदुक्तम्—यदि कुर्य्याद् यथादृष्टं विपन्नो निरयं व्रजेत्।
भानोर्गत्या दिशो[दिकं] ज्ञात्वा कूर्य्यात् कर्म्माणि देशिकः॥ इति।

अन्यत्रापि—वास्तुवैषम्यतो यत्र सम्यङ्न ज्ञायते ककुप्।
तत्र शङ्कुं प्रतिष्ठाप्य जानीयाच्छुद्धदिक्स्थितिम्॥ इति।

तद्विज्ञानोपायस्तत्रैवोक्तः—
तद्गत्या दिक्परिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि।
सुसमे भूतले कृत्वा वृत्तं भ्रमणरूपतः॥
तन्मध्यबिन्दौ शङ्कुन्तु स्थापयेद् द्वादशाङ्गुलम्।
अग्रच्छायाद्वयवशाद् वृत्ते पूर्व्वापरद्वये॥
पूर्व्वापराङ्कयोः कृत्वा चिह्ने तमभितस्तथा।
ससमान परिभ्रान्त्या कृत्वा वृत्तद्वयं पुनः॥

तयोः संश्लेषसंजातमध्यदक्षोत्तरस्थिते ।
सन्धिद्वये च प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत् ॥
सूत्रं दक्षोत्तरं तेषामग्रैः प्रागादि कल्पयेत् ॥ इति ।

क्रियासारेऽपि—कृत्वा भूमिं समां तत्र वृत्तं हस्तमितं समम् ।
द्वादशाङ्गुलमानोच्चं शङ्कुं खादिरनिर्मितम् ॥
अलाभे यज्ञवार्च्चं वा तत्र संस्थापयेत् सुधीः ।
तच्छाया संस्पृशेद् यत्र तन्मध्ये मध्यमं स्मृतम् ॥
तिर्य्यक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्यं याम्योत्तरे स्मृते ।
कोणाः स्युरन्ये चत्वारश्चतुःसूत्रप्रसारणात् ॥
एवमाशापरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।
ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्य्यात् सम्यग् विचक्षणः ॥ इति ।

तत्र महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—
विषुवे तु गते सूर्य्ये शङ्कुमानं समाचरेत् ।
खादिरं विन्यसेच्छङ्कुं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
निश्चलीकृत्य हन्तव्यं गृहीत्वा लोहमुद्गरम् ।
अष्टधा च स्वयं हन्यात् प्रशस्तं क्रमतो लघु ॥
हन्यमाने यदा शङ्कौ हस्तात् पतति मुद्गरः ।
तदा ताड़यितुः शोको जायते दुस्तरो महान् ॥
मौञ्जकौशेयकार्पासं प्राणिवालजमेव वा ।
चतुर्यवपरीणाहं सूत्रं शङ्कौ तु वेष्टयेत् ॥
वेष्ट्यमानं यदा सूत्रं शङ्कुं मुञ्चति तत्क्षणम् ।
पुत्रस्य मरणं विद्याच्छिन्ने वै स्वविनाशनम् ॥
तत्रापि नारसिंहेन होमेनाऽशुभनाशनम् ॥ इति ।

मयेनाऽप्युक्तम्—शङ्कुः सारद्रुमैः प्रोक्तस्तस्याग्रं चित्रवृत्तकम् ।
सम्यक् कृत्वा दिनादौ तु स्थापयेत् समभूतले ॥
शङ्कुद्विगुणमानेन तन्मध्ये वर्त्तुलं लिखेत् ।
पूर्व्वापराह्णयोश्छाया यदा तन्मण्डलान्तगा ॥
तद्बिन्दुद्वयगं सूत्रं पूर्व्वापरदिगिष्यते ।
बिन्दुद्वयान्तरभ्रान्त शफरद्वयपुच्छगम् ॥
दक्षिणोत्तरगं सूत्रमेवं सूत्रद्वयं न्यसेत् ।

तदग्राण्यपरान्तानि सूत्राणि च विनिक्षिपेत्।
सूत्राणि स्थपतिः प्राज्ञः प्रागुत्तरमुखानि च॥ इति।

हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम्।
द्वादशाङ्गुलमानेन तत्र वृत्तन्तु भ्रामयेत्॥
मध्ये तु निश्चलं शङ्कुं स्थाप्य छायां निरीक्षयेत्।
वृत्तरेखा तु या बाह्यशङ्कुच्छाया प्रकल्पिता॥
प्रवेशनिर्गमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत्।
शङ्कुच्छायाग्रचिह्नाभ्यां प्राक्प्रतीच्योः प्रसाधयेत्॥
प्राक्प्रतीचीगते सूर्ये उदग्याम्ये तु साधयेत्।
विषुवे विमलव्योम्नि शङ्कुना साधयेद् दिशम्॥
शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात् साधयेद् दिशम्।
प्राचीं वा पुष्यवेधेन चित्रास्वात्यन्तरेण वा॥ इति।

अन्यत्रापि—यथैव पूर्व्वापरदिग्विभागविशेषविज्ञान मिहोपदिष्टम्।
समासतस्तं विषयं विविच्य कार्य्याणि कर्म्माणि यथोपदिष्टम्॥ इति।

रात्रौ तु प्राचीसाधनं यथा—
कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम्।
एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुरे॥ इति।

त्रिकाण्डमण्डनेऽपि—श्रवणस्योदये प्राची कृत्तिकायास्तथोदये।
चित्रास्वात्यन्तरे प्राची न प्राची चन्द्रसूर्य्ययोः॥ इति।

सूक्ष्मपूर्व्वदिगानयनं त्रैराशिकेन कर्त्तव्यम्। तद्यथा। द्वितीयदिवसेऽपि तथैव शङ्कुं संस्थाप्य पूर्व्वापराह्णयो श्चिह्ने कुर्य्यात्। तत्र पूर्व्वापरदिवसद्वयचिह्न-मध्यभुवं तिलादिना विभजेत्। ततस्त्रैराशिककल्पना षष्टिघटिकाभिरेतदन्तरञ्चे ल्लभ्यते पूर्व्वदिनपूर्व्वापरचिह्नयोरन्तरालघटिकाभिस्तदा कियदिति त्रैराशिकम्। तत्र त्रैराशिकसूत्रं यथा—
आद्यन्तयोस्त्रिराशावभिन्नजाती प्रमाण मिच्छा च।
फलमन्यजाति मध्ये तदन्त्यगुणमादिना विभजेत्॥ इति।

अनेन प्रकारेण या आगता तिलादिप्रमाणिका अन्तरभूस्ताम् उदगयने उत्तरतो दक्षिणायने दक्षिणतः प्रागङ्क एवं वर्द्धयेत्। तत्र रेखां कुर्य्यात्। एषा सूक्ष्मा प्राचीति। मण्डपं रचयेदित्यनेनोत्तममध्यमकनीयोभेदेन त्रिविधोऽपि मण्डप उद्दिष्टो भवति। तत्र मण्डपत्रैविध्यं मन्त्रमुक्तावल्यामुक्तम्—

अथ मण्डपनिर्म्माणं ब्रूमहे ब्रह्मणोदितम्।
श्रेष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैस्तच्च त्रिधा मतम्॥ इति।

अनेन मानाधिकोऽथवा न्यून: इत्यादि क्रियासारोक्तदोषपरिहार: सूचित:।

त्रिविधस्यापि मण्डपस्य प्रमाणमाह पञ्चभिरिति। तत्र यथाश्रुत व्याख्यानं तु पञ्चहस्तविस्तारायामवान् पञ्चविंशतिहस्तक्षेत्रफल: कनीयान् मण्डप:। मध्यमस्तु सप्तहस्तविस्तारायामवान् एकोनपञ्चाशद्धस्तक्षेत्रफल:। उत्तमस्तु नवहस्तायाम-विस्तारवान् एकोत्तराशीतिकरक्षेत्रफल:। तत्रोत्तममण्डपे तावद्विचार्य्यते। ग्रन्थकृद्देवाग्रे नवकुण्डीयपक्षमस्मिन्नेव मण्डपे वक्ष्यति। तेषु च कुण्डेषु वक्ष्यमाणप्रकारेण वेद्या: पादान्तरं त्यक्त्वा एका तिस्र: पञ्च वा मेखला: कार्य्या:। तदुक्तं पिङ्गलामते—

मेखलैकाऽथवा तिस्रो भूतसंख्याऽथवा प्रिये। इति।

तन्त्रान्तरेऽपि—मेखला: पञ्च वा तिस्रो वैका वाऽथ सुरेश्वरि। इति।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—सर्व्वेषामेव कुण्डानामेका वा तिस्र एव वा।

पञ्च वा मेखलास्ता: स्यु:। इति।

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि—"मेखला: पञ्च वा कार्य्या:" इति। तत्र पञ्चमेखलापक्षे कुण्डानामेव न समावेश:। त्रिमेखलापक्षस्तु ग्रन्थकारोक्त:। तत्पक्षे यथाकथञ्चित् कुण्डानामेव समावेश:। होमकर्त्तादीनां प्रचारस्थलमेव नास्ति अतिसङ्कीर्णत्वात्। किञ्च वैश्वदेवार्थं वक्ष्यमाणस्थण्डिलस्य वेद्यां शयीतेति वक्ष्य-माणशयनस्यापि समावेशो नास्ति। कर्म्मान्तरे होमद्रव्याधिक्ये वा कुण्डाधिक्यं तदापि कुण्डसमावेशो नास्ति। मध्यमाधमयोस्तु का कथा। तत्र पञ्चकुण्डी-पक्षस्यापि समावेशायोगात्। ग्रन्थकारेण तत्रापि नवकुण्डीपक्ष उपन्यस्त:। स त्वत्यन्तासङ्गत एव स्यात्। तस्मान्न यथाश्रुतव्याख्यानम्। केचित्तु वक्ष्यमाणं वेद्याख्यं मध्यमन्तरशब्दार्थमाहु:। तन्मते पञ्चदशहस्तविस्तारायाम: पञ्चविंशत्यधिक-द्विशतकरक्षेत्रफल: कनीयान् मण्डप:। मध्यमस्तु एकविंशतिहस्तविस्तारायाम: एकचत्वारिंशदधिकचतु:शतकरक्षेत्रफल:। उत्तमस्तु सप्तविंशतिहस्तायामविस्तार: एकोनत्रिंशदधिकसप्तशतकरक्षेत्रफल:। तदपि सतां न सम्मतम्। यतो ग्रन्थान्तरे एतादृशमानस्यानुक्तत्वात्। मन्त्रमुक्तावल्यादौ परमपि मानम्—

चतुर्विंशतिहस्तं वा हस्तविंशतिकं तथा। इति।

अन्यत्रापि—विंशहस्तप्रमाणेन मण्डपं कूटमेव च। इति।

विंशतिहस्तं चतुर्विंशतिहस्तमेव चोक्तम्। तेनास्य शारदीयपद्यस्यैवमर्थो

व्याख्येयः । पञ्चभिः सप्तभिरिति समुच्चितम् । तेन द्वादशहस्तायामविस्तारः स चतुश्चत्वारिंशदधिकशतकरक्षेत्रफलः कनीयान् मण्डपः । ततः पञ्चभिर्नवभिरित्यन्वेति । तेन चतुर्दशहस्तायामविस्तारः चतुरूनद्विशतहस्तक्षेत्रफलः मध्यमो मण्डपः । ततश्च सप्तभिर्नवभिरित्यन्वेति । तेन षोड़शहस्तायामविस्तारः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतकरक्षेत्रफल उत्तमो मण्डपः । इति त्रिविधोऽपि मण्डप उक्तो भवति । तदुक्तं प्रतिष्ठासारसंग्रहे—

स्वल्पो द्वादशहस्तोऽयं द्विद्विवृद्ध्या ततः क्रमात् । इति ।

एतेन चतुर्दशहस्तस्य मध्यमतोक्ता षोड़शहस्तस्योत्तमता च । सिद्धान्तशेखरेऽपि—

मण्डपोऽर्ककरोऽपिवा । कर्त्तव्या मण्डपास्त्वान्ये द्विद्विहस्तप्रवृद्धितः ॥ इति ।

सोमशम्भुनापि— मण्डपोऽर्ककरोऽथवा ।

द्विहस्तोत्तरया वृद्ध्या शेषाः स्युर्मण्डपाः शुभाः ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—हस्ताच्च द्वादशारभ्य क्रमाद् द्वौ द्वौ प्रवर्द्धय च । इति ।

अन्यत्रापि—गृहस्येशानभागे तु मण्डपं कारयेद् बुधः ।

द्वादशैरष्टषड्ढस्तैः षोड़शैर्वा समन्ततः ॥ इति ।

क्रियासारेऽपि—अथ द्वादशविस्तारः कनिष्ठो मण्डपः स्मृतः । इति ।

पञ्चरात्रेऽपि—तथा षोड़शभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः । इति ।

मन्त्रमुक्तावल्यामपि—

उत्तमं मानमित्याहुर्हस्तषोड़शकं तथा । इति ।

अयञ्च मण्डपश्चतुरस्रः कर्त्तव्यः । यदुक्तं परिशिष्टे कात्यायनेन—"प्रमाणं चतुरस्रमादेशादन्यत्" इति । सिद्धान्तशेखरेपि—"चतुरस्रं चतुर्द्वारम्" इति । समचतुरस्रता तु वास्तुमण्डलप्रोक्तविधानेन विधातव्या ।

अत्र विशेषः सिद्धान्तशेखरे—

स्थलादर्काङ्गुलोच्छ्रायं मण्डपस्थलमीरितम् । इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रे मण्डपं प्रकृत्योक्तम्—

उच्छ्रायो हस्तमानं स्यात् सुसमं च सुशोभनम् । इति ।

अन्यत्रापि—"द्व्यास्त्रं मण्डपमुन्नतम्" इति । नन्वत्र मण्डपत्रये कनीयसैव फलसिद्धेर्मध्यमोत्तमयोरननुष्ठानमेव स्यादिति चेन्न । फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात् इति न्यायेन फलतारतम्यकल्पनाददोषः । तथाहि अग्निहोत्रज्योतिष्टोमयोः स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते तत्राद्येनैव तत्सिद्धौ द्वितीये महति कोऽपि न प्रवर्त्तेत इत्याशङ्क्य फले तारतम्यकल्पनमाकरे परिहृतम् ।

षोड़शस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।
अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशाऽभितः ॥ २१

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् इत्यनेन कल्पनाया अपि श्रुत्येकदेशत्वेनोक्तेः । किञ्च वार्त्तिककृता स्थानप्रमाणादप्येतत् सिद्ध्यति इत्युक्तम् ।

कर्म्मणामल्पमहतां फलानाञ्च स्वगोचरे ।
विभागस्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदितः ॥ इति ।

एतस्य व्याख्याव्यवस्था कर्म्मणां स्थानसामान्यादुदिता । यथा—

मध्ये स्वसमुदायस्य फलानामपि सा तथा ।
परिमाणस्य सामान्यादनुक्तेऽपि विशेषतः ॥ इति ।

यत्तु केनचित् "दशरविकरायामावल्यौ मतावथ मध्यमौ रविमनुकरायामौ" इति द्वादशहस्तस्योभयरूपत्वमुक्तम् । तदसत् । स्तम्भादिप्रमाणसङ्करापातात् । [यथाश्रुतव्याख्यानमपि एककुण्डपक्षे पञ्चकुण्डीपक्षे यथासम्भवं योजनीयं नतु ग्रन्थकारोक्तनवकुण्डीपक्षे] ॥ २० ॥

मण्डपे स्तम्भनिवेशनप्रकारमाह षोड़शेति । चत्वार इति तेषु स्तम्भेषु मध्ये चत्वारो मध्यगा वेदिकोणेषु स्थाप्याः । तदुक्तम् सिद्धान्तशेखरे—

मध्ये स्तम्भचतुष्कं स्यात्तन्मध्ये वेदिका मता । इति ।

अन्यत्रापि—वेदिकोणेषु विन्यस्येत् स्तम्भान् वेदस्वरूपकान् ।
आग्नेयादिक्रमेणैव । इति ।

तेन बहिर्द्वादशस्तम्भस्थापनमपि आग्नेयादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—

स्तम्भोच्छ्राये शिलान्यासे सूत्रयोजनकीलके ।
खननावटसंस्कारे प्रारम्भो वह्निगोचरे ॥ इति ।

ते च अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः । स्तम्भोच्चत्वं वदता ग्रन्थकृता षोड़शहस्तस्यैवोत्तमत्वमुक्तम् । यत् पञ्चरात्रे—

मण्डपार्द्धोच्छ्रितान् वेदसंख्यांश्चूड़ान्वितांस्तथा । इति ।

अभित इति । मध्यस्तम्भानभित इत्यर्थः । तदुक्तं क्रियासारे—

भूमिं समस्थलीकृत्य परिच्छिद्य च सूत्रतः ।
स्तम्भान् समञ्च संस्थाप्य । इति ।

पञ्चरात्रेऽपि— स्तम्भद्वादशकं पुनः ।
बाह्येऽप्युक्तप्रमाणेन तत्र तत्र विभागतः ॥ इति ॥ २१ ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विच्छिद्रा ऋजवः शुभाः ।
तत्पञ्चमांशं निखनेन् मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥ २२
नारिकेलदलैर्वंशैश्छादयेत् तत्समन्ततः ।
द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीरमहीरुहाम् ॥ २३

कीदृशाः षोड़शस्तम्भाः । निश्छिद्राः छिद्रवर्जिताः । एतेन दृढ़त्वमुक्तम् । ऋजवः अवक्राः । क्वचिदपि न स्थूला न कृशा अतएव शुभा इत्यर्थः । एवं-विधत्वञ्च तेषां सारवृक्षोद्भवत्वं विना न सम्भाव्यते । सारद्रुमोत्थम् इदमप्यर्थादुक्तम् । यत् पञ्चरात्रे—सारदारुभवान् स्तम्भान् दृढ़ान् कुर्य्यादृजून् समान् । इति । क्रियासारे तु विशेषः—यज्ञीयवृक्षो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्म्मणि ।

अन्ये विशुद्धवृक्षा वा भवेयुर्नान्यभूरुहाः ॥
गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च पुरातनः ।
असौम्यभूमिजनितः संत्याज्यः स्तम्भकर्म्मणि ॥ इति ।

मध्यमाधमयोर्द्वादशस्तम्भप्रमाणं त्रैराशिकेनानेयं । तत्पञ्चमांशमिति । स्तम्भोच्छ्रायं पञ्चधा विभज्य पञ्चमांशं भुवि निखनेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

तत्समन्तत इति । तस्य मण्डपस्य समन्ततः सर्व्वत्र द्वारवर्ज्ज्यम् वंशैर्नारिकेल-दलैश्छादयेत् । नारिकेलदलाभावे कटैर्वेष्टयेत् ।
यद् वास्तुशास्त्रे—कटैः सद्भिस्तु संछाद्या विजयाद्याश्च मण्डपाः । इति ।
हयशीर्षपञ्चरात्रे—मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिस्तु समन्ततः । इति ।
यत्तु क्रियासारे—"भित्तिञ्च परितः कृत्वा" इति तत्तु स्थिरप्रतिमादिमण्डपेष्विति ज्ञेयम् । "नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रियासु च" इति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

तोरणस्थापनमाह द्वारेष्विति । ननु द्वाराणामेवानुक्तत्वात् कथं द्वारेष्वित्युक्तिः । सत्यम् । द्वारेष्वित्यनेनैव द्वाराक्षेपः । तत्प्रमाणं तत्स्थानञ्चोक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—

दिक्षु द्वाराणि चत्वारि विदध्यात् पञ्चमांशतः । इति ।

क्रियासारेऽपि— दिक्षु द्वाराणि मध्यतः ।
तोरणानि च तेष्वेव द्वारेषु स्थापयेद्बुधः ॥ इति ।

पञ्चरात्रे प्रमाणमुक्तम्—कनीयसि स्याद् द्विकरं चतुरङ्गुलिवृद्धितः ।
मध्यमोत्तमयोर्द्वारम् । इति ।

न्यसेदिति निखनेत् पञ्चमांशेनैव ।

यद्वास्तुशास्त्रे—पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्व्वसाधारणो विधिः। इति।
सिद्धान्तशेखरे तोरणस्तम्भमधिकृत्योक्तम्—

पञ्चमांशेन वा खातं सर्व्वेषाञ्च शिवोदितम्। इति।

क्रमादिति। पूर्व्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिशि। क्षीरमहीरुहामिति वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षाणाम्। "न्यग्रोधोडुराश्वत्थप्लक्षाः क्षीरमहीरुहाः" इति परिभाषणात्।
तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—न्यग्रोधतोरणं पूर्व्वे याम्ये त्वौडुम्बरं मतम्।

पश्चिमेऽश्वत्थसम्भूतमुत्तरे प्लक्षतोरणम्॥

पूर्व्वे वा प्लक्षसम्भूतं न्यग्रोधश्चोत्तरे मतः॥ इति।

क्रियासारेऽपि—प्लक्षोडुम्बरबोधिद्रुवटाः पूर्व्वादितः क्रमात्।

तोरणानि च चत्वारि। इति।

सोमशम्भुरपि—प्लक्षोडुम्बरकाश्वत्थवटजास्तोरणाः क्रमात्।

पूर्व्वादितो विधातव्या यद्वाद्यन्तविपर्य्ययः।

अलाभादेकमेवैषां सर्व्वाशासु निवेशयेत्॥ इति।

मन्त्रमुक्तावल्यामपि—अथाग्निमीलेति मन्त्रेण विन्यसेत् पूर्व्वतोरणम्।

इषेत्वोर्जेत्वा मन्त्रेण दक्षिणं तोरणं न्यसेत्॥

अग्न आयाहि मन्त्रेण पश्चिमस्य निवेशनम्।

शन्नो देवीति मन्त्रेण दद्यादुत्तरतोरणम्॥ इति।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे।

विघ्नविध्वंसनार्थाय रक्षार्थन्त्वध्वरस्य च॥

न्यसेन् न्यग्रोधमैन्द्र्यान्तु याम्याञ्चोडुम्बरं तथा।

वारुण्यां पिप्पलञ्चैव कौवेर्य्यां प्लक्षकं न्यसेत्॥

सुशोभनन्तु पूर्व्वस्यां ऋग्वेदादिसुमन्त्रितम्।

इषे त्वोर्जेत्वा मन्त्रेण सुभद्राख्यन्तु दक्षिणे॥

सुकर्म्माख्यन्तु वारुण्यां सामवेदादिकेन तु।

शन्नो देवीति मन्त्रेण सुहोत्रन्तूत्तरे न्यसेत्॥ इति।

यत्तु केनचित् अश्वत्थोडुम्बरजटिवटैरित्येषां पूर्व्वादिनिवेशनमुक्तं तदसम्बद्धम्। लिखितनानावचनविरोधात्। इदञ्च तोरणस्तम्भनिवेशनं मण्डपाद्बहिर्हस्तमानेनेति ज्ञेयम्। तदुक्तम्—

मण्डपद्वारबाह्ये च वेदिमानेन दिक्क्रमात्।

प्लाक्षमौडुम्बराश्वत्थवटोत्थं तोरणं न्यसेत्॥ इति।

स्तम्भोच्छ्राय: स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक्।
दशाङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः॥ २४
तिर्य्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्द्धमानतः।
शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्तमानतः॥ २५

वास्तुशास्त्रे तु—अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु।
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्॥ इति।

द्वारेषु क्रियमाणत्वात् तोरणेषु द्वारनिर्देशः। इदन्तु पश्चिमदक्षिणोत्तरपूर्व्वेषु अपसव्येन वा पश्चिमद्वारादिति ज्ञेयम्। अत्र विशेषः सिद्धान्तशेखरे—

एकमेषामलाभे स्यात्तदभावे शमीद्रुमः।
जम्बूखदिरसाराश्च तालो वा तोरणे स्मृताः॥ इति।

क्रियासारे तु—अवक्रा सत्वचः सार्द्रा दण्डाः स्युस्तोरणे शुभाः। इति॥ २३॥

स्तम्भेति। सप्तहस्तैरिति उत्तममण्डपे यतो ग्रन्थकृत् सर्व्वं मानमुत्तमस्यैवाह। पृथक् पृथगिति मध्यमाधमयोर्भिन्नं भिन्नं मानमित्यर्थः। तेन मध्यमे षड्ढस्ताः। अधमे पञ्च हस्ताः। तोरणस्तम्भमधिकृत्य वास्तुशास्त्रे—

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः।
षडङ्गुलानि वर्द्धन्ते सप्तहस्तास्तथोत्तमाः॥ इति।

अत्र विस्तारेणेति तिर्य्यक्फलकमानम्। मध्यमस्य षड्ढस्तता अनुक्ताऽपि न्यायाद् गम्यते। तदुक्तं कात्यायनेन—"औचित्यादर्थात् परिमाणम्" इति। तेषां तोरणस्तम्भानां परीणाहो विशालता स च परिध्यानयनेन ज्ञातव्यः। तत्र स्थूलपरिध्यानयनं भास्कराचार्य्येणोक्तम्—

द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः स्थूलोऽथवा स्याद् व्यवहारयोग्यः। इति।

व्यासः १० द्वाविंशतिघ्नः २२० शैलैः ७ हृतः ३१ लब्धः एतावान् परिधिर्यस्य काष्ठस्य तस्य दशाङ्गुलो विष्कम्भः॥ २४॥

तिर्य्यगिति। उभयस्तम्भमध्ये देहलीरूपेण उपरि यत् तिर्य्यक्फलकं तस्य मानं स्तम्भानां पञ्चहस्तमितानां तोरणस्तम्भानामर्द्धमानतः। तेन सार्द्धहस्तद्वयं प्रमाणमुक्तम्। स्तम्भानामिति बहुवचनं द्वारबहुत्वात् तोरणस्तम्भानामपि बहुत्वमिति योज्यम्। अनेन कनिष्ठमण्डपे पञ्चहस्ततोरणस्तम्भत्वमपि सूचितम्। इदं तिर्य्यक्फलकमानम् उत्तमस्यैव। अन्ययोः षट्षड्ङ्गुलन्यूनता ज्ञेया। वास्तुशास्त्रे तथोक्तेः। शूलानीति बहुवचनं चतुःसंख्यापरम्। तोरण इत्येकवचनं जातौ। तेन

प्रतितोरणमेकमेकं शूलं कार्य्यम्। तच्च हस्तप्रमाणम्। तत्राङ्गुलत्रयं निवेशः षड्भागः परीणाहः। एतच्च मण्डपत्रये समानम्। तत्र शूलस्वरूपं मध्यकीलः तीक्ष्णाग्रः ऋजुः तमभितो द्वौ तीक्ष्णाग्रौ वक्रौ। मध्यकीलदेशगतवक्रभागाविति। तदुक्तं क्रियासारे—तोरणं घटयित्वैवमूर्द्ध्वे शूलत्रयं न्यसेत्।

शूलं हस्तायतं तेषाम्। इति।

पिङ्गलामतेऽपि—शूलेन चिह्निताः कार्य्या द्वारशाखाः स्वमस्तके।

ऋजु वै मध्यशूलं स्यात् किञ्चिद्वक्रन्तु पक्षयोः॥

उभयं तत् समाख्यातं अङ्गुलं रोपयेत् तदा। इति।

यदा तु तोरणे इत्येकवचनं विवक्षितं तदा शूलानीति बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्य्यवस्यति। हस्तमानत इति त्रयाणां मिलित्वा मानम्। तदुक्तं क्रियासारे—तोरणं घटयित्वैवं मूर्द्धि शूलत्रयं न्यसेत्।

शूले नवाङ्गुलं दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः।

शेषाणां द्व्यङ्गुला वृद्धिः वेशश्चाऽङ्गुलवृद्धितः॥ इति।

तेन कनिष्ठे द्व्यङ्गुलप्रवेशः। मन्त्रमुक्तावल्यामपि—

अग्रयोर्मध्यभागे च पट्टिकायां त्रिशूलकान्। इति।

एतानि तत्काष्ठमयान्येव शैव एव कर्त्तव्यानि इति ज्ञेयम्। वैष्णवे तु विशेषः।

वास्तुशास्त्रे—मस्तके द्वादशांशेन शङ्खचक्रगदाम्बुजम्।

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत् तेषां स्वदारुजम्॥ इति।

एषां स्वदारुजत्वोक्तेः शैवे एतत्स्थानीयानां शूलानां न्यायादेव स्वदारुजत्वं प्राप्तम्। तत्र द्वादशांशः तोरणस्तम्भानामेव। पूर्व्ववाक्यशेषे "सप्तहस्तास्तथोत्तमाः" इति तेषामेव प्रकृतत्वात् तेन चतुर्दशद्वादशाङ्गुलानि क्रमेणोत्तमादिषु शाखादीनां मानानि। विस्तारस्तु स्वतुर्य्यांशेनैव। यत्तु केनचित् फलकद्वादशांशेन चतुरङ्गुलादिमानमुक्तम्। तदसत्। तस्याऽप्रकृतत्वात्। शूलमानस्य नवाङ्गुलोक्तेश्च। एषां निवेशनमपि पूर्व्ववज् ज्ञेयम्। ततः प्रतितोरणम् एकैकः कलसः स्थाप्यः प्रतिद्वारपार्श्वे द्वौ द्वौ प्रतिकोणश्चैकैकः। तदुक्तम्—

गन्धपुष्पाम्बरोपेतान् कुम्भांस्तेषु विनिक्षिपेत्।

ध्रुवं धरां वाक्पतिञ्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत्॥

मण्डपस्य तु कोणस्थकलसेषु क्रमादमी।

अमृतो दुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा॥

पूज्या द्वारस्थकुम्भेषु शक्राद्यास्तत्मनूत्तमैः। इति।

दिक्षु ध्वजान्निबध्नीयाल्लोकपालसमप्रभान् ।
वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कुर्व्वीत मण्डपम् ॥ २६

अन्यत्रापि—मण्डपे कलसौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
गालितोदकसम्पूर्णावाम्रपल्लवशोभितौ ॥ इति ॥ २५ ॥

दिक्षु ध्वजानिति । ध्वजस्वरूपं प्रतिष्ठासारसंग्रहे—
पीतरक्तादिवर्णाश्च पञ्चहस्ता ध्वजाः स्मृताः ।
द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैस्ते वंशजैः संयुता मताः ॥ इति ।

द्विपञ्चहस्तैर्दशहस्तैः । अन्यत्रापि—
पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्य्या वैकल्पे तु द्विहस्तकाः ।
दण्डश्च दशहस्तः स्यादष्टदिक्षु च तान् न्यसेत् ॥ इति ।

क्रियासारे तु विशेषः—
ध्वजानां लक्षणं सम्यगुच्यते तु यथातथम् ।
मण्डपस्य बहिर्दण्डे दशहस्तायतैः सह ॥
पूर्व्वाद्यष्टहरित्स्वष्टौ ध्वजान् संस्थापयेत् क्रमात् ।
तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यः स्वकरसम्मितः ॥
व्यासार्द्धं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् ।
मत्स्याभं शिखरं पुच्छशिखरन्तु त्रिकोणकम् ॥
तयोर्मध्ये चतुष्कोणं ध्वजानेवं प्रकल्पयेत् ।
मातङ्गवस्तमहिष सिंहमत्स्यैणवाजिनः ॥
वृषभञ्च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमाल्लिखेत् ।
अथवा दिग्गजानष्टावैरावतपुरःसरान् ॥
ध्वजेषु विलिखेद्रक्तधातुभिश्च स[सु]लक्षणम् ।
एवं ध्वजानां कथितं लक्षणन्तु शुभावहम् ॥ इति ।

ध्वजानामावश्यकत्वमुक्तं हयशीर्षपञ्चरात्रे—
अतः परं प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।
यत् कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥
यातुधाना गुह्यकाश्च कुष्माण्डाः खेचरास्तथा ।
चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥
ध्वजेन रहिते ब्रह्मन् मण्डपे तु वृथा भवेत् ।

पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं बुधैः ॥
रक्षणेन विना यद्वत् क्षेत्रं नश्यति क्षेत्रिणः।
ध्वजं विना देवगृहं तथा नश्येत सर्व्वथा ॥
विष्णुपारिषदाः क्रूराः कुष्माण्डाद्याश्च ये स्मृताः।
पूजादिकन्तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न रक्षितम् ॥
दृष्ट्वा ध्वजांस्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान्।
नश्यन्ति सर्व्वे ते चार्करश्मिक्षिप्तं तमो यथा ॥ इति।

लोकपालसमप्रभानिति। लोकपालवर्णाश्चतुर्थे वक्ष्यन्ते। पताका निवेशनमप्युक्तम्—
सारसंग्रहे—प्रतिकुण्डं पताकास्तु प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः।
सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ॥
लोकपालानुवर्णेन नवमी तुहिन[तु हीन]प्रभा। इति।

सिद्धान्तशेखरेपि—पताकाध्वजसंयुक्तम्। इति।

सोमशम्भुरपि—सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुलविस्तृताः।
दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांशवेष्टिताः।
पताका आयुधाङ्काश्च पुष्पगन्धसमन्विताः। इति।

मण्डपालङ्कारमाह वितानेति। वितानश्चन्द्रातपः। दर्भमाला रज्जुग्रथिता दर्भाः। आदिशब्देन दुकूलेन स्तम्भवेष्टनं चूतपल्लवमालाबन्धनमित्यादि ज्ञातव्यम्। तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—चूतपल्लवमालाढ्यं वितानैरुपशोभितम्।
विचित्रवस्त्रसंछन्नं तुलास्तम्भविभूषितम् ॥
सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमुकैर्नारिकेलजैः।
फलैर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैश्चामरैरपि ॥
भूषितं मण्डपं कुर्य्याद् रत्नपुष्पसमुज्ज्वलम्। इति।

हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—
दर्पणैश्चामरैर्घण्टैः स्तम्भान् वस्त्रैर्विभूषयेत्।
कलशैर्घटिकाभिश्च साधारैः कर्करैस्तथा ॥ इति।

मण्डपान्यथाभावे दोष उक्तः क्रियासारे—
अनुक्तसाधनैः क्लृप्तो यदि वा कुटिलाकृतिः।
मानाधिकोऽथवा न्यूनो मण्डपः कर्त्तृनाशनः ॥
आख्यातसाधनैः क्लृप्तः शोभनः सममानकः।
मनोज्ञो मण्डपो योऽसौ कर्म्मकर्त्तुः शुभावहः ॥ इति ॥ २६ ॥

तत्त्रिभागमिते क्षेत्रेऽरत्निमात्रसमन्विताम् ।
चतुरस्रां ततो वेदीं मण्डलाय प्रकल्पयेत् ॥ २७

वेदिनिर्म्माणमाह तदिति । तस्य मण्डपमध्यसूत्रस्य यस्त्रिभागः तृतीयभागः तन्मिते क्षेत्रे । अन्यथा क्षेत्रफलस्य तृतीयांशग्रहणे यत्किञ्चिदेव स्यात् ।

तदुक्तम्—ततो मण्डपसूत्रन्तु त्रिगुणं परिकल्पयेत् ।
पूर्व्वादिषु क्रमात् तस्य मध्यभागेन वेदिका ॥ इति ।

फलतश्च नवमभागेन वेदिका भवति । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—
नवांशं मण्डपं कृत्वा मध्यांशे वेदिका मता । इति ।

अरत्निमात्रसमुन्नतां हस्तमात्रसमुन्नतां चतुरस्रां वेदिं मण्डपमध्ये मण्डलाय वक्ष्यमाणसर्व्वतोभद्रमण्डलाय कल्पयेत् । मण्डपकथने तदुक्तम्—

चतुर्द्वारयुक्तं ततस्तस्य मध्ये बुधस्त्रिभागैकभागेन वेदीम् ।
अरत्निप्रमाणोन्नतां दर्पणान्तर्निभां मनोहारिणीं चापि कुर्य्यात् ॥ इति ।

बहुभिर्ग्रन्थकारैररत्निशब्दो हस्तेऽपि प्रयुक्तः । यथा कादिमते अङ्गुललक्षणमुक्त्वा—
तैश्चतुर्भिर्भवेन्मुष्टि र्वितस्तिस्तैस्त्रिभिर्गुणैः ।
अरत्निस्तद्द्वयेन स्याद्धस्तः तद्द्वयतः शिवे ॥ इति ।

कात्यायनेनापि शुल्वे बहुषु स्थलेषु अरत्निशब्दो हस्ते प्रयुक्तः । मन्त्रमुक्तावल्यामपि अयुतहोमार्थं द्विहस्तकुण्डकथने "दशाङ्गुलाधिकाऽरत्निः" इत्युक्तम् । तत्रैव लक्षहोमे च चतुर्हस्तोक्तौ "चतुर्विंशत्यङ्गुलाधिकाऽरत्निः" इति । तेनात्राऽप्यरत्निशब्दो हस्तमात्रे व्याख्यातः । तदुक्तं वशिष्ठसंहितायाम्—
हस्तोन्नताञ्च विस्तीर्णां चतुर्हस्तैः समन्ततः । इति ।

मन्त्रमुक्तावल्यामपि—इष्टकाभिर्मृदा वाऽपि वेदी दर्पणसन्निभा ।
राजहस्तोच्छ्रया कार्य्या विदुषा सिद्धिमिच्छता ॥ इति ।

राजहस्तो मध्यमाङ्गुल्यन्तः । पञ्चरात्रेऽपि—
वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः । चतुर्थांशोच्छ्रितिस्तस्याः । इति ।

क्रियासारेऽपि—त्रिभागं मण्डपं कृत्वा मध्यभागस्तु वेदिका ।
हस्तमानं तदुत्सेधं चतुरस्रं समं यथा ॥
पक्वाभिर्वाऽप्यपक्वाभिरिष्टकाभिर्दृढं यथा ।
कर्त्तव्या वेदिका श्रेष्ठा तदभावे मृदाऽपि वा ॥
अवक्रपार्श्वा सुस्निग्धा दर्पणोदरसन्निभा । इति ।

प्रागेव दीक्षादिवसात् सप्तभिर्विधिवद्दिनैः।
सर्व्वमङ्गलसम्पत्त्यै विदध्यादङ्कुरार्पणम्॥ २८

उत्सेध औचित्यम्। सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः—

वेदी चतुर्विधा तत्र चतुरस्रा च पद्मिनी।
श्रीधरी सर्व्वतोभद्रा दीक्षासु स्थापनादिषु॥
चतुरस्रा चतुष्कोणा वेदी सर्व्वफलप्रदा।
तड़ागादिप्रतिष्ठायां पद्मिनी पद्मसन्निभा॥
राज्ञां स्यात् सर्व्वतोभद्रा चतुर्भद्राऽभिषेचने।
विवाहे श्रीधरी वेदी विंशत्यस्रसमन्विता।
दर्पणोदरसङ्काशा निम्नोन्नतविवर्जिता॥ इति।

वेदिकाया अन्यथाभावे दोष उक्तः क्रियासारे—

वक्रपार्श्वा छिन्नमध्या परुषा दृगशोभना।
मानहीनाधिका या सा कर्त्तुः कर्म्मविनाशिनी॥ इति।

वायवीयसंहितायां तु मण्डपाद्युक्ता—

कृत्वा पूर्व्वोदितं सर्व्वं विना वा मण्डपादिकम्।
मण्डलं पूर्व्ववत् कृत्वा स्थण्डिलञ्च विशेषतः॥ इति॥ २७॥

अङ्कुरार्पणकर्म्माह प्रागेवेति। दीक्षादिवसात् प्राक् सप्तभिर्दिनैरेतेन दीक्षादिनमष्टमं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्युक्तम्। विधिवदित्यनेन नवभिः पञ्चभिस्त्रिभिः सद्यो वेत्युक्तम्। तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

प्रतिष्ठायाञ्च दीक्षायां स्था[स्ना]पने चोत्सवे तथा।
सम्प्रोक्षणे च शान्त्यर्थं विवाहे मौञ्जिबन्धने॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्येषु कारयेदङ्कुरार्पणम्।
प्रतिष्ठादिवसाद् पूर्व्वं नवमे सप्तमे दिने।
पञ्चमे वा तृतीये वा सद्यो वा चाऽङ्कुरार्पणम्॥ इति।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—पुण्याहघोषणं कृत्वा ब्राह्मणैः सह देशिकः।
मङ्गलाङ्कुरयज्ञञ्च कुर्य्यात्तत्रैव चाहनि॥
सप्तमान्नवमाद्वाऽपि प्रागेव यज्ञकर्म्मणः॥ इति।

अन्यत्रापि—उत्सवेषु विविधेष्वपि दीक्षास्थापनादिषु पवित्रविधौ च।
मङ्गलाङ्कुरविरोपणपूर्व्वं मङ्गलं भवति कर्म्मकृतस्ततः॥

मण्डपस्योत्तरे भागे शालां पूर्व्वापरायताम्।
गूढ़ां कुर्य्यात् ततस्तस्यां मण्डलं रचयेत् सुधीः॥ २६
पञ्चहस्तप्रमाणानि पञ्च सूत्राणि पातयेत्।
पूर्व्वापरायतान्येषामन्तरं द्वादशाङ्गुलम्॥ ३०
दक्षिणोत्तरसूत्राणि तद्वदेकादशाऽर्पयेत्।
पदानि तत्र जायन्ते चत्वारिंशत् प्रमार्जयेत्॥ ३१

शस्तयोगदिवसात्तु पुरस्तात् सप्तमेऽहनि शुभे नवमे वा।
पञ्चमेऽथ सुदिने सुमुहूर्त्ते मङ्गलाङ्कुरविधिं विदधीत॥ इति।

तत्र पूर्व्वेद्युरुपवासं कृत्वा स्वगृह्योक्तविधिना नान्दीश्राद्धं कृत्वा अङ्कुरार्पणमारभेत्। तदुक्तम्—गुरुर्विशुद्धः प्रागेव शुद्धाहात् सप्तमेऽहनि।

सङ्कल्प्योपोष्य कर्त्तव्यमङ्कुरारोपणं शुभम्॥
कुर्य्यान्नान्दीमुखश्राद्धं पूर्व्वेद्युः स्वस्तिवाचनम्।
स्वगृह्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै॥ इति।

संहितायामपि—सर्व्वत्राभ्युदयश्राद्धमङ्कुरोत्पादनं तथा।
आदावेव प्रकुर्व्वीत कर्म्मणोऽभ्युदयात्मनः॥ इति॥ २८॥

शालामिति। तत्र—

विंशत्या तु करैर्मानं दशायामेन विस्तृतिः। शालाया उत्तमं मानम्। अत्रैतावत्याः प्रयोजनाभावादेतदर्द्धेन मध्यममानेन शाला कार्य्या। तेन दशहस्तदीर्घा पञ्चहस्तायामा अत्र कर्त्तव्या। तामेवाह पूर्व्वापरायतामिति। दीर्घचतुरस्रस्वरूपां गूढ़ां परितः कटादिपरिवृतां दक्षिणैकद्वारवर्तीं निवाताञ्च कुर्य्यात्। तदुक्तं प्रयोगसारे—अवागुदक्स्थितां कृत्वा निवातां तां कुटीं दृढ़ाम्। इति। तस्यां वक्ष्यमाणं मण्डलं रचयेत्॥ २८॥

मण्डलमेवाह पञ्चहस्तेति। शालाविस्तारमध्यभागे प्रागपरायतमेकं सूत्रं पञ्चहस्तप्रमाणं दत्त्वा तत्सूत्रस्य दक्षिणोत्तरभागयोः द्वादश द्वादशाङ्गुलान्तरे द्वे द्वे सूत्रे दद्यात्। ततस्तत्पञ्चसूत्रव्यतिभेदीनि एकादशसूत्राणि अर्पयेत्। तद्वदिति द्वादशाङ्गुलान्तराणीत्यर्थः। एवं पञ्चापि हस्ताः संगृहीताः।

तदुक्तं प्रयोगसारे—प्रसार्य्य स्फोटयेत् सूत्रं यथा याम्योत्तरायतम्।
पञ्चहस्तप्रमाणेन द्वे द्वे पार्श्वे च पातयेत्॥

पङ्क्त्यां वीथीश्चतस्रोऽन्तश्चतुष्कोभयपार्श्वयोः।
वीथ्यौ द्वे च चतुष्कोष्ठत्रयमत्राऽवशिष्यते॥ ३२
पदानि रञ्जयेत्तानि श्वेतपीतारुणासितैः।
रजोभिः श्यामलेनाऽथ वीथीरापूरयेत् सुधीः॥ ३३
पात्राणि त्रिविधान्याहुरङ्कुरार्पणकर्मसु।
पालिकाः पञ्चमुख्यश्च शरावाश्च चतुःक्रमात्॥ ३४
प्रोक्ताः स्युः सर्व्वतन्त्रज्ञै र्हरिब्रह्मशिवात्मकाः।
एषामुच्छ्राय उन्नेयः षोड़शद्वादशाष्टभिः॥ ३५

तद्वत् पूर्व्वोक्तमानेन द्वादशद्वादशाङ्गुले।
प्राक् प्रत्यक् च समं पश्चात् सूत्राण्येकादश क्रमात्।
पातयेत् तासु रेखासु पूर्व्वसूत्रान्तरान्तरम्॥ इति।

प्रमार्जयेदित्युत्तरत्रान्वेति। पङ्क्त्या चतस्रो वीथीर्मार्जयेत्। बाह्य इत्यर्थः। अन्तरिति वच्यमाणत्वात्। पूर्व्वतश्चतुष्कोष्ठामेकां वीथीम् अष्टकोष्ठां दक्षिणवीथीं पुनश्चतुष्कोष्ठां पश्चिमवीथीम् अष्टकोष्ठामुत्तरवीथीं मार्जयेत्। ततोऽन्तश्चतुष्कस्य मध्यचतुष्कस्य उभयोः पार्श्वयोः पार्श्वद्वये द्वे वीथ्यौ द्विद्विकोष्ठरूपे चात्र मार्जये-दित्यस्यानुषङ्गः। ततः फलितमाहात्रेति। अत्र मण्डले चतुष्कोष्ठत्रयमवशिष्यते इति। तानि शिष्टानि चतुष्कोष्ठत्रयस्थानि पदानि द्वादश। प्रत्येकचतुष्कोष्ठे श्वेतादिभी रजोभी रञ्जयेत्। तत्र श्वेतं वायुपदे। पीतमाग्नेये। अरुणं रक्षःपदे। असितमीशपदे इति सुधीरित्यनेनोक्तम्। तदुक्तमाचार्य्यैः—

पीतारक्तसितासितं प्रतिपदं वह्न्यादि शर्व्वान्तकम्। इति।

अथ अनन्तरं श्यामलेन हरितेन वीथीरापूरयेत्॥ ३०-३३॥

अङ्कुरार्पणपात्राण्याह पात्राणीति। स्थूलानि उच्चानि शरावाण्येव पालिका-शब्देनोच्यन्ते। पालिका एव किञ्चिन्नीचाः पञ्चमुखयुक्ताः पञ्चमुख्य उच्यन्ते। शरावाः प्रसिद्धाः। सर्व्वतन्त्रज्ञैरित्यनेन पञ्चदेवतादीक्षादिकर्म्मसु पात्रभेदो नास्तीत्युक्तम्। प्रथमा हरिरूपाः। द्वितीया ब्रह्मरूपाः। तृतीयाः शिवरूपाः। एतेन हरिब्रह्मेशा एषु पात्रेषु पूज्या इत्युक्तं भवति। तदुक्तं सारस्वतमते—

प्रोक्तेषु तेषु पात्रेषु ब्रह्मविष्णुशिवान् यजेत्। इति।

अङ्गुलैः क्रमशस्तानि शुभान्यावेष्ट्य तन्तुना ।
प्रक्षाल्य देशिकस्तेषु पदेष्वाहितशालिषु ॥ ३६
सगन्धदर्भकूर्च्चेषु पश्चिमादि निवेशयेत् ।
करीषवालुकामृद्भिस्तानि पात्राणि पूरयेत् ॥ ३७

सिद्धान्तशेखरेऽपि—सम्पूजयेदङ्कुरांषु रुद्रं चन्दनपुष्पकैः ।
पालिकासु तथा विष्णुं ब्रह्माणं घटिकासु च ॥ इति ॥३४॥३५॥

अङ्गुलैः क्रमशः इति पूर्व्वेण सम्बद्ध्यते । महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—

पालिकावक्त्रविस्तारः षोड़शाङ्गुल उच्यते ।
भवेत् कण्ठविलं वा स्यात् तदष्टाङ्गुलविस्तृतम् ॥
पादपीठस्य विस्तारं षड़ङ्गुलमुदाहृतम् ।
चतुरङ्गुल उत्सेधस्तत्सन्धिश्चाऽङ्गुलं भवेत् ॥
तत्सन्धेश्च भवेन्नाहं पादपीठार्द्धमेव च ।
भवेत् पञ्चमुखी चैवं घटिका सर्व्वकामदा ॥
चतुरङ्गुलविस्ताराण्याहुर्वक्त्राणि पञ्च वै ।
चत्वारि च चतुर्द्दिक्षु ऊर्द्धमेकं यथाविधि ॥
घटिकायामविस्तारो द्वादशाङ्गुल उच्यते ।
आचार्य्याः कथयन्त्येके षोड़शाङ्गुलमेव वा ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तारं शरावस्य मुखं स्मृतम् ।
चतुरङ्गुलविस्तारमधस्तान्मूलमुच्यते ॥ इति ।

अन्यत्रापि—तालमात्रमिह पञ्चमुखी स्याद् व्यासतोच्छ्रयमिता घटिका स्यात् ।
दिक्षु तन्मुखचतुष्टयमेकं मध्यतस्तु समवर्त्तितभागम् ॥
तालविस्तृतमुखन्तु शरावं व्यासतोच्छ्रयगतार्द्धमिताङ्घ्रि ।
दण्डमस्य चतुरङ्गुलनाहं कण्ठमस्य विलवर्जमुदग्रम् ॥
सम्भवे कनकरूप्यताम्रतो मार्त्तिकान्यभिनवान्यथवा स्युः । इति ।

सिद्धान्तशेखरे तु—यथासम्भवमानं वा पालिकादि समाचरेत् । इति ।

तानीति पात्राणि । शुभानीति कृष्णवर्णव्रणादिरहितानि । तन्तुनेति त्रिगुणेन । तत्र पूर्व्वं प्रक्षालनं पश्चात्तन्तुवेष्टनमिति ज्ञेयम् । दर्भकूर्चम् अग्रे वक्ष्यमाणम् । पश्चिमादीति । पश्चिमचतुष्के पालिकाचतुष्टयं मध्यमचतुष्के पञ्चमुखीचतुष्टयं पूर्व्वचतुष्के शरावचतुष्टयं निवेशयेत् । तन्मध्ये आग्नेयादि स्थापनमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं

सुधाबीजेन बीजानि दुग्धैः प्रक्षाल्य तत्त्ववित्।
मूलमन्त्राभिजप्तानि पञ्चघोषपुरःसरम्॥ ३८
आशीर्वाग्भिर्द्विजातीनां मङ्गलाचारपूर्व्वकम्।
निर्वपेत्तेषु पात्रेषु देशिको यतमानसः॥ ३९

प्रयोगसारे— तेषु पात्राणि विन्यसेत्।
वह्न्यादीशानपर्य्यन्तं चतुष्केषु पृथक् पृथक्॥ इति।

करीषेति। करीषं शुष्कगोमयचूर्णम्। एतैरुत्तरोत्तरं सर्व्वाण्येव पात्राणि पूरयेत्। उक्तञ्च हयशीर्षपञ्चरात्रे—पूरयेदुत्तरोत्तरम्। इति।
प्रयोगसारेऽपि—मृद्वालुकाकरीषैश्चोर्द्ध्वतः पात्राणि पूरयेत्। इति।
तत्र विशेषः सिद्धान्तशेखरे—

गन्धादिभिश्च कुद्दालं पूजयित्वा दिनान्तरे।
गीतनृत्यसमायुक्तं गजवाजिसमन्वितम्॥
गुर्वादयो रथारूढा गजारूढास्तथा परे।
गत्वा तीरं तड़ागस्य नद्याः पुष्पवनस्य वा॥
तत्र शुद्धं भुवो भागं दर्भैः संमृज्य चास्त्रतः।
अभ्युक्ष्य चार्घ्यतोयेन तत्तन्मन्त्रमनुस्मरन्॥
हृदा भूमिं समावाह्य गन्धपुष्पैः समर्चयेत्।
कुद्दालीमस्त्रमन्त्रेण खात्वा भूमिमथो मृदम्॥
गृहीत्वा वामदेवेन पूरयेत् कांस्यपात्रके।
हृदा मृदञ्च संमृज्य वस्त्रेणाच्छाद्य धारयेत्॥
पुरं वा निलयं वापि सर्व्वमङ्गलनिःस्वनैः।
गुरुः प्रदक्षिणं कृत्वा मण्डपं त्वानयेत्ततः॥
एतत्कर्म्म दिवाकाले कुर्य्याद् रात्रौ न बुद्धिमान्। इति॥३६॥३७॥

तेषु बीजावापमाह सुधेति। सुधाबीजेन वमित्यनेन। दुग्धैः गोदुग्धैः प्रक्षाल्येति। महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—

द्वादशाक्षरमन्त्रेण क्षालयित्वा तु वारिणा। इति।

सारस्वतमतेऽपि—बीजानि तानि प्रक्षाल्य जलक्षीरेण च क्रमात्। इति।
एतत् तत्त्ववित् इत्यनेन सूचितम्। मूलेति मूलमन्त्रेण दातव्यमन्त्रेण अभिजप्तानि अष्टोत्तरशतमिति। तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

शालिश्यामाढ़कीमुद्गतिलनिष्पावसर्षपाः ।
कुलत्थकङ्गुमाषाश्च बीजान्यङ्कुरकर्म्मणि ॥ ४०
हरिद्राद्भिः समभ्युच्य वस्त्रैराच्छाद्य देशिकः ।
बलिविविधपात्राणां दिक्षु पूर्व्वादितो हरेत् ॥ ४१

संख्यानुक्तौ शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिषु । इति ।

पञ्चघोषास्तु पटहढक्काम्रदङ्गमुखवाद्यशङ्खाः । मङ्गलाचारेति तत्तद्देशप्रसिद्धग उलूलूध्वन्यादिपूर्व्वकम् । देशिको यतमानस इत्यनेन तानि बीजानि एकीकृत्य रात्रौ मूलमन्त्रेण प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पालिकादिषु निर्वपेदित्युक्तम् । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—बीजमुख्येन मूलेन प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।

वापयेत् सर्व्वबीजानि पालिकादिष्वनुक्रमात् ।
बीजानामधिपः सोमस्तस्माद्रात्रौ तु निर्वपेत् ॥ इति ।

सारस्वतमतेऽपि—बीजेभ्यो दैवतेभ्यश्च स रात्रौ कान्तिमान् यतः ।

तस्माद् गुरुस्तु बीजानि निशायामेव वापयेत् ॥ इति ॥ ३८॥३९ ॥

बीजान्याह शालीति । शालयो हैमन्तिकाः । श्यामः श्यामाकः कान्यकुब्ज-भाषायां सावा इति प्रसिद्धः । आढ़की तूवरी । निष्पावा राजमाषाः । विष्णुपुराण-टीकायां श्रीधर्य्यां तथा व्याख्यातत्वात् । "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे विवर्जयेत्" इति पृथगुक्तेर्न तत्र वाधा । सारस्वतमते प्रत्येकं बीजेषु देवतापूजोक्ता ।

स्कान्दं प्रियङ्गौ निष्पावे वायुमग्निं कुलत्थके ।
आढ़क्यां निरृतिं सोमं मुद्गे वैवस्वतं तिले ॥
प्रजापतिं शालिबीजे[धान्ये] त्वनन्तं सर्षपेऽर्च्चयेत् ।
इन्द्रं श्यामे च माषे तु वरुणन्तु नगात्मजे ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरे तु प्रत्यहं सोमपूजाप्युक्ता ।

सोमं सम्पूजयेन्नित्यमधिवासदिनावधि ।
अधिवासदिने प्राप्ते सोममुद्वासयेद् गुरुः ॥ इति ॥ ४० ॥

हरिद्रेति । तत्र मन्त्र उक्तः प्रयोगसारे—

त्रियम्बकाय शर्व्वाय शङ्कराय शिवाय च ।
सर्व्वलोकप्रधानाय शाश्वताय नमो नमः ॥
विकीर्य्याऽनेन मन्त्रेण हरिद्राचूर्णमिश्रितम् ।
तोयं प्रवर्षयेत्तेषु सिञ्चेत्तोयैर्दिनं प्रति ॥ इति ।

प्रणवाद्यैर्नमोऽन्तैश्च रात्रौ रात्रीशनामभिः।
भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः॥ ४२
सप्तानामपि रात्रीणां देवताः समुदीरिताः।
भूतेभ्यः स्युर्लाजतिलहरिद्राद्धिसक्तवः॥ ४३
सान्नाः पितृभ्यः सतिलास्तण्डुलाः परिकीर्त्तिताः।
करम्भलाजा यक्षेभ्यो नारिकेलोदकान्विताः॥ ४४
सक्तुपिष्टञ्च नागेभ्यो ब्रह्मणे पङ्कजाक्षतम्।
सापूपमन्नं शर्व्वाय विष्णवे तु गुड़ौदनम्॥ ४५
ततो लोकेश्वरेभ्योऽपि वितरेद्विधिवद्बलिम्।
दीक्षायामभिषेकेषु नववेश्मप्रवेशने।
उत्सवेषु च सम्पत्तौ विदध्यादङ्कुरार्पणम्॥ ४६

इदं देशिक इत्यनेन सूचितम्। वस्त्रैर्नूतनवस्त्रैः बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवस्यति। आच्छाद्येति पात्रचतुष्टयमेकैकेन। रात्रौ बलिं क्षिपेदित्यन्वयः। प्रातः पुनः स्थलमार्जनादिकं कृत्वा द्वितीयरात्र्यादौ बलिदानम्॥ ४१॥

प्रणवाद्यैरिति। तत्र मन्त्रः ॐ भूतेभ्यो नमः [गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलसहितं बलिं गृह्णन्तु स्वाहा] इति। एवमन्यत्रापि मन्त्रः। महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—ततो गन्धविमिश्रेण सिञ्चेद्वै शुद्धवारिणा।

त्रिरात्रन्तु यथान्यायं पञ्चरात्रमथापि वा॥ इति।

सारसंग्रहमते तु—प्ररूढ़ान्यङ्कुराण्यन्यो न वीक्षेत कदाचन।

आचार्य्य एव प्रविशेत्तच्छिष्यो वा तदाज्ञया॥ इति।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—वस्त्रैराच्छाद्य यत्नेन सुगुप्तानि च कारयेत्। इति॥ ४२॥

सप्तसु रात्रिषु पृथक् पृथक् बलिद्रव्याण्याह भूतेभ्य इति। सान्ना इत्यन्तं षट् प्रथमरात्रौ। अस्यैव भूतक्रूरेति नाम। तदुक्तम्—"लाजतिलरक्तरजोदधिसक्तन्नानि भूतक्रूराख्यम्" इति। करम्भा दधिसक्तवः। अक्षता अखण्डतण्डुलाः। यदा नवसु रात्रिषु बलिदानं तदा रात्रिद्वये बलिद्रव्यं देवता चोक्ताचार्य्यैः "वैष्णवञ्च दौग्धान्नं कृशरञ्च वैष्णवेयं यदि नवरात्रं क्रमेण बलिरुक्तः" इति॥ ४३-४५॥

तत इति। तत्तद्दिशि पायसादिना बलिर्विधेयः। तत्र नैर्ऋत्यप्रतीच्ययोर्मध्ये

प्राक्प्रोक्ते मण्डपे विद्वान् वेदिकाया बहिस्त्रिधा ॥ ४७
क्षेत्रं विभज्य मध्यांशे पूर्व्वादि परिकल्पयेत् ।
अष्टास्वाशासु कुण्डानि रम्याकाराण्यनुक्रमात् ॥ ४८

अनन्तस्य ईशपूर्व्वयोर्मध्ये ब्रह्मणः इति। विधिवदित्यनेन पूर्व्वोक्तो दिशां बलिरत्रापि कर्त्तव्य इति सूचितम्। एषां पात्राणां विनियोगमग्रे वक्ष्यति। अङ्कुरपरीक्षोक्ता सिद्धान्तशेखरे—

यजमानाभिवृद्ध्यर्थं अङ्कुराणि परीक्षयेत् ।
सम्यगूर्द्ध्वं प्ररूढानि कोमलानि सितानि च ॥
धूम्रवर्णान्यपूर्णानि तथा तिर्य्यग्गतानि च ।
श्यामलानि च कुब्जानि वर्जयेदशुभानि तु ॥
अवृष्टिं कुरुते कृष्णं धूम्राभं कलहन्तथा ।
अपूर्णं जननाशञ्च दुर्भिक्षं श्यामलाङ्कुरम् ॥
तिर्य्यग्गते भवेद् व्याधिः कुब्जे शत्रुभयं तथा ।
अशुभे चाङ्कुरे जाते शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
मूलमन्त्रेण जुहुयाद् गुरुर्मूर्त्तिधरैः सह ।
अघोरास्त्रेण वास्त्रेण शतं वाऽथ सहस्रकम् ॥ इति।

सारस्वतमतेऽपि—प्ररूढैरङ्कुरैः कर्त्तुर्निर्दिशेच्च शुभाशुभम् ।
श्यामैः कृष्णैरङ्कुरैरर्थहानिस्तिर्य्यग्रूढैर्व्याधिरान्दोलितैस्तैः ।
कुब्जैर्दुःखं दुष्प्ररूढैर्मृतिश्च रोगा भुग्नैः स्थानदेशेष्टहानिः ॥ इति ॥ ४६ ॥

कुण्डस्थानमाह प्रागिति। वेदिकाया बहिः सर्व्वतः क्षेत्रं क्षेत्रमध्यसूत्रं त्रिधा विभज्य तत्तन्मध्यभागे प्रादक्षिण्येन पूर्व्वादि अष्टास्वाशासु रम्याकाराणि कुण्डानि अनुक्रमात् परिकल्पयेदिति सम्बन्धः। विद्वान् पञ्चमेखलादिकमपि जानन्नित्यर्थः। आशासु दिक्षु ईशानान्तास्वित्यर्थः। "पूर्व्वाद्युक्तावधिच्छेदात् क्रम एव विवक्षितः" इति परिभाषणात्। तेन वेद्याः पादमात्रं त्यक्त्वा वक्ष्यमाण-मेखलायोग्यञ्च तत्र स्थानं त्यक्त्वा कुण्डानि कार्य्याणीत्यर्थः सम्पन्नो भवति। तदुक्तं सोमशम्भुना—वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा। इति।
सिद्धान्तशेखरेऽपि—त्यक्त्वा वेदिचतुर्भागम्। इति।
नारदीयेऽपि—कुण्डवेद्यन्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम्। इति।
अत्र पादशब्दः किञ्चिदधिकोपलक्षकः। तेन मध्यमोत्तममण्डपविषयत्वमस्य।

चतुरस्रं योनिमर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रं सुवर्त्तुलम् ।
षड़स्रं पङ्कजाकारमष्टास्रं तानि नामतः ॥ ४९
आचार्य्यकुण्डं मध्ये स्याद् गौरीपतिमहेन्द्रयोः ।
हस्तमानमितां भूमिं पूर्व्ववत् परिकल्पयेत् ॥ ५०
समन्तात् कुण्डमेतत् स्याच्चतुरस्रं शुभावहम् ।
चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ॥ ५१
कर्त्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्व्वणः ।
मध्यस्य दीर्घमानेन मानाङ्गुलमुदीरितम् ॥ ५२

क्रियासारेऽपि—वेदिकाकुण्डयोर्मध्ये हस्तद्वितयमन्तरम् । इति ।
इदं चतुर्विंशति हस्तमण्डपविषयम् । वशिष्ठसंहितायान्तु—

त्रयोदशाङ्गुलं त्यक्त्वा वेदिकायाश्चतुर्दिशम् ।
कुण्डानि स्वागमोक्तानि विदध्याद्विधिवद्बुधः ॥ इति ।

अत्र कुण्डानीति समेखलानि ॥ ४७॥४८ ॥

तमेव क्रममाह चतुरस्रमिति । तदुक्तमाम्नायरहस्ये—

नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टकस्थिते । इति ॥ ४९ ॥

आचार्य्यकुण्डमिति । गौरीपतिमहेन्द्रयोर्मध्ये ईशपूर्व्वदिङ्मध्ये आचार्य्यकुण्डं स्यात् । तदुक्तं तत्रैव—

नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्व्वेशानदिगन्तरे । तद्वृत्तं चतुरस्रं वा स्यात् । इति ।
तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् ।

तदाचार्य्यस्य निर्दिष्टम् । इति ।

अन्यत्रापि - मध्ये वृत्तञ्च गौरीपतिसुरपदिशोः पण्डिताः केचिदाहुः । इति ।
क्रियासारेऽपि—वृत्तं वा चतुरस्रं स्यान्मध्यस्थानं वृषेशयोः । इति ।

तत्र सर्व्वकुण्डप्रकृतिभूतत्वादादितश्चतुरस्रकुण्डलक्षणमाह हस्तेति । पूर्व्ववदिति वास्तुमण्डलचतुरस्रकरणरीत्या । समन्ताच्चतुर्दिक्षु परिकल्पयेदिति सम्बन्धः । चतुरस्रकुण्डलक्षणे हस्त उक्तः तल्लक्षणनिर्व्वाहार्थम् अङ्गुललक्षणमप्याह चतुरिति । कर्त्तुः संस्कार्य्यस्य शिष्यस्य नत्वाचार्य्यस्य । प्रयोजककर्त्तृत्वेन शिष्येपि कर्त्तृशब्दप्रयोगात् । ननु मुख्यकर्त्तृपदवाच्य आचार्य्य एवात्र किमिति न गृह्यते । इति चेदुच्यते । "दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रत प्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्" इति

यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमुदीरितम् ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत् सुधीः ॥ ५३

कात्यायनवचनात् । नन्विदं श्रौतं प्रकृतं तान्त्रिकं तत् कथमेकवाक्यत्वमिति चेत् । तन्न । "परोक्तमविरोधि च" इत्युक्तेः । यथा श्रौते सोमयागादौ—

यज्ञोपवीतिना कार्य्यं सदा बद्धशिखेन च ।
शुचिना कर्म्म कर्त्तव्यम्

इत्याद्यविरुद्धं स्मार्त्तमपि गृह्यते । तद्वदिहापि । अतएवोक्तम् "सर्व्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म्म" इति । तन्त्रविद इत्यनेन तत्तत्तन्त्रोक्तनानाविधाङ्गुललक्षणाभिज्ञा इत्युक्तम् । मध्यमाङ्गुलिपर्व्वण इति । पर्व्वशब्देन मध्यमपर्व्वोच्यते । तन्मध्यस्य दैर्घ्यमानं यत्तदङ्गुलं । अथवा मध्यस्य मध्यमाङ्गुलिपर्व्वणः दैर्घ्यमानं यत्तदङ्गुलमिति सम्बन्धः ॥ ५०-५२ ॥

अग्रे ग्रन्थकृद् यवद्वयक्रमेणैव इत्यादि यवव्यवहारं करिष्यति तत्सिद्ध्यर्थमङ्गुलस्याष्टमो भागो यव इत्याह यवानामिति । मानाङ्गुलमिति तस्यैव संज्ञान्तरम् नत्वङ्गुलस्येदं पृथग्लक्षणम् । वा शब्दादिप्रयोगाभावात् । ग्रन्थान्तरे च—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो ह्यष्टौ ते परमाणवः ।
त्रसरेणव एते स्युरष्टरेणुस्तु संस्मृतः ॥
ते रेणवस्तथा त्वष्टौ बालाग्रं तत् स्मृतं बुधैः ।
बालाग्राण्यष्ट लिख्या तु यूका लिख्याष्टकं स्मृतम् ॥
अष्टौ यूका यवं प्राहुरङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ।
रत्निस्त्वङ्गुलपर्व्वाणि विज्ञेयस्त्वेकविंशतिः ॥
चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ॥ इति ।

अङ्गुलद्वयमेकतयैवोक्तम् । त्रैलोक्यसारेऽपि—

कर्त्तुर्मध्याङ्गुलेर्मध्यपर्व्वणोरङ्गुलप्रमा ।
तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टावूर्द्धाग्रा व्रीहयस्त्रयः ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि मात्राङ्गुलेनैव कुण्डं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तद् यथा—

मात्राङ्गुलेन हस्तः स्यात् कुण्डमाने शिवेरितः ।
मध्यमाङ्गुलिमध्यस्थपर्व्वदैर्घ्येण चोत्तमम् ॥

मात्राङ्गुलेन चानेन मेखलाकण्ठनाभयः ।
कर्त्तव्याः कुण्डयोनिश्च । इति ।

मयेनापि—परमाणुक्रमाद् वृद्धं मानाङ्गुलमितीरितम् । इत्यादिना—
यवोऽष्टगुणितोऽङ्गुलम् ।
अङ्गुलन्तु भवेन्मात्रं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ इत्यन्तेन ।

हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि—
यवाष्टकैरङ्गुलं स्याच्चतुर्व्विंशाङ्गुलः करः ।
चतुर्विंशाङ्गुलश्चान्यः स्वाङ्गुष्ठेन तु सम्मितः ॥ इति ।

तत्राङ्गुष्ठरेखामध्यपर्व्वणोरपि समतैव । ननु यद्यपि वाशब्दादिप्रयोगो नास्ति तथापि मात्राङ्गुलमानाङ्गुल शब्दाभ्यामेव विकल्पो भविष्यतीति चेत् । तन्न । तथाग्रेऽपि भिन्नतया व्यवहाराभावात् । यत्र तु पञ्चरात्रे पञ्चधाऽङ्गुललक्षणमुक्तं तत्र तु तेषां व्यवस्थाऽप्युक्ता । अत्र तु व्यवस्थाया नोक्तत्वात् पर्य्यायतैव । तत्तु यथा

पञ्चरात्रे—वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरश्मयः ।
तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्ते रेणवस्त्रसरेणवः ॥
परमाणवस्तेऽष्टौ स्युरेणवस्तु तदष्टभिः ।
तेऽष्टौ बालाग्रकं तेऽष्टौ लिक्षा यूका तदष्टकम् ॥
तदष्टकं यवास्तेऽष्टावङ्गुलं समुदाहृतम् ।
सा तूत्तमाङ्गुलिः सप्त यवाः सैव तु मध्यमा ॥
षड्यवाः साधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलमितीरितम् ।
विन्यस्तैस्तिर्य्यगष्टाभिर्यवैर्मानान्तराङ्गुलम् ॥
शिष्यदक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः ।
पर्व्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मात्राङ्गुलमुदाहृतम् ॥
विनाऽङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टि मङ्गुलिभिः कृतम् ।
चतुर्द्धा विभजेदेको भागो मुष्ट्यङ्गुलिः स्मृता ॥
यं कञ्चित् पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः ।
एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलम् ॥
देहलब्धाङ्गुलं नाम जानीयात् तस्य तत् पुनः ।
उच्छ्रायः प्रतिमायाः स्यान्महामानाङ्गुलाश्रयः ॥
महामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलमितीरितम् ।
मानान्तराङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कल्पयेत् ॥

प्रासादादींश्च तेनैव कुर्य्यान्मानान्तरेण वा ।
वेदिकापीठशिविकारथादीनां विधिः पुनः ॥
मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ।
यागोपकरणान्यच कुर्य्यान्मानाङ्गुलेन वै ॥
होमाङ्गानि स्रुवादीनि कुण्डं मुष्ट्यङ्गुलाश्रयम् ।
देहलब्धाङ्गुलेनापि कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

बहुषु पुस्तकेषु उभयत्र मानाङ्गुलमित्येव पाठः । एकत्र मानाङ्गुलशब्दः पारिभाषिकः अन्यत्र मानेन प्रमाणेनाऽङ्गुलमिति यौगिको व्याख्येयः ॥

चतुरस्रकुण्डक्षेत्रफलं तल्लक्षणेनोक्तम् । तस्याङ्गुलात्मकत्वात् तदङ्गानि वक्तुमशक्यत्वात् इत्यधुनोच्यते । तत्तु लीलावत्यां भास्कराचार्य्यः—

समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुजकोटिघातः । इति ।

त्रिशत्यां श्रीधराचार्य्योऽपि—

समलम्बकचतुरस्रे त्र्यस्त्रिविधे च जायते करणम् ।
भूवदनसमासार्द्धं मध्यमलम्बेन संगुणयेत् ॥

इत्यनेन प्रकारेण चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्या गुणिता पञ्चशतानि षट्सप्तत्यधिकानि अङ्गुलानि क्षेत्रफलम् । एतदेव क्षेत्रफलमष्टस्वपि कुण्डेषु ज्ञेयम् । अतः सर्व्वेषामेव कुण्डानामिदमेव प्रकृतिभूतम् । तन्त्रान्तरेऽप्यस्यैव प्रकृतितोक्ता चतुरस्रमुक्त्वा—

तस्मिन्नन्यानि कुण्डानि वदामि तव नामतः । इति ।

अन्यत्रापि—क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रमत्र जनयेदन्यानि कुण्डान्यपि । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—

योन्यादिसर्व्वकुण्डानि चतुरस्राद्भवन्ति हि ।
लक्षणं चतुरस्रस्य पूर्व्वं तस्मान्मयोच्यते ॥ इत्यादिना
चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्व्वकुण्डेषु कारणम् ॥ इत्यन्तेन ।

क्रियासारेऽपि—

चतुष्पदं चतुष्कोणमेतत् क्षेत्राह्वयं भवेत् ।
चतुरस्रादिकुण्डानां सर्व्वेषामत्र सम्भवः ॥ इति ।

चतुरस्रप्रकृतितया योनिकुण्डमाह चतुरस्रोक्तमिति । चतुरस्रोक्तं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत् । तत्र सर्व्वस्य क्षेत्रफलस्य विभागे प्रयोजनाभावान्मध्यसूत्रस्यैव विभागः कार्य्य इति सुधीरित्यनेनोक्तम् । तत्रायं पञ्चमः अंशः चतुरङ्गुलानि सार्द्धषड्यवाः किञ्चिदूनाः ॥ ५२ ॥

न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः।
भ्रमयेत् कोणमानेन तथाऽन्यदपि मन्त्रवित्।
सूत्रयुग्मं ततो दद्यात् कुण्डं योनिनिभं भवेत्॥ ५४

एवम्भूतमंशं पुरस्ताद्दक्षिणोदग्गतसूत्रस्योत्तरभागे न्यसेद् वर्द्धयेत् इति मन्त्रविदित्यनेनोक्तम्। ततः कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः कोणमानेन भ्रमयेत्। अत्र कोणशब्देन कोणसूत्रं गृह्यते। तस्यार्द्धं कर्णसूत्रद्वयमध्यसम्पातस्थानम् तदर्द्धम्। अपरकोष्ठयुगले द्वितीयकर्णसूत्रयोगस्थानम्। तत्प्रमाणतः तस्मान्मानात् कोणमानेन कोणसंलग्नतया भ्रमयेत्। प्रकारस्तु अपरैककोष्ठकर्णसूत्रद्वयसम्पातस्थाने सूत्रादि संस्थाप्य मध्यतिर्य्यक्सूत्राग्रात् तत्कोणसंलग्नं दक्षिणोदग्गतसूत्रस्य दक्षिणाग्रावधि सूत्राग्रं भ्रमयेत् मन्त्रविदन्यदपि तथा भ्रमयेदित्यर्थः। तत्रापि प्रकारः। द्वितीयापरकोष्ठकर्णसूत्रद्वयसम्पातस्थाने सूत्रादिं संस्थाप्य मध्यमतिर्य्यग्गतसूत्रस्य द्वितीयाग्रात् तत्कोणसंलग्नं दक्षिणोदग्गतसूत्रस्य दक्षिणाग्रावधि सूत्राग्रं भ्रमयेत्। ततः सूत्रयुग्मं दद्यात्। पार्श्वद्वयस्थवृत्ताग्राभ्यां पुरोवर्द्धितसूत्राग्रावधि सूत्रद्वयं पातयेत्। एवं योनिनिभमुत्तराभिमुखं कुण्डं भवेत्। तदुक्तं कादिमते—

तन्मध्यपञ्चमांशेन विकाश्य ब्रह्मसूत्रकम्।
पूर्व्वतः पश्चिमद्वन्द्वकोष्ठयोर्मध्यदेशतः॥
तत्कोणमानेन तथा भ्रामयेत् पश्चिमाग्रकान्।
उत्तराग्रावधि तथा दक्षिणाग्रावधि प्रिये॥
तन्मध्यतिर्य्यक्सूत्राग्र[त्रांग्र]द्वयावष्टम्भतस्तथा।
विकाशितब्रह्मसूत्रावधि सूत्रद्वयं क्षिपेत्॥
योनिकुण्डमिदं भद्रे[भद्रम्]। इति।

कामिकेऽपि—पञ्चमांशं पुरो न्यस्य मध्ये वेदांशमानतः।
भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमीरितम्॥ इति।

क्रियासारेऽपि—क्षेत्रं पञ्चांशकं कृत्वा पूर्व्वस्यामेकमंशकम्।
न्यस्य तस्मान्न्यसेत् सूत्रे पार्श्वयोर्मध्यमावधि॥
ततः प्रत्यक्पदद्वन्द्वं भ्रामयेत् तत्तदर्द्धतः।
पृथक् पृथक् यथा सम्यक् तथा कोणत्रयावधि॥
एवं कृते स्थिरं कुण्डं भवेदश्वत्थपत्रवत्॥ इति।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाग्नेय्यामुत्तरामुखम् ।
प्रजावृद्धौ[त्तौ] प्र[च]तापे च शस्तं तत्रापि पूर्ववत् ॥
चतुष्कोष्ठं[ष्ठं] समं कुर्यादंशं क्षेत्रस्य पञ्चमम् ।
सोमसूत्रस्य बाह्याग्रे योजयेत् सौम्यभागके ॥
अग्रयोर्गर्भसूत्रस्य न्यसेदंशे च सूत्रकम् ।
सिद्धत्यनेन पत्राग्रं दक्षकोष्ठद्वयस्य तु ॥
मध्यकोष्ठस्य चान्ते च भ्रामयेत्तद्भ्रमाद्भवेत् ।
पत्रपृष्ठं सुसंसिद्धं पत्रमश्वत्थपत्रवत् ॥
इतीदं योनिकुण्डं स्यात् । इति ।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिरुच्यते । तत्रैकपार्श्वे अर्द्धं वृत्तम् । द्वितीयपार्श्वे अर्द्धं वृत्तम् । एवमेकं वृत्तक्षेत्रम् । वृत्तार्द्धद्वयमध्यस्थमधोमुखं त्रिकोणमेकम् । तदुपर्य्यूर्द्धमुखं त्रिकोणमेकमिति त्रीणि क्षेत्राणि । तत्र त्रयाणामपि पृथक् पृथक् फलमानीयैकीकृतं योनिकुण्डक्षेत्रफलं भवति । तत्र वृत्तक्षेत्रफलं तावदुच्यते ।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि(३९२७)निघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते ।

इति भास्कराचार्य्योक्तप्रकारेण वृत्तक्षेत्रफलानयने श्रीधराचार्य्योक्तिः "त्रिंशत्यां स्थूला" इत्युपेक्षिता । तत्रैकाङ्गुलस्य चतुस्त्रिंशांशेनोनानि सप्तदशाङ्गुलानि व्यासः । तदुपपत्तिरेवं "तत्कृत्योर्योगपदम्" इत्यनेन कर्णप्रमाणमानीय तदर्द्धं व्यासो भवति । इदञ्चाग्रे द्विहस्तकुण्डकरणीकथनप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यते । तत्र व्यासस्य न्यासो यथा १६ $\frac{३३}{३४}$ सवर्णितः $\frac{५७७}{३४}$ अस्य यथोक्तकरणेन ज्ञातं क्षेत्रफलं २२६ एको यवश्चतस्रो यूकास्तिस्रो लिख्याः । न्यासांशसवर्णनादिप्रकारस्तु ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तः । स तु पाटीगणिते लीलावत्यादौ द्रष्टव्यः । ततोऽधस्त्र्यस्रस्य फलम् ।

"लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" इति भास्कराचार्य्योक्तमार्गेण । तत्र भूः २४ अङ्गुलानि लम्बः १२ अङ्गुलानि । ततो भूम्यर्द्धं १२ लम्बः १२ गुणं १४४ । इदं मध्यत्र्यस्रस्य फलम् । तत ऊर्द्धत्र्यस्रस्य फलम् तस्य भूः २४ अङ्गुलानि ग्रन्थकृदुक्तप्रकारेण लम्बः तत्र मध्यसूत्रार्द्धं १२ अङ्गुलानि । ततो वर्द्धितपञ्चमोंऽशः $\frac{२४}{५}$ उभयोः समच्छेदार्थं न्यासः $\frac{१२}{१}$ $\frac{२४}{५}$ समच्छेदौ $\frac{६०}{५}$ $\frac{२४}{५}$ योगः $\frac{८४}{५}$ । ततो यथोक्तकरणेन जातं क्षेत्रफलं २०१ किञ्चिन्न्यूनपञ्चयवाधिकम् । तेन क्षेत्रफलमध्ये सयवद्वयचतुरङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति । उदाहृत कादिमतादिलक्षणेष्वपि इदमेव फलं ज्ञेयम् । तत्र कश्चित् कामिकवचनं ४६९ एतावत् फलमानीय दूषितवानिति

महाभ्रान्त एव। एवं सर्व्वेषामेकवाक्यत्वे सत्यपि च "मानहीने दरिद्रता" इत्यादि "न्यूनाधिकप्रमाणं यद् यजमानविनाशकृत्" इत्यादि दोषापत्तेरिति चेत्रफलसाम्यमत्रावश्यमपेच्चितम्। यतो भास्कराचार्य्यश्रीधराचार्य्यप्रोक्तगणित-मार्गेण चेत्रफलानयनद्वारैवावश्यं कुण्डानि वक्तव्यानि। यत् क्रियासारे—

प्राक्कुण्डे यत् प्रमाणं तदन्येषां चेत्रमानकम्। इति।

ग्रन्थकृताऽपि तुल्यचेत्रफलानयनार्थमेव समचतुरस्रस्य प्रकृतिता निरूपिता। पञ्चदशशाखोपरि कल्पसूत्रं प्रणीतवतो भगवतः कात्यायनस्यापि परिशिष्टे शुल्वे कुण्डं वक्तुमिच्छोः श्रीधराचार्य्यभास्कराचार्य्यप्रोक्तमार्गेण चेत्रफलानयनद्वारैव प्रवृत्तिर्दृश्यते। अतोऽवश्यं चेत्रफलसाम्यं वक्तव्यम्। तदाचार्य्येणातिसूक्ष्म-गणनायां शिष्यबुद्धिक्लेशो भविष्यतीत्युपेच्चितम्। साम्प्रदायिकास्तदर्थं यवत्रय-प्रचेपमाहुः एकहस्ते मया चेत्रफलसमतार्थं सर्व्वानुगतप्रकारस्तूच्यते।

चतुर्विंशतिधा मध्यसूत्रं भङ्क्त्वा पुरो न्यसेत्।
पञ्चांशांश्चैकैकस्य त्रीन् विंशांशान् कोणपादतः॥
वृत्तार्द्धं स्तो मध्यतिर्य्यक्सूत्रान्तञ्च ततोऽर्पयेत्।
पुरोवर्द्धितसूत्रान्तं सूत्रे द्वे स्याद् भगाकृति॥

अनेन प्रकारेण चेत्रफलमव्यभिचारीति ज्ञेयम्। अत्र पञ्चाङ्गुलानि सयवानि यूकासार्द्धलिख्याचतुष्टयसहितानि मध्यसूत्रं वर्द्धयेत्। तदा लब्धः १७$\frac{३}{२०}$ सवर्णितः $\frac{३४३}{२०}$ उक्तक्रमेण जातं चेत्रफलं २०५ षड्यवास्तिस्रो यूकाः पञ्च लिख्याः। एवमेकीकृतं सर्व्वं चेत्रफलं ५७६। एतत् सूक्ष्ममिति ज्ञेयम्। यत्तु

कादिमते—चतुरस्राभितो या तु त्यक्ता भूः साम्य[ग्र]तः स्थिता।
लभ्यते सर्व्वकुण्डेषु तेन सर्व्वाणि सर्व्वतः।
तत्समान्येव जायन्ते षण्णवत्युङ्गुलात्मना॥ इति।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—क्षेत्रस्य चतुरस्रस्य समं सूत्रं चतुर्गुणम्।
योन्यादिसर्व्वकुण्डानां पर्य्यन्तेषु नियोजयेत्॥
चतुरस्रं समं तच्चेच्छुभं योन्यादिकुण्डकम्॥ इति।

तदप्यस्मदुक्तप्रकारेण संवदति।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खवाणसूर्य्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।

इति प्रकाराद् वृत्तपरिधिः सूक्ष्मः १६०। ३०। स्थूलस्तु ५४ अङ्गुलानि कर्णसूत्र-

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः।
एकमेकं त्यजेदंशमध ऊर्द्धञ्च तन्त्रवित् ॥ ५५

इयं २१।२१ अङ्गुलानि "तत्क्षत्योर्यौगपदम्" इत्यनेन प्रकारेण जातम्। मिलित्वा षण्णवत्यङ्गुलात्मता। परन्त्वतिस्थूलमानत्वाद् बहुषु स्थलेषु व्यभिचरतीद-मित्युपेक्षितम्। यतोऽर्द्धचन्द्रे ८८ अङ्गुलानि यवत्रयाधिकानि परिधिः। त्र्यस्रे ८० अङ्गुलानि ३ यवाः २ यूकाः। वृत्ते ८५ अङ्गुलानि किञ्चिदधिकानि। षड़स्रे ८८ अङ्गुलानि ४ यवाः ७ यूकाः। अष्टास्रे ८७ अङ्गुलानि ४ यवाः। एवं कुत्रापि न मिलतीति यत्किञ्चिदेतत्।

कैश्चिच्छारदापद्यमिदमन्यथा व्याख्यातम्। पञ्चमांशेन प्राचीसूत्रं वर्द्धयेत्। ततः कोणयोः प्रतीचीतिर्य्यक्सूत्रोत्पन्ननैर्ऋत्यवायव्ययोः अर्द्धार्द्धप्रमाणेन एकत्र कोणे पञ्चमांशस्यार्द्धम् अपरत्र कोणेऽपि पञ्चमांशस्यार्द्धं वर्द्धयेत्। कोणमानेन वर्द्धितवायव्यकोणात् प्राचीसूत्रपश्चिमाग्रावधि भ्रमयेत्। तद्वद्वर्द्धितनैर्ऋत्यकोणात् प्राचीसूत्रपश्चिमाग्रावधि भ्रमयेत्। वर्द्धिताभ्यां वायव्यनैर्ऋत्यकोणाभ्यां वर्द्धित-प्राचीसूत्राग्रावधि सूत्रद्वयं दद्यादिति। तदसांप्रदायिकत्वात् एतदर्थप्रतिपादक-शब्दाभावात् लिखित-कादिमतादिविरोधात् स्वकपोलकल्पितम्। सूक्ष्मगणनायां क्षेत्रफलस्याप्याधिक्याद् यत्किञ्चिदेतत्। यदतिगणितज्ञाभिमानिनः आगमज्ञाभि-मानिनश्च लक्षणम्।

अष्टोनद्विशतांशसूत्रकचतुःकोणे पुरस्ताद्द-
लष्टत्रिंशतमेधयत्वथ लवान् श्रोण्योरिमानर्द्धशः।
अग्रात् सूत्रयुगे त्रिकोणमिति तच्छ्रोण्योस्ततोऽर्द्धभ्रमात्
वृत्तार्द्धं बहिरालिखेदिति भवेत् कुण्डोत्तमं योनिवत् ॥ इति।

चतुरस्रश्रोण्योरपि पश्चिमतिर्य्यक्सूत्रमुभयतः तानष्टत्रिंशदंशान् अर्द्धार्द्धतया वर्द्धयेत्। एकोनविंशतिर्दक्षिणतः एकोनविंशतिरुत्तरत इति यत् तत् स्वकपोल-कल्पितम्। क्रियासार-कादिमत-कामिक-सिद्धान्तशेखरादिविरोधात्। क्षेत्रफलमध्ये च किञ्चिदधिकं क्षेत्रफलमिति [चतुर्दशाङ्गुलानि न्यूनानीति] ज्ञात्वा महद्भिः सन्तोष्टव्यम्। अत्र भ्रामयेदिति लेखकदोषवशात् अपपाठः। मिलात् "मितांङ्कस्वः" इति ङ्कस्वत्वात् भ्रमयेदित्येव पाठः ॥ ५४ ॥

चतुरस्रप्रकृतितया अर्द्धचन्द्रकुण्डमाह चतुरस्रीकृतमिति। क्षेत्रशब्देन पूर्व्ववन्मध्यसूत्रं गृह्यते। तद् दशधा विभजेत्। तत एकं भागमध उत्तरतः एक-

ज्यासूत्रं पातयेदग्रे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।
अर्द्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेत् ॥ ५६

मूर्द्ध्नो दक्षिणतश्च त्यक्त्वा अग्रे अग्रचिह्ने उत्तरभागे ज्यासूत्रं स्वेच्छाप्रमाणं पातयेत् इति त[म]न्त्रविदित्यनेन सूचितम् । ततस्तन्मानान्मध्ये व्यासमानाद् भ्रामयेत् । तत्र प्रकारः । ज्यासूत्रमध्यसूत्रसन्निपाते सूत्रादिं संस्थाप्य ऊर्द्ध्वभागे यच्चिह्नं कृतं ततो ज्यासूत्रान्तं भ्रामयेत् । तदर्द्धचन्द्रनिभं उत्तराभिमुखं कुण्डं भवेत् ।
तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे— अर्द्धचन्द्रमथोच्यते ।
याम्ये तन्मार्गे शस्तमुत्तराभिमुखं सदा ॥ इति ।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः । तत उभयतो दशांशत्यागेन सर्व्वस्य पञ्चमांशत्यागो भवति । स च ४ अङ्गुलानि ६ यवाः २ यूकाः १ लिख्याः ४ बालाग्राणि ६ रेणवः २ त्रसरेणवः १ परमाणुः । तदायं शिष्टो व्यासः १८ अङ्गुलानि १ यवः ४ यूकाः ६ लिख्याः २ बालाग्राणि १ रेणुः ४ त्रसरेणवः ७ परमाणवः । तेन पञ्चमांशाधिकैकोनविंशत्यङ्गुलायामः $१८\frac{१}{५}$ क्षेत्रफलानयनार्थं सवर्णितः $\frac{९६}{५}$ एतद्व्यासेन फलानयने यवार्द्धाधिकमङ्गुलत्रयमधिकं क्षेत्रफलं भवति । तदाचार्य्येणोपेक्षितम् अल्पत्वात् । क्षेत्रफलाव्यभिचारी सर्व्वानुगतप्रकारस्तूच्यते ।

चतुर्विंशतिधा भक्ते सूत्रे व्यासोऽर्द्धचन्द्रके ।
विंशांशत्रयमेकस्य भागा एकोनविंशतिः ।
एतन्मानार्द्धभ्रमेण दलेन्द्वग्रे गुणाङ्कनात् ॥

तदायं व्यासः १८ अङ्गुलानि १ यवः १ यूका ४ लिख्याः ५ बालाग्राणि २ रेणवः १ त्रसरेणुः ४ परमाणवः । तदा २ अङ्गुले २ यवाः २ यूकाः १ लिख्या ५ बालाग्राणि २ रेणू ३ त्रसरेणवः २ परमाणू इममंशमूर्द्धतस्त्यजेत् । एतादृशमेवांशमधस्त्यजेत् । तत्र क्षेत्रफलानयनाय व्यासस्य न्यासः $१८\frac{३}{२०}$ । तेन एकोनविंशत्यङ्गुलानि एकाङ्गुलस्य विंशतिधा भक्तस्य त्रयो भागाः सवर्णितो यथा $\frac{३८३}{२०}$ तत्र वृत्तफलानयनार्थमयं द्विगुणीकृतः । तत्र छेदस्यैवार्द्धीकरणेन उपरि ततो द्विगुणो भवत्येव तेनायं $\frac{३८३}{२०}$ सम्पूर्णवृत्तव्यासः । ततो "व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि" इत्यादिना आनीतं क्षेत्रफलं सर्व्ववृत्तस्य ११५२ एतदर्द्धीकृतम् अर्द्धचन्द्रस्य क्षेत्रफलं ५७६ सूक्ष्मं ज्ञेयम् । अथवा द्विहस्तकुण्डे एतद्व्यासवर्गं द्विगुणीकृत्य तन्मूलमानेयम् । तत्र एव व्यासः । स एवमग्रेऽप्यूह्यम् । यत् कस्यचिदतिगणितज्ञाभिमानिनो लक्षणम् ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्।
एकोनविंशत्या विंशद्वादशांशाव्यया लवैः॥
प्राच्यन्ताद् विभजेत् वृत्तफलं प्रत्यग्धनुःस्थिति।
तदवध्येधयेत् प्राच्यां तिर्य्यक्सूत्रं ततो भवेत्॥
कुण्डमर्द्धेन्दुसदृशं सम्यग्दृष्टिमनोहरम्॥ इति।

अत्रापि सूक्ष्मगणनया अङ्गुलत्रयन्यूनम्। यतस्तेन "व्यासार्द्धत्रय[वर्ग]वर्गात् क्षेत्रफलं दशगुणान्मूलम्" इति श्रीधराचार्य्योक्तेन प्रकारेण क्षेत्रफलमानीतम्। तच्च स्थूलम्। यतो गणितग्रन्थानामियं शैली यत्स्थूलं सूक्ष्ममपि फलानयनमुच्यते। तत्र भगवता श्रीधराचार्य्येण वृहत्पाट्यां प्रकारद्वयमप्युक्ता तत्संग्रहे त्रिशतीग्रन्थे स्थूला एव प्रकारा लिखिताः। भास्कराचार्य्येण तु लीलावत्यां स्थूला एव सूक्ष्मा अपि प्रकारा उक्ताः। तां वृहत्पाटीञ्चावलोक्य मया सूक्ष्मं फलमिदमानीतम्। तदेव सूक्ष्ममिति मन्यते चेत्तदा मूले अत्यन्तं फलाधिक्यं स्यात्। अन्यच्च अस्योत्तराभिमुखत्वात् प्राच्यन्तात् सूत्रं वर्द्धयेत्। प्रत्यग्धनुःस्थितीत्यन्तमेवासङ्गतम्। स्वग्रन्थे स्वयं योनिलक्षणं वदन्नाह स्म—

मघव-शिखि-कृतान्त-दिक्स्थकुण्डेष्वियमधिमेखलमेव मध्यभागे।
यमदिशि शशिदिङ्मुखा निवेश्य। इति।

तेन स्वग्रन्थे पूर्व्वापरविरोधोऽपि नोपलक्षित इति यत्किञ्चिदेतत्। यत्तु शुल्वे कात्यायनवचनम्—"मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदशभागान् कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेषः करणी" इति। तदपि सम्भवाभिप्रायं नतु सम्यग्गणनाभिप्रायम्। एवमपि चेत् कस्यचिन्महापुरुषस्य मनसि सन्देह उत्पद्यते। तेन प्रत्यक्षं परीक्षा कार्य्या। धातुकाष्ठमृन्मयं वा एकहस्तमितं समं चतुरस्रं पात्रं कारयित्वा तदुक्तमानेन मदुक्तमानेन च एकं हस्तमितं वृत्तं पात्रं कारयित्वा चतुरस्रपात्रं सम्यग् जलेनापूर्य्य तज्जलेनैव वृत्तं पात्रं पूरयेत्। यदेव वृत्तं पात्रं सम्यक् पूर्णतामिति तदेव शुद्धमिति मन्तव्यम्। एतस्यैव यन्त्रलक्षणान्तरम्—

चतुष्कोणक्षेत्रे जिनलवकमध्यस्थितगुणे
विहायाधः सार्द्धद्वयमुपरि तावच्च मतिमान्।
कलांशेनांशस्योनितमुपरि तिर्य्यक् कुरु गुणं
भ्रमार्द्धं तन्मानादपि शशिदलं कुण्डमिति तु॥ इति।

अत्र एकोनविंशत्यङ्गुलानि सार्द्धयवानि व्यासः। तत्र सूक्ष्मगणनायां पञ्चाङ्गुलानि न्यूनानि। तत्कृतस्थूलगणनाप्रकारेणापि सार्द्धमङ्गुलं न्यूनं भवति। यत्तु

चतुर्द्धा भेदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः।
एकैकमंशं तन्मानादग्रतो लाञ्छयेत्ततः।
सूत्रद्वयं ततः कुर्य्यात् त्र्यस्रं कुण्डमुदाहृतम्॥ ५७

तेनोक्तं "मण्डलं चतुरस्रम्" इति कात्यायनवचनेन संवाद्यमिति तदप्यसिद्धं संवादाभावात्। सिद्धान्तशेखरे तु—

नवधा भाजिते क्षेत्रे चतुरस्रे समे तदा।
दक्षिणे चोत्तरे चांशमेकैकन्तु परित्यजेत्।
सप्तांशमध्यसूत्रेण भ्रमणादर्द्धचन्द्रकम्॥ इति।

कामिकेऽपि—चतुरस्रे शरैर्भक्ते त्यक्त्वान्त्याद्यौ तदंशकौ।
मध्यसप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमात्॥ इति।

अत्रोभयत्र अष्टादशाङ्गुलानि एकस्य द्वौ तृतीयांशौ व्यासः। अतोऽत्यन्तं न्यूनं क्षेत्रफलम्॥ ५५॥५६॥

चतुरस्रप्रकृतितया त्र्यस्रकुण्डमाह चतुर्द्धेति। क्षेत्रे चतुरस्रमध्यसूत्रे चतुर्द्धा भेदिते। उभयपार्श्वयोस्तिर्य्यक्प्रतीचीसूत्रपार्श्वयोरेकैकमंशं वर्द्धयेत्। तन्मानात् चतुर्थांशमानेन अग्रतो लाञ्छयेत्। ततः सूत्रत्रयं दद्यात्। तत्र प्रकारः। तिर्य्यक्प्रतीचीसूत्रपार्श्वयोर्ये लाञ्छने तदवधि प्रतीचीसूत्रं वर्द्धयेदित्येकम्। वर्द्धितनैर्ऋत्यकोणात् मध्यसूत्राग्रदत्तलाञ्छनं यावत् सूत्रं पातयेदिति द्वितीयम्। ततो वर्द्धितवायव्यकोणात् मध्यसूत्राग्रदत्तलाञ्छनं यावत् सूत्रं पातयेदिति तृतीयम्। एवमूर्द्धाग्रं पूर्व्वाभिमुखं त्र्यस्रि कुण्डं भवति। तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

त्रिकोणं कुण्डमुच्यते।
नैर्ऋत्ये दर्शितं कुण्डं विद्वेषे पूर्व्ववत् क्रमम्॥ इति।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः। भूः ३६ लम्बः ३० ततो "लम्बगुणं भूम्यर्द्धम्" इत्यादिना जातं क्षेत्रफलं ५४०। षट्त्रिंशदङ्गुलानि न्यूनानि खर्व्वञ्च त्र्यस्रम्। यतः षट्त्रिंशद्भूः भुजौ तु "तत्कृत्योर्योगपदं कर्णं" इति प्रकारेणानीतौ पञ्चत्रिंशदात्मकौ। त्र्यस्रकुण्डे तु भुजत्रयसाम्यस्यापेक्षितम्। तदर्थं केचन अन्यथा व्याचक्षते। चतुर्द्धा क्षेत्रे भेदिते एकैकमंशं पार्श्वयोर्वर्द्धयेत्। तन्मानेन वर्द्धितानन्तरं यत् षट्त्रिंशन्मानं तन्मानेनाग्रतो लाञ्छयेत्। तत्र लाञ्छनप्रकारः। वर्द्धितपार्श्वयोः षट्त्रिंशदङ्गुलमितसूत्रस्यादिं निधाय प्राचीसूत्राग्रे लाञ्छयेदिति। ततः पूर्व्ववत् सूत्रत्रयं दद्यादिति। एवं च सति भुजत्रयसाम्यं भवति। उभयपार्श्वे मिलित्वा यवचतुष्टयप्रक्षेपादेक-

हस्तचेत्रफलसाम्यं भवतीति बुध इत्यनेन सूचितमिति ते वदन्ति। मया तु समत्रिभुजता अन्यूनानतिरिक्तचेत्रफलता च यथा भवति तथा सर्व्वानुगतप्रकार उच्यते।

चतुर्विंशतिधा भक्ते सूत्रेऽथोभयपार्श्वयो:।
द्वादशांशान्नवैकस्य भागानेकोनविंशतिम्।
अर्द्धशो वर्द्धयेत् त्र्यस्रि भवेत् सूत्रत्रयात् समात्॥

अस्यायमर्थ: सम्पन्न:। षड्ङ्गुलानि यूकोनयवद्वयाधिकानि एकपार्श्वे वर्द्धयेत्। एवं द्वितीयपार्श्वे। तदा सप्ताङ्गुलानि चत्वारो यवा: षड्यूकाधिका: प्राक्सूत्रं वर्द्धितं भवति। ततो भू: ३६ अङ्गुलानि ३ यवा: ६ यूका: सार्द्धलिख्याद्वयम्। लम्ब: ३१ अङ्गुलानि ४ यवा: ६ यूका:। तत्र "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्" इति प्रकारेण चेत्रफलानयनाय लम्बस्य न्यासो यथा $३१\frac{१९}{३२}$ सवर्णित: $\frac{१०११}{३२}$। भू: $३६\frac{९}{१९}$ सवर्णिता $\frac{६९३}{१९}$ मुखं शून्यमत ऐक्यमिदमेव तदर्द्धं छेदस्य द्वैगुण्यात् $\frac{६९३}{३८}$ ततो "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्" इति कृते छेदेन भक्ते लब्धं चेत्रफलं यथा ५७६। अत्र भुजत्रयं सममेव। क्रियासारेऽपि समभुजतोक्ता—

चेत्रमष्टांशकं कृत्वा पार्श्वयोरंशकौ बहि:।
न्यस्त्वा तन्मानसूत्रेण न्यसेत् सूत्रत्रयं समम्॥ इति।

चेत्रफलमत्रापि व्यभिचरत्येव। यतो २६ लम्ब: चेत्रफलं ३९०। अतिन्यूनत्वादन्ये एवं व्याचक्षते। पार्श्वयोरंशकाविति एकस्मिन् पार्श्वे अंशद्वयं द्वितीयपार्श्वे अंशद्वयम्। तेन पञ्चदशाङ्गुलानि न्यूनानि चेत्रफलमध्ये भवन्ति। द्वितीयमतव्याख्यातशारदापद्यार्थेन संवादश्च भवति। महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि समभुजतोक्ता।

द्वात्रिंशदङ्गुलं सूत्रं त्रिधा तत् पातयेद् ध्रुवम्।
पूर्व्वाग्रं कुण्डकं कृत्वा त्रिकोणं तु प्रकारयेत्॥ इति।

अत्रापि चेत्रफलं व्यभिचरत्येव। यत: २७ अङ्गुलानि ५ यवा: लम्ब: चेत्रफलं ४४०। अन्यत्रापि—

शर्व्वरी १६।८ सार्द्धभागीकृतचेत्रत: पार्श्वयोर्न्यस्य भागद्वयं पण्डित:।
तेन मानेन सूत्रद्वयं विन्यसेत् कुण्डमेतद्भवेद्रुद्रनेत्रास्रकम्॥ इति।

इदं लक्षणद्वयं षण्णवतिपरिधिरेखाभिप्रायेण। अग्रे लिखितकादिमतेऽपि समभुजतोक्ता। मयाऽत्र लम्बस्तु गणितापटून् प्रत्युक्त:। गणितज्ञैस्तु

स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्ब:।

इति लम्बमानीय चेत्रफलं सम्पाद्य सन्तोष्टव्यम् । अथवा लम्बं विनैव

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितञ्च तद्धतेः ।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेतदुदितं त्रिबाहुके ॥

इति प्रकारेणानीय सन्तोष्टव्यम् । मूलशेषाद्यावाधानयनार्थं प्रकार उच्यते ।

मूलशेषं लवयवसंख्यानिघ्नमथो भजेत् ।
द्विघ्नस्यैकेन मूलेन फलं लवयवा मताः ॥

अथवा भास्कराचार्य्योक्त मार्गेण—

वर्गेण महतेष्टेन वधात् छेदांशयोर्हतात् ।
पदं गुणपदक्षुस्णछिन्नं निकटं भवेत् ॥

इत्यानेयमासन्नमूलम् । यत् कस्यचिदतिगणितज्ञाभिमानिनः आगमज्ञाभिमानिनश्च लक्षणद्वयम् ।

चेत्रत्र्यंशं पुरस्तुर्य्यमधश्चोभयपार्श्वयोः ।
वर्द्धयित्वा कृतैः सूत्रैः कुण्डं त्र्यस्रं त्रिभिर्भवेत् ॥ इति ।
चेत्रस्य मध्यमगुणे जिनभागभक्ते
श्रोण्योः पृथक् शरलवान् परिवर्द्ध्य धीमान् ।
अग्रे विनाऽष्टमलवेन दशाय सूत्रै-
स्त्र्यस्रि त्रिभिर्भवति कुण्डमिह प्रयुक्तैः ॥ इति ।

अत्र पूर्व्वोक्तलक्षणं किञ्चिल्लम्बं त्र्यस्रं द्वितीयन्तु महालम्बम् । चेत्रफले च एकयवन्यूनता । तेन यत् किञ्चिदेतत् । अत्र चेत्रफलसाम्यात् त्र्यस्राकारत्वाच्च त्रिकोणकुण्डतेति चेत् तदा कुण्डस्वरूपमननुगतं स्यात् । यदा ३१ अङ्गुलानि ६ यवाः लम्बः । भूः २६ अङ्गुलानि २ यवौ । अत्रापि चेत्रफलं समानमेव । एवं सहस्रधा त्र्यंसं कुण्डं स्यात् । अतस्त्र्यस्रिकुण्डे चेत्रफलानयनमेव न प्रमाणम् । समत्रिभुजता चावश्यमपेक्षितेत्यलम् ।

अथ शुल्वे कात्यायनः—प्रउगे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषः तावद् द्विगुणं चतुरस्रं कृत्वा यः पुरस्तात् करणीमध्ये शङ्कुः यौ च श्रोण्योः सोऽग्निः । इति ।

अस्यार्थः संक्षिप्त उच्यते । यावतः चेत्रस्य त्र्यस्रता कर्त्तुमिष्टा तत्चेत्रं द्विगुणितं न्यसेत् । ततः प्रतीचीसूत्रकोणोभयतः सकाशात् मध्यसूत्राग्रावधि सूत्रद्वयं दद्यात् इति । अस्य चेत्रफलमङ्गुलद्वयमधिकम् । इदन्तु ऋषिणा शिथबुद्धिक्लेशो माभूत् इत्युपेक्षितमिति तद्वृत्तिकारैरेव व्याख्यातम् । इयं लम्बता तु तत्रेष्टकाचितिसम्पादनार्थम् । न तु कुण्डाकारतासम्पादनार्थम् ।

नन्विदमेव कल्पकृद्वचनं कुण्डाकारतासम्पादनार्थं प्रमाणमस्तु इति चेत्। तदा शारदातिलककारादिमत-कादिमत-पञ्चरात्र-कामिक-क्रियासार-सिद्धान्तशेखर-आम्नायरहस्य-महाकपिलपञ्चरात्रादिषु अन्येष्वपि बहुषु ग्रन्थेषु मुनिप्रणीतेष्वपि विरोधो दृश्यते। तत्र किं ग्राह्यमिति संशय एव स्यात्। न च वाच्यं कल्पसूत्राणां साक्षादुपलभ्यमानश्रुतिमूलानाम् अनुमितिश्रुतिमूलाभ्यः स्मृतिभ्योऽधिकं प्रामाण्यम्। नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितश्रुत्यर्थोपसंहारोपनिबद्धस्य कल्पस्वरूपत्वात्। प्रयोगशास्त्रमिति चेदित्यस्मिन्नधिकरणे भाष्यकृता कल्पप्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वात् इति। वार्त्तिककारेणाऽन्यथाधिकरणरचनायाः कृतत्वात्। तथाहि इह कल्पानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता न क्रियते। किं तर्हि कल्पसूत्राण्युदाहृत्य इदं चिन्त्यते। किं तेषां स्वतन्त्राणामेव वेदवत् प्रामाण्यम् उत स्मृतिवत्। श्रुतिपरतन्त्राणामिति तत्र श्रुतिपारतन्त्र्येण स्मृतिवदेव प्रामाण्यं स्थापितम्। किञ्च विरोधाधिकरणे "औडुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् "औडुम्बरी सर्व्वा वेष्टयितव्या" इति कल्पकृद्वचनं लोभमूलमिति भाष्यकारैः सिद्धान्तितम्। अतः सर्व्वासां स्मृतीनां विरुद्धत्वात् "श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्म्मावुभौ स्मृतौ" इति वचनस्यात्रानवकाशात् अ[स्य]ष्टदोषदुष्टत्वाच्च विकल्पाभावात् सन्देह एव स्थितः। तथा च तत्र विहितस्य कर्म्मणोऽननुष्ठानमेव स्यात्। तस्माद् यत्र समत्रिभुजता तुल्यक्षेत्रफलत्वञ्च भवति तदेव त्रिकोणकुण्डमिति सिद्धान्तः। सर्व्वेषु लक्षणवचनेषु कानिचित् क्षेत्रफलव्यभिचारीणि कानिचित् समभुजताव्यभिचारीणीति। अतस्तानि त्र्यस्राकारतामात्रसम्पादनफलानीति ज्ञेयम्।

ग्रन्थान्तरे तु—पञ्चभागीकृते क्षेत्रे द्वौ भागौ बाह्यतस्त्यजेत्।
न द्वयोः पार्श्वतस्त्यक्त्वा तस्मान्मध्यं विगृह्य च।
कर्णसूत्रद्वयं दद्यात् त्रिकोणं भवति स्फुटम्॥ इति।

अत्र द्विनवत्यङ्गुलानि न्यूनानि भुजत्रयसाम्यम्।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—चतुरस्रीकृते क्षेत्रे क्षेत्रमष्टांशकं बहिः।
विन्यसेद् गर्भसूत्राग्रे प्रतीचीसूत्रपार्श्वयोः।
सूत्राणां त्रितयं न्यस्येत् त्रिकोणं कुण्डमीरितम्॥ इति।

अत्र च सप्तत्यधिकशताङ्गुलानि न्यूनानि विषमभुजता च।
तस्यैव षष्ठमंशन्तु पार्श्वयोः प्रविकाशयेत्।
प्रत्येकं पश्चिमं सूत्रं तन्मानेनाथ सूत्रयोः॥

अष्टादशांशे चेत्रे च न्यसेदेकं बहिर्बुधः।
भ्रमयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्डमनुत्तमम्॥ ५८

विन्यासाद् ब्रह्मसूत्रान्तात् तदग्रावधिलम्बनात्॥ इति कादिमते षट्त्रिंशदधिकशताङ्गुलानि न्यूनानि समभुजताऽस्ति। षरावतिपरिधिरेखाभिप्रायं चेदं लक्षणम्।

"त्रिभागवृद्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्" इति कामिकेऽपि। तत्र चतुर्वर्गचिन्तामणिकारैः स्थानत्रये भागत्रयवृद्धिरिति व्याख्यातम्। तन्मते चतुःषष्ट्यङ्गुलान्यधिकानि। अन्यैस्तु अग्रे त्र्यंशवृद्धिः उभयपार्श्वे अर्द्धार्द्धतया एकांशवृद्धिरिति व्याख्यातम्। तन्मते चतुःषष्ट्यङ्गुलानि न्यूनानि। उभयमतेऽपि विषमभुजतैवेत्यलम्॥ ५७॥

चतुरस्रप्रकृतितया वृत्तं कुण्डमाह अष्टादशेति। चेत्रे पूर्व्ववच्चतुरस्रमध्यसूत्रे अष्टादशांशेऽष्टादशधा विभक्ते एकमंशं बहिः कस्मिन्नपि सूत्रे वर्द्धयेत्। तेन मानेन मध्यात् तन्मानेन वर्द्धितमानेन भ्रमयेत् तदा वृत्तं पूर्व्वाभिमुखं कुण्डम्। न विद्यते उत्तमं यस्मादित्यनुत्तमम्।

अत्र चेत्रोपपत्तिः। तत्राष्टादशांशः १ अङ्गुलं २ यवौ ५ युकाः। तत्र वृत्ते कृते व्यासे एतद्द्विगुणं २ अङ्गुले ५ यवाः २ यूके एतावद्वर्द्धिते तदा २६ अङ्गुलानि एकाङ्गुलस्य द्वौ तृतीयांशौ। अयं व्यासः $२६\frac{२}{३}$ सवर्णितः $\frac{८०}{३}$। अथवा ग्रन्थकृदुक्तप्रकारेणैव न्यासः। तत्र द्वौ अष्टदशांशौ तेन एको नवमांशः तस्य समच्छेदार्थं न्यासः $\frac{२४}{१}$ $\frac{२४}{९}$ समच्छेदौ $\frac{२१६}{९}$ $\frac{२४}{९}$ योगः $\frac{२४०}{९}$ त्रिभिरपवर्त्तितः स एवाङ्कः। ततो "व्यासस्य वर्ग" इत्यादिप्रकारेण लब्धं चेत्रफलं पञ्चशती अष्टाधिकानि पञ्चाशद् अङ्गुलानि। तेनाष्टादशाङ्गुलं चेत्रं न्यूनं भवति। तेन चेत्रफलाव्यभिचारी सर्व्वानुगतप्रकारस्तूच्यते—

वृत्तकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्।
एकांशपञ्चविंशांशसहितं सार्द्धमंशकम्।
बहिर्न्यस्य भ्रमान्मध्याद् वृत्तं कुण्डमितीरितम्॥

अत्र सार्द्धांशमेकमङ्गुलं चत्वारो यवाः एकस्य पञ्चविंशांशाः २ यूके ४ लिख्या अर्द्धसहिताः। वृत्ते कृते एतद्द्विगुणं ३ अङ्गुलानि ० यवाः ५ यूकाः १ लिख्या। तेन सर्व्वस्य व्यासस्य न्यासः $२७\frac{२}{२५}$ अयं सवर्णितः $\frac{६७७}{२५}$ "व्यासस्य वर्गं भनवाग्नि"

इत्यादिना लब्धं क्षेत्रफलं ५७६। इदं सूक्ष्मगणनया क्षेत्रफलम्।
शुल्बे तु कात्यायनः—

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यादंशे निपात्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत् स समाधिः। इति।

अत्रांशशब्देन कोणः। तत्कर्णसूत्रार्द्धं १७ अङ्गुलानि यूकाद्वयोनानि। तच्च मध्यसूत्रात् पञ्चाङ्गुलानि यूकाद्वयन्यूनानि। अधिकं तस्य तृतीयांशोऽङ्गुलमेकम् एकाङ्गुलस्य द्वौ तृतीयांशौ तेन १३ अङ्गुलानि एकस्य द्वौ तृतीयांशौ व्यासार्द्धम्। अयं द्विगुणितो व्यासः २७$\frac{1}{3}$ सवर्णितो यथा $\frac{82}{3}$। अस्य क्षेत्रफले दशाङ्गुलानि वर्द्धन्ते। यत्तु गणितज्ञाभिमानिनो लक्षणं षोडशधा कृतमध्यमसूत्रक्षेत्रपुरः परिवर्द्धितभागे। एकैक एव ततोऽन्तरचिह्नात् मण्डलकुण्डमिह भ्रमणात् स्यात् इति। अत्र सप्तविंशत्यङ्गुलानि व्यासः। तस्य क्षेत्रफलं ५७२ अङ्गुलानि। अत्र चत्वार्यङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति इति न तदपि सम्यक्। कामिके तु—

कर्णार्द्धाष्टांशसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितम्। इति।

पुरस्तात् सम्यक् न्यासः संन्यासः। अत्र साष्टमांशचतुर्दशाङ्गुलानि व्यासार्द्धमिति महान् व्यभिचारः। ग्रन्थान्तरे तु—

चतुरस्रं पुरा कृत्वा कुण्डक्षेत्रप्रमाणतः।
नवभागं पुरा कृत्वा चैकभागं बहिर्न्यसेत॥
तस्मान्मध्यं गृहीत्वैवं भ्रमात्तद्वर्त्तुलं भवेत्॥ इति।

अत्रैकस्य तृतीयांशसहितानि एकोनत्रिंशदङ्गुलानि व्यासः। तेन महत्तरमन्तरम्। केचन एकं भागं बहिर्न्यसेदर्द्धार्द्धतयेति शेषः। तदा मूलपद्येन सहैकवाक्यता भवति इति वदन्ति। सिद्धान्तशेखरे तु—

चतुरस्रे सुसंसिद्धे तद्बाह्ये भागमष्टमम्।
क्षेत्रस्य विन्यसेद्दिक्षु मध्यात्तन्मानसूत्रतः।
भ्रमणभ्रामणेनैवं वृत्तं कुण्डमुदीरितम्॥ इति।

अत्र त्रिंशदङ्गुलानि व्यासः तेन महत्तममन्तरम्। अतः सिद्धान्तशेखरवचनं कैश्चिदन्यथा व्याख्यायते। क्षेत्रस्याष्टमं भागं बाह्ये दिक्षु विन्यसेदर्द्धार्द्धतयेति शेषः। तेनोभयपार्श्वे मिलित्वा अष्टमो भागो भवति। तदा व्यासः २७ क्षेत्रफलं चतुरङ्गुलं न्यूनम्। सूक्ष्मगणनयेति ज्ञातव्यम्। स्थूलगणनायामङ्गीक्रियमाणायां लिखितकात्यायनवचनेन महदन्तरमेव स्यादित्यलम्॥ ५८॥

अष्टधा विभजेत् चेत्रं मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोः ।
भागं न्यसेदेकमेकं भागेनाऽनेन मध्यतः ॥ ५९
कुर्य्यात् पार्श्वद्वये मत्स्यचतुष्कं तन्त्रवित्तमः ।
सूत्रषट्कं ततो दद्यात् षड़स्रं कुण्डमुत्तमम् ॥ ६०

चतुरस्रप्रकृतितया षड़स्रं कुण्डमाह अष्टधेति। चेत्रं चतुरस्रमध्यसूत्रम् अष्टधा विभजेत्। मध्यसूत्रस्येत्यत्र मध्यसूत्रपदेन दक्षिणोदग्गतसूत्रं गृह्यते। पार्श्वयोरिति वचनात्। अन्यथा अध ऊर्द्धमित्येव ब्रूयात्। तस्य पार्श्वयोर्दक्षिणोत्तराग्रयोः एकमेकं भागं न्यसेद् बहिर्वर्द्धयेत्। ततोऽनेन मानेन वर्द्धितमानेन वर्द्धितचिह्नेन मध्यतो मध्याच्च पार्श्वयुगे वर्द्धितदक्षिणोदग्गतसूत्रमध्यस्य दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे च पूर्व्वापरभागयोः मत्स्यचतुष्कं कुर्य्यात्। तन्त्रवित्तम इत्यनेन सम्प्रदायेनैवायमर्थो ज्ञेय इत्युक्तम्। तत्र मत्स्योत्पादनप्रकारः। चेत्रमध्यादुत्तरकृतचिह्नपरिमितसूत्रस्यादिं चेत्रमध्ये निधाय पूर्व्वैशानयोरन्तराले वृत्तार्द्धं कृत्वा तत उत्तरकृतचिह्ने तत्सूत्रादिं निधाय तदर्द्धवृत्तभेदि वृत्तार्द्धं कुर्य्यात्। एवं पूर्व्वैशानयोर्दिशोरन्तराले मत्स्यसिद्धिः। एवमेव चेत्रमध्याद्दक्षिणकृतचिह्नाच्च पूर्व्वाग्नेयदिशोरन्तराले मत्स्यं कुर्य्यात्। एवमेव क्रमेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले पश्चिमनैर्ऋत्ययोरन्तराले च मत्स्यद्वयं कुर्य्यात्। तत उत्तरचिह्नात् पूर्व्वैशानान्तरालमत्स्यं यावत् एकं सूत्रं पश्चिमवायव्यान्तरालमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रं दद्यात्। ततो दक्षिणचिह्नात् पूर्व्वाग्नेयान्तरालमत्स्यं यावत् एकं सूत्रं पश्चिमनैर्ऋत्यान्तरालमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रं दद्यात्। एवं सूत्रचतुष्टयदानम्। ततः पूर्व्वमत्स्ययोर्मिथ एकं तद्वत् पश्चिममत्स्ययोर्मिथ एकं सूत्रं दद्यात्। एवं षट्सूत्रसम्पातेन पूर्व्वाभिमुखं षड़स्रं कुण्डं भवति। तदुक्तं क्रियासारे—चेत्रं वस्वंशकं कृत्वा बहिः पार्श्वद्वयेऽंशकौ।

न्यस्त्वाऽनेन प्रमाणेन मध्यात्तुल्यं यथा न्यसेत् ॥
कोणान्यन्यानि चत्वारि पार्श्वयोश्च द्वयं द्वयम् ।
षट्सूत्राणि न्यसेत्तेषु तत् स्यात् षट्कोणकुण्डकम् ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—चतुरस्रे समे सिद्धे चेत्रमष्टांशकं बहिः ।
अग्रयोर्गर्भसूत्रस्य योजयेत्तत्प्रदेशतः ॥
गर्भमध्यप्रमाणेन सूत्रेण भ्रमयन्त्वकम् ।
गर्भमध्ये बहिर्भागे विन्यस्य भ्रमणाद्भवेत् ॥

उत्तरे दक्षिणे बाह्ये मत्स्ययोर्द्वितयं ततः।
मीने बाह्यांशके मीने मीनयुग्मे ततः क्रमात्।
सूत्रषट्कं न्यसेत् तत्तु कुण्डं षट्कोणमीरितम्॥ इति।

अत्र गर्भसूत्रस्येति दक्षिणोदग्गतसूत्रस्य उत्तरे दक्षिणे इति वर्द्धितदक्षिणोदग्गतसूत्रमध्यस्य उत्तरपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे इत्यर्थः।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः। विषमचतुरस्रद्वयं कल्पयेत्। तत एकस्य भूः ३० अङ्गुलानि मुखं १५ लम्बः १३। ततः "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्" इत्यनेन प्रकारेण लब्धं क्षेत्रफलं २८२ यवचतुष्टयाधिकम्। एवं द्वितीयचतुरस्रस्यापि २८२ यवचतुष्टयाधिकम्। एकत्र मिलितं ५८५। एवं नवाङ्गुलान्यधिकानि भवन्ति। षड्भुजसमता भवत्येव। अत्र "स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इत्यनेन लम्बमानसाधनं ज्ञेयम्। यद्वा क्षेत्रत्रयं कल्पयेत्। मध्ये आयतचतुरस्रं पार्श्वयोस्त्र्यस्रद्वयम्। तत्रायतचतुरस्रस्य फलं ३९०। एकस्य त्र्यस्रस्य फलं ८७ यवचतुष्टयाधिकम्। एवं द्वितीयस्यापि। मिलित्वा क्षेत्रफलं ५८५। एवं विषमचतुरस्रचतुष्टयं परिकल्प्य १४६ यवद्वयम् एतावदेकैकस्य फलमानीय सन्तोष्टव्यम्। यद्वा त्र्यस्रषट्कं परिकल्प्य एकैकस्य ८७ यवचतुष्टयाधिकं फलमानीय संवाद्यम्। एवमन्यप्रकारेणापि फलसंवाद ऊहनीयः। अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति। क्षेत्रचतुरस्रमध्यसूत्रमष्टधा विभजेत्। मध्यसूत्रस्य प्राचीसूत्रस्य पार्श्वयोरध ऊर्द्धञ्च एकं भागं न्यसेत्। मध्यसूत्रस्य दक्षिणोदग्गतस्य च पार्श्वयोरधः ऊर्द्धमेकं भागं न्यसेत्। ततो मध्यतोऽनेन मानेन पार्श्वयुगे मत्स्यचतुष्कं कुर्य्यात्। तत्र मत्स्यकरणप्रकारः। पूर्व्वापरायतसूत्रचिह्नद्वयस्य दक्षिणोत्तरतस्तेन मानेन मत्स्यद्वयं कुर्य्यात्। तत्र चतुरस्रपूर्व्वपरिधिरेखया दक्षिणोत्तरया प्राचीसूत्रस्य यत्र सम्पातः तत उपर्य्यधश्च त्र्यङ्गुलेन तां परिधिरेखामङ्कयित्वा पूर्व्वतः कृतचिह्नदक्षिणभागे अर्द्धवृत्तं कृत्वा परिधिरेखागतदक्षिणचिह्नात् तद्व्याप्तिभेदि अर्द्धवृत्तं कुर्य्यात्। एवं दक्षिणभागे मत्स्यसिद्धिः। एवमुत्तरभागेऽपि। एवमुक्तप्रकारेण चतुरस्रपश्चिमपरिधिरेखायामपि अङ्कद्वयं कृत्वा पश्चिमदिशि कृतचिह्नस्य दक्षिणोत्तरभागयोर्मत्स्यद्वयं कुर्य्यात्। ततो वर्द्धितदक्षिणचिह्नात् पूर्व्वदक्षिणभागमत्स्यं यावदेकं सूत्रं पश्चिमदिग्दक्षिणभागमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रं दद्यात्। एवं वर्द्धितोत्तरचिह्नात् पूर्व्वदिगुत्तरभागमत्स्यं यावदेकं सूत्रं पश्चिमदिगुत्तरभागमत्स्यं यावद् द्वितीयं सूत्रम्। एवं सूत्रचतुष्टयदानम्। ततः पूर्व्वमत्स्ययोर्मिथ एकं सूत्रं पश्चिममत्स्ययोर्मिथ एकं

सूत्रम्। एवं षट्सूत्रस्य सम्पातात् षड़स्रं कुण्डमिति। अत्र विषमचतुरस्रद्वयं प्रकल्प्य एकस्य क्षेत्रफलं २७०। एवं द्वितीयस्यापि। मिलित्वा ५४०। तन्मते मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोरित्यस्यावृत्तिर्भवति। किञ्च क्वचिन्मध्यसूत्रशब्देन प्राचीसूत्रं गृह्यते क्वचिद्दक्षिणोदग्गतसूत्रं तदसम्बद्धम्। प्रमाणाभावात्। मध्यत इति पदं व्यर्थमेव स्यात्। मत्स्योत्पादनार्थं चतुरस्रपरिधिरेखयोर्यदङ्कनं तदपि स्वकपोलकल्पितम्। क्षेत्रफलमध्ये षट्त्रिंशदङ्गुलानि न्यूनानि विषमभुजता चेत्य-ज्ञानविजृम्भितम्। यत् लक्ष्यैव व्याख्याने प्राचीसूत्रपूर्व्वापरभागयोः कोणपात-मिच्छन्ति तेन मत्स्या एव अथ तत्र क्षेत्रफलसाम्यापादनाय बहवः प्रकाराः सम्भाव्यन्ते। तत्र कश्चित्—

अष्टधा विभजेत् क्षेत्रं मध्यसूत्रादधोपरि।
भागं न्यसेदेकमेकं पार्श्वयोस्तु दिगङ्कतः॥
संम्वर्द्ध्य क्षेत्रेष्वष्टांशं तत्र जर्द्धाधरौ तिमी।
क्षेत्राष्टमांशतः कुर्य्याद् दिक्सूत्रे तावदङ्कतः॥
संभेद्य क्षेत्रषष्ठांशं गुणैनैवमुदक् तिमी।
षट्सूत्रीं पातयेत्तेषु षड़स्रकुण्डमुत्तमम्॥ इति।

अत्र दक्षिणोदग्गतमध्यसूत्रमष्टाङ्गुलं वर्द्धितं क्षेत्रफलमन्यूनानतिरिक्तमेव। षड़्भुजसाम्यं नास्ति। तथा च—

अष्टोनद्विशतांशकेऽन्तरगुणे क्षेत्रस्य तिर्य्यक्स्थिता-
न्तः सूत्रोभयतो भ २७ वर्द्धनभवाङ्कोर्द्धाधरे चिह्नयेत्।
तस्वां २५ शेषु भवैः पुरोऽप्यधरतोऽङ्कद्वंश २८ वृद्धौ भष-
द्वन्द्वा द्विद्विगुणे द्विपार्श्वगुणतस्तिस्योः षड़स्रोरितम्॥ इति

अत्रापि क्षेत्रफलमन्यूनानतिरिक्तमेव। षड्भुजसाम्यञ्च नास्ति। अन्यच्च इदं वायव्यकुण्डं तच्च पूर्व्वाग्रम्। अत्र च पूर्व्वपश्चिमयोरेव कोणपाताद् योनिस्थापनान-वकाशात्। "न कुर्य्यात् कुण्डकोणेषु योनिं तां तन्त्रवित्तमः" इति। कोणे योनिस्थापनस्य निषेधात्। कुण्डस्य पूर्व्वाग्रता व्याहन्यते। एतल्लक्षणद्वयकृता च स्वग्रन्थे कुण्डान्युक्तोक्तम्—

प्रागादि कुण्डत्रयमुत्तराग्रं याम्यस्थयोनीतरपञ्चकुण्डी।
प्रागग्रिका पश्चिमयोनिरत्र। इति योनिलक्षणं वदता चोक्तम्—
मघवशिखिकृतान्तदिक्स्थकुण्डेष्वियमधिमेखलमेव मध्यभागे।
यमदिशि शशिदिङ्मुखी निवेश्या वरुणदिशीतरकुण्ड ऐन्द्रवक्त्रा॥ इति।

तेन स्वग्रन्थे पूर्व्वापरविरोधोऽपि नोपलक्षित इति यत् किञ्चिदेतत्। तथा च। प्राचीमध्यसूत्रमङ्गुलत्रयं वर्द्धयेत्। ततो वर्द्धितचिह्नात् दक्षिणोत्तरतः चतुरङ्गुलमानेन चतुरस्रपूर्व्वपरिधिरेखाङ्काभ्यां मत्स्यद्वयं कुर्य्यात्। एवं पश्चिमदिश्यपि दक्षिणोदग्गतसूत्रम् अङ्गुलत्रयम् अङ्गुलस्य षष्ठांशसहितं वर्द्धयेत्। एवमपि क्षेत्रफलमन्यूनमेव। इतोऽपि बहवः प्रकाराः सम्भाव्यन्ते। क्षेत्रफल-साम्यापादनाय ननु षड्भुजसाम्यापादनाय। एवं कुण्डस्याननुगतता प्रसज्यते। तेन षड़स्रकुण्डे षण्णामपि भुजानां साम्यं क्षेत्रफलसाम्यम् अवश्यमपेक्षितम्। यतोऽत्र क्रियासारे कादिमते कामिके सिद्धान्तशेखरेऽपि षड्भुजसमताया उक्तत्वात्। तत्र सर्व्वानुगत प्रकारस्तूच्यते—

षड़स्रे मध्यसूत्रन्तु चतुर्विंशतिधा भजेत्।
तच्चैकैकनवांशोनत्र्यंशैः सम्बर्द्ध्य मध्यतः॥
भ्रमयेत् तेन सद्वृत्तं तद्व्यासार्द्धेन लाञ्छयेत्।
षट्सु स्थानेषु षट्सूत्रपातनात् तत् षड़स्रकम्॥ इति।

अस्यार्थः। त्रयोऽंशा अङ्गुलत्रयम्। तत् कीदृक्। एकस्य नवमोऽंशः तेनोनम्। तेनायं वृत्तव्यासः २८ अङ्गुलानि ६ यवाः २ यूके किञ्चिदूने। तस्य सवर्णनार्थं न्यासः २८ $\frac{७}{९}$ सवर्णितः $\frac{२६८}{९}$ व्यासार्द्धं $\frac{१३४}{९}$ व्यासचतुर्थांशः $\frac{६७}{९}$ इयमेवाबाधा। ततः "स्वाबाधाभुजकृत्योः" इत्यनेनानीय लम्बः। कुमुखैक्यखण्डे लम्बेन गुणिते छेदेन भक्ते लब्धम् एकविषमचतुरस्रस्य क्षेत्रफलं २८८। एवं द्वितीयस्यापि। मिलित्वा क्षेत्रफलं ५७६। अथवा मध्ये आयतचतुरस्रं पार्श्वयोस्त्र्यस्रद्वयं कल्पयेत्। तत्र व्यासचतुर्थांशः शरः अयमेवोभयत्र्यस्रस्य लम्बः। ततः

व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।

इति आनीता ज्या २६ किञ्चिदूना। ततो मध्यायतचतुरस्रस्य "तथायते तद्भुज-कोटिघातः" इत्यनेन पूर्व्ववच्च त्र्यस्रद्वयस्यापि फलमानीय सर्व्वमेकीकृतं क्षेत्रफलं ५७६। एवं विषमचतुरस्रचतुष्टयं त्र्यस्रषट्कं वा कल्पयित्वा फलसंवाद ऊहनीयः। अत्र षण्णां भुजानामपि साम्यमस्ति। तत्तु—

खखखाभ्ररसैरङ्कै ६०००० र्वृत्तव्यासे समाहते।
खखखाभ्रार्कैः १२०००० संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः॥

इति भास्कराचार्य्योक्तपरिपाट्या भुजानयनेन समूह्यम्। यत्तु कादिमते—

तन्मध्यद्वादशांशेन विकाश्य ब्रह्मसूत्रकम्।
तेन मानेन च तथा कृत्वा वृत्तमपि स्फुटम्॥

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं विभज्याऽष्टादशांशतः ।
एकं भागं बहिर्न्यस्य भ्रामयेत्तेन वर्त्तुलम् ॥ ६१
वृत्तानि कर्णिकादीनां बहिस्त्रीणि प्रकल्पयेत् ।
पद्मकुण्डमिदं प्रोक्तं विलोचनमनोहरम् ॥ ६२

तद्वृत्ते वृत्तमध्यस्य कुर्यादर्द्धेन चाङ्कनम् ।
तत्र षट्सूत्रपातेन भवेत् कुण्डं षडस्रकम् ॥ इति ।

अत्र क्षेत्रफलमध्ये पञ्चशतषट्सप्तत्यङ्गुलमध्ये द्विसप्तत्यङ्गुलानि न्यूनानि । भुजसाम्यमस्त्येव ।

षड्भागवृद्धितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम् । इति

कामिके तु महान् व्यभिचारः । भुजसाम्यमस्त्येव । षण्वतिपरिधिरेखाभिप्रायेणेदं लक्षणम् । यत्तु ततस्तन्मत्स्यचतुष्टयानुसारेण चतुरस्रसम्बन्धि पूर्वपश्चिमपरिधिरेखायां लाञ्छनचतुष्टयं विदध्यादिति चतुर्वर्गचिन्तामणिकारव्याख्यानम् तत्तु क्षेत्रफलानुसारेण कल्पितमिति उपेक्षणीयम् । तादृशशब्दाभावात् भुजसाम्याभावाच्च ॥ ५८ ॥ ६० ॥

चतुरस्रप्रकृतितया पद्मकुण्डमाह चतुरस्रीकृतमिति । इदं वृत्तकुण्डे व्याख्यातम् । तत्र कर्णिकादीनां वृत्तानि त्रीणि बहिः प्रकल्पयेदिति । तत्र कृतवृत्ताद्बहिस्त्रीणि वृत्तानि क्रियन्ते चेत् तदा—

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

इति वचनात् न ज्ञायते कियद्वस्तं कुण्डं स्यादिति नैतद्व्याख्यातम् । किं तर्हि बहिरिति वीप्सा मध्यादिति शेषः । तेन वृत्ते कृते मध्याद्बहिः बहिः कर्णिकादीनां त्रीणि वृत्तानि कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तं क्रियासारे—

कृत्वैवं पूर्व्ववद्वृत्तं तन्मध्ये वर्त्तुलत्रयम् ।
भ्राम्यैवं पङ्कजाकारं कारयेत् कर्णिकादिभिः ॥ इति ।

तदा यत् कृतं सर्व्वबाह्यवृत्तं तदेव दलाग्रवृत्तं स्यात् । तदा दलाग्रकरणे यत् क्षेत्रं त्यज्यते तेनात्यन्तं क्षेत्रस्य न्यूनता स्यात् । पूर्व्वं वृत्तकुण्डे अष्टादशाङ्गुलन्यूनता दर्शिता । अत्र ततोऽपि न्यूनता स्यात् । तेनैवं कैश्चिद् व्याख्यायते । इदं ग्रन्थकृता यद्वृत्तमुक्तं तत्तु क्षेत्रसंग्रहमात्रं कृतं क्षेत्रसीमावृत्तमित्यर्थः । वक्ष्यमाणपद्मकरणे—पद्मक्षेत्रस्य संत्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः ।

तन्मध्यं विभजेद् वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥

इत्युक्तत्वात् । अत्र व्यासद्वादशांशः अङ्गुलद्वयं सपादं तत्र यत् सीमावृत्तं तस्याध एकाङ्गुलम् एको यवस्तत्र वृत्तं कुर्य्यात् । तदुपर्य्यपि तेनैव मानेन वृत्तं कुर्य्यात् । तेन मध्ये सीमावृत्तं जातम् । तत्रान्तर्वृत्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलानि यवत्रयं च व्यासः । तत्र समविभागतस्त्रीणि वृत्तानि कुर्य्यात् । ततो वह्निद्वादशांशेन दलाग्राणि कुर्य्यात् । तत्र बहिर्वृत्तस्य अष्टाविंशत्यङ्गुलानि सप्तयवा व्यासः । तत्रोभयवृत्त-क्षेत्रफलमेकीकृत्यार्द्धमस्य क्षेत्रफलम् । अत्रापि व्यभिचारः । यतोऽधोवृत्तस्य क्षेत्रफलं ४६७ सर्व्वोपरिवृत्तस्य क्षेत्रफलं ६५८ एकीकृतं ११२६ एतदर्द्धं ५६३ तेन त्रयोदशाङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति । वस्तुतस्तु पद्मक्षेत्रस्योत्पादको यः पद्मकरण-प्रकारः स सर्व्वतोभद्रमण्डलादाविव ज्ञेयः । नवकुण्डकरणे तत्र क्षेत्रस्याधिक्यं स्यात् । यत्तु ग्रन्थकारेण "वृत्तानि कर्णिकादीनां बहिस्त्रीणि" इति क्रियासारेऽपि "वर्त्तुलत्रयम्" इति तत्तु पत्रोर्द्ध्वभूवृत्ताभिप्रायेणैवेति ध्येयम् । पत्राग्रे वृत्तमधिकं कुर्य्यात् इति सूचयितुं तेनापि क्षेत्रफलमधिकं किञ्चित् । तेन पद्मकुण्डकरणे पञ्चवृत्तान्येवेति ज्ञेयम् । तेनात्र तद्दर्द्धनिशाकरकरणमपि नास्ति । अत्र क्षेत्रफलाव्यभिचारी सर्व्वानुगतप्रकारस्तूच्यते ।

पद्मकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।
भ्रमयेत् कर्णिकावृत्तं त्र्यंशवृत्तार्द्धमानतः ॥
षडंशवृत्तार्द्धमानभ्रमिवृत्ते तु केशराः ।
नवांशवृत्तार्द्धमाने वृत्ते स्यात् पत्रमध्यभूः ॥
द्वादशांशात्तु वृत्तार्द्धात्तं पत्रोर्द्ध्वभूः स्मृता ।
दलाग्राणान्तु वृत्तार्द्धं कृत्वा पञ्चदशांशकैः ॥
न्यूनैः पञ्चभिरेकांशश्चतुषष्ट्यंशकैर्भ्रमात् ।
रेखाग्रेभ्यः पत्रसीम्नो दलाग्राणि प्रकल्पयेत् ॥

अत्र मध्ये षड़ङ्गुलव्यासा कर्णिका । "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम्" इति वक्ष्यमाणत्वात् । तेन कर्णिकाखननमपि प्राप्तम् । तत्र कर्णिका किञ्चिदुच्चा रचणीया । तदुच्चता यद्यप्यत्र नोक्ता तथापि नाभिकथने एकहस्तस्य नाभिं नेत्रवेदाङ्गुलोपेताम् इति वक्ष्यति । तेन सा चतुरङ्गुलव्यासा द्व्यङ्गुलोत्सेधा । तत्र यदि चतुरङ्गुलव्यासाया द्व्यङ्गुल उत्सेधः तदा षड़ङ्गु-लव्यासायाः कियानुत्सेध इति त्रैराशिकेनोच्चता आनेया । तत्र त्रैराशिकसूत्रम्—

प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयो स्तः फलमन्यजाति ।
मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे ॥ इति ।

तत्र त्रैराशिकस्य न्यासः ४।२।६ ततोऽन्त्येन ६ मध्यस्थं २ गुणितं १२ । आदिना ४ भक्तं लब्धोच्चता ३ । तदुक्तं कामिके—

उत्सेधन्तु ततः कुर्य्यात् कर्णिकार्द्धांशमानतः । इति ।

अतो ग्रन्थकृदग्रे योनिकुण्डे योनिम् अब्जकुण्डे नाभिञ्च वर्जयेत् इति वक्ष्यति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—योनौ योनिं न कुर्व्वीत पद्मे पद्मं न कारयेत् । इति ।

क्रियासारेऽपि— योन्यामम्बुजकुण्डयोः ।

क्रमेण योनिं नाभिञ्च न कुर्व्वीत चतुर्मुख ॥ इति ।

तस्मात् त्र्यङ्गुलं कर्णिकोच्चतां संस्थाप्याऽन्यत् खननीयम् । केशरस्थानमपि खनित्वा अधोभागे केशराणि स्थापयेत् । दलाग्राकारतया दलमध्यः सर्व्वोऽपि खननीयः । तत्र चतुर्विंशतिव्यासवृत्ताद्बहिर्यद्वृत्तं तस्यार्द्धमेव यथा गृह्यते तथा कुशलतया बाह्यहस्तेन दलाग्राणि रचयेत् । यस्तु हस्तत एव पत्राणां वक्रता सा च पत्र-सीमारेखा । पत्रोर्द्धभूवृत्तसम्पातात् पत्रमध्ये रेखां यावदुभयतो रेखादानात् । इदं पद्मकुण्डम् ।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः । चतुर्विंशतिव्यासवृत्ते पूर्व्ववत् फलं ४५२ अङ्गुलानि ३ यवाः ४ यूकाः । बहिर्वृत्तस्य एकाङ्गुलस्य दशभिश्चतुःषष्टंशैरूनत्रिंशदङ्गुल-व्यासस्य क्षेत्रफलं ६८८ अङ्गुलानि ४ यवाः ४ यूकाः । मिलितं ११५२ । एतदर्द्धं क्षेत्रफलं ५७६ । इदमतिसूक्ष्मं फलम् । तदुक्तं कामिके—

चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः ।
तद्बहिस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः ।
चतुरस्राद्बहिः कुर्य्याद्दलाग्राण्यपि यत्नतः ॥ इति ।

अत्र क्षेत्रफलं चतुरङ्गुलमधिकम् । यत्तु अतिगणितज्ञाभिमानिनो लक्षणे—

क्षेत्रेऽन्तश्चतुरस्रके विततिवस्वंशेन वृत्तं कृतं
व्यासार्द्धेन तु कर्णिका पुनरियद्वृद्ध्या भ्रमात् केशराः ।
तद्वृद्ध्या दलमध्यभूः पुनरियद्वृद्ध्या भ्रमेणोर्द्धभूः
क्षेत्रव्यासजिनांशकस्य विशिखैरूनं कलांशैः पुनः ॥
तत् सम्वर्द्ध्य दलाग्रकाणि रचयेत् क्षेत्रार्द्धमुज्झन् विना
स्यात् त्रिंशन्नवविस्तृतीयमियता द्विघ्नेन वृत्तं बहिः ।
स्वव्यासार्द्धमितोच्चतामिह खनेत् त्यक्तान्तरा कर्णिकां
कुर्व्वन् केशरचिह्नमष्टदलकं यद्वा चतुर्भिर्दलैः ॥ इति ।

पूर्व्वोक्तं विभजेत् क्षेत्रं चतुर्विंशतिभागतः ।
एकं भागं बहिर्न्यस्य चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥ ६३

अत्र क्षेत्रफले एकादशाङ्गुलानि न्यूनानि भवन्ति ।

तथा—भांशन्तु वृत्तव्यासस्य स्वाष्टांशेनाधिकं बहिः ।
सम्बर्द्धं मध्याद्विलिखेद् बाह्यवृत्तं द्वितीयकम् ॥
तृतीयं तावतैवान्यत् सीमावृत्तान्तरा लिखेत् ।
अष्टसूत्र्या षोड़शधा तत्क्षेत्रं विभजेत्ततः ॥
पत्रमध्यस्थसूत्रान्ताद् यथा बाह्यकरस्तथा ।
तत्पार्श्वसूत्रान्तरस्थवृत्तं सम्पाततो लिखेत् ॥
वृत्तार्द्धे द्वे दलाग्रार्थमन्तर्वीथ्यां हि यावती ।
त्यक्ता भूः स्याद्बहिर्वीथ्यां तावती गृह्यते यथा ॥
क्षेत्रतंशेन मध्ये स्यात् कर्णिका स्वदलोन्नता ।
पत्राग्राणि तदाकारात् खनेदखिलमन्तरम् ॥
एवमष्टदलाब्जाभं जायते कुण्डमुत्तमम् ॥ इति ।

अत्र महान् व्यभिचारः । कामिकेऽपि चतुर्दलताप्युक्ता ।
अवशिष्टदलं वेददलमष्टदलन्तु वा । इति ।

अन्यत्रापि—
दशांशे च विन्यस्य बाह्येऽ'शमेकं परिभ्राम्य तेनैव वृत्तं दलानाम् ।
बहिर्मध्यमे कर्णिकां वापि कुर्य्यात् भवेदष्टपत्रं बुधः पद्मकुण्डम् ॥ इति ।

अत्राल्पमन्तरम् । सिद्धान्तशेखरे—
चतुरस्रेऽष्टधा भक्ते कुर्य्याद्वृत्तचतुष्टयम् ।
कर्णिकाकेशरे वृत्ते तृतीये पत्रसञ्चयः ॥
दलाग्राणि चतुर्थे स्युर्वृत्तान्येवं प्रकल्पयेत् ।
कोष्ठयुग्मस्य मध्येऽपि भ्रमयन्तं निधाय च ॥
भ्रमणात् सन्धिमारभ्य पत्राग्रं बाह्यतो भवेत् ।
चतुर्दिक्षु चतुष्पत्रं पद्माभं कुण्डमीरितम् ॥
अथवाऽष्टदलं पद्मं कुर्य्याच्छास्त्रोक्तमार्गतः ॥ इति ।

अत्र तु अत्यन्तं न्यूनं क्षेत्रफलम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

चतुरस्रप्रकृतितया अष्टास्रं कुण्डमाह पूर्व्वोक्तमिति । पूर्व्वोक्तं क्षेत्रं पूर्व्वोक्त-

अन्तस्थचतुरस्रस्य कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः।
बाह्यस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां परिलाञ्छयेत्॥ ६४
दिशं प्रति यथान्यायमष्टसूत्राणि पातयेत्।
अष्टास्रं कुण्डमेतद्धि तन्त्रविद्भिरुदाहृतम्॥ ६५

चतुरस्रमध्यसूत्रं चतुर्विंशतिभागतो विभजेत्। एकं भागं चतुर्दिक्षु बहिर्न्यस्य षड्विंशत्यङ्गुलायामविस्तारं चतुरस्रान्तरं बहिः कुर्य्यादित्यर्थः। अत्र कोणशब्देन कोणसूत्रम्। अन्तःस्थचतुरस्रस्य यत् कोणसूत्रं यूकाचतुष्टयोनचतुस्त्रिंशदङ्गुलानि। तदर्द्धं यूकाद्वयोनसप्तदशाङ्गुलानि। तदर्द्धं यूकोनसार्द्धाष्टाङ्गुलानि। तत्प्रमाणतः बाह्यस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां सकाशात् परिलाञ्छयेत्। बाह्यचतुरस्रपरिधिरेखास्थमित्यर्थः। कोणाभ्यामितीशाग्नेयाभ्याम्। एवमाग्नेयनैर्ऋताभ्यामित्यादि। ततो दिशं प्रति अष्टसूत्रसम्पातादष्टास्रं कुण्डम्।

तत्र सूत्रपातनप्रकारः। कोणपार्श्वयोर्ये लाञ्छने तयोर्मिथ एकम् एवं दिक्षु सूत्रचतुष्टयम्। बाह्यचतुरस्ररेखासु लाञ्छनद्वयमध्यसूत्राण्येव। चतुर्दिक् सूत्राणि एवमष्टसूत्राणि। तत्राष्टसूत्राणां सम्भवात् अष्टसूत्राणि पातयेदित्युक्तिः। इदमेव यथान्यायमित्यनेनोक्तम्।

अत्र क्षेत्रोपपत्तिः। तत्र त्रीणि क्षेत्राणि मध्ये आयतचतुरस्रं पार्श्वयोर्विषमचतुरस्रे। तत्रायतस्यैको भुजः ८$\frac{१}{६४}$ सवर्णितः $\frac{५७७}{६४}$। द्वितीयो भुजः २६। "तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः" इति। अनेन लब्धं क्षेत्रफलं २३४ अङ्गुलानि ३ यवाः २ यूके। ततो विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २६ मुखं सवर्णितं $\frac{५७७}{६४}$ तयोर्लम्बः ८$\frac{६३}{१२८}$ सवर्णितः $\frac{१०८७}{१२८}$। "लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्" इति लब्धं क्षेत्रफलम् १४८ अङ्गुलानि ५ यवाः ३ यूकाः। एवं द्वितीयस्यापि। सर्व्वं मिलितं ५३१ अङ्गुलानि ६ यवाः। तेन यवद्वयाधिकचतुश्चत्वारिंशदङ्गुलानि न्यूनानि। अष्टभुजसमता च नास्ति। अन्यूनानतिरिक्त-क्षेत्रफलानयनेनैव कुण्डसिद्धिरिति चेत् तदा अष्टास्राणि अनेकानि कुण्डानि स्युः। तथाहि षड्विंशतिविस्तारायामे बाह्यचतुरस्रे अर्द्धयवसहितसप्ताङ्गुलैः कोणपार्श्वयोः लाञ्छिते सति मध्यायतचतुरस्रस्यैको भुजः २६ अपरो भुजः ११ अङ्गुलानि ७ यवाः। अस्य क्षेत्रफलं ३०८ अङ्गुलानि ४ यवाः। विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २६ मुखं ११ अङ्गुलानि ७ यवाः। लम्बः अर्द्धयवसहितसप्ताङ्गुलानि। अस्य क्षेत्रफलं १३३

अङ्गुलानि ६ यवाः। एवमन्यस्यापि। सर्व्वं मिलित्वा चेत्रफलं ५७६। तथा सप्तविंशतिविस्तारायामे बाह्यचतुरस्रे षड्यवाष्टाङ्गुलैः कोणपार्श्वतोऽङ्किते आयतचतुरस्रस्य भुजः २७ अपरः सार्द्धनवाङ्गुलानि तस्य चेत्रफलं २५६। विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २७ मुखं सार्द्धनवाङ्गुलानि लम्बोऽष्टाङ्गुलानि षड्यवाः। एकस्य चेत्रफलं १६०। एतावदन्यस्यापि। मिलित्वा चेत्रफलं ५७६। एवमष्टाविंशत्यायामविस्तारे बाह्यचतुरस्रे सार्द्धयवसहितदशाङ्गुलैः कोणपार्श्वतो लाञ्छिते मध्यायतचतुरस्रस्यैको भुजः २८ अपरः सप्ताङ्गुलानि पञ्चयवाः तत् फलं २१३ विषमचतुरस्रद्वयस्य भूः २८ मुखं सप्ताङ्गुलानि पञ्चयवाः। लम्बो दशाङ्गुलानि सार्द्धौ यवः। अस्य फलं १८१ अङ्गुलानि ४ यवाः। एतावदन्यस्यापि। मिलित्वा चेत्रफलं ५७६। एतादृशाः सहस्रशः प्रकाराः सम्भाव्यन्ते। नहि तावन्त्यपि सर्व्वाण्यष्टास्रकुण्डानि। यतः कुण्डस्याननुगतता प्रसज्यते। तेन यत्र तुल्याष्टभुजत्वं तुल्यचेत्रफलत्वञ्च तदेवाष्टास्रं कुण्डमिति सम्प्रदायविदः। तस्य सर्व्वानुगत प्रकार स्तूच्यते।

कुण्डेऽष्टास्रे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत्।
एकसार्द्धाष्टमांशाढ्यमंशमेकं बहिर्न्यसेत्॥
चतुर्दिक्ष्वथ तन्मानाच्चतुरस्रान्तरं भवेत्।
षट्चत्वारिंशदेकांश चतुःषष्ट्यंशसंयुतैः॥
सप्तांशैर्लाञ्छयेद्बाह्यचतुरस्रास्त्रिपार्श्वतः।
दिक्ष्वष्टसूत्रसम्पाता दष्टास्रं समबाहुकम्॥

अत्र षड्विंशत्यङ्गुलानि यवत्रयम् एतद्विस्तारायामं बाह्यचतुरस्रम् तत्तु सप्ताङ्गुलानि पञ्चयवाः षड्यूकाः। एतन्मानेन कोणपार्श्वयोर्लाञ्छितम्। तेनात्र मध्यायतचतुरस्रस्यैको भुजः २६ $\frac{3}{8}$ सवर्णितः $\frac{211}{8}$। अपरो भुजः २३ $\frac{7}{16}$ सवर्णितः $\frac{375}{16}$ पूर्व्ववल्लब्धं चेत्रफलं २८८। तत ऊर्द्धाधो विषमचतुरस्रद्वयस्य सवर्णिता भूः $\frac{211}{8}$। सवर्णितं मुखं $\frac{175}{16}$। लम्बः ७ $\frac{46}{64}$ सवर्णितः $\frac{494}{64}$ अत्रैकस्य फलं १४४। एतावदपरस्यापि। मिलित्वा चेत्रफलं ५७६। एवमत्राष्टानां भुजानां साम्यमपीति। इदमेवाष्टास्रं कुण्डमिति मन्तव्यम्। चतुर्णां भुजानां साम्यं प्रत्यचतः सिद्धम्। अन्येषान्तु चतुर्णां "तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण" इत्यनेन प्रकारेणानेयम्। तच्छब्देन कोटिभुजौ बहिश्चतुरस्रगौ तत्कर्णौपरिस्थितौ तावन्तौ $\frac{494}{64}$। अथवा सुगम प्रकारान्तरमुच्यते।

कुण्डेऽष्टास्रे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।
एकत्रिदशमांशाढ्यं द्व्यंशहृद्या तु वर्त्तुलम् ।
तन्मध्ये दिव्स्पष्टसूत्रदानादष्टास्रकं समम् ॥

अत्रापि अष्टानामपि भुजानां समता । सा तु—

द्विद्विनन्देषुवेदैश्च ४५९२२ वृत्तव्यासे समाहृते ।
खखखाभ्रार्क १२०००० संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः ॥

इति भास्कराचार्योक्तप्रकारेणानेया । ये तु गणितज्ञस्य लक्षणे—

चतुरस्रे मध्यसूत्रंषष्ठांशेन विवर्द्धयेत् ।
स्वजिनांशाधिकेनाऽथ तावन्मानं बहिर्गतम् ॥
चतुरस्रान्तरं कृत्वा कोणार्द्धार्द्धेषु लाञ्छयेत् ।
स्थानाष्टके ततः सूत्राण्येकैकं स्यात्तु चिह्नतः ॥
नयेत्तार्त्तीयतार्त्तीयं चिह्नं प्रत्यष्ट बुद्धिमान् ।
तत्सम्पातान्तरं स्पृष्ट्वा चतुरस्रे तथा उभे ॥
अष्टास्रं दर्शयेत् कुण्डं तुल्यक्षेत्रफलं समम् । इति ।

तथा— क्षेत्रव्यासजिनांशकेषु चतुरः संवर्द्ध साकं तथा
षट्त्रिंशेन लवेन चैकलवकस्यैतद्द्वितल्या वहेत् ।
वेदाग्नित्र्यदुदारदिग्गुणयुतं दिक्कोणमध्ये कृता-
ष्टाङ्केष्वष्टगुणैस्तृतीयमिलितैरष्टास्त्रिकुण्डं भवेत् ॥ इति ।

एते अपि न साम्प्रदायिके । यतः क्षेत्रफलं यथाकथञ्चित् संवदन्ति । एकलाञ्छनत-स्तृतीयलाञ्छनपर्य्यन्तं सूत्रपातः क्वचिदप्यनुक्त इति स्वकपोलकल्पितमेतत् । किञ्च एवम्भूते अष्टास्रकुण्डे सति योनिस्थापनस्थानमेव नास्ति। सर्व्वत्र कोण-रूपत्वात् कुण्डस्य । ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति—

नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तां मन्त्रवित्तमः । इति ।

कामिके तु—क्षेत्राद् द्वादशकं भागं चतुर्दिक्षु तदन्तरे ।
विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्य्यांशमपरे नयेत् ।
तस्य कर्णप्रमाणेन तद्भुजास्वपि लाञ्छयेत् ॥
तत्राष्टसूत्रसम्पातादष्टास्रं कुण्डमुच्यते । इति ।

अत्र महान् व्यभिचारः । अत्र चतुर्वर्गचिन्तामणिकारः कर्णशब्दस्य कर्णार्द्धमर्थ-मुक्त्वा कोणयोरानुकूल्यप्रातिकूल्येनाष्टौ लाञ्छनानीति व्याख्याति स्म । तदयुक्तम् । तत्प्रतिपादकवचनाभावात् अतिविषमभुजत्वात् क्षेत्रफलव्यभिचाराच्च ।

अत्र सर्व्वत्र क्षेत्रोत्पत्तिवासनाः ग्रन्थगौरवभयान्न प्रपञ्चिताः । तास्तु मत्कृतायां लीलावतीगणितटीकायां सुबोधिन्यां द्रष्टव्याः ।

नोपयोग इह मत्कृते श्रमे केवलागमविदान्तु यद्यपि ।

आगमं गणितमप्यवैति यस्तुष्यतु प्रियगुणः स कश्चन ॥

अयमुक्तमो नवकुण्डिकागणितपक्षः । एतत्कुण्डकरणाशक्तः सर्व्वाणि कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तानि वा कुर्य्यात् । तदुक्तमाम्नायरहस्ये—

कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तनामाकृतीनि च । इति ।

सोमशम्भुनापि—शस्तानि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा । इति ।

अन्यत्रापि—वेदास्राण्येव तानि स्युर्वर्त्तुलान्यथवा क्वचित् । इति ।

मध्यमस्तु पञ्चकुण्डीपक्षः । तदुक्तमाम्नायरहस्ये—

नव पञ्चाथवैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् । इति ।

सोमशम्भुनाऽपि—वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वा । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—त्यक्त्वा वेदिचतुर्भागं कुण्डानि नव पञ्च वा । इति ।

तन्निवेशनमप्याम्नायरहस्य एवोक्तम्—

विधाने पञ्चकुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत् । इति ।

ज्ञानरत्नावल्यामपि—दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमन्त्वीशगोचरम् । इति ।

अत्र वृत्तशब्देन वृत्तार्द्धचन्द्रपद्मानि गृह्यन्ते । उक्तचतुरस्रवृत्तविकल्पाभिप्रायेण वा ।

सोमशम्भुरपि—कुर्य्यात् कुण्डं क्रमादीशे पञ्चमम् । इति ।

नारदीयेऽपि—यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्म्मणि ।

वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा ॥

कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।

पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विज ॥ इति ।

यत्तु—पञ्चकुण्डी चेन्निवेश्या दिक्ष्वन्तर्वेशपूर्व्वयोः ।

इति कस्य चिद्वचनं तदसम्बद्धम् । लिखितग्रन्थविरोधात् । एककुण्डपक्षः कनीयान् । तन्निवेशनमुक्तमाचार्य्यैः—

अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव । इति ।

क्वचित् प्रतीच्यामपि तन्निवेशनमुक्तम् ।

भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः ।

दीक्षाहोमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम् ॥ इति ।

सोमशम्भुरपि—एकं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्यां कारयेद्बुधः । इति ।

तत्रैककुण्डपक्षे चतुरस्रं वृत्तं वा तत् कार्य्यम्। तदुक्तं क्रियासारे—

चतुरस्रं भवेत् कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा।
स्थिरार्च्चने चरार्च्चायां नित्ये हवनकर्म्मणि॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—कुण्डमेककरं वृत्तं मेखलाकण्ठनाभिमत्।
नित्यकर्म्मणि दीक्षायां शान्तौ पुष्टौ समं शुभम्॥ इति।

एवं हस्तमात्रं कुण्डमुक्तम्। यदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

हस्तमात्राणि सर्व्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु।
नित्यहोमे च साहस्रे कुर्य्यात् कुण्डानि सर्व्वदा॥ इति।

द्विहस्तादिप्रकारस्तूच्यते। एकहस्तक्षेत्रफलं द्विगुणं द्विहस्तस्य त्रिगुणं त्रिहस्तस्य चतुर्गुणं चतुर्हस्तस्येति दशहस्तान्तं ज्ञेयम्। तत्र तन्मूलञ्च तत्तदायामसूत्रञ्च तस्यैव नामान्तराणि करणीमध्यसूत्रादीनि। तत्र भास्कराचार्य्यप्रोक्तसूत्रानुसारेण मूलानयनं ज्ञेयम्। तद्यथा—

त्यक्त्वान्त्याद्विषमात् कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्धृते
त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं न्यसेत्।
पंक्त्यां पंक्तिहृते समेऽन्त्यविषमात् त्यक्त्वाप्तवर्गं फलं
पंक्त्यां तद्द्विगुणं न्यसेदिति मुहुः पंक्तेर्दलं स्यात् पदम्॥ इति।

अस्यार्थो ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तः। स तु मत्कृतायां लीलावतीटीकायां सुबोधिन्यां सोदाहरणो द्रष्टव्यः। अथवा एकहस्तस्य यत् कोणसूत्रं तदेव द्विहस्तकुण्डायामसूत्रम्। एवं द्विहस्तकोणसूत्रं चतुर्हस्तकुण्डस्यायामसूत्रं त्रिहस्तकुण्डकर्णसूत्रं षट्हस्तस्य। चतुर्हस्तकर्णसूत्रम् अष्टहस्तस्य। पञ्चहस्तकर्णसूत्रं दशहस्तस्येति ज्ञेयम्। अथ गणितापटून् प्रति दशहस्तान्तं करणी लिख्यन्ते।

एकसप्तदशांशोनचतुस्त्रिंशद् द्विहस्तके।

एतेन ३३ अङ्गुलानि ७ यवाः ४ यूकाः २ लिख्ये इयती द्विहस्तकरणी।

एकाष्टाविंशतिशतात् त्रिसप्तत्याऽथ संयुताः।
एकचत्वारिंशदङ्गुलयस्तु स्युस्त्रिहस्तके॥

एतेन ४१ अङ्गुलानि ४ यवाः ४ यूकाः ४ लिख्याः इयती त्रिहस्तकरणी।

अष्टचत्वारिंशता स्याच्चतुर्हस्ते करणय।
तृतीयांशन्यूनचतुःपञ्चाशत् पञ्चहस्तके॥

एतेन ५३ अङ्गुलानि ५ यवाः २ यूके ४ लिख्याः इयती पञ्चहस्तकरणी।

चतुरेकोनविंशोना ऊनषष्टिस्तदुत्तरे।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ॥ ६६

एतेन ५८ अङ्गुलानि ६ यवाः ३ यूकाः ४ लिख्याः इयती षड्ढस्तकरणी ।

सप्तहस्ते त्र्यर्द्धयुता त्रिषष्टिः करणी मता ।

अष्टहस्ते त्र्यष्टषष्टिर्युग्मसप्तदशोनिता ॥

एतेन ६७ अङ्गुलानि ७ यवाः ७ यूकाः ४ लिख्याः इयती अष्टहस्तकरणी ।

द्वासप्तत्यङ्गुला कार्य्या करणी नवहस्तके ।

द्वाभ्यामेकोनविंशाभ्यामूना षट्सप्ततिर्द्दिशि ॥

एतेन ७५ अङ्गुलानि ७ यवाः १ यूका २ लिख्ये इयती दशहस्तकरणी ।

कृत्वेष्टचतुरस्रन्तु स्याद्योन्याद्युक्तमार्गतः ।

एवं दशान्तं कुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा ॥ ६३-६५ ॥

अथ कुण्डे खातमाह यावानिति । कुण्डस्य यावान् विस्तारो मध्यसूत्रं तावत्प्रमाणः खातः कार्य्य इत्यर्थः । हस्तमात्राणि सर्व्वाणि कुण्डान्युक्ता

कादिमते—प्रोक्तानां सर्व्वकुण्डानामरत्निः खातमानकम् । इति ।

अरत्निहस्तयोः पर्य्यायता तेनैवोक्ता यथा तथा पूर्व्वमेव दर्शितम् । अन्यत्रापि—

यावन्मानं कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । इति ।

आचार्य्याश्च—विंशद्भिश्चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः

सूत्रेणाप्यथ परिसूत्र्य भूमिभागम् ।

ताभिश्च प्रखनतु तावतीभिः । इति ।

वायवीयसंहितायामपि—कुण्डं विस्तारवन्निम्नम् । इति ।

दिव्यसारस्वतेऽपि—चतुरस्रं चतुःकोष्ठं सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा ।

हस्तमानेन तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत् ॥ इति ।

गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—

चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत् खातसमन्वितम् । इति ।

अन्ये तु मेखलया सह खातमाहुः । तदुक्तं मोहशूरोत्तरे—

हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्धं मेखलया सह । इति ।

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि—पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ॥ इति ।

विश्वकर्म्माप्याह—व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु ।

उन्नता वा नवाङ्गुलैः । इति ।

स एव वक्ष्यति । प्रथमेऽपि—

कुण्डं जिनाङ्गुलैस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—खातं कुण्डप्रमाणं स्यादूर्द्धं मेखलया सह। इति।
एतत्पक्षद्वयमध्ये प्रथमपक्ष एव युक्तियुक्तो भाति। यतः—

कुण्डस्वरूपं जानीयात् परमं प्रकृतेर्वपुः। इत्यादिना

मेखलानामङ्गत्वाभिधानात्। तासां भूषणरूपत्वात् तया सह खातो नोपपद्यते। भूषकत्वे कदाचिदकर्त्तव्यतापि स्यादिति चेन्न।

शृङ्गाररहितं यच्च यजमानविनाशकृत्।

इत्युक्तेर्भूषणस्याप्यावश्यकत्वात्। अथ "मरणं छिन्नमेखले" इति। तथा "कुण्डं जर्जरखमेखलम्" इति। तथा "मानेनाधिकमेखले व्याधयः संप्रवर्द्धन्ते" इत्यादिना च तद्वैकल्ये दोषस्योक्तत्वादङ्गत्वमिति चेत्। अस्तु नामाङ्गत्वं तथापि तया सह खातोऽनुपपन्नः। प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्। किञ्च खातेन विना कुण्डस्वरूपप्राप्त्यसम्भवादेव दृष्टद्वारासन्निपत्योपकारकाङ्गस्य तस्यादृष्टद्वारा आरादुपकारकाङ्ग मेखलया सह सिद्धिरप्ययुक्ता। उक्तञ्च योगिनीहृदये—

खातं कुण्डायतेस्तुल्यमङ्गत्वं तस्य कीर्त्तितम्।
सन्निपत्योपकारेण मेखलादेर्विशिष्यते॥ इति॥

न च व्रीहीणां प्रोक्षणादिवत् खाताङ्गत्वं मेखलानामिति वाच्यम्। "कुण्डानां मेखलास्तिस्रः" इत्यादिना कुण्डाङ्गत्वेनैव विधानात्। किञ्च प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययश्चेत् नाङ्गीक्रियते तदा द्विहस्तादिकुण्डेष्वपि चेत्रद्वैगुण्यं न प्राप्येत। तत्रापि एकहस्तादिखातघनहस्तफलस्य यद् द्वैगुण्यादिकं तन्मूलप्रमाणात् तत्करणी स्यात्। तच्चानिष्टं तव मते च खातस्याननुगतता प्रसज्यते। त्रिमेखलापक्षे अन्यः खातः। पञ्चमेखलापक्षे अन्यः। द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे अन्य इति। अन्यच्च—"निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु उन्नताद्या नवाङ्गुलैः" इति विश्वकर्म्मवचनम्। प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि—

पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत्। इति।

विशेषवाक्यद्वयैकवाक्यतया "ऊर्द्धं मेखलया सह" इत्यन्यानि सामान्यवचनानि व्याख्येयान्यवश्यम्। "आग्नेयं चतुर्द्धा करोति" इति विशेषविधिविषये। "पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति" इति सामान्यविधिवत्। "सामान्यविधिरस्पष्टः संक्रियेत विशेषतः" इति वार्त्तिककृदुक्तेः। तेनानिच्छतापि त्वया एकमेखलकुण्डे मेखलया विना खातोऽङ्गीकर्त्तव्यः। मेखलया सह विधायकाभावात्। अतो मेखलया विनैव खात इति सिद्धान्तः। मेखलया सह खातवचनानि चतुररत्न्येकहस्तादिकुण्डेषु। पञ्चाशदादिहोमविधाने खाताधिक्यस्य प्रयोजनाभावात्

कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ॥ ६७
कुण्डानां मेखलास्तिस्रो मुष्टिमात्रे तु ताः क्रमात् ।
उत्सेधायामतो ज्ञेया वेदाकाद्र्यङ्गुलसम्मिताः ॥ ६८

तद्विषयाणि इति ज्ञेयम् ।

श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्म्मावुभौ स्मृतौ ।
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥ इत्युक्तेः ।

एतदभिप्रायेणैव प्रयोगसारे उक्तम्—

कारयेन्मेखलास्तिस्रश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलाः क्रमात् ।
अथवा मेखलामेकां कुर्य्यात् संक्षेपकर्म्मसु ॥ इति

यत्तु तेनैवोक्तम् अत्र पक्षे बहुवचनसम्मते बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति तदपि न सम्यक् । अस्मन्मत एव बहूक्तसत्त्वात् स एव पक्षो ग्राह्यः । उक्तञ्च जैमिनिना—

विप्रतिषिद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मत्वम् । इति ।

तत्र प्रथमपक्षे अस्य घनहस्तफलं १३८२४ अपरपक्षे १४७२४ ॥ ६६ ॥

अथ मेखला आह कुण्डानामिति । कुण्डानां चतुरस्रयोन्यादीनां यादृशं रूपं चतुरस्रत्वादि मेखलानां तादृशं रूपम् । चतुरस्रे चतुरस्ररूपा मेखला योनौ योनिरूपा मेखला कार्य्येत्यर्थः । एतेन मेखलाः कुण्डाकाराः कार्य्याः । मेखलानां स्वरूपे चतुरस्रत्वहानिर्नास्तीत्युक्तम् । तिस्र इति मध्यमः पक्षः । पञ्चमेखलापक्ष उत्तमः । एकमेखलापक्षः कनीयानिति । यदा तु ग्रन्थकारोक्तत्रिमेखलापक्ष एव उत्तमः पक्षः । तदा द्विमेखलापक्षो मध्यमः । एकमेखलापक्षः कनीयानिति । यद्वायवीयसंहितायाम्—

मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमथापि वा । इति ।

क्रियासारेऽपि—नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम् ।

कुण्डं द्विमेखलं मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—तिस्रः कुण्डे मेखला मेखले द्वे यद्वा विद्वानेकिकां मेखलां वा । इति ।

सोमशम्भौ तु—त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम् ।

मेखलैका तु वैश्यस्य । इति ।

तत्र सर्व्वकुण्डप्रकृतिभूतैकहस्तकुण्डमुपक्रम्य वेदाग्निनयनाङ्गुलाः इत्युक्तत्वात् सर्व्वत्र करणीषष्ठाष्टद्वादशांशैः क्रमान्मेखलाः स्युरिति गम्यते । "प्रकृतिवद्विकृतिः कार्य्या" इति भाट्टन्यायात् । तदुक्तं सोमशम्भुना—

अरत्निमात्रे कुण्डे स्युस्त्रिद्व्येकाङ्गुलात्मिकाः।
एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः॥ ६८

कुण्डानां यश्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः।
विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखलाकण्ठनाभयः॥ इति।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु स्पष्टमेव—
कुण्डषड्भागिका त्वाद्या द्वितीयाऽष्टांशका स्मृता।
तृतीया द्वादशांशा स्यात्। इति॥

योगिनीहृदयेऽपि—मेखलाः शृणु मे देवि हस्तादिषु विशेषतः।
षट्नागार्कांशसम्भागैर्मिताः स्युर्गोपिताः शुभाः॥ इति।

यत्तु मुष्ट्यादिकुण्डे द्विहस्तादावपि ग्रन्थकृदुक्तं तत् स्थूलमानेनेति ज्ञेयम्। मुष्टिमात्रे त्रिति। उत्सेधायामत इति। एकहस्तपर्य्यन्तं सर्व्वत्रान्वेति। तत्रोक्ताङ्गुलमानेन एकविंशत्यङ्गुलं मुष्टिमात्रं कुण्डं मुष्टिरत्न्योः पर्य्यायत्वात्। तत्र मुष्टिकुण्डे सार्द्धत्र्यङ्गुलाऽऽद्या। सपञ्चयवद्व्यङ्गुला मध्या। पादोनद्व्यङ्गुला तृतीया। अरत्निमात्रं कुण्डमुक्ताङ्गुलमानेन सार्द्धद्वाविंशत्यङ्गुलम्। "अरत्निः सकनिष्ठः स षोडशांशवियुक्करः" इत्युक्तेः। तत्र पादोनचतुरङ्गुलाऽऽद्या। ससार्द्धषड्यवद्व्यङ्गुला मध्या। यवोनद्व्यङ्गुला तृतीया।

अत्र मेखलाकरणप्रकारः। एकहस्ते द्व्यङ्गुलोत्सेधा नवाङ्गुलविस्तृता कण्ठात् प्रभृति आद्या मेखला कार्य्या। तदुपरि द्वितीया त्र्यङ्गुलोत्सेधा सप्ताङ्गुलविस्तृता। तदुपरि चतुरङ्गुलोत्सेधा चतुरङ्गुलविस्तृता। एवं फलतो वेदाग्निनयनाङ्गुलत्वं भवत्येव। उक्तञ्च—

या या तु मेखला पूर्व्वा सा सा भूमिरुदाहृता। इति।

तेन प्रथमा अन्तर्नवाङ्गुलोच्चा चतुरङ्गुलविस्तारा बहिश्चतुरङ्गुलोच्चा। द्वितीया अन्तः पञ्चाङ्गुलोच्चा त्र्यङ्गुलविस्तारा बहिस्त्र्यङ्गुलोच्चा। तृतीया तु उभयत्र द्व्यङ्गुलोच्चा द्व्यङ्गुलविस्तारा।

तदुक्तं मोहशूरोत्तरे—"कोण ४ राम ३ यमा२ङ्गुलैः" इति कोणाश्चत्वारः।

अन्यत्रापि—चतुस्त्रिद्व्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्व्वत्र शोभना। इति।

विश्वकर्म्माप्याह—उन्नताद्या नवाङ्गुलैः। इति।

क्रियासारेऽपि—प्रधानमेखलोत्सेधमुक्तमत्र नवाङ्गुलम्।
तद्वाह्यमेखलोत्सेधं पञ्चाङ्गुलमिति स्मृतम्॥

तद्बाह्यमेखलोत्सेधमङ्गुलद्वितयं क्रमात्।
चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलो व्यासो मेखलात्रितयान्वितः॥ इति।

लक्षणसंग्रहेऽपि—प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः।
मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुलैः॥ इति।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—
चतुर्विंशतिमो भागः कुण्डानामङ्गुलं स्मृतम्। इति।

पुनरप्यङ्गुलपरिभाषां कृत्वा
चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामूर्ध्वा मध्या त्वधोगता।
तिस्रः प्रोक्ताः क्रमादेवं विस्तारादुच्छ्रयादपि॥ इति।

एतेन प्रथमा चतुरङ्गुला तदुपरि त्र्यङ्गुला तदुपरि द्व्यङ्गुलेति। बहिश्चतुरङ्गुला तदन्तर्मध्यमा त्र्यङ्गुला द्व्यङ्गुला कण्ठलग्नेति च व्याख्यानद्वयं निरस्तम्। यत्तु कस्यचिल्लक्षणं—

व्यासे चतुर्विंशतिधा विभाजिते तिस्रश्चतुस्त्रीक्षणभागविस्तृताः।
समन्ततः कण्ठबहिस्तु मेखला नवर्तुरामांशकतुङ्गता मता॥ इति।

अत्र द्वितीयतृतीययोः षड्भागत्रिभागत उच्चतोक्ता। तदसम्बद्धम्। लिखितबहुग्रन्थविरोधात् एतत्प्रतिपादकवचनाभावाच्च। "विस्तारतुल्योन्नतयश्च कैश्चिदुक्ता इमाः" इति यत्तेनैवोक्तं तदप्यज्ञानविजृम्भितम्। लिखिततत्तत्प्रतिपादकवचनार्थानवबोधात्। यच्च "कोणरामयमाङ्गुलैः" इत्यादीनां वचनानां विस्तारमात्रे पर्य्यवसानं कृतं सोऽप्यबोध एव। यदाचार्य्यैस्तु—

सत्त्वपूर्व्विकगुणान्विताः क्रमात् द्वादशाष्टचतुरङ्गुलोच्छ्रिताः।
सर्व्वतोऽङ्गुलचतुष्कविस्तृता मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः॥ इति।

तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि सर्व्वेषां मेखलामानं "वितस्त्यष्टतदर्द्धकैः" इत्युक्तम्। तत्तु साक्षात् "सकलसिद्धिदा मता" इत्युक्तत्वात् फलविशेषता ज्ञेया। तत्रापि कण्ठाद्बहिः प्रथममेखला द्वादशाङ्गुलविस्तारा चतुरङ्गुलोच्चा। तदुपरि द्वितीयाऽष्टाङ्गुलविस्तृता चतुरङ्गुलोच्चा। तदुपरि चतुरङ्गुलोच्चा चतुरङ्गुलविस्तारेति ज्ञेयम्। एवं कुण्डभागे द्वादशाङ्गुलोच्चत्वं भवति। तदुक्तं वशिष्ठसंहितायाम्—

प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता।
चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोन्नतिश्च समन्ततः॥
तस्याश्चोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः।
अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यक् विस्तीर्णस्तु समन्ततः॥

मेखलानां भवेदन्तः परितो नेमिरङ्गुलात्।
एकहस्तस्य कुण्डस्य वर्द्धयेत् तत् क्रमात् सुधीः।
दशहस्तान्तमन्येषां अर्द्धाङ्गुलवशात् पृथक्॥ ७०

तस्योपरि पुनः कार्य्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः।
चतुरङ्गुलविस्तीर्णश्चोन्नतश्च तथाविधः॥ इति।

पञ्चमेखलापक्षे तन्मानमुक्तं लक्षणसंग्रहे—
मेखलाः पञ्च वा कार्य्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपञ्चकैः। इति।
सिद्धान्तशेखरेऽपि—षड्बाणाब्धिवह्निनेत्रमिताः स्युः पञ्च मेखलाः। इति।
द्विमेखलापक्षे तल्लक्षणमुक्तं तन्त्रान्तरे—
षष्ठांशेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं मतम्। इति।
एकमेखलापक्षेऽपि—षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी।
इति योनिलक्षणं वदता ग्रन्थकृता सूचित एव। तन्मानमुक्तं पिङ्गलामते—
एका षड़ङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मता। इति।
महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—मेखलैकाऽथवा स्मृता सा चतुर्थांशविस्तारा। इति।
प्रथमेऽपि—कण्ठाङ्गुलाद् बहिः कार्य्या मेखलैका षड़ङ्गुला। इति।
सिद्धान्तशेखरेऽपि—कुण्डानां मेखलां कुर्य्यादेकाञ्चेत् षड्भिरङ्गुलैः। इति।
सोमशम्भुरपि—अङ्गुलैः षड्भिरेका च। इति।
अन्यत्रापि—षडंशविस्तृतोन्नताथवैकिकैव मेखला। इति।
कामिके तु विशेषः— स्यात्तद्वेदर्त्तुभागतः।
मेखलापृथुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखला॥
सर्व्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकाऽत्र लाघवात्॥ इति॥ ६७-६८॥

कण्ठमानमाह मेखलानामिति। मेखलानामन्तः परितः सर्व्वतः अङ्गुलादङ्गुलमानात् नेमिरेकहस्तस्य कुण्डस्य भवेदिति सम्बन्धः। अङ्गुलादङ्गुलं व्याप्येत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। क्वचिदङ्गुलेति पाठः। तदा सामानाधिकरण्येन योजनीयम्। एतेन कुण्डव्यासचतुर्विंशांशो नेमिरित्युक्तं भवति। द्विहस्तादावपि तत्करणाच्चतुर्विंशांश एव नेमिः। यदर्द्धाङ्गुलवशाद्दशहस्तान्तमन्येषां क्रमात्तां वर्द्धयेदित्युक्तम्। तत्तु तद्द्विहस्ताभिप्रायेण। द्विहस्ते च एकमङ्गुलं यवत्रयं द्वे यूके चतस्रो लिख्याः पञ्च रेणवः चत्वारस्त्रसरेणवः इति। तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—
चतुर्विंशतिभागेन कण्ठो वै परिकीर्त्तितः। इति।

कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्तेषु कुण्डेषु वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥ ७१

तेन रत्निमात्रे सप्तयवः कण्ठः अरत्निमात्रे सार्द्धसप्तयवः । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—

कण्ठोऽष्टयवैर्हस्तमानेषु कुण्डेषु अरत्निमितेषु च सार्द्धसप्तभिर्यवैः रत्निमितेषु च सप्तभिर्यवैः । इति ।

कामिके त्वन्यथोक्तम्—क्षेत्रार्कांशेन तस्यौष्ठः । इति ।

सोमशम्भुरपि—वह्निरेकाङ्गुलः कण्ठो द्व्यङ्गुलः क्वचिदागमे । इति ।

साम्प्रदायिकास्तु प्रथमपक्षमेव मन्यन्ते बहुतन्त्रसम्मतेः । तदुक्तम् एकहस्तमुपक्रम्य—

खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठस्तद्बाह्ये मेखलाः क्रमात् । इति ।

पिङ्गलामतेऽपि—खातादेकाङ्गुलं त्याज्यं मेखलानां स्थितिर्भवेत् । इति ।

अन्यत्रापि—कण्ठोऽङ्गुलाद्बहिः कार्य्यः । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—कुण्डे हस्तमिते कण्ठं कुर्य्यादेकाङ्गुलं ततः । इति ।

कालोत्तरे च—खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः ।
चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत् ॥ इति ।

तट्टीकाकारैर्व्याख्यातम्—यवोऽष्टगुणितोऽङ्गुलमित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमुक्तम् । इयन्तु खातादिमानकथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य यावांश्चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्पयेदिति । अतएव सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिरित्युक्तम् ।

अन्यत्रापि—कण्ठोऽष्टयवमात्रः स्यात् कुण्डे तु करमात्रके । इति ।

अन्यत्रापि—कुण्डस्यैककरस्य बाह्यपरितो नेमिर्भवेदङ्गुलम् । इति । ॥ ७० ॥

द्विहस्तादिकुण्डानां विस्तारायामं सूचयन् मेखला आह कुण्ड इति । अत्र सर्व्वत्र षष्ठाष्टमद्वादशांशैः पूर्व्वोक्तवन्मेखलाः कार्य्याः । विस्तारोत्सेधतो ज्ञेया इति वक्ष्यमाणं पूर्व्ववत् सर्व्वत्र सम्बद्ध्यते । रसवेदगुणाङ्गुला इति । अल्पमन्तरमाचार्य्यैरुपेक्षितं शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शिष्याणामूहापोहबुद्धिर्यथा स्यादिति । तत्र षड्ङ्गुलानि पञ्च यवाः द्वे यूके इतीयं प्रथमा । चतुरङ्गुलानि द्वौ यवौ मध्या । द्वे अङ्गुले षड् यवाः पञ्च यूकाः अन्त्या । अत्र यद्यपि त्रिपञ्चसप्तनवहस्तानां मेखला नोक्तास्तथापि अग्रे

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।
लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत् ॥

कुण्डे रसकरे ताः स्युर्दशाष्टर्त्वङ्गुलान्विताः।
वसुहस्तमिते कुण्डे भानुपङ्क्त्यष्टकाङ्गुलाः॥ ७२
दशहस्तमिते कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः।
विस्तारोत्सेधतो ज्ञेया मेखलाः सर्व्वतो बुधैः॥ ७३
होतुरग्रे योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत्॥ ७४

इति त्रिहस्तादीनां विनियोग उक्तः। अतस्तन्मेखलामानमपि पूर्व्ववत् षष्ठाष्टमद्वादशांशो ज्ञेयः। तत्र त्रिहस्ते षड्ङ्गुलानि सप्त यवाः तिस्रो यूकाः तिस्रो लिख्याः आद्या। पञ्चाङ्गुलानि एको यवः चतस्रो यूकाः चतस्रो लिख्याः अर्द्धसहिताः मध्या। त्रीण्यङ्गुलानि त्रयो यवाः पञ्च यूकाः षड्लिख्यास्त्र्यंशोना: अन्त्या। चतुर्हस्त इति। वसवोऽष्टौ तर्काः षट् युगानि चत्वारि। अत्र षष्ठाष्टमद्वादशांशता ग्रन्थकृतैव प्रकटीकृता। एवं पञ्चहस्तादावपि ज्ञेयम्॥ ७१-७३॥

योनिमाह होतुरिति। आसां मेखलानामुपरि मध्यभागे होतुरग्रे अश्वत्थपत्रवद् योनिः कार्य्या। तदुक्तं सोमशम्भुना--

तासामुपरि योनिः स्यान्मध्येऽश्वत्थपलाशवत्। इति।

इयञ्च पूर्व्वोक्तयोनिः कुण्डाकारा कार्य्या। होतुरग्रे इत्यनेनैतदुक्तं भवति। वेदी यथा पृष्ठभागे न पतति होतुश्च प्राङ्मुखता उदङ्मुखता वा भवति तथा। केषाञ्चित् पश्चिममेखलोपरि केषाञ्चिद्दक्षिणमेखलोपरि योनिः स्थापनीयेति। तदुक्तम्

स्वायम्भुवे—प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा।
पूर्व्वा मुखाः स्मृताः शेषा यथाशोभं व्यवस्थिताः॥ इति।

त्रैलोक्यसारेऽपि—दक्षिणस्था पूर्व्वयाम्ये जलस्था पश्चिमोत्तरे।
नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षजलस्थिता॥ इति।

[अत्र पूर्व्वशब्देनाग्नेयी जलस्थेति नैर्ऋते वायव्ये उत्तरेतैशाने (?)।]

सिद्धान्तशेखरेऽपि—इन्द्राग्नियमदिक्कुण्डयोनिः सौम्यमुखी स्मृता।
योनिः पूर्व्वामुखान्येषु पूर्व्वैशान्युत्तरा स्मृता॥ इति।

क्रियासारेऽपि—होमकृत्पुरतः स्थाप्या दक्षिणे पश्चिमेऽपि वा। इति।

सोमशम्भुरपि—पूर्व्वाग्नियाम्यकुण्डानां योनिः स्यादुत्तरानना।
पूर्व्वानना तु शेषाणां ऐशान्येऽन्यतरा तयोः॥ इति।

अत्रैशान्य इति एकदेशेन नवमं कुण्डं गृहीतम्। एतेन पूर्व्वाग्नेयदक्षिणकुण्डानि नवमञ्च कुण्डमुत्तराग्रम् अन्यानि पञ्चकुण्डानि प्रागग्राणीति॥ ७४॥

मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ।
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥ ७५

तस्याः प्रमाणमाह मुष्टीति । एकहस्तप्रकृतिकत्वात् सर्व्वकुण्डानां चतुःषड्द्वादशांशैरायामविस्तारोन्नतियुक्ता सर्व्वत्र योनिः कार्य्या । तदुक्तं

तन्त्रान्तरे—तूर्य्यषष्ठद्वादशांशैर्योनिः कुण्डायतेर्भवेत् ।
आयता विस्तृता तुङ्गा जिनांशेन तदग्रकम् ॥ इति ।

क्रियासारे—तत्षड्ङ्गुलमायामं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । इति ।

इदन्तु एकमेखलापक्षे । अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामेति षड्द्व्यङ्गुलायामा द्वादशाङ्गुलदैर्घ्या षड्द्व्यङ्गुलविस्तारेति । अष्टाङ्गुलविस्तारा द्व्यङ्गुलोच्छ्रितिरिति । तदुक्तं

स्वायम्भुवे—मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धत्र्यंशविस्तृता । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—दीर्घार्कपर्व्वभिर्योनिर्विस्तारेणाऽष्टकाङ्गुला ।
उन्नतिर्द्व्यङ्गुलेनास्याः । इति ।

प्रयोगसारेऽपि—त्रिभागं मध्यतो योनिमायामे द्वादशाङ्गुलाम् ।
द्वादशांशोच्छ्रितां कुर्य्यात् किञ्चित् कुम्भनिवेशिनीम् ॥ इति ।

क्वचिदेकाङ्गुलोऽप्युच्छ्राय उक्तः ।

यन्नारदीये—कुण्डत्र्यंशेन विस्तारो योनेरुच्छ्रायतोऽङ्गुला ।
कुण्डार्द्धेन तु दीर्घा स्यात् । इति ।

त्रैलोक्यसारेऽपि—दैर्घ्यात् सूर्य्याङ्गुला योनिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु ।
एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु । इति ।

पिङ्गलामतेऽपि—विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरुच्छ्रायोऽङ्गुलसम्मितः । इति ।

अन्यत्रापि—"उत्सेधमङ्गुलम्" इति । तेन द्व्यङ्गुलोच्छ्रायैकाङ्गुलोच्छ्राययोर्विकल्पः । अष्टाङ्गुलो विस्तारस्त्वादिभागे । अग्रे सङ्कुचितत्वात् अश्वत्थपत्रवदित्युक्तेः योनिमध्ये किञ्चिन् निम्नं कार्य्यम् । तदुक्तं त्रैलोक्यसारे "मध्ये त्वाज्यच्युतिस्तथा" इति । साम्प्रदायिका अपि एतादृशीमेव योनिं मन्यन्ते । अन्ये तु षट्चतुर्द्व्यङ्गुलेति समुच्छ्रितमायामादिषु सम्बद्ध्यते तेन द्वादशाङ्गुलविस्तारा द्वादशाङ्गुलदीर्घा द्वादशाङ्गुलोच्छ्राया योनिः कार्य्येत्याहुः । तदुक्तं पञ्चरात्रे—

अर्काङ्गुलोच्छ्रयां योनिं विदध्यात्तावदायताम् । इति ।

अन्यत्रापि—द्वादशस्वरूपत्वाद् योनिः स्याद् द्वादशाङ्गुला ।
उत्सेधायामतस्तुल्या । इति ।

एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम्।
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्॥ ७६

एतत्पक्षद्वयमपि यथा स्वगुरुसम्प्रदायमूहनीयम्। इदन्तूक्तप्रमाणं त्रिमेखलापक्षे। यदा द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षस्तम्मते योनिरुक्ता।

प्रयोगसारे—सात्त्विकी मेखला पूर्व्वा विस्तृत्या द्वादशाङ्गुला।
द्वितीया राजसी प्रोक्ता मेखलाऽष्टाङ्गुलैस्ततः॥
तृतीया मेखला ख्याता तामसी चतुरङ्गुला।
पृथग्विस्तारमेतासु चतुरङ्गुलमानतः॥
स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम्।
द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट्चतुर्द्व्यङ्गुलां क्रमात्॥
व्यक्ताश्वत्थदलाकारां निम्नां कुण्डे निवेशिताम्।
त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्॥ इति।

प्रतीच्यामिति एककुण्डपक्षानुसारेणेति ज्ञेयम्॥ ७५॥

एकाङ्गुलमिति। एतेन चतुर्विंशांशेन सर्व्वत्र योन्यग्रमपि ईषदधोमुखं कुण्डप्रविष्टं कुर्य्यादित्युक्तम्। तदुक्तं नारदीये—"कुण्डौष्ठो बोधिपत्रवत्" इति। ओष्ठो योन्यग्रं कुण्डप्रविष्टाग्रेत्यर्थः।

त्रैलोक्यसारेऽपि— प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा।
कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्मता॥ इति।

वायवीयसंहितायामपि—
मेखला मध्यतः कुर्य्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा।
शोभनामग्रतः किञ्चिन्निम्नामुन्मूलिकां शनैः॥
अग्रेण कुण्डाभिमुखीं किञ्चिदुत्सृष्टमेखलाम्। इति।

अत्र ग्रन्थगौरवभयाद्द्विहस्तकुण्डान्तं प्रत्येकं योनितदग्रादीनां मानं नोक्तम्। तथापि किञ्चिदुच्यते—आयामः सा[स्रा]र्द्धविस्तृत्या षष्ठां[सप्त्य]शेनाथ विस्तृतिः।
विस्तारार्द्धादुन्नतिः स्यादुन्नत्यर्द्धात्तदग्रकम्॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्॥

इति तु गणितापटून् प्रति स्थूलमानेनोक्तम्। नतु सम्यग्गणनाभिप्रायमिति॥७६॥

स्थलादारभ्य नालं स्याद् योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्।
नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तां तन्त्रवित्तमः॥ ७७
कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमम्बुजसन्निभाम्।
तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते॥ ७८
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः।
द्वित्रिवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्॥ ७९
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः।
योनिकुण्डे योनिमब्जकुण्डे नाभिं विवर्जयेत्॥ ८०
नाभिक्षेत्रं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम्।
बहिरंशद्वयेनाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्॥ ८१

नालमाह स्थलादिति। स्थलादारभ्य योन्या नालं स्यात्। स्थलादारभ्येत्यनेन बाह्यमेखलालग्नं नालं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। तेन चतुरङ्गुलोत्सेधविस्तारां बाह्यमेखलासन्दष्टां वेदिं कृत्वा तदुपरि नालं स्थापयेदित्यर्थः। कथम् मध्ये सरन्ध्रकं यथा भवति तथा मध्ये मध्यमेखलोपरि परिधिपरिस्तरणार्थं रन्ध्रं विधाय अन्यो मध्यभागः पूरणीय इत्यर्थः। तदुक्तं पञ्चरात्रे—

स्थलादारभ्य योनिः स्याद्बाह्यमेखलया समा। इति।

यस्तु मध्ये सरन्ध्रकमिति नालविशेषणमित्यवदत् स भ्रान्त एव। यतः सरन्ध्रस्यैव नालशब्दवाच्यत्वात्। तस्य सरन्ध्रकथने तस्यादृष्टार्थापत्तेश्च। न च नालाद्बाह्ये परिध्यादिस्थापनमिति वाच्यम्। दृष्टेनादृष्टबाधायोगात्। परिधिपरिस्तरणस्थलाभावाच्च। प्रयोगसारे तु—योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम्।

त्रिद्व्येकाङ्गुलविस्तारं क्रमान्न्यूनाग्रमिष्यते॥ इति॥ ७७॥

नाभिमाह कुण्डानामिति। कुण्डानामन्तर्नाभिं कल्पयेत्। कुण्डाकारं पद्माकारं वा नाभिं कृत्वा खातमध्ये स्थापयेदित्यर्थः। "आतपे क्षत्रिये नाभिः प्राण्यङ्गेऽपि द्वयोः" इति नाभिशब्दपुंलिङ्गोऽप्यस्ति। उत्सेधतारतः उच्चत्वविस्ताराभ्याम्। अत्रापि प्राग्वदेकहस्तस्य सर्व्वकुण्डप्रकृतिभूतत्वात् कुण्डविस्तारषष्ठांशेन विस्तृता तदर्द्धोच्चा इत्युक्तं भवति। अम्बुजसादृश्यमेवाह नाभिरिति। कुर्व्वीतेति अंशेनेति शेषः। उक्तञ्च नारायणीये—

पार्श्वे यागभुवः खाते कुण्डे सन्नाभिमेखला। इति॥ ७८-८१॥

मुष्टिमात्रमितं कुण्डं शतार्द्धे संप्रचक्षते।
शतहोमेऽरत्निमात्रं हस्तमात्रं सहस्रके॥ ८२
द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम्।
दशलक्षे तु षड्ढस्तं कोट्यामष्टकरं स्मृतम्॥ ८३
एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते।
लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्।
दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमे विधीयते॥ ८४
सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम्।
पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धेन्दूाभं शुभप्रदम्॥ ८५

उक्तमुष्ट्यादिकुण्डानां विनियोगमाह मुष्टीत्यादि कोट्यामष्टकरमित्यन्तेन। शतहोमे अरत्निमात्रम् इति छेदः। तदुक्तम्—

मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम्। इति।

संहितायान्तु—कुण्डञ्च कोटिहोमेऽपि तदर्द्धेऽपि कराष्टकम्। इति॥ ८२॥ ८३॥

पक्षान्तरमाह एकेति। इदन्तु पुष्पाज्याद्यल्पद्रव्यविषयम् एककर्त्तृकहोमपरं वा पञ्चकरपर्य्यन्तम्। तदूर्द्धन्तु बृहद्द्रव्यविषयमनेककर्त्तृकविषयं वा ज्ञेयम्। कोट्यामष्टकरमित्यनेन विकल्पो दशहस्तमित्यस्य। सिद्धान्तशेखरे तु विशेषः—

लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम्।
कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात्॥
षड्ढस्तं लक्षविंशत्यां कोट्यर्द्धे सप्तहस्तकम्। इति।

अन्यत्रापि—केचिद्धस्तं लक्षहोमे द्विहस्तं लक्षद्वन्द्वे वह्निहस्तं त्रिलक्षे।
होमे कुण्डं वेदलक्षेऽब्धिहस्तं प्राहुर्दोष्णां पञ्चकं पञ्चलक्षे॥
रसहस्तं रसलक्षे सप्तकरं सप्तलक्षे स्यात्।
वसुलक्षे वसुहस्तं नवलक्षे नवकरं कुण्डम्॥
दशलक्षे दशहस्तं दशकरमेवेह कोटिहोमेऽपि।
दशहस्तान्न हि कुण्डं परमस्ति महीतलेऽमुष्मिन्॥ इति॥ ८४॥

अथ कुण्डानां फलविशेषानाह सर्व्वेति। छेदः उच्छेदः उच्चाटनमिति यावत्। अयञ्च फलविशेषः पूर्व्वोक्ततत्तद्दिशि कुण्डकरण एव ज्ञेयः। तदुक्तम्

शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि।
छेदमारणयोः कुण्डं षड़स्रं पद्मसन्निभम्॥ ८६
वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम्।
विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते॥ ८७
वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम्।
चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः।
कुण्डरूपन्तु जानीयात् परमं प्रकृतेर्वपुः॥ ८८
प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसौम्ययोः।
उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे॥ ८९

कामिके—ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति।
चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये द्वेषे निर्ऋतिकोणकम्॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षड़स्रुच्चाटनेऽनिले।
उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि मुक्तिदम्॥ इति।

पिङ्गलामतेऽपि—कुण्डं कुशेशयाकारं उत्तरे वश्यकर्म्मणि।
षड़स्रुच्चाटने वायावर्द्धेन्दु मारणे यमे॥
वेदास्रं स्तम्भने प्राच्यामाकर्षेऽग्नौ भगाकृति।
वारुण्यां शान्तिके वृत्तमीशे त्वष्टास्रि मुक्तिदम्॥ इति।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाग्नेय्यामुत्तरामुखम्।
प्रजावृद्धौ च तापे स्यादर्द्धचन्द्रमथोच्यते॥
याम्ये तन्मारणे शस्तमुत्तराभिमुखं सदा।
नैर्ऋते त्र्यस्रिकुण्डं स्याद् विद्वेषे पूर्व्ववक्त्रकम्॥
वृत्तं कुण्डमतो वक्ष्ये वारुण्यां शान्तिके हितम्।
षड़स्रमुच्यते कुण्डं वायावुच्चाटने पटु॥
पद्मकुण्डमथो वक्ष्ये सौम्ये तत् पुष्टिवर्द्धनम्।
वक्ष्ये कुण्डमथाष्टास्रमीशाने सर्व्वकामदम्॥ इति।

अत्र दीक्षाङ्गतया क्रियमाणयाऽष्टकुण्ड्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन तत्तत्कुण्डोक्त-फलसिद्धिरपि ज्ञेया।

क्रियासारेऽपि—पूर्व्वोक्तलक्षणैर्युक्तं कुण्डं तालप्रमाणकम् ।
उक्तं चरार्च्चने चैव न स्थिरे तु चतुर्मुख ॥
कुण्डमन्त्रोक्तमार्गेण निर्म्मायाऽथ सलक्षणम् ।
क्षत्रियोऽपि समृद्धो वा शूद्रस्ताम्रेण बन्धयेत् ॥
तदलाभे लिष्टकाभिः संवद्ध सुदृढ़ं यथा ।
पूर्व्वोदितप्रकारेण मृत्स्नया लेपयेत्तथा ॥
ताम्रेण लक्षणोपेतं कुर्य्यान्मृत्तिकयाऽपि वा ।
एतत् कुण्डं चरार्चायां गृह्णीयान्न स्थिरार्चने ॥

अत्र च पूर्व्ववाक्यैकवाक्यतया तालप्रमाणत्वं ज्ञेयम् ।

अम्लेन ताम्रकं कुण्डं मृन्मयं गोमयाम्भसा ।
सौधञ्च सुधया सम्यक् शोधयेदमरर्षभ ॥
मृन्मयानान्तु कुण्डानां परितः सन्धिभिः सह ।
रक्तमृच्छालिपिष्टाभ्यां भूषयेद्दृक्प्रियं यथा ॥ इति ।

अत्रोक्त कुण्डानां न्यूनत्वे आधिक्ये अन्यथाभावे वा दोषमाह

विश्वकर्म्मा—खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥ इति ।

आगमान्तरेऽपि—मानाधिके भवेन्मृत्युर्मानहीने दरिद्रता । इत्यादि ।

क्रियासारेऽपि—न्यूनाधिकप्रमाणं यत् कुण्डं जर्जरमेखलम् ।
शृङ्गाररहितं यच्च यजमानविनाशकृत् ॥ इति ।

वशिष्ठसंहितायामपि—अनेकदोषदं कुण्डमत्र न्यूनाधिकं यदि ।
तस्मात् सम्यक् परीक्ष्येदं कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ॥ इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—मानहीने महाव्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ।
योनिहीने त्वपस्मारो वाग्दण्डः कण्ठवर्जिते ॥ इति ।

जयद्रथयामलेऽपि—सूत्राधिके सुहृद्द्वेषो मानहीने दरिद्रता ।
वाग्रोधः कण्ठहीने स्यादसिद्धिर्न्यूनखातके ॥
अधिके चासुरो भोगो मानेनाधिकमेखले ।
व्याधयः संप्रवर्द्धन्ते विभागे स्यादपस्मृतिः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत्।
हस्तमात्रेण तत् कुर्य्यात् वालुकाभिः सुशोभनम्॥ ६०
अङ्गुलोत्सेधसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः।
एवं प्रोक्तानि कुण्डानि कथ्यते स्रुक्स्रुवौ ततः॥ ६१

उच्चाटः स्फुटिते छिद्रसङ्कुले वाच्यता भवेत्॥ इति।

अस्यापि क्रियासारे आवश्यकतोक्ता—

दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनलो लौकिको हि सः।
तस्माद्दिग्देशकुण्डानि संग्राह्याण्युक्तलक्षणैः॥
कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्। इति।

कुण्डं खातरूपं योनिः पश्चिमतः इति नित्याभिप्रायेण एककुण्डाभिप्रायेण च ग्रन्थकृदुक्तिः॥ ८५-८८॥

कुण्डानुकल्पमाह नित्यमिति। अङ्गुलोत्सेधसंयुक्तम्। अङ्गुलं पूर्व्वोक्तलक्षणम्। यद्वा अङ्गुलानां हस्तशाखानां चतसृणां य उत्सेधस्तद्युक्तम्।

यदाहुः स्थण्डिलं रत्निमात्रायामं चाङ्गुष्ठपर्व्वोन्नतमपि सुषमं निर्मितं वालुकाभिश्चतुष्कोणं द्व्यङ्गुलोत्सेधमेके बुधा हस्तविस्तारयुक्तं तदाहुः इति। इदमल्पहोमविषयमिति ज्ञेयम्।

तदुक्तं वशिष्ठसंहितायाम्—इषुमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि। इति।

क्रियासारे तु स्थण्डिले देशविशेषोऽप्युक्तः—

होमोऽष्टदिक्षु प्राक्प्रह्वः[पुच्छः] प्रागुदक्प्रवणोऽथवा।
उदक्प्रह्वः[पुच्छः] प्रदेशो वा स्थण्डिलस्य स्थलं स्मृतम्॥ इति।

पिङ्गलामते तु विशेषः—

होमे प्रशस्यते कुण्डं स्थण्डिलं वा हसन्तिका। इति।

वायवीयसंहितायामपि—

अथाग्निकार्य्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा।
वेद्यां वाऽयायसे पात्रे मृन्मये वा नवे शुभे॥ इति।
स्थण्डिलं वालुकाभिर्वा रक्तमृद्रजसापि वा। इति क्रियासारे विशेषः।

होमे अग्निचक्रमपि विलोकनीयम्। तदुक्तमन्यत्र—

नवकोष्ठं समालिख्याऽथेशनिर्ऋतयोः क्रमात्।
वारीन्द्रेन्द्रे वायुवह्न्योर्दक्षिणोत्तरयोर्न्यसेत्॥

प्रकल्पयेत् स्रुचं यागे वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।
श्रीपर्णी शिंशपाक्षीरशाखिष्वेकतमं[मयं] गुरुः ॥ ९२
गृहीत्वा विभजेद्धस्तमात्रं षट्त्रिंशता पुनः ।
विंशत्यंशैर्भवेद्दण्डो वेदी तैरष्टभिर्भवेत् ॥ ९३
एकांशेन मितः कण्ठः सप्तभागमितं मुखम् ।
वेदीत्र्यंशेन विस्तारः कण्ठस्य परिकीर्त्तितः ॥ ९४
अग्रं कण्ठसमानं स्यान्मुखे मार्गं प्रकल्पयेत् ।
कनिष्ठाङ्गुलिमानेन सर्पिषो निर्गमाय च ॥ ९५

सूर्य्यादीन् मध्यकोष्ठे तु केतुं न्यस्य फलं दिशेत् ।
आदित्ये च भवेच्छोको बुधे धनसमागमः ॥
शुक्रस्थानेऽर्थलाभः स्यात् शनिर्हानिकरो भवेत् ।
चन्द्रे लाभं विजानीयाद् भौमे च वधबन्धनम् ॥
गुरुः स्यादर्थलाभाय राहुर्हानिकरो मतः ।
केतुना मृत्युमाप्नोति ह्यग्निचक्रे सदैव हि ॥
त्रयं त्रयञ्च गणयेत् सूर्य्यर्क्षाद्दिनभावधि ।
नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् ॥ इति ।

उक्तमुपसंहरन् वक्ष्यमाणमवतारयति एवमिति । स्थण्डिलस्यापि कुण्डानुकल्पत्वेनोक्तत्वात् कुण्डानामिवोपसंहारः कृत इति ज्ञेयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

स्रुचो लक्षणमाह प्रकल्पयेदिति । श्रीपर्णी काश्मरी । क्षीरशाखिनो न्यग्रोधादयः । तदुक्तं प्रयोगसारे—न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षाः क्षीरमहीरुहाः । इति । वेदित्र्यंशेनेति पादोनत्र्यंशैः कण्ठान्तस्थो विष्कम्भ इत्यर्थः । स च तत्परिध्यानयनेन ज्ञेयः ॥ ९२-९४ ॥

अग्रमिति । अग्रं मुखं कण्ठसमानं वेदीतृतीयांशविस्तारम् । सर्व्वेषां दैर्घ्यस्योक्तत्वात् । सर्पिषो निर्गमायेत्युक्तेः मार्गमिति कण्ठवेदीपरिधिभेदिनम् । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—कण्ठाधः कारयेन्मार्गं विद्वानाज्यस्य निर्गमे ।
वेधञ्च मुखतः कुर्य्यात्तप्तलोहशलाकया ॥ इति ।
वशिष्ठसंहितायामपि—
सुषिरं कण्ठदेशे स्याद् विशेद् यावत् कनीयसा । इति ॥ ९५ ॥

वेदिमध्ये विधातव्या भागेनैकेन कर्णिका।
विदधीत बहिस्तस्या एकांशेनाऽभितोऽवटम्॥ ८६
तस्य खातं त्रिभिर्भागैर्वृत्तमर्द्धांशतो भवेत्।
अंशेनैकेन परितो दलानि परिकल्पयेत्।
मेखला मुखवेद्योः स्यात् परितोऽर्द्धांशमानतः॥ ८७
दण्डमूलाग्रयोः कुम्भौ गुणवेदाङ्गुलैः क्रमात्।
गण्डीयुगं यमांशैः स्याद्दण्डस्यानाह ईरितः॥ ८८
षड्भिरंशैः पृष्ठभागो वेद्याः कूर्म्माकृतिर्भवेत्।
हंसस्य वा हस्तिनो वा पोत्रिणो वा मुखं लिखेत्।
मुखस्य पृष्ठभागेऽस्याः संप्रोक्तं लक्षणं स्रुचः॥ ८९

उद्दिष्टवेद्या रचनप्रकारमाह वेदीति। कर्णिका तु खातमध्ये उच्चा रचणीया। तस्या कर्णिकाया बहिः अभितः सर्व्वतः। तेनांशद्वयं संगृहीतम्। अवटो गर्त्तः। त्रिभिर्भागैरङ्गुलद्वयेनेत्यर्थः। बहिरित्यवटस्य परित इति वृत्तं परितः तेनांशद्वयं संगृहीतम्। मुखवेद्योः परितः अर्द्धांशमानतो मेखला स्यादित्यन्वयः। तेनार्द्धांशेन मुखेऽपि मेखला कार्य्या। सा च वृत्ताकारा भवति। तत्र एकेन कर्णिका द्वाभ्यामवटः एकेन वृत्तम् अंशद्वयेन दलानि एकांशेन मेखला। अर्थादर्द्धभागेन परितः समचतुरस्र सीमाघटना कार्य्या। तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—

अर्द्धाङ्गुला भवेच्छोभा समा वा चित्रितापि वा। इति।

अत्राङ्गुलशब्दोऽंशवाची। एवमष्टापि भागा उपयुक्ताः। सीम्नः कोणेषु वल्ल्यादिचित्रं कार्य्यमुपदेशात्॥ ८६॥ ८७॥

दण्डेति। अत्रांशप्रकरणात् अङ्गुलशब्दोऽंशवाची। तेन मूले त्र्यंशेन मूलभागमुखः अग्रे तु चतुरंशेन वेदिलग्नमुखः कार्य्यः। क्रमादित्यग्रेऽप्यन्वेति। तत्र मूलकुम्भलग्ना द्व्यंशा अन्यत्र लग्नापि द्व्यंशा गण्डी कङ्कणाकारा कार्य्या। युगशब्दस्य "युगं युग्मे कृतादिषु" इति कोशात् वाच्ये द्वित्वार्थे सम्भवति। लक्षणाङ्गीकरणे प्रमाणाभावात्। तदुक्तं सोमशम्भुना—

मूले चाग्रे च दण्डस्य गण्डी कङ्कणवद्भवेत्। इति।

एतेनैकादशांशा जाताः। मध्ये नवांशमितो धारणार्थं दण्डोऽवशिष्यते।

स्रुचश्चतुर्विंशतिभिर्भागैरारचयेत् स्रुवम् ।
द्वाविंशत्या दण्डमानमंशैरेतस्य कीर्त्तितम् ॥ १००
चतुर्भिरंशैरानाहः कर्षाज्यग्राहि तच्छिरः ।
अंशद्वयेन निखनेत् पङ्के मृगपदाकृति ॥ १०१
दण्डमूलाग्रयोर्गण्डी भवेत् कङ्कणभूषिता ।
स्रुवस्य विधिराख्यातः कीर्त्त्यन्ते मण्डलान्यथ ॥ १०२

तदुक्तं महाकपिल पञ्चरात्रे—रसाङ्गुले [ष्टि] र्भवेद्दण्डः । इति ।
अत्र यद्यङ्गुलशब्देनाङ्गुलानि गृह्येरन् तदा सार्द्धास्त्रयोऽंशा दण्डेऽवशिष्यन्ते । ततो धारणार्थमवकाश एव न स्यात् । दण्डस्थानाहो विशालता षड्भिरंशैः कार्य्यः । वेद्याः पृष्ठभागः कूर्म्माकृतिरिति पृथगेव । ये तु दण्डस्थानाहो दैर्घ्यमीरितमिति पृथग् योजयन्ति षड्भिरंशैर्वेद्याः पृष्ठभागः कूर्म्माकृतिरिति च योजयन्ति ते बभ्रमुरेव । आनाहशब्दस्य दैर्घ्यवाचित्वाभावात् दैर्घ्यस्य च प्रागुक्तत्वात् । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—

षडङ्गुलपरीणाहो दण्डमध्य उदाहृतः । इति ।

कूर्म्माकृतिरित्यत्र षड्भिरंशैरित्यस्यानर्थक्याच्च अस्याः स्रुचो मुखस्य पृष्ठभागे हंसादेर्मुखं लिखेदिति सम्बन्धः । पोत्रिणो वराहस्य ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

स्रुवलक्षणमाह स्रुच इति । चतुर्भिरंशैरानाहो विस्तारः । एतस्येति सम्बन्धः । यन्मन्त्रमुक्तावल्याम् "दण्डो वेदाङ्गुलैर्भवेत्" इति । कर्षेति । कर्षलक्षणन्तु—

माषो दशगुञ्जः स्यात् षोड़शमाषो निगद्यते कर्षः । इति ।

अंशद्वयेन तच्छिरः कुर्य्यात् । तत् कर्षाज्यग्राहि यथा स्यात् एवं पङ्के मृगपदाकृति खनेदिति सम्बन्धः । कङ्कणभूषिता इत्युक्तेर्गण्डीशब्दोऽत्र घटपर्य्यायः । तदुक्तं मन्त्रमुक्तावल्याम्—मूलाग्रयोः कारयेद् द्वौ कुम्भौ चातिमनोहरौ । इति ।
तौ च विशेषानभिधानात् प्राग्वत् कार्य्यौ । कङ्कणमपि प्राग्वत् कार्य्यम् ।
अन्यत्र विशेषः—तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां हूयते हविः । इति ।
अत्र पर्णाभ्यामिति मध्यमपर्णाभ्यामिति ज्ञेयम् । "मध्यमेन पर्णेन जुहोति" इति श्रुतेः । वायवीयसंहितायामपि—

स्रुक्स्रुवौ तैजसौ ग्राह्यौ न कांस्यायससीसकौ ।
यज्ञदारुमयौ वापि तान्त्रिकैः [स्मार्त्तौ वा] शिल्पिसम्मतौ ॥

चतुरस्रे चतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते ।
चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ॥ १०३
मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत्तथा ।
पूर्व्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥ १०४
पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्व्ववत् कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ॥ १०५
तदुद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ।
ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ॥ १०६
यावच्छतद्वयं मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥ १०७

पर्णैं वा ब्रह्मवृक्षादेरच्छिद्रे मध्य उत्थिते । इति ।
अन्यत्र तु—पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलोद्भवैः । इति ।
संहितायामपि—पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे स्रुक्स्रुवौ मुने ।
विदध्याद्वाऽश्वत्थपत्रे संच्छिन्ने होमकर्म्मणि ॥ इति ॥ १००-१०२॥

अथ वेदिकायां सर्व्वतोभद्रादिमण्डलरचनामाह चतुरस्र इति । वास्तुमण्डलोक्तप्रकारेण कर्णसूत्रद्वयसहितं चतुष्कोष्ठयुक्तं चतुरस्रं कुर्य्यादित्यर्थः ॥

श्लोकद्वयेन षोड़शकोष्ठोत्पादनप्रकारमाह चतुर्ष्विति । चतुर्षु कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्कं तथा दद्याद् यथा मध्ये मध्ये मत्स्या भवेयुः । मन्त्री तेषु मत्स्येषु द्वे प्रागपरायते द्वे याम्योत्तरायते इदं समं सूत्रचतुष्टयं पातयेदिति सम्बन्धः । एवं षोड़शकोष्ठीसम्पन्ना भवति ॥

चतुःषष्टिकोष्ठोत्पादनप्रकारं सार्द्धपद्येनाह पूर्व्ववदिति । इदं त्रिषु स्थानेष्वन्वेति । तत्र प्रकारः । कोणगतचतुःकोष्ठेषु पूर्व्ववत् कर्णसूत्रचतुष्कं दत्त्वा तदुत्पन्नमत्स्यचतुष्केषु पूर्व्ववत् द्वे प्रागग्रे द्वे उदगग्रे सूत्रे इदं सूत्रचतुष्टयं दद्यात् । एतत् सूत्रचतुष्कपातोत्पन्नान्तरालकोष्ठमत्स्यचतुष्के पुनः द्वे प्रागग्रे द्वे उदगग्रे सूत्रे दद्यात् । एवं चतुःषष्टिकोष्ठानि सम्पद्यन्ते ॥ १०३-१०६ ॥

तेनैव विधिना इत्यस्यायमर्थः । कोणकोष्ठचतुष्के पूर्व्ववत् कर्णसूत्रचतुष्टयं दत्त्वा तदुत्पन्नमत्स्यचतुष्के द्वे प्रागग्रे द्वे उदगग्रे सूत्रे दद्यात् । तत एतत्सूत्र-

षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं स[सु]लक्षणम् ।
बहिःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका ॥ १०८
द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ।
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् ॥ १०९
पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः ।
तन्मध्यं विभजेद् वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥ ११०
आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ।
तृतीयं तत्र[पद्म]पत्राणामुक्तांशेन दलाग्रकम् ॥ १११
बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद् विधिना सुधीः ।
निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ॥ ११२

चतुष्कपातोत्पन्नान्तरालकोष्ठमतुस्थेषु षट् प्रागग्राणि षडुदगग्राणि सूत्राणि दद्यात् । एवं द्वे शते षट्पञ्चाशत् कोष्ठानि सम्पद्यन्ते ॥ १०७ ॥

कोष्ठानां विनियोगमाह षट्त्रिंशतेति । पद्मलिखनप्रकारमनन्तरमेव वक्ष्यति । बहिरिति त्रिषु स्थानेष्वन्वेति । बहिःपङ्क्त्या परितः अष्टाविंशतिकोष्ठात्मिकया वक्ष्यमाणरीत्या पीठं कुर्य्यात् । तद्बहिः पङ्क्तियुग्मेन परितः अशीतिकोष्ठात्मकेन वक्ष्यमाणरीत्या वीथिकां कुर्य्यात् । तद्बहिः परितः शिष्टाभ्यां पङ्क्तिभ्यां द्वादशोत्तरशतकोष्ठाभ्यां द्वाराणि शोभा उपशोभा अस्रान् कोणान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्य्यात् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

पद्मकरणप्रकारमाह पद्मेति । तत्र षट्त्रिंशत्पदात्मकं पद्मक्षेत्रं तद्दिक्-सूत्रद्वयेन कर्णसूत्रद्वयेन चाष्टधा भेदितं वर्त्तते । तान्येव सूत्राणि पत्रमध्य-सूत्राणि । तत्र प्रकारः । पद्मक्षेत्रायामं द्वादशधा विभज्य एकांशं सर्व्वतो बहिस्त्यजेत् । ततो दशभागान् षोढ़ा विभज्य मध्ये सूत्रादिं संस्थाप्य अंशद्वयेनैकं वृत्तं तदुपर्य्यंशद्वयेनापरं तदुपर्य्यंशद्वयेनान्यदिति वृत्तत्रयं कुर्य्यात् । आद्य-मित्याद्युक्तिस्तु वक्ष्यमाणाङ्गावरणादीनां स्थानसूचनायेत्यवधेयम् । मुक्तांशेनेति द्वादशांशेन तत्र वृत्तमग्रे वक्ष्यति ॥ ११० ॥ १११ ॥

बाह्येति । बाह्यं यत् पत्रवृत्तं तस्य यदन्तरालं तस्य मानेन सुधीः केशराग्रेषु केशरवृत्ताग्रे निधाय सूत्रादिमिति शेषः । विधिना परित उभयतः पद्ममध्य-

लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥ ११३
दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानं वृत्तमालिखेत् ।
तदन्तराले तन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः ।
आलिखेद्बाह्यहस्तेन दलाग्राणि समन्ततः ॥ ११४

सूत्राणामिति शेषः । अर्द्धनिशाकरान् लिखित्वा सन्धिसंस्थानि अर्द्धनिशाकरसन्धिसंस्थानि चत्वारि सूत्राणि तत्र पातयेदिति सम्बन्धः । मानं यद्विधिनेति पाठे बाह्यवृत्तान्तरालस्य यन्मानं तेन विधिना तेन मानेनेत्यर्थः । तत्रायं विधिः । तत्र वृत्तान्तरालमितसूत्रं केशरवृत्तदिक्सूत्रसम्पाते संस्थाप्य तद्दिक्सूत्रोभयतः पत्रवृत्तस्पर्शिकेशरवृत्तलग्नान्तद्वयम् अर्द्धचन्द्रं लिखेत् । एवं चतुर्षु दिक्सूत्रेषु चतुर्षु कोणसूत्रेषु च कृते अष्टार्द्धचन्द्रा जायन्ते । एतच्च केशराग्रेष्विति बहुवचनादेव लभ्यते । यतोऽष्टपत्रमध्ये अष्टौ केशरस्थानानि ततोऽष्टदलसिद्धिरिति । ततोऽर्द्धचन्द्रयोः परस्परसम्पातरूपाष्टसन्धिषु सम्मुखीनयोर्द्वयोर्द्वयोरेकैकं सूत्रं दद्यात् । एवमष्टपत्राणामपि अष्टौ सीमारेखा उत्पद्यन्ते । सन्ध्यधोवर्त्ति सीमारेखोभयतः स्थितोऽर्द्धनिशाकरांशो मार्जनीयः । तदुक्तं—

दलप्रसिद्ध्यै दलमध्यसन्धौ निधाय सूत्रन्तु दलान्तरालम् ।
दलान्तरालोभयसङ्गमोत्थैः शशाङ्कखण्डैस्तु दलं प्रसिद्ध्येत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—उक्तचेत्रस्य दिक्सूत्रे संस्थाप्यान्यद्विमृज्य तु ।
प्रसार्य्य कोणसूत्रे द्वे वृत्तदिक्मत्स्यमानतः ॥
निधाय केशराग्रेषु दलसन्धींस्तु लाञ्छयेत् ।
पातयित्वा तु सूत्राणि तत्र पत्राष्टकं लिखेत् ॥ इति ॥११२-११३॥

चतुर्थं वृत्तमाह दलेति । दलाग्राणां यन्मानं बहिः त्यक्त्वा द्वादशांशरूपं तन्मानं चतुर्थं वृत्तं कुर्य्यात् । दलाग्रकरणप्रकारहमाह तदिति । तदन्तराले कृतदलाग्रवृत्तान्तराले तन्मध्यसूत्रस्य पत्रमध्यसूत्रस्योभयतः बाह्यहस्तेन समन्ततो दिक्षु विदिक्ष्वपि दलाग्राणि सुधीरालिखेदिति सम्बन्धः । तत्र प्रकारः । चतुर्थवृत्तान्तराले पत्रमध्यसूत्रस्योभयतः सन्धिसूत्रस्याग्रे सूत्रादिं निधाय मध्यवृत्ततः दलाग्रवृत्तपत्रमध्यसूत्रसम्पातपर्य्यन्तं सूत्रद्वयं दद्यात् । तत्र सूत्रप्रान्त एकः पत्रस्पर्शी द्वितीयो दलाग्रमध्यसूत्रसम्पातस्पर्शी । सूत्रद्वयाग्रभागश्च परस्पराभिमुखो यथा स्यादित्येतदर्थं बाह्यहस्तेनेत्युक्तम् । ततः कर्णिकावृत्तं त्यक्त्वा बाह्यस्थत्रीणि वृत्तानि पद्मपत्रमध्यरेखाश्च सर्व्वं सम्यक् मार्जयेत् यथाऽष्टदलं पद्मं दृष्टिमनोहरं दृश्यते । ११४ ॥

दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत्।
एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तत्त्ववेदिभिः ॥ ११५
पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत्।
अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् गात्राणि परिकल्पयेत् ॥ ११६
पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्त्यभेदतः।
दिक्षु द्वाराणि रचयेद् द्विचतुःकोष्ठकैस्ततः ॥ ११७
पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः।
उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम्।
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम् ॥ ११८

केशरप्रकारमाह दलेति। कर्णिकावृत्तस्पर्शी सन्धिगतपत्रसीमासूत्रान्तराले पत्रमध्यसूत्रस्योभयतः एकैकस्मिन् पत्रे द्वौ द्वौ केशरौ कर्णिकावृत्तलग्नमूलौ केशरवृत्तलग्नाग्रौ अग्रे किञ्चित् स्थूलौ परस्परसम्मुखौ कुर्यात्। उपसंहरति एतदिति। यत्र कुत्रापि पङ्कजं कुर्य्यादिति वक्ष्यति। तत्रायं प्रकारो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

पीठं कुर्य्यादिति यदुक्तं तत्प्रकारमाह पदानीति। पीठार्थं स्थापितपङ्क्तौ एकैकं कोणकोष्ठं तदुभयपार्श्ववर्त्ति कोष्ठद्वयञ्च एवं च त्रीणि कोष्ठानि पादार्थं मार्जयेत्। अवशिष्टैश्चतुर्भिः पदैः पीठगात्राणि कल्पयेत्। वीथ्यर्थं स्थापितपङ्क्तिद्वयस्यैकाकारेण मार्जनं कार्य्यम्।

द्वाराण्याह दिक्ष्विति। द्वारार्थं परितः स्थापितपङ्क्तिद्वयमध्ये चतुर्दिक्षु द्वारचतुष्टयार्थम् आन्तरपङ्क्तिस्थं मध्यसूत्रोभयपार्श्ववर्त्ति कोष्ठद्वयं तथा बाह्यपङ्क्तिस्थं मध्यसूत्रपार्श्ववर्त्ति कोष्ठचतुष्टयं द्वारार्थं मार्जयेत्। एवं चत्वारि द्वाराणि स्युः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

शोभा आह पदैरिति। अन्तः पङ्क्तिस्थानि द्वारपार्श्वद्वयगतानि त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि बाह्यपङ्क्तिस्थं द्वारपार्श्वद्वयगमेकैकं कोष्ठं मार्जयेत्। एवमष्टौ शोभाः स्युः। उपशोभा इति। अन्तः पङ्क्तिस्थम् उभयतः शोभालग्नमेकैकं कोष्ठं त्रीणि त्रीणि बाह्यपङ्क्तिकोष्ठानि मार्जयेत्। एवमष्टावुपशोभाः स्युः। अवशिष्टैरिति। उभयत उपशोभालग्नान्यन्तःपङ्क्तिस्थानि त्रीणि कोष्ठानि बाह्यपङ्क्तिस्थानि च त्रीणि कोष्ठानि मार्जयेत्। एवं चत्वारः कोणाः स्युः ॥ ११८ ॥

रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम्।
पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम्॥ ११९
कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम्।
विल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम्॥ १२०
अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सीमारेखाः सिताः शुभाः।
कर्णिकां पीतवर्णेन केशराण्यरुणेन च॥ १२१
शुक्लवर्णेन पत्राणि तत्सन्धिं श्यामलेन च।
रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका॥ १२२
केशराः पीतरक्ताः स्युररुणानि दलान्यपि।
सन्धयः कृष्ण[शुक्ल]वर्णाः स्युः पीतेनाऽप्यसितेन वा॥ १२३

मण्डलरञ्जनार्थं पञ्चवर्णानाह रञ्जयेदिति। कुसुम्भेति। अन्यत्रारुणान्तरमुक्तम्।

तथा दोषारजः चारसंयुक्तं रक्तमुच्यते। इति।

पुलाकजं तुच्छधान्यजम्। "पुलाकस्तुच्छधान्यं स्यात्" इति त्रिकाण्डे। तत्प्रक्रिया यथा। तुच्छधान्यस्यार्द्धदाहावसरे दुग्धादिना सिक्त्वा ततो वस्त्रगालितं चूर्णं कुर्य्यात्। आदिशब्देनाऽन्यद्धरितपत्रादि। तदुक्तं प्रयोगसारे—

श्यामं श्यामच्छदोद्भूतं रजः प्रोक्तं स्वकर्मसु। इति।

श्यामशब्देनात्र हरिद्वर्णो गृह्यते। महाकपिलपञ्चरात्रे तु अस्यावश्यकतोक्ता—

पीतं क्षितिस्तु विज्ञेया शुक्लमापः प्रकीर्त्तिताः।
तेजो वै रक्तवर्णं स्याच्छ्यामं वायुः प्रकीर्त्तितः॥
आकाशं कृष्णवर्णञ्च पञ्चमन्तु महामुने।
सितेऽधिदेवता रुद्रो रक्ते ब्रह्माऽधिदेवता॥
पीतेऽधिदेवता विष्णुः कृष्णे चैवाऽच्युतः स्मृतः।
श्यामेऽधिदेवता नागः समाख्यातो मयाऽनघ॥
शुक्लं ग्रहाय दोहन्ति रक्तं क्रूरगणोद्भवम्।
कृष्णं सर्व्वासुरीत्साहं नीलं वैनायकीन्तथा॥
पैशाचीं राक्षसीञ्चैव निहन्ति हरितं रजः।
तस्माद्धोमेऽभिषेके च यागे चैव विशेषतः।
वर्त्तयेन्मण्डलं तैस्तु देवसन्तुष्टिकारकम्॥ इति।

रञ्जयेत् पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ।
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु च चतसृषु ॥ १२४
आलिखेत् कल्पलतिका दलपुष्पफलान्विताः ।
वर्णैर्नानाविधैश्चित्रैः सर्व्वदृष्टिमनोहराः ॥ १२५
द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः ।
उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च ॥ १२६
तिस्रो रेखा वहिः कुर्य्यात् सितरक्तासिताः क्रमात् ।
मण्डलं सर्व्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम् ॥ १२७
चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः ।
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥ १२८

तन्त्रान्तरे तु विशेषः—

शक्तस्तु वाञ्छेद् यदि सिद्धिमुग्रां तद्वर्णरत्नैरिह मण्डलानि ।
आभूषयेन्मौक्तिक पुष्परागमाणिक्यनीलैर्हरितैश्च रत्नैः ॥ इति ।

सीमारेखा इति सर्व्वाः । पूर्व्वं श्वेतकमलमुक्त्वा रक्तकमलमाह यद्वेति । विष्णुशाक्तशैवदीचादौ तु व्यवस्थितविकल्पो ज्ञेयः । पीतैर्वेति द्वितीयपक्षेऽपि । पचान्तरं समाप्य प्रकृतमाह पीतैनेति । स्वेच्छया विकल्पोऽयम् । पीठगर्भाणीति कमलचेत्रकोणान् । अत्र गर्भे एषामस्तीति गर्भं कोणस्थानम् । अर्शादित्वादच् । ततो नपुंसकता । तस्येति पीठस्य कल्पलतिकालेखनमुपदेशतो ज्ञेयम् ॥ ११८-१२६ ॥

वहिरिति सर्व्ववाह्यकृतसीमारेखाया वाह्ये इत्यर्थः । वशिष्ठसंहितायान्तु विशेषः ।

पीतं पूर्व्वे सितं देयं पश्चिमेऽप्युत्तरे तथा ।
रक्तन्तु दक्षिणे कृष्णं पाटलं वह्निसंस्थितम् ॥
नैर्ऋत्ये नीलवर्णन्तु वायव्ये धूम्रवर्णकम् ।
ईशे गौरं विनिर्दिष्टमष्टपत्रेष्वयं क्रमः ॥ इति ॥ १२७ ॥

मण्डलान्तरमाह चतुरस्रामिति । अत्र मत्स्योत्पादनप्रकारासम्भवात् दिग्भ्यो द्वादशधेत्युक्तिः । तत्र चतुर्दिक्षु द्वादशधा भूमिं विभज्य तत्र सूत्राणि पातयेदिति । तत्र प्रकारः । पूर्व्ववत् षोड़शकोष्ठानि कृत्वा तेष्वेकं कोष्ठं समांशेन

चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्विंशताऽम्बुजम् ।
कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्यां नैवात्र वीथिकाः ॥ १२८
द्वारशोभे यथापूर्व्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टैः पदैः कुर्य्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित् ।
विदध्यात् पूर्व्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ॥ १३०
चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्यारचयेत् सुधीः ।
पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ॥ १३१
वीथीश्चतस्रः कुर्व्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ।
दिग्गतेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत् ॥ १३२
विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोड़शधा सुधीः ।
मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतारुणासितैः ॥ १३३

त्रिधा विभज्य तच्चिह्नद्वये प्रागग्रं सूत्रद्वयं दद्यात्। एतत्सूत्रद्वयसम्पातोत्पन्न-प्रतिकोष्ठमत्स्यद्वन्द्वेषु द्वे द्वे उदगग्रे सूत्रे एवमुदगग्रामष्टसूत्रीं पातयेत्। ततस्तत्-सूत्रसम्पातोत्पन्न कोष्ठमत्स्यद्वन्द्वेषु प्रागग्रे द्वे द्वे एवं प्रागग्रां षट्सूत्रीं दद्यात्। एवमेकशतचतुश्चत्वारिंशत् कोष्ठानि जायन्ते। कोष्ठैरिति पूर्व्वत्रान्वेति। अम्बुजमुक्तप्रकारेणैव। पङ्क्त्यां पीठं पूर्व्ववदेव। अवशिष्टैरिति। तत्रैकं पद-मन्तःपङ्क्तिस्थं पञ्चकोष्ठानि बाह्यपङ्क्तिस्थानि। एवं षड्भिरित्यर्थः। शेषमिति रञ्जनबाह्यरेखात्रयकरणादि ॥ १२८-१३० ॥

नवनाभमण्डलमाह चतुरस्र इति। तत्र पूर्व्ववत् चतुःषष्टिकोष्ठानि कृत्वा तत्र मध्यचतुष्के पूर्व्ववत् पद्मम्। ततश्चतुर्दिक्षु अष्टाष्टकोष्ठिकाश्चतस्रो वीथीः कुर्य्यात्। एवमष्टदिक्षु चतुःकोष्ठाष्टकमवशिष्यते। तद्भित्वा षोड़शधेति पूर्व्ववदेव मार्जये-दिति। मार्जनप्रकारस्तु षोड़शधेति कोष्ठेषु मध्यचतुष्कस्यैकैकं कोष्ठं परस्परविरुद्धै-कैकदिशि सम्मार्ज्य तत्संलग्नबाह्यवीथ्याः कोणकोष्ठादिकोष्ठत्रयं तद्दिक्स्थमेव मार्जयेत्। एवमुपशोभाकारवच्चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि मार्जितानि स्वस्तिका-काराणि सम्पद्यन्ते। केचित्त्वन्यथा मार्जनमाहुः। मध्यचतुष्कस्य पूर्व्वदिग्गत-कोष्ठद्वयं पूर्व्वदिशि सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्यवीथीस्थं दक्षिणदिक्पर्य्यन्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत्। एवं दक्षिणदिग्गतकोष्ठद्वयं दक्षिणदिशि सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्य-

रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ।
प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत् ।
नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्व्वसिद्धिदम् ॥ १३४
पद्माब्जं मण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकवर्जितम् ।
दीक्षायां देवपूजार्थं मण्डलानां चतुष्टयम् ।
सर्व्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्व्वसमृद्धिदम् ॥ १३५

इति श्रीशारदातिलके तृतीयः पटलः ॥

वीथीस्थं पश्चिमदिक्पर्य्यन्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत् । एवं पश्चिमकोष्ठद्वयं पश्चिमदिशि सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्यवीथीस्थम् उत्तरान्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत् । तत उत्तरस्थं कोष्ठद्वयं उत्तरदिशि सम्मार्ज्य तल्लग्नं बाह्यवीथीस्थं पूर्व्वदिक् पर्य्यन्तं कोष्ठद्वयं मार्जयेत् । पद्मद्वयमपि साम्प्रदायिकमेव । शिवादित ईशानादि वायव्यान्तम् । शेषमिति पद्मरञ्जनादि वीथीषु कल्पलतिकालिखनं रेखात्रयञ्च ॥ १३१-१३४ ॥

स्वस्तिकवर्जितमिति स्वस्तिकचतुष्कं मार्जयेदित्यर्थः । चतुष्टयमिति । एषां विषय उक्तः प्रयोगसारे नवनाभमुक्त्वा—

कलशानां नवानान्तु प्रोक्तमेतत् परं पदम् ।
तथा प्राक् प्रसृते स्थाने पद्मं सङ्कल्प्य पूर्व्ववत् ॥
वीथीस्तद्वच्च संयोज्य चतुष्टयचतुष्टये ।
स्वस्तिकान्यालिखेद्दिक्षु कोणकोष्ठानि मार्जयेत् ॥
पञ्चानां कलशानाञ्च पदं स्यादेतदुत्तमम् ।
चतुरस्रोदितस्थाने तथा पद्मं समालिखेत् ॥
कलशस्यैकदेव[तदेक]स्य प्रोक्तं साधारणं पदम् । इति ॥ १३५ ॥

इति शारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्थादर्शाभिख्यायां राघवभट्टकृतायां तृतीयः पटलः ॥ ॐ ॥

चतुर्थः पटलः ।

अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां हितकाम्यया ।
विना यया न लभ्येत सर्व्वमन्त्रफलं यतः ॥ १

मन्त्री यः साधयेदेकं जपहोमार्चनादिभिः ।
क्रियाभिर्भूरिभिस्तस्य सिद्ध्यन्त्यन्येऽल्पसाधनात् ॥
सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य नाऽसाध्यमिह किञ्चन ।
बहुमन्त्रवतः पुंसः का कथा हरिरेव सः ॥

इत्यादिना महाकपिलपञ्चरात्रनारायणीययोः ।

अन्यत्रापि—पुस्तकाल्लिखितो मन्त्रो येन सुन्दरि जप्यते ।
न तस्य जायते सिद्धिर्हानिरेव पदे पदे ॥ इति ।

तथाऽन्यत्रापि—द्विजानामनुपेतानां स्वकर्म्माध्ययनादिषु ।
यथाऽधिकारो नास्तीह स्याच्चोपनयनादनु ॥
तथाऽत्राऽदीक्षितानाञ्च मन्त्रदेवार्चनादिषु ।
नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्य्यादात्मानं शिवसंस्कृतम् ॥ इति ।

नारायणीये च—यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छलेनाप्यछलेन वा ।
पत्रेक्षितं वा गाथावत् तज्जपेद् यद्यनर्थकृत् ॥ इति ।

तत्रैव—प्रविश्य विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम् ।
श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदीप्सितं मनुम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—गुरुमुख्याः क्रियाः सर्व्वा भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
तस्मात् सेव्यो गुरुर्नित्यं मुक्त्यर्थं सुसमाहितैः ।
गुर्व्वनुज्ञाः क्रियाः सर्व्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—जपो देवार्चनविधिः कार्य्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।
नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

इत्यादिना दीक्षाऽगृहीतमन्त्रफलस्योक्तत्वात् तां विना अविधिप्राप्तेभ्यस्तेभ्यः फलं न सिद्ध्यतीति अवश्यवक्तव्यदीक्षां वक्तुं प्रतिजानीते अथेति । अथ मण्डलकथनानन्तरं मन्त्राणां दीक्षां प्रवक्ष्यामि । हितकाम्यया पूर्व्वप्रक्रान्तशिष्याणामिति शेषः । यद्वा वैदिकजनानामिति शेषः । अयमेव साम्प्रदायिकः पाठः । एतेन

सर्व्वसामान्यरूपा मन्त्रदीक्षोच्यते इत्युक्तम्। तदुक्तमीशानशिवेन—

सा तु मन्त्र-शिव-शक्ति-विष्णुभेदाच्चतुर्विधा ।
सामान्यभूता खलु मान्त्रिकी स्याद् दीक्षा स्मृता मन्त्रगणेषु तद्वत् ।
वर्णेषु चापि द्विज पूर्व्वकेषु स्याच्छैवशाक्तेष्वपि वैष्णवेषु ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि—मन्त्रमार्गानुसारेण साक्षात्कृत्वेष्टदेवताम् ।
गुरुर्योद्बोधयेच्छिष्यं मन्त्रदीक्षेति सोच्यते ॥ इति ।

षड्न्वयमहारत्नेऽपि—

त्रिविधा सा भवेद् दीक्षा प्रथमा त्वाणवी परा ।
शाक्तेयी शाम्भवी चान्या सद्योमुक्तिविधायिनी ॥
मन्त्रार्चनासनस्थान ध्यानोपायादिभिः कृता ।
दीक्षा सा त्वाणवी प्रोक्ता यथाशास्त्रोक्तरूपिणी ॥
सिद्धौ स्वशक्तिमालोक्य तया केवलया शिशोः ।
निरुपायं कृता दीक्षा शाक्तेयी परिकीर्त्तिता ॥
अभिसन्धिं विना चार्य्यशिष्ययोरुभयोरपि ।
देशिकानुग्रहेणैव शिवताव्यक्तिकारिणी ॥
सेयन्तु शाम्भवी दीक्षा शिवावेशनकारिणी ॥ इति ।

अतएव ग्रन्थकृद् भैरवीपटले वक्ष्यति "दीक्षां प्राप्य" इति। तत्र शक्तिदीक्षां प्राप्येत्यर्थः। तथा द्वादशाक्षरे "दीक्षितो विजितेन्द्रियः" इति। तत्र वैष्णवमार्गेण दीक्षित इत्यर्थः। तथा शैवपञ्चाक्षरेऽपि "दीक्षितः शैववर्त्मना" इति। तत्र शक्तिविष्णुशिवदीक्षास्तत्तत्तन्त्रे ज्ञेयाः। मन्त्रिणामिति पाठे मन्त्रिणां हितकाम्यया दीक्षां प्रवक्ष्यामि। उत्तरार्द्धे सर्व्वमन्त्रफलमिति मन्त्रशब्दस्योच्चारितत्वात् अत्र मन्त्राणामिति सम्बध्यते इति वदन्ति। परन्तु मुख्यमन्त्रपदस्यैव सम्बन्धाभावात् यदपि मन्त्रपदं तदपि वृत्तिगर्भितमिति न समञ्जसः पाठः। आचार्य्या अपि—

अथ प्रवक्ष्ये विधिवन्मनूनां दीक्षाविधानं जगतो हिताय। इति ।

वायवीयसंहितायाम्—

शाम्भवी चैव शाक्ती च मान्त्री चैव शिवागमे ।
दीक्षोपदिश्यते त्रेधा शिवेन परमात्मना ॥
गुरोरालोकमात्रेण स्पर्शात् सम्भाषणादपि ।
सद्यः संज्ञा भवेज्जन्तोर्दीक्षा सा शाम्भवी मता ॥

दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयः ।
तस्माद् दीक्षेति संप्रोक्ता देशिकैस्तन्त्ववेदिभिः ॥ २

शाक्ती ज्ञानवती दीक्षा शिष्यदेहं प्रविश्य तु ।
गुरुणा योगमार्गेण क्रियते ज्ञानचक्षुषा ॥
मान्त्री क्रियावती दीक्षा कुण्ड[म्भ]मण्डलपूर्व्विका । इति ।

यतो यस्मात् कारणात् । यया दीक्षया विना । सर्व्वे च ते मन्त्राश्च तेषां यत् फलं तन्न लभ्यते न प्राप्यते । एतेनैतदुक्तम् । यः कश्चन मन्त्रो दीक्षयैव शिष्येण गुरुभ्यो ग्राह्यः । अन्यस्य फलदायकत्वनियमाभावात् । किञ्च शिवादिदीक्षया तत्तन्मन्त्राणामेव फलदायकत्वम् अनया तु सर्व्वमन्त्राणाम् । अयञ्च सर्व्वञ्च तन्मन्त्रफलमिति फलविशेषणत्वेनापि व्याख्येयम् । तेनोपदेशादिमात्रेण सकलं फलं न प्राप्यते । अनया तु सर्व्वमपीत्यर्थः । उपदेशस्यापि तन्त्रान्तरे विहितत्वादिति । मन्त्रशब्दव्युत्पत्तिरुक्ता पिङ्गलामते—

मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धो मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥ इति ।

रुद्रयामले च—मननात् त्राणनाच्चैव मद्रूपस्यावबोधनात् ।
मन्त्र इत्युच्यते सम्यक् मदधिष्ठानतः प्रिये ॥ इति ।

अन्यत्रापि—गुप्तोपदेशतो मन्त्रो मननात् त्राणनादपि । इति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दव्युत्पत्तिमाह ज्ञानमिति । दद्यात्-क्षयमित्यनयोराद्यवर्णमादायेयं निरुक्तिः । "अप्यक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयात्" इति यास्कोक्तेः । तदुक्तं—

ददाति यस्मादिह दिव्यभावं मायामले कर्म्म च संक्षिणोति ।
फलं चतुर्वर्गभवञ्च यस्मात्तस्मात्तु दीक्षेत्यभिधानमस्याः ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि—दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयते पापसञ्चयः ।
तेन दीक्षेति सा ज्ञेया पाशच्छेदात्मिका क्रिया ॥ इति ।

अत्र दीक्षायामिव तन्त्रेण नित्यपूजाया अपि वक्ष्यमाणत्वात् देशिकैरित्यनेन सूचितम् । स्नानात् पूर्व्वं नित्यकृत्यं किञ्चिदुच्यते । ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय स्मृत्युक्तविधानेन शौचादिकं देहशुद्धिञ्च विधाय रात्रिवासः परित्यज्य वासोऽन्तरं परिधाय मन्त्रस्नानं कृत्वा देवगृहमागत्य सम्मार्जनोपलेपनादिकं कृत्वा देवस्य निर्माल्यमपसार्य्य पूर्व्वदिनावशिष्टपत्रादिनाऽभ्यर्च्य नमस्कुर्य्यात् । अन्यथा दोषदर्शनात् ।

यदाहुः—तृषाक्रान्तः पशुर्बद्धः कन्यका च रजस्वला ।
देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

स्मृत्युक्तेन विधानेन सम्यक् शौचं विधाय च ।
प्रक्षाल्य पादावाचम्य कृत्वा न्यासं यतात्मवान् ॥
प्रविश्य देवतास्थानं निर्माल्यमपकृष्य च ।
दद्यात् पुष्पाञ्जलिं विद्वानर्घ्यपाद्ये तथैव च ॥
मुखप्रक्षालनं दद्याद् दद्याद्वै दन्तधावनम् ।
दद्यादाचमनीयञ्च दद्याद्वासोऽमलं शुभम् ॥ इति ।

ततो यथोक्तासने उपविश्य गुरुन् मूर्द्धनि ध्यायेत् ।

प्रातःशिरसि शुक्लेऽब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्व्वकम् ॥
अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाऽहं न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥

इति गुरुदेवतात्मनामैक्यं भावयित्वा प्रार्थयेत्—

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव श्रीनाथ विष्णो भवदाज्ञयैव ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्म्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ इति ।

अत्र श्रीनाथ विष्णो इति शिवादावूहः कार्य्यः । चण्डीश शम्भो इत्यादि ततो देवतागुणनामादि कीर्त्तयन् स्नानार्थं नद्यादौ गच्छेत् । स्नात्वेति स्नानादिको-पदेशोऽनुक्रमकथनाय ।

यतश्च—अशुचिवस्त्रमस्नातमनलङ्कारं पुरुषं देवता नाऽधितिष्ठन्ति । इति ।

अनेन मज्जनस्नानाशक्तः स्नानान्तरमपि कुर्य्यादित्युक्तं भवति । यदाहुः—

भूत्वा वा गोरजोभिर्भवति विपदि तत् केवलैर्वाऽपि मन्त्रैः । इति ।

अथच विधिवत् स्नात्वा पूर्व्वाह्णिकीः क्रियाः कृत्वा इति मन्त्रस्नानं मन्त्रसन्ध्यां मन्त्रतर्पणञ्च कर्त्तव्यमिति सूचितम् ।

अथ स्नानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापहरं शुभम् ।
यत् कृत्वा साधकः सम्यक् सर्व्वकर्म्मार्हको भवेत् ॥

इत्यादिना महाकपिलपञ्चरात्रे ।

चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः ।
क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधमय्यपि ॥ ३

वशिष्ठसंहितायामपि—स्नात्वादौ वैदिकं स्नानं ततस्तान्त्रिकमाचरेत् ।
इत्यादिना च मन्त्रस्नानादिविधिरुक्तः । तत्र मन्त्रस्नानं द्विविधम् आन्तरं बाह्यञ्च ।
तत्र वैष्णवस्नानमान्तरमुक्तं वशिष्ठसंहितायाम्—

अनन्तादित्यसङ्काशं वासुदेवं चतुर्भुजम् ।
शङ्खचक्रगदापद्ममुकुटं वनमालिनम् ॥
तत्पादोदकजां धारां निपतन्तीं स्वमूर्द्धनि ।
चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ॥
तया संक्षालयेत् सर्व्वमन्तर्देह[मितदेह]गतं मलम् ।
तत्क्षणाद्विरजा मन्त्री जायते स्फटिकोपमः ॥
इदं स्नानं वरं मन्त्रात् सहस्रम[स्नाद्]धिकं स्मृतम् ।   इति ।

शाक्तमाभ्यन्तरं स्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते—

स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
आन्तरं स्नानमत्यन्तरहस्यमपि सादरात् ॥
कथयामि भवध्वस्त्यै चतुर्वर्गाप्तयेऽपि च ।
संवित्त्रयमनुस्मृत्य चरणत्रयमध्यतः ॥
स्रवन्तं सच्चिदानन्दप्रवाहं भावगोचरम् ।
विमुक्तिसाधनं पुंसां स्मरणादेव योगिनाम् ॥
तेनाप्लावितमात्मानं भावयेद्भवशान्तये ।
एवमाभ्यन्तरं स्नानम् ।   इति ।

शैवागमे आभ्यन्तरं स्नानमुक्तं—

मनसा मूलमन्त्रेण प्राणायामपुरःसरम् ।
कुर्व्वीत मानसं स्नानं सर्व्वत्र विहितञ्च तत् ॥   इति ।

बाह्यप्रकारस्तूच्यते । स्वशाखोक्तविधिना स्नात्वा प्राणायामपुरःसरमङ्गे षडङ्गानि विन्यस्य—

ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे ।
तेन सत्येन मे देव तीर्थं देहि दिवाकर ॥
गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायवहाः ॥ ४

आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थमिह सुन्दरि ।
एहि गङ्गे नमस्तुभ्यं सर्व्वतीर्थसमन्विते ॥

इति मन्त्रैरङ्कुशमुद्रयाऽऽदित्यमण्डलात्तीर्थमाकृष्य आवाह्य वमिति अम्भसि नियोज्य सोमसूर्य्याग्निमण्डलानि तत्र सञ्चिन्त्य वं इत्यमृतबीजेन द्वादशधाऽभिमन्त्र्य कवचेनावगुण्ठ्य अस्त्रेण संरक्ष्य मूलमन्त्रेणैकादशवारमभिमन्त्र्य

ॐ आधारः सर्व्वरूप[भूत]स्य विष्णोरतुलतेजसः ।
तद्रूपाश्च ततो जाता आपस्ताः प्रणमाम्यहम् ॥

इत्युपस्थाय निमज्जेत् ।

अनेनोपस्थाय तीर्थं निमज्जेच्चिन्तयन् हरिम् ।

इति मन्त्रतन्त्रप्रकाशोक्तेः । तत्र मूलमन्त्रं देवताकृतिञ्च सञ्चिन्त्य उन्मज्य मूलमन्त्रेण सप्तकृत्वो द्वादशकृत्वो वा शङ्खमुद्रया कलशमुद्रया वा आत्मानमभिषिच्य—

सिसृक्षोर्निखिलं विश्वं मुहुः शुक्रं प्रजायते ।
मातरः सर्व्वभूतानामापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥
तार-वारुणबीजेन पुटितन्त्वेनमुच्चरेत् ।
अलक्ष्मीं मलरूपां याः सर्व्वभूतेषु संस्थिताम् ।
क्षालयन्ति निजस्पर्शादापो नित्यं पुनन्तु माम् ॥

इति मन्त्राभ्याञ्चाभिषिच्य—

यन्मे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।
ललाटे कर्णयोरच्णोरापस्तद् घ्नन्तु वो नमः ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यमरिपक्षक्षयं सुखम् ।
सन्तोषः क्षान्तिरास्तिक्यं विद्या भवतु वो नमः ॥

इत्यभिषिञ्चेत् । इति बाह्यं मन्त्रस्नानम् ।

अभिषिञ्चेदथात्मानं वारुणैर्मूलविद्यया ।

इति मन्त्रतन्त्रप्रकाशे उक्तेः । तदुक्तम्—

विहितावश्यकः शौचमाचामं दन्तधावनम् ।
मुखप्रक्षालनादीनि कृत्वा स्नानं समाचरेत् ॥
हृन्मुद्रा[मन्त्रा]ङ्कुशमुद्राभ्यां तीर्थमाकृष्य मण्डलात् ।
आवाह्याऽम्भसि संयोज्य सोमसूर्य्याग्निमण्डलम् ॥

सञ्चिन्त्य मन्त्री तन्मध्ये निमज्जेत् सुसमाहितः।
मूलमन्त्रं समावर्त्त्य मनसोन्निख्य चाकृतिम्॥
उत्थायाऽऽचम्य तत्पश्चात् षडङ्गन्याससंयुतः।
आत्मानं मूलमन्त्रेण मुद्रया कलशाख्यया॥
सप्तकृत्वोऽभिषिच्याऽथ मनुना मन्त्रितैर्जलैः। इति।

वशिष्ठसंहितायामपि—

विन्यस्याङ्गे षडङ्गानि प्राणायामपुरःसरम्।
श्रीसूर्यमण्डलात्तीर्थमाकृष्याऽङ्कुशमुद्रया॥
वमित्यनेन चाप्लाव्य कवचेनावगुण्ठयेत्।
संरक्ष्यास्त्रेण मूलेन मन्त्रयेद्रुद्र[द्रस]संख्यया॥
निमज्य तस्मिन् श्रीदेवं ध्यायेच्छक्त्या जपन्मनुम्।
उन्मज्य कुम्भमुद्राञ्च बद्ध्वा स्नायाद् द्विषट् ततः॥
शालग्रामशिलातोयं तुलसीगन्धमिश्रितम्।
कृत्वा शङ्खे भ्रामयंस्त्रिः प्रक्षिपेन्निजमूर्द्धनि॥
शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके।
प्रक्षेपणं प्रकुर्व्वीत ब्रह्महा स निगद्यते॥
विष्णुपादोदकात् पूर्व्वं विप्रपादोदकं पिबेत्।
विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे।
ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे॥
ततः संक्षेपतो देवान् मनुष्यांस्तर्पयेत् पितॄन्।
पीड़यित्वाम्बरं चोरू प्रक्षाल्याचम्य यत्नतः॥
धारयेद्वाससी शुद्धे परिधानोत्तरीयके।
अच्छिन्ने सुदृशी शुक्ले आचमेत् पीठसंस्थितः॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कृत्वा सन्ध्यां समाचरेत्॥ इति।

अङ्कुश-कुम्भ-शङ्खमुद्रालक्षणानि यथा—

दक्षमुष्टिगृहीतस्य वाममुष्टेस्तु मध्यमाम्।
प्रसार्य्य तर्ज्जन्याकुञ्चेत् सेयमङ्कुशमुद्रिका॥
दक्षाङ्गुष्ठे पराङ्गुष्ठं क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु।
सावकाशात्मकंमुष्टिं कुर्य्यात् कुम्भस्य मुद्रिका॥

वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ।
कृत्वोत्तानं तथा मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ॥
वामाङ्गुल्यस्तथा शिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः ।
दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा मुद्रा शङ्खस्य चोदिता ॥

तत्र वैष्णवतिलके विशेषः—

ललाटे तु गदा कार्य्या मूर्ध्नि चापं शरन्तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये ॥
शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ॥ इति ।

शैवैस्तूर्द्ध्वपुण्ड्रधारणानन्तरमेव भस्मना त्रिपुण्ड्रधारणमपि कार्य्यम् । यतो द्विजाना-मूर्द्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

ऊर्द्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥
अशुचिश्चाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
मत्प्रियार्थं शुभार्थं वा रक्षार्थं चतुरानन ।
मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्द्ध्वपुण्ड्रमतन्द्रितः ॥ इति ।

तत्र त्रिपुण्ड्रधारणविधानं यथा—

भस्माग्निहोत्रसम्भूतमानयेच्छोधितं बुधः ।
यद्वा धरामसंस्पृष्टं सद्येनानीय गोमयम् ॥
वामेन पात्रे संशोष्य[योज्य] अघोरेण विनिर्द्दहेत् ।
ततपुरुषेण समुद्धृत्येशानेन विशोधयेत् ॥
इत्थन्तु संस्कृतं भस्म अग्निरित्यादिमन्त्रतः ।
विमृज्याङ्गानि संस्पृश्य पुनरादाय मन्त्रतः ॥
तद्रुद्रायि[स्मादब्रह्मे]ति यजुषा मन्त्रयेद् रुद्रसंख्यया ।
प्रणवाद्यैश्चतुर्थीहृदन्तैर्नामभिरंशकैः ॥
पञ्चवर्णाक्षराद्यैश्च भालांसोदरहृत्सु च ।
त्रिपुण्ड्रधारणं कुर्य्यान्मूर्ध्नि पञ्चाक्षरेण च ॥
त्रिपुण्ड्रं धारयन्मन्त्री साक्षाच्छिव इवापरः ॥ इति ।

मन्त्रस्तु । "अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति

भस्म सर्व्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि तस्माद्व्रतमेतत् पाशुपतं यद्भस्मनाङ्गानि संस्पृशेत्। तस्मात् ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय"। यजुषा पञ्चाक्षरेणेत्यर्थः।

प्रकारान्तरेण वा—

ललाटे ब्रह्मा[ह्म] विज्ञेयो[यं] हृदये हव्यवाहनः।
नाभौ स्कन्दो गले पूषा रुद्रो दक्षिणबाहुके॥
आदित्यो बाहुमध्ये च शशी च मणिबन्धके।
वामदेवो वामबाहौ बाहुमध्ये प्रभञ्जनः॥
मणिबन्धे च वसवः पृष्ठदेशे हरः स्मृतः।
शम्भुः ककुदि संप्रोक्तः परमात्मा शिरः स्मृतः॥ इति।

वायवीयसंहितायाममन्त्रकमेव त्रिपुण्ड्रधारणमुक्तम्।

पुनर्न्यस्तकरो मन्त्री त्रिपुण्ड्रं भस्मना लिखेत्। इति।

भस्मग्रहणमपि तत्रैवोक्तम्।

शिवाग्नेर्भस्म संग्राह्यमग्निहोत्रोद्भवन्तु वा।
वैवाह्याग्न्युद्भवं वापि पक्वं शुचि सुगन्धि च॥
कपिलायाः शकृच्छस्तं गृहीतं गगने पतत्।
न क्लिन्नं नाति कठिनं न दुर्गन्धि न चोषितम्॥
उपर्य्यधः परित्यज्य गृह्णीयात् पतितं यदि।
पिण्डीकृत्य शिवाग्नौ तु तत् क्षिपेन्मूलमन्त्रतः॥
अपक्वमतिपक्वञ्च सन्त्यज्य भसितं सितम्।
आदाय वाससाऽऽलोड्य भस्माधारे विनिक्षिपेत्॥
भस्मसंग्रहणं कुर्य्याद् देवेऽनुद्वासिते सति।
उद्वासने कृते यस्माच्चण्डभस्म प्रजायते॥ इति।

ततः स्वशाखोक्तसन्ध्यां कृत्वा मन्त्रसन्ध्यां कुर्य्यात्। तद्यथा। प्राणायामत्रयं कृत्वा तीर्थजलं दक्षहस्ते गृहीत्वा मूलमन्त्रेण त्रिः संजप्य तेन मूलेन त्रिराचम्य पुनस्तीर्थजलं दक्षहस्तेन सव्यहस्ते निधाय मूलेन त्रिधाऽभिमन्त्र्य तद्गलितोदकबिन्दुभिः सप्तधा मूलेनात्मानं सम्मार्ज्य अवशिष्टं जलं दक्षहस्ते गृहीत्वा नासिकासमीपं नीत्वा इड़या देहान्तरात्कृष्य क्षालितैः पापसञ्चयैः कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाड्या विरेचितं ध्यात्वा पुरःकल्पितवज्रशिलायामस्त्रमन्त्रेण प्रक्षिपेत्। इदमघमर्षणम्। पुनरञ्जलिना जलमादाय सूर्य्यमण्डलस्थाय देवायाऽर्घ्यं कल्पयामीति तत्तद्गायत्र्या मूलेन वा

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पौर्व्वाह्णिकीः क्रियाः ।
यायादलङ्कृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥ ५

त्रिरर्घ्यं दत्त्वा सूर्य्यमण्डलस्थं देवं ध्यायन् मूलमन्त्रेणोपस्थाय तत्तन्मन्त्रगायत्रीं मूलमन्त्रं वाऽष्टाविंशतिवारं जपेत् । ततो मूलमन्त्रमुच्चार्य्य देवं तर्पयामीति अष्टाविंशतिवारं तर्पयित्वा सूर्य्यमण्डले देवतां सञ्चिन्त्य सूर्य्यायार्घ्यं दत्त्वा संहारमुद्रया तीर्थं विसृज्य सूर्य्यादिकं नमस्कृत्य देवतास्तुतिं पठन् यागमण्डपं गच्छेदिति । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

कृत्वा सन्ध्यां जपन् स्तोत्रं यायाद्वै यागमन्दिरम् । इति ।

तथा—उक्तेनैव विधानेन कृत्वा स्नानन्तु तान्त्रिकम् ।
वैदिकीं तान्त्रिकीं सन्ध्यां कृत्वा तर्पणमेव च ॥
जपन् स्तोत्राणि नामानि यायाद्देवनिकेतनम् । इति ।

मौनीत्यनेनान्यजनसम्भाषानिषेधः । संहारमुद्रालक्षणं यथा—

अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्त्वाऽङ्गुलीरङ्गुलिभिः संयोज्य परिवर्त्तयेत् ॥
प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते । इति ।

तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

उपविश्य शुचौ देशे प्राणायामत्रयं क्रमात् ।
परतत्त्वेन कृत्वा वै देहे कुर्व्वीत मार्जनम् ॥
नासामाश्लिष्य तोयेन ततस्तेनाऽघमर्षणम् ।
समस्तेन समुद्दिष्टं अर्घ्यं पापहरं शुभम् ॥
उपस्थानं ततः कुर्य्यात् पश्चात्तत्त्वेन मन्त्रवित् ।
स्मृत्वा ज्योतिर्मयं विष्णुं मण्डलस्थं महात्मकम् ॥
जपं पश्चात् प्रकुर्व्वीत मूलमन्त्रेण साधकः ।
गायत्र्या वाऽथ वैष्णव्या प्रणवाद्यन्तकद्वयम् ॥
उपविश्य शुचौ देशे ततस्तर्पणमाचरेत् ।
विष्ण्वाद्या देवतास्तत्र पितृंश्च मनुजानथ ॥
तर्पयेत्तान् प्रयत्नेन ततस्तीर्थं क्षमापयेत् ।
मूलमन्त्रं जपन् गच्छेद् यावत् प्राप्नोति वै गृहम् ॥
प्राप्य हस्तौ च पादौ च प्रक्षाल्याचम्य यत्नतः ।
यागमण्डपमासाद्य विशेत् कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

पुनराचम्य विन्यस्य षड़ङ्गमपि पूर्व्ववत् ।
वामहस्ते जलं गृह्य गलितोदकबिन्दुभिः ॥
सप्तधा प्रोक्षणं कृत्वा मूर्द्धि मन्त्रं समुच्चरन् ।
अवशिष्टोदकं दक्षहस्ते संगृह्य बुद्धिमान् ॥
इड़याऽऽकृष्य देहान्तः क्षालितैः पापसञ्चयैः ।
कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षनाड्या विरेचितम् ॥
दक्षहस्तेऽथ तन्मन्त्री पापरूपं विचिन्त्य च ।
पुरतो वज्रपाषाणे प्रक्षिपेदस्त्रमन्त्रतः ॥
दिनेशायोत्क्षिपेत् तिष्ठन् वारिणा चाऽञ्जलित्रयम् ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या गायत्रीं प्रजपेत् सुधीः ॥
रविमण्डलगं देवं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
संहारमुद्रया तीर्थमुद्वास्याचम्य वाग्यतः ॥
एवं सन्ध्यां समाप्याथ न्यासकर्म्म समारभेत् ॥ इति ।

शैवागमे तु—ततः शिवात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा तीर्थं शिवात्मकम् ।
मार्जनं संहितामन्त्रैस्तत्तोयेन समाचरेत् ॥
वामपाणिपतत्तोययोजनं सव्यपाणिना ।
उत्तमाङ्गे क्रमान्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥
नीत्वा तदुपनासाग्रं दक्षपाणिपुटे स्थितम् ।
बोधरूपं सितं तोयं वामयाकृष्य कुम्भयेत् ॥
तत्पापं कज्जलाभासं पिङ्गया रेच्य वर्त्मना[विष्टिना] ।
क्षिपेद् वज्रशिलायां यत्तद्भवेदघमर्षणम् ॥
स्वाहान्तशिवमन्त्रेण कुशपुष्पाक्षतान्वितम् ।
शिवायाऽर्घ्याञ्जलिं दत्त्वा गायत्रीं शक्तितो जपेत् ॥
समाचम्य विधानेन त्र्यञ्जलेनाऽर्घ्यमुद्धरेत् ।
रक्तपुष्पादितोयेन मूलमन्त्रेण भानवे ॥ इति ।

वायवीयसंहितायामपि—

आचरेद् ब्रह्मयज्ञान्तं कृत्वा देवादितर्पणम् ।
मण्डलस्थं महादेवं ध्यात्वाऽभ्यर्च्य यथाविधि ।
दद्यादर्घ्यं ततस्तस्मै शिवायादित्यरूपिणे ॥ इति ।

आचम्य विधिना तत्र सामान्यार्घ्यं विधायच ॥
द्वारमस्त्राम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत् । ६

शिवसंहितायान्तु—

व्योमव्यापीति यो मन्त्रः पञ्चब्रह्माणि यानि च ।
ये मन्त्राः शिवगायत्र्या रुद्रश्चेति यथाक्रमम् ॥
सर्व्वपापापहा प्रोक्ता विद्येयं शिवसंहिता । इति ।
आमीमूमाद्यतो व्योमव्यापिने च प्रकीर्त्तयेत् ।
प्रणवाद्यन्तरुद्धोऽयं व्योमव्यापी प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

अयं सामान्यविधिः । मन्त्रविशेषे आचमनादौ मन्त्रविशेषास्तत्तत्कल्पोक्ता अनुसन्धेयाः । इयञ्च सन्ध्या त्रिकालं कार्य्या । यदगस्त्यसंहितायाम्—

रामात्मानं गुरुं ध्यात्वा रामसन्ध्यामथाचरेत् । सायं प्रातश्च मध्याह्ने । इति ।

शैवागमेऽपि—प्रातर्मध्याह्नसायाह्ने सन्ध्यां कुर्य्याच्च मन्त्रवित् । इति ॥ २-५ ॥

आचम्येति । तत्र यागमण्डपबाह्यदेशे । महाकपिलपञ्चरात्रे तथोक्तेः । विधिनेति स्मृत्युक्तविधिना वैष्णवादिविधिना च । यदाहुः—

प्राङ्मुखो वोदङ्मुखः सूपवीती बद्ध्वा चूड़ां जानुमध्यस्थबाहुः ।
तोयं वेच्चन् सूपविष्टोऽथ मौनी स्यादप्रह्वस्त्वेकधीराचमिष्यन् ॥
अदुष्टरसगन्धाद्यैरकीटाफेणबुद्बुदैः ।
अनुष्णैरम्बुभिः शुद्धैराचामेदपि वीचितैः ॥
हृत्कण्ठास्यगताः पुनन्ति विबु[वि]धानापो द्विजातीन् क्रमात्
त्रिः पीता वृषल-स्त्रियावपि सकृत् कुण्डानुलोमादिकान् ।
आचम्य त्रिरपस्त्रिवेदपुरुषाः प्रीणन्ति निर्म्मार्ष्टि यत्
द्विः साथर्व्व षडङ्गयज्ञपुरुषाः प्रीताः स्युरङ्गुष्ठतः ॥
प्रीणात्यर्कमनामिकानयनयोः स्पर्शात् तथाऽङ्गुष्ठयुक्
साङ्गुष्ठा त्वथ तर्जनी सममिता घ्राणद्वये मारुतम् ।
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठिका श्रवणयोराशाश्च नाभेर्वसून्
आत्मानन्तु हृदंसयोर्गिरमृषीन् मूर्द्ध्नः समस्ताङ्गुलैः ॥ इति ।

यद्वा वैष्णवाचमनं यथा—

केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्येत् द्वाभ्यां मृज्यान्मुखन्तथा ॥

ऊर्द्ध्वोडुम्बरके विघ्नं महालक्ष्मीं सरस्वतीम्।
ततो दक्षिणशाखायां विघ्नं क्षेत्रेशमन्यतः॥ ७

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः।
संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरः कं भुजौ स्पृशेत्।
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्॥
केशवाद्याः पुरा प्रोक्ता वक्ष्ये सङ्कर्षणादिकान्।
सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः॥
पुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाश्च तथाऽच्युतः।
जनार्द्दनोपेन्द्रहरिविष्णवो द्वादशैव ते॥ इति।

शाक्तमाचमनं पिङ्गलामते—

आचम्य चात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैः स्वधान्तिमैः।
मन्त्रैस्त्रेधा ततो वक्त्रं नासाक्षिश्रोत्रनाभिहृत्॥
मस्तकांसान् स्पृशेदुक्तं हृदा श्रोत्राभिवन्दनम्।
आत्मविद्याशिवास्तत्त्वाः प्रणवो वाग्भवं मतम्॥ इति।

शैवागमे तु—संवीक्ष्य त्रिः पिबेदम्बु ब्रह्मतीर्थेन शम्बरैः।
स्वधान्तैरात्मतत्त्वाद्यैरात्मविद्याशिवात्मकम्।
क्रमात् तत्त्वत्रयं विद्यात् क्रां क्रीं क्रूं शम्बराः क्रमात्॥ इति।

सामान्यार्घ्यं विधाय चेति बहिरेव। सामान्यार्घ उक्तो मन्त्रमुक्तावल्याम्—

पात्रमस्त्रेण संशोध्य हृन्मन्त्रेणाभिपूरयेत्।
तीर्थमावाह्य गन्धादीन् निःक्षिपेत् प्रणवेन तु।
धेनुमुद्रां दर्शयेच्च सामान्यार्घ उदाहृतः॥ इति।

अत्र प्रणवशब्देन यथायथं पञ्चप्रणवानामपि ग्रहणं ज्ञेयम्। तत्र प्रकारः। साधारं पात्रं द्वाराभिमुखं संस्थाप्य ॐ क्षः द्वारार्घ्यं साधयामीति कृत्वा। पात्रमस्त्रेणेति श्लोकोक्तक्रमोऽनुसन्धेयः। द्वारमिति। अस्त्रमन्त्रमुच्चार्य्य सामान्यार्घ्यजलेन द्वारं प्रोक्षयेत्। सामान्यास्त्रा[र्घ्या]द्यग्रे वक्ष्यति। अत्र सर्व्वत्राग्रेऽपि अस्त्रादिप्रस्तुत-देयमन्त्रास्त्रान्ते अस्त्राय फट् इति सामान्यास्त्रं योजयेत्। एवं सर्व्वाङ्गमन्त्रेषु। केचनास्त्रादिषु फट्काराद्याः केवलजातीरेवाहुः॥ ६॥

द्वारपूजामेवाह ऊर्द्ध्वेति। द्वारशाखोपरितनतिर्य्यक्काष्ठमूर्द्ध्वोडुम्बरकं देहल्या-

तयोः पार्श्वगते गङ्गायमुने पुष्पवारिभिः ।
देहल्यामर्चयेदस्त्रं प्रतिद्वारमिति क्रमात् ॥ ८

मुडुम्बरशाखाभिधेया प्रवर्त्तते। साऽप्यूर्द्ध्वस्थदेहली चेति साम्यात्तत्र लक्षणयो-डुम्बरशब्दप्रयोगः। तत्र मध्ये महालक्ष्मीमिति द्वारश्रियम्। पुष्पवारिभिः अर्घ्यजलपुष्पैः प्रपूजयेदिति सम्बन्धः। तदुक्तं—"ऊर्द्ध्वं द्वारश्रियं चेष्ट्वा" इति। अन्यत्रापि—द्वारोपरि नमो द्वारश्रियै तद्दक्षवामयोः। विघ्नं सरस्वतीञ्च। इति। तत ऊर्द्ध्वस्थकोणद्वये दक्षिणादि विघ्नं सरस्वतीं च पूजयेत्। दक्षिणशाखायामिति दक्षिणशाखाधः। अत्र केचन दुर्गापूजामाहुः। अन्यत इति वामशाखाधः। क्षेत्रेशमिति सम्बन्धः। तदुक्तं—

कोणेषु विघ्नं दुर्गाञ्च वाणीं क्षेत्रेशमर्चयेत्। इति।

तयोरिति विघ्नक्षेत्रेशयोः। पार्श्वगते गङ्गायमुने इत्यनेन पूर्व्ववत् द्वारादिपूजा सूचिता। सैव क्रमादित्यनेनाग्रे उक्ता। वारि सामान्यार्घ्यजलम्। तारसबिन्दुस्वनामाद्यक्षरा-दिङेऽन्त-स्वनामनमोऽन्विता एतेषां मन्त्राः। ॐ द्वां द्वारश्रियै नमः इत्यादिप्रयोगः। तदुक्तं डामरे—ॐकारबिन्दुमध्यस्थं नामधेयाद्यमक्षरम्।

देवतानां स्वबीजं तत् पूजायामृद्धिसिद्धिदम् ॥ इति।

ग्रन्थकृदपि वक्ष्यति "स्वनामाद्यक्षरादिकाः" इति। एतच्च यत्र बीजं नोक्तं तद्विषयं ज्ञेयम्। देहल्यामिति ॐ ह्रः अस्त्राय फट् नमः इत्यस्त्रपूजा। पुष्प-वारिभिरित्येव। तदुक्तं—

हकाररेफौ च विसर्गवन्तावस्त्राय फट्कारवचस्तदन्ते।
उक्तान्तरे सर्षपमक्षतान् वा पुष्पाणि मुञ्चेदथ चात्र विद्वान् ॥ इति।

अन्ये तु वास्तुपुरुषपूजामत्रेच्छन्ति। तदुक्तं—

पूज्यो वास्तुपुमांस्तत्र तत्र द्वाः पीठमध्यतः। इति।

एषां ध्यानं तत्तत्प्रकरणे ज्ञेयम्। अतएवात्र महालक्ष्मीपदप्रयोगः। प्रतिद्वार-मित्यनेनैतदुक्तम्भवति। यदाहुः—

द्वारस्य शोभनस्याथ शाखयोर्दक्षवामयोः।
धात्रे विधात्रे गङ्गायै यमुनायै च पूर्व्वतः ॥
ॐ भद्राय सुभद्राय गोदां कृष्णाञ्च दक्षिणे।
चण्डाय च प्रचण्डाय रेवां तापीञ्च पश्चिमे ॥
ॐ शङ्खपद्मनिधये वाणीं वेणीं तथोत्तरे ॥ इति।

अनन्तरं देशिकेन्द्रो दिव्यदृष्ट्यवलोकनात् ।
दिव्यानुत्सारयेद् विघ्नानस्त्राद्भिश्चान्तरीक्षगान् ॥ ६

सोमशम्भुरपि—स्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैः स्रवन्तीनां द्वयं द्वयम् । इति ।

अन्यत्र तु—भद्रं सुभद्रं गङ्गाञ्च यमुनां द्वारशाखयोः ।
चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तञ्च प्राग्द्वारे सम्प्रपूजयेत् ॥
बलप्रबलचिच्छक्तिमायाशक्तिस्तथैव च ।
चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तञ्च दक्षिणद्वारि पूजयेत् ॥
चण्डं प्रचण्डं गौरीञ्च श्रियञ्च द्वारशाखयोः ।
चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तञ्च पश्चिमे सम्प्रपूजयेत् ॥
जयञ्च विजयञ्चैव शङ्खपद्मनिधी तथा ।
चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तञ्च उत्तरे सम्प्रपूजयेत् ॥ इति ।

केचन वक्ष्यमाणद्वारपालपूजामपि नित्यमाहुः । एतत्सर्व्वं नित्यपूजायामपि समानं ज्ञेयम् । यदाहुः—

विधेयमेतत् सर्व्वत्र स्थापितेषु विशेषतः । इति ।

दीक्षायान्तु विशेषस्तन्त्रान्तरोक्तः ।

वैष्णवादिप्रभेदेन द्वारपालान् समर्चयेत् ।
प्रतिद्वारं पार्श्वयोस्तु द्वौ द्वावष्टाविति क्रमात् ॥
नन्दः सुनन्दश्चण्डाख्यः प्रचण्डो बलनामकः ।
प्रबलो भद्रनामा च सुभद्रो वैष्णवा मताः ॥
अथ नन्दिमहाकालौ गणेशवृषभौ पुनः ।
ततो भृङ्गिरिटिः स्कन्दः पार्व्वतीशश्च सप्तमः ॥
चण्डेश्वरोऽष्टमः शैवा द्वारपालाः क्रमादमी ।
वक्रतुण्डैकदंष्ट्रौ च महोदरगजाननौ ॥
लम्बोदराख्यविकटौ विघ्नराजश्च सप्तमः ।
धूम्रराजोऽष्टमो ज्ञेयो गाणपत्या इति क्रमात् ॥
ब्राह्म्याद्या मातरः प्रोक्ताः शाक्तेया द्वारपालकाः ॥ इति ।

अन्ये तु गोपालरामचन्द्रद्वारपालानन्यानाहुः—

चण्डप्रचण्डौ प्राग् धातृविधातारौ च दक्षिणे ।
जयश्च विजयः पश्चाद् बलः प्रबल उत्तरे ॥ इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथश्चानन्तरमित्यनेन सूचितः । देशिकेन्द्र इत्यनेन सदाशिवमात्मानं

पार्ष्णिघातैस्त्रिभिर्भौमानिति विघ्नान्निवारयेत् ॥ १०
किञ्चित् स्पृशन् वामशाखां देहलीं लङ्घयेद् गुरुः ।
अङ्गं सङ्कोचयन्नन्तः प्रविशेद्दक्षिणाङ्घ्रिणा ॥ ११
नैर्ऋत्यां दिशि वास्त्वीशान् ब्रह्माणञ्च समर्चयेत् ।
पञ्चगव्यार्घ्यतोयाभ्यां प्रोक्षयेद् यागमण्डपम् ॥ १२

विचिन्त्येत्युक्तम् । सदाशिवरूपस्वदृष्ट्यवलोकनमेव दिव्यदृष्ट्यवलोकनम् । अद्भि-रिति सामान्यार्घ्यजलैः ॥ ८ ॥

पार्ष्णिघातैरिति । तत्रायं मन्त्रः—

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥
अपक्रमन्तु भूतानि पिशाचाः सर्व्वतो दिशम् ।
सर्व्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे ॥ इति ।

वशिष्ठसंहितायामपसर्पन्त्वित्यादि पठित्वोक्तम् ।

पार्ष्णिघातत्रयं कृत्वा मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
भूतसङ्घान् समुत्सार्य्य संविशेदासने बुधः ॥ इति ।

सोमशम्भौ तु—दत्त पार्ष्णेस्त्रिभिर्घातैर्भूमिष्ठांस्त्रिविधानपि । इति ।

इत्येवं प्रकारेण विघ्नान् त्रिविधानपीति ॥ १० ॥

अङ्गमिति वामाङ्गम् । सङ्कोचयन्निति निःसरद्विघ्नावकाशदानाय ।

तदुक्तं—उत्सारितानां विघ्नानां ददद्वर्त्म तु वामतः । इति ।

अन्यत्रापि—निर्गच्छतां विघ्नकृतामथैषां वामाङ्गसङ्कोचनचेष्टितेन ।
प्रदाय मार्गम् । इति ।

तथान्यत्रापि—वामतः निःसार्य्य विघ्नसङ्घञ्च । इति ।

अन्तः स्पृशन्नित्यादित्रयं दृष्टार्थं देहल्यामपि देवस्य पूजितत्वात् । वास्त्वीशमिति तत्तत्क्षेत्रस्य क्षेत्रपालम् । ते च मया क्षेत्रपालमन्त्रे वक्ष्यन्ते । दिव्यदृष्टीत्यादि-ब्रह्मार्चनान्तं नित्यपूजायामपि समानम् । पञ्चगव्येति । पञ्चगव्यप्रकारमेकविंशे वक्ष्यति । अर्घ्यतोयं सामान्यार्घ्यजलम् । प्रोक्षयेदिति देयमन्त्रेण । तदुक्तम्—नारायणीये—गव्येन प्रोक्षयेद्दीक्षास्थानं मन्त्रेण शोधितम् । इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

चतुष्पथान्तं तच्छुद्धिं विदध्याद् वीक्षणादिना ।
वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरेण प्रोक्षणं मतम् ॥ १३
तेनैव ताड़नं दर्भैर्वर्म्मणाऽभ्युक्षणं मतम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपयेदन्तरं सुधीः ॥ १४
विकिरान् विकिरेत् तत्र सप्तजप्तांश्छराणुना ।
लाजाचन्दनसिद्धार्थभस्मदुर्व्वाङ्कुशाक्षताः ॥ १५
विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्व्वविघ्नौघनाशनाः ।
अस्त्रजप्तेन दर्भाणां मुष्टिना मार्जयेच्च तान् ॥ १६
ईशस्य दिशि वर्द्धन्या आसनाय प्रकल्पयेत् ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु ब्राह्मणान् परितोष्य च ॥ १७

चतुष्पथान्तमिति पूर्व्वेण सम्बध्यते। तत्र मण्डपाद्बहिः आतोरणस्तम्भहस्तमात्रा व्यवहारभूश्चतुष्पथशब्दवाच्या। वीक्षणादिभिश्चतुर्भिस्तच्छुद्धिं मण्डपशुद्धिं कुर्य्यात्। अत्रापि चतुष्पथान्तमित्यन्वेति। वीक्षणादीनेवाह वीक्षणमिति। मूलमन्त्रेणेति देयमन्त्रेण। शरेणेत्यस्त्रमन्त्रेण। वर्म्मणेति कवचमन्त्रेण। प्रोक्षणाभ्युक्षणस्वरूपमग्रे वक्तव्यम्। ते च सामान्यार्घ्यजलेनैव। अन्तरमिति मण्डपमध्यम्। सुधीरित्यग्रिमेण सम्बध्यते। अनेन च सोमशम्भूक्तो विशेषः सूचितः।

तत्रेति मण्डपमध्ये। शराणुनेत्यस्त्रमन्त्रेण। अणुशब्दो मन्त्रपर्य्याय आगमशास्त्रे। सिद्धार्था गौरसर्षपाः। भस्म गोमयभस्म। सर्व्वविघ्नौघनाशना इति ध्यानम्।

अस्त्रजप्तेनेति सप्तेत्यनुषज्यते। मार्जयेच्चेति चकारेण विकिरानित्यनुषज्यते। तानित्युत्तरेण सम्बध्यते। सोमशम्भौ तु विशेषः--

विकिरान् शुक्ललाजान् वा सप्तशस्त्राभिमन्त्रितान् ।
अस्त्राम्बुप्रोक्षितानेतान् कवचेनावगुण्ठितान् ॥
नाना प्रहरणाकारान् विघ्नौघविनिवारकान् ।
दर्भाणां तालमानेन कृतान् षट्त्रिंशता दलैः ।
सप्तजप्तान् शिवास्त्रेण मुष्टिं तेन तु मार्जयेत् [बोधासिमुक्तमम्] ॥

इति। विकिरणमार्जने देयमन्त्रेण ॥ १३ ॥ १६ ॥

ईशस्येति। सनालं पात्रं वर्द्धनी तस्या आसनाय। ईशस्य दिशीति ऐशान्याम्। तान् विकिरान् प्रकल्पयेत् स्थापयेदिति सम्बन्धः। पुण्याहमिति। पुण्याह-

उक्तेषु मण्डलेष्वेकं वेदिकायां समालिखेत्।
विशेन्मृद्वासने मन्त्री प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः॥ १८
बद्धपद्मासनो मौनी समाहितजितेन्द्रियः।
स्थापयेद्दक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि देशिकः॥ १९

वाचनं तृतीयपटलोक्तम्। एकमिति मण्डलम्। एतावद्दीक्षायामेव। विशेदित्युपविशेत्। मृद्वासन इति अनुद्वेगाय इति दृष्टार्थम्। उद्वेगे सति तत्रैव मनो याति नतु जपपूजादौ। मन्त्रीत्यनेनैतदुक्तम्। अनन्तासनाय नमः। विमलासनाय नमः। पद्मासनाय नमः इति जप्तान् कुशानासने दत्त्वा आसनं सम्पूज्य। आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः सुतलं छन्दः कूर्म्मो देवता आसनोपवेशने विनियोगः।

ॐ पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता।
त्वञ्च धारय मां नित्यं[देवि] पवित्रं कुरु चासनम्॥

इति आसनमन्त्रेणोपविशेदिति। तदुक्तम्—

तदासनस्यर्षि मुशन्ति कूर्म्मं छन्दस्तथा स्यात् सुतलं सुधीशः।
प्रोक्ता तु पृथ्वी किल देवताऽस्य जपादिकर्म्मण्युपयोग उक्तः॥ इति।

तत्रासनानि तन्त्रान्तरोक्तानि—

कौशेयं वाऽथ चैलं वा चार्म्मं तौलमथापि वा।
वेत्रजं तालपत्रं वा काम्बलं दार्भमासनम्॥
वंशाश्म-दारु-धरणी-तृण-पल्लवनिर्मितम्।
वर्जयेदासनं मन्त्री दारिद्र्य-व्याधि-दुःखदम्॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाप्तिश्चैलाजिनकुशोत्तरे॥ इति।

दार्व्वासनेऽन्यत्र विशेष उक्तः—

यतीनामासनं श्लक्ष्णं कूर्म्माकारन्तु कारयेत्।
अन्येषान्तु चतुष्पादं चतुरस्रन्तु कारयेत्॥
गोशकृन्मृन्मयं भिन्नं तथा पालाशपिप्पलम्।
लोहविद्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः॥
दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम्।
प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायञ्चैव तर्पणम्॥
आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्वाऽथ जङ्घयोः।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते॥ इति॥ १७॥ १८॥

बद्धपद्मासन इति। पद्मासनमग्रे वक्ष्यति। "अङ्गुष्ठौ च निबध्नीया-

सुवासिताम्बुसम्पूर्णं सव्ये कुम्भं सुशोभनम्।
प्रक्षालनाय करयोः पश्चात् पात्रं निवेशयेत् ॥ २०
घृतप्रज्ज्वालितान् दीपान् स्थापयेत् परितः शुभान्।
दर्पणं चामरं छत्रं तालवृन्तं मनोहरम् ॥ २१
मङ्गलाङ्कुरपात्राणि स्थापयेद्दिक्षु देशिकः।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥ २२
नत्वा गुरून् गणेशानं भूतशुद्धिं समाचरेत्।
करशुद्धिं समासाद्य पश्चात्तालत्रयं ततः ॥ २३

हस्ताभ्याम्" इत्ययं भागो योग एवोपयुक्तः सोऽत्र नास्ति। तन्त्रान्तरे पद्मासनलक्षणस्य तथैवोक्तत्वात्।

सव्यं पादमुपादाय दक्षिणोपरि विन्यसेत्।
तथैव दक्षिणं सव्यस्योपरिष्टान्निधापयेत् ॥
विष्टभ्य कट्योः पार्ष्णी तु नासाग्रन्यस्तलोचनः।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्व्वेषामपि पूजितम् ॥

पद्मासन इत्युपलक्षणम्। यदाहुः—

पद्म-स्वस्तिक-वीरादिष्वेकासनसमाश्रितः।
जपार्चनादिकं कुर्य्यादन्यथा निष्फलं भवेत् ॥ इति।

मौनमित्यनेन रागप्राप्तसम्भाषणनिषेधः। तदुक्तम्—

सभ्यैरपि न भाषेत जपहोमार्चनादिषु। इति।

समाहितः सावधानश्चासौ जितेन्द्रियश्चेति विशेषणसमासः। पूजाद्रव्याणि पुष्पादीनि। देशिक इत्युत्तरेण सम्बध्यते। अनेनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमनपात्राण्यपि सव्ये स्थापयेदित्युक्तम् ॥ १८ ॥

सुवासितमिति कर्पूरादिना। मनोहरमिति दर्पणादीनां चतुर्णामपि विशेषणम्। दर्पणं स्थापयेदित्यादिरन्वयः। विशेदित्यादि। एतदन्तं नित्यपूजायामपि समानम्। मङ्गलानि मङ्गलरूपाणि यानि अङ्कुरपात्राणि उक्तरीत्या उप्तबीजानि तानि दिक्षु स्थापयेत्। देशिक इत्यनेनैतदुक्तं भवति। उक्तक्रमेण पूर्व्वादिदिशि एवं त्रिरावृत्तेरिति। तेषामिदमेव प्रतिपत्तिकर्म्म इदं दीक्षायामेव। कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः गुरुं गणेशानं नत्वेति

ऊर्द्धोर्द्धमस्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धमपि देशिकः।
तेन सञ्जनितं तेजो रक्षां कुर्य्यात् समन्ततः॥ २४

सम्बन्धः। तत्र प्रयोगः। ॐ गुं गुरुभ्यो नमः। ॐ गं गणपतये नमः। तदुक्तमाचार्य्यैः—

गुर्व्वाद्यास्तारादिका याग[शेऽङ्ग]मन्त्रा लोकेशान्तास्ते चतुर्थीनमोऽन्ताः।
पूजायां स्युर्वह्निकार्य्ये द्विठान्ताः। इति।

अत्र वह्निकार्य्ये द्विठान्ता इत्युक्तेः वक्ष्यमाणाग्निजिह्वादीनामपि संग्रहः। तदनन्तरं लोकेशमन्त्रैर्होमविधानात्। गुरूनिति बहूक्त्या गुरुपरमगुरुपरापरगुरुपरमेष्टि-गुरवो गृह्यन्ते। यदाहुः—

तत्र आदित आरभ्य नमेद् गुरुपरम्पराम्। इति।

तत्र इमां ऋचं पठेत्। "ॐनमो महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः। यजाम देवान् यदि शक्नुवाम मा ज्यायसः शं समावृक्षि[चक्ष्व] देवाः" इति।

करशुद्धिमिति। अत्र करशुद्ध्यादिषु त्रिषु अस्त्रमन्त्रेणेति सम्बध्यते। तत्र करशुद्धिर्नामाऽङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलिषु उभयकरान्तः उभयकरबाह्ययोरुभयकरपार्श्वद्वये अस्त्रमन्त्रस्य व्यापकत्वेन न्यासः। तदुक्तम्—

व्याप्यव्यापकयोर्हस्तयोर्मन्त्रमन्तर्वाह्ये पार्श्वे। इति॥ २०-२३॥

दिग्बन्धमिति। नाराचमुष्ट्युद्धृततर्ज्जन्या दशदिशि अस्त्रमन्त्रन्यासः।

तदुक्तं प्रयोगसारे—आच्छाद्य दिक्षु तर्ज्जन्या ज्येष्ठाग्रस्खलिताग्रया। इति।

अन्यत्रापि—अङ्गुष्ठमग्रं यदि मध्यमाग्रं स्पृशेत् स्युरन्याङ्गुलयस्तलग्नाः।
तदा भवेत् भूतनिषूदनस्य नाराचनाम्नोऽस्त्रवरस्य मुद्रा॥ इति।

अन्यत्र विशेषः—प्रणवहृदोरवसाने सचतुर्थि सुदर्शनं तथाऽस्त्रपदम्।
उक्त्वा फडन्तमनुना कल्पयेच्च दशहरितः॥ इति।

देशिक इत्यनेन सुदर्शनमन्त्रेण वक्ष्यमाणाग्निप्राकारमन्त्रेणापि अग्निप्राकारं कुर्य्यादिति सूचितम्। अग्निप्राकारमुद्रोक्ता प्रयोगसारे—

त्रिशूलाग्रौ करौ कृत्वा व्यत्यस्तावभितो नयेत्।
अस्त्रमुद्रेयमाख्याता वह्निप्रकारलक्षणा।
परद्रोहोपशमनी नागाशनिभयापहा॥ इति।

तदुक्तं—ततोऽस्त्रमन्त्रेण विशोध्य पाणित्रितालदिग्बन्धहुताशशालाम्। इति।
एषां फलमाह तेनेति॥ २४॥

सुषुम्णावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ।
योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण समाहितः ॥ २५
कारणे सर्व्वभूतानां तत्त्वान्यपि च चिन्तयेत् ।
बीजभावेन लीनानि व्युत्क्रमात् परमात्मनि ॥ २६

सुषुम्णेति । समाहितः सुषुम्णावर्त्मना कुण्डलिन्या आत्मानं योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण परमात्मनि योजयेदिति सम्बन्धः । तत्रात्मानं जीवात्मानं हृदयकमलस्थितमित्यर्थः । यदाहुः—

हृदम्बुजे ब्रह्मकन्दसम्भूते ज्ञाननालके ।
आराग्रमात्रो जीवस्तु चिन्तनीयो मनीषिभिः ॥ इति ।

योगयुक्तेन विधिना इत्यस्यायमर्थः । गुरूपदिष्टमार्गेण हूँकारेण कुण्डलिनीमुत्थाप्य तां हृदयकमलगतां विभाव्य ततो जीवं मुखे गृहीत्वा सहस्रारगतां विभावयेत् । अत एव समाहित इत्युक्तिः । चिन्मन्त्रेण वक्ष्यमाणात्ममन्त्रेण ।

यदाहुः—नेतव्यो हंसमन्त्रेण द्वादशान्ते सितः परः । इति ।

अन्यत्रापि—जीवं खाब्जे स्वनाड्या स्वनिलयत उदनीय तं हंसेन । इति ।

अन्यत्रापि—संयोज्य जीवमथ दुर्गममध्यनाड़ीमार्गेण पुष्करनिविष्टशिवे सुसूक्ष्मे । हंसेन । इति ।

परमात्मनि सहस्रारकर्णिकागते इत्यर्थः । २५ ॥

कारण इति । सर्व्वभूतानां कारणे परमात्मनि बीजभावेन व्युत्क्रमात् लीनानि तत्त्वानि पृथिव्यादीनि चिन्तयेदित्यन्वयः । तत्र सृष्ट्यपेक्षया व्युत्क्रमः । सर्व्वत्र कार्य्यस्य कारणे लयो दृष्टः । अत एव प्रथमपटले सृष्ट्युक्तिः । विना सृष्टिं कार्य्यकारणाज्ञानात् । अतएव सर्व्वभूतानां कारण इति विशेषणोक्तिः । अपिशब्दाद्वर्णानपि ।

यदुक्तम्—सङ्कल्पैरवं ततो न्यासस्थानाद् वर्णांश्च संहरेत् ।

तत्क्रमश्च तन्त्रे—

प्रतिलोमेन च लयो लकारेऽस्य हकारके ।
हकारस्य सकारेऽथ सकारस्य षकारके ॥
क्रमेणाऽकारपर्य्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः ।
अकारं ब्रह्मरन्ध्रे च सहस्रारे नियोजयेत् ॥ इति ।

चकारः पूर्व्वसमुच्चये । २६ ॥

ततः संशोषयेद् देहं वायुबीजेन वायुना।
वह्निबीजेन तेनैव संहरेत् सकलां तनुम्॥ २७
विश्लेषयेत् तदा दोषानमृतेनामृताम्भसा।
आप्लाव्याप्लावयेद् देहमापादतलमस्तकम्॥ २८

तत इति। वायुबीजेन यकारेण। वायुना तदुत्थेनेत्यर्थः। अनेन पूरक उक्तः। वह्निबीजेन रेफेण। तेनैवेत्यग्निबीजोत्थाग्निना सकलां स्वकलुषरूपपापपुरुषसहितां तनुं निर्दहेत्। पापपुरुषध्यानं यथा—

ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम्।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्॥
तत्संयोगिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्।
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम्॥
खड्गचर्म्मधरं पापमङ्गुष्ठपरिमाणकम्।
अधोमुखं कृष्णवर्णं दक्षकुक्षौ विचिन्तयेत्॥ इति।

अनेन कुम्भक उक्तः। तदा दाहे जाते दोषान् दोषस्वरूपपापपुरुषभस्म विश्लेषयेदित्यनेन रेचक उक्तः। तत्र भस्मविश्लेषोऽपि वायुबीजेनेति ज्ञेयम्। यदाहुराचार्य्याः—पूर्व्वविधिना मुञ्चेत्। इति।
नागभट्टोऽपि—स्वास्यादिनाथमरुताऽपनयत्नशेषं तद्भस्मराशिम्। इति।
गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—तद्भस्मकूटमखिलं वायुबीजोत्थवायुना। विकीर्य्य। इति।
अन्यत्रापि—तदुद्यद्दग्धवपुरनलप्लुष्टदेहोऽनिलेन तद्भस्मोत्क्षिप्य। इति।

अत्रस्थानत्रये षोड़शचतुःषष्टिद्वात्रिंशत्संख्याक्रमेणेति केचित्। अन्ये द्वादशपञ्चाशत् पञ्चविंशतिसंख्येत्यूचुः। तदुक्तं संहितायाम्—

मरुदग्निसुधाबीजैः पञ्चाशन्मात्रमात्रकम्। इति।

आचार्य्याश्च—अथवा शोषणदहनप्लावनभेदेन शोधिते देहे।

पञ्चाशद्भिर्मात्राभेदैर्विधिवत् समानये[यमे]त् प्राणान्॥
पञ्चाशदात्मकोऽपि च कलाप्रभेदेन तार उद्दिष्टः।
तावन्मात्रायमनात् कलाश्च विधृता भवन्ति तत्त्वविदा॥ इति।

केचित्तु स्थानत्रयेऽपि प्रत्येकं त्रिविधं प्राणायाममपीच्छन्ति। अमृतेनामृतबीजेन वं इत्यनेन। अमृताम्भसा तदुत्थेनामृतेन आपादतलमस्तकं देहमाप्लाव्याप्लावयेदिति सम्बन्धः॥ २७॥ २८॥

आत्मलीनानि तत्त्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्तदा ।
आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत् परमात्मनः ॥ २९

स्वस्थानमिति सृष्टिक्रमेण प्रथमपटलोक्तरीत्या । तदेत्यनेन अकारादिक्षान्तान् वर्णान् अपि सृष्टिक्रमेण स्वस्थानं प्रापयेदित्युक्तम् । तदुक्तं—

अमुतः सकलार्णमयीं लपरजपान्निपात्य रचयेच्च तया ।
सकलं वपुरमृतौघवृष्टिमिति । इत्यारचय्य वपुरर्णशतार्द्धकेनेति ।

परमात्मनः सकाशात् हंसदेवस्य मनुना आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेदिति सम्बन्धः । हंसस्य जीवस्य देवः परमात्मा उपास्यत्वात् । तेन मन्त्रेण सोऽहम् इत्यनेन । यद्वा परमात्मनः मनुना इति सम्बध्यते इति पूर्व्वं परमात्मनि योजयेदित्युक्तम् तत इत्यर्थाल्लभ्यते । हंसदेवस्य इत्यग्रिमेण सह सम्बध्यते । तदुक्तं वशिष्ठसंहितायाम्—

सोहंमन्त्रेण तामाद्यां[मखीं] नादान्ते सिद्धभाविताम् ।
ध्यात्वैवं ब्रह्मरन्ध्राच्च हृदि जीवकलां न्यसेत् ॥ इति ।

गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—सोहंधियाऽऽत्मचैतन्यं समानीय चिदम्बरात् । इति ।

तत्र गुरूपदेशतः प्रकारो लिख्यते । श्रीदेवपूजाद्यधिकारसिद्धये भूतशुद्ध्यादिकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य मूलाधारादुत्थितां विद्युत्सहस्रप्रभाभासुरां बिसतन्तुरूपां सुषुम्णामार्गेण हृदयकमलमागतां कुण्डलिनीं विभाव्य हृदयकमलाज्जीवं प्रदीप-कलिकाकारं गृहीत्वा द्वादशान्ताम्बुजं सहस्रदलं गतां विभाव्य तत्र जीवात्मानं हंसमन्त्रेण परमात्मनि योजयेत् । ततः पादादिजानुपर्य्यन्तं चतुरस्रं पीतं पृथिवीमण्डलं तत्र पादगमनक्रियागन्तव्यगन्धघ्राणपृथिवीब्रह्मनिवृत्ति-समानवायून् संस्मृत्य ॐ ह्रां ब्रह्मणे पृथिव्यधिपतये निवृत्तिकलात्मने हुं फट् स्वाहा इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य तान् सर्व्वान् कुण्डलिनीद्वारा अप्सु प्रविलापयामीत्यपां स्थाने संहरेत् । जान्वादिनाभिपर्य्यन्तं शुक्लमर्द्धचन्द्राकारं जलमण्डलं तत्र हस्तादानादातव्यरसरसनाजलविष्णुप्रतिष्ठोदानान् स्मृत्वा ॐ ह्रीं विष्णवे जलाधिपतये प्रतिष्ठाकलात्मने हुं फट् स्वाहा इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य तान् सर्व्वान् कुण्डलिनीद्वारा अग्नौ प्रविलापयामीत्यग्निस्थाने संहरेत् । नाभ्यादि-हृदयपर्य्यन्तं त्रिकोणं वह्निमण्डलं रक्तवर्णं तत्र पायुविसर्गविसर्जनीयरूपचक्षु-स्तेजोरुद्रविद्याव्यानान् संस्मृत्य ॐ ह्रूं रुद्राय तेजोऽधिपतये विद्याकलात्मने हुं फट् स्वाहा इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य तान् सर्व्वान् कुण्डलिनीद्वारा वायौ प्रविलापयामीति वायुस्थाने संहरेत् । ततो हृदादिभ्रूपर्य्यन्तं कृष्णं वर्त्तुलं षड्बिन्दुलाञ्छितं

वायुमण्डलं तत्रोपस्थानन्दतद्विषयस्पर्शस्प्रष्टव्यवायूत्वक्शान्त्यपानान् संस्मृत्य ॐ क्षैं ईशानाय वायूधिपतये शान्तिकलात्मने हुं फट् स्वाहा इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य तान् सर्व्वान् कुण्डलिनीद्वारा आकाशे प्रविलापयामीत्याकाशस्थाने संहरेत् । ततो भ्रूमध्याद् ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं स्वच्छं वर्त्तुलम् आकाशमण्डलं तत्र वाग्वदनवक्तव्यशब्दश्रोत्राकाश सदाशिवशान्त्यतीताप्राणान् संस्मृत्य ॐ क्षौं सदाशिवाकाशाधिपतये शान्त्यतीताकलात्मने हुं फट् स्वाहा इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य्य तान् सर्व्वान् अहङ्कारे प्रविलापयामीत्यहङ्कारे प्रविलाप्य तमहङ्कारं महत्तत्त्वे प्रविलाप्य महत्तत्त्वं मातृकासंज्ञकशब्दब्रह्मस्वरूपायां ह्रल्लेखार्थभूतायां प्रकृतौ प्रविलापयामीति प्रविलाप्य तां तथाविधां नित्यबुद्धशुद्धस्वभावे स्वप्रकाशे सत्यज्ञानानन्तानन्दलक्षणे परमकारणे परब्रह्मणि प्रविलापयामीति प्रविलापयेत् । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

गन्धादि घ्राणसंयुक्तां पृथिवीमप्सु संहरेत् ।
रसादि जिह्वया सार्द्धं जलमग्नौ विलापयेत् ॥
रूपादि चक्षुषा सार्द्धमग्निं वायौ विलापयेत् ।
समीरमम्बरे विद्वान् स्पर्शादि त्वक्समन्वितम् ॥
अहङ्कारे हरेद् व्योम सशब्दं तं महत्यपि ।
महच्च सर्व्वशक्तीनामव्यक्ते कारणे परे ॥
सच्चिदानन्दरूपं यत् वैष्णवं परमं पदम् ।
पृथिव्यादिक्रमात् सर्व्वं तत्र लीनं विचिन्तयेत् ॥ इति ।

ततः शरीरस्याऽन्तर्यामी ऋषिः सत्यं देवता प्रकृतिपुरुषं छन्दः सशरीरपापपुरुषस्य शोधने विनियोगः इत्युक्त्वा दक्षकुक्षिस्थं शुक्लरूपं पापपुरुषं विचिन्त्य यमिति वायुबीजस्य किष्किन्ध ऋषिः वायुर्देवता जगती छन्दः सशरीरपापपुरुषशोधने विनियोगः इत्युक्त्वा नाभिमूले च षड्बिन्दुमण्डले यं विचिन्तयेत् ।

तद्वायुबीजं धूम्रञ्च चञ्चलध्वजसंयुतम् ।
धूँ धूँ शब्दयुतं सर्व्वशोधनन्त्वीशदैवतम् ॥

इति ध्यात्वा पूरकप्रयोगेन षोड़शवारं द्वादशवारं वा बीजमावर्त्त्य बीजोत्थवायुना सशरीरं पापपुरुषं शोषितं विभावयेत् । ततो रमित्यग्निबीजस्य कश्यप ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः तद्दाहे विनियोगः इत्युक्त्वा

चिन्तयेद्धृदये रक्तं त्रिकोणं वह्निमण्डलम् ।
विद्याकलायुतं रुद्रदैवतञ्च रमीरितम् ॥

इति ध्यात्वा कुम्भकप्रयोगेन चतुःषष्टिवारं पञ्चाशद्वारं वा बीजमावर्त्तयेत् ।

तद्बीजोत्थाग्निना तद् भस्मीभूतं विभावयेत् । ततो रेचकेन द्वात्रिंशन्मात्रया पञ्च-विंशतिमात्रया वा पूर्व्वोक्तरूपं वायुबीजमावर्त्त्य पापपुरुषभस्म रेचयेत् । ततो वमिति वरुणबीजस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्हंसो देवता त्रिष्टुप् छन्दः प्लावने विनियोगः इत्युक्त्वा

वारुणं मण्डलं मूर्द्ध्नि शुभ्रं चन्द्रार्द्धसन्निभम् ।
सितपङ्कजयुग्मस्थं वं स्याद् वरुणदैवतम् ॥

इति ध्यात्वा तद्बीजसुतामृतेन तच्छरीरभस्म पिण्डीभूतं विभावयेत् । ततो लमिति पृथिवीबीजस्य ब्रह्मा ऋषिरिन्द्रो देवता गायत्री छन्दः कठिनीकरणे विनियोगः इत्युक्त्वा

आधारमण्डले पृथ्वीमण्डलं वज्रलाञ्छितम् ।
चतुष्कोणञ्च कठिनं पीतवर्णेन्द्रदैवतम् ।
लं बीजेन समायुक्तं ध्यायेन्मनसि पूर्व्ववत् ॥

इति ध्यात्वा तद्बीजोत्थकाठिन्येन तनुं दृढां भावयेत् । ततो हमित्याकाशबीजस्य ब्रह्मा ऋषिराकाशं देवता पंक्ति श्छन्दः व्यूहने विनियोगः इत्युक्त्वा

आकाशमण्डलं वृत्तं द्वादशान्ते हमुज्ज्वलम् ।
शान्त्यतीताकलायुक्तं चिन्त्यमाकाशदैवतम् ॥

इति ध्यात्वा तदुत्थेनाकाशेनावकाशं भावयेत् । तदुक्तम्—

ग्लौमिति पृथ्वीबीजेन तच्च सहनतां नयेत् ।
ॐ हं वमिति बीजेनाऽवयवीकरणं भवेत् ॥ इति ।

एवं स्वशरीरं विचिन्त्य परमात्मनः सकाशात् सृष्टिक्रमेण तत्त्वानि स्वस्वस्थानं प्रापयेदिति । ततः परमात्मनः सकाशाज्जीवं सोऽहं मन्त्रेण हृत्पद्ममानयेदिति संक्षेपः । इयञ्च भूतशुद्धिरावश्यकीया ।

भूत[पञ्च]शुद्धिविहीनेन कृता पूजाऽभिचारवत्[जपादिकम्] ।
विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या चार्चनं तथा ॥
निर्ऋतिर्विधिहीनानां फलं हन्ति हि कर्म्मणाम् ।
निशाचराधिपत्यञ्च कुरुते शङ्कराज्ञया ॥

इति शैवागम उक्तः ।

अन्यत्रापि—शरीराकारभूतानां भूतानां यद् विशोधनम् ।
अव्ययब्रह्मसम्पर्काद् भूतशुद्धिरियं मता ॥
भूतशुद्धिं विना कर्म्म जपहोमार्चनादिकम् ।

मनुना हंसदेवस्य कुर्य्यान्न्यासादिकं ततः।
ऋषिच्छन्दोदैवतानि न्यसेत् मन्त्रस्य मन्त्रवित्॥ ३०

भवेत्तन्निष्फलं सर्व्वं प्रकारेणाप्यनुष्ठितम्॥ इति।
वक्ष्यमाणप्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण एतदनन्तरं स्वप्राणप्रतिष्ठाऽवश्यं कार्त्तव्या। सम्प्रदायाद् गुरूपदेशाच्च। अत्र विशेषो वशिष्ठसंहितायाम्—

हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत्।
ततो जन्मादिकद्वग्रष्टक्रिया संस्कारसिद्धये।
षोड़शप्रणवावृत्तीः कृत्वा शक्तिं परां स्मरेत्॥ इति॥ २८॥

अनन्तरकर्त्तव्यमाह हंसदेवस्येति। ततो मूलमन्त्रेण यथाविधि प्राणायामत्रयं विधाय हंसदेवस्य न्यासादिकं कुर्य्यादिति सम्बन्धः। तत्र यथाविधीत्यस्यायमर्थः। यदा अजपान्यासस्तदा अजपया यदा प्रणवन्यासस्तदा प्रणवेन यदा बहिर्मातृकान्यासस्तदा मातृकया। एवं यदा भुवनेशीन्यासस्तदा तया यदा मूलमन्त्रस्य न्यासस्तदा जप्यमानमन्त्रेणेति। तत्र मातृकाप्राणायामे विशेषः। यदाहुः—

इड़या पूरयेत् प्राणं स्वरैः स्पर्शैश्च कुम्भयेत्।
रेचयेद् यादिकैरुष्मैस्ततः पिङ्गलया पुनः॥
तथैव पूरणं वायोः कुम्भनं रेचनं पुनः।
इड़या स्यात्ततो द्वाभ्यां पूरणादित्रयं पुनः॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा पश्चाद् व्यापकमाचरेत्।
अकाराद्यैः क्षान्तवर्णैरापादतलमस्तकम्॥ इति।

जप्यमानमन्त्रे तु मन्त्रमुख्येकेन बीजेन प्राणायामः कार्य्यः। सर्व्वेण वा। तत्रैकेन चेत् कुम्भके चतुःषष्ट्यावृत्तिः अष्टाचरैश्चेद् द्वात्रिंशद्वारम् इत्यादि ज्ञेयम्। यदाहुः—

अष्टाविंशतिवारमिष्टफलदं मन्त्रं दशार्णं जप-
न्नायच्छेत् पवनं सुशंसितमिति त्वष्टादशार्णेन चेत्।
अभ्यस्यन्मुनिवार[न्नविचार] मन्यमनुभिर्वर्णानुरूपं जपन्
कुर्य्याद्रेचकपूर्व्वकर्म्मनिपुणः प्राणप्रयोगं नरः॥ इति।

न्यासो यथा। अजपाया आद्यं मूले परं शिरसि। तथा दक्षवामभागयोः। तत्रायं प्रयोगः। हं पुरुषात्मने नमः सः प्रकृत्यात्मने नमः। हंसः प्रकृतिपुरुषात्मने नमः। इति व्यापकम्। तद्रूपेणान्तर्मातृकान्यासोऽपि। आदिशब्दात् पूजापूर्व्वदिनजप-

आत्मनो मूर्द्ध्नि वदने हृदये च यथाक्रमात् ।
विधाय मूलमन्त्रेण प्राणायामं यथाविधि ॥ ३१
विदध्यान्मातृकान्यासं मन्त्रन्यासमनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ॥ ३२

निवेदनं तद्दिनजपसङ्ख्यस्य । एतदनन्तरं हंसमन्त्रोत्पन्नत्वात् प्रणवस्य न्यासः । सोऽपि ॐ अं ब्रह्मणे नमः ॐ आं विष्णवे नमः इत्यादि मातृकास्थानेषु न्यसेत् । नामानि तु अन्यपटले प्रणवोत्पत्तौ मया वक्ष्यन्ते । तज्जन्यचतुर्नवतिकला न्यासोऽपि सूचितः । तन्न्यासस्थानं यथा—

मूलाधारत्रिकोणेषु विन्यसेदग्निजाः कलाः ।
हृत्पङ्कजदलेष्वर्ककला द्वादशसंख्यकाः ॥
मूर्द्धिषोड़शपत्राणां मध्ये सोमभवाः कलाः ।
नादजास्तु स्वरस्थाने बिन्दुजाः पञ्चवक्त्रके ॥
पूर्व्वदक्षिणसौम्येषु पश्चिमोर्द्ध्वमुखेषु च ।
हृद्गलांसेषु नाभौ च सोदरे पृष्ठवक्षसोः ॥
उरोजयोर्न्यसेच्चापि कला माक्षरसम्भवाः ।
पादे गुह्ये सोरुजानुजङ्घास्फिक्षु उकारजाः ॥
पादहस्ततलप्राणकेषु बाह्वोश्च पाद[र्श्व]योः ।
न्यसेदकारजा गुप्तकलाः पञ्च प्रविन्यसेत् ॥
कास्यहृद्गुह्यपादेषु । इति ।

उक्तवक्ष्यमाणानां सामान्यतः ऋष्यादिन्यासमाह ऋषीति । अत एव मन्त्रस्येति सामान्यग्रहणम् । अत्र देवताया अपि प्राप्तत्वादात्मन इत्युक्तिः । तेनाऽजपान्यासे अजपायाः प्रणवन्यासे प्रणवस्य बहिर्मातृकान्यासे मातृकाया भुवनेशीन्यासे तस्या मूलमन्त्रन्यासे जप्यमानस्य मन्त्रस्येति । मन्त्रविद् यथाक्रमाद् इत्यनेन बीज-शक्तीनामपि न्यास उक्तः । सदक्षिणवामकोश[कोण]योरित्येके । गुह्यपादयोरित्यन्ये । स्तनयोरित्यपरे । ऋष्यादिन्यासस्यावश्यकतोक्ताऽन्यत्र—

ऋषिच्छन्दोदेवतानां विन्यासेन विना यदा ।
जप्यते साधितोऽप्येष तस्य तुच्छफलं भवेत् । इति ॥ ३०॥३१ ॥

बहिर्मातृकान्यासमाह विदध्यादिति । मातृकान्यासं वक्ष्यमाणं प्रपञ्चयागान्त-मित्यर्थः । अनन्तरं मन्त्रन्यासं भुवनेशीन्यासं विदध्यादिति सम्बन्धः । यदाहुः—

अस्त्रं तत्तलयोर्न्यस्य कुर्य्यात्तालत्रयादिकम्।
दिशस्तेनैव बध्नीयाच्छोटिकाभिः समाहितः॥ ३३

प्रणवो मातृकादेवी हृल्लेखेत्यमृतत्रयम्।
दीपनं सर्व्वमन्त्राणामित्याह भगवान् शिवः॥ इति।

वायवीयसंहितायाम्—

हंसन्यासस्तु तत्राद्यः प्रणवन्यास एव च।
तृतीयो मातृकान्यासो ब्रह्मन्यासस्ततः परम्॥
पञ्चमः कथ्यते सद्भिर्न्यासः पञ्चाक्षरात्मकः।
एतेष्वेकमनेकं वा कुर्य्यात् पूजादिकर्म्मसु॥ इति।

उक्तावक्ष्यमाणानां करन्यासमाह अनन्तरम् अङ्गुष्ठेति। अनन्तरमित्यनेन मूलमन्त्रेण करशुद्धिः कर्त्तव्येत्युक्तम्। अतएव लक्ष्मीपटले वक्ष्यति "हस्तौ संशोध्य मन्त्रेण" इति। तदुक्तम्—

व्याप्यव्याप्योर्हस्तयोर्मन्त्रमन्तर्बाह्ये पार्श्वे तारकद्रं बुधेन। इति।

अङ्गैस्तत्तत्कल्पोक्ताङ्गमन्त्रैः। तत्र हृन्मन्त्रमुच्चार्य्य अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि प्रयोगः। तदुक्तमाचार्य्यैः—

अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरङ्गुष्ठादिषु विन्यसेत्। इति।

सजातिभिरित्यग्रिमेण सम्बध्यते। तत्तलयोरिति तच्छब्देन प्रकृतत्वादङ्गुलय उच्यन्ते। ताभिः करो लक्ष्यते। तलशब्देनान्तर्बाह्यमपितलं गृह्यते। तेनास्त्र-मन्त्रमुच्चार्य्य करतलपृष्ठाभ्यां नम इति अस्त्रमन्त्रप्रयोगः। तदुक्तम्—

अङ्गुष्ठाभ्यां नमो ह्रां ह्रीं तर्जनीभ्यां नमस्ततः।
मध्यमाभ्यां नमो ह्रूं ह्रैं अनामिकाभ्यां नमस्ततः॥
ॐ ह्रौं कनिष्ठिकाभ्यां च नमो ह्रस्तलपृष्ठयोः। इति।

कुर्य्यात्तालत्रयादिकमिति अङ्गास्त्रविनियोगः। तस्य स्वरूपमुक्तमन्यत्र—

प्रसारिततलाभ्यान्तु तालत्रयमुदीरयेत्। इति।

तालत्रयादिकमित्यादिशब्दोक्तं विशदयति दिश इति। तेनैवेत्यस्त्रमन्त्रेण। छोटिका नाराचमुद्रारूपा।

अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्राभ्यां स्फोटो नाराचमुद्रिका।

इति तल्लक्षणात्। समाहित इत्यग्रिमेण सम्बध्यते। तत्रैवं सम्बन्धः। ततः समाहितः सुधीर्जातिभिः अङ्गमन्त्रान् हृदादिषु च विन्यसेदिति। चकारोऽङ्गु-

छादिष्विति पूर्व्वोक्तसमुच्चयार्थः। तत इति वच्यमाणतत्तत्कल्पोक्ततत्तन्मन्त्र-न्यासानन्तरमित्यर्थः। यदाहुः—

आदावृष्यादिविन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च॥
तालत्रयञ्च दिग्बन्धः। इति।

अन्यत्रापि—करन्यासं पुरा कृत्वा देहन्यासमतः परम्।
अङ्गन्यासं न्यसेत् पश्चादेष साधारणो विधिः॥ इति।

आचार्य्या अपि षडङ्गन्यासान्तमुक्त्वा—

जपारम्भे मनूनां हि सामान्येयं प्रकल्पना। इति।

समाहितः सुधीरित्यनेन षडङ्गमुद्राः सूचिताः। तदुक्तमागमान्तरे—

प्रसारिततलेनैव पाणिना हृदयं शिरः।
प्रोक्ता शिखा तथा सम्यगधोऽङ्गुष्ठेन मुष्टिना॥
तथाविधाभ्यां पाणिभ्यां वर्म्मस्कन्धादिनाभिगम्।
तर्जनीमध्यमानामाः प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात्॥
यदा नेत्रद्वये प्रोक्ते तदा तर्जनीमध्यमे॥ इति।

अत्र प्रसारिततलेनेत्यत्र अङ्गुष्ठवर्जमङ्गुलीचतुष्टयेनेत्यर्थः। तदुक्तम्—

अङ्गुष्ठवर्जमङ्गुल्यश्चतस्रो हृदि मूर्द्धनि।
शिखायां मुष्टिरेव स्यादङ्गुष्ठकृतनालिका॥
सर्व्वाङ्गुलय आनाभेः पाण्योः कवचबन्धनम्॥ इति।

शक्तिषडङ्गमुद्रास्तन्त्रान्तरे—

हृदयं मध्यमानामातर्जनीभिः स्मृतं शिरः।
मध्यमातर्जनीभ्यां स्यादङ्गुष्ठेन शिखा स्मृता॥
दशभिः कवचं प्रोक्तं तिसृभिर्नेत्रमीरितम्।
प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामस्त्रं स्यादङ्गक्लृप्तिरियं मता॥ इति।

शैवषडङ्गमुद्राः शैवागमे—

कृतमुष्टिपदौ[पुटौ] हस्तौ कृत्वाऽङ्गुष्ठौ हृदि न्यसेत्।
हृन्मुद्रेयं समाख्याता शिरोमुद्रा प्रकीर्त्त्यते॥
ललाटाग्रे समाधाय कृतमुष्टिपुटौ करौ।
कुर्य्यादूर्द्ध्वप्रसक्ताग्रौ तर्जन्यौ ज्येष्ठबाह्यतः॥
करौ शिखायां संयोज्य कृतमुष्टिपुटाकृती।

हृदयादिषु विन्यस्येदङ्गमन्त्रांस्ततः सुधीः।
हृदयाय नमः पूर्व्वं शिरसे वह्निवल्लभा ॥ ३४
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम्।
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात् ॥ ३५
षड़ङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षड़ङ्गेषु नियोजयेत्।
पञ्चाङ्गानि मनोर्यस्य तत्र नेत्रमनुं त्यजेत् ॥ ३६
अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य स्वेनैवाङ्गानि कल्पयेत्।
तत्तत्कल्पोक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥ ३७

ज्येष्ठावधःप्रसक्ताग्रौ कनिष्ठावुर्द्ध्वतस्तथा ॥
कुर्य्यात् सेयं शिखामुद्रा सर्व्वोपद्रवनाशिनी।
कृत्वाऽङ्गुष्ठौ प्रसक्ताग्रौ तर्जन्यौ च त्रिकोणवत् ॥
मूर्द्ध्नि पश्चान्मुखं कृत्वा नयेदुभयपार्श्वतः।
करौ हृदन्त मुद्रेयं कवचस्याऽभयप्रदा ॥
कृत्वा नेत्रोन्मुखं हस्तं सक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकम्।
प्रसार्य्य मध्यमां किञ्चिन्नमयेदितराङ्गुलीः ॥
नेत्रमुद्रेयमुद्दिष्टा रक्षोभूतार्त्तिभञ्जिनी।
परस्परतलद्वन्द्वं पुनरास्फोटयेद् भृशम् ॥ इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

जातिभिरित्युक्तेस्ताः का इत्यपेक्षायामाह हृदयेति। पूर्व्वं प्रथमो मन्त्रः शिरसे एतदनन्तरं वह्निवल्लभा स्वाहेति उच्चरेदित्यर्थः। नेत्रत्रयायेत्युपलक्षणम्। तेन द्विनेत्रे विष्णादौ नेत्राभ्यां वौषडिति प्रयोगः। षड़ङ्गमन्त्रान् तत्तत्कल्पोक्तानित्येवं प्रकारेणोक्तान् जातिमन्त्रांश्च मिलित्वा षड़ङ्गेषु हृदयादिषु उक्तमुद्राभिर्नियोजयेन्न्यसेदित्यर्थः ॥ ३४॥३५॥३६ ॥

अङ्गेति। अङ्गहीनत्वं नाम नारायणाष्टाक्षरादिवन्मन्त्रोद्धाराभावः। स्वेनैवेत्यावृत्त्या छेदेन वा। एतेनाङ्गानामावश्यकत्वमुक्तम्। यदाहुः—

पूजाजपार्च्चनाहोमाः सिद्धमन्त्रकृता अपि।
अङ्गविन्यासविधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी॥ इति।

गौतमेन षड़ङ्गकरणप्रयोजनमप्युक्तम्—

इज्यमानो हृदात्माऽयं हृदये स्याच्चिदात्मकः।

कल्पयेदात्मनो देहे पीठं धर्म्मादिभिः क्रमात् ।
अंसोरुयुग्मयोर्विद्वान् प्रादक्षिण्येन देशिकः ॥ ३८

क्रियते तत्परत्वन्तु[परात्मा च] हृन्मन्त्रेण ततः परम् ॥
सर्व्वज्ञादिगुणोपेते[त्तुष्टे] संविद्रूपे परात्मनि ।
क्रियते विषयाहारः शिरोमन्त्रेण धीमता ॥
हृच्छिरोरूपचिद्धाममयता[नियता] भावना दृढ़ा ।
क्रियते निजदेवस्य शिखामन्त्रेण सादरम् ॥
मन्त्रात्मकस्य देवस्य मन्त्रवाच्येन[व्याप्तेन] तेजसा ।
सर्व्वतो वर्म्ममन्त्रेण क्रियते न्याससंभृतिः ॥
यद्ददाति परं ज्ञानं संविद्रूपे परात्मनि ।
हृदयादिमयं तेजः स्यादेतन्नेत्रसंज्ञकम् ॥
आध्यात्मिकादिरूपं यत् साधकस्य विनाशयेत् ।
अविद्याजातमस्त्रं तत् परं धाम समीरितम् ॥ इति ।

पूर्व्वं तत इति मन्त्रन्यासानन्तरमिति व्याख्यातम् । तत्र को मन्त्रन्यास इत्यपेक्षयामाह तत्तदिति । न्यासान् मन्त्रन्यासान् । एषामप्यावश्यकतोक्ताऽन्यत्र—

न्यासं विना जपं प्राहुरासुरं विफलं बुधाः ।
न्यासात्तदात्मको भूत्वा देवो भूत्वा तु तं यजेत् ॥ इति ।

कुलप्रकाशतन्त्रेऽपि—

आगमोक्तेन मार्गेण न्यासान् नित्यं करोति यः ।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
अकृत्वा न्यासजातं यो [जालानि] मूढ़ात्मा प्रभजेन्मनून् ।
सर्व्वविघ्नैश्च बाध्येत व्याघ्रैर्मृगशिशुर्यथा ॥
यो न्यासकवचच्छन्नो मन्त्रं जपति तं प्रिये ।
विघ्ना दृष्ट्वा पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ इति ।

वायवीयसंहितायामपि—

नाशिवः शिवमभ्यस्येन्नाशिवः शिवमर्च्चयेत् ।
नाशिवस्तु शिवं ध्यायेन्नाशिवः शिवमाप्नुयात् ॥ इति ।

ग्रन्थकृदपि—मन्त्राक्षराणि विन्यस्येद्देवताभावसिद्धये । इति ।

एतेन यत्र मन्त्रे अक्षरन्यासो वाचनिको नोक्तस्तत्रापि कर्त्तव्य इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

आत्मयागार्थं देहे पीठकल्पनामाह कल्पयेदिति । आत्मनो देहे न्यस्तैर्धर्म्मादिभिः

धर्म्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्य्यं न्यस्यतु क्रमात् ।
मुखपार्श्वनाभिपार्श्वेऽधर्म्मादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ ३९
धर्म्मादयः स्मृताः पादाः पीठगात्राणि चापरे ।
अनन्तं हृदये पद्ममस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकान् ॥ ४०

पीठं कल्पयेदित्यर्थः । अत्र क्रमादित्यनेनैतदुक्तं भवति । मण्डूकाय नम इत्याधारे । कालाग्निरुद्राय नमः इति स्वाधिष्ठाने । कूर्म्माय नम इति नाभौ । ततो हृदि आधारशक्त्यादिन्यासं कृत्वा पश्चाद्धर्म्मादिन्यास इति । यदाहुः—

न्यसेदाधारशक्तिप्रकृतिकमठशेषक्षमाक्षीरसिन्धून्
श्वेतद्वीपञ्च रत्नोज्ज्वलमहित महामण्डपं कल्पवृक्षम् ।
हृद्देशे । इति ।

अंसेति । प्रादक्षिण्येन दक्षिणावर्त्तक्रमेण । विद्वान् देशिकः इत्यनेन दक्षिणांसमारभ्य दक्षोरुपर्य्यन्तं न्यास इत्युक्तम् । अयं पक्षः साम्प्रदायिकः । तदुक्तमीशानशिवेन—आधाराख्यां यजेच्छक्तिं हृदयेंऽसे च दक्षिणे ।

धर्म्मं ज्ञानञ्च सव्यांसे ऊर्व्वोर्वामान्ययोरपि ॥
वैराग्यसंज्ञमैश्वर्य्यम् । इति ।

क्रमादित्युत्तरेण सम्बध्यते ॥

मुखेति । अत्रापि प्रादक्षिण्येनेत्यनुषञ्जनीयम् । क्रमादित्यनेनैतदुक्तम् । मुखं ततो वामपार्श्वं ततो नाभिस्ततो दक्षिणपार्श्वम् । तदुक्तम्—

मुखे च वामपार्श्वे च नाभौ दक्षिणपार्श्वके ।
अधर्म्मञ्चाप्यथाज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥ इति ।

ईशानशिवेनाप्युक्तम्—

अधर्म्मं वदने ततः ।
अज्ञानं सव्यपार्श्वे च नाभौ पार्श्वे च दक्षिणे ॥
अवैराग्यमनैश्वर्य्यम् । इति ।

यत्त्वाचार्य्यवचनम्—"आननन्नाभिमूलपार्श्वद्वयेः" इति तदपि तट्टीकाकारैरानन-पार्श्वं नाभिमूलपार्श्वैरित्येव व्याख्यातम् । अधर्म्मादीन् तानेव नञ्पूर्व्वानित्यर्थः ॥

अपर इति अधर्म्मादयः । अस्मिन्नित्यनन्ते । पद्ममिति वक्ष्यमाणलक्षणम् । एतेन पूतेन(?) पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरं प्रत्याधारलोक्ता । अस्मिन् पद्मे सूर्य्येन्दुपावका-निति योज्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एषु स्वस्वकला न्यस्येन्नामाद्यक्षरपूर्व्विकाः।
सत्त्वादींस्त्रीन् गुणान् न्यस्येत्तथैवात्र गुरूत्तमः॥ ४१
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमत्र तु।
ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनुं ततः॥ ४२
एवं देहमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम्।
मुद्राः प्रदर्श्य विधिवदर्घ्यस्थापनमाचरेत्॥ ४३

एष्विति त्रिषु मण्डलेषु। नामादौ यदक्षरं कभादि आदि यादि तत्पूर्व्विकाः। तत्र क्रमः। सूर्य्यमण्डलं विन्यस्य तत्र तत्कलाः ततः सोममण्डलं तत्र तत्कलाः ततो वह्निमण्डलं तत्र तत्कलाः न्यसेदिति। तथैवेति पूर्व्वपूर्व्वस्योपरि। नामाद्यक्षरपूर्व्वकानिति पदमेवाऽत्राक्षयते। तेन नाम्नो यदाद्यक्षरं तत्पूर्व्वकान् न्यसेदिति। अत्र गुरूत्तम इत्युत्तरेण सम्बध्यते। ततः ॐ सं सत्त्वाय नमः इत्यादिप्रयोगः। तदुक्तम्—"आद्यक्षरैः सत्त्वरजस्तमांसि" इति। एतच्च दिक्प्रदर्शनमात्रम्। पूर्व्वं सर्व्वत्र तथोक्तेः। अत्र परमात्मनि तुशब्दो व्यतिरेके। तेनायमर्थः। आत्मादित्रयेऽप्याद्यक्षरमेव बीजम्। ज्ञानात्मनि तु मायाबीजमिति गुरूत्तमपदेनोक्तम्।

न्यसेत् पीठमनुं ततः इत्यनेनैतदुक्तं भवति। मां मायातत्त्वाय नमः कं कलातत्त्वाय नमः विं विद्यातत्त्वाय नमः पं परतत्त्वाय नमः। हृत्पद्मस्याष्टदलमूलेषु मध्ये च पीठशक्तिनवकं न्यसेदिति। तदुक्तम्—

मायातत्त्वं कलातत्त्वं विद्यातत्त्वं परं तथा।
विन्यस्य पीठशक्तीश्च ततः पीठमनुं न्यसेत्॥ इति।

अन्यत्रापि— अथाष्टदिक्षु परितो मध्ये च शक्तीर्नव।
न्यस्त्वा पीठमहामनुं च विधिवत्तत्कर्णिकामध्यगम्॥ इति॥४१॥४२॥

मुद्रा इति। तत्तद्विशेषमुद्राश्च तत्तत्कल्पोक्तास्तत्तत्पटले मया वक्ष्यन्ते। विधिवदित्यनेनैतदनन्तरं मानसीं पूजां कृत्वा देवमभ्यर्थयेदित्युक्तम्। तत्राभ्यर्थनमन्त्रः— ॐ स्वागतं देवदेवेश सन्निधीभव केशव।
गृहाण मानसीं पूजां यथार्थपरिभाविताम्॥ इति।

अत्र केशवेत्यत्र तत्तद्देवतानाम्नामूहः कार्य्यः। तदुक्तम्—

इति ध्यात्वात्मानं पटुविशदधीर्नन्दतनयं
पुरोवृत्तैरवार्घ्यप्रभृतिभिरनिन्द्योपहृतिभिः।
यजेत्। इति।

शङ्खमस्त्राम्बुना प्रोक्ष्य वामतो वह्निमण्डले ।
साधारं स्थापयेद् विद्वान् बिन्दुस्रुतसुधामयैः ॥ ४४
तोयैः सुगन्धिपुष्पाद्यैः पूरयेत्तं यथाविधि ।
आधारं पावकं शङ्खं सूर्य्यं तोयं सुधामयम् ॥ ४५

अन्यत्रापि—ध्यात्वा देवं प्रदर्श्याऽथ मुद्रा अपि विधानतः ।
पूजाञ्च मानसीं कुर्य्यात्ततोऽर्घ्यस्थापनञ्चरेत् ॥ इति ॥ ४३ ॥

अर्घ्यस्थापनमाचरेदित्युक्तम् । तद्विधिमाह शङ्खमिति । वामतो वामभागे स्वाग्रत इति ज्ञेयम् । यदुक्तम्—"आत्मनः पुरतः शङ्खम्" इति । वह्निमण्डले ऊर्द्धाग्रे त्रिकोणे साधारं शङ्खमित्यन्वयः । विद्वानित्यनेनात्र वह्निमण्डल इत्युपलक्षणम् इत्युक्तम् । तेन त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरस्ररूपे शङ्खमुद्रावष्टब्धे पूजितषड़ङ्गे इति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—

अग्रे त्रिकोणमालिख्य षट्कोणञ्च ततो बहिः ।
वर्त्तुलं चतुरस्रञ्च मध्ये मायां विलिख्य च ।
शङ्खमुद्रां प्रदर्श्याऽथ कोणदिक्ष्वङ्गपूजनम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरस्राणि कारयेत् ।
शङ्खमुद्रामवष्टभ्य षड़ङ्गानि प्रपूजयेत् ॥ इति ।

बिन्दुर्भ्रूमध्यम् । केचन ब्रह्मरन्ध्रमिति वदन्ति । तत्र चन्द्रमण्डलस्य सत्त्वादिति । बिन्दुस्रुतसुधामयैरिति जलध्यानम् । यत् सोमशम्भौ—

बिन्दुप्रसूत पीयूषरूपतोयाक्षतादिना ।
हृदापूर्य्य षड़ङ्गेन पूजयित्वाऽभिमन्त्रयेत् ॥ इति ।

पूरयेत्तं यथाविधीत्यनेनैतदुक्तम् । बिन्द्वन्तां प्रतिलोममातृकां विलोममूलमन्त्रञ्च जपन्निति । तदुक्तम्—

पूरयेद्विमलपाथसा सुधीरक्षरैः प्रतिगतैः शिरोऽन्तकैः । इति ।

आधारमिति । आधारं पावकमण्डलत्वेन शङ्खं सूर्य्यमण्डलत्वेन तोयमिन्दुमण्डलत्वेन । तेषु मण्डलेषु तत्तत्कला अपि स्मरेत् । केचन पूजयन्त्यपि । तत्र प्रयोगः । स्ववामाग्रतः चतुरस्रवृत्तषट्कोणत्रिकोणमण्डलं कृत्वा शङ्खमुद्रयाऽवष्टभ्य पुष्पाक्षतैः पूजाक्रमेण षड़ङ्गानि सम्पूज्य आधारमस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने अमुकार्घ्यपात्रासनाय नमः इति आधारं प्रतिष्ठाप्य पूर्व्वादग्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततः शङ्खमन्त्रेण [पुरुषोत्तमपटलोक्तशङ्खमन्त्रेण] शङ्ख

स्मरेद्वह्न्यर्कचन्द्राणां कलास्तास्तेष्वनुक्रमात् ।
मूलमन्त्रं जपेत् स्पृष्ट्वा न्यसेत्तस्याङ्गमन्त्रवित् ॥ ४६

हृन्मन्त्रेणाभिसम्पूज्य हस्ताभ्यां छादयन्नपः ।
जपेद्विद्यां यथान्यायं देशिको देवताधिया ॥ ४७

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य च ।
धेनुमुद्रां समापाद्य रोधयेत्तत् स्वमुद्रया ॥ ४८

प्रक्षाल्य अं सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने अमुकार्घ्यपात्राय नमः इति पात्र-माधारे निधाय प्रादक्षिण्येन द्वादशस्थानेषु सूर्य्यस्य द्वादश कलाः सम्पूज्य विलोम-मातृकां विलोममूलमन्त्रञ्च जपन् शुद्धोदकेन शङ्खमापूर्य्य उं सोममण्डलाय षोड़श-कलात्मने अमुकार्घ्यामृताय नमः इति सम्पूज्य सोमस्य षोड़शकलास्तत्र प्रादक्षिण्येन पूजयेदिति । ततस्तत्र "गङ्गे च" इति मन्त्रेण सूर्य्यमण्डलादङ्कुशमुद्रया तीर्थमावाह्य स्वहृत्कमलाद्देवमप्यावाहयेत् । देशिको देवताधियेति वक्ष्यमाणत्वात् । तदुक्तम् —

तत्र तीर्थमनुनाभिवाहयेत् तीर्थमुष्णरुचिमण्डलात् पुनः ।
स्वीयहृत्कमलतो हरिं तथा । इति ।

अङ्कुशमुद्रालक्षणं स्नानप्रसङ्गे उक्तम् । यद्देयमङ्कुशमुद्रा । यदाहुः—

ऋजुमध्या मध्यपर्व्वाक्रान्ता तर्जन्यधोमुखी ।
विज्ञेयाऽङ्कुशमुद्रेयं कुञ्चिता मध्यपर्व्वतः ॥ इति ।

स्पृष्ट्वेति । अप इति सम्बध्यते । न्यसेदिति अप्स्विति सम्बध्यते । तस्येति मूलमन्त्रस्य । अङ्गमन्त्रविदित्यनेन वक्ष्यमाणदिक्क्रमपूजनेनैव न्यास इत्युक्तम् ।
अभिसम्पूज्येति अप इति सम्बन्धः । हस्ताभ्यां छादयन्निति देशिक इत्यनेन मत्स्यमुद्रयेत्युक्तम् । तल्लक्षणन्तु—

अधोमुखावुभौ हस्तौ स्वस्योपरि च संस्थितौ ।
पार्श्वद्वयगताङ्गुष्ठौ मत्स्यमुद्रेयमीरिता ॥

अत्र मूलमन्त्रविद्याशब्दाभ्यामेवमादिविधौ पुंस्त्रीदेवताकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् । अन्यथैकग्रहणे इतरग्रहणं न स्यात् । यथान्यायमिति समकृत्वोऽष्टकृत्वो वा । इयं संख्या[व्यवस्था] पूर्व्वमपि ज्ञेया । तदुक्तम्—

संस्पृशन् जपतु मन्त्रमष्टशः । इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

संरक्ष्येति । तदिति सम्बन्धः । तच्च संरक्षणं छोटिकाभिरिति ज्ञेयम् । अवगुण्ठ्येत्यत्रापि तदिति सम्बध्यते । तच्चावगुण्ठनमुद्रया । समापाद्येत्य-

दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रमाधायाऽद्भिः प्रपूरयेत्।
किञ्चिदर्घ्याम्बु संगृह्य प्रोक्षण्यम्भसि योजयेत्॥ ४६

मृतबीजेन। स्वमुद्रयेति सन्निरोधिन्या। अवगुण्ठनधेनुसन्निरोधनमुद्रास्त्रयोविंशे वक्ष्यन्ते। ततः शङ्खोपरि शङ्खमुषलचक्रमहामुद्रायोनिमुद्राः प्रदर्शयेत्।

यदाहुः—चिन्मयं चिन्तयेत्तीर्थमानीयाऽङ्कुशमुद्रया।
ब्रह्माण्डोदरतीर्थेभ्यो धेनुमुद्रां प्रदर्श्य च॥
शङ्खमुद्रां चक्रमुद्रां मुषलाख्याञ्च दर्शयेत्।
परमीकृत्य यत्नेन गुह्याख्याञ्चैव दर्शयेत्॥ इति।

कृष्णमन्त्रे गालिनीप्रदर्शनं राममन्त्रे गरुड़मुद्राप्रदर्शनम् इत्यादिविशेषोऽनुसन्धेयः। शङ्खमुद्रालक्षणमुक्तं प्राक्। अन्यासां लक्षणानि तु—

मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम्।
कुर्य्यान्मुषलमुद्रेयं सर्व्वविघ्नप्रणाशिनी॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जनीभ्यामनामिके।
अनामिकोर्द्धगाश्लिष्ट दीर्घमध्यमयोरधः।
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येद् योनिमुद्रेयमीरिता॥ इति।
विपर्य्यस्ते तले कृत्वा वामदक्षिणहस्तयोः।
अङ्गुष्ठौ ग्रथयेच्चैव कनिष्ठानामिकान्तरे।
चक्रमुद्रेयमुद्दिष्टा सर्व्वसिद्धिकरी शुभा॥ इति।

महामुद्रालक्षणं त्रयोविंशे वक्ष्यते।

कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम्।
तर्जनीमध्यमानामाः संहता भुग्नवर्जिताः[सज्जिताः]।
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता॥ इति।
हस्तावभिमुखौ कृत्वा रचयित्वा कनिष्ठिके।
मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविति कुञ्चयेत्।
एषा गरुड़मुद्रा स्यादशेषविषनाशिनी॥ इति॥ ४८॥

दक्षिण इति। पात्रं ताम्रादिजं। यदाहुः—
रत्नं रौक्मं रौप्यमब्जं ताम्रं मृद्दारुपैत्तलम्।
पात्रं पालाशमुत्कृष्टान्यमन्त्राण्यच्युतार्चने।
सर्व्वोत्कृष्टौ ताम्रशङ्खावर्घ्यायाऽब्जोऽतिशस्यते॥ इति॥ ४८॥

अर्घ्यस्योत्तरतः कार्य्यं पाद्यं साचमनीयकम् ।
आत्मानं यागवस्तूनि मण्डलं प्रोक्षयेद् गुरुः ॥ ५०
प्रोक्षणीपात्रतोयेन मनुनाऽन्यान्यपि क्रमात् ।
न्यासक्रमेण देहे स्वे धर्म्मादीन् पूजयेत्ततः ॥ ५१

अर्घ्यस्येत्यर्घ्यपात्रस्य । शक्तौ सत्यां एतानि भिन्नानि । अशक्तौ एकेनैव सर्व्वम् । यदाहुः—एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यार्घ्यादीनि कल्पयेत् । इति । मनुनेति मूलमन्त्रेण प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः । इदञ्च सामान्यविधानम् । अन्यत्र तु मन्त्रविशेषे प्रोक्षणमन्त्र उक्तः । तत्र तेनैव प्रोक्षणमिति ज्ञेयम् । गुरुरित्यनेनेदं प्रोक्षणं त्रिरित्युक्तं भवति । यदाहुः—

प्रोक्षयेन्निजतनुं ततोऽमुना त्रिः करेण मनुनाऽखिलं तथा ।
साधनं कुसुमचन्दनादिकम् । इति ।

अन्यान्यपि यागवस्तूनि पूजाद्रव्याणि क्रमात् प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः ॥

आन्तरं यागमाह न्यासेति । तदुक्तम्—

द्विविधं स्यान्नृब्रह्ममनोर्बाह्यान्तरमुपासनम् ।
न्यासिनाञ्चान्तरं प्रोक्तमन्येषामुभयं तथा ॥ इति ।

वायवीयसंहितायामपि—

आदावाभ्यन्तरं यागमग्निकार्य्यावसानकम् ।
विधाय मानवः पश्चाद् बहिर्यागं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा संहितायां शम्भुवाक्यमपि—

न गृही ज्ञानमात्रेण परत्रेह च मङ्गलम् ।
प्राप्नोति चन्द्रवदने दानहोमादिभिर्विना ॥
गृहस्थो यदि जुहुयान्न दद्यादपि नेश्वरि ।
पूजयेद् विधिना नैव कः कुर्य्यादेतदन्वहम् ॥
न ब्रह्मचारिणो दातुमधिकारोऽस्ति भामिनि ।
गुरुभ्योऽपि च सर्व्वेभ्यः को वा दास्यत्यपेक्षितम् ॥
नाऽरण्यवासिनां शक्तिर्न ते सन्ति कलौ युगे ।
परिव्राड् ज्ञानमात्रेण दानहोमादिभिर्विना ॥
सर्व्वदुःखपिशाचेभ्यो मुक्तो भवति नान्यथा ।
परिव्राडविरक्तश्च विरक्तश्च गृही तथा ॥

पुष्पाद्यैः पीठमन्वन्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ।
पञ्चकृत्वः पुनः कुर्य्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥ ५२
उत्तमाङ्गहृदाधारपादसर्व्वाङ्गके क्रमात् ।
विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ॥ ५३
गुरूपदिष्टविधिना शेषमन्यत् समापयेत् ।
सर्व्वमेतत् प्रयुञ्जीत प्रोक्षणीस्थेन वारिणा ॥ ५४

कुम्भीपाके निमज्जेते द्वावुभौ कमलानने ।
पुण्याः स्त्रियो गृहस्थाश्च मङ्गलैर्मङ्गलार्थिनः ॥
पूजोपकरणैः कुर्य्युर्दद्युर्दानानि चार्हणाम् ।
वानप्रस्थाश्च यतयो यद्येवं कुर्य्युरन्वहम् ॥
संसारान्न निवर्त्तन्ते विध्यतिक्रमदोषतः ।
आरूढ़यतिता ह्येते भवेयुर्दुःखभाजनम् ॥ इति ।

अत्र न्यासक्रमेणेत्यनेनैतदुक्तं भवति। मण्डूककालाग्निरुद्रकूर्म्मान् आधारस्वाधिष्ठाननाभिदेशेषु तत आधारशक्त्यादीन् हृदि पश्चाद्धर्म्मादीनष्टौ यथास्थानं सम्पूज्य पुनर्हृदि शेषादिपरतत्त्वान्ता पूजा। तदुक्तं रामपूर्व्वतापनीये—

मायाविद्ये ये कलापरे तत्त्वे सम्पूजयेद्विमलादीश्च शक्तीः। इति ॥५०॥५१॥

पुष्पस्याद्यं गन्धः। बहुवचनमाद्यर्थं तेन गन्धाद्यैरित्यर्थः। एतादृशयुक्तिस्तु आदिशब्देन पुष्पमात्रग्रहणार्था। यद्वा पुष्पाणि च आद्यो गन्धश्च पुष्पाद्यैः। उपचारेषु गन्धानन्तरं पुष्पस्योद्दिष्टत्वात्। पीठमन्वन्तमिति। पीठशक्ति पीठमन्त्रपर्य्यन्तमित्यर्थः। तस्मिन्निति एवम्भूते देहमये पीठे परदेवतां गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेदित्यग्रिमेण सम्बन्धः। आद्येन पुष्पम्। तत्र विशेषमाह पञ्चेति।

अनन्यधीरित्यनेन त्रिंशो वा इत्युक्तम्। तदुक्तमाचार्य्यैः—

कुर्य्यात् पुष्पाञ्जलिमपि निजदेहे पञ्चशोऽथवापि त्रिंशः। इति।

विना निवेद्यमिति। अस्यायमभिप्रायः। आसनादिदीपान्तानुपचारान् प्रदर्श्य बाह्ये नैवेद्यं न देयम्। ततो गुरूपदिष्टविधिना कुण्डलिनीमुत्थाप्य द्वादशान्तं नीत्वा तत्रत्यशिवेन समागमय्य तदुत्थामृतधारया देवं प्रीणयेदिति ॥ ५२॥५३ ॥

गुरूपदिष्टेति। अन्यत् शेषं मानसौ धूपदीपौ मन्त्रजपः जपनिवेदनं ब्रह्मार्पणं क्षमापनादि विसर्जनवर्जम्। यदाहुः—

विसृज्य तोयं प्रोक्षण्याः पूरयेत्तां यथा पुरा।
ततस्तन्मण्डलं मन्त्री गन्धाद्यैः साधु पूजयेत्॥ ५५
शालिभिः कर्णिकामध्यमापूर्य्योपरि तण्डुलैः।
अलङ्कृत्य पुनस्तेषु दर्भानास्तीर्य्य तत्त्ववित्॥ ५६

ध्यात्वा यजेच्चन्दनाद्यैर्मानसैर्धूपदीपकैः।
भोजनावसरे किञ्चिज्जपं कृत्वा निवेदयेत्॥ इति।

अशक्तं प्रत्याह सर्व्वमिति। नत्वा गुरूनित्यादि एतदन्तं नित्यपूजायामपि समानम्। विशेषस्त्वयं नित्यपूजायाम्। एतच्छङ्खजलमेव वर्द्धन्यां निक्षिपेदिति। ततः प्राणायामत्रयं कृत्वा अष्टोत्तरसहस्रं नित्यजपं कृत्वा पुनः प्राणायामत्रयञ्च कुर्य्यात्। किञ्चन "क्षिपतु वर्द्धनीजले" इति पुरतो जपस्य परतोऽपि "विहितमथ तत्त्रयं बुधैः" इति चोक्तेः। तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

अष्टोत्तरसहस्रन्तु कृत्वाऽन्तर्यागमादरात्।
जपेत् प्रतिदिनं यत्तु नित्य एष जपः स्मृतः॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
द्वादश्यां पूर्णिमायाञ्च तेषु नैमित्तिको जपः॥
नित्यात् त्रिगुणितः सोऽथ पूजा चैव हरेस्तथा॥ इति।

आन्तरं यागमुक्त्वा बहिर्यागमाह तत इति। ततस्तदनन्तरं मन्त्री साधु शोभनत्वेन सर्व्वतोभद्रत्वमुक्तम्। तन्मण्डलं वेदिमध्यलिखितं सर्व्वतोभद्रमण्डलं गन्धाद्यैः पूजयेदिति सम्बन्धः। आदिशब्देन पुष्पम्। मन्त्रीत्यनेन श्रीसर्व्वतोभद्रमण्डलाय नमः इति पूजामन्त्रः सूचित इति ज्ञेयम्॥ ५४॥ ५५॥

शालिभिरिति। उपरि शाल्युपरि तण्डुलैरलङ्कृत्य तण्डुलान् तत्र निक्षिप्येत्यर्थः। पुनरनन्तरम्। तेषु तण्डुलेषु। तत् प्रमाणमन्यत्रोक्तम्—

शालींस्तु कर्णिकायाञ्च निक्षिप्याढ़कसम्मितान्।
तण्डुलांश्च तदष्टांशान् कूर्च्चञ्चोपरि विन्यसेत्॥ इति।

आढ़कलक्षणन्तु—"कुड़वश्चतुःपलः स्यात्। प्रस्थः कुड़वैश्चतुर्भिः स्यात्। प्रस्थैश्चतुर्भिराढ़कः।" इति। तदष्टांशानिति कुड़वद्वयमितान्। शास्त्रोक्ततोलकाष्टकं पलम्। सप्तविंशतिसाग्रदर्भपत्रमयं वेण्याकारेण ग्रथितं विष्टरापरपर्य्यायं कूर्च्चम्। तदुक्तं डामरे—सप्तविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषितम्।
विष्टरे सर्व्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्त्तितम्॥ इति

कूर्चमचतसंयुक्तं न्यसेत्तेषामथोपरि ।
आधारशक्तिमारभ्य पीठं मन्त्रमयं यजेत् ॥ ५७
अधः कूर्म्मशिलारूढ़ां शरच्चन्द्रनिभप्रभाम् ।
आधारशक्तिं प्रयजेत् पङ्कजद्वयधारिणीम् ॥ ५८
मूर्ध्नि तस्याः समारूढ़ं कूर्म्मं नीलाभमर्चयेत् ।
ऊर्द्ध्वं ब्रह्मशिलासीनमनन्तं कुन्दसन्निभम् ॥ ५९

अत्र आत्मादितत्त्वत्रयेण देवं सम्पूज्य बाह्यपूजामारभेदिति सम्प्रदायविदः । आधारशक्तीति । अत्र प्रथमं गुरुगणपतिपूजनं कुर्य्यात् । तदुक्तम्—

वायव्याद्यादीशपर्य्यन्तमर्चापीठस्योदग्गौरवी पङ्क्तिरादौ ।
पूज्योऽन्यत्राप्याम्बिकेयः कराग्रैः पाशं दण्डं शृण्यभीती दधानः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—पीठस्योत्तरे भागे गुरुपङ्क्तिं पूजयेच्च मन्त्रवित् ।
यावद् गिरीशकोणं वायोः कोणं समारभ्य ॥
अथ गुरुपरमगुरू द्वौ परमेष्टिगुरुं तथाऽभ्यर्च्य ।
परमाचार्य्यगुरुञ्चादिसिद्धिगुरुमथार्चयेत् स्वगुरुम् ॥ इति ।

अत्र परमाचार्य्यगुर्वनन्तरं परापरगुरुः परमसिद्धिगुरुरपि ज्ञेयः । तेषां ध्यानं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे उक्तम्—

श्वेताम्बरधरा गौरा गुरवः पुस्तकान्विताः ।
व्याख्यानमुद्रया युक्ता ध्यायन्तो वा हरिं निजम् ।
ध्यातव्याः पूजनादौ च तद्ध्यानाज् ज्ञानवान् भवेत् ॥ इति ।

शाक्तादौ तु विशेषस्तन्त्रान्तरे—

ते रक्तमाल्याम्बरगन्धभूषाः स्वलङ्कृताः पङ्कजविष्टरस्थाः ।
सर्व्वे च सालम्बनयोगनिष्ठाः प्राप्ताखिलैश्वर्य्यगुणाष्टकार्थाः ॥ इति ।

तत्र श्रीगुरुभ्यो नमः इत्यादि प्रयोगः ।

देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताः ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥

इत्युक्तेः अर्चयेदित्युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

तदेवाह अध इति । अनेनैतदुक्तं भवति । कर्णिकायां महाकायं रक्तं मण्डूकं मण्डूकाय नमः इति यजेत् । तदूर्द्ध्वं दशभुजं पञ्चवक्त्रं रक्तकृष्णदक्षिणवामपार्श्वं कालाग्निरुद्रं कालाग्निरुद्राय नम इति । तदुपरि महाकायं कूर्म्मं

यजेच्चक्रधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम्।
तमालश्यामलां तत्र नीलेन्दीवरधारिणीम्॥ ६०
अभ्यर्चयेद्वसुमतीं स्फुरत्सागरमेखलाम्।
तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम्॥ ६१
यजेत् कल्पतरूंस्तस्मिन् साधकाभीष्टसिद्धिदान्।
अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डपोज्ज्वलाम्॥ ६२
पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्म्मादिभिः पुनः।
रक्तश्यामहरिद्रेन्द्रनीलाभान् पादरूपिणः॥ ६३

कूर्म्माय नम इति। तदुक्तं शौनककल्पे—

मण्डूकादि पृथिव्यादि कर्णिकायां यजेत् क्रमात्। इति।

नारसिंहकल्पेऽपि—पद्मेऽष्टपत्रे मण्डूकं परतस्त्वान्तमर्चयेत्। इति।

कूर्म्मशिलेति। कूर्म्माकारा शिला कूर्म्मशिला तामारूढाम्। पूर्व्वं पूजितः कूर्म्म एव कूर्म्मशिलेति ज्ञेयम्। वक्ष्यमाणस्तु कूर्म्मस्तद्भिन्न एव। तदुक्तं तापनीये—"शक्तिं चाधाराख्यकां कूर्म्मनागौ" इति। शरच्चन्द्रस्येत्यस्यार्थः पूर्व्ववज् ज्ञेयः। ब्रह्मशिलेति मूलप्रतिमाधस्तन शिलायाः संज्ञा। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

शोधितां चन्दनालिप्तां श्वभ्रे ब्रह्मशिलां क्षिपेत्।
रत्न[तत्त्व]न्यासं ततः कृत्वा नवभिः शक्तिनामभिः॥
हरितालादि धातूंश्च बीजं गन्धौषधीरपि।
शिवशास्त्रोक्तविधिना क्षिपेद्ब्रह्मशिलोपरि॥ इत्यादिना
"लिङ्गं ब्रह्मशिलोपरि। प्रागुदक्प्लवनं किञ्चित्" इत्यन्तेन।

अनन्तमिति। "नाभ्यूर्द्ध्वं नराकृतिमधस्त्वह्याकृतिमेककुण्डलं सहस्रफणम्" इति तत् स्वरूपम्। अन्यत्र तद्ध्यानमुक्तम्—

द्वात्रिंशद्भिः खलु तत्त्वैर्धराद्यैर्विद्यान्तैः स्वैर्महितं विष्णुतेजः।
आनन्त्यं तत्कथितं ह्यासनं स्यात् पीठाकारः स तु नागोऽह्यनन्तः॥ इति।

अन्यत्रापि—तत्त्वैर्धरादिविद्यान्तैर्द्वात्रिंशत्संख्यकैरिह।

पीठाकारोऽह्यनन्तः स्यादनन्तासनमीरितम्॥ इति॥

नीलेन्दीवरे धारयतीति समासः। वक्ष्यति "इन्दीवरे द्वे" इति।
स्फुरत्सागरमेखलामित्यनेन पृथिव्यनन्तरं सागराय नम इति समुद्रः पूज्य इत्यर्थः।

वृषकेशरिभूतेभरूपान् धर्म्मादिकान् यजेत् ।
गात्रेषु पूजयेत्तांस्तु नञ्पूर्व्वानुक्तलक्षणान् ॥ ६४
आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाथाम्बुजं यजेत् ।
आनन्दकन्दं प्रथमं संविन्नालमनन्तरम् ॥ ६५

तत्र सरस्वतीमन्त्रे विद्याब्धिः लक्ष्मीविष्णुमन्त्रे क्षीराब्धिः गणेशमन्त्रे इक्षुरसः समुद्रः । अन्यत्रामृतसमुद्र इत्यादि ज्ञेयम् । तस्यां विशिष्टायाम् ॥ ५८—६३ ॥

वृषेति । केशरी सिंहः । भूतो देवयोनिः । तत्स्वरूपमुक्तमन्यत्र—

रक्तवस्त्रधराः कृष्णा नखदंष्ट्राः सुदंष्ट्रिकाः ।
कर्त्रीखट्वाङ्गहस्ताश्च राक्षसा घोररूपिणः ॥
भूतास्तथैव दीनास्याः । इति ।

इभो हस्ती । नञ्पूर्व्वान् अधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्यान् । उक्तलक्षणानिति रक्तादिवर्णान् वृषभादिरूपान् । उक्तञ्च —

धर्म्मं रक्तं वृषरूपञ्च सिंहं ज्ञानं श्यामं दुष्टभूतञ्च पीतम् ।
वैराग्यं स्याद् गजरूपासिताङ्गमैश्वर्य्यञ्च क्रमतः पीठपादाः ॥
पीठस्येशा स्युरधर्म्मादयो ये ये चत्वारस्ते क्षुदिताकाररम्याः । इति ॥६४॥

आग्नेयादिष्विति । आदिशब्देन निर्ऋतिवायवीशकोणानां ग्रहणम् । दिक्षु प्रागदक्षिणपश्चिमोत्तरासु । चः समुच्चये । "आशाश्वतस्रो लभ्यन्ते दिक्शब्देन वृषादयः" इति परिभाषणात् । वायवीयसंहितायामपि—

अधर्म्मादींश्च पूर्व्वादीनुत्तरान्तानानुक्रमात् । इति ।

इह देवतापुरोभागस्य पूर्व्वत्वमित्याचार्य्याः । तथा चागमे—

देवसाधकयोरन्तः पूर्व्वा सा दिगिहोच्यते । इति ।

अन्यत्रापि—देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता तु देशिकैः ।
प्राच्येव प्राची चोद्दिष्टा मुक्ता तु देवतार्चनम् ॥ इति ।

तन्त्रान्तरेऽपि—यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तथा परा पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्तु ॥ इति ।

अन्यत्रापि द्वारपूजावसरे—

देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
तदादिपरिवाराणामङ्गाद्यावरणस्थितिः ॥ इति ।

अत्र युक्तिरपि । देहे पीठदेवतान्यासावसरे मुखे अधर्म्मन्यास उक्तः । स चाग्रभागः ।

सर्व्वतत्त्वात्मकं पद्ममभ्यर्च्य तदनन्तरम्।
मन्त्री प्रकृतिपत्राणि विकारमयकेसरान्॥ ६६
पञ्चाशद्बीजवर्णाढ्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः।
कलाभिः पूजयेत् साङ्गं तस्यां सूर्य्येन्दुपावकान्॥ ६७

महागणपतिपूजावसरे ग्रन्थकृदपि त्रिकोणबाह्ये पूर्व्वादिचतुर्दिक्षु समर्चयेदित्युक्त्वा अग्रस्थबिल्वतृस्याधः इत्युक्तवान्। तथा रामपूजायां द्वितीयावरणे "हनूमन्तं ससुग्रीवम्" इत्युक्त्वा पुनराह "वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम्।" इति। अन्यच्च उत्तराभिमुखत्वेनापि पूजा विहिता। कर्म्मान्तरे च प्रतीच्यादिमुखत्वेन च। तत्र चाधर्म्मादिपूजनम् अङ्गादिपूजनं च कदाचित् क्रमान्तरेण स्यात्। अन्यदा क्रमेण स्यादित्यादि विरुद्धम्। तन्त्रान्तरे च—

होतुः पूर्व्वं पूर्व्वभागं प्रदिष्टं सव्यं भागं दक्षिणन्त्वागमज्ञैः।
दक्षं विद्यादुत्तरं भागमग्रं प्रज्ञावद्भिः पश्चिमं भागमुक्तम्॥ इति।

नृसिंहकल्पे च—

अथावरणपूजायां पुरः प्राचीं प्रकल्पयेत्।
तदादिपरिवाराणां प्रादक्षिण्येन पूजनम्॥ इति।

नारायणीयेऽपि—शक्तीरग्रादिपत्रेषु लक्ष्म्याद्या धृतचामराः। इति।
अत एव पीठशक्त्यादिपूजने अग्रदलादीति व्याख्यास्यते। तेनोदङ्मुखपूजादावपि स्वाग्रभागस्य पूर्व्वत्वमाकल्प्य धर्म्मादिपूजनमङ्गादिपूजनमिति ज्ञेयम्। तेन यन्त्रादावपि दलेष्वक्षरलेखने अग्रदलात् प्रभृति लेखनीयमिति ज्ञेयम्। इयं दिक् चरार्चायाम्। अथाम्बुजं यजेदिति वक्ष्यमाणक्रमेण। अत्राम्बुजात् पूर्व्वमनन्ताय नमः इत्यनन्तं पूजयेदित्यथशब्देनोक्तम्।

तदुक्तम्—हृद्यथ शेषमम्बुजम्। इति।
शरीरे न्यासावसरे ग्रन्थकृदप्युक्तवान्-"अनन्तं हृदये पद्ममस्मिन्।" इति॥६५॥६६॥

कलाभिरिति। तत्र द्वादशकलात्मकसूर्य्यमण्डलाय षोडशकलात्मकचन्द्रमण्डलाय दशकलात्मकवह्निमण्डलाय इति केचन कलाभिः सार्द्धमित्यस्यार्थं व्याचक्षते। अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति। द्वादशकलादित्वमनुक्तमपि लभ्यते। तेन सूर्य्यमण्डलं सम्पूज्य तत्र द्वादशकलाः ततः सोममण्डलं तत्षोडशकलाः ततः अग्निमण्डलं तद्दशकलाः पूजयेदिति। अयं साम्प्रदायिकः पक्षः। तस्यामिति

प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरथ सत्त्वादिकान् गुणान् ।
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्चयेत् ॥ ६८
ज्ञानात्मानञ्च विधिवत् पीठमन्त्रावसानकम् ।
पीठशक्तीः केसरेषु मध्ये च सवराभयाः ॥ ६९

कर्णिकायाम् । प्रणवस्य त्रिभिर्वर्णैरकारोकारमकारैः । कलाभिः सार्द्धं सूर्य्येन्दुपावकान् पूजयेदिति सम्बन्धः । तदुक्तम्—"सूर्य्येन्दुवह्नीन् प्रणवांशयुक्तान्" इति । एतेन तत्तन्मण्डलाधिष्ठातृदेवता ब्रह्मविष्णुीशास्तत्तन्मण्डले पूजनीया इति सूचितम् ।
यदाहुः—सौरे विम्बे चतुरास्यः किरीटी हंसे सौधं कलशं चाक्षमालाम् ।
ब्रह्मा विभ्रद्वरदञ्चाभयाख्यं हस्तैर्ध्येयः सितवस्त्रश्चतुर्भिः ॥
सौम्ये विम्बे गरुड़े मेघनीलश्चक्रं शङ्खं सगदाब्जं दधानः ।
हारी माली कटकी सत्किरीटी विष्णुः पीतं वसनं कौस्तुभञ्च ॥
अग्नेर्बिम्बे वृषभे चन्द्रमौलिः श्वेतो रुद्रो दशबाहुस्त्रिनेत्रः ।
टङ्कैणाग्नित्रिशिखाद्युत्कपाल मुद्राचस्रग्वरदाभीतिपाणिः ॥ इति ।
अन्यत्रापि—ब्रह्मविष्णीश्वरास्त्वर्च्याः क्रमाद्वै मण्डलत्रये । इति ।
अथ सत्त्वादिकानिति । शुक्लरक्तकृष्णरूपान् । तदुक्तम्—
सितरक्तासिताः प्रोक्ता गुणाः पीठोपरि स्थिताः । इति ।
विधिवदित्यनेनैतदुक्तं भवति । एतदनन्तरं मायाकलाविद्यापरतत्त्वानि सम्पूजयेदिति ।
आत्मादि परतत्त्वान्तमिष्ट्वा शक्तीः प्रपूजयेत् । इत्युक्तेः ।
वैहायसीमन्त्रप्रकाशेऽपि—
सत्त्वं रजः शार्व्वरसंज्ञकञ्च विम्बानि चार्केन्दुहुताशनानाम् ।
सम्पूजयेदात्मचतुष्टयान्ते विद्यादिकं तत्त्वचतुष्टयञ्च ॥ इति ।
वायवीयसंहितायामपि—
त्रिमण्डलोपर्य्यात्मादितत्त्वत्रितयमासनम् । इति ।
पीठमन्त्रावसानकमित्यनेनाचिह्नानां पीठशक्तीनां पूजास्थानमाह पीठेति ।
केसरेषु पूजितपद्मकेसरेषु । तत्र अग्रदलाद्यष्टसु प्रादक्षिण्येन मध्ये च पीठशक्तिपूजां कृत्वा पीठमन्त्रपूजनमित्यर्थः ।
असव्येनाविशेषोक्तौ क्रमः सर्व्वत्र गृह्यते । इति परिभाषणात् ।
अत एव देहे पीठदेवतान्यासावसरे पीठशक्तिन्यास उक्तो मया । पीठशक्तयः

हेमादिरचितं कुम्भमस्त्राद्भिः क्षालितान्तरम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरधूपितं शोभनाकृतिम् ॥ ७०
आवेष्टिताङ्गं नीरन्ध्रं तन्तुना त्रिगुणात्मना ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः कूर्चाक्षतसमन्वितम् ॥ ७१

पीठमन्त्राश्च तत्तन्मन्त्रे वक्ष्यन्ते । सवराभयाः इति ध्यानम् । आसां वर्णा अप्युक्ता आचार्य्यैः—

श्वेता कृष्णा रक्ता पीता श्यामाऽनलोपमा शुक्ला ।
अञ्जनजपासमाने तेजोरूपाश्च शक्तयः प्रोक्ताः ॥ इति ।

मण्डूकादि एतदन्तं नित्यपूजायामपि समानम् ॥ ६७॥६८॥६९ ॥

एवं पूजिते पीठे कुम्भस्थापनमाह हेमादीति । आदिशब्देन राजतताम्रमृन्मयाः शक्त्यनुसारेण ज्ञेयाः । कुम्भं कलशम् । तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

सौवर्णं कलशं रम्यं रौप्यं ताम्रमथापि वा ।
निर्दोषं मृन्मयं वापि चन्दनेन विलेपितम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—सौवर्णं राजतं वापि मार्त्तिकं वा यथोदितम् ।
क्षालयेदस्त्रमन्त्रेण कुम्भं सम्यक् सुरेश्वरि ॥ इति ।

अन्यत्र कलशशब्दव्युत्पत्तिः प्रमाणञ्चोक्तम्—

कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्म्मणा ।
निर्म्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलशस्तेन उच्यते ॥
पञ्चाशदङ्गुलव्यास उत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ।
कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥ इति ।

पद्मपादाचार्य्यैस्तु कलाः शेरते इति व्युतपत्तिः कृता । अस्त्राद्भिः अस्त्रमन्त्रजप्तोदकैः । त्रिगुणात्मना त्रिगुणेन सत्त्वादिगुणरूपेण च तन्तुना आवेष्टिताङ्गम् । तेन कण्ठे सूत्रवेष्टनं कुर्व्वन्ति । नीरन्ध्रमिति कुम्भविशेषणम् । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयमेव वा ।
गन्धपुष्पाक्षताकीर्णं कुशदूर्व्वाङ्कुरार्चितम् ।
सितसूत्रावृतं कण्ठे नववस्त्रयुगावृतम् ॥ इति ।

केचित्तु नीरन्ध्रं यथा स्यात्तथा तन्तुना आवेष्टिताङ्गमिति योजयन्ति । तन्मते सर्व्वोऽपि घटः तन्तुवेष्टितो भवति । तदात्राङ्गशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । अन्यत्र विशेषः—

नवरत्नोदरं मन्त्री स्थापयेत्तारमुच्चरन् ।
ऐक्यं सङ्कल्प्य कुम्भस्य पीठस्य च विधानवित् ॥ ७२
क्षीरद्रुमकषायेण पलाशत्वग्भवेन वा ।
तीर्थोदकैर्वा कर्पूरगन्धपुष्पसुवासितैः ॥ ७३
आत्माभेदेन विधिवन्मातृकां प्रतिलोमतः ।
जपन्मूलमनुं तद्वत् पूरयेद् देवताधिया । ७४
शङ्खे क्वाथाम्बुसम्पूर्णे गन्धाष्टकमभीष्टदम् ।
विलोड्य पूजयेत्तस्मिन्नावाह्य सकलाः कलाः ॥ ७५

कन्याकर्त्तितसूत्रेण त्रिगुणेन च कर्म्मणा ।
गुणत्रयात्मकेनैव वेष्टयेदभितः समम् ॥ इति ।

आदिशब्देन धूपः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

नवरत्नोदरमिति । नवरत्नानि षष्ठे वक्ष्यन्ते । एवम्भूतं कुम्भं तारमुच्चरन् स्थापयेदित्यन्वयः । अत्र तारशब्देन यथास्वं तत्तन्मन्त्रेषु पञ्चप्रणवानामपि ग्रहणमिति ज्ञेयम् । मन्त्रीत्यनेन मूलमन्त्रोच्चारोऽप्युक्तः । विधानविदित्यनेन विनापि पञ्चाशदौषधिक्वाथैः तज्जन्य सामर्थ्योपपादनक्षम इत्युक्तम् ॥ ७२ ॥

क्षीरेति । क्षीरद्रुमकषायेण अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटत्वक्कषायेण इत्यर्थः । आयुर्वेदोक्तरीत्या चतुर्थांशावशेषः कषायो ग्राह्यः । विधिवदिति सबिन्दुकम् । तद्वदिति विलोमेन । आत्माभेदेन देवताधिया पूरयेदिति सम्बन्धः । आत्मदेवताजलानामैक्यं भावयन्नित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

शङ्ख इति स्थापितशङ्खादन्यस्मिन् । तत्र शङ्खस्थापनान्तं कर्म्म पूर्व्ववत् कार्य्यम् । क्वाथाम्बुनेति कलशपूरणावशिष्टेन सम्पूर्णे इति । समूलेन हृदयेन गन्धाष्टकं विलोड्य इति पिष्टगन्धाष्टकम् । तदुक्तम्—

अष्टमूर्त्त्यात्मकं पिष्टमष्टगन्धं विलोड्य च । इति ।

अभीष्टदमित्यनेन गन्धद्वारा मित्यस्य जप उक्तः । पूजयेदिति शिरसा धेनुमुद्रां प्रदर्श्येति ज्ञेयम् । सकलाः चतुर्नवति । द्वादशात्मन इति सूर्य्यस्य । पश्चादित्यनेनैतदुक्तम् । अकारजकलानन्तरं हंस इति । उकारजानन्तरं प्रतद्विष्णुरिति । मकारजानन्तरं त्र्यम्बकमिति । बिन्दुजानन्तरं तत्पदादिकम् । नादजानन्तरं विष्णुर्योनिमिति ऋचं पठेत् । पञ्चाशत् एकपञ्चाशत्कलाः तारपञ्चभेदोत्पन्नाः ।

दश वह्नेः कलाः पूर्व्वं द्वादश द्वादशात्मनः।
कलाः षोड़श सोमस्य पश्चात् पञ्चाशतं कलाः॥ ७६
जपित्वा प्रतिलोमेन मूलमन्त्रञ्च मन्त्रवित्।
समाहितेन मनसा ध्यायन्मन्त्रस्य देवताम्॥ ७७
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तत्र तत्र विचक्षणः।
कलात्मकं शङ्खसंस्थं क्वाथं कुम्भे विनिक्षिपेत्। ७८

अत्राष्टत्रिंशत्कलाः तत्र एकपञ्चाशत्कलाः पश्चात् पञ्च गुप्तकलाश्च शङ्खजले पूजनीयाः। ताश्च इच्छाज्ञानाक्रियाचिदात्मानन्दात्मिकाः। एवञ्चाष्टत्रिंशत्कलाः पञ्चाशत्कला एकाधिकाः पञ्च गुप्तकलाश्चेति चतुर्नवतिदेवतात्मकत्वम्। यदाहुराचार्य्याः—

प्रथमं प्रकृतेर्हंसः प्रतद्विष्णुरनन्तरम्।
त्रियम्बकस्तृतीयः स्याच्चतुर्थस्तत्पदादिकः॥
विष्णुर्योनिमितीत्यादि पञ्चमः कल्पतां मनुः।
चतुर्नवतिमन्त्रात्मदेवमा[ता]वाह्य पूज्यताम्॥
अत्र याः पञ्च संप्रोक्ता ऋचस्तास्च पञ्चभिः।
कलाप्रभेदैश्च मिथो युज्यन्ते ताः पृथक् पृथक्॥ इति।

अन्यत्रापि—चतुर्नवति संख्याश्च समावाह्य कलाः क्रमात्। इति।

समाहितेनेति। मन्त्रस्य देवतां समाहितेन मनसा ध्यायन् प्रतिलोमेन मूलमन्त्रं जपित्वा तामेवावाह्य पूजयेदिति सम्बन्धः। इदं चकारान्मन्त्रवित्पदाच्च लभ्यते।

यदाहुः—मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य देवमावाह्य मन्त्रवित्।
अभ्यर्च्च्य शङ्खसलिलं दिव्यकुम्भे विनिक्षिपेत्॥ इति।

समाहितेन मनसेति प्रसङ्गसङ्गत्याऽत्रोक्तं परं सर्व्वत्र ध्याने इदं विशेषणं ज्ञेयम्। अन्यथा ध्यानस्यैव कर्त्तुमशक्यत्वात्॥७५॥७६॥७७॥

प्राणेति। प्रतिष्ठाशब्दव्युत्पत्तिरुक्ता महाकपिलपञ्चरात्रे—

प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वात्तु तिष्ठतेः।
बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः॥
अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः।
विशेषसन्निधिर्या तु क्रियते व्यापकस्य हि॥
सम्मूर्त्तौ भावना मन्त्रैः प्रतिष्ठा साऽभिधीयते। इति।

गन्धाष्टकं तत् त्रिविधं शक्तिविष्णुशिवात्मकम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ॥ ७९

तत्र प्रयोगः । धूम्रार्चिराज्ञता भवेत्यावाहन्याद्यष्टमुद्राः प्रदर्श्य यं धूम्रार्चिषे नम इति सम्पूज्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रे अमुष्यपदस्थाने षष्ठ्यन्तं धूम्रार्चिःपदं प्रक्षिप्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्य्यात् । एवं सर्व्वास्वपि कलासु । अथवा दशानामप्यग्निकलानाम् एकदैवावाहनादि कृत्वा प्रत्येकं पूजां कृत्वा प्राणप्रतिष्ठामन्त्रे अमुष्यपदस्थाने सर्व्वासां षष्ठ्यन्तं नामोच्चार्य्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्य्यात् । कलाध्यानं द्वितीयपटलोक्तमनुसन्धेयम् । तत्र तत्रेत्यस्यायमर्थः । प्रथमं दशवह्निकलानां ततो द्वादशसूर्य्यकलानां ततः षोड़शसोमकलानां ततो दशाकारजानां तदृचस्ततो दशोकारजानां तदृचस्ततो दश मकारजानां तदृचस्ततः पञ्चानां विन्दुजानां तदृचस्ततः षोड़शनादकलानां तदृचस्ततः पञ्चगुप्तकलानाम् । विचक्षण इत्यनेन सर्व्वत्र त्रिः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपेदित्युक्तम् । अन्ये तु प्रतिलोमेनेति सर्व्वत्र योजयन्ति । तत्तु आभिचारिकाभिषेकविषयम् । तदा प्रथमं नादकलास्ताद्दक् ततो बिन्दुकलास्ताद्दक् ततो मकारकलास्ताद्दक् तत उकारकलास्ताद्दक् ततोऽकारकलास्ताद्दक् ततः सोमसूर्य्याग्नीनाम् । यदाहुः—

स्थण्डिलाधारगं शङ्खं पूरयित्वा तदम्बुना ।
अष्टमूर्त्त्यात्मकं पिष्टमष्टगन्धं विलोड्य च ॥
कलानादक्रमेणैव स्वस्वनामसमायुताः ।
हृल्लेखाङ्गानि विन्यस्य प्रत्येकं ताः प्रयोजयेत् ॥
अत्र नादकलान्ते च विष्णुर्योन्यादिकां कलाम् ।
सर्व्वासां व्यापिनीं व्याप्तां सम्यगावाह्य पूजयेत् ॥
स्पृष्ट्वा सुस्थापनमनुं दक्षिणेनैव पाणिना ।
युक्तनादकलानाम्नेत्यादिना योजयेत् त्रिशः ॥
बिन्द्वादितारभेदानां कलाः सौम्या दिनेशितुः ।
अग्नेरपि समावाह्य तथैवाभियजेत् क्रमात् ॥ इति ।

विनिक्षिपेदिति मूलमन्त्रेणेति शेषः । तदुक्तम्—

पुनस्तोयं कलात्मकम् ।
उच्चारयेन्मूलमन्त्रं कलशे सन्निधापयेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—कलशे तत् क्षिपेन्मूलमन्त्रमुच्चार्य्य मन्त्रवित् । इति ॥ ७८ ॥

गन्धाष्टकं विलोड्य इति यदुक्तम् तदाह गन्धाष्टकमिति । शक्तिविष्णुशिवात्म-

जटामांसीकपियुताः शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ।
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः ॥ ८०
जटामांसीमुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ।
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कुशीतकुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं स्मृतम् ॥ ८१
पाशादित्र्यक्षरात्मान्ते स्यादमुष्यपदन्ततः ।
क्रमात् प्राणा इह प्राणास्तथा जीव इह स्थितः ॥ ८२

कमिति तदात्मकतोक्त्या अत्यन्तप्रियत्वं सूचितम् । चोर इति भटिजर इति कान्यकुब्जभाषायाम् । रोचना गोरोचना । कपि गण्ठिवनेति प्रसिद्धम् । ह्रीवेरो वालकम् । कुष्ठं कूठ इति प्रसिद्धम् । सेव्यकमुशीरम् । जटामांसीमुरमिति समाहारद्वन्द्वैकत्वेन नपुंसकत्वम् । मुरा स्वनाम्ना प्रसिद्धा । तमालं पत्रजम् । जलं वालकम् । कुशीतं रक्तचन्दनम् । एतानि समभागानि ग्राह्याणि । गणपतिसंहितायां गणेशगन्धाष्टकमप्युक्तम्—

स्वरूपं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च ।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् ।
अष्टगन्धं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महाविभोः ॥ इति ॥७९॥८०॥८१॥

प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीतेत्युक्तमतस्तन्मन्त्रमाह पाशादीति । पाशादित्र्यक्षरो नवमे वक्ष्यते । आत्मा जीवमन्त्रः । अत्र पाशादित्र्यक्षर आदौ आत्ममन्त्रः अन्ते इत्यनेन यं रं लं वं शं षं सं हौं इत्येतान्यष्टबीजानि त्रयोविंशे वक्ष्यमाणानि संगृहीतानि इति सम्प्रदायविदः । अत्र पाशाद्यात्मान्तानां प्रत्यमुष्यपदम् आवृत्तिरपि ज्ञेया । त्रयोविंशे तथा वक्ष्यमाणत्वात् । अमुष्यपदस्यायमर्थः । साध्यदेवतायन्त्रादेः षष्ठ्यन्तं नामपदं प्रयोक्तव्यमिति । तथा च "इमममुष्य पुत्रममुष्याः पुत्रमस्यै विश एष वः कुरवो राजा" इत्यस्याः श्रुतेः प्रयोगकथने कल्प[श्रौत]सूत्रे कात्यायनः "असावित्यपनोदे" इति । तद्भाष्यञ्च अपनोदः अदःपदमपनोद्य नाम प्रयोक्तव्यमित्यर्थ इति । नारायणीयेऽपि—

अमुकपदं यद्रूपं यत्र मन्त्रेषु दृश्यते ।
साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥ इति ।

तट्टीकायामपेक्षितार्थद्योतनिकायामेवमुक्तम् । एतच्च पुरुषोत्तममन्त्रव्यतिरिक्तस्थानेऽवगन्तव्यम् । तत्रामुकशब्दे दुरितपदस्यालक्ष्मीपदस्य वा प्रयोगादिति ।

अमुष्य सर्व्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुष्यपदं भवेत् ।
वाङ्मनोनयनश्रोत्रघ्राणप्राणपदान्यथ ॥ ८३
पश्चादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु ठद्वयम् ।
अयं प्राणमनुः प्रोक्तः सर्व्वजीवप्रदायकः ॥ ८४

तथेति अमुष्यपदं वदेदित्यर्थः। वाङ्मनोनयनमिति नयनपदपर्य्यायस्य चक्षुःपदस्योपलक्षकम्। केवलं छन्दोनुरोधात्तथोपदेशः। तथा च त्रयोविंशे असावेव "सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः" इति। मन्त्रविदामप्युपदेशे चक्षुःपदमेवोपदिष्टमुपलभ्यते सम्प्रदायविदाम्। तथा चाचार्य्यवचनं दीक्षापटले—

तद्वद्वाङ्मनसी उदीर्य्य तदनुप्राणा इहाथायान्त्विति ।

तट्टीकाकाराः पद्मपादाचार्य्या व्याख्यातवन्तः "वाङ्मनसो ग्रहणं चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणानामुपलक्षणार्थमिति"। तथा प्राणप्रतिष्ठापटले आचार्य्याः—

तद्वद्वाङ्मनसं दृशं श्रुतिमथो घ्राणञ्च सप्राणकम्। इति।

अत्रापि टीकाकारैर्व्याख्यातम् "दृक्पदेन चक्षुःपदं गृह्यते" इति। एवञ्चेन्न स्यात् क्वचिन्नयनपदं क्वचिच्चक्षुःपदं क्वचिद्दृक्पदं तद्वत् क्वचिल्लोचनपदमपि स्यात्। तच्चायुक्तम्। नहि पर्य्यायेणोच्चारितो मन्त्रः स मन्त्रो भवति अन्यथा मन्त्रोद्धारश्लोका एव मन्त्रा भवेयुः। तस्मान्नयनपदं चक्षुःपदोपलक्षकमिति स्थितम्। घ्राणप्राणपदानीति। अत्र मन्त्रे प्राणा इति बहुवचनान्तता ज्ञेया। वागादीनां बहूनां पदानां द्वन्द्वसमासात्। त्रयोविंशे वक्ष्यति "वायं श्रोत्रघ्राणपदे प्राणाः" इति। ठद्वयं स्वाहा।

नन्वत्र मन्त्रे यदमुष्यस्थाने साध्य देवतायन्त्रादेर्नामपदप्रयोगः तस्य कथं मन्त्रत्वमिति चेत्। मीमांसाधिकरणसिद्धान्तसिद्धमिति ब्रूमः। तथाहि द्वितीयेऽध्याये भावार्थचरणे "अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यात्" इत्यत्राधिकरणे ऊहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वममन्त्रत्वं वेति संशय्य तेषाममन्त्रत्वं सिद्धान्तितम्। तत्प्रसङ्गेनेदमपि विचारितं यदूहप्रवरनामधेयानां प्रक्षेपे सर्व्वस्यैवामन्त्रत्वम् उत प्रक्षिप्तस्यैवेति। तत्र प्रक्षिप्तस्यैवामन्त्रत्वं सिद्धान्तितम्। तत्प्रसङ्गानुप्रसङ्गेनेदमपि चिन्तितम्। यत्र मन्त्रे "इममनुष्य पुत्रममुष्याः पुत्रमस्यै विश एष वो राजा" इत्यादौ यत् सर्व्वनामस्थाने राजादिशब्दप्रयोगः तस्यामन्त्रत्वमुत मन्त्रत्वमिति। तत्राम्नातस्य सर्व्वनाम्नो राजादिपदप्रयोगे प्रामाण्यसमर्पकत्वमात्रमिति। ऊहादिवदमन्त्रत्वमिति पूर्व्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु।

पश्चादश्वत्थपनसचूतकोमलपल्लवैः।
इन्द्रवल्लीसमाबद्धैः सुरद्रुमधिया गुरुः।
कुम्भवक्त्रे पिधायास्मिंश्चषकं सफलीकृतम्॥ ८५
संस्थापयेत् फलधिया विधिवत् कल्पशाखिनाम्।
ततः कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन वेष्टयेत्॥ ८६
मूलेन मूर्त्तिमिष्ट्वास्मिंश्छायायां कल्पशाखिनाम्।
आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रस्य देवताम्॥ ८७

भवेदेवं यद्याम्नातस्य सर्व्वनाम्नो राजादिपदप्रयोगे प्रामाण्यसमर्पकत्वं स्यात्। किन्तु सर्व्वनाम्नां तत्स्थाने शब्दान्तरसमर्पकत्वमेव। तथाहि। जहे तु "अग्नये त्वाजुष्टं निर्व्वपामि" इति प्रकृतौ श्रुतौ च मन्त्रः। विकृतौ तु सूर्य्यदेवताके चरौ न्यायात् सूर्य्यायेति पदमूह्यते इति। भवतु तस्यामन्त्रत्वम्। एवं प्रवरशब्देनासितदेवलशाण्डिल्यप्रवराभिधायिपदकीर्त्तनम् नामधेयशब्देन च यजमानाभिधायि विष्णुशर्म्मादि नामकीर्त्तनमभिमतम्। तेषाञ्च वेदे अनाम्नानात् "प्रवरनामधेयानि कीर्त्तयेत्" इति वाक्येन च मन्त्रप्रयोज्य विशेषरूपेणाम्नानाभावान्न मन्त्रत्वम्। सर्व्वनाम्नामाम्नानन्तु राजादिविशेषनाम्नाम् आनन्त्यात् आम्नातुमशक्यत्वात् राजादिविशेषार्थप्रतिपादनार्थम्। नचास्य स्वतस्तत्प्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति। स्वयं प्रयोगानर्हं सत् विशेषशब्दानेव प्रयोगार्हानुपलक्षयति। यथा तस्यापत्यमित्यादौ। अतोविवक्षितस्वरूपराजाद्यर्थविशेषविषयानेव शब्दान् मन्त्रवाक्यनिवेशिनो दर्शयति। इत्येतदर्थमेव सर्व्वनामपदं दृष्टार्थेनाऽध्ययनविधिनाऽध्यापितमिति निश्चीयते। तस्माद्राजादिनाम्नामप्याम्नातप्रायत्वान्मन्त्रत्वमेवेति॥८२॥८३॥८४॥

इन्द्रवल्लीति इन्द्रवारुणी लताविशेषः। चषकं कलशजातीयं शरावादि। विधिवदित्यनेन मूलमन्त्रोच्चारणमुक्तम्। क्षौममित्यतसीसम्भवम्। तदभावे पट्टवस्त्रादि। अन्यच्च एकवस्त्रवेष्टनमप्युक्तम्।

अतिसूक्ष्मतरेणैव विशुद्धेन नवेन च।
मायातत्त्वस्वरूपेण वेष्टयेद्वाससा घटम्॥ इति॥ ८५॥ ८६॥

मन्त्रस्य देवतामित्येकमन्त्रदीक्षायाम्।

पञ्चायतनदीक्षापक्षे पञ्चकलशान् संस्थाप्य तत्तत्कलशे तत्तद्देवतामावाहयेदिति मन्त्रीत्यनेनोक्तम्।

तदुक्तमाचार्य्यैः—प्रोक्तेनैवं कलशविधिनैकेन वानेककुम्भैः । इति ।
पञ्चायतनदीक्षायां देवतास्थापनक्रम उक्तो ज्ञानमालायाम्—

यदा तु शङ्करं मध्ये ऐशान्यां श्रीपतिं यजेत् ।
आग्नेय्याञ्च तथा हंसं नैर्ऋत्यां पार्व्वतीसुतम् ॥
वायव्याञ्च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला ।
यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शङ्करं यजेत् ॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैर्ऋत्यां तपनन्तथा ।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव यजेन्मन्त्री समाहितः ॥
सहस्रांशुं यदा मध्ये ऐशान्यां पार्व्वतीपतिम् ।
आग्नेय्यामेकदन्तञ्च नैर्ऋत्यामच्युतं यजेत् ॥
वायव्यां पूजयेद् देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम् ।
भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यां माधवं यजेत् ॥
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ।
प्रद्योतनन्तु वायव्यामाचार्य्यस्तु प्रपूजयेत् ॥
हेरम्बन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रन्तु नैर्ऋत्यां जगदम्बिकाम् ॥
वायव्यां द्युमणिञ्चैव यजेन्मन्त्री ह्यतन्द्रितः ।
स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः ।
तन्मण्डल स्थितो राजा साधकश्च विनश्यति ॥ इति ।

अन्यत्रापि—शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे-
भास्यैनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरा-
र्य्यैनाः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥ इति ।

पण्डिता अपि—"शं ना रग दे मध्यान्ना शं गरभेशतः सूशं ग नादे दे ना शं गर ग नाशं भसू विदिक् पूज्याः" इति ।
अन्यत्राग्नेयादिक्रमेण स्थापनमुक्तम् ।

सूर्य्यैकदन्ताच्युतशक्तिरुद्रा विघ्नेश्वरेशाद्रिसुतार्कलक्ष्णाः ।
श्रीनाथविघ्नेशभगाम्बिकेशा अण्डीश हेरम्बपतङ्गलक्ष्णाः ॥
श्रीशम्भुसूर्य्याखुरथाम्बलक्ष्णाः प्रदक्षिणं मध्यविदिक्षु पूज्याः ।
स्वस्थानगाः सर्व्वमनोरथानैव अर्थं विनिघ्नन्ति परत्र संस्थाः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—मध्येऽभ्यर्च्य हरिं गणेननगजाशर्व्वा गणं मध्यत:
शंभ्वार्य्यारविविष्णवो रविमथो विघ्नाजशक्तीश्वराः।
मध्ये शक्तिमथेशविघ्नरवयो विष्णुश्च मध्ये हरं
सूर्य्येभास्यशिवाच्युता हि विहिता आग्नेयकोणादिमा:॥ इति।

अत्रोभयत्र स्थापनक्रमे फलतः साम्यमेव। पूजा तु गणपतिमारभ्य। यत्र गणपतेर्मुख्यत्वं तत्र सूर्य्यमारभ्येति ज्ञेयम्। यदाहुः—

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत्।
गणेश एव मुख्यश्चेत् तत्र सूर्य्यक्रमाद्भवेत्॥ इति।

एतद्व्याख्यानमुभयथा कुर्व्वन्ति। पुष्पाञ्जलिमिति मुख्ये प्रथमतः पुष्पाञ्जलिमात्रं कृत्वा पश्चाद् गणेशाद्यर्चनं कृत्वा मुख्यपूजेति। अपरे तु। पुष्पाञ्जलिशब्देन पूजासमाप्तौ यः पुष्पाञ्जलिः स संगृहीतः। तेन मुख्यदेवपूजानन्तरं गणेशाद्यर्चनमिति। एतच्च स्वस्वगुरुसम्प्रदायानुसारेण ज्ञेयम्। अयमेव देवतास्थापनक्रमो नित्यपूजायामपि समानः। तत्र नित्यपूजा शालग्रामे मणौ यन्त्रे वा पाषाणादिप्रतिमायां वा कार्य्या। तदुक्तं ज्ञानमालायाम्—

गिरिजारतसौख्याय जाता विघ्नपराः सुराः।
तच्छ्रुत्वा चरितं देव्या शापो दत्तोऽतिदारुणः॥
पार्व्वतीशापसंयुक्ता देवा अश्मत्वमागताः।
विष्णुना शङ्करेणापि तथाऽन्यैः सुरसत्तमैः॥
संस्तुता वरदा जाता पाषाणत्वेऽपि भो सुराः।
स्वस्थाने पूजयिष्यन्ति पुरुषार्थचतुष्टयम्॥
दातुं समर्था मद्वाक्यादेष एव वरोऽर्पितः।
तस्मात् पूजा विधातव्या पाषाणप्रतिमासु च॥ इति।

हयशीर्षपञ्चरात्रे—मृन्मयी दारुघटिता लोहजा रत्नजा तथा।
शैलजा गन्धजा चैव कौसुमी सप्तधा स्मृता॥
कौसुमी गन्धजा चैव मृन्मयी प्रतिमा हिता।
तत्कालपूजितास्चैताः सर्व्वकामफलप्रदाः॥ इति।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—

शैलजा लोहजा वापि रत्नजा वाथ दारुजा।
मृन्मयी चेति पञ्चैताः प्रतिमाः परिकीर्त्तिताः॥
सर्व्वेषामेव देवानां महानीला यशःप्रदा।

दारुजा कामदा प्रोक्ता सौवर्णी भुक्तिमुक्तिदा ॥
राजती स्वर्गफलदा ताम्री ह्यायुर्विवर्धिनी ।
कांस्या वक्षापदं हन्ति रैतिकी शत्रुनाशिनी ॥
सर्व्वभोगप्रदा शैली स्फाटिकी दीप्तिकारिका ।
महाभोगप्रदा ख्याता मृन्मयी खलु शोभना ॥
मानाङ्गुलप्रमाणेन दशपञ्चाङ्गुलात्मिका ।
गृहे तु प्रतिमा पूज्या नाधिका हि प्रशस्यते ॥ इति ।

अन्यत्रापि—अङ्गुष्ठपर्व्वादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु ।
गृहे तु प्रतिमा कार्य्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥ इति ।

यत्तु—सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
क्षेमसुभिक्षाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणोच्चा ॥ इति ।

तत् स्थापितप्रतिमाविषयं ज्ञेयम् । मृन्मय्यां तत्रैव विशेष उक्तः—
मृन्मयीं प्रतिमां वक्ष्ये यथावत्तां निबोध मे ।
पक्कापक्का द्विधा प्रोक्ता मृन्मयी प्रतिमा क्रमात् ॥
सर्व्वे लोका न शंसन्ति प्रतिमां दग्धमृन्मयीम् ।
अपक्का प्रतिमा शस्ता सैव कार्य्या विचक्षणैः ॥
सुधया नैव कर्त्तव्या नाश्मचूर्णैः कदाचन ।
मृदैव मृन्मयीं कुर्य्याद् यथावदनुपूर्व्वशः ॥
ब्राह्मणस्य सिता मृद्दै क्षत्रियस्याऽरुणा स्मृता ।
विशां पीता भवेन्मृद्दै कृष्णा शूद्रस्य कीर्त्तिता ॥ इति ।

अन्यत्र विशेषः—नृपभयमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्पता कर्त्तुः ।
शातोदर्य्यां क्षुद्भयमर्थविनाशः कृशाङ्गायाम् ॥
मरणन्तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्द्दिशेत् कर्त्तुः ।
वामे विनता पत्नीं दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः ॥
अन्धत्वमूर्द्ध्वदृष्टी करोति चिन्तामधोमुखी दृष्टिः ।
सर्व्वप्रतिमास्वेवं शुभाशुभं भास्करोक्तमवगच्छेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—नाधिकाङ्गी न हीनाङ्गी कर्त्तव्या देवता क्वचित् ।
अधिका शिल्पिनं हन्यात् कृशा चैवार्थनाशिनी ॥
कृशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मांसा धननाशिनी ।
वक्रनासा तु दुःखाय सङ्क्षिप्ताङ्गी भयङ्करी ॥

चिपिटा दुःखशोकाय अनेत्रा नेत्रनाशिनी ।
दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा ॥
हीनांसा हीनजङ्घा च भ्रमोन्मादकरी नृप ।
शुष्कवक्त्रा च राजानं कटिहीना च मारयेत् ॥
पाणिपादविहीनायां जायते नरको महान् ।
जङ्घाहीना च या मूर्त्तिः शत्रुकल्याणकारिणी ॥
पुत्रमित्रविनाशाय हीना वक्षःस्थलेन या ।
सम्पूर्णावयवा या तु आयुर्लक्ष्मीप्रदा सदा ॥
एवं लक्षणमासाद्य कर्त्तव्या मूर्त्तिरुत्तमा ॥ इति ।

अन्यत्र विशेषः—

खण्डिते स्फुटिते भ्रष्टे दग्धे मानविवर्जिते ।
यागहीनेऽथवोच्छिष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्च्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ॥
इति सर्व्वगतो विष्णुः परिभाषां चकार ह ॥ इति ।

अन्यत्र—खण्डितां स्फुटितां जीर्णामवलीढ़ाञ्च वह्निना ।
प्रतिमां वर्जयेद् यत्नाद् भग्नां स्याल्लक्षणाच्युताम् ॥
निक्षिपेद्दारुजामग्नौ तथाऽन्यामप्सु निक्षिपेत् ॥ इति ।

तथा—एकाहपूजाविहतौ कुर्य्याद् द्विगुणमर्चनम् ।
त्रिरात्रे तु महापूजां संप्रोक्षणमतःपरम् ॥
मासादूर्द्धमनेकाहं पूजा यदि विहन्यते ।
प्रतिष्ठैवेष्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः ॥

संप्रोक्षणलक्षणं यथा तत्रैव—

संप्रोक्षणन्तु देवस्य देवमुद्वास्य पूर्व्ववत् ।
पञ्च पञ्च क्रमेणैव स्नापयित्वा मृदम्भसा ॥
गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यस्य देवस्य मस्तके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादि पीठान्तं संस्पृशेदपि ।

तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठापनमाचरेत् ।
पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ॥
यागहोमादिषु प्रायः संप्रोक्षणविधिः स्मृतः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु वा ।
नित्यपूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले ॥ इति ।

रामपूर्व्वतापनीयेऽपि—
सोभयस्याऽस्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना ।
विना यन्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति ॥ इति ।

संहितायामपि—
यन्त्रं मन्त्रमयं प्राहुर्देवता मन्त्ररूपिणी ।
यन्त्रेणाऽपूजितो देवः सहसा न प्रसीदति ॥
तथा—सर्व्वेषामपि मन्त्राणां यन्त्रे पूजा प्रशस्यते । इति ।

ईशानशिवेनाप्युक्तम्—
शक्तिं निजैक्येन तथैव चक्रे चित्रे पटे वा यजनं न भूमौ ।
मोहादसौ स्थण्डिलगां यजेच्चेद् भ्रश्येत् त्रिवर्गादिति मन्त्रसिद्धाः ॥ इति ।

शिवपूजा तु शिवमूर्त्तौ शिवलिङ्गे स्थिरे चले वा कार्य्या । तत्र चले पाषाणादि-लिङ्गे यत् पञ्चसूत्रादिलक्षणमुक्तं तदवश्यं द्रष्टव्यम् । रत्नलिङ्गादौ तु तत्तल्लक्षणा-भावेऽपि न दोषः । तदुक्तं हयशीर्षपञ्चरात्रे—

न कुर्य्याल्लक्षणोद्धारं रत्नजानां चलात्मनाम् ।
सु[स्व]प्रभा लक्षणन्त्वेषां स्वर्णजानामपि द्विज ॥
तस्मान्न लक्षणोद्धारं कुर्य्यात् पाषाणलिङ्गवत् ।
अचलानां तैजसानां क्वचिदिष्येत लक्षणम् ॥
लक्षणं कल्पनीयन्तु स्थाप्यलिङ्गे यथाविधि ।
चललिङ्गे कुशा[ऽङ्गुला]ग्रेण लक्षणं कल्पयेद् गुरुः ॥
मनसा चिन्तयेद्वापि लक्षणं लिङ्गसंस्थितम् ॥ इति ।

सोमशम्भुनाऽपि—
रत्नजे लक्षणोद्धारो न लौहे न सरिद्भवे ।
लिङ्गेषु च न लौहेषु न दृष्टं क्वचिदागमे ॥
स्वरूपं लक्षणं तेषां प्रभा रत्नेषु निर्मला । इति ।

मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य सुषुम्णावर्त्मना सुधीः ।
आनीय तेजः स्वस्थानान्नासिकारन्ध्रनिर्गतम् ॥ ८८
करस्थमातृकाम्भोजे चैतन्यं पुष्पसञ्चये ।
संयोज्य ब्रह्मरन्ध्रेण मूर्त्त्यामावाहयेत् सुधीः ॥ ८९

अन्यत्र तु विशेषः—

गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशद्वयमेव च ।
शक्तित्रयं तथा शङ्खं मत्स्यादिदशकाङ्कितम् ॥
द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव शालग्रामशिलाद्वयम् ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु तथा सूर्य्यद्वयं बुधः ॥
एतेषामर्चनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद् गृही । इति ॥ ८७ ॥

आवाह्य पूजयेदित्युक्तम् । तत्रावाहनप्रकारमाह मूलेति । स्वस्थानाद् हृदयकमलात् । अन्ये सूर्य्यमण्डलादित्याहुः । तदुक्तं वैहायसीमन्त्रकोषे—

अथार्कतो वा हृदयारविन्दादावाहयेन्नन्दसुतं सुवेशम् । इति ।

अन्यत्रापि—आवाहयेन्महादेवीं हृदयाम्बुजगह्वरात् ।
सूर्य्यमण्डलतो वापि स्वीयाद्वा द्वादशान्ततः ॥ इति ।

ब्रह्मरन्ध्रेणेति ब्रह्मरन्ध्रद्वारा । करस्थमातृकाम्भोजे पुष्पसञ्चये इति व्यधिकरणसप्तम्यौ । सुधीः मूलमन्त्रमुच्चार्य्य स्वस्थानात्तेजः सुषुम्णावर्त्मना आनीय ब्रह्मरन्ध्रद्वारा नासिकारन्ध्रनिर्गतं तच्चैतन्यं करस्थमातृकाम्भोजे पुष्पसञ्चये संयोज्य मूर्त्तावावाहयेदिति सम्बन्धः । तदुक्तम्—

देवं सुषुम्णामार्गेण आनीय ब्रह्मरन्ध्रकम् ।
वामनासापुटे ध्यात्वा निर्यान्तं स्वाञ्जलिस्थितम् ।
पुष्पमारोप्य तत् पुष्पं प्रतिमादौ निधापयेत् ॥ इति ।

अत्रावाहनमाह्वानम् । तदावाहिन्या । तच्च मूलमन्त्रान्ते आवाहितो भव नमः इति प्रकारेण आगमोक्तश्लोकान्ते वा । यद्वा मूलमन्त्रान्ते आगमश्लोकमुच्चार्य्येति सुधीरित्यनेनोक्तम् । अयमेव मुख्यः प्रकारः । संहितायामपि धूपमन्त्रमुक्त्वा—

एवमित्यन्तु बीजान्ते धूपमन्त्र उदाहृतः । इत्यादिनोक्तम् ।

एवमग्रेऽपि स्थापनादिषूह्यम् । श्लोकस्तु—

आत्मसंस्थमजं शुद्धं त्वामहं परमेश्वर ।
अरण्यामिव हव्याशं मूर्त्तावावाहयाम्यहम् ॥

संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम्।
सकलीकरणं पश्चाद् विदध्यादवगुण्ठनम्॥ ९०
अमृतीकरणं कृत्वा कुर्वीत परमीकृतिम्।
क्रमादेतानि कुर्वीत स्वमुद्राभिः समाहितः॥ ९१

इदमावाहनादि शालग्रामादौ न कार्य्यम्। यदाहुः—

शालग्रामे स्थावरे वाऽऽवाहनं न विसर्जनम्।
शालग्रामशिलादौ यन्नित्यं सन्निहितो हरिः॥ इति।

अन्यत्रापि—उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम्॥
शालग्रामार्चने नैव ह्यावाहनविसर्जने। इति।

अत्र पञ्चायतनपक्षे प्रत्येकं देवतानामावाहनं ततः प्रत्येकं देवतानां स्थापनमिति पदार्थानुसमयो वा उतावाहनादि नैवेद्यान्तम् एकत्र समाप्य पश्चादेवमन्यत्रेति काण्डानुसमय इति संशये अत्र काण्डानुसमय इति सिद्धान्तः। यतः—

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत्। इत्युक्तम्।

तत्रार्चनशब्दः पूजावाचकः सा चाऽऽवाहनादिनैवेद्यान्ता। इदञ्च पञ्चमाध्याये द्वितीयचरणे "वचनात्तु परिव्याणान्तम्" इत्यधिकरणे सिद्धान्तितम्॥ ८८॥ ८९॥

सुधीः संस्थापनं विदध्यादिति सम्बन्धः। संस्थापनं स्थापनम्। तत् स्थापिन्या। श्लोकस्तु—

तवेयं महिमामूर्त्तिस्तस्यां त्वां सर्व्वगं प्रभो[विभो]।
भक्तिस्नेहसमाकृष्टं दीपवत् स्थापयाम्यहम्॥ इति।

सुधीरित्यनेनासनोपवेशने कर्त्तव्ये इत्युक्तं भवति। तद् यथा मूलमन्त्रान्ते—

सर्व्वान्तर्यामिणे देव सर्व्वबीजमयं शुभम्।
स्वात्मस्थाय परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम्॥

आसनं गृहाण नमः। ततो मूलमन्त्रान्ते—

अस्मिन् वरासने देव सुखासीनोऽक्षरात्मक।
प्रतिष्ठितो भवेश त्वं प्रसीद परमेश्वर॥

उपविष्टो भव नमः। सन्निधानं नैकट्यावस्थानप्रार्थनम्। तत् सन्निधापिन्या।

श्लोकस्तु— अनन्या तव देवेश मूर्त्तिशक्तिरियं प्रभो।
सान्निध्यं कुरु तस्यां त्वं भक्तानुग्रहतत्पर॥ इति।

सन्निरोधः सन्निरोधनम् अनन्यचित्तप्रार्थनम् । तत् सन्निरोधिन्या । श्लोकस्तु—

आज्ञया तव देवेश कृपाम्भोधे गुणाम्बुधे ।
आत्मानन्दैकतृप्तं त्वां निरुणध्मि पितर्गुरो ॥ इति ।

सिद्धान्तसागरे आवाहनादीनामन्यथा लक्षणमुक्तम् ।

स्वत एवाभिपूर्णस्य तस्यस्येहार्चनादिषु ।
सादरं सम्मुखीभावस्तदावाहनमुच्यते ॥
शिवस्याऽऽवाहितस्यास्य विद्यादेहे तु सन्ततम् ।
स्थिरीकरणमुद्दिष्टं स्थापनं भक्तितोऽर्चने ॥
पूजां प्रयोज्यमानान्तु गृहीत्वाऽनुग्रहादिकम् ।
कर्त्तुं सामर्थ्यमस्येह तत् सान्निध्यं प्रचक्षते ॥
आसमाप्तेस्तु पूजायाः सान्निध्यं हि शिवस्य यत् ।
स सन्निरोध उद्दिष्टो विभोरस्यापि शक्तितः ॥ इत्यादिना ।

अनन्तरमित्यनेन सम्मुखीकरणं प्रार्थनञ्च मुद्राद्वयेनोक्तम् । श्लोकौ तु—

अज्ञानाद् दुर्मनस्त्वाद्वा वैकल्यात् साधनस्य च ।
यदाऽपूर्णं भवेत् कृत्यं तदाऽप्यभिमुखो भव ॥
दृशा पीयूषवर्षिण्या पूरयन् यज्ञविष्टरम् ।
मूर्त्तावायज्ञसम्पूर्त्तेः स्थिरो भव महेश्वर ॥ इति ।

मुद्रालक्षणं यथा—

मुष्टिद्वयस्थिताङ्गुष्ठौ सम्मुखौ च परस्परम् ।
संश्लिष्टावुच्छ्रितौ कुर्य्यात् सेयं सम्मुखमुद्रिका ॥
प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च सम्मुखौ ।
कुर्य्यात् स्वहृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ॥ इति ।

सकलीकरणं पूर्णरूपत्वेनावस्थितिप्रार्थनम् । तच्च देवताङ्गे षड़ङ्गन्यासात् । अवगुण्ठनम् अयोग्यदृष्ट्यविषयत्वापादनम् । तदवगुण्ठन्या । श्लोकस्तु—

अभक्तवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रदूरामितद्युते ।
स्वतेजःपञ्जरेणाऽऽशु वेष्टितो भव सर्व्वतः ॥ इति ।

अमृतीकरणमानन्दपूर्णतावस्थितित्वम् । तद् धेनुमुद्रया । परमीकरणं सर्व्वापराधसहिष्णुत्वम् । तन्महामुद्रया । स्वमुद्राभिरिति त्रयोविंशे वक्ष्यमाणाभिः । समाहित इत्यनेन मूलमन्त्रपुटितमातृकाक्षराणि देवदेहे विन्यसेदित्युक्तम् । पूजायां वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८०॥८१ ॥

अथोपचारान् कुर्व्वीत मन्त्रवित् स्वागतादिकान्।
स्वागतं कुशलप्रश्नं निगदेदग्रतो गुरुः॥ ८२

अथेति। उपचारशब्दार्थो ज्ञानमालायामुक्तः।

भक्त्या चैते कृता देवे साधकं देवसन्निधिम्।
चारयन्ति यतस्तस्मादुच्यन्ते ह्युपचारकाः॥
समीपे चारणाद्वाऽपि फलानां ते तथोदिताः॥ इति।

मूले षोड़श उक्ता ज्ञानमालायामन्येऽपि। तद् यथा—

अष्टत्रिंशत्षोड़शार्कदशपञ्चोपचारकाः।
तान् विभज्य प्रवच्यामि के के ते तैः कृतैश्च किम्॥
आसनं प्रथमं तेषामावाहनमुपस्थितिः।
सान्निध्यमाभिमुख्यञ्च स्थिरीकृतिः प्रसाधनम्॥
अर्घ्यञ्च पाद्याचमने मधुपर्कमुपस्पृशम्।
स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचामं चोपवीतकम्॥
पुनराचामभूषे च दर्पणालोकनं ततः।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यञ्च ततः क्रमात्॥
पानीयं तोयमाचामं हस्तवासस्ततःपरम्।
ताम्बूलमनुलेपञ्च पुष्पदानं पुनः पुनः॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं स्तुतिञ्चैव प्रदक्षिणम्।
पुष्पाञ्जलिनमस्कारावष्टत्रिंशत् समीरिताः॥ इति।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—

आसनं प्रथमं तेषु ततश्चावाहनं मतम्।
उपस्थानञ्च सान्निध्यम्। इत्यादिना—
पुष्पाञ्जलिनमस्कारौ विष्णुप्रीत्यै भवन्त्यमी।
त्रिंशच्चाष्टौ समाख्याता उपचारा मनीषिभिः॥ इत्यन्तेन।

षोड़श मूले स्पष्टाः। तथा—

आसनस्वागते वस्त्रभूषे त्यक्त्वा तु द्वादश।
अर्घ्यपाद्याचमान्येव मधुपर्काचमान्यपि॥
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं पञ्च संस्मृताः॥
सपर्य्या पञ्चधा प्रोक्ता तासामेकां समाचरेत्। इति।

पाद्यं पादाम्बुजे दद्यात् देवस्य हृदयाणुना ।
एतच्छ्यामाकदूर्व्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरीरितम् ॥ ८३
सुधामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।
जातीलवङ्गकक्कोलैस्तदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ॥ ८४

प्रयोगसारे षष्ठी अप्युक्ताः ।

अर्घ्यं गन्धं ततः पुष्पमक्षतं धूपमेव च ।
दीपो नैवेद्यं सप्ताङ्गी सपर्य्येत्यपरे जगुः ॥ इति ।

स्वागतमिति । कुशलप्रश्नमिति स्वागतमित्यस्यार्थकथनम् ।

श्लोकस्तु—यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतञ्च मे ॥ इति ।

एतदनन्तरं सुस्वागतमपि मूलमन्त्रान्ते । श्लोकस्तु—

कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश सुस्वागतमिदं पुनः ॥ इति । ८२ ।

पाद्यमिति । हृदयाणुना नमोमन्त्रेण ।

श्लोकस्तु—यद्भक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः ।
तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्यं शुद्धाय कल्पये ॥ इति ।

अत्र नमोमन्त्रमुच्चार्य्य श्लोकमुच्चार्य्य पाद्यं गृहाण नमः इति शङ्खस्थजलमुत्सृजेत् । एवमग्रेऽपि । यत्र मन्त्रविशेषो नोक्तस्तत्र मूलमन्त्र एव ज्ञेयः ।

एतदिति । श्यामाकः श्यामा इति प्रसिद्धः । महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—

दूर्व्वा च विष्णुपत्नी च श्यामाकं पद्ममेव च ।
पाद्याङ्गानि च चत्वारि कथितानि समासतः ॥ इति ॥ ८३ ॥

सुधामन्त्रेण वमित्यनेन । श्लोकस्तु—

वेदानामपि वेदाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥ इति ।

जाती जातीफलम् । कक्कोलं कोशफलम् कवाव इति कान्यकुब्जभाषायाम् । तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—

तथाऽऽचमनपात्रेपि दद्याज्जातीफलं मुने ।
लवङ्गमपि कक्कोलं शस्तमाचमनीयकम् ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रे आचमनीयद्रव्याण्यन्यथोक्तानि ।

अर्घ्यं दद्यात्ततो मूर्द्ध्नि शिरोमन्त्रेण देशिकः ।
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ॥ ८५
सदूर्व्वैः सर्व्वदेवानामेतदर्घ्यमुदीरितम् ।
सुधाणुना ततः कुर्य्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे ॥ ८६
आज्यं दधिमधून्मिश्रमेतदुक्तं मनीषिभिः ।
तेनैव मनुना कुर्य्याद्द्भिराचमनीयकम् ॥ ८७

कर्पूरमगुरुं पुष्पं द्रव्याण्याचमनीयकम् । इति ।

अन्यत्र विशेषः—अर्घ्यं त्रिर्ददाति पाद्यं त्रिर्ददाति आचमनीयं षड् ददाति । इति ।

आगताय तथार्चायां स्नातुमासनगाय च ।
पूजातो गन्तुकामस्य दद्यादर्घ्यं विचक्षणः ॥
आगते स्नानकाले च नैवेद्योपक्रमे तथा ।
पाद्यस्यापि समुद्दिष्टः समयस्त्रिविधो बुधैः । इति ॥ ८४ ॥

शिरोमन्त्रेण स्वाहेत्यनेन । महाकपिलपञ्चरात्रे कुशाग्रस्थाने फलमुक्तम् ।

सिद्धार्थमक्षतञ्चैव दूर्व्वा च तिलमेव च ।
यवं गन्धं फलं पुष्पमष्टाङ्गन्त्वर्घ्यमुच्यते ॥ इति ।

सर्व्वदेवानामिति सर्व्वत्र सम्बध्यते । पाद्याद्युक्तद्रव्याणि सर्व्वदेवतासु समानानीत्यर्थः ।

श्लोकस्तु—तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥ इति ।

मधुपर्कमिति । श्लोकस्तु—

सर्व्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मक ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥ इति ।

अत्रार्घ्यादिप्रोक्तद्रव्याभावे केवलतण्डुलानेव निक्षिपेत् । तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

द्रव्याभावे प्रदातव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः । इति ।

अन्यत्रापि—तण्डुलान् प्रक्षिपेत्तेषु द्रव्यालाभे तु तत्समान् । इति ।

तेनैव मनुना सुधाणुनेत्यर्थः । श्लोकस्तु—

उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वाऽपि यस्य स्मरणमात्रतः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥ इति

मधुपर्कान्ते आचमनमुपलक्षणम् । तेन स्मृत्युक्तनिमित्तेऽप्याचमनं दद्यात् । स्नानान्ते वासोदानान्ते उपवीतदानान्ते नैवेद्यान्ते ।

गन्धाद्भिः कारयेत् स्नानं वाससी परिधापयेत्।
दद्याद् दिव्योपवीतञ्च हाराद्याभरणैः सह ॥ ८८

तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—
स्नाने वस्त्रे तथा भक्ष्ये दद्यादाचमनीयकम्। इति।
एवं षड्घ्याचमनीयानि। तदुक्तं ज्ञानमालायाम्—
पाद्ये च मधुपर्के च स्नाने वस्त्रोपवीतयोः।
भोजने चाचमनं देयम्। इति।
स्नानात् पूर्व्वं महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—
गन्धं तैलमथो दद्याद् देवस्याप्रतिमं ततः। इति।
श्लोकस्तु—स्नेहं गृहाण स्नेहेन लोकनाथ महाशय।
सर्व्वलोकेषु शुद्धात्मन् ददामि स्नेहमुत्तमम् ॥ इति।
तत उद्वर्त्तनम्। महाकपिलपञ्चरात्रे—
रजनी सहदेवी च शिरीषो लक्ष्मणापि च।
सदाभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्त्तनमिहोच्यते ॥ इति।
अन्यत्रापि—अभ्यङ्गोद्वर्त्तने चापि महास्नानं समाचरेत्। इति। ८५-८७ ॥
गन्धाद्भिरिति। तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—
शुद्धतोयाद् गन्धतोयं श्रेष्ठं शतगुणोत्तरम्।
गङ्गादितीर्थतोयानां फलं शास्त्रप्रणोदितम् ॥
तत्र तत्राधिगन्तव्यम्। इति।
तथा—नाहरेन्मलिनं तोयं केशकीटादिदूषितम्।
मलिनेनापि भाण्डेन व्यङ्गेनाऽशुचिना तथा ॥ इति।
तत्रैव विशेषः—अक्षता गन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम्। इति।
श्लोकस्तु—परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्त्तये।
साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥ इति।
एतदनन्तरं शङ्खजलेन देवायाऽभिषेकं कुर्य्यात्। यदाहुः—
शतं सहस्रमयुतं शक्त्या चैवाभिषेचयेत्।
शङ्खं सम्पूर्य्य तेनैव सपुष्पेण च देवताम् ॥ इति।
अन्यत्रापि—अ[स्व]शक्त्या गन्धतोयेन संस्नाप्य जगदीश्वरम्। इति।
अत्र विशेषः—महाभिषेकं सर्व्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत्।
सर्व्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्य्यार्चनं विना ॥ इति।

न्यासक्रमेण मनुना पुटितैर्मातृकाक्षरैः।
अभ्यर्च्य देवीं गन्धाद्यैरङ्गादीन् पूजयेत् ततः॥ ८८

तत्र विशेषस्तु तन्त्रान्तरे—

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यं स्नानं न चाचरेत्।
कारयेत् पर्व्वदिवसे तथा मलनिवारणम्॥ इति।

वाससीति द्विवचनेनोत्तरीयं गृहीतम्। श्लोकौ तु—

मायाचित्रपटाच्छन्न निजगुह्योरुतेजसे।
निरावरणविज्ञान वासस्ते कल्पयाम्यहम्॥
यमाश्रित्य महामाया जगत्सम्मोहिनी सदा।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम्॥ इति।

तत्र विशेषो मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

पीतं कौशेयवसनं विष्णोः प्रीत्यै प्रकीर्त्तितम्।
रक्तं शक्त्यर्कविघ्नेषु ईश्वरस्य सितं प्रियम्।
मलहीनं तथाऽच्छिद्रं चौमं कार्पासमेव वा॥
तैलादिदूषिताद्रोगः सच्छिद्राद्दाच्यता भवेत्।
जीर्णाद्दरिद्रता कर्त्तुर्मलिनात् कीर्त्तिहीनता॥ इति।

यज्ञोपवीतमिति। श्लोकस्तु—

यस्य शक्तित्रयेणेदं संप्रोतमखिलं जगत्।
यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये॥ इति।

हाराद्याभरणैरिति। श्लोकस्तु—

स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमरार्चित॥ इति। ८८॥

न्यासेति। उपचारात् पूर्व्वं कृतो यो देवदेहे न्यासः तत्क्रमेण मूलमन्त्रपूटितमेकैकमक्षरं कृत्वेत्यर्थः।

वर्णैर्मनुप्रपुटितैः क्रमशः शताद्यै-
र्न्यासक्रमादभियजेत् सकलासु मन्त्री।
गन्धादिभिः प्रथमतो मनुदेवतासु
त्रैलोक्यमोहन इति प्रथितः प्रयोगः॥ इत्याचार्य्योक्तेः।

अभ्यर्च्य देवीमिति। अत्र देवीमित्युपलक्षणं स्वेष्टदेवतामित्यर्थः। क्वचिद्देवमिति पाठः। पुटितलक्षणं त्रयोविंशे वक्ष्यति। ततो गन्धाद्यैरभ्यर्च्य

गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः।
कमले करवीरे द्वे कुमुदे तुलसीद्वयम् ॥ १००
जातीद्वयं केतकी द्वे कह्लारं चम्पकोत्पले।
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटला नागचम्पकम् ॥ १०१
आरग्वधं कर्णिकारं पारन्ती नवमल्लिका।
सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकमल्लिकाः ॥ १०२

पुनरन्तरमङ्गादीनावरणानि चार्चयेत्। इति क्रमविधायकम्। गन्धाद्यैरित्यादि-शब्देन पुष्पम्। अङ्गादीनिति तत्तत्कल्पोक्ताङ्गान्यत्यादि। अस्यायमाशयः। मुख्यदेवे गन्धपुष्पे दत्त्वा अङ्गादिलोकपालान् सम्पूज्य धूपादि दद्यादिति ॥ ९९ ॥

गन्धाद्यैरित्युक्तं तत्स्वरूपमेवाह गन्ध इत्यादिना। श्लोकस्तु—

परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥ इति।

इदं गन्धदानं कनिष्ठिकयेति ज्ञेयम्। यदाहुः—

शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया। इति।

ततो गन्धमुद्रां प्रदर्शयेत्। तल्लक्षणन्तु—

कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्त्तिता। इति।

कमले इति। द्वे इति श्वेतरक्ते। श्लोकस्तु—

तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम्।
अमन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् ॥ इति।

ततः पुष्पमुद्रां प्रदर्शयेत्।

केतके द्वे इति श्वेतपीते। मन्दारोऽर्कः। पुन्नागो नागकेशरः। आरग्वधो राजवृक्षः घनवदर इति कान्यकुब्जभाषायाम्। पारन्ती लताभेदः। सौगन्धिकं कह्लारभेदः। देशिकैः पूजायामुपदिष्टानीत्यनेनान्येषु पुष्पाध्यायेषु विहितानि ग्राह्याणि तत्तद्देवतानां निषिद्धानि त्याज्यानीत्युक्तं। ज्ञानमालायाम्—

नाक्षतैरर्चयेद् विष्णुं न तुलस्या विनायकम्।
न दूर्वया यजेद् दुर्गां बिल्वपत्रैर्दिवाकरम् ॥
उन्मत्तमर्कपुष्पञ्च विष्णौ वर्ज्यं सदा बुधैः।
देवीमाश्वार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥
गणेशाय च सूर्य्याय रक्तपुष्पमति प्रियम्।

धूस्तूरं सर्जकं बिल्वमर्जुनं मुनिपुष्प[पत्र]कम् ।
अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः ॥ १०३
उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः ।
मलिनं भूमिसंस्पृष्टं क्रमिकेशादिदूषितम् ॥ १०४

शिवे कुन्दं न[म]दन्तीञ्च यूथीं बन्धूककेतके ॥
जवां रक्तां त्रिसन्ध्ये द्वे सिन्दूरं कूटजानि च ।
मालतीं धुस्तूणं रक्तं हयारिं बर्बरां त्यजेत् ॥
उग्रगन्धमगन्धञ्च क्रमिकेशादिदूषितम् ।
अशुद्धपात्रपाण्यङ्गवासोभिः कुत्सितात्मभिः ॥
आनीतं नार्पयेच्छम्भोः प्रमादादपि दोषकृत् ।
कलिकाभिस्तथा नेष्यं विना चम्पकपङ्कजैः ॥
शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि ।
स्नात्वानीतैः पर्य्युषितैर्याचितैः कृष्णवर्णकैः ॥
सायं विकाशितैः पुष्पैः स्वयञ्च पतितैर्भुवि ।
वर्जयेद्वृहतीद्वन्द्वं काञ्चनारं कुरण्टकम् ॥
सर्व्वपुष्पैः सदा पूजा विहिता विहितैरपि ।
कर्त्तव्या सर्व्वदेवानां भक्तियोगोऽत्र कारणम् ॥
पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
दुःखदं तत् समाख्यातं यथोत्पन्नं तथाऽर्पणम् ॥
चित्रपूजासु सर्व्वासु न विद्वस्यापि दूषणम् ।
अधोमुखार्पणं नेष्टं पुष्पाञ्जलिविधौ न तत् ॥
लक्षपूजासु सर्व्वासु पुष्पमेकैकमर्पयेत् ।
समुदायेन चेत् पूजा लक्षपुष्पार्पणन्तु तत् ॥ इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—

पुष्पं पञ्चविधं प्रोक्तं मुनिभिर्नारदादिभिः ।
परापरोत्तमञ्चैव मध्यमञ्च तथाऽधमम् ॥
सौवर्णन्तु परं प्रोक्तमपरं चित्रवस्त्रजम् ।
वृक्षगुल्मलतापुष्पमुत्तमं परिकीर्त्तितम् ॥
अधमं पत्रतोयादि मध्यमन्तु फलात्मकम् ।

अङ्गस्पृष्टं समाघ्रातं त्यजेत् पर्य्युषितं गुरुः ।
देवस्य मस्तकं कुर्य्यात् कुसुमोपहितं सदा ॥ १०५
पूजाकाले देवताया नोपरि भ्रामयेत् करम् ।
अगुरूशीरगुग्गुलुशर्करामधुचन्दनैः ॥ १०६

उत्सृष्टं न क्रियायोग्यं सदायोग्ये परापरे ॥
पत्रेषु तुलसी श्रेष्ठा बिल्वमामलकं शुभम् ।
मरुकी देवकह्लारी विष्णुक्रान्ता तथैव च ॥
अपामार्गोऽथ गान्धारी पत्री सुरभिसंज्ञिका ।
नागवल्लीदलं दूर्व्वा कुशपत्रं तथा मतम् ॥
पत्रश्चागस्त्यवृक्षस्य पुण्यं धात्रीदलं तथा ।
फलेऽप्यामलकं श्रेष्ठं वादरं तिन्तिणीभवम् ॥
दाड़िमं मातुलुङ्गञ्च जम्बीरं पनसोद्भवम् ।
कदली चूतसम्भूतं श्रेष्ठं जम्बूफलन्तथा ॥
यजेदेतैः सदा विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैस्तथा । इति ।

तथा—दिवसे दिवसोत्फुल्लैः पुष्पैः पूजा तथा निशि ।
पुष्पाभावे प्रवालैर्वा पूजयेच्च न कोरकैः ॥ इति ।
अन्यार्थमाहृतं दुष्टं तथैवान्योपभुक्तकम् । इति ।

गुरुरित्यनेन केषुचित् पर्य्युषितेषु दोषाभाव इत्युक्तम् ।
यत् ज्ञानमालायाम्—

न पर्य्युषितदोषोऽस्ति जलजोत्पलचम्पके ।
तुलस्यगस्त्यवकुले बिल्वगङ्गाजले तथा ॥ इति ।

पञ्चितैर्दिनसंख्यया केषाञ्चित् पर्य्युषितदोषाभाव उक्तः ।

बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशता केतकीभृङ्गदूर्व्वा
मन्दाम्भोजाद्रिदर्भा मुनितिलतगरा ब्रह्मकह्लारमल्ली ।
चम्पाश्वारातिकुम्भीमरुवकदमना विश्वतोऽह्नानि च स्युः
त्रिंशत्त्रेत्रकार्य्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमा भूय एवम् ॥ इति ।

शता शतपत्रम् । भृङ्गं भृङ्गराजः । मन्दो मन्दारः । आद्रि द्रोणकलशः । ब्रह्म पलाशः । अश्वारातिः करवीरः । एषां यथायोग्यं पत्रपुष्पाणि ग्राह्याणि । अरयः षट् । यमो द्वयम् । एवम् एकाह्नत्या आहृतानां दिनसंख्या । भूय

धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः।
वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा॥ १०७
आरोप्य दर्शयेद्दीपानुच्चैः सौरभशालिनः।
स्वादूपदंशं विमलं पायसं सहशर्करम्॥ १०८

एवमस्यार्थः। द्वितीयावस्था दर्भादीनामियं दिनसंख्येति। स्मृत्यन्तरेऽपि—

पङ्कजं पञ्चरात्रं स्यात् दशरात्रञ्च बिल्वकम्।
तुलस्यैकादशाहात्तु पुनः प्रक्षाल्य पूजयेत्॥ इति

तुलस्यां निर्माल्यदोषोऽपि नास्ति। यदाहुः—

सद्यः पर्य्युषिता वापि निर्माल्या नैव दूष्यति।
तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा॥ इति॥ १००-१०६॥

उद्दिष्टमुक्त्वा प्रकृतमाह धूपयेदिति। वामहस्तेन घण्टामन्त्रेणार्चितां घण्टां वादयन् धूपं दद्यादित्यर्थः। देशिक इत्यनेन घण्टामन्त्रेण तत्पूजनमप्युक्तम्।

यदाहुः—जयध्वनि ततो मन्त्रमातः स्वाहेत्युदीर्य्य च।
अभ्यर्च्य वादयन् घण्टाम्। इति।

शैवागमे तु—धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याऽभ्यर्च्य हृदाणुना।
अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलं दहेत्॥ इति।

श्लोकस्तु—वनस्पतिरसोपेतो गन्धाढ्यः सुमनोहरः।
आघ्रेयः सर्व्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥ इति।

तदुक्तम्—घण्टां गन्धाक्षतकुसुमकैरर्चितां वादयानः। इति।
अन्यत्रापि—ततः समर्पयेद्धूपं घण्टां वाद्य जयस्वनैः। इति।

अत्र प्रयोगः। धूपपात्रमस्त्रेण प्रोक्ष्य नमोमन्त्रेण पुष्पं दत्त्वा वामया तर्जन्या संस्पृशन् मूलमन्त्रं श्लोकञ्च पठित्वा साङ्गाय सपरिवाराय देवाय धूपं समर्पयामि नमः इति शङ्खजलमुत्सृज्य धूपमुद्रां प्रदर्श्य घण्टामन्त्रेणार्चितां घण्टां वामहस्तेन वादयन् देवतागुणनामयशःस्तुत्यादि कीर्त्तयन् देवं धूपयेत्। उक्तञ्च—

धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जन्या वामया स्पृशन्।
सङ्कल्प्यैवं ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यशः पठेत्॥

बह्वृच परिशिष्टेऽपि—

धूपस्य व्यजनेनैव धूपेनाङ्गविधूपने।
नीराजनेषु सर्व्वेषु देव[गुण]नामादि कीर्त्तयन्॥

कदलीफलसंयुक्तं साज्यं मन्त्री निवेदयेत् ।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरा ॥ १०६

जयघोषं प्रकुर्व्वीत कारुण्यञ्चापि कीर्त्तयेत् ।
तथा मङ्गलघोषञ्च जगद्बीजस्य च स्तुतिम् ॥ इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे तु—

न दहेद् दूषितं धूपं कार्पासास्थिशिरोरुहैः । इति ।

एवं दीपदानेऽपि घण्टावादनादि सर्व्वं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् । विशेषस्त्वयं उत्सर्गे वाममध्यमया दीपपात्रस्पर्शः । दीपमुद्रादर्शनञ्च । श्लोकस्तु—

सुप्रकाशो महादीपः सर्व्वतस्तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरंज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति ।

उक्तञ्च ज्ञानमालायाम्—

सर्व्वनादप्रिया देवा नैकः कर्त्तुञ्च तान् क्षमः ।
सर्व्वनादमयी घण्टा रवात्मा[र्था] सर्व्वनादकृत् ॥ इति ।

नीचैरिति देवतानाभिदेशे उच्चैरिति नेत्रदेशे इत्याचार्य्याः । "दद्याद्यति विशदधीः पादपर्य्यन्तमुच्चैः" इत्युक्तेः । बहुवर्त्तिदीपपक्षे विषमा एव वर्त्तिसंख्या ग्राह्या ।

यदाहुः—आरत्रिकन्तु विषमबहुवर्त्तिसमन्वितम् । इति ।

प्रयोगसारे तु—तैलेन कपिलाज्येन सिक्थकेनापरेण वा ।
स्नेहेन वर्त्तिसंयुक्तं दीपमुच्चैः प्रदर्शयेत् ॥ इति ।

तत्र सर्पिषा चेद्दीपः तदा दक्षिणतः तैलेन चेत्तदा वामत इति सम्प्रदायः । एवञ्च सितावर्त्तिश्चेद्दक्षिणतः रक्ता चेद्वामतो निवेदनमिति ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

मन्त्रीत्यनेनैतदुक्तं भवति नैवेद्यम् अस्त्रमन्त्रजप्तजलेन सम्प्रोक्षयेत् ।
शैवागमे तु—ततो मृत्युञ्जयेनैव वौषडन्तेन सप्तधा ।
जप्तैः सदर्भशङ्खस्थैः सिञ्चेत् तत्तोयबिन्दुभिः ॥ इति ।

ततश्चक्रमुद्रयाऽभिरक्ष्य वायुबीजेन द्वादशवाराभिमन्त्रितजलेन हविः सम्प्रोक्ष्य तदुत्थवायुना तद्दोषं संशोष्य[ध्य] दक्षिणकरतलेऽग्निबीजं विचिन्त्य तत्पृष्ठलग्नं वामकरतलं कृत्वा नैवेद्ये प्रदर्श्य तदुत्थाग्निना तद्दोषं दग्ध्वा वामकरतलेऽमृतबीजं विचिन्त्य तत्पृष्ठलग्नं दक्षिणकरतलं कृत्वा नैवेद्ये प्रदर्श्य तदुत्थामृतधारया प्लावितं विभाव्य मूलमन्त्रजप्तजलेन सम्प्रोक्ष्य तदखिलममृतात्मकं ध्यात्वा तत् स्पृष्ट्वा मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्य जलगन्धपुष्पैरभ्यर्च्य देवतायै पुष्पाञ्जलिं समर्प्य तन्मुखात्तेजो निर्गतमिति ध्यात्वा वामाङ्गुष्ठेन मुख्यं नैवेद्यपात्रं स्पृष्ट्वा

दक्षिणकरेण जलं गृहीत्वा स्वाहान्तं मूलमन्त्रम्

सत्पात्रसिद्धं सुहविर्विविधानेकभक्षणम् ।
निवेदयामि देवाय सानुगाय गृहाण तत् ॥

इति श्लोकञ्च जपित्वा साङ्गाय सपरिवाराय देवाय नैवेद्यं समर्पयामि नमः इति जलमुत्सृज्य नैवेद्यमुद्रां प्रदर्शयेत् । ततः सपुष्पाभ्यां हस्ताभ्यां नैवेद्यपात्रं त्रिः प्रोद्धरन्—"निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे" इति जपेत् ।

तत्र हरे इति पदस्थाने तत्तद्देवतानामोह्यम् । यदाहुः—

अस्त्रोक्षितं तदरिमुद्रिकयाऽभिरक्ष्य वायव्यतोयपरिशोषितमग्निदोष्णा ।
संदह्य वामकरसौधरसाभिपूर्णं मन्त्रामृतीकृत मथाभिमृशन् प्रजप्यात् ॥
मनुमष्टशः सुरभिमुद्रिकया परिपूर्णमर्चयतु गन्धमुख्यैः ।
हरिमर्चयेदथ कृतप्रसराञ्जलि रास्यतोऽस्य विसरेच्च महः ॥
वीतिहोत्रदयितान्तमुच्चरन् मूलमन्त्रमथ निक्षिपेज्जलम् ।
अर्पयेत्तदमृतात्मकं हवि र्दोर्युजा सकुसुमं समुद्धरन् ॥
निवेद्यार्पणमन्त्रोऽयं सर्व्वार्चासु निजाख्यया । इति ।

ततो वामकरेण ग्रासमुद्रां दक्षिणकरेण प्राणादिमुद्राश्च दर्शयन् प्राणाय स्वाहेत्यादि-मन्त्रान् जपेत् । यदाहुः—

ग्रासमुद्रां वामदोष्णा विकचोत्पलसन्निभाम् ।
प्रदर्शयन् दक्षिणेन प्राणादीनाञ्च दर्शयेत् ॥
स्पृशेत् कनिष्ठोपकनिष्ठिके द्वे स्वाङ्गुष्ठमूर्द्ध्ना प्रथमेह मुद्रा ।
तथा परातर्जनिमध्यमे स्यादनामिकामध्यमिके च मध्या ॥
अनामिकातर्जनिमध्यमा स्यात्तद्वच्चतुर्थी सकनिष्ठिकास्ताः ।
स्यात् पञ्चमी तद्वदिहोपदिष्टाः प्राणादिमुद्रा निजमन्त्रयुक्ताः ॥
प्राणापानोदानव्यान समानाः क्रमाच्चतुर्थ्या युक्ताः ।
ताराधारा वध्वा चेद्राः कृष्णाध्वनस्त एते मनवः ॥ इति

पुष्पादिमुद्रालक्षणानि च—

ज्येष्ठाङ्गुष्ठस्य पुष्पस्य युक्ता धूपस्य तर्जनी ।
दीपस्य मध्यमानामा नैवेद्यस्य प्रकीर्त्तिता ॥
इतराङ्गुलिसंयोगात् पञ्चमुद्राः प्रकीर्त्तिताः ।
गन्धादिष्वपि दत्तेषु[भेदेषु] मुद्रास्वेमाः प्रदर्शयेत् ॥
मुद्रया यत् कृतं कर्म्म तदक्षयफलप्रदम् ॥ इति ।

तत्रेति । उपचाराणाम् अन्तरान्तरा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा जलं दत्त्वा स्वहस्तं प्रक्षालयेदिति परमगुरवः । इदानीं तन्त्रान्तरोक्तो विशेषो लिख्यते ।

अनिर्माल्यं सनिर्माल्यमर्चनं द्विविधं स्मृतम् ।
दिव्यैर्मनोभवैर्द्रव्यैर्गन्धपुष्पैः स्रगादिभिः ॥
यदर्चनमनिर्माल्यं दिव्यभोगापवर्गदम् ।
ग्राम्यारण्यादिसम्भूतैर्यागद्रव्यैर्मनोरमैः ॥
भक्तैर्यत् क्रियते सम्यक् सनिर्माल्यं तदर्चनम् ।

तत्र तत्त्वसागरसंहितायां निर्माल्यत्वमुक्तम्—

जातमात्राणि पुष्पाणि घ्रातान्येव निसर्गतः ।
पञ्चभिश्च महाभूतैर्भानुना शशिना तथा ॥
प्राणिभिश्च द्विरेफाद्यैः पौष्यैरेव न संशयः ।
अतो निर्माल्यमित्युक्तम् । इति

निर्माल्यञ्चेत् अनेन फलं कथमित्याशङ्क्य तत्रैवोक्तम्—

घ्रातपुष्पात् फलं सिध्येदल्पं नो मानसाद् यथा ।
तस्मादपरिहार्यत्वादन्यथा चानुपायतः ॥
अल्पबुद्धित्वतो नृणां बाह्यपुष्पैर्भवेत् क्रिया । इति ।

तथा—पुनस्त्रिधा मता पूजा उत्तमाधममध्यमा ।
अधिकारिनिमित्ताभ्यां भिद्यते शतधा पुनः ॥
यागोपकरणैः कृत्स्नैः क्रियमाणोत्तमा मता ।
यथालब्धैर्विनिष्पाद्या दृष्टैः पूजा तु मध्यमा ॥
पत्रपुष्पाम्बुनिष्पाद्या पूजा चाधमसंज्ञिता ।
विदिताखिलवेदार्थैर्ब्रह्मर्षिभिरकल्मषैः ॥
क्रियमाणा तु या पूजा सात्विकी सा विमुक्तिदा ।
राजर्षिभिस्तपोनिष्ठैर्भगवत्तत्त्ववेदिभिः ॥
या पूजा क्रियते सम्यक् राजसी सा सुखप्रदा ।
स्त्रीबालवृद्धमूर्खाद्यैर्भक्तैश्च[र]क्षुद्रमानसैः ॥
या पूजा क्रियते नित्यं तामसी सा प्रकीर्त्तिता ।
आतुरी सौतकी चैव त्रासी दौर्बोधिकी तथा ॥
साधनाभाविनी चेति पञ्चधा भिद्यते पुनः ।
यदि लङ्घनपर्यन्तो व्याधिरात्मनि दृश्यते ॥

तदा पूजा न कर्त्तव्या स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
न स्नानं दन्तकाष्ठं वा कुर्य्याद्धोममथापि वा ॥
रविमण्डलमालोक्य प्रतिमामथवा पुनः ।
मूलमन्त्रं सकृज्जप्त्वा पुष्पं साक्षतमुत्क्षिपेत् ॥
आक्रान्तो व्याधिभिरत्युग्रैः क्लान्तश्चैवोपवासकैः ।
निजसामयिकैर्वापि स्वकर्त्तव्यं समापयेत् ॥
स्नात्वा[सुप्त्वा] देवमथाग्नींश्च गुरून् विप्रान् प्रपूज्य च ।
एतावत्कालविच्छिन्ना पूजा युष्मत्प्रसादतः ॥
न दोषो मेऽस्त्विति प्रार्थ्य पुनः पूर्व्ववदाचरेत् ।
अथ सूतकिनः पूजां वदाम्यागमचोदिताम् ॥
स्नात्वा नित्यञ्च निर्वर्त्त्य मानस्या क्रियया तु वै ।
बाह्यपूजाक्रमेणैव स्थान[ध्यान]योगेन पूजयेत् ॥
यदि कामी न चेत् कामी नित्यं पूर्व्ववदाचरेत् ।
त्वासिनो वक्ष्यते पूजा यथैवागमचोदिता ॥
लब्धं वा यदिवाऽलब्धमर्घ्यपात्रादि साधनम् ॥
पूजोदकेन कर्त्तव्या न चेत्तोयञ्च विद्यते ॥
यदि सम्पूजयेद्देवं भावनाकुसुमादिभिः ।
दौर्बोधिकीं प्रवक्ष्यामि पूजामागमचोदिताम् ॥
मूर्खस्त्रीबालवृद्धाद्या दूर्बोधा इति भाविताः ।
रत्नमण्डपधर्म्मादिचतुष्कमुरगोम्बुजम् ॥
मूलमूर्त्तिस्तथाङ्गानि तेषां पूजा विधीयते ।
अन्येषामपि सर्व्वेषां प्रोक्ता संक्षेपकर्म्मणि ॥
सर्व्वोपचारवस्तूनामलाभे भावनेव हि ।
निर्मले[माल्ये]नोदकेनाथ पूर्णतेत्याह नारदः । इति ।

पूजाकरणासमर्थं प्रति—

आराधनासमर्थश्चेद्दद्यादर्चनसाधनम् ।
यो दातुं नैव शक्नोति कुर्य्यादर्चनदर्शनम् ॥
नैकञ्च यस्य विद्येत सोऽधो यात्येव नान्यथा ।
यस्तु भक्त्या प्रयत्नेन स्वयं सम्पाद्य चाखिलम् ॥
साधनञ्चाऽर्चयेद्विद्वान् स समग्रफलं लभेत् ।

अङ्गादिलोकपालान्तं यजेदावरणान्यपि ।
केशरेष्वग्निकोणादि हृदयादीनि पूजयेत् ॥ ११०
नेत्रमग्रे दिशास्वस्त्रं ध्यातव्या अङ्गदेवताः ।
तुषारस्फटिकश्यामनीलकृष्णारुणार्चिषः ॥ १११

योऽर्चयेद्विधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ॥
पूजाफलार्द्धमेवाऽस्य न समग्रफलं लभेत् । इति ॥१०८॥

अङ्गादीन् पुनरर्चयेदित्युक्तम् । तत्राद्यन्ते सामान्ये इति । तयोर्ध्यानस्थान-प्रयोगान् वक्तुम् आदिशब्दार्थञ्च प्रकटयितुं पुनः संगृह्णाति । तत्स्वरूपमाह अङ्गादीति । पूजावसरस्य प्रागुक्तत्वात् अतएव वक्ष्यति "एवं सम्पूज्य विधिव-न्निवेद्यान्तम्" इति । अङ्गम् अङ्गावृतिरादौ यत्र तत् । लोकपालावृतिरन्ते यत्र तत् । अङ्गादिलोकपालान्तमिति क्रियाविशेषणम् । लोकपालशब्देनैव स्वास्त्रा-वृतिग्रहणं ज्ञेयम् । एतच्च सम्भवाभिप्रायं बहुषु स्थलेषु तथा दर्शनात् न नियमः । अपिशब्दादत्रापि अन्तरान्तरा जलं दद्यादित्यनुषज्यते ।

अङ्गपूजायाः सर्व्वसामान्यम् अर्चनस्थानमाह केशरेष्विति । अग्निकोणादी-त्यादिशब्देन नैर्ऋतवायव्येशानकोणेषु । तदुक्तम्—

वह्न्यादीशान्तमङ्गानि हृदादिकवचान्तिकम् ।
अर्चयेत् पुरतो नेत्रमस्त्रं दिक्षु बहिः पुनः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—हुतवहनिर्ऋति समीरण शिवदिक्षु हृदादिवर्म्मान्तम् । इति ।
अन्ये तु आग्नेयेशाननैर्ऋतवायव्यकोणेष्विति व्याचक्षते ।

यदाहुः—इष्ट्वा हृदयमाग्नेय्यामैशान्यान्तु शिरो यजेत् ।
नैर्ऋत्यान्तु शिखा पूज्या वायव्यां कवचं यजेत् ॥
अभ्यर्च्य पुरतो नेत्रं दिक्षु शस्त्रमथार्चयेत् । इति ।

अन्यत्रापि—अग्नीशासुरवायव्यमध्यदिक्ष्वङ्गपूजनम् । इति ।
यथागुरूपदेशश्च निर्णयः । अत्राग्नेयादीनि पुरःकल्पितपूर्व्वदिगपेक्षया न तु प्रसिद्धानीति ॥ ११० ॥

नेत्रमग्र इति कर्णिकायां देवस्य पुरतः । शिरःप्रभृतिमन्त्रेषु पूजायां नमोऽन्तता ज्ञेया । होमे तु हृदयादीनां स्वाहान्तता । आद्यद्वितीययो-स्तज्जातियुक्तत्वादेव न तत्प्रयोगः । अधिकरणसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि "मन्त्रे स्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात् स्यात्" इत्यत्राधिकरणे स्वाहाकारेण वषट्कारेण

वरदाभयधारिण्यः प्रधानतनवः स्त्रियः ।
पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कल्पोक्तावृतयः क्रमात् ॥ ११२
अन्ते यजेल्लोकपालान् मूलपारिषदान्वितान् ।
हेतिजात्यधिपोपेतान् दिक्षु पूर्व्वादितः क्रमात् ॥ ११३

वा देवेभ्यो हविर्ददातीति सामान्येन विहितया स्वाहाकारान्ततया पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहेत्यादिषु मन्त्रेषु न पुनस्तस्यबाधः । सामिधेनीसाम्नदश्ववदुपसंहाराभावान्नान्यमन्त्रेषु बाधश्चेति स्थितम् ॥ १११ ॥

प्रधानतनवः स्त्रिय इति पक्षद्वयमिति पद्मपादाचार्य्याः ।

उक्तञ्च – वरदाभयधारिण्यो महिलाकृतयोऽङ्गदेवताः पूज्याः । इति । आवरणानीत्युक्तानां स्थानमाह पश्चादिति । पश्चादङ्गावृत्यनन्तरमित्यर्थः । इदमपि प्रायिकम् । तत्पूर्व्वमप्यावृतीनां सत्त्वात् ॥ ११२ ॥

अन्त इति बाह्ये । चतुरस्रे आवरणान्तत्वस्य पूर्व्वमुक्तेः । एतच्च व्याख्यानं वैहायसीमन्त्रकोशे वायवीयसंहितायाञ्च तथा दर्शनात् । सत्सम्प्रदायाच्च । पूर्व्वादितो दिक्षु क्रमाच्च । अन्ते इन्द्रमग्निं इत्यादीन् लोकपालान् यजेदिति सम्बन्धः । तत्र सामान्यत इन्द्राय नम इत्यादि प्रयोगे प्राप्ते विशेषमाह मूलेत्यादिना । अन्ते इत्यत्रापि सम्बध्यते । तेनेदं पदं सर्व्वान्ते देयमेवेत्यर्थः । तच्च प्रयोगलिखने स्फुटीभविष्यति । मूलपारिषदान्वितानित्यस्यायमर्थः । यदा शक्त्यावरणे इन्द्रादि पूजा तदा प्रत्येकं शक्तिपारिषदायेति लोकपालानां वज्रादीनाञ्च विशेषणं ज्ञेयम् । एवं शिवपूजायां प्रत्येकं शिवपारिषदायेति । एवं गणेशपूजायां प्रत्येकं गणेशपारिषदायेति । एवं सूर्य्यपूजायां प्रत्येकं सूर्य्यपारिषदायेति । एवं विष्णुपूजायां प्रत्येकं विष्णुपारिषदायेति । चरणव्यत्ययो गोपनार्थं कृतः । हेतीत्यत्रापि अन्त इति सम्बध्यते । इन्द्रायेत्यादेरन्त इत्यर्थः । अत्रापि प्रयोगे जात्यधिपानां पूर्व्वमुच्चारणं पश्चाद्धेतीनाम् । मूले तु हेतिशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् पूर्व्वनिपातः । हेतयः आयुधानि । जातयः सुरतेजःप्रेतरक्षोजलप्राणनक्षत्रभूतनागलोकाः । सवाहनान् सपरिवारानित्यपि ज्ञेयम् । वाहनानि तु ऐरावताजमहिषनरमकरमृगाश्ववृषभरथहंसाः । तदुक्तमाचार्य्यैः—

जात्यधिपहेतिवाहनपरिवारान्ताः क्रमेण यष्टव्याः । इति ।

वक्ष्यति च स्वयं नित्यामन्त्रे—

लोकपालान् यजेदन्ते वाहनायुधसंयुतान् । इति ।

इन्द्रमग्निं यमं रक्षो वरुणं पवनं विधुम्।
ईशानं पन्नगाधीशमध ऊर्द्ध्वं पितामहम्॥ ११४
पीतो रक्तो सितो धूम्रः शुक्लो धूम्रः सितावुभौ।
गौरोऽरुणः क्रमादेते वर्णतः परिकीर्त्तिताः॥ ११५

सशक्तिकानिति ज्ञेयम्। तदुक्तं वैहायसीमन्त्रकोषे—

लोकेश्वरान् पार्थिवमण्डले सशस्त्रान् सशक्तीन् सहवाहनांश्च।
सपार्श्वदांश्चन्दनपुष्पधूपैर्यजेत् स मन्त्री निजवाञ्छिताय॥ इति।

स्वस्वबीजाद्यानित्यपि ज्ञेयम्। बीजानि तु लं रं मं चं वं यं शं हं नं कं। तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—

यानुलोमतृतीयन्तु द्वितीयं लविलोमतः।
चतुर्थं फानुलोमेन रानुलोमेन चाष्टमम्॥
तृतीयं पानुलोमेन लविलोमात् तृतीयकम्।
चतुर्थं सप्तमं वर्णं रानुलोमेन संस्थितम्॥
चतुर्थं थानुलोमेन तृतीयं गविलोमतः।
स्वरोपान्त्यस्वनामाभ्यां भेदितं सर्व्वमेव तत्॥
आनुपूर्व्वीकृतं बीजं ब्रह्मान्तं वासवादिमम्॥ इति।

एतानि दीर्घाण्यपीति केचित्। अनन्तब्रह्मणोर्मायापाशबीज इति केचित्।
तदुक्तम्—पृथ्व्यग्निपवनाद्यन्तवरुणानिलसेश्वरैः।
अनन्तबिन्दुसंयुक्तैरर्च्याः पाशेन मायया॥ इति।

तत्र रक्ष इति निर्ऋतिं पवनं वायुं विधुं सोमं पन्नगाधीशम् अनन्तं पितामहं ब्रह्माणम्। दिक्षु पूर्व्वादितः क्रमादिति। अत्र प्रसिद्धा एव पूर्व्वादयो ग्राह्याः। तदुक्तम्—प्रयजेत् स्वदिक्ष्वमलधीः स्वजात्यधीश्वरहेतिवाहपरिवारसंयुतान्। इति। नारायणीये च—इन्द्रादींश्च स्वदिक्षु। इति।

ग्रन्थान्तरेऽपि—इन्द्रादिकान् लोकपालान् स्वस्वदिक्षु समर्चयेत्। इति। तत्राष्टदिक्षु अष्ट पूजयितव्याः। निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये अनन्तम्। इन्द्रेशानयोर्मध्ये ब्रह्माणम्। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

विष्णुं नैर्ऋते विधिमैश्वरे।
बहिः पद्मस्य वज्राद्यान्यब्जान्तान्यायुधान्यपि॥
प्रसिद्धरूपास्वाशासु लोकेशानां क्रमाद् यजेत्। इति।

वज्रं शक्तिं दण्डमसिं पाशमङ्कुशकं गदाम् ।
शूलं चक्रं पद्ममेषामायुधानि क्रमाद्विदुः ॥ ११६
पीतशुक्लसिताकाशविद्युद्रक्तसितासिताः ।
करविन्दपाटलाभा वज्राद्याः परिकीर्त्तिताः ॥ ११७
एवं सम्पूज्य विधिवन्निवेद्यान्तं ततो गुरुः ।
दक्षिणे स्थण्डिलं कृत्वा तत्राऽऽधाय हुताशनम् ॥ ११८
संस्कृत्य विधिवद्विद्वान् वैश्वदेवं समाचरेत् ।
तत्र सम्पूज्य गन्धाद्यैर्देवतामुक्तविग्रहाम् ॥ ११९

अत्र नैर्ऋते ऐशरे इति तत्सामीप्यलक्षकमिति ज्ञेयम् । अत्र क्वचिद् ब्रह्माणं पूजयित्वा अनन्तं पूजयेदिति क्रमः । स पौराणिक इति ज्ञेयं न तान्त्रिकः । महाकपिलपञ्चरात्रहयशीर्षपञ्चरात्रप्रपञ्चसारादिबहुतन्त्रविरोधात् । तथा चाचार्य्याः—

अनन्तब्रह्मपर्य्यन्तैः पञ्चमीन्द्रादिभिर्मता ।
चक्रपद्मान्तिकैः षष्ठी वज्राद्यैः ॥ इति ।

प्रयोगो यथा । ॐ लं इन्द्राय सुराधिपतये सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय विष्णुपारिषदाय नमः इति । एवं ॐ रं अग्नये तेजोऽधिपतये इत्यादि । एषां पूजायां लोकपालमुद्रा दर्शनीया । यदाहुः—

पाणिमूले सुसंलग्ने शाखाः सर्व्वाः प्रसारिताः ।
लोकेशानामियं मुद्रा तेषामर्चासु दर्शयेत् ॥ इति ॥ ११३-११५ ॥

वज्रमिति । असिं खड्गं । आकाशो नीलवर्णः । करविन्दः नीलपुष्पोऽतसीप्रायो वृक्षः । तत्पुष्पवर्ण इत्यर्थः ।

तदुक्तमाचार्य्यैः—करविन्दारुणवर्णाः । इति ।

तत्र प्रयोगो यथा - ॐ वज्राय वज्रलाञ्छितमौलये सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय विष्णु पारिषदाय नमः इत्याद्यूह्यम् । तदुक्तमाचार्य्यैः—

अर्चा बहिर्निजसुलक्षितमौलियुक्ताः
स्वस्वायुधाभयसमुद्यतपाणिपद्माः । इति ।

मूलेन मूर्त्तिं क्लृप्तेत्यादि निवेद्यान्तमिति नित्यपूजायामपि समानम् । विद्वान् विधिवत् संस्कृत्येत्यनेन वीक्षणादयश्चत्वारः संस्कारा घृतसंस्कारा अग्नेराज्याहुतिक्रमेण गर्भाधानादि संस्काराश्च कर्त्तव्या इत्युक्तं भवति ॥ ११६॥११७॥११८॥११९ ॥

तारव्याहृतिभिर्हुत्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
सर्पिष्मता पायसेन पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ १२०
हुत्वा व्याहृतिभिर्भूयो गन्धाद्यैः पुनरर्चयेत् ।
तां योजयित्वा पीठस्थमूर्त्तौ वह्निं विसर्जयेत् ॥ १२१
अवशिष्टेन हविषा विकिरेत् परितो बलिम् ।
देवतायाः पार्षदेभ्यो गन्धपुष्पाक्षतान्वितम् ॥ १२२
ततो निवेद्यमुद्धृत्य शोधयित्वा जलं पुनः ।
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य दर्शयेच्छत्रचामरे ॥ १२३
कर्पूरशकलोन्मिश्रं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
सहस्रावृत्य संजप्य मूलमन्त्रमनन्यधीः ।
तज्जपं सर्व्वसम्पत्त्यै देवतायै समर्पयेत् ॥ १२४

तारव्याहृतिभिरिति । अत्राद्यास्वतस्रः सतारव्याहृतिभिः एका समस्तेन । भूयोऽनन्तरं व्याहृतिभिर्हुत्वेति सम्बन्धः । पूर्व्ववदिति ज्ञेयम् । पुनरनन्तरं गन्धाद्यैस्तां देवताम् अर्चयेत् । आदिपदेन पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । पीठस्थमूर्त्तौ योजयित्वा तामित्यनुषज्यते ॥ १२०॥१२१॥१२२ ॥

तत इत्यनेनैतदुक्तं भवति । पानार्थं जलं दद्यात् । मूलमन्त्रान्ते

श्लोकस्तु—समस्तदेवदेवेश सर्व्वतृप्तिकरं परम् ।
अखण्डानन्दसम्पूर्ण गृहाण जलमुत्तमम् ॥ इति ।

ततो भोजनशेषोदकञ्च दत्त्वा निर्गततेजो देवमुखे संहृत्य नैवेद्यांशं विष्वक्सेनादिभ्यो दद्यादिति । तदुक्तम्—

मुख्यादीशानतः पात्रान्नैवेद्यांशं समुद्धरेत् ।
सर्व्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ।
श्रीरामसेनायुक्ताय विष्वक्सेनाय ते नमः ॥
गणेशे वक्रतुण्डाय सूर्य्ये चण्डांशवेऽर्पयेत् ।
शक्तावुच्छिष्टचाण्डाल्यै शिवे चण्डेश्वराय च ॥ इति ।

देवतायाः पार्षदेभ्य इत्यत्रापि पारिषदशब्देनैषामेव ग्रहणम् । सर्व्वसम्पत्त्यै देवतायै इति अधिकरणे चतुर्थी ।

समर्पयेदिति । अत्र नित्यपूजायां ताम्बुलछत्रादर्शचामराणि समर्प्य—

बुद्धि: सवासना क्लृप्ता दर्पणं मङ्गलानि च।
मनोवृत्तिर्विचित्रा ते नृत्यरूपेण कल्पिता॥
ध्वनयो गीतरूपेण शब्दा वाद्यप्रभेदत:।
छत्राणि नव पद्मानि कल्पितानि मया प्रभो॥
सुषुम्णाध्वजरूपेण प्राणाद्याश्चामरात्मना।
अहङ्कारो गजत्वेन वेग: क्लृप्तो रथात्मना॥
इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि शब्दादि रथवर्त्मना।
मन: प्रग्रहरूपेण बुद्धि: सारथिरूपत:।
सर्व्वमन्यत्तथा क्लृप्तं तवोपकरणात्मना॥

इति श्लोकान् पठित्वा यथाशक्ति मूलमन्त्रं जप्त्वा

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणाऽस्मत्कृतं जपम्।
सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिते॥

इत्यनेन तं जपं देवतायै निवेदयेत्। तदुक्तं शैवागमे—

मन्त्री श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन शम्भवे।
मूलाणुनाऽर्घ्यतोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत्॥ इति।

तत: पराङ्मुखमर्घ्यं दत्त्वा शङ्खं पूजयेत्। तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

पूजयेद् गन्धपुष्पाद्यै: शङ्खं वै देववद् बुध:। इति।

अन्यत्रापि—त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया।
शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं सदाऽर्चयेत्॥

तत: प्रदक्षिणं कुर्य्यात्। तत्र विशेषस्तन्त्रान्तरे--

एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद् विनायके।
चतस्र: केशवे दद्यात् शिवस्यार्द्धं प्रदक्षिणम्॥ इति।

तत: स्तुत्वा नत्वा नित्यहोमं कुर्य्यात्। तत्र तन्त्रान्तरे विशेष:—

अग्न्याधानादिकं कर्म्म नित्यहोमे न विद्यते। इति।

ततश्चुलुकोदकेन "इत: पूर्व्वं प्राणबुद्धिदेहधर्म्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत् स्मृतं यदुक्तं यत् कृतं तत् सर्व्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा। मां मदीयञ्च सकलं हरये समर्पये ॐ तत् सत्" इति ब्रह्मार्पणमन्त्रेणात्मानं समर्प्य स्वहृत्कमले संहारमुद्रया देवमुपसंहरेदिति विशेष:। संहारमुद्रालक्षणमुक्तमेव। प्रसादस्वीकारे तत्तद्देवताभक्तेन तत्तद्देवताप्रसाद: स्वीकर्त्तव्य एव। पञ्चदेवतापूजायान्तु विष्णोरेव शालग्रामशिलास्वर्गादन्येषाञ्च।

ततः शम्भोर्दिशि गुरुर्विकिरे पूर्व्वसञ्चिते ॥ १२५
हैमवस्त्रादिसंयुक्तां कर्करीं तोयपूरिताम् ।
संस्थाप्य तस्यां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीम् ॥ १२६
घोररूपां पश्चिमास्यां पूजयेदस्त्रदेवताम् ।
चलासनेन सम्पूज्य तामादाय गुरुः पुनः ॥ १२७
रक्षेति लोकपालानां नालमुक्तेन वारिणा ।
देवाज्ञां श्रावयन्नन्तः परिवृत्त्य प्रदक्षिणम् ॥ १२८
अस्त्रमन्त्रं समुच्चार्य्य यथापूर्व्वं निवेशयेत् ।
अभ्यर्च्य भूयो गन्धाद्यैरस्त्रं तत्र स्थिरासने ॥ १२९
ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।
अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके ॥ १३०

तथा च बह्वृचपरिशिष्टे—

पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥ इति ।

अन्यो विशेषस्तन्त्रान्तरे

विक्षेपादथ बालिश्याज्जपहोमार्चनान्तरा ।
उत्तिष्ठति तदा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत् पुनः ॥ इति ॥१२३॥१२४॥

शम्भोर्दिशीति ऐशान्याम् । कर्करीं सनालं जलपात्रम् । तस्यां कर्कर्य्याम् एवम्भूतामस्त्रदेवतां पूजयेदित्यन्वयः । चलासनेन इत्युच्छ्रितासनेन । तामिति । गुरुस्तां कर्करीमादाय नालमुक्तेन वारिणा लोकपालानां रक्षेति देवाज्ञां श्रावयन् अन्तर्मण्डपान्तर्वेद्याः परितः प्रदक्षिणं परिवृत्त्य यथापूर्व्वं तां निवेशयेदिति सम्बन्धः । तत्र कर्कर्य्याम् । स्थिरासने निश्चलासने उपविष्ट इत्यर्थः ॥ १२५-१२८ ॥

तत इति । संस्कृते वह्नाविति आचार्य्येण स्वकुण्डे संस्कृते । यतोऽग्निमपटले वक्ष्यमाणाग्निजननकर्म्म आचार्य्येण अस्मिन्नेव काले कृतमस्ति तस्यानुवादः संस्कृते वह्नाविति । तदुक्तं प्रयोगसारे—

तण्डुलान् शालिसम्भूतान् मूलमन्त्राभिमन्त्रितान् ।
प्रसृतीनां पञ्चदश क्षिप्त्वा चाऽस्त्रमनुं जपेत् ॥ १३१
प्रक्षाल्य पात्रवदनं पिधाय कवचाणुना ।
प्राङ्मुखो मूलमन्त्रेण देशिकेन्द्रश्चरुं पचेत् ॥ १३२
स्रुवेणाज्येन संखिन्ने दद्यात्तप्ताभिघारणम् ।
मूलेन पश्चात्तत्पात्रं कवचेनाऽवतारयेत् ॥ १३३
अस्त्रजप्ते कुशास्तीर्णे मण्डले विधिवद् गुरुः ।
तं विभज्य त्रिधा भागमेकं देवाय कल्पयेत् ॥ १३४
अन्यमग्नौ प्रजुहुयादपरं देशिकः स्वयम् ।
शिष्येण सार्द्धं भुञ्जीत विहिताचमनस्तदा ॥ १३५

कुण्डमस्त्रेण संप्रोक्ष्य तत्राधाय हुताशनम् ।
सान्वाधानादिकं देवं यथावत् पूजयेत्ततः ॥
कृत्वा तण्डुलनिर्वापं तस्मिन् क्षीरे पचेच्चरुम् ॥ इति ।

नारायणीयेऽपि—तत्र सम्भृतसम्भारः शिवमिष्ट्वा विधानतः ।
मूलमूर्त्त्यङ्गविद्याभिस्तण्डुलक्षेपणादिकम् ॥
कृत्वा चरुं पचेत् क्षीरे पुनस्तद्विभजेत् त्रिधा ।
निवेद्यैकं परं हुत्वा सशिष्योऽन्यद् भुजेद् गुरुः ॥ इति ॥ १३० ॥

तण्डुलानिति । प्रसृतीनां पञ्चदशभिः परिमितानिति शेषः । तण्डुलान् प्रक्षाल्याऽस्त्रमनुं जपन् क्षिप्त्वा इति सम्बन्धः । प्रसृतिलक्षणमग्रे वक्ष्यते ॥१३१॥१३२॥

स्रुवेणेति । संखिन्ने चरौ स्रुवेण कृत्वा मूलमन्त्रेण आज्येन तप्ताभिघारणं दद्यादिति सम्बन्धः । विधिवद् गुरुरित्यनेन मूलेन कुशेन समविभागः कार्य्य इत्युक्तम् ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

अन्येति । अग्नाविति कुण्डाग्नौ देशिकः प्रजुहुयादित्यनेनैतदुक्तम् । "साज्येन चरुणा तथा" इत्यग्रिमपटले मूलमन्त्रेण पञ्चविंशतिवारमुक्तो होमोऽत्रानुसन्धेयः इति । भुञ्जीतेति । तत्र विशेषः सोमशम्भौ—

चरोस्तृतीयभागन्तु ग्रासत्रितयसम्मितम् ।
अष्टग्रासप्रमाणं वा दशनस्पर्शवर्जितम् ॥

आचान्तं शिष्यमानीय सकलीकृत्य देशिकः ।
तालप्रमाणं ऋज्वग्रं क्षीरवृक्षादिसम्भवम् ॥ १३६
दन्तकाष्ठं तदा दद्याच्छिष्याय नियतात्मने ।
दन्तान् विशोध्य स पुनस्तत् प्रक्षाल्य विसर्जयेत् ॥ १३७

पालाशे पुटके शुक्रौ भुक्तौ पिप्पलपत्रजे ।
हृदा सम्भोजयेन्मन्त्री पूतैराचमयेज्जलैः ॥ इति ॥१३५॥

सकलीकृत्येति मन्त्रषडङ्गमस्याङ्गे न्यस्येति । तालेति । प्रसृतपाणेरङ्गुष्ठाग्रान्मध्यमाग्रं यावत्तालः । तदुक्तम्—

अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ ये हस्तस्य प्रसारिते ।
तदग्रयोरन्तरालं तालमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

देशिको दद्यादित्यनेन दानमन्त्र उक्तः । यत् पिङ्गलामते—

माया दण्डिनि ठद्वन्द्वं प्रदद्यादमुना च तत् । इति ।

विसर्जनानन्तरं तत्परीक्षा कर्त्तव्येति विसर्जयेदित्यनेनोक्तम् ।

प्रक्षाल्य निक्षिपेद्भूमौ वामतो वामपाणिना । इति ।

प्रयोगसारे विशेषः । स यथा नारायणीये—

दन्तकाष्ठं हृदा जप्तं क्षीरिवृक्षादिसम्भवम् ।
सम्मार्ज्य दन्तांस्तच्छित्त्वा प्रक्षाल्यैतद्भुवि क्षिपेत् ॥
दिक्षु पूर्वाद्यधोर्द्धासु तस्याग्रपतनं क्रमात् ।
वृद्धिस्तपो मृतिर्वित्तं क्षयं शान्तिर्गदो धनम् ॥
सुखवृद्धिः परं दुखं फलान्येतानि शंसति । इति ।

अन्यत्रापि—धीश्रीतापवियोगापमृत्युशुभदुःस्थताश्मैशादौ ।
रदधावनाग्रपाते कुफले मूलाहुतिस्त्रिलैर्दिशति ॥ इति ।

अन्यत्रापि—अथात्र चूतवृक्षस्य द्वादशाङ्गुलमानतः ।
दन्तकाष्ठं प्रदातव्यं तद्दन्ताग्रविचर्वितम् ॥
ऊर्द्धास्यं क्षेपयेत्तत्र मण्डले पीठमुत्रयेत् ।
पश्चिमोत्तररुद्रेन्द्रे शुभः पातोऽन्यथाऽशुभः ॥
दुर्निमित्तविनाशाय जुहुयाच्छतमस्त्रतः ॥ इति ।

वायवीयसंहितायान्तु—

त्यक्तं तद्दन्तपवनं दृश्यते गुरुणा यदि ।

यथाविधि तमाचान्तं शिखाबन्धाभिरक्षितम् ।
विधाय सार्द्धममुना वेद्यां दर्भास्तरे गुरुः ।
शयीत तस्यां तां रात्रिमधिवासः समीरितः ॥ १३८

इति श्रीशारदातिलके चतुर्थः पटलः ।

प्रागुदक्पश्चिमेशाग्रं शिवमन्यच्छिवेतरम् ॥
अशस्ताशामुखे तस्मिन् गुरुस्तद्दोषशान्तये ।
शतमर्द्धं तदर्द्धं वा जुहुयान्मूलमन्त्रतः ॥ इति ॥ १३६॥१३७ ॥

यथाविध्याचान्तं यथाविधि शिखाबन्धाभिरक्षितं विधायेति सम्बन्धः । तत्राचमने विधिः पूर्व्वं मयोक्त एव । शिखाबन्धे तु यथाविधीत्यनेनैतदुक्तं भवति । मूलमन्त्रस्य सजातिशिखामन्त्रेण अघोरादिमन्त्रेण वा शिखां बध्नीयादिति ।

शयीतेति । गुरुस्तस्यां वेद्यां अमुना शिष्येण सार्द्धं दर्भास्तरे तां रात्रिं शयीतेति सम्बन्धः । वेद्यामिति सामीप्यमधिकरणार्थम् । तदुक्तं नारायणीये—

पुनस्तं शिष्यमाचान्तं शिखाबन्धाभिरक्षितम् ।
कृत्वा वेद्यां सहाऽनेन स्वपेद् दर्भास्तरे गुरुः ॥ इति

गुरुरित्यनेन देवदक्षिणभागे पूर्व्वशिरसा शिष्यं स्वापयेदित्युक्तम् ।

स्वप्रमाणवमाश्रित्य स्वापयेत् पूर्व्वमस्तकम् ।

इति पिङ्गलामत उक्तेः ।

सोमशम्भौ तु—गृहस्थान् दर्भशय्यायां पूर्व्वशीर्षास्तरक्षितान् ।
कृदा सन्न्यासशय्यायां यतीन् दक्षिणमस्तकान् ॥ इति ।

वायवीयसंहितायान्तु—

देवस्य दक्षिणे भागे शिष्यं तमधिवासयेत् ।
अहतास्तरणास्तीर्णे सदर्भशयने शुचिः ॥
मन्त्रिते च शिवं ध्यायन् प्राक्शिरस्को निशि स्वपेत् ।
शिखाबद्धस्य सूत्रस्य शिखया तच्छिखां गुरुः ॥
आविध्याहतवस्त्रेण तमाच्छाद्य च वर्म्मणा ।
रेखात्रयञ्च परितो भस्मना तिलसर्षपैः ।
कृत्वाऽस्त्रजप्तैस्तद्बाह्ये दिगीशानां बलिं हरेत् ॥ इति ।

स्वप्रमाणवमन्त्रो वैष्णवेषु मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

ॐ हृत् सकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

विश्वाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।
स्वप्नमाणवमन्त्रोयं कथितो नारदादिभिः ॥ इति ।

शैवशास्त्रादौ तु पिङ्गलामते—

तारो हिलिद्वयं शूलपाणये हिठ ईरितः ।
स्वप्नमाणवमन्त्रोऽयं शम्भुना परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

तन्त्रान्तरोक्तो विशेषः—

नमोऽजाय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय महात्मने ।
वामाय विश्व[विष्णु]रूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ॥
स्वप्ने कथय मे तथ्यं सर्व्वकार्य्येष्वशेषतः ।
क्रियासिद्धिं विधास्यामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥

इति मन्त्रेण स्वापकाले देवं संप्रार्थ्य स्वपेत् ।

प्रातश्च स्वप्नपरीक्षा कार्य्या । तदुक्तं पिङ्गलामते—

स्वप्ने शुभाशुभं दृष्टं पृच्छेत् प्रातः शिशुं गुरुः ।
शुभे शुभं वदेत्तस्य जुहुयादशुभे शतम् ।
अस्त्रेणेति क्रमात् प्रोक्तो विधिः शिष्याधिवासने ॥ इति ।

अन्यत्रापि—क्रूरेऽधमा मध्यमा स्यादृदृष्टे तूत्तमोत्तमा[मापि च] ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—

गुरुपादार्चनं कृत्वा उपवासी जितेन्द्रियः ।
दर्भशय्यां गतो रात्रौ दृष्ट्वा स्वप्नं निवेदयेत् ॥
कन्यां छत्रं रथं दीपं प्रासादं कमलं नदीम् ।
कुञ्जरं वृषभं माल्यं समुद्रं फणिनं द्रुमम् ॥
पर्व्वतञ्च हयं मेध्यमाममांसं सुरासवम् ।
एवमादीनि सर्व्वाणि दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
चाण्डालं करभं काकं गर्त्तं शून्यममङ्गलम् ।
तैलाभ्यक्तं नरं नग्नं शुष्कवृक्षं सकण्ट[नपुंस]कम् ॥
प्रासादमत[न]लं दृष्ट्वा नरो रोगमवाप्नुयात् ।
दृष्ट्वा दुःस्वप्नकञ्चैव होमात् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

अत्रोपवासीति रागतः प्राप्तभोजननिषेधः न तु वचनविहितचरुभोजननिषेधः ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—अथ प्रातः समुत्थाय स्वप्नं दृष्ट्वा विचारयेत् ।
भद्रे भद्रं विजानीयादभद्रे जुहुयाच्छतम् ॥ इत्यादि ।

नारायणीये तु—स्वप्नान् संवीक्षितान् शिष्यः प्रभाते श्रावयेद् गुरुम् ।

शुभैः सिद्धिः परैर्भक्तिः । इति ।

अधिवासः समीरित इति मन्त्रग्रहणपूर्व्वदिने । पिङ्गलामते तु सद्योऽधिवासोऽप्युक्तः ।

सद्योऽधिवासमथवा प्रकुर्व्वीत यथाविधि । इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—

दिनद्वये नैव कुर्य्याद्दीक्षाकर्म्म विचक्षणः ।
सद्योऽधिवासनं कुर्य्यादेकस्मिन् दिवसे यदि ॥

अधिवासशब्दार्थ उक्तो महाकपिलपञ्चरात्रे—

वसतेरधिपूर्व्वस्य भावे घञ्प्रत्यये कृते
अधिवास इति ह्येष प्रयोगः सिद्धिमेति च ॥
गुर्वादिसहितो वासो रात्रौ नियमपूर्व्वकः ।
सोऽस्यार्थो हि निपातानामनेकार्थतया मतः ॥ इति ॥१३८॥

इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां चतुर्थः पटलः ॥ ॐ ॥

पञ्चमः पटलः ।

ततोऽग्निजननं वक्ष्ये सर्व्वतन्त्रानुसारतः ।
आचार्य्यकुण्डे विधिवत् संस्कृते शास्त्रवर्त्मना ॥ १
अष्टादश स्युः संस्काराः कुण्डानां तन्त्रचोदिताः ।
वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरेण प्रोक्षणं मतम् ॥ २
तेनैव ताड़नं दर्भैर्व्वर्म्मणाऽभ्युक्षणं स्मृतम् ।
अस्त्रेण खननोद्धारौ हृन्मन्त्रेण प्रपूरणम् ॥ ३
समीकरणमस्त्रेण सेचनं वर्म्मणा मतम् ।
कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्म्ममन्त्रेण मार्जनम् ॥ ४
विलेपनं कलारूपकल्पनं तदनन्तरम् ।
त्रिसूत्रीकरणं पश्चाद्धृदयेनाऽर्चनं मतम् ॥ ५

अधिवासदिवस एवास्त्रदेवतापूजानन्तरं आचार्य्यकर्त्तव्यकुण्डसंस्कारादिकर्म्माह तत इति । शास्त्रवर्त्मना विधिवत् । संस्कृते आचार्य्यकुण्डे सर्व्वतन्त्रानुसारतोऽग्निजननं वक्ष्य इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

तमेव विधिमाह अष्टादशेति । शरेणेत्यस्त्रमन्त्रेण । अत्र सर्व्वत्र अस्त्रादिमन्त्रा देयमन्त्रस्य ज्ञेयाः । वीक्षणं मूलमन्त्रेणेति प्रथमत उक्तेः केचन जातिमन्त्रमेवाहुः । तच्च साम्प्रदायिकम् । प्रोक्षणमित्युत्तानेन हस्ताग्रेण । "उत्तानेन हस्तेन प्रोक्षयेत्" इति सूत्रणात् ॥ २ ॥

अभ्युक्षणमिति मुष्टिबन्धेन सर्व्वत्र सेचनम् । उद्धारः खातमृदः पूरणम् अन्यमृदा सेचनमभ्युक्षणमेव । अभेधार्त्वर्थानुवर्त्तनात् कश्चित्तमनुवर्त्तते इत्युक्तेः ॥३॥

हेतिमन्त्रेणेत्यस्त्रमन्त्रेण । वर्म्ममन्त्रेणेत्यग्रिमेषु चतुर्षु सम्बध्यते । तदुक्तं सोमशम्भुना—सम्मार्जनं समालेपं कलारूपप्रकल्पनम् ।

त्रिसूत्रीपरिधानञ्च वर्म्मणाऽभ्यर्चनं हृदा ॥ इति ।

कलारूपकल्पनमिति चन्द्रसूर्य्याग्निकलारूपकल्पनम् । त्रिसूत्रीकरणमिति सूत्रत्रयवेष्टनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अस्त्रेण वक्षीकरणं हृन्मन्त्रेण कुशैः शुभैः ।
चतुष्पथं तनुत्रेण तनुयादक्षपाटनम् ॥ ६
यागे कुण्डानि संस्कुर्य्यात् संस्कारैरेभिरीरितैः ।
अथवा तानि संस्कुर्य्याच्चतुर्भिर्वीक्षणादिभिः ॥ ७
तिस्रस्तिस्रो लिखेद्रेखा हृदा प्रागुदगग्रगाः ।
प्रागग्राणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुरन्दराः ॥ ८
रेखाणामुदगग्राणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः ।
अथवा षट्कोणावृतं त्रिकोणं तत्र संलिखेत् ॥ ९
सर्व्वाण्यभ्युक्ष्य तारेण योगपीठमथार्चयेत् ।
वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरसन्निभाम् ॥ १०

वक्षीकरणमिति वक्षवदृढ़चिन्तनम् । चतुष्पथमिति मध्यात् कुशैश्चतुर्दिक्षु मार्गचतुष्टयकरणम् । तनुत्रेणेति कवचमन्त्रेण । अक्षपाटनमिन्द्रियोद्घाटनम् इत्येके । अन्ये तु क्षपाटना राक्षसाः न विद्यन्ते क्षपाटना यस्मिन् तत् । हुंकारेण राक्षसनिवारणं कुर्य्यादित्यर्थः । अन्ये तु साम्प्रदायिकाः अट पट गतौ गतिर्ज्ञानम् आदिक्षान्तानां पाटनं व्याप्तिः । अशक्तान् प्रत्याह अथवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तिस्र इति । तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखेत् । गा इत्यनेनैतदुक्तं भवति । प्रागग्राणाम् उदक्संस्थत्वम् उदगग्राणां पूर्व्वसंस्थत्वमिति । सर्व्वाः प्रादेशमिताः इत्यपि सम्प्रदायात् । तदुक्तं सौत्रामणितन्त्रे—

प्राचीपूर्व्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् ।
उदगग्रं पुरःसंस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ।
तिस्रस्तिस्रो लिखित्वैवं प्रोक्षयेद् वाग्भवेन च ॥ इति ।

अथवा षट्कोणावृतं त्रिकोणं लिखेत् । अत्र केचित् षट्कोणवृत्तत्रिकोणम् इति पाठमपठन् । तदज्ञानविजृम्भितम् । तथा च आचार्य्याः—

अथवा षट्कोणावृतत्रिकोणके गुरुजनोपदेशेन । इति ।

तथा च यामले—षट्कोणेनावृतं देवि त्रिकोणञ्चात्र संलिखेत् । इति । अन्यत्रापि—कृत्वा रेखाश्च मध्यतः । षट्कोणं त्रिकोणञ्च । इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्व्वाणीति । एतानि प्रणवेनाऽभ्युक्ष्य योगपीठं वागीशीयोगपीठं मण्डूकादि-

वागीश्वरेण संयुक्तामुपचारैः प्रपूजयेत् ।
सूर्य्यकान्तादिसम्भूतं यद्वा श्रोत्रियगेहजम् ॥ ११
आनीय चाग्निं पात्रेण क्रव्यादांशं परित्यजेत् ।
संस्कुर्य्यात् तं यथान्यायं देशिको वीक्षणादिभिः ॥ १२

परतस्तान्तं सम्पूज्य नवमोक्ताः पीठशक्तीः सम्पूज्य ह्रीँ वागीश्वरयोर्योगपीठाय नम इति योगपीठं पूजयेत् । अत्र तारशब्देन यथास्वं तत्तन्मन्त्रेषु पञ्चप्रणवानामपि ग्रहणं ज्ञेयम् । प्रपूजयेदिति । पीठे शक्तिबीजेन वागीशीं साध्यमन्त्रेण वागीशम् । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्--

शक्तिबीजेन वागीशीं वागीशं साध्यमन्त्रतः । इति ।

अन्यत्रापि--साध्यमन्त्रेण तं देवम् इत्यादिना ।

सूर्य्यकान्तादीत्यादिशब्देन अरणिजन्यः । तदुक्तम्--

जातं मार्त्तण्डकान्ताद्युतवह्निमरणेः श्रोत्रियागारजं वा । इति ।

श्रोत्रियगेहजमिति । श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनेन तत्कर्मानुष्ठातृत्वेन च । तेन साग्नित्वे तात्पर्य्यम् । तदुक्तं वशिष्ठसंहितायाम्--

प्रमथ्य विधिनैवाग्निमाहिताग्नेर्गृहादपि ।
आनीय चादधीतात्र । इति ।

पात्रेणेति कांस्यादिपात्रेण । पात्रान्तरपिहितेन इत्याचार्य्याः ।

अन्यत्र तु--श्रोत्रियागारजं वापि सूर्य्यकान्तोद्भवन्तु वा ।
अरणीसम्भवं वापि क्षिप्तं स्वर्णादिभाजने ॥ इति ।

अत्रिरपि--पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे ।
अग्निप्रणयनं कुर्य्याच्छरावे तादृशेऽपि च ॥ इति ।

अन्यत्रापि--चैत्राग्निचित्य पात्रे वरकनकमये ताम्रपात्रेऽथ वापि
मृत्पात्रे वा पिधायाऽमलविपुलमतिः । इति ।

यत्तु स्मृतिसारे--शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्य्याद् व्याधिहानिभयावहम् ॥

इति वचनम् तस्य मुख्यपात्रसम्भवे शरावो न ग्राह्य इत्यत्र तात्पर्य्यम् ।

क्रव्यादांशं परित्यजेदिति । अस्त्रमन्त्रेण नैर्ऋत्य इति ज्ञेयम् ।

तदुक्तम्--अस्त्रेणाऽग्निं समादाय कवचेन पिधाय च ।
क्रव्यादांशन्तु चाऽस्त्रेण नैर्ऋत्ये संत्यजेत् प्रिये ॥ इति ।

औदर्य्यबैन्दवाग्निभ्यां भौमस्यैक्यं स्मरन् वसोः।
योजयेद् वह्निबीजेन चैतन्यं पावके तदा॥ १३
तारेण मन्त्रितं मन्त्री धेनुमुद्रामृतीकृतम्।
अस्त्रेण रक्षितं पश्चात्तनुत्रेणाऽवगुण्ठितम्॥ १४
अर्चितं त्रिः परिभ्राम्य कुण्डस्योपरि देशिकः।
प्रदक्षिणं तदा तारमन्त्रोच्चारणपूर्व्वकम्॥ १५

अन्यत्र वह्निबीजेन क्रव्यादांशत्यागः। तदुक्तम्—

वह्निबीजेन मन्त्री
क्रव्यादांशं त्यजेत् तं तदनु च मनुना शोधयेदस्त्रकेन। इति।

मन्त्रमुक्तावल्यान्तु विशेषः—

आनीयाऽस्त्रेण नैर्ऋत्ये क्रव्यादांशं परित्यजेत्।
देवांशं मूलमन्त्रेण स्थापयेत् पुरतः सुधीः॥ इति।

यथान्यायमित्यनेन प्रोक्षणाभ्युक्षणे तथा कार्य्ये यथा आनीतोऽग्निस्तिष्ठतीत्युक्तम्। वीक्षणादिभिरित्यादिशब्देन संस्कारत्रयम्॥ १०॥११॥१२॥

औदर्य्येति। बिन्दुः प्रसिद्धः परमात्मस्वरूपः। तस्याग्नीषोमस्वरूपत्वात्। तद्भवो वह्निर्बैन्दवः। अन्ये बिन्दुः भ्रूमध्यमिति। भौमस्य पार्थिवस्य। वसोरग्नेः॥ १३॥

तारेणेति। पूर्व्ववत्तारशब्दार्थः। अमृतीकृतमित्यमृतबीजेनेत्याचार्य्याः। तदुक्तम्—अमृतीकरणं ततो विदध्याज्जलबीजेन सबिन्दुना कृशानोः। इति। रक्षितमिति दिग्बन्धेन। प्रदक्षिणमिति पूर्व्वेण सम्बध्यते।

तारमन्त्रोच्चारणेति तारस्य प्रणवस्य मन्त्रस्य मूलमन्त्रस्योच्चारणम्। तदुक्तम्—

योनावेनं विन्यसेत् स्वाभिवक्त्रं पश्चादग्निं मूलमन्त्रेण मन्त्री। इति।

अत्रापि तारशब्दार्थः पूर्व्ववत्। "रं वह्निचैतन्याय नमः" इति पद्मपादाचार्य्याः। अन्ये तु तारशब्देन हूँकारं मन्त्रशब्देन वह्निचैतन्याय नमः इत्याहुः। तदुक्तम्—

हूँ वह्निपूर्व्वं चैतन्यं चतुर्थ्यन्तं नमोऽन्वितम्।
मन्त्रमुच्चार्य्य पश्चात्तं वह्निमुत्थाप्य देशिकः॥
भूमिष्ठजानुको भूत्वा कुण्डस्योर्द्ध्वं प्रदक्षिणम्।
भ्रामयित्वा त्रिधा तत्र वागीशीगर्भगोचरे॥
शिवबीजमिति ध्यात्वा निक्षिपेदाशुशुक्षणिम्॥ इति।

शिवबीजधियेति। इदं शैवे। शैवतन्त्रे तथोक्तेः। स एव वक्ष्यति च-

आत्मनोऽभिमुखं वह्निं जानुस्पृष्टमहीतलः ।
शिवबीजधिया देव्या योनावेव विनिक्षिपेत् ॥ १६
पश्चाद्देवस्य देव्याश्च दद्यादाचमनादिकम् ।
ज्वालयेन्मनुनाऽनेन तमग्निमथ देशिकः ॥ १७
चित्पिङ्गलं हनदहपचयुग्मान्युदीर्य्य च ।
सर्व्वज्ञाज्ञापय स्वाहा मन्त्रोऽयं प्रागुदीरितः ॥ १८
अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥ १९

नाम्नापि शिवाग्निरिति कल्पयेत् । इति ।

नारायणीयेऽपि—शिवाग्निं जनयित्वा । इति ।

अत एव संहितायाम्—

लक्ष्मीमृतुमतीं तत्र प्रभोर्नारायणस्य च ।
ग्राम्यधर्म्मेण सञ्जातमग्निं तत्र विचिन्तयेत् ॥ इति ।

अत एव ग्रन्थकृदपि "वह्नेः पितरौ" इति सामान्यतो वक्ष्यति ।

अग्रे च– जुहुयाद् वैष्णवे वह्नौ । इति ।

जानुभ्यां स्पृष्टं महीतलं येनेति विग्रहः । वायवीयसंहितायान्तु—

वह्निबीजं समुच्चार्य्य त्वादधीताऽग्निमासने ।
योनिमार्गेण वा तद्वदात्मनः सम्मुखेन च ॥ इति ॥ १४॥१५॥१६ ॥

आचमनादिकमित्यादिशब्देन आचमनोत्तरोपचारग्रहणम् । "उपचारैः प्रपूजयेत्" इत्युक्तेः । ज्वालयेदिति । अनेन वक्ष्यमाणेन ।

तत्र विशेषः – जुहुयुश्च हुताग्निश्च पाणिसूर्पस्रुवादिभिः ।
न कुर्य्यादग्निधमनं न कुर्य्याद् व्यजनादिना ॥
मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषो ह्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति तु यत् लौकिके योजयेत्तु तत् ॥ इति ॥ १७ ॥

चित्पिङ्गलमिति शब्दकर्म्मणि द्वितीया मन्त्रे तु सम्बुद्ध्यन्तम् । हनेत्यादि-त्रयाणां युग्मानि । ज्वालयेन्मनुनाऽनेनेति यो मन्त्रः प्रागुदीरितः उद्दिष्टः स मन्त्रोऽयमीरित इत्यर्थः । क्वचित्तु समुदीरित इत्येव पाठः । अत्र अग्निज्वालने ज्वालिनीमुद्रां प्रदर्शयेत् । तल्लक्षणन्तु—

उपतिष्ठेत विधिवन्मनुनाऽनेन पावकम् ।
विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्रैर्जिह्वा हविर्भुजः ॥ २०
लिङ्गपायुशिरोवक्त्रघ्राणनेत्रेषु सर्व्वतः ।
वह्नीरार्घीशसंयुक्ताः सादियान्ताः सबिन्दवः ॥ २१
वर्णा मन्त्राः समुद्दिष्टा जिह्वानां सप्त देशिकैः ।
जिह्वास्तास्त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्म्मसु ॥ २२
हिरण्या गगना रक्ता कृष्णाऽन्या सुप्रभा मता ।
बहुरूपाऽतिरक्ता च सात्त्विक्यो यागकर्म्मसु ॥ २३
पद्मरागा सुवर्णान्या तृतीया भद्रलोहिता ।
लोहिताऽनन्तरं श्वेता धूमिनी च करालिका ॥ २४
राजस्यो रसना वह्नेर्विहिताः काम्यकर्म्मसु ।
विश्वमूर्त्तिस्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा ॥ २५

मणिबन्धौ समौ कृत्वा करौ तु प्रसृताङ्गुली ।
मध्यमे मिलिते कृत्वा तन्मध्येऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ॥
इयं सा परमा मुद्रा ज्वालिनी होमकर्म्मणि । इति ॥ १८ ॥ १८ ॥

विधिवदित्यनेनैतदुक्तं भवति उत्थाय कृताञ्जलिपुटो भूत्वा मन्त्रं जपेदिति । अनेनाग्निमित्यादिना । सर्व्वत इति सप्तमं स्थानं सर्व्वाङ्गे इत्यर्थः । "सर्व्वाङ्गेषु जिह्वाश्च" इत्याचार्य्योक्तेः । इदञ्च न्यासस्थानम् । बहुरूपायाः पूजायास्तथारभ्य माणत्वात् । उक्तञ्च —

सलिङ्गगुदमूर्द्धास्यनासानेत्रेषु च क्रमात् ।
विन्यसेदतिरक्तां ताः सर्व्वाङ्गे बहुरूपिणीम् ॥ इति ।

उद्देशक्रमस्तु बीजोद्धारसौकर्य्यायेत्यवधेयम् ॥

वह्नीति । वह्नी रेफः ईरो यः अर्घीश उकारः एतद्युक्ताः । सादियान्ताः सकारादियकारान्ताः । वैपरीत्येन एते वर्णाः सबिन्दवो मन्त्रा भवन्ति ॥२०॥२१॥

जिह्वानामिति त्रिविधानामपि । तत्र प्रयोगः स्रुं हिरण्यायै नमः लिङ्गे इत्यादि । कल्याणरेतसोऽग्नेः । अधिदेवता आह अमर्त्त्येति । अत्र जिह्वानामधिदेवताकथनं तत्तत्स्थानेषु न्यासार्थम् । तेन सुरेभ्यो नम इत्यादि । अन्ये तु

लोहितान्या करालाख्या काली तामस्य ईरिताः ।
एताः सप्त नियुज्यन्ते क्रूरकर्म्मसु मन्त्रिभिः ॥ २६
स्वस्वनामसमाभाः स्युर्जिह्वाः कल्याणरेतसः ।
अमर्त्य-पितृ-गन्धर्व्व-यक्ष-नाग-पिशाचकाः ।
राक्षसाः सप्तजिह्वानामीरिता अधिदेवताः ॥ २७
वह्नेरङ्गमनून् न्यस्येत्तनावुक्तेन वर्त्मना ।
सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण उत्तिष्ठपुरुषः पुनः ॥ २८
धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्द्धर इति क्रमात् ।
षडङ्गमनवः प्रोक्ता जातिभिः सह संयुताः ॥ २९

सुराधिपतये हिरण्यायै नमः इत्यादि । किञ्च तत्तद्देवतां जिह्वामध्यस्थां बुद्धा तस्यां तस्यां तत्तद्द्रव्यैः तत्तत्कर्म्मणि क्रियमाणे फलसिद्धिरिति प्रदर्शनार्थम् ।
तथा च आचार्य्याः —

जिह्वासु त्रिदशादीनां तत्तत्कार्य्यसमाप्तये ।
जुहुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं दद्युस्ता देवतामयाः ॥ इति ।

गणेश्वरविमर्शिन्यां द्रव्यविशेषोऽप्युक्तः—

एधांसि च हिरण्यायां गगनायां चरुं घृतम् ।
सिद्धार्थं बहुरूपायां रक्तायान्तु यवांस्तथा ॥
कृष्णायान्तु हुनेल्लाजैः सुप्रभायान्तु शक्तुभिः ।
तिलांश्चैवाऽतिरक्तायां कनकायान्तु सर्व्वदा ।
सर्व्वद्रव्याणि जुहुयात् साधकः सर्व्वकर्म्मसु ॥ इति ।

कर्म्माण्यपि तन्त्रान्तरे —

फलन्तु कामभेदेन क्रमादासामुदीर्य्यते ।
वश्याकर्षणयोराद्या गगना स्तम्भने मता ॥
विद्वेषमोहयो रक्ता कृष्णा मारणकर्म्मणि ।
सुप्रभा शान्तिके पुष्टौ सुरक्तोच्चाटने मता ।
एकैव बहुरूपा तु सर्व्वकामफलप्रदा ॥ इति ॥ २२-२७ ॥

वह्नेरिति । तनौ स्वशरीरे । आत्मन इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । उक्तेन पूर्व्वपटलोक्तेन । सहस्रार्चिरादीनां चतुर्थ्यन्तत्वं सम्प्रदायात् । प्रयोगस्तु सहस्रार्चिषे हृदयाय नम इत्यादि ॥ २८ ॥ २९ ॥

मूर्त्तीरष्टौ तनौ न्यस्येद् देशिको जातवेदसः।
मूर्द्धांसपार्श्वकट्यम्भु कटिपार्श्वांसके पुनः॥ ३०
प्रदक्षिणवशान् न्यस्येदुच्यन्ते ता यथाक्रमात्।
जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः॥ ३१
अश्वोदरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्वैश्वानराह्वयः।
कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृताः॥ ३२
ताराग्नयेपदाद्याः स्युर्नत्यन्ता वह्निमूर्त्तयः।
आसनं कल्पयित्वाऽग्नेर्मूर्त्तिं तस्य विचिन्तयेत्॥ ३३
इष्टं शक्तिं स्वस्तिकाभीतिमुच्चैर्दीर्घैर्दोर्भिर्धारयन्तं जवाभम्।
हेमाकल्पं पद्मसंस्थं त्रिनेत्रं ध्यायेद्वह्निं बद्धमौलिं जटाभिः॥ ३४
परिषिञ्चेत्ततस्तोयैर्विशुद्धैर्मेखलोपरि।
दर्भैरगर्भैर्मध्यस्थमेखलायां परिस्तरेत्॥ ३५

मूर्त्तीरिति। अंसपार्श्वकटिषु वामेषु। अम्भु गुदम्। केचन लिङ्गमित्याहुः। पश्चात् कटिपार्श्वांसकेषु दक्षिणेषु॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥

ताराग्नय इति। तारः प्रणवः अग्नये इति पदं एते आदौ यासां ता इति विग्रहः। नत्यन्ता इति न्यासे पूजायाञ्च। होमे तु स्वाहान्तत्वमित्युक्तम्। आसां नमसा योगाच्चतुर्थ्यन्तत्वम्। प्रयोगस्तु हुँ अग्नये जातवेदसे नमो मूर्द्ध्नीत्यादि।

आसनं कल्पयित्वेति। तनावित्यनुषज्यते। मण्डूकादिपरतत्त्वान्तं चतुर्दश-पटलोक्तपीठशक्तिपूर्व्वकम् रं अग्न्यासनाय नम इति एषां देहे न्यास आसन-कल्पना॥ ३३॥

ध्यानमाह इष्टमिति। इष्टं वरम्। दक्षाधःकराद्वामाधःकरपर्य्यन्तमिष्टादीनि ध्येयानि। स्वस्तिकयुक्ता अभीतिरिति मध्यपदलोपी समासः। आकल्पो भूषा॥३४॥

तत इति। अन्तर्यागक्रमेण स्वहृदये वह्निं सम्पूज्येत्यर्थः। परिस्तरेदिति। प्रागुदगग्रतया। तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—

पूर्व्वाग्रैरुत्तराग्रैश्च दर्भैरग्निं परिस्तरेत्। इति।

अन्यत्रापि—अथ दर्भैर्हरिधनददिशाग्रैः परिस्तीर्य्य कुण्डम्। इति॥ ३५॥

निक्षिपेद्दिक्षु परिधीन् प्राचीवर्जं गुरूत्तमः।
प्रादक्षिण्येन सम्पूज्यास्तेषु ब्रह्मादिमूर्त्तयः॥ ३६
ध्यातं वह्निं यजेन्मध्ये गन्धाद्यैर्मनुनाऽमुना।
वैश्वानरजातवेदपदे पश्चादिहावह॥ ३७
लोहिताक्षपदस्यान्ते सर्व्वकर्म्माणि साधय।
वह्निजायावधिः प्रोक्तो मन्त्रः पावकवल्लभः॥ ३८
मध्ये षट्स्वपि कोणेषु जिह्वा ज्वालारुचो यजेत्।
केशरेषूक्तमार्गेण पूजयेदङ्गदेवताः॥ ३६

गुरूत्तम इत्यनेन एकमेखलादिकुण्डेऽपि परिस्तरणादि कार्य्यमित्युक्तम्। यदाहुः—
एकमेखले कुण्डे निशितमति मेखलाधस्तात् परिस्तरेद्विमेखले।
द्वितीयमेखलोपरि त्रिमेखले तदन्तरालमेखलोपरि न्यसेत्॥ इति।
प्राचीवर्जं दिक्षु परिधीन् निक्षिपेदित्यन्वयः। परिधयस्तु कात्यायनोक्ताः। परिधीन् परिदधात्यार्द्रानेकत्वचीयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकङ्कतकाश्मर्य्यबैल्वान्। इति। स्थण्डिलेऽपि परिस्तरणपरिधिनिक्षेपोऽवश्यकर्त्तव्यः। मध्यस्थमेखलाया-मित्युक्तत्वात्। स्थण्डिले मेखलानामभावात् परिस्तरणाद्यपि न कार्य्यमिति न मन्तव्यम्। यतस्तदग्निस्थापनाङ्गं न कुण्डाङ्गम्। ग्रन्थकृता तु स्वोक्तत्रिमेखलकुण्डे परिस्तरणादि कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां मध्यस्थमेखलायामित्युक्तम्। यदाहुः—
बाह्येऽथ स्थण्डिलं च त्रिपरिधिसहितं प्रागुदग्रास्तदर्भम्। इति।
अन्यत्रापि—स्थण्डिलके सिकतानां बाह्येऽथ त्रिर्न्यसेत् परिधीन्। इति॥ ३६॥
मध्ये इति मण्डूकादिपीठमन्त्रान्तमन्त्रैः पूजिते कुण्डमध्ये इत्यर्थः।
तदुक्तं सौत्रामणितन्त्रे— कुण्डमध्ये विधानवित्।
पद्मासनान्तमाधारशक्त्यादिमनुभिः क्रमात्॥
उपर्य्युपरि सम्पूज्य वह्नेरासनशक्तयः।
पूर्व्वादिदलमूलेषु मध्ये पूज्याः क्रमेण तु॥ इति।
अग्निमन्त्रमाह वैश्वानर इति। वह्निजाया स्वाहा॥ ३७॥ ३८॥
अग्न्यावरणपूजामाह मध्य इति। अनेन षट्कोणकर्णिकमष्टदलमग्नि-पीठमुक्तम्। ज्वालारुच इति जिह्वाध्यानम्। तदुक्तं प्रयोगसारे—
जिह्वाः सर्व्वाः परिज्ञेया ज्वालाभासाः स्वरूपतः। इति।

अपिभिन्नक्रमः । तत्र षट्सु कोणेषु मध्येऽपि जिह्वा यजेदिति सम्बन्धः । तत्र षट्सु कोणेषु ईशादि वायुकोणान्तं यथान्यासं षड्जिह्वाः सम्पूज्य यथान्यस्तां बहुरूपां मध्ये पूजयेदिति सम्प्रदायविदः । तदुक्तं सोमशम्भौ—

रुद्रेन्द्रवह्निमांसाद वरुणानिलगोचरे ।
हिरण्याद्याः स्थिता वह्ने रसनाः षट् ह्यनुक्रमात् ॥
मध्यतो बहुरूपा तु । इति ।

गणेश्वरविमर्शिन्यामपि—

मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाः सम्पूजयेत्ततः ।
हिरण्या तप्तहेमाभा शूलपाणिदिशि स्थिता ॥
वैदूर्य्यवर्णा गगना प्राच्यां दिशि समाश्रिता ।
तरुणादित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाऽग्निदिक्स्थिता ॥
कृष्णा नीलाब्जसङ्काशा नैर्ऋत्यां दिशि संस्थिता ।
सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता ॥
अतिरक्ता जवाभासा वायव्यां दिशि संस्थिता ।
बहुरूपा यथार्थाभा दक्षिणोत्तरसंस्थिता ॥
एता ज्वाला रुचा पीता वराभययुता अपि । इति ।

अन्यत्रापि—कोणषट्के च मध्ये च जिह्वा अङ्गानि केशरे । इति ।

वायवीयसंहितायामपि—

हिरण्या प्रागुदग्जिह्वा कनका पूर्व्वतः स्थिता ।
रक्ताग्नेयी नैर्ऋती च कृष्णाऽन्या सुप्रभा मता ॥
अतिरक्ता मरुज्जिह्वा स्वनामानुगुणप्रभा ।
त्रिशिखा मध्यमा जिह्वा बहुरूपा समाह्वया ॥
तच्छिखैका दक्षिणतो ज्वलन्ती वामतः परा ।
स्वबीजानन्तरं वाच्या । इति ।

यथाश्रुतपाठक्रमादरिणः के चन प्रथमां मध्ये ततः शिवकोणादि प्रादक्षिण्येन वायुकोणान्तं यथान्यस्तास्ताः षट् जिह्वाः पूजयेदित्याहुः । तेषामयमभिप्रायः । तत्तत्कर्म्मणि तां तां मध्यस्थामिष्ट्वा ईशादिषु अन्या यजेदिति । तदुक्तम्—

कुण्डस्य मध्ये त्वय सा प्रशस्ता जिह्वा हिरण्या भुवि कर्म्मणादौ ।
स्तम्भनादिषु मता कनकाख्या द्वेषणादिषु मता खलु रक्ता ॥
मारणे निगदिता भुवि कृष्णा सुप्रभा बुधवरैरथ शान्त्याम् ।

दलेषु पूजयेन्मूर्त्तीः शक्तिस्वस्तिकधारिणीः।
लोकपालांस्ततो दिक्षु पूजयेदुक्तलक्षणान्॥ ४०
पश्चादादाय पाणिभ्यां स्रुक्स्रुवौ तावधोमुखौ।
त्रिः सम्प्रतापयेदग्नौ दर्भानादाय देशिकः॥ ४१

उच्चाटनेऽतिरक्ता। इति।
सम्प्रदायविदुक्तं तु दीक्षायामिव बहुरूपायाः सर्व्वकामफलप्रदत्वात्।
उक्तञ्च—सा तनुते मध्ये शुभानि सदा। इति।
तन्त्रान्तरे तु—अन्ये त्वागमपारगामलधियः प्राहुर्बुधाः सुप्रभां
वृत्रारेः ककुभि स्थितां पितृपतेः कृष्णां हिरण्यां पुनः।
वारुण्यां बहुरूपिकां पुरभिदो रक्तामुदीच्यां स्थिता-
माग्नेय्यामतिरक्तिकाञ्च कनकां कुण्डस्य मध्ये स्थिताम्॥ इति।
एतदनन्तरमधिदेवतापूजाऽग्न्येषु स्थानेषु ज्ञेया। उक्तमार्गेणेति पूर्व्वपटलोक्तेन। तत्र पूजाप्रकारः। सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः स्वस्तिपूर्णाय शिरसे स्वाहा नमः इत्यादि॥ ३८॥

मूर्त्तीः पूजयेदिति यथान्यस्ताः। एतदन्तरं मातृभैरवाहुतिमपीच्छन्ति पद्मपादाचार्य्याः। क्वचित् "दलाग्रे मातरः पूज्याः सासिताङ्गादिभैरवाः" इत्यधिकः पाठोऽपि। दिक्ष्विति मेखलाश्रितदर्भेष्विति प्रसिद्धपूर्व्वादिदिक्ष्वित्यपि ज्ञेयम्।
यदाहुः—मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिः केशरेष्वपि।
अङ्गमन्त्रैस्ततो बाह्ये अष्टाभिर्मूर्त्तिभिः क्रमात्॥
मेखलाश्रितदर्भेषु दिक्पतीन् पूर्व्वतः क्रमात्। इति।
उक्तलक्षणान् प्राक्पटलोक्तस्वरूपान्॥ ४०॥

पश्चादित्यनेन सूचितः तन्त्रान्तरोक्तोऽवश्यकर्त्तव्यो विशेषो लिख्यते। स्ववामभागे प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तेषामुपरि प्रणीताप्रोक्षणीपात्रे आज्यस्थालीचरुस्थाल्यौ स्रुक्स्रुवौ विस्रंसितौ कुशमूलकौ पञ्चपलाशसमिधः एवमुक्तान्यन्यान्यपि पात्राणि द्वन्द्वशोऽधोमुखानि निधाय मूलेन पवित्रेण प्रोक्षितानि पात्राणि उत्तानीकृत्य प्रणीतापात्रं जलेनापूर्य्य तत्र तीर्थान्यावाह्य पवित्रमक्षतादि च निक्षिप्योत्पूय उत्तरस्यां दिशि संस्थाप्य तज्जलं किञ्चित् प्रोक्षणीपात्रे निधाय तेन जलेन नमोमन्त्रेण मूलमन्त्रेण वा सर्व्वं हवनीयद्रव्यजातं प्रोक्ष्य "अत्र कर्म्मणि कृताकृतावेक्षकत्वेन त्वं ब्रह्मा भवेति" ब्रह्माणमावाह्याऽभ्यर्च्यासने उपवेशयेदिति। तदुक्तं संहितायाम्—

तदग्रमध्यमूलानि शोधयेत्तैर्यथाक्रमात् ।
गृहीत्वा वामहस्तेन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तौ ॥ ४२

पात्राण्यासाद्य विधिवद् द्वन्द्वशश्चापि मन्त्रवित् ।
तान्यवोक्ष्य पवित्रेण चोत्तानानि विधाय च ॥
पुनः प्रक्षालयेत् पात्रं परिपूर्य्य शुभाम्बुना ।
दत्त्वाऽक्षतान् पवित्रञ्च तदुत्पूय निधाय तत् ॥
दिश्युत्तरस्यां तत्पात्रं प्रणीतेत्युच्यते बुधैः ।
ततः किञ्चित् प्रणीताम्बु प्रोक्षण्यादाय तज्जलैः ॥
यज्ञसाधनसम्भारं प्रोक्षयेन्मूलमन्त्रतः ।
ततो ब्रह्माणमावाह्याऽभ्यर्चयेन्मूलमन्त्रतः ॥ इति ।

तत्राधोमुखेन हस्तेन सेचनमवोक्षणम् । "अवाङ्मुखेन हस्तेनावोक्षयेत्" इति सूत्रणात् । अन्यत्रापि—

वामे चास्तीर्य्य दर्भान् बलरिपुहरिदग्रान् तदूर्द्ध्वं निधाय
पात्राणि द्वन्द्वशोऽधोवदनमथ तथोत्तानवक्त्राणि कृत्वा ।
हृन्मन्त्रेणाऽभिपूर्य्यान्यतममथ जलैर्मन्त्रपूतैरथैभिः
अभ्युक्ष्योपेतकूर्चैः सकलमपि हृदा सव्यगं द्रव्यजातम् ॥

अन्यत्रापि –

स्ववामभागे प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्य चोपरि ।
यथावित्तानुसारेण सौवर्णादीनि कर्म्मणि ॥
अधोमुखानि पात्राणि द्वन्द्वरूपेण विन्यसेत् ।
उत्तानीकृत्य पात्राणि जलाद्यैः सम्प्रपूरयेत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

ततो वामभागे परिस्तीर्य्य दर्भान् पुलोमात्मजावल्लभाशागताग्रान् ।
तदूर्द्ध्वं न्यसेद् द्वन्द्वरूपेण पात्राण्यथाऽधोगतास्यानि सर्व्वाणि धीमान् ॥
अथोत्तानितेष्वेषु पात्रेषु विद्वान् जलैरेकमापूर्य्य तीर्थानि तत्र ।
सुसञ्चिन्त्य तैः प्रोक्षयेत् कूर्चदर्भैः हृदा सव्यभागे स्थितं द्रव्यजातम् ॥ इति ।

स्रुक्स्रुवसंस्कारमाह आदायेति । आदानम् ऊर्द्ध्वमुखयोरेवेति ज्ञेयम् । तावधोमुखौ तापयेदित्युक्तेः । पाणिभ्यां दक्षिणवामाभ्यां । शोधयेदिति प्रत्येकम् । यथाक्रमादित्यस्यायमर्थः । दर्भमूलैस्तन्मूलं दर्भमध्यैस्तन्मध्यं दर्भाग्रैस्तदग्रमिति । दक्षिणेन दक्षिणहस्तेन । प्रोक्षयेदिति प्रोक्षण्युदकेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पुनः प्रताप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत्।
आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशास्तरे ॥ ४३
आज्यस्थालीमथादाय प्रोक्षयेदस्त्रवारिणा।
तस्यामाज्यं विनिक्षिप्य संस्कृतं वीक्षणादिभिः ॥ ४४

पुनरित्यनेन पाणिद्वयस्थावधोमुखौ त्रिश इत्युक्तम्। एवं दर्भानग्नौ विनिक्षिपेदिति प्रतिपत्तिकर्म्म। मन्त्रीत्यनेन मूलमध्याग्रेषु क्रमेण इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां न्यासः। नमोमन्त्रेण स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं विन्यसेदिति ज्ञेयम्। शैवे तु आत्मादितत्त्वत्रयम्। यदाहुः—

गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावूर्द्ध्ववदनाधोमुखौ क्रमात्।
प्रताप्याग्नौ त्रिधा दर्भमूलमध्याग्रकैः स्पृशेत् ॥
पुनस्त्रिशः प्रताप्याऽधोमुखावग्नौ कुशान् क्षिपेत्।
मूलमध्याग्रके न्यस्येच्छक्तीरिच्छादिकाः क्रमात् ॥
स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं विन्यसेद्धृदयाणुना। इति।

शैवागमे तु—गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावूर्द्ध्ववदनाधोमुखौ क्रमात्।
प्रताप्याऽग्नौ त्रिधा दर्भमूलमध्याग्रकैः स्पृशेत् ॥
कुशभागप्रदेशेषु आत्मविद्याशिवात्मकम्।
क्रमात्तत्त्वत्रयं न्यस्य ह्रां ह्रीं ह्रूं शंवरैः क्रमात् ॥
स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं विन्यस्य हृदयाणुना।
त्रिसूत्रवेष्टितग्रीवौ पूजितौ कुसुमादिभिः ॥
कुशानामुपरिष्टात्तौ स्थापयित्वा स्वदक्षिणे। इति।

एवं स्रुक्स्रुवयोरष्टौ संस्कारा उक्ताः। ताविति स्रुक्स्रुवौ सर्व्वत्र पुंस्त्वेन पाठक्रम एवानुसन्धेयः ॥ ४३ ॥

आज्यसंस्कारमाह आज्येति। अस्त्रवारिणेति अस्त्रमन्त्रजप्तेन प्रोक्षणीजलेन। वीक्षणादिभिः संस्कृतमाज्यं तस्याम् आज्यस्थाल्यां विनिक्षिप्येत्यन्वयः। अत्राज्यं गव्यादि ज्ञेयम्। तदुक्तं पिङ्गलामते—

उत्तमं गोघृतं ज्ञेयं मध्यमं महिषीघृतम्।
अधमं छागलीजातं तस्माद् गव्यं प्रशस्यते ॥ इति।

अत एव ग्रन्थकृत्तत्र तत्र वक्ष्यति गव्येन सर्पिषा इति महिषीघृतसंप्लुता इति मेषीघृताक्ता इति च ॥ ४४ ॥

निरुह्य वायव्येऽङ्गारान् हृदा तेषु निवेशयेत् ।
इदं तापनमुद्दिष्टं देशिकैस्तन्त्ववेदिभिः ॥ ४५
सन्दीप्य दर्भयुगलमाज्ये क्षिप्त्वाऽनले क्षिपेत् ।
गुरुर्हृदयमन्त्रेण पवित्रीकरणान्वितम् ॥ ४६
दीप्तेन दर्भयुग्मेन नीराज्याज्यं स वर्म्मणा ।
अग्नौ विसर्जयेद्दर्भमभिद्योतनमीरितम् ॥ ४७
घृते प्रज्वलितान् दर्भान् प्रदर्श्याऽस्त्राणुना गुरुः ।
जातवेदसि तान् न्यस्येदुद्योतनमिदं मतम् ॥ ४८

निरुह्येति । कुण्डाग्नितः पृथक्कृत्वा हृदा निवेशयेत् इत्याज्यस्थालीमिति शेषः । तन्त्ववेदिभिर्देशिकैरिदं तापनमुद्दिष्टं पश्चात् दिष्टमुक्तमित्यर्थः । तेन पूर्व्वं मूलमन्त्रेणाऽभिमन्त्रणं स्वीयब्रह्ममूर्त्तिभावनमिति संस्कारद्वयं सूचितम् ।

यदाहुः—गव्यमाज्यं समादाय मूलेनैवाऽभिमन्त्रितम् ।
स्वकां ब्रह्ममयीं मूर्त्तिं सञ्चिन्त्याग्नौ प्रतापयेत् ॥ इति ।

शैवागमेऽपि—गव्यमाज्यं समादाय मूलमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
स्वकां ब्रह्ममयीं मूर्त्तिं सञ्चिन्त्य च । इति ।

वायवीयसंहितायामपि—
न्यस्य मन्त्रं घृते मुद्रां दर्शयेद् धेनुसंज्ञिताम् । इति ।

एवं संस्कारद्वयं वक्ष्यमाणाश्च षट्संस्काराः । एवं घृतेऽप्यष्टसंस्काराः । यदुक्तं पिङ्गलामते —
कुण्डे चाष्टादश ज्ञेयाः संस्काराः शिवशास्त्रतः ।
घृते स्रुचि स्रुवे चाष्टौ । इति ॥ ४५ ॥

सन्दीप्येति । दर्भयुगलं सन्दीप्य हृदयमन्त्रेणाज्ये क्षिप्त्वा अनले क्षिपेदित्यन्वयः । नीराज्य इत्यभितः परिभ्राम्य । स इति गुरुः । वर्म्मणेति कवचमन्त्रेण । वर्म्मणा आज्यं स नीराज्य इति सम्बन्धः । दर्भमिति दर्भयुग्मम् । अत्र संस्कारत्रये वक्ष्यमाण संस्कारद्वयेऽपि दर्भाणामग्नौ प्रक्षेपः प्रतिपत्तिकर्म्म । अतएव मन्त्राभावोपि तत्र ततश्च केनापि कारणेन तद्दर्भनाशे जाते सति अग्निप्रक्षेपरूपं कर्म्म दर्भाणां न प्रयोजकम् । एतच्चतुर्थाध्याये प्रतिपादितम् । अग्नौ तानिति । एवं स्रुक्स्रुवसंस्कारेऽपि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

गृहीत्वा घृतमङ्गारान् प्रत्यूह्याऽग्नौ जलं स्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां दर्भौ प्रादेशसम्मितौ ॥ ४९
धृत्वोत्पुनीयादस्त्रेण घृतमुत्पवनन्त्विदम् ।
तद्वद्धृदयमन्त्रेण कुशाभ्यामात्मसम्मुखम् ॥ ५०
घृते संप्लवनं कुर्य्यात् संस्काराः षडुदीरिताः ।
प्रादेशमात्रं सग्रन्थि दर्भयुग्मं घृतान्तरे ॥ ५१
निक्षिप्य भागौ द्वौ कृत्वा पक्षौ शुक्लेतरौ स्मरेत् ।
वामे नाडीमिड़ां भागे दक्षिणे पिङ्गलां पुनः ।
सुषुम्णां मध्यतो ध्यात्वा कुर्य्याद्धोमं यथाविधि ॥ ५२
स्रुवेण दक्षिणाद्भागादादायाऽऽज्यं हृदा गुरुः ॥ ५३
जुहुयादग्नये स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणलोचने ।
वामतस्तद्वदादाय वामे वह्निविलोचने ॥ ५४
जुहुयादथ सोमाय स्वाहेति हृदयाणुना ।
मध्यादाज्यं समादाय वह्नेर्भालविलोचने ॥ ५५

घृतं गृहीत्वेत्याज्यस्थालीम् उद्धास्येत्यर्थः। प्रत्यूह्य संयोज्येत्यर्थः। स एतदनन्तरं जलस्पर्शं कुर्य्यात्। अङ्गुष्ठेति। उपकनिष्ठाऽनामा। अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां हस्तद्वयस्येति शेषः। उत्पुनीयादित्यग्निसम्मुखमिति ज्ञेयम्। उक्तञ्च शैवागमे—प्रादेशमात्रदर्भाभ्यामङ्गुष्ठानामिकाग्रकैः।

घृताभ्यां सम्मुखं वह्नेरस्त्रेणोत्पवनञ्चरेत् ॥ इति।

तद्वदिति। हस्तद्वयस्य अङ्गुष्ठानामिकाग्राभ्यां धृत्वेत्यर्थः। अत्रापि संस्कारद्वये कुशयोर्वह्निप्रक्षेपलक्षणं प्रतिपत्तिकर्म्म ज्ञेयम्।

होमविधिमाह प्रादेशेति। घृतान्तरे घृतमध्ये। शुक्लेतरौ वामे शुक्लपक्षः दक्षे कृष्णपक्षः। ध्यात्वेति तिस्रोऽपि घृत एव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

यथाविधीत्युक्तं विधिमाह स्रुवेणेति। तद्वदिति स्रुवेण हृदयाणुना वामत आदायेति सम्बन्धः। हृदयाणुना मध्यादाज्यं समादायेति सम्बन्धः। हेति सम्पातयेद् भाग इति के चन पठन्ति। तत्र हेतिराहुतिशेषः। ये तु इति

जुहुयादग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति हृदयाणुना ।
हृन्मन्त्रेण स्रुवेणाज्यं भागाद्दाय दक्षिणात् ॥ ५६
जुहुयादग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति तन्मुखे ।
हेति सम्पातयेद् भागे स्वाज्यस्याऽन्वाहुतिक्रमात् ॥ ५७
इत्यग्निनेत्रवक्त्राणां कुर्य्यादुद्घाटनं गुरुः ।
सताराभिर्व्याहृतिभिराज्येन जुहुयात् पुनः ॥ ५८
जुहुयादग्निमन्त्रेण त्रिवारं देशिकोत्तमः ।
गर्भाधानादिका वह्नेः क्रिया निर्वर्त्तयेत् क्रमात् ॥ ५९
अष्टाभिराज्याहुतिभिः प्रणवेन पृथक् पृथक् ।
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः ॥ ६०
अनन्तरं जातकर्म्म स्यान्नामकरणं तथा ।
उपनिष्क्रमणं पश्चादन्नप्राशनमीरितम् ॥ ६१

सम्पादयेदिति पठन्ति तन्मते "इति समाप्तौ"। स्वाहान्तहोमं विधाय अग्निनेत्रवक्त्राणां कुर्य्यादुद्घाटनं गुरुः। ये तु हेति सम्पातयेदिति पठन्ति तन्मते स्वान्तं होमं विधाय हा इत्यस्यान्ते यस्माद् भागाद् या आज्याहुतिर्गृहीता तस्मिन्नेव भागे तस्य सम्पातं कुर्य्यादिति सम्बन्धः। साम्प्रदायिकास्त्विममेव पाठमिच्छन्ति। अन्वाहुति आहुतिमनु प्रत्याहुति इत्यर्थः। तदुक्तं शैवागमे —

स्रुवेणादाय होमयेत् ।
स्वेत्यग्नौ हेति तद्भागशेषमाज्यं क्षिपेत् क्रमात् ॥ इति ॥५३-५७॥

इत्यग्नीति। तेनाहुतिचतुष्टयेन नेत्रत्रयवक्त्राणामुद्घाटनम्। क्रमेणेत्यर्थः। सताराभिर्व्याहृतिभिरिति व्यस्तसमस्ताभिः। अतएव नारायणीये "पञ्चभिर्मनुभिर्हुनेत्" इति। पुनरनन्तरमिति उत्तरेण सम्बध्यते। अग्निमन्त्रेणेति वैश्वानरेति पूर्व्वोक्तेन। प्रणवेनेति पञ्चापि प्रणवा गृहीताः। देशिकोत्तम इत्यनेन तत्तन्मन्त्रेषु यथास्वं विनियोगो विज्ञेय इत्युक्तम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गर्भाधानादिका इत्यादिशब्दसंगृहीतमेवाह गर्भाधानमिति। पुनरनन्तरं जातकर्म्म अनन्तरं तथा नामकरणं स्यादिति सम्बन्धः। अनन्तरमित्यस्यायमर्थः। वक्ष्यमाणं पञ्चसमिद्धोमलक्षणं नालापनयनं कर्म्म कृत्वा सूतकं विशोध्य तथा

चौलोपनयने भूयो महानामन्यं महाव्रतम्।
अथोपनिषदं पश्चाद् गोदानोद्वाहकौ स्मृतिः॥ ६२
शुभेषु स्त्रुविवाहान्ताः क्रियास्ताः क्रूरकर्मसु।
मरणान्ताः समुद्दिष्टा वह्नेरागमवेदिभिः॥ ६३
ततश्च पितरौ तस्य सम्पूज्यात्मनि योजयेत्।
समिधः पञ्च जुहुयान्मूलाग्रघृतसंप्लुताः॥ ६४

तत्तद्देवतानाम्नाऽग्नेर्नामकरणं कुर्य्यात्। यथा कृष्णाग्निर्नारायणाग्निर्दुर्गाग्निरिति। ततोऽग्नेः पितरावात्मनि संयोज्योपनिष्क्रमणादि संस्कारान् कुर्य्यात्। आदिशब्द-कथनार्थमेकप्रक्रमेणोक्तिः। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

जातं ध्यात्वैवमाकारं जातकर्म्म समाचरेत्।
नालापनयनं कृत्वा ततः संशोध्य सूतकम्॥
शिवाग्निरिति नामाऽस्य कृत्वाहुतिपुरःसरम्।
पित्रोर्विसर्जनं कृत्वा चौलोपनयनादिकम्॥
अथोद्वाहावसानञ्च कृत्वा संस्कारमस्य तु। इति।

सौम्यशम्भुमतेऽपि— गर्भाधानादिकाः क्रियाः।
जातकर्म्मान्तिका वह्नेर्वाग्भवेन पृथक् पृथक्॥
आज्याहुत्यष्टकैः कृत्वा वाराद्यग्निर्भवेति च।
नाम कृत्वा ततो वह्नेरन्नप्राशनपूर्व्वकम्॥
विवाहान्तं वाग्भवेन पूर्व्वोक्ताष्टाहुतिक्रमात्। इति।

अत्र गोदानानन्तरं समावर्त्तनमनुक्तमपि कर्त्तव्यमित्याचार्य्याः। तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—

समावर्त्तनमुद्वाहमाधानञ्च ततः परम्। इति।

अन्यत्रापि—तेनैव समावर्त्तनविवाहयोराहुतीर्जुहुयात्। इति।

अन्यत्रापि—कुर्व्वीत समावर्त्तनमुद्वाहं तेनैव विधिना। इति।

केचित्तु तथोपनिषदं स्नानम् इति पठित्वा स्नानं समावर्त्तनमिति व्याख्यान्ति। तन्मते समावर्त्तनानन्तरं गोदानम्। प्रयोगस्तु ॐ अस्याग्नेर्गर्भाधानसंस्कारं करोमि स्वाहा इत्यादि॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥

तत इति। नामकरणानन्तरं तस्य वह्नेः पितरौ पूर्व्वोक्तौ। समिधः पञ्च जुहुयादिति। नालापनोदाय जातकर्म्मानन्तरमित्यर्थः। तदुक्तं शैवागमे—

मन्त्रैर्जिह्वाङ्गमूर्त्तीनां क्रमाद्वह्नेर्यथाविधि ।
प्रत्येकं जुहुयादेकामाहुतिं म[त]न्त्रवित्तमः ॥ ६५
अवदाय स्रुवेणाज्यं चतुः स्रुचि पिधाय ताम् ।
स्रुवेण तिष्ठन्नेवाऽग्नौ देशिको यतमानसः ॥ ६६
जुहुयाद्वह्निमन्त्रेण वौषडन्तेन सम्पदे ।
विघ्नेश्वरस्य मन्त्रेण जुहुयादाहुतीर्दश ॥ ६७

वक्राणामस्त्रमन्त्रेण ततो नालापनुत्तये ।
समिधः पञ्च होतव्याः प्रान्ते मूले घृतप्लुताः ॥　इति ।

वायवीयसंहितायान्तु—

ताः पालाश्यः परा वापि यज्ञीया द्वादशाङ्गुलाः ।
अवक्रा न स्वयं शुष्काः सत्वचो निर्व्रणाः समाः ॥
दशाङ्गुला वा विहिताः कनिष्ठाङ्गुलिसन्निभाः ।
प्रादेशमात्रा वाऽलाभे होतव्याः सकला अपि ॥　इति ॥ ६४ ॥

मन्त्रैरिति न्यासप्रस्तावोक्तैः । क्रमादिति न्यासक्रमात् । यथाविधीत्यनेन होमे स्वाहान्ततेत्युक्तं स्मारयति । प्रयोगस्तु । स्यूं हिरण्यायै स्वाहेत्यादि । एतदनन्तरं ॐ सुरेभ्यः स्वाहेत्याद्यधिदेवताहोमेऽपि । सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः स्वाहेत्यादि । ॐ अग्नये जातवेदसे स्वाहेत्यादि । म[त]न्त्रवित्तम इत्यनेन लोकपालतदस्त्राहुति-ग्रहणं ज्ञेयम् । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—

जुहुयादङ्गमन्त्राद्यैस्ताराद्यैश्च सकृत् सकृत् ।
तत्तत्स्थानेषु शितधीः स्वाहान्तैश्च यथाक्रमम् ॥　इति ।

प्रयोगसारेऽपि—सर्व्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः स्वाहान्ता होमकर्म्मसु । इति ॥ ६५ ॥

अवदायेति । यतमानसो देशिकः स्रुवेणाज्यं चतुर्वारं स्रुचि निधाय तां स्रुचं स्रुवेण पिधाय तिष्ठन्नेव वौषडन्तेन वह्निमन्त्रेणाऽग्नौ जुहुयादित्यन्वयः । यतमानसो दशिक इत्यनेन समपादत्वं शृङ्गाग्रव्यग्रलोचनादिकत्वमुक्तम् । वौषडन्तेनेति स्वाहापदस्थाने वौषट्पदप्रक्षेप इति । शैवागमे तु विशेषः—

घृतेन स्रुचि पूर्णायां निधायाऽधोमुखं स्रुवम् ।
शृङ्गाग्रे पुष्पमारोप्य पश्चाद्वामेन पाणिना ॥
पुनः सव्येन तौ धृत्वा शङ्खसन्निभमुद्रया ।
समुन्नतोर्द्ध्वकायश्च समपादः समुत्थितः ॥

सामान्यं सर्व्वतन्त्राणामेतदग्निम[मु]खं मतम् ।
ततः पीठं समभ्यर्च्य देवताया हुताशने ॥ ६८
अर्चयेद्वह्निरूपां तां देवतामिष्टदायिनीम् ।
तन्मुखे जुहुयान्मन्त्री पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ ६९
आज्येन मूलमन्त्रेण वक्त्रैकीकरणान्विदम् ।
वह्निदेवतयोरैक्यमात्मना सह भावयन् ॥ ७०
मूलमन्त्रेण जुहुयादाज्येनैकादशाहुतीः ।
नाड़ीसन्धानमुद्दिष्टमेतदागमवेदिभिः ॥ ७१

नाभौ तन्मूलमाधाय शृङ्गाग्रे व्यग्रलोचनः ।
वामस्तनात्समानीय तयोर्मूलमतन्द्रितः ॥ इति ।

विघ्नेश्वरस्येति । महागणपतेर्दशधा विभक्तेन पूर्व्वपूर्व्वानुविद्धेनेति ज्ञेयम् । समस्तेनाहुतिचतुष्टयं दद्यादित्यपि । तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—

महागणेशमन्त्रेण पूर्व्वपूर्व्वयुतेन च ।
तारादिबीजषट्केषु करणेष्वद्रिवर्णकैः ॥
भिन्नेषु दशधा हुत्वा समस्तेन सुरेश्वरि । इति ।

तथा चाचार्य्याः—ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः पूर्व्वपूर्व्वसमन्वितैः ।
मनुना गाणपत्येन जुहुयाच्च दशाहुतीः ॥
जुहुयाच्च चतुर्वारं समस्तेनैव तेन तु ॥ इति ।

अन्यत्रापि—महागणेशमन्त्रेण पूर्व्वपूर्व्वयुतेन च ।
भिन्नेन दशधा हुत्वा सामान्येन सुरेश्वरि ॥ इति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

देवताया इति । प्रकृतदेयमन्त्रदेवताया इत्यर्थः । देवतामिति सावरणाम् । वक्त्रैकीकरणमिति । तदुक्तं शैवागमे—

इतीष्टवक्त्रे वक्त्राणामन्तर्भावस्तु चैकता ।
अथवा कुण्डमानलं यदीष्टवदने स्मरेत् ॥
अन्तर्भाव्यानि वक्त्राणि तदेकीकरणं मतम् ॥ इति॥६८॥६९॥७०॥

नाड़ीसन्धानमिति । अग्निदेवतात्मनां त्रयाणां नाड्येकीकरणम् । अङ्गमुख्यानामाहुतीनामिति प्रकृतदेयमन्त्रदेवताया इत्यर्थः । अत्राप्यङ्गेत्यादि सम्भवाभिप्रायम् । सम्यगित्यनेन यत्राङ्गाहुतेराद्यत्वं नास्ति तत्र यथावृत्ति-

जुहुयादङ्गमुख्यानामावृतीनामनुक्रमात्।
एकैकामाहुतिं सम्यक् सर्पिषा देशिकोत्तमः॥ ७२
ततोऽन्येष्वपि कुण्डेषु संस्कृतेषु यथाविधि।
आचार्य्यो विहरेदग्निं पूर्व्वादिषु समाहितः॥ ७३
ऋत्विजो गन्धपुष्पाद्यैरङ्गाद्यावरणान्विताम्।
तन्त्रोक्तदेवतामिष्ट्वा पञ्चविंशतिसंख्यया।
मूलेनाज्येन जुहुयुः साज्येन चरुणा तथा॥ ७४
प्रातरुत्थाय जुहुयुः पुनराज्यान्वितैस्तिलैः।
द्रव्यैर्वा कल्पविहितैः सहस्रं साष्टकं पृथक्॥ ७५

रुदादीनामावृतीनामित्युक्तम्। देशिकोत्तम इत्यनेन मूलमन्त्रेण दशाहुतयो होतव्या इत्युक्तम्। यदाहुः—

परिवारस्यैकैकां देव्यास्तु दशाहुतीर्जुहुयात्। इति॥ ७१॥ ७२॥

संस्कृतेष्विति। ऋत्विग्भिरिति शेषः। तेन ऋत्विजः स्वे स्वे कुण्डे अष्टादशसंस्कारान् यथाविधि कुर्य्युः। आचार्य्योऽग्निविहरणं कुर्य्यात् सर्व्वत्रैवेत्यर्थः। पूर्व्वादिषु ईशान्ते। समाहित इत्यनेनाविच्छेदेनाग्निविहरणमुक्तम्॥ ७३॥

देवतामिष्टेति। अत्र पूजानन्तरं तत्तद्देवताङ्गावृत्यादीनां पूर्व्ववदेकैकामाहुतिं हुत्वा मूलदेवताया दशाहुतीर्जुहुयुरिति ज्ञेयम्। साज्येन चरुणा तथेति। पूर्व्वपटले यश्चरु कारितस्तस्य भागत्रयं कृतम्। एको भागो देवतायै निवेदितः अन्यमग्नौ प्रजुहुयादित्युक्तम्। तस्यैवायं होमः। तथेति मूलेन पञ्चविंशतिवारम्॥ ७४॥

द्वितीयदिनकृत्यमाह प्रातरिति। जुहुयुरित्याचार्य्याः प्रत्येकमृत्विजश्च। तत्र विशेषो वायवीयसंहितायाम्—

स्रुवेणाज्यं समित् पाण्या स्रुचा शेषं करेण वा।
तत्र दिव्येन होतव्यं तीर्थेनार्षेण वा तथा॥ इति।

पृथक् प्रत्येकमष्टोत्तरसहस्रं तत्र समिद्धेऽग्नौ होतव्यम्। अन्यथा दोषदर्शनात्। तदुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—

अन्धो बुधः सधूमे च जुहुयाद् यो हुताशने।
यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः॥ इति।

ततः सुधौतदन्तास्यं स्नातं शिष्यं समाहितम् ।
पाययित्वा पञ्चगव्यं कुण्डस्याऽन्तिकमानयेत् ॥ ७६
विलोक्य दिव्यदृष्ट्या तं तच्चैतन्यं हृदम्बुजात् ।
गुरुरात्मनि संयोज्य कुर्य्यादध्वविशोधनम् ॥ ७७
उक्तं कलाध्वा तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम् ।
वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम् ॥ ७८

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ॥
तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कथञ्चन ।
आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—

अप्रदीप्ते न होतव्यं मध्यमे नाप्यमिन्द्रिते ।
प्रदीप्ते लेलिहानेऽग्नौ होतव्यं कर्म्मसिद्धये ॥ इति ॥ ७५ ॥

होमानन्तरं गुरुकृत्यमाह तत इति। पञ्चगव्यं पाययित्वेति मण्डपबाह्य एव। पञ्चगव्यप्रकारं तु एकविंशे वक्ष्यति। तदुक्तं प्रयोगसारे—

पञ्चगव्यं यथा प्रोक्तं पीत्वाऽऽचान्तं यथाविधि ।
द्वारेण दक्षिणेनाथ यागस्थानं प्रवेशयेत् ॥ इति ।

तच्चैतन्यमिति। तद्धृदो वहन्नाड्या अङ्कुशमुद्रया चैतन्यमाकृष्य स्ववहन्नाड़ीमार्गेण स्वहृदि संयोजयेदित्यर्थः। तदुक्तम्—

हृदि स्थितं तच्चैतन्यं प्रस्फुरत्तारकाकृति ।
आदाय स्थापयेत् स्वीये हृदयेऽङ्कुशमुद्रया ॥ इति ।

अध्वविशोधनमिति। तदुक्तं षड़न्वयमहारत्ने—

शोधनं नाम तत्त्वानां कारणैकत्वचिन्तनम् ।
वर्णादीनां कलानाञ्च तस्यां विन्द्वैक्यचिन्तनम् ॥ इति ॥७६॥७७॥

उक्तमिति। इति त्रयम् इति च त्रयम् उक्तं तन्त्रविद्भिरिति शेषः। आद्यास्त्रयोऽर्थरूपाः परे त्रयः शब्दरूपाः। तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

तत्र शब्दास्त्रयो धातुस्त्रयस्त्वर्थाः समीरिताः। इति ।

निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च कलाध्वेति प्रकीर्त्तितः ।
तत्त्वाध्वा बहुधा भिन्नः शिवाद्यागमभेदतः ॥ ७९
षट्त्रिंशच्छिवतत्त्वानि द्वात्रिंशद्वैष्णवानि तु ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि मैत्राणि प्रकृतेः पुनः ॥ ८०
उक्तानि दश तत्त्वानि सप्त च त्रिपदात्मनः ।
तत्त्वानि शैवान्युच्यन्ते शिवः शक्तिः सदाशिवः ॥ ८१
ईश्वरो विद्यया सार्द्धं पञ्च शुद्धान्यमूनि हि ।
माया कालश्च नियतिः कला विद्या पुनः स्मृता ॥ ८२
रागः पुरुष एतानि शुद्धाशुद्धानि सप्त च ।
प्रकृतिर्बुद्ध्यहङ्कारो मनो ज्ञानेन्द्रियाण्यथ ॥ ८३
कर्म्मेन्द्रियाणि तन्मात्रा पञ्च भूतानि देशिकाः ।
एतान्याहुरशुद्धानि चतुर्विंशतिरागमे ॥ ८४

अन्यत्रापि—मन्त्राध्वा च पदाध्वा च वर्णाध्वा चेति शब्दतः ।
भुवनाध्वा च तत्त्वाध्वा कलाध्वा चाऽर्थतः क्रमात् ॥ इति ।
अत्र तु संहारक्रमेणोक्तिः मूले तु सृष्टिक्रमेणेति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

बहुधेति पञ्चधा । मैत्राणि सांख्यानि । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—
पौराणानि च तत्त्वानि त्रिपुरायाश्च कानि चित् ।
सांख्ययोगप्रसिद्धानि तत्त्वान्यपि च कानि चित् ॥
शिवशास्त्रप्रसिद्धानि ततोऽन्यान्यपि कृत्स्नशः । इति ।
त्रिपदात्मनस्त्रिपुरायाः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

शुद्धानीति । आणवकार्म्ममायीयमलत्रयरहितत्वात् शुद्धत्वम् । तत्राणवो नाम सदाशिवस्य स्वस्थानवमर्शः । कार्म्मो नाम पुण्यपापवानहमिति प्रतीतिः । मायीयो नाम अहङ्कारादावात्मबुद्धिः । उक्तञ्च वायवीयसंहितायाम्—
शिवः शक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुः सदाशिवः ।
तस्मान्महेश्वरो जातः शुद्धा विद्या महेश्वरात् ॥ इति ॥ ८२ ॥

शुद्धाशुद्धानीति । कारणत्वेन मलत्रयराहित्याच्छुद्धत्वम् कार्य्यरूपत्वेन तद्युक्तत्वादशुद्धत्वम् । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

शैवानामिति तत्त्वानां विभागोऽत्र प्रदर्शितः।
जीवप्राणधियश्चित्तं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाण्यथ ॥ ८५
तन्मात्राः पञ्च भूतानि हृत्पद्मं तैजसां त्रयम्।
वासुदेवादयश्चेति तत्त्वान्येतानि शार्ङ्गिणः ॥ ८६
पञ्च भूतानि तन्मात्रा इन्द्रियाणि मनस्तथा।
गर्व्वो बुद्धिः प्रधानञ्च मैत्राणीति विदुर्बुधाः ॥ ८७
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुः कला पुनः।
नादः शक्तिः सदापूर्व्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः ॥ ८८
आत्मविद्या शिवः पश्चाच्छिवो विद्या स्वयं पुनः।
सर्व्वतत्त्वञ्च तत्त्वानि प्रोक्तानि त्रिपदात्मनः ॥ ८९
तत्त्वाध्वा कथितो ह्येष तत्तदागमवेदिभिः।
ईरितो भुवनाध्वेति भुवनानि मनीषिभिः ॥ ९०
वर्णाध्वेति वदन्त्यर्णानादिक्षान्तान् मनीषिणः
वर्णसङ्घः पदाध्वा स्यान्मन्त्राध्वा मन्त्रराशयः ॥ ९१

सा वाचामीश्वरी शक्ति र्वागीशाख्यस्य शूलिनः।
या सा वर्णस्वरूपेण मातृकेति विजृम्भते ॥
अथानन्तसमायोगान्मायां कालमवासृजत्।
नियतिञ्च कलां विद्यां कलातो रागपूरुषौ ॥ इत्यादि।
षट्त्रिंशत् संख्ययोपेतः शुद्धाशुद्धोभयात्मकः। इत्यन्तेन ॥८३॥८४॥

ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणीति दश। पञ्चेत्युभयत्र सम्बध्यते। तैजसां त्रयमग्नीन्दुसूर्य्याः। वासुदेवादयश्चत्वारोऽष्टमे वक्ष्यन्ते ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

इन्द्रियाणि दश। गर्व्वोऽहङ्कारः। बुद्धिर्महत्तत्त्वम्। प्रधानं प्रकृतिः। स्वयमात्मा ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

स्वकपोलकल्पितत्वशङ्कां वारयति तत्तदागमवेदिभिरिति। भुवनानि आकाशवायुतैजसाप्यपार्थिवभुवनानि पञ्च। वायवीयसंहितायान्तु—

आधाराद्युन्मन्यन्तञ्च भुवनाध्वा प्रकीर्त्तितः। इति।

वर्णसङ्घः सबिन्दुवर्णाः। वायवीयसंहितायान्तु—

क्रमादेतानध्वनः षट् शोधयेद् गुरुसत्तमः ।
पदाध्वुनाभिहृद्भालमूर्द्धस्वपि शिशोः स्मरेत् ॥ ९२
ततः कूर्चेन विधिवत्तं स्पृशेत् जुहुयाद् गुरुः ।
आचार्य्यकुण्डे संशुद्धैस्तिलैराज्यपरिप्लुतैः ॥ ९३
शोधयाम्यमुमध्वानं स्वाहेति पृथगध्वना ।
ताराद्यमाहुतीरष्टौ क्रमात्तान् विलयं नयेत् ॥ ९४
शिवे शिवात्तान् संलीनान् जनयेत् सृष्टिमार्गतः ॥ ९५

अनेकभेदसम्भिन्नः पदाध्वा पदसंहतिः ।
महामन्त्रोपमन्त्राणां वर्त्ततेऽवयवात्मना ॥
प्रधानावयवत्वेन सोऽध्वा पञ्चपदात्मकः । इति ।

मन्त्रराशयः अकचटतपयाः सप्त मन्त्राः ॥ ९० ॥ ९१ ॥

मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रे । तत्रायं शोधनप्रकारः । पादे कलाध्वानं स्मृत्वा पदगुह्यहृद्वक्त्रशिरःसु स्वबीजादिकाः कला विन्यस्य पश्चात् कलाध्वविशोधनम् । एवं तत्त्वाध्वानम् अन्धौ स्मृत्वा विलोमेषु पूर्व्वस्थानेषु तान् विन्यस्य पश्चात् तैत्त्वाध्वशोधनम् । एवं भुवनाध्वानं नाभौ स्मृत्वा अनन्तरस्थानेषु स्वबीजाद्यान् विन्यस्य पश्चात् तच्छोधनम् । एवं हृदि वर्णाध्वानं संस्मृत्य शुद्धान् वर्णान् तद्देहे विन्यस्य पश्चाद्वर्णाध्वशोधनम् । एवं भाले पदाध्वानं संस्मृत्य सबिन्दुवर्णान् विन्यस्य तच्छोधनम् । एवं मूर्द्धनि मन्त्राध्वानं संस्मृत्य सप्त मन्त्रान् तत्तत्स्थानेषु व्याप्य पश्चात्तदध्वविशोधनमिति गुरुसत्तम इत्यनेनोक्तम् । विधिवदित्यनेन शिष्य इति ज्ञेयम् । तं गुरुं स्पृशेदिति भिन्नं वाक्यम् । तदुक्तं नारायणीये—

ध्यानेनात्मनि तं शिष्यं संहृत्य प्रलयक्रमात् ।
पुनरुत्पाद्य तत्पाणौ दद्याद्दर्भांश्च मन्त्रितान् ॥ इति ।

केचन तं स्पृशन्निति पठन्ति । तदा विधिवदित्यनेन वामकरस्थेनेति ज्ञेयम् । गुरुरष्टावाहुतीः अध्वना ताराद्यं पृथक् जुहुयादिति सम्बन्धः । शोधयामीति अमुमेत्यर्थः । संशुद्धैरित्यवकारं दूरीकृत्य प्रक्षाल्य संशोषितैरित्यर्थः । प्रयोगस्तु । ॐ अमुष्य कलाध्वानं शोधयामि स्वाहा इत्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

शिवे सहस्रारस्थिते इति पूर्व्वेण सम्बध्यते । क्रमादित्यश्रिमम् । पूर्व्वस्मिन्निति शिवपर्य्यन्तम् । शिवात् सृष्टिमार्गतस्तान् जनयेदिति सम्बन्धः । सृष्टिमार्गतः

विलोकयन् दिव्यदृष्ट्या तं शिशुं देशिकोत्तमः ।
आत्मस्थितं तच्चैतन्यं पुनः शिष्ये नियोजयेत् ॥ ९६
स्रुचा पूर्णाहुतिं दत्त्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
उद्वास्य देवतां कुम्भे साङ्गां सावरणां गुरुः ॥ ९७
पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा जिह्वादीनां विभावसोः ।
एकैकामाहुतिं हुत्वा परिषिच्याऽद्भिरात्मनि ॥ ९८

पूर्व्वस्मादग्निमं नियोजयेदिति । यथा आनीतं तथैवेत्यर्थः । अनेन अध्व-विशोधनेन शरीरशुद्धिः कृता भवति । यतः षड़ध्वमयमेव शरीरम् । यदाहुः—

शान्त्यतीतकलामूर्द्धा शान्तिवक्त्रशिरोरुहा ।
निवृत्तिजानुजङ्घाङ्घ्रि र्भुवनाध्वशिरोरुहा ॥
मन्त्राध्वमांसरुधिरा पदवर्णशिरायुता ।
तत्त्वाध्वमज्जमेदोऽस्थिधातुरेतोयुता शिवे ॥ इति । ९५ ॥ ९६ ॥

मूलमन्त्रेणेति । देशिक इत्यनेन वौषडन्तेनेत्युक्तम् । तदुक्तं वायवीयसंहितायाम्—

ततो होमावशिष्टेन घृतेनापूर्य्य वै स्रुचम् ।
निधाय पुष्पं तस्याग्रे स्रुवेणाऽधोमुखेन ताम् ॥
सदर्भेण समाच्छाद्य मूलेनाऽञ्जलिनोत्थितः ।
वौषड़न्तेन जुहुयाद्धारान्तु यवसम्मिताम् ॥
इत्थं पूर्णाहुतिं कृत्वा । इति ।

उद्वास्य अग्नित उद्वासनं कृत्वा कुम्भे आनीय इत्यर्थः । देशिको गुरुरित्यनेन देवतायाः अङ्गावृत्यादीनाम् एकैकामाहुतिं हुत्वा उद्वासनमित्युक्तं भवति । व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिः ।

साम्प्रदायिकास्तु व्याहृतिशब्देनात्र महाव्याहृतय उच्यन्ते इत्याहुः । ताश्च । ॐ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे चान्तरीक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ स्वरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा इति ।

उक्तञ्च—पुनः समापयेद्धोमं महाव्याहृतिपूर्व्वकम् । इति ।
विभावसोर्जिह्वादीनाम् इत्यादिशब्देन अधिदेवताङ्गमूर्त्तिलोकपालतदायुधानि । परिषिच्येति पावकमिति सम्बध्यते । अद्भिः प्रोक्षणुदकैरित्यर्थः ॥

पावकं योजयित्वा स्वे परिधीन् सपरिस्तरान्।
नैमित्तिके दहेन्मन्त्री नित्ये तु न दहेदिमान्॥ ९९
नेत्रे शिष्यस्य बध्नीयान्नेत्रमन्त्रेण वाससा।
करे गृहीत्वा तं शिष्यं कुण्डतो मण्डलं नयेत्॥ १००
तस्याञ्जलिं पुनः पुष्पैः पूरयित्वा यथाविधि।
कलशे देवताप्रीत्यै क्षेपयेन्मूलमुच्चरन्॥ १०१
व्यपोह्य तं नेत्रबन्धमासीनं दर्भसंस्तरे।
आत्मयागक्रमाद्भूयः संहृत्योत्पाद्य देशिकः॥ १०२

स्वे आत्मनि पावकं योजयित्वेति। तत्र प्रार्थनमन्त्रेण संप्रार्थ्य पश्चादुद्वासनम्। तदुक्तं गणेश्वरविमर्शिन्याम्—

भो भो वह्ने महाशक्ते सर्व्वकर्म्मप्रसाधक।
कर्म्मान्तरेऽपि सम्प्राप्ते सान्निध्यं कुरु सादरम्।
इतिमन्त्रेण संप्रार्थ्य वह्निमुद्वासयेदपि॥ इति॥ ९७॥९८॥९९॥

वाससेति नवेन शुक्लेन।
तदुक्तं महाकपिलपञ्चरात्रे—नवेन शुक्लवस्त्रेण नेत्रे बद्ध्वा। इति।
पिङ्गलामते तु विशेषः—

नेत्रवस्त्रेण तन्नेत्रे नेत्रमन्त्रेण बन्धयेत्। इति।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—अथ नेत्रेण तन्नेत्रे बद्ध्वा नेत्रेण देशिकः। इति।
नारायणीये तु—मेत्राद्यैर्नेत्रं नेत्रेण बन्धयेत्। इति।
मण्डलं नयेदिति। प्रादक्षिण्येन पश्चिमद्वारमिति शेषः। तदुक्तं नारायणीये—

न्यासं शिष्यतनौ कृत्वा तं प्रदक्षिणमानयेत्।
पश्चिमद्वारमानीय क्षेपयेत् कुसुमाञ्जलिम्॥ इति।

यथाविधि क्षेपयेदित्यनेन विशेषः पिङ्गलामतोक्तः संगृहीतः।

पुष्पैरञ्जलिमापूर्य योगपीठे प्रदापयेत्।
पश्चिमोत्तररुद्रेन्द्रे पुष्पपातः शुभोऽशुभे।
अष्टोत्तरशतं शान्त्यै जुहुयादस्त्रमन्त्रतः॥ इति॥ १००॥१०१॥

आत्मयागक्रमाद्वक्ष्यमाणप्रपञ्चयागक्रमेणेति केचित्। साम्प्रदायिकास्तु आत्मयागः अन्तर्यागः तत्क्रमात् तन्त्रोक्तभूतशुद्धिक्रमेणेत्यर्थः। तत्र भूतसंहारस्य

तत्तन्मन्त्रोदितान् न्यासान् कुर्य्याद् देहे शिशोस्तदा ।
पञ्चोपचारैः कुम्भस्थां पूजयित्वेष्टदेवताम् ॥ १०३
तस्याः तन्त्रोक्तमार्गेण विदध्यात् सकलीकृतिम् ।
मण्डलेऽलङ्कृते शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत् ॥ १०४

भूतचष्टेश्चोक्तत्वात् । देहं संहृत्य भूयोऽनन्तरमुत्पाद्येत्यन्वयः । तदुक्तं प्रयोगसारे—

गुणांशेन पृथिव्यादिभूतानि विलयं नयेत् ।
यथावत् पिण्डसंस्थानि संहारक्रमयोगतः ।
ततः सृष्टिक्रमेणैव पिण्डं सम्भावयेत्तदा ॥ इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—उपविश्यासने दिव्ये संहरेत्तस्य विग्रहम् ।
गन्धादिघ्राणसंयुक्तां पृथिवीमप्सु संहरेत् ॥ इत्यादिना
उत्पन्नं भावयेत्तत्तत् । इत्यन्तेन ।

अन्यत्रापि—अथाभिषेकमण्डपे सुखोपविष्टमासने ।
गुरुर्विशोधयेदमुं पुरेव शोषणादिभिः ॥ इति ।

नारायणीयेऽपि—शोषादिना सुखासीनं तत्र संबोधयेद् गुरुः । इति ।

अत्र देवताप्रार्थनमाहुराचार्य्याः ।

कारुण्यनिलये देवि सर्व्वसम्पत्तिसंश्रये ।
शरण्यवत्सले मातः कृपामस्मिन् शिशौ कुरु ॥
आणवप्रमुखैः पाशैः पाशितस्य सुरेश्वरि ।
दीनस्याऽस्य दयाधारे कुरु कारुण्यमीश्वरि ॥
ऐहिकामुष्मिकैर्भोगैरपि सम्बर्ध्यतामयम् ।
त्व[सद्]भक्तिः सकला चास्मै दीयतां निष्कलाश्रये ॥ इति ॥ १०२॥१०३ ॥

अन्यस्मिन् मण्डल इति । मण्डलाद्बहिरैशान्याम् । तदुक्तं सोमशम्भुना—

यागालयादिहैशस्य रचिते स्नानमण्डपे ।
कुर्य्यात् करद्वयायामां वेदिमष्टाङ्गुलोच्छ्रिताम् ॥
श्रीपर्ण्याद्यासने तत्र विन्यस्यानन्तमासनम् ।
शिष्यं निवेश्य पूर्व्वास्यं सकलीकृत्य पूजयेत् ॥ इति ।

प्रयोगसारे—अथैशान्यां दिशि यथा मन्त्रविन्यस्तविग्रहम् ।
पीठस्थं चतुरस्रायां वेद्यां दर्भाग्रपाणिना ॥
अभिषिञ्चेत् स्वयं शिष्यमात्मतत्त्वानुवर्त्तिनम् ॥ इति ।

नदत्सु पञ्चवाद्येषु सार्द्धं विप्राशिषा गुरुः।
विधिवत् कुम्भमुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमान्॥ १०५
शिशोः शिरसि विन्यस्य मातृकां मनसा जपन्।
मूलेन साधितैस्तोयैरभिषिञ्चेत् तमात्मवित्॥ १०६
पूजितां पुनरादाय वर्द्धनीमस्त्ररूपिणीम्।
तस्यां सुसाधितैस्तोयैः सिञ्चेद्रक्षार्थमञ्जसा॥ १०७
अवशिष्टेन तोयेन शिष्यमाचामयेद् गुरुः।
ततस्तं सकलीकुर्य्याद्देवतात्मानमात्मवित्॥ १०८
उत्थाय शिष्यो विमले वाससी परिधाय च।
आचम्य वाग्यतो भूत्वा निषीदेत् सन्निधौ गुरोः॥ १०९

उपवेशयेदिति भुक्तौ प्राङ्मुखं मुक्तावुदङ्मुखमिति ज्ञेयम्। तदुक्तं सोमशम्भौ—
स्नाने तूदङ्मुखं मुक्तौ पूर्व्ववक्त्रञ्च भुक्तये। ऊर्द्ध्वकायं समारोप्य। इति।
अन्यत्रापि—मण्डले लोशदिक्कृत्वा मुमुक्षूनुत्तराननान्।
भुक्तये पूर्व्ववक्त्रांश्च शिष्यांस्तत्र निवेशयेत्॥ इति। १०४

विधिवन्मातृकां मनसा जपन् मूलेनाऽभिषिञ्चेदिति सम्बन्धः। तत्र विधिवदिति विलोमपठितां मूलञ्च तादृग्रूपमिति। तदुक्तमाचार्य्यैः—
यथा पुरा पूरितमक्षरैर्घटं सुधामयैः शिष्यतनौ तथैव तैः।
प्रपूरयन्मन्त्रिवरोऽभिषेचयेदवाप्तये मङ्क्षु यथेष्टसम्पदाम्॥ इति।
अन्यत्रापि—सुमतिरभिषिञ्चेन्नरो मन्त्रजापी। इति।
अन्यत्रापि— अभिषेचयता यथावत्।
चाद्यैरान्तैर्वर्णैरपि पूर्णतनुस्त्रिरुक्तमन्त्रार्णैः॥ इति।
सुसाधितैरित्यनुवादमात्रम् उभयत्रापि। पूजितामित्यप्यनुवादः। अञ्जसा तत्त्वेन।
॥ १०५॥१०६॥१०७॥

अवशिष्टेनेति अभिषेकावशिष्टकलशस्थेन। देवतात्मानमभिषेकेन। सन्निधौ समीपे। संक्रान्तामित्यभिषेकेन। देशिकोत्तम इत्यनेनाद्यशब्देन धूपदीपे एव ग्राह्ये इत्युक्तम्। तयोरिति शिष्यदेवतयोः। तत इत्यनेन शिष्यमूर्द्धनि हस्तं दत्त्वाऽष्टोत्तरशतं मन्त्रं जपेदिति सूचितम्। तदुक्तं वशिष्ठ-

देवतामात्मनः शिष्ये संक्रान्तां देशिकोत्तमः।
पूजयेद् गन्धपुष्पाद्यैरैक्यं सम्भावयंस्तयोः॥ ११०

दद्याद्विद्यां ततस्तस्मै विनीतायाऽम्बुपूर्व्वकम्।
गुरोर्लब्धां पुनर्विद्यामष्टकृत्वो जपेत् सुधीः॥ १११

गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया।
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्॥ ११२

संहितायाम्—ततस्तच्छिरसि स्वस्य हस्तं दत्त्वा शतं जपेत्।
अष्टोत्तरं ततो मन्त्रं दद्यादुदकपूर्व्वकम्॥ इति।

अन्यत्रापि—अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन्।
समोऽस्त्वित्यक्षतं दद्यात्। इति।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—
विश्वात्मा स्वयमाचार्य्यस्तन्मूर्द्ध्नि स्वकरं न्यसेत्। इति॥१०८॥१०९॥११०॥

दद्यादिति दक्षिणकर्णे त्रिवारं यावत् पाठं वा। तदुक्तम्—
ऋष्यादियुक्तमथ मन्त्रवरं यथावद् ब्रूयात् त्रिशो गुरुरनर्घमवामकर्णे। इति।

अम्बुपूर्व्वकमिति ब्राह्मणविषयम्। एतदनन्तरम्—
आवयोस्तुल्यफलदो भवत्वेवमुदीरयेत्।
प्रसन्नवदनस्तस्मै शिष्याय मुनिपुङ्गवः॥
स्वतो ज्योतिर्मयीं विद्यां गच्छन्तीं भावयेद् गुरुः।
आगतां भावयेच्छिष्यः। इति॥

वायवीयसंहितायान्तु—
अथ गुर्व्वाज्ञया शिष्यः शिवाग्निगुरुसन्निधौ।
भक्त्यैवमभिसन्धाय दीक्षावाक्यमुदीरयेत्॥
वरं प्राणपरित्यागश्छेदनं शिरसोऽपि वा।
न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीयां भगवन्तं त्रिलोचनम्॥ इति।

विद्यादानान्तरं गुरुरष्टोत्तरसहस्रं मन्त्रं जपेत्। तदुक्तम् "अष्टोत्तरं सहस्रं स्वशक्तिहानानवाप्तये जप्यात्" इति। नारायणीयमहाकपिलपञ्चरात्रयोरपि—
मन्त्रं दत्त्वा सहस्रं वै स्वसिद्ध्यै देशिको जपेत्। इति॥ १११॥

प्रणमेदिति। त्वत्प्रसादादहं देव कृतकृत्योऽस्मि सर्व्वतः।
मायामृत्युमहापाशाद् विमुक्तोऽस्मि शिवोऽस्मि च॥

तस्य पादाम्बुजद्वन्द्वं निजमूर्द्धनि योजयेत्।
शरीरमर्थं प्राणञ्च सर्व्वं तस्मै निवेदयेत्॥ ११३

इति मन्त्रं पठन्निति ज्ञेयम्। तत्र अष्टाङ्गः पञ्चाङ्गो वा प्रणामः कार्य्य इत्यर्थः।
यदाहुः—दोर्भ्यां पद्भ्याञ्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा।
मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥
बाहुभ्याञ्च सजानुभ्यां शिरसा वचसा धिया।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् सर्व्वत्र प्रवराविमौ॥ इति।
अर्थं निवेदयेदित्यनेन गुरवे दक्षिणां कुम्भादिकञ्च दद्यादित्युक्तम्। यदाहुः—
द्रव्यार्द्धं गुरवे दद्याद् दक्षिणां वा तदर्द्धकम्। इति।
मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—
आचार्य्यादनभिप्राप्तः प्राप्तस्याऽदत्तदक्षिणः।
सततं जप्यमानोऽपि मन्त्रः सिद्धिं न गच्छति॥
सर्व्वस्वं वा तदर्द्धं वा वित्तशाठ्यविवर्जितः।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा ततो मन्त्रग्रहो मतः॥ इति।
वायवीयसंहितायाम्—
मण्डपं गुरवे दद्याद् यागोपकरणैः सह। इति।
अन्यत्रापि—तां वित्तशाठ्यं परिहृत्य दक्षिणां
दत्त्वा तनुं स्वाञ्च समर्पयेत् सुधीः। इति।
अन्यत्रापि—कृतकृत्यस्तथा शिष्यः सर्व्वं तस्मै निवेदयेत्।
यच्च यावच्च तद्भक्त्या गुरोराकृष्टचेतनः॥
गोभूहिरण्यं विपुलं गृहक्षेत्रादिकं बहु।
नवेदर्द्धं तदर्द्धं वा तद्दशांशमथापि वा॥
अक्लेशादन्नवस्त्रादि दद्याद् वित्तानुसारतः॥ इति।
तथा—कुम्भादिकञ्च सकलं गुरवे तु समर्प्य च। इति।
अन्यत्रापि—विभवानुरूपतोऽसौ दातव्या दक्षिणा च निजगुरवे।
प्राणप्रदानकर्त्रे न च कार्य्यं वित्तशाठ्यममलधिया॥ इति।
ततो गुरोः कृत्यं तन्त्रान्तरोक्तं लिख्यते।
स्नानसन्ध्ये सदाचारं नित्यं काम्यं तथैव च।
मन्त्रसिद्धिप्रकारांश्च शिष्यायाऽभिवदेद् गुरुः॥

इति मन्त्रतन्त्रप्रकाशे । अन्यत्रापि—

अभिवन्द्य ततः शृणोतु सम्यक् समयान् भक्तिभरावनम्रमूर्त्तिः । इति ।

तत्र सदाचार उक्तः प्रयोगसारे—

देवस्थाने गुरुस्थाने श्मशाने वा चतुष्पथे ।
पादुकासनविण्मूत्रमैथुनानि परित्यजेत् ॥
देवं गुरुं गुरुस्थानं चेत्रं चेत्राधिदेवताः ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥
प्रमत्तामन्त्यजां कन्यां पुष्पितां पतितस्तनीम् ।
विरूपां मुक्तकेशीञ्च कामार्त्तांश्च न निन्दयेत् ॥
कन्यायोनिं पशुक्रीड़ां दिग्वस्त्रां प्रकटस्तनीम् ।
नालोकयेत् परद्रव्यं परदारांश्च वर्जयेत् ॥
धान्यगोगुरुदेवाग्नि विद्याकोशनरान् प्रति ।
नैव प्रसारयेत् पादौ नैतानपि च लङ्घयेत् ॥
आलस्यमदसम्मोहशाठ्यपैशून्यविग्रहान् ।
असूयामात्मसम्मानं परनिन्दाञ्च वर्जयेत् ॥
लिङ्गिनं व्रतिनं विप्रं वेदवेदाङ्गसंहिताः ।
पुराणागमशास्त्राणि कल्पांश्चापि न दूषयेत् ॥
युगं मुषलमश्मानं दाम चुल्लीमुदूखलम् ।
शूर्पसम्मार्जनीदण्डध्वजवेदूर्य्यमायुधम् ॥
कलशं चामरं छत्रं दर्पणं भूषणन्तथा ।
भोगयोग्यानि चान्यानि यागद्रव्याणि यानि च ॥
महास्थानेषु वस्तूनि यानि वा देवतालये ।
दिव्योक्तानि पदार्थानि भूताविष्टानि यानि वै ॥
लङ्घयेज्जातु नैतानि नैतानि च पदा स्पृशेत् ।
या गोष्ठी लोकविद्दिष्टा या च स्वैरविसर्पिणी ॥
परहिंसात्मिका या च न तामवतरेत् सदा ।
प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधित्सया ॥
देवतातिथिपूजार्थं यत्नतोऽप्यर्जयेद्धनम् ।
धारयेदार्जवं सत्यं सौशील्यं समतां धृतिम् ॥
चान्तिं दयामनास्थाञ्च दिव्यां शक्तिञ्च सर्व्वदा ।

अन्नोक्तान् यः सदा ह्येतानैहिकामुष्मिकोचितान् ॥
आचारानाचरेत् शान्तिं दीक्षितः सोऽधिगच्छति । इति ।

तथा—विभीतकार्ककारञ्ज स्नूहीच्छायां न चाश्रयेत् ।
स्तम्भदीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिनां तथा ॥
नखाग्रकेशनिष्ठ्यूत स्नानवस्त्रघटोदकम् ।
एतत्स्पर्शं त्यजेद् दूरं खरश्वाजरजस्तथा ॥ इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे सोमशम्भौ तु—

न निन्देत् कारणं देवं न शास्त्रं तेन निर्मितम् ।
न गुरुं साधकश्चैव लिङ्गच्छायां न लङ्घयेत् ॥
नाद्याल्लङ्गेन निर्माल्यं न दद्याच्छिवदीक्षिते ॥ इति ।

षड्न्वयमहारत्नेऽपि—

न लङ्घयेद् गुरोराज्ञामुत्तरं न वदेत्तथा ।
रात्रौ दिवा च तस्याज्ञां दासवत् परिपालयेत् ॥
असत्यमशुभं तद्वद्बहुवादं परित्यजेत् ।
अप्रियञ्च तथालस्यं कामक्रोधौ विशेषतः ॥
अप्रच्छन्नमुखो ब्रूयाद् गुरोरग्रे कदापि न ।
अभिमानं न कुर्व्वीत धनजात्याश्रमादिभिः ॥
गुरुद्रव्यं न भोक्तव्यं तेनाऽदत्तं कदाचन ।
दत्तं प्रसादवद् ग्राह्यं लोभतो न कदाचन ॥
अद्वैतं देवपूजाञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत् ।
पादुकायोगपट्टादि गुरुचिह्नानि साधनम् ॥
न लङ्घयेत् स्पृशेन्नैव पादाभ्यां प्रणमेत् सदा ।
पर्य्यङ्कशयनं तद्वत्तथा पादप्रसारणम् ॥
अङ्गभङ्गञ्च लीलाञ्च न कुर्य्याद् गुरुसन्निधौ ।
गमनागमने कुर्य्यात् प्रणम्य गुरु पादुकाम् ॥
विचार्य्य कार्य्यं कुर्व्वीत गुरुकार्य्यं प्रसादवान् ।
छायां न लङ्घयेत्तद्वन्न गच्छेत् पुरतो गुरोः ॥
पश्चात्पादेन निर्गच्छेत् प्रणम्य च गुरोर्गृहात् ।
गुरोरग्रे न कुर्व्वीत प्रभावं शिष्यसंग्रहम् ॥
अहङ्कारं न कुर्व्वीत नोल्वणं धारयेद्वपुः ।

ततः प्रभृति कुर्व्वीत गुरोः प्रियमनन्यधीः ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा समग्रां प्रीतमानसः ॥ ११४
ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चाद्भक्ष्यभोज्यैः सदक्षिणैः ।
एषा क्रियावती दीक्षा प्रोक्ता सर्व्वसमृद्धिदा ॥ ११५
अथ वर्णात्मिकां वक्ष्ये दीक्षामागमवेदिताम् ।
पुंप्रकृत्यात्मका वर्णाः शरीरमपि तादृशम् ॥ ११६

प्रगुरोः सन्निधौ नैव स्वगुरुं प्रणमेद्बुधः ॥
नमस्काराय चोद्युक्तं गुरुर्दृष्ट्वा निवारयेत् । इति ।

तथा—न नियोगं गुरोर्दद्याद् युष्मदा नैव भाषयेत् । इति ॥११२॥११३ ॥

गुरोः प्रियं कुर्व्वीतेत्यनेन गुरुसन्तोषस्य मुख्यत्वमुक्तं भवति। तदुक्तं दशमपटलस्याम्—शिष्येणापि प्रकर्त्तव्या शुश्रूषा च गुरोः सदा ।

शुश्रूषया विना विद्या न भवेत् सा फलप्रदा ॥
गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्टः शिवे तुष्टे जगत्त्रयम् ।
गुरौ रुष्टे महेशानि नाहं त्राता त्वया सह ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरोः कोपं न कारयेत् ॥ इति ।

ऋत्विग्भ्य इति ब्रह्मादिभ्यः । तत्र प्रणीतामार्जनं कृत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा ब्रह्माणमुद्वास्य हुतचरुशेषं प्राशयेदिति ज्ञेयम् । तदुक्तं संहितायाम्—

प्रणीतामार्जनं कृत्वा दद्याच्च ब्रह्मदक्षिणाम् ।
स्वस्ववित्तानुसारेण लोभमोहविवर्जितः ॥
ततो ब्रह्माणमुद्वास्य ब्राह्मणान् भोजयेदथ ।
आशीर्वचोभि र्विदुषां मेधमानः सुखी भवेत् ॥
हुतशेषं ततः प्राश्य कुक्कुटाण्डप्रमाणकम् ।
मन्त्रितं मन्त्रगायत्र्या । इति ।

अन्यच्च "त्र्यायुषं यमदग्ने" इति मन्त्रेण भस्म धारयेत् ।

पूर्णपात्रं पूर्थितोयैः सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रितैः ।
आत्मानमभिषिञ्चेत्तैः सदूर्व्वैस्तुलसीदलैः ॥ इति । ११४॥११५ ॥

क्रमप्राप्तां वर्णात्मिकां दीक्षामाह अथेति । तत्तदिति । देशिकोत्तमः तच्चैतन्यं शिष्यचैतन्यं परमात्मनि संयोज्य देवताभावात् स्वस्य देवतात्वात् अतएव आज्ञासिद्धत्वात् । स्वस्याज्ञया विधिना प्रतिलोमेन वर्णस्थानोभयप्रातिलोम्येन तत्तत्-

यतस्तस्मात्तनौ न्यस्येद् वर्णान् शिष्यस्य देशिकः ।
तत्तत्स्थानयुतान् वर्णान् प्रतिलोमेन संहरेत् ॥ ११७
स्वाज्ञया देवताभावाद् विधिना देशिकोत्तमः ।
तदा विलीनतत्त्वोऽयं शिष्यो दिव्यतनुर्भवेत् ॥ ११८
परमात्मनि संयोज्य तच्चैतन्यं गुरूत्तमः ।
तस्मादुत्पाद्य तान् वर्णान् न्यस्येच्छिष्यतनौ पुनः ॥ ११९
सृष्टिक्रमेण विधिवच्चैतन्यञ्च नियोजयेत् ।
जायते देवताभावः परानन्दमयः शिशोः ॥ १२०

स्थानयुतान् वर्णान् संहरेत् । अग्रिमं स्थानं वर्णं पूर्व्वस्मिन् स्थाने वर्णे च संहरेदित्यर्थः । गुरूत्तम इत्युत्तरेण सम्बध्यते । तस्मात् परमात्मनः । विधिवदिति पूर्व्वस्मात् स्थानाद् वर्णादग्रिमं स्थानं वर्णञ्च । चैतन्यञ्चेति चकारेण शिष्यतनावित्यनुषज्यते । तदुक्तमाचार्य्यैः—

अम्नीन्दुयोगविकृता लिपयो हि सृष्टास्ताभिर्विलोमपठिताभिरिदं शरीरम् ।
भूतात्मकं लगस्वगादियुतं समस्तं संव्यापयेन्निशितधीर्विधिना यथावत् ॥
अन्त्यावुभस्त्वमून् वादिषु मलिपिषु तांस्तांश्चतुर्वर्गवर्णे-
ष्वेतानस्यम्यदस्तद्दति तदपि परेषु स्वरेषु क्रमेण ।
संहृत्य स्थानयुक्तं चपितसकलदेहो ललाटस्थितान्तः
प्राप्तिव्याप्तद्विसप्ताधिकभुवनतलो यातु मद्भावमेव ॥
मूलाधारात् स्फुरिततड़िदाभाप्रभा सूक्ष्मरूपो-
द्गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।
सौषुम्नाध्वा चरणनिपुणा सा सवित्रानुविद्धा
ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्रावयेत् सार्द्धसोमात् ॥
शिरसि निपतिता या बिन्दुधारा सुधाया
भवति लिपिमयी सा ताभिरङ्गं मुखाद्यम् ।
विरचयतु समस्तं पातितान्तश्च तेज-
स्यनल इव घृतस्योद्दीपयेदात्मतेजः ॥
संहृत्य चोत्पाद्य शरीरमेवं तेजोमयं व्याप्तसमस्तलोकम् ।
सङ्कल्प्य शक्त्यात्मकमात्मरूपं तच्चिङ्गमात्मन्यपि सन्दधीत ॥ इति ॥११६-१२०॥

एषा वर्णमयी दीक्षा प्रोक्ता सम्वित्प्रदायिनी ।
ततः कलावती दीक्षा यथावदभिधीयते ॥ १२१
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च भूतानां शक्तयो यतः ।
तस्माद् भूतमये देहे ध्यात्वा ता वेधयेच्छिशोः ॥ १२२
निवृत्तिर्जानुपर्य्यन्तं तलादारभ्य संस्थिता ।
जानुनोर्नाभिपर्य्यन्तं प्रतिष्ठा व्याप्य तिष्ठति ॥ १२३
नाभेः कण्ठावधि व्याप्ता विद्या शान्तिस्ततः परम् ।
कण्ठाल्ललाटपर्य्यन्तं व्याप्ता तस्माच्छिखावधि ॥ १२४
शान्त्यतीता कला ज्ञेया कलाव्याप्तिरितीरिता ।
संहारक्रमयोगेन स्थानात् स्थानान्तरे गुरुः ॥ १२५
संयोज्य वेधयेद् विद्वानाज्ञया ताः शिवा[रोऽ]वधि ।
इयं प्रोक्ता कला दीक्षा दिव्यभावप्रदायिनी ॥ १२६
ततो वेधमयीं वक्ष्ये दीक्षां संसारमोचनीम् ।
ध्यायेच्छिष्यतनोर्मध्ये मूलाधारे चतुर्दले ॥ १२७
त्रिकोणमध्ये विमले तेजस्त्रयविजृम्भिते ।
वलयत्रयसंयुक्तां तड़ित्कोटिसमप्रभाम् ॥ १२८

कलावतीदीक्षाक्रममाह तत इति । ध्यात्वेत्यत्र यद् ध्यानमुद्दिष्टं तन्निवृत्तिरित्यादि ईरितेत्यन्तेनोक्तम् । तलात् पादतलात् । जानुनोर्नाभिः कण्ठात् तस्माल्ललाटादारभ्येति सम्बन्धः । स्थानात् स्थानान्तरे ताः संयोज्य संहारक्रमयोगेन शिशोर्देहे वेधयेदिति सम्बन्धः । संहारः पूर्व्ववदेव स्वस्वकारणे । शिवावधि शिवपर्य्यन्तम् । शिवात् सृष्टिमार्गेणोत्पत्तिरनुक्तापि पूर्व्ववदेवाऽनुसन्धेया । १२१—१२६ ॥

वेधमयीं दीक्षामाह तत इति । तनोर्मध्ये मूलाधारे त्रिकोणमध्ये व्यधिकरण्यः सप्तम्यः । शिष्यतनोर्मध्ये चतुर्दले मूलाधारे त्रिकोणमध्ये एवम्भूतां शक्तिं ध्यायेदिति सम्बन्धः । कीदृशीं शक्तिं वलयत्रयसंयुक्ताम् । अत्र यद्यपि शक्तेरपरिमितानि वलयानि तथापि वेदत्रयादेः प्रधानतमसृष्टेर्वलयत्रयादुत्पत्तेस्तदुक्तिः । पुनः कीदृशीम् । षट्चक्रं भित्त्वा मध्यमार्गेण सुषुम्नामार्गेण परशिवावधि

शिवशक्तिमयीं देवीं चेतनामात्रविग्रहाम् ।
सूक्ष्मां सूक्ष्मतरां शक्तिं भित्त्वा षट्चक्रमञ्जसा ॥ १२९
गच्छन्तीं मध्यमार्गेण दिव्यां परशिवावधि ।
वादिसान्तदलस्थार्णान् संहरेत् कमलासने ॥ १३०
तं षट्पत्रमये पद्मे बादिलान्ताक्षरान्विते ।
स्वाधिष्ठाने समायोज्य वेधयेदाज्ञया गुरुः ॥ १३१
तान् वर्णान् संहरेद्विष्णौ तं पुनर्नाभिपङ्कजे ।
दशपत्रे डादिफान्तवर्णाढ्ये योजयेद्गुरुः ॥ १३२
तान् वर्णान् संहरेद्रुद्रे तं पुनर्हृदयाम्बुजे ।
कादिठान्तार्कवर्णाढ्ये योजयित्वेश्वरे गुरुः ॥ १३३
तान् वर्णान् संहरेदस्मिंस्तं भूयः कण्ठपङ्कजे ।
स्वराढ्यषोड़शदले योजयित्वा स्वरान् पुनः ॥ १३४
सदाशिवे तान् संहृत्य तं पुनर्भ्रूसरोरुहे ।
द्विपत्रे ह्क्षलसिते योजयित्वा ततो गुरुः ॥ १३५
तद्वर्णौ संहरेद्बिन्दौ कलायां तं नियोजयेत् ।
तां नादेऽनन्तरं नादं नादान्ते योजयेद्गुरुः ॥ १३६

गच्छन्तीम् । षट्चक्राणि तु मूलाधारस्वाधिष्ठान मणिपूरकानाहत विशुद्धाज्ञाख्यानि। कमलासने ब्रह्मणि आधाराधिष्ठातृदेवतायाम् । एवं विष्णादयः स्वाधिष्ठानाद्यधिष्ठातृदेवाः ज्ञेयाः । तं ब्रह्माणम् । तान् वर्णान् बादिलान्तान् । तं विष्णुं नाभिपङ्कजे मणिपूरके योजयेत् । ततो वेधयेदित्यनुषङ्गः । तान् वर्णान् डादिफान्तान् । तं रुद्रम्। अर्कपत्राढ्ये द्वादशपत्राढ्ये । हृदयाम्बुजे अनाहते योजयित्वा वेधयेदित्यनुषङ्गः । गुरुस्तान् वर्णान् कादिठान्तान् ईश्वरे संहरेदित्यन्वयः । भूयोऽनन्तरमीश्वरमस्मिन् कण्ठपङ्कजे विशुद्धौ योजयित्वा वेधयेदित्यनुषङ्गः । तान् स्वरान् सदाशिवे संहृत्येत्यन्वयः । तं सदाशिवं भ्रूसरोरुहे आज्ञायां योजयित्वा वेधयेदित्यनुषङ्गः । अग्रे नियोजयेदित्यादेर्वेधयेदित्यर्थः । तद्वर्णौ ह्क्षौ । बिन्दौ शिवे । बिन्दुः शिवात्मकः इत्युक्तेः । तं शिवम् । कलादीनि भ्रूमध्याद्-

तमुन्मन्यां समायोज्य विधु[षु]वक्त्रान्तरे च ताम् ।
तां पुनर्गुरुवक्त्रे तु योजयेद् देशिकोत्तमः ॥ १३७
सहैवमात्मना शक्तिं वेधयेत् परमेश्वरे ।
गुर्वाज्ञया छिन्नपाशस्तदा शिष्यः पतेद्भुवि ॥ १३८
सञ्जातदिव्यबोधोऽसौ सर्व्वं विन्दति तत्क्षणात् ।
साक्षात् शिवो भवत्येष नात्र कार्य्या विचारणा ॥ १३९
एषा वेधमयी दीक्षा सर्व्वसम्वित्प्रदायिनी ।
क्रमाच्चतुर्विधा दीक्षा तन्त्रेऽस्मिन् सम्यगीरिता ॥ १४०

पर्य्युपरि एतानि षट्चक्राणि । अत एव सहस्रारस्य द्वादशान्तता । एवं पूर्व्वोक्तक्रमेण आत्मना शिष्यजीवात्मना शक्तिं कुण्डलिनीं परमेश्वरे शिवे वेधयेदिति सम्बन्धः । शक्तिं विना वेधस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । अत एवादौ मूलाधारे शक्तिं ध्यायेदित्युक्तिः । ततश्च स्वाधिष्ठानादावपि शक्त्या एव वेध इति ज्ञेयम् । छिन्नपाशः पाशत्रयविमुक्त इत्यर्थः । यत् प्रयोगसारे—

पाशस्तु सत्सु चासत्सु कर्म्मस्वास्था समीरिता ।
त्रिविधः स तु विज्ञेयः पाशो बन्धैकसाधनः ॥
प्रथमः सहजः पाशस्तथा चागन्तुकः परः ।
प्रासंगि[संसर्गि]कस्तृतीयः स्यादिति पाशत्रयं स्मृतम् ॥ इति ।

यथा ग्रन्थकृत्परमगुरुसोमानन्दाचार्य्यकृतवेधेन ग्रन्थकृद्गुरव उत्पलाचार्य्या शिवात्मानो जाताः । ग्रन्थकृद्गुरुपङ्क्तिसु तृतीयश्लोकव्याख्याने दर्शिता । तथा चण्डेश्वराचार्य्यकृतवेधेन शिवस्वामी शिवात्मा जातः । तथा श्रीकण्ठाचार्य्या ऊचुः—

कालज्ञानं तथा कालवञ्चनान्यतनौ तथा ।
प्रवेशो वेध इत्यादि प्रसन्ने लभ्यते शिवे ॥ इति ।

उपसंहरति क्रमादिति । षड्न्वयमहारत्ने इयमाणवी दीक्षा दशविधा इत्युक्तम् । तद्यथा—आणवी बहुधा दीक्षा शाक्तेयी शाम्भवी पुनः ।
एकधैवेति विद्वद्भिः पठ्यते शास्त्रकोविदैः ॥
आणवी बहुधेत्युक्ता तद्भेदमधुनोच्यते ।
स्मार्त्ती मानसिकी यौगी चाक्षुषी स्पार्शनी तथा ॥
वाचिकी मान्त्रिकी हौत्री शास्त्री चैत्याभिषेचिकी ।

विदेशस्थं गुरुः स्मृत्वा शिष्यं पाशत्रयं क्रमात् ॥
विश्लिष्य लयभोगाङ्गविधानेन परे शिवे ।
सम्यग् योजनरूपैषा स्मार्त्ती दीक्षेति कथ्यते ॥
स्वसविधौ समासीनमालोक्य मनसा शुचिम् ।
मलत्रयादुपायैर्या मोचिका सा तु मानसी ॥
योगोक्तक्रमतो योगी शिष्यदेहं प्रविश्य तु ।
गृहीत्वा तस्य चात्मानं स्वात्मना योजनात्मिका ॥
योगदीक्षेति सा प्रोक्ता मलत्रयविनाशिनी ।
शिवोऽहमिति निश्चित्य वीक्षणं करुणार्द्रया ॥
दृशा सा चाक्षुषी दीक्षा सर्व्वपापप्रणाशिनी ।
स्वयं परशिवो भूत्वा निःसन्दिग्धमना गुरुः ॥
शिवहस्तेन शिष्यस्य समन्त्रं मूर्द्धि संस्पृशेत् ।
स्पर्शदीक्षेति सा प्रोक्ता शिवाभिव्यक्तिकारिणी ॥

[शिवहस्तलक्षणं सोमशम्भौ—
गन्धैर्मण्डलकं स्वीये विदध्याद् दक्षिणे करे ।
विधिनात्राऽर्चयेद् देवमित्थं स्याच्छिवहस्तकम् ॥ इति ।]

गुरुवक्त्रं निजवक्त्रं विभाव्य गुरुरादरात् ।
गुरुवक्त्रप्रयोगेन दिव्यमन्त्रादिकं शिशौ ॥
मुद्रान्यासादिभिः सार्द्धं दद्यात् सेयं हि वाचिकी ।
दीक्षा परा तथा मन्त्रन्याससंयुक्तविग्रहः ॥
स्वयं मन्त्रतनुर्भूत्वा सक्रमं मन्त्रमादरात् ।
दद्याच्छिष्याय सा दीक्षा मान्त्री मलविघातिनी ॥
कुण्डे वा स्थण्डिले वापि निक्षिप्याऽग्निं विधानतः ।
लयभोगक्रमेणैव प्रत्यध्वानं यथाक्रमम् ॥
मन्त्रवर्णकलातत्त्वपदविष्टपमेव च ।
शुद्ध्यर्थं होमरूपैषा हौत्री दीक्षा समीरिता ॥
योग्यशिष्याय भक्ताय शुश्रूषार्चापराय च ।
सार्द्धं शास्त्रपदा त्वय्या शास्त्री दीक्षेति सोच्यते ॥
शिवञ्च शिवपत्नीञ्च कुम्भे सम्पूज्य सादरम् ।
शिवकुम्भाभिषेकात् सा दीक्षा स्यादाभिषेचिकी ॥ १२७—१४० ॥

अथाऽत्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते ।
कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ॥ १४१
उक्तानि पञ्च गव्यानि तत्समानि मनीषिभिः ।
तत्समं मधु दुग्धान्नमक्षमात्रमुदाहृतम् ॥ १४२
दधि प्रसृतिमात्रं स्याल्लाजाः स्युर्मुष्टिसम्मिताः ।
पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः शक्तवोऽपि तथोदिताः ॥ १४३
गुड़ं पलार्द्धमानं स्याच्छर्कराऽपि तथा मता ।
ग्रासार्द्धं चरुमानं स्यादिक्षुः पर्व्वावधिर्मतः ॥ १४४
एकैकं पत्रपुष्पाणि तथाऽपूपानि कल्पयेत् ।
कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ॥ १४५
मातुलङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा कृतम् ।
अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ॥ १४६

कर्षमात्रमिति । कर्षलक्षणं प्रागुक्तम् । तैलस्याप्येतदेव प्रमाणमिति ज्ञेयम् । शुक्तिमात्रमिति । कर्षद्वयं शुक्तिः । अक्षमात्रं कर्षमात्रम् । प्रसृतिमात्रं पलद्वयमात्रम् । मुष्टिसम्मिताः पलसम्मिताः । पृथुकाश्चिपिटकाः । पलार्द्धमानं कर्षद्वयम् । ग्रासार्द्धं अशीतिरक्तिकामानम् । तदुक्तम्—

गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः शाणो माषचतुष्टयम् ।
द्वौ शाणौ धटकः कालो वदरं द्रक्षणश्च यः ॥
तौ द्वौ पाणितलं कर्षः सुवर्णं कवलग्रहः ।
पिचुर्विड़ालपदकं तिन्दुकोऽक्षश्च तद्द्वयम् ॥
शुक्तिरष्टमिका ते द्वे पलं बिल्वं चतुर्थिका ।
मुष्टिराम्रं प्रकुञ्चोथ द्वे पले प्रसृतिस्तथा । इति ।

मातुलङ्गं वीजपूरम् । उर्व्वारुकं कर्कटी । समिध इति । तत्र विशेषः—

विशीर्णा द्विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा ।
कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च निस्त्वचः परिवर्जिताः ॥
विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्य्याद् द्विदला व्याधिसम्भवम् ।
ह्रस्वायां मृत्युमाप्नोति वक्रा विघ्नकरी तथा ॥

त्रिधा कृतं फलं बिल्वं कपित्थं खण्डितं त्रिधा।
उर्व्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा॥ १४७
फलान्यन्यानि खण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः।
दूर्व्वात्रयं समुद्दिष्टं गुड़ूची चतुरङ्गुला॥ १४८
ब्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्गमाषा यवा अपि।
तण्डुलाः स्युस्तदर्द्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसम्मिताः॥ १४९
गोधूमरक्तकलमा विहिता मुष्टिमानतः।
तिलाश्चुलुकमात्राः स्युः सर्षपास्तत्प्रमाणकाः॥ १५०
शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः।
पुरं वदरमानं स्याद्रामठं तत्समं स्मृतम्॥ १५१
चन्दनागुरुकर्पूरं कस्तूरीकुङ्कुमानि च।
तिन्तिड़ीबीजमानानि समुद्दिष्टानि देशिकैः॥ १५२

स्थूलाभिर्हरते लक्ष्मीं कृशायां याजकक्षयः।
द्विधायां नेत्ररोगाः स्युः कीटदष्टाऽर्थनाशिनी॥
द्वेषं प्रकुर्व्वते दीर्घा प्राणघ्नी निस्त्वचः स्मृताः।
सक्षीरा नाधिकान्यूनाः समिधः सर्व्वकामदाः।
आर्द्रत्वचं समच्छेदां तर्जन्यङ्गुलिवर्त्तुलाम्॥
ईदृशीं होमयेत् प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियम्।
श्रौते स्मार्त्ते च तन्त्रोक्ते समिधः परिकीर्त्तिताः॥ इति।

विशेषान्तरं प्रयोगसारे—

श्लेष्मातकपिशाचतरुं त्यक्त्वाऽन्येभ्यः समाहरेत् समिधः। इति।
मुष्टिमात्राः पलसम्मिताः। तदर्द्धांशाः कर्षद्वयमिताः। चुलुकमात्राः कर्षमात्राः। पाणितलशब्देन चुलुकग्रहणात्। शुक्तिः कर्षद्वयम्। पुरं गुग्गुलुः। वदरमानमशीतिगुञ्जामितम्। रामठं हिङ्गुः। शैवागमे तु—

खण्डत्रयन्तु मूलानां सूक्ष्माणि पञ्च होमयेत्।
कन्दानामष्टमं भागं लतानामङ्गुलद्वयम्॥ इति। १४१—१५२

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोमेषु देशिकः।
शयानमाज्यहोमेषु निषस्रं शेषवस्तुषु ॥ १५३
आस्यान्तर्जुहुयादग्नेर्विपश्चित् सर्व्वकर्म्मसु।
सधूमोऽग्निः शिरो ज्ञेयं निर्धूमश्चक्षुरेव हि ॥ १५४
ज्वलत्कृशो भवेत् कर्णः काष्ठमग्नेर्नसस्तथा।
प्रज्वलोऽग्निस्तथा जिह्वा एतदेवाऽग्निलक्षणम् ॥ १५५
कर्णहोमे भवेद् व्याधिर्नेत्रेऽन्धत्वमुदीरितम्।
नासिकायां मनःपीड़ा मस्तके धनसंचयः ॥ १५६
स्वर्णसिन्दूरबालार्ककुङ्कुमक्षौद्रसन्निभः।
सुवर्णरेतसो वर्णः शोभनः परिकीर्त्तितः ॥ १५७

स्थितमुत्थितम्। आस्यान्तरिति। आस्यादीनां लक्षणमुक्तमन्यत्र—
सधूमोऽग्निः शिरो ज्ञेयो निर्धूमश्चक्षुरेव च।
ज्वलत्कृशो भवेत् कर्णः काष्ठमग्नेश्च नासिका ॥
अग्निर्लालायते यत्र शुद्धस्फटिकसन्निभः।
तन्मुखं तत्र विज्ञेयं चतुरङ्गुलमानतः ॥ इति।

गुरुप्रोक्ते वनदुर्गाकल्पे तु—
सर्व्वकार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं जिह्वायां तत्र होमयेत्।
चक्षुःकर्णादिकं ज्ञात्वा होमयेद् देशिकोत्तमः ॥
अग्निकर्णे हुतं यत्तु कुर्य्याच्चेद् व्याधितो भयम्।
नासिकायां महद्दुःखं चक्षुषोर्नाशनं भवेत् ॥
केशे दारिद्र्यदं प्रोक्तं तस्माज्जिह्वासु होमयेत्।
यत्र काष्ठं तत्र श्रोत्रे यत्र धूमस्तु नासिके ॥
यत्राऽल्पज्वलनं नेत्रे यत्र भस्म तु तच्छिरः।
यत्रैव ज्वलितो वह्निस्तत्र जिह्वा प्रकीर्त्तिता ॥ इति।

विपश्चिदित्यनेनैतदुक्तम्। शत्रुनाशकहोमे एतदङ्गेषु हवनात् तत्तदङ्गक्षयो भवति।
यदाहुः—वह्नेः शिरसि नासायां श्रोत्रे चक्षुषि वा तथा।
जुहुयाच्चेत् तदा क्षिप्रं तदङ्गानि विनाशयेत् ॥ इति। १५३—१५६
क्षौद्रं मधु। स्वर्णकुङ्कुमक्षौद्रसन्निभो वर्णः शोभन इति। आकृष्टाविति ज्ञेयम्।

भेरीवारिदहस्तीन्द्रध्वनिर्वह्नेः शुभावहः ।
नागचम्पकपुन्नागपाटलायूथिकानिभः ॥ १५८

पद्मेन्दीवरकह्लारसर्पिर्गुग्गुलुसन्निभः ।
पावकस्य शुभो गन्ध इत्युक्तं तत्त्ववेदिभिः ॥ १५९

प्रदक्षिणास्त्यक्तकम्पाश्छत्राभाः शिखिनः शिखाः ।
शुभदा यजमानस्य राज्यस्यापि विशेषतः ॥ १६०

कुन्देन्दुधवलो धूमो वह्नेः प्रोक्तः शुभावहः ।
कृष्णः कृष्णगतेर्वर्णो यजमानं विनाशयेत् ॥ १६१

यदाहुः श्रीमतङ्गपारमेश्वरे—

दिव्यानामप्यदिव्यानामाकृष्टाविष्यते सदा ।
ध्मातचामीकरप्रख्यो हरितालनिभश्च यः ॥
हरिद्राकुनटीवर्णो रोचनाभश्च शस्यते ॥ इति ।

सिन्दूरबालार्क इति जयार्थ इति ज्ञेयम् ।

पद्मरागद्युतिः श्रेष्ठो लाक्षारससमोऽपि वा ।
बालार्कवर्णो हुतभुग् जयार्थं शस्यते बुधैः ॥

इति तत्रोक्तेः । अन्यकर्म्मणि तु तत्रैव—

इन्द्रगोपकसङ्काशः शोणिताभोऽथ पावकः ।
शक्रचापनिभः शस्तः कुङ्कुमाम्बुनिभस्तथा ॥
रत्नानां पुष्पजातीनां तुल्यो वर्णः प्रशस्यते ॥ इति ॥ १५७ ॥

भेरीत्याद्युपलक्षणम् ।

जीमूतवल्लकीशङ्खमृदङ्गध्वनितुल्यकः ।
शब्दोऽग्नेः सिद्धये होतुरतोऽन्योऽसिद्धिदः स्मृतः ॥ इति ।

नागेत्याद्युपलक्षकम् । "सुगन्धद्रव्यगन्धोऽग्निर्घृतगन्धश्च शोभनः" इत्युक्तेः ।

पद्मगन्ध आयुषे इन्दीवरादिगन्धः सौभाग्ये । तदुक्तम्—

नीलोत्पलसमो गन्धः सौभाग्ये शस्यतेऽञ्जसा ।
आयुषे पद्मगन्धः स्याद् बिल्वगन्धश्च सुव्रते ॥ इति ।

विशेषोऽपि—उग्रगन्धोऽभिचारेऽत्र प्रशस्तः सर्व्वदाऽनलः । इति ॥ १५८॥१५९ ॥

छत्राभा इत्युपलक्षणम् । "छत्राकारभुजः श्रेष्ठो ध्वजचामरसन्निभः" इत्युक्तेः ॥

श्वेतो राष्ट्रं निहन्त्याशु वायसखरसन्निभः।
खरस्वरसमो वह्नेः ध्वनिः सर्व्वविनाशकृत्॥ १६२
पूतिगन्धो हुतभुजो होतुर्दुःखप्रदो भवेत्।
छिन्नावर्त्ता शिखा कुर्य्यान्मृत्युं धनपरिक्षयम्॥ १६३
शुकपक्षनिभो धूमः पारावतसमप्रभः।
हानिं तुरगजातीनां गवाञ्च कुरुतेऽचिरात्॥ १६४

कृष्णो यजमानं श्वेतो राष्ट्रं निहन्तीति। यत्र कर्म्मणि रक्तपीतादिवर्णो विहितस्तत्रैवेति ज्ञेयम्। न तु सामान्यतः। यदाहुः—

ज्ञात्वा कर्म्मानुरूपां तां तस्य तस्याऽनुकूलताम्।
कर्म्मणः सततं ग्राह्यस्त्याज्यो वा तद्विलोमतः॥ इति।

विशेषस्तत्रैव—मारणोच्चाटनोन्मादकर्म्मण्यस्मिन् सुशोभनः।
कृष्णानां पुष्पजातीनां वर्णो वह्नेरिहेष्यते॥
शङ्खस्फटिककुन्देन्दुवर्णेभ्योऽपि सितः शुभः।
शान्तिके पौष्टिके वापि विहितः सर्व्वदाऽनलः॥ इति।

त्याज्यं कृष्णत्वमपि तेनैवोक्तम्—

षट्पदाञ्जननिस्त्रिंशतुल्यो वर्णो न सिद्धिदः। इति।

अन्योऽपि विशेषः—

मार्जाराक्षिनिभोऽग्राह्यः शुकपिच्छाभ एव च।
मयूरकण्ठसदृशश्चित्रपारावतप्रभः॥ इति॥ १६०॥१६१॥१६२॥

पूतिगन्धो दुर्गन्धः। मृत्युमित्यादि यथाक्रमम्। एवंविध इत्यनेनैतदुक्तं भवति।

वृषकुञ्जरयानेन तुल्योऽग्निः पुष्टिदः सदा।
विमानानां वितानानां प्रासादानाञ्च यो भवेत्॥
आकारेणाऽथ हंसानां मयूराणाञ्च शस्यते।
सिंहाकृतिः सदा वह्निः सद्यः सिद्धिकरः स्मृतः॥
शिवाणां दंष्ट्रिणां रूपं न शस्तं होमकर्म्मणि।
खरोष्ट्रमहिषादीनां रूपमत्र न सिद्धये॥
स्निग्धः प्रदक्षिणावर्त्तः सुशब्दश्चापि यो भवेत्।
वेद्यः सोऽर्थप्रसिद्ध्यर्थमन्यथा विघ्नकारकः॥

एवंविधेषु दोषेषु प्रायश्चित्ताय देशिकः ।
मूलेनाज्येन जुहुयात् पञ्चविंशतिमाहुतीः ॥ १६५

इति श्रीशारदातिलके पञ्चमः पटलः ।

रूक्षचटचटाशब्द अपसव्यगतिः सदा ।
उल्लिखेद् वसुधां यश्च यश्चाधःशिख एव च ।
नैर्ऋतेऽसौ मुनिश्रेष्ठ शास्त्रेऽस्मिन् पारमेश्वरे ॥ इति ।

पञ्चविंशतिमिति । दोषद्वयदर्शने दोषत्रयदर्शने वा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तते इति न्यायात् तावत्कृत्वः पञ्चविंशतिराहुतयो होतव्या इति । ॥ १६३॥१६४॥१६५ ॥

इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां पञ्चमः पटलः ॥ ॐ ॥

षष्ठः पटलः ।

अथ वर्णतनुं वक्ष्ये विश्वबोधविधायिनीम् ।
यस्यामनुपलब्धायां सर्व्वमेतज्जगज्जडम् ॥ १
ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री छन्द ईरितम् ।
सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमैः ॥ २
अक्लीबह्रस्वदीर्घान्तर्गतैः षड्वर्गकैः क्रमात् ।
षडङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिकैः ॥ ३

दीक्षाकथनानन्तरं मन्त्रा वक्तव्या अतस्तेषां प्रकृतिभूतां मातृकां वक्तुं प्रतिजानीते अथेति। वर्णतनुं मातृकाम्। विश्वेषां सर्व्वेषां बोधानां ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां तदुत्पादकानां वैखरीमध्यमापश्यन्तीपरारूपाणां विधायिनी उन्मीलिनी शक्तिस्तामित्यर्थः ॥ १ ॥

समुद्दिष्ट इत्यनेन विधिपदयोगः। ईरितमित्यनेन देवीपदयोगः। समाख्यातेत्यनेन मातृकापदयोगः। पद्मपादाचार्य्यसम्मतमेतत्। देशिकोत्तमैरित्यनेन बीजशक्ती अपि वक्तव्ये इति सूचितम्। तत्र केचित् हलो बीजानि स्वराः शक्तयः। तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—

हलो बीजानि शक्तयः स्वराश्च परमेशानि। इति।

एतएव बीजशक्ती प्रपञ्चयागव्यतिरिक्तभूतलिप्यन्तसर्व्वमातृकामन्त्राणामिति ज्ञेयम्। अन्यत्रान्ये बीजशक्ती उक्ते। यदाहुः—

बीजमस्य स्मृतं घोषः शक्तिर्जीवः प्रकीर्त्तितः। इति।

अन्यत्रान्ये। यदाहुः—

अकारं बिन्दुसहितं बीजमस्य प्रकीर्त्तितम्।
द्विबिन्दुसहितोऽकारः शक्तिरित्यभिधीयते॥ इति।

विनियोगस्तु मातृकामन्त्रजपकाले जपे विनियोग इति। अन्यत्र मन्त्राङ्गत्वेन न्यासेऽनुष्ठीयमानामुकमन्त्राङ्गत्वेन न्यासे विनियोग इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

अक्लीबेति। क्लीबा नपुंसकाः ऋ ॠ ऌ ॡ तद्रहिताः अक्लीबा ये ह्रस्वदीर्घाः अ इ उ ए ओ अं एते ह्रस्वाः परे षट् दीर्घाः तदन्तर्गतैस्तन्मध्यस्थैः। षट् च ते वर्गाश्च

पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये ॥ ४

कास्व ते । बहुवचनमाद्यर्थम् । कादयः क च ट त प यास्तैः । क्रमाद्धृदयादि । जातियुक्तानि हृदयाय नम इत्यादियुक्तानि । प्रयोगस्तु अं कं खं गं घं ङं आं हृदयाय नमः इत्यादि । देशिकैरित्यनेनैतदुक्तं भवति । अत्र नपुंसकचतुष्टयेन करशुद्धिं विधाय "अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः" इत्युक्तेः अं कं खं गं घं ङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादि करतलकरपृष्ठान्तं षडङ्गानि विन्यस्य ततो दक्षवामकरतलयोः तत्पृष्ठयोः करयोः दक्षिणकनिष्ठादिवामाङ्गुष्ठान्तमङ्गुलीषु षोड़श स्वरान् विन्यस्य वामतर्जनीमारभ्य दक्षिणतर्जन्यन्तमेकैकस्यां पर्व्वस्वग्रे चतुरश्चतुरो वर्णान् इति क्रमेण कादिसान्तान् विन्यस्य अङ्गुष्ठयोः हलौ सर्व्वाङ्गेषु क्षकारं न्यसेदिति करस्य मातृकान्यासो ज्ञेयः । एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यम् ।

यत् प्रयोगसारे—तलतत्पृष्ठतद्व्याप्त्या षड़ादौ विन्यसेत्ततः ।
कनिष्ठाङ्गुलिमारभ्य दक्षिणास्वङ्गुलीषु च ॥
वामाङ्गुष्ठान्तकं न्यस्य ततश्च व्यञ्जनान्यपि ।
वामतर्जनीमारभ्य चतुष्टयचतुष्टयम् ॥
यथाङ्गुलिक्रमेणैव यावद्दक्षिणतर्जनीम् ।
न्यसेदङ्गुष्ठयोः शेषे करन्यासः समीरितः ॥ इति ॥ ३ ॥

पञ्चाशदिति । विभक्तत्वं वक्ष्यमाणन्यासस्थानकथनेनैव स्फुटीभविष्यति । मुद्रा ज्ञानमुद्रा अङ्गुष्ठतर्जनीयोगरूपा पार्श्वाभिमुखी । यदाहुः—

श्लिष्टाग्रेऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ प्रसार्य्याऽन्याः प्रयोजयेत् ।
पार्श्वस्थाभिमुखी सेयं ज्ञानमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥ इति ।

विद्यां पुस्तकं तन्मुद्रेत्यर्थः ।

वाममुष्टिः स्वाभिमुखी बद्धा पुस्तकमुद्रिका । इति ।

विशदप्रभां शुभ्रवर्णाम् । इदं वस्त्राङ्गरागमाल्यानामुपलक्षकम् । एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र वर्णवाचकेषु द्रष्टव्यम् । जङ्घादि आद्ये दक्षिणे परे वामे इत्यायुधध्यानम् । अत्र ध्यानानन्तरमायुधमुद्राः प्रदर्शयेत् । एवमग्रेऽपि सरस्वतीमन्त्रान्तं ज्ञेयम् । प्रत्यक्षरध्यानं तन्त्रान्तरोक्तं यथा—

चामीकरनिभः शूलगदाराजङ्कुशाष्टकः ।
चतुरास्योऽतिकायः स्यादकारः कूर्म्मवाहनः ॥
पाशाङ्कुशकरा श्वेता पद्मसंस्थेभवाहना ।
षष्ट्यूर्द्ध्वयोजनमिता स्यादा मौक्तिकभूषणा ॥
पीतं कराब्जकुलिशपरशुं वैरिनाशनम् ।
द्विशकयोजनमानं स्यादिकारं कच्छपस्थितम् ॥
दशयोजनदीर्घार्द्धनाहाऽसौ हंसवाहना ।
ईः स्यात् पुष्टिप्रदा श्वेता मौक्तिकाढ्या सितानना ॥
गदाङ्कुशकरं काकवाहनं कृष्णभूषणम् ।
योजनद्विसहस्राणां मानमुद्दयमक्षरम् ॥
पाशशक्तिभुजं रक्तं वह्निबिम्बस्थितोष्ट्रगम् ।
उक्तप्रमाणं कालघ्नमृकारवर्णद्वयं भवेत् ॥
चतुरस्राब्जहंसस्थं पुष्परागसमप्रभम् ।
पाशवज्रकरं रौद्रं ऌयुग्मं स्यान्निरोधनम् ॥
गदाफलारिपद्माढ्यकरं हारविभूषणम् ।
चक्रवाकस्थितं श्याममेकारं तु महद्भवेत् ॥
नवकुन्दनिभा शूलवज्रबाहा द्विपस्थिता ।
कोटियोजनमाना स्यादैमूर्त्तिः कविताकरी ॥
चिन्मयं सर्व्वगं शान्तं द्विसहस्रकरोज्ज्वलम् ।
पीतं गोवृषसंस्थं स्यादोरूपं श्रीकरात्मकम् ॥
तप्तहेमनिभा पाशचक्रबाहुर्विभूतिदा ।
योजनानां सहस्रेण स्यादौवर्णामितौजसा ॥
नवकुङ्कुमसंच्छायः पद्मस्थो रक्तभूषणः ।
चतुर्भुजः स्यादंवर्णः श्रीकरो रिपुनाशकः ॥
वज्रशूलकरं क्षुद्रं[युद्ध]फलदं खरवाहनम् ।
सहस्रयोजनमितं स्वरान्तं द्विभुजं स्मरेत् ॥
भूबिम्बगजसंस्थः स्यान्नवकुङ्कुमसन्निभः ।
शूलवज्रकरः कार्णः सहस्रद्वययोजनः ॥
पाशतोमरहस्तः खो मेषसंस्थो निरोधनः ।
योजनानां सहस्रेण मितः कृष्णो विभीषणः ॥

पाशाङ्कुशकरः पद्मे फणिसंस्थोऽरुणप्रभः ।
गकारः सर्पभूषः स्याच्छतयोजनसंस्थितः ॥
उष्ट्रोलूखलसंस्थः स्याद् गदावज्रकरोऽमितः ।
योजनानां सहस्रेण द्विमुखो घः सितेतरः ॥
कोटियोजनदीर्घाङ्गिनाहं कृष्णं ज्वलत्प्रभम् ।
द्विभुजं काकवाहं स्यात् ङार्णं क्षुद्रफलप्रदम् ॥
युगाग्रपद्मसंस्थः स्याच्चतुर्बाहुः सितप्रभः ।
चः कपर्द्दी सुगन्धाढ्यः कोटियोजनसंस्थितः ॥
सितस्त्रावन्वितः पद्मे चतुर्बाहुश्छवर्णकः ।
जझौ च कोटिमानौ स्तश्चतुर्बाहू सितप्रभौ ॥
योजनानां सहस्रैः स्यात् सम्मितं काकवाहनम् ।
विद्वेषकरणं ञार्णं कृष्णवर्णं भुजद्वयम् ॥
क्रौञ्चस्थो द्विभुजष्टः स्यान्नागनद्धो महाध्वनिः ।
धरापद्मगजेन्द्रस्थष्ठवर्णो द्विकरोज्ज्वलः ॥
लक्षयोजनमानः स्याद् गरनाशकरो विभुः ।
डवर्णोऽप्यष्टबाहुः स्याच्चतुर्वक्त्रः स्वलङ्कृतः ॥
योजनानां सहस्रेण मितः कुवलये स्थितः ।
अग्निबिम्बाजगो ढार्णो दशबाहुर्ज्वलत्प्रभः ॥
सहस्रमानं व्याघ्रस्थं योजनानां हि णं भवेत् ।
षष्टिहायनसंस्थः स्याच्चतुर्बाहुः स्वलङ्कृतः ॥
सहस्रमानो गन्धाढ्यः कुङ्कुमाभश्च तास्वरः ।
कोटियोजनमानः स्यादष्टबाहुश्चतुर्मुखः ॥
पीतवर्णो वृषारूढस्थवर्णोऽपि भयङ्करः ।
द्विमुखं षड्भुजं कोटिमानं दं महिषस्थितम् ॥
सिंहवाहश्चतुर्बाहुर्धश्चतुर्लक्षसम्मितः ।
द्विभुजं काकवाहं नं तत्सहस्रैर्मितं भवेत् ॥
विंशभुजो दशास्यः पः कोटिमानो वकस्थितः ।
दशकोटिमितः फार्णो योजनानां भुजद्वयः ॥
कण्ठीरवसिताम्भोजे निषण्णश्चञ्चलः सितः ।
षडास्यो द्विभुजो बः स्याद्दशकोटिमितोऽरुणः ॥

ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च ॥ ५
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंसके ।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ॥ ६
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात् ।
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकान् विदुः ॥ ७

नीलोत्पललसद्धंसवाहनः पुष्टिदायकः ।
त्रिहस्तं त्रिमुखं व्याघ्रवाहनं भीषणाकृतिम् ॥
दशलचमितं भार्णं धूम्राभं स्यान्महाबलम् ।
चतुर्भुजो मकारः स्यात् सविषोरगसन्निभः ॥
मण्डितो मुण्डमालाभिः शशिखण्डविराजितः ।
व्यास्यश्चतुर्मुखो[भुजो] धूम्रो यार्णः स्यान्मृगसंस्थितः ॥
त्रिकोणाम्बुजमेषस्थो रार्णो बाहुचतुष्टयः ।
चतुरस्राब्जदन्तीन्द्र पृष्ठेनोपरि राजिता ॥
चतुर्भुजा लकारस्य मूर्त्तिः स्याद् कुङ्कुमप्रभा ।
अब्धिस्थपद्मनक्रस्थो द्विभुजो वः सितः स्मृतः ॥
करद्वयाब्जगा हेमवर्णा शार्णाकृतिस्तथा ।
सहस्रमानः कृष्णाभो द्विभुजः कार्म्मणेऽथ षः ॥
कोटिमानः सितः सः स्याद्धंसगो[द्वयाङ्गो] द्विभुजान्वितः ।
हार्णः श्वेतस्त्रिबाहुः स्याद् व्याघ्रशीतांशुशेखरः ॥
पाशाभयकरा लार्णमूर्त्तिः श्वेता गजस्थिता ।
भूबिम्बशैलसंस्थः क्षो दशबाहुर्मणिप्रभः ॥
मूर्त्तिभेदा यथाऽर्णानां मयाऽत्र प्रतिपादिताः ॥ इति ॥ ४ ॥

अक्षरन्यासस्थानान्याह। ललाटे केशान्ते। केशान्ताननवृत्त इत्युक्तेः। मुखवृत्तेत्येकं स्थानम्। दक्षिणावर्त्तेन अक्ष्यादि गण्डान्तं दक्षादि। ओष्ठदन्तयोरूर्ध्वादि। आस्ये तदन्तः जिह्वायामित्यर्थः। दोःपदोर्दक्षादि। दोःपत्सन्ध्यग्राणि च पञ्च शेषयोरङ्गुलिसन्धित्वात्। पार्श्वयोर्दक्षादि। अंसक इति दक्षांसे। ककुदि ग्रीवायाम्। अंस इति वामे। हृत्पूर्वं पाणिपादयुग इति स्थानचतुष्टयम्। जठराननयोरित्यत्रापि हृत्पूर्वमिति सम्बध्यते। तदुक्तं

वा[या]दिहा[सा]न्तान् न्यसेदात्मपरमन्तानपूर्वकान्।
दीक्षितः प्रोक्तमार्गेण न्यसेल्लक्षं समाहितः॥ ८
जपेत् तत्संख्यया विद्वानयुतं मधुराप्लुतैः।
विदधीत तिलैर्होमं मातृकामन्वहं जपेत्॥ ९

मन्त्रमुक्तावल्याम्—हृदंसककुदंसेषु हृदादि करयोर्युगे।
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाभिर्यादिषान्तमान्॥
हृदादिपादयुग्मे च तदाद्युदरके तथा।
तदादि मूर्द्धनि प्राज्ञो न्यसेत् सादीन् कषान्तमान्॥ इति।

केचनोत्तरांसशब्देन कक्षाद्वयं व्याचक्षते। तेषां मते अंसद्वये वर्णद्वयं ककुद्येकं कक्षाद्वये वर्णद्वयं पाण्योर्युगे एकं पादयोर्युगे एकमिति न्यासः। अयं साम्प्रदायिकः। तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—

ह्रद्दोर्मूलेषु संन्यस्य तथापरगले न्यसेत्।
कक्षाद्वये हृदारभ्य पाणिपादयुगे तथा।
जठराननयोर्व्याप्त्या न्यसेद्दिव्यर्णरूपिणीम्॥ इति।

आचार्या अपि—हृद्दोर्मूलापरगलकक्षेषु। इति।
तत्र प्रयोगः—अं नमः केशान्ते। आं नमः मुखवृत्ते इत्यादि।
उक्तञ्च—ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्जितः।
पञ्चाशद्वर्णन्यासः क्रमेणैव विधीयते॥ इति।

यथाक्रमादित्यनेनैतदुक्तं भवति। सौस्थानिकौत्थानिकस्नानभोजनानुष्ठानेषु लिपिर्विन्यस्तव्येति। तत्र सौस्थानिके उक्तप्रकारेण एकपञ्चाशद्वर्णन्यासः। औत्थानिके सप्तवर्गाणां मुखबाहुपादद्वयनाभिहृत्सु व्यापकत्वेन न्यासः। तद्देवताः ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीरुद्रोमासर्व्वेश्वराः। स्नाने अकथादिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेषु न्यासः। एतद्देवताः चन्द्रसूर्य्याग्नयः। भोजनकाले समस्तस्य मस्तकादिपादान्तो न्यासः। देशकालाद्यपेक्षया सर्व्वत्र प्रयोक्तव्या इति। [त्वगसृगित्यादि पूर्व्वकानित्यन्तं श्लोकार्द्धद्वयं केषुचित् पुस्तकेषु नास्ति]। तत्संख्यया लक्षसंख्यया। एकवारं न्यासं कृत्वा एकवारं जपेदित्यर्थः। समाहित इत्यनेन कृतपुरश्चरणधर्म्म इत्युक्तम्।

तदुक्तम्—पञ्चाशद्वर्णमूर्त्तिं तामेवं ध्यात्वा सुविग्रहे।
स्थानेषु क्रमतो न्यस्य पूर्व्वोक्तेषु जपेल्लिपिम्॥
पञ्चाशत्संख्यया नित्यं यावल्लक्षं प्रपूर्य्यते। इति।

व्योमेन्द्वौरसनार्णकर्णिकमचां द्वन्द्वैः स्फुरत्केसरं
पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशलार्णादित्रिवर्गं क्रमात् ।
आशास्वश्रिषु लान्तलाङ्गलियुजा क्षौणीपुरेणावृतं
पद्मं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिकां देवताम् ॥ १०
आधारशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्चयेत् ।
मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्या धीर्धृतिस्मृतिबुद्धयः ॥ ११
विद्येश्वरीति सम्प्रोक्ता भारत्या नव शक्तयः ।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥ १२

मधुरात्रैस्त्रिभिरिति पयोघृतमधुयुक्तैः । तदुक्तं प्रयोगसारे—

पयोमधुघृतञ्चेति समं त्रिमधुरं स्मृतम् । इति ॥ ५॥६॥७॥८॥९ ॥

व्योमेति । व्योम हः इन्दुः सः औ स्वरूपं रसनार्णो विसर्गः । "व्योमाविः स चतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कर्णिकम्" इत्युक्तेः । अचां स्वराणाम् । अत्र केशरेषु स्वरलिखनं पत्रेषु वर्गलिखनञ्च । अग्रपत्रादिकर्णिकाभिमुखत्वेन चेति ज्ञेयम् । आशासु दिक्षु । अश्रिषु कोणेषु । लान्तो वः । लाङ्गली ठः । अनयोः रेखासंलग्नतया लिखनं ज्ञेयम् । तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—

चतुरस्रं ततः कुर्य्यात् सिद्धिदं दिक्षु संलिखेत् ।
ठकाराणां चतुष्कञ्च रेखान्तं बाह्यतस्ततः ॥
वारुणञ्च समालिख्य देवीमावाहयेत् सुधीः । इति ।

अत्र पूजाकालेऽपि अक्षरादिलिखनस्योक्तेः । केषाञ्चिन्मते इदमेव धारणयन्त्रमिति सूचयति । पद्ममिति श्वेतम् । स्मरेत् पद्मं तया श्वेतम् इत्युक्तेः । तेन श्वेतकमलासना ध्येयेत्यर्थः । १० ॥

अर्चयेदिति चतुर्थ्यन्तप्रकारेण । तत्र मण्डूककालाग्निरुद्रकूर्म्मशिलाः सम्पूज्य पश्चादाधारशक्त्यादिपूजने पृथिव्यनन्तरं विद्याब्धिं सम्पूज्य अन्ते मायाकलाविद्यापरतत्त्वानि सम्पूज्य पीठशक्तिपूजनमिति सर्व्वत्र क्रमोऽनुसन्धेयः ।
पीठशक्तीराह मेधेति । आसां ध्यानं यथा—

कृताञ्जलिद्वयकरास्तत्तदूर्द्ध्वकरद्वये ।
दधत्यः पुस्तकं कुम्भं श्वेताः सुन्दरमूर्त्तयः ॥ इति ।

पीठमन्त्रमुद्धरति वर्णाब्जेनेति । ह्सौः मातृकायोगपीठाय नमः इति मन्त्रेणासन-

आवाह्य पूजयेत् तस्यां देवीमावरणैः सह ।
अङ्गैरावरणं पूर्व्वं द्वितीयं युग्मशः स्वरैः ॥ १३
अष्टवर्गैस्तृतीयं स्यात् तच्छक्तिभिरनन्तरम् ।
पञ्चमं मातृभिः प्रोक्तं षष्ठं लोकेश्वरैः स्मृतम् ॥ १४
लोकपालायुधैः प्रोक्तं वज्राद्यैः सप्तमं ततः ।
विधिनाऽनेन वर्णेशीमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥ १५
व्यापिनी पालिनी पश्चात् पावनी क्लेदिनी तथा ।
धारिणी मालिनी भूयो हंसिनी शान्तिनी स्मृता ॥ १६
शुभ्राः पत्रेषु सम्पूज्या धृताक्षगुणपुस्तकाः ।
ब्राह्मी माहेश्वरी भूयः कौमारी वैष्णवी मता ॥ १७
वाराह्यनन्तरेन्द्राणी चामुण्डा सप्तमी मता ।
अष्टमी स्यान्महालक्ष्मीः प्रोक्ताः स्युर्विश्वमातरः ॥ १८

पूजा । अयं पीठमन्त्रः सर्व्वमातृकामन्त्रसाधारण इति ज्ञेयम् । अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । वर्णाब्जेन वर्णाब्जकर्णिकाबीजादिना आसनमन्त्रेणेति । तत्र प्रयोगः । ह्सौः सर्व्वशक्तिकमलासनाय नमः । एवमग्रे सरस्वतीमन्त्रेऽपि । पद्मपादाचार्य्यैस्तु ॐ क्लीं वर्णाब्जाय सरस्वत्यासनाय नमः इति पीठमन्त्रः सूचितः इत्युक्तम् ॥११॥१२॥

आवाह्येति । चतुर्थोक्तप्रकारेण । अङ्गैरावरणं कर्णिकामध्ये इति ज्ञेयम् । युग्मशः स्वरैरिति । तत्र प्रयोगः । अं आं नमः । "बीजैः पूजा स्याद् विभक्त्या वियुक्तैः" इत्याचार्य्योक्तेः । एवमष्टवर्गेष्वपि । उक्तञ्च संहितायाम्—

नियोज्य स्वरयुग्मान्ते नमस्कारं पृथक् पृथक् ।
तथैव कादिवर्गेषु नमस्कारं पृथक् क्षिपेत् ॥ इति ।

तच्छक्तिभिरिति वर्गशक्तिभिः पत्रमध्योपरि । अत्र तच्छक्तीनां वर्गरूपमन्त्रादित्वं ज्ञेयम् । तथा स्वयमेव वक्ष्यति—

वर्णमन्त्रयुताः प्रोक्तलक्षणाः सर्व्वसिद्धिदाः । इति ।

अनन्तरमिति चतुर्थम् । मातृभिरिति पत्राग्रे । लोकेश्वरैरायुधैश्चेति पश्चाद् बहिर्भूपुरे । [शान्तिनीत्यत्र शङ्खिनीति पाठोऽपि दृश्यते] ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

दण्डं कमण्डलुं पश्चादक्षसूत्रमथाऽभयम् ।
बिभ्रती कनकच्छाया ब्राह्मी कृष्णाजिनोज्ज्वला ॥ १९
शूलं परश्वधं क्षुद्रदुन्दुभिं नृकरोटिकाम् ।
वहन्ती हिमसङ्काशा ध्येया माहेश्वरी शुभा ॥ २०
अङ्कुशं दण्डखट्वाङ्गौ पाशञ्च दधती करैः ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशा कौमारी कामदायिनी ॥ २१
चक्रं घण्टां कपालञ्च शङ्खञ्च दधती करैः ।
तमालश्यामला ध्येया वैष्णवी विभ्रमोज्ज्वला ॥ २२
मुषलं करवालञ्च खेटकं दधती हलम् ।
करैश्चतुर्भिर्वाराही ध्येया कालघनच्छविः ॥ २३
अङ्कुशं तोमरं विद्युत् कुलिशं बिभ्रती करैः ।
इन्द्रनीलनिभेन्द्राणी ध्येया सर्व्वसमृद्धिदा ॥ २४
शूलं कृपाणं नृशिरः कपालं दधती करैः ।
मुण्डस्रङ्मण्डिता ध्येया चामुण्डा रक्तविग्रहा ॥ २५
अक्षस्रजं बीजपूरं कपालं पङ्कजं करैः ।
वहन्ती हेमसङ्काशा महालक्ष्मीः समीरिता ॥ २६

ब्राह्म्यादीनामायुधध्यानम् । ब्राह्म्याम् आयुधध्यानं वामोर्द्ध्वादि वामाधस्तनं यावत् । माहेश्वर्य्याञ्च दक्षाद्यूर्द्ध्वयोराद्ये अधस्तनयोरन्त्ये । कौमार्य्यां वामोर्द्ध्वादि दक्षिणोर्द्ध्वपर्य्यन्तम् । वैष्णव्यां दक्षोर्द्ध्वतो वामोर्द्ध्वं यावत् । वाराह्यां दक्षाधस्तनाद् वामाधः पर्य्यन्तम् । इन्द्राण्यां चामुण्डायाञ्च दक्षवामयोरूर्द्ध्वादि । महालक्ष्म्यां दक्षोर्द्ध्वहस्तमारभ्य वामोर्द्ध्वपर्य्यन्तम् । आसां वाहनान्यपि ध्येयानि । तानि तत्तद्देवतानामिति ज्ञेयम् । ब्राह्म्यां हंस इति । तत्र वराह्यां महिषः ।

तदुक्तम्—वाराहीञ्च प्रवक्ष्यामि महिषोपरि संस्थिताम् । इति । चामुण्डायां प्रेत इति ज्ञेयम् । वाराही वराहवक्त्रा । चामुण्डा निर्मांसा ध्येया । आसु च कौमारी-वैष्णवी-इन्द्राणी-महालक्ष्म्यो द्विनेत्राः अन्यास्त्रिनेत्राः । आसां बीजानि तन्त्रान्तरोक्तानि । यथा—

पूजयेन्मातृकामित्थं नित्यं साधकसत्तमः ॥ २७
न्यसेत् सर्गान्वितान् सृष्ट्या ध्यात्वा देवीं यथाविधि ।
सर्गबिन्दून्तिकान् न्यस्य डार्णाद्यान् स्थितिवर्त्मना ॥ २८
विद्यात् पूर्व्वोदितान् विद्वान्सृष्ट्यादीनङ्गसंयुतान् ।
ध्यायेद् वर्णेश्वरीमत्र वल्लभेन समन्विताम् ॥ २९
सिन्दूरकान्तिममिताभरणां त्रिनेत्रां
विद्याक्षसूत्रमृगपोतवरं दधानाम् ।
पार्श्वस्थितां भगवतीमपि काञ्चनाङ्गीं
ध्यायेत् कराब्जधृतपुस्तकवर्णमालाम् ॥ ३०

अष्टौ दीर्घाः चादयोऽष्टौ सानन्ता विन्दुयोगतः ।
इन्द्र आकाशसंयुक्तो बीजान्यासां क्रमाद् विदुः ॥ इति ।

साधकसत्तम इत्यनेन एवम्प्रकारेण साधितां मातृकामन्यमन्त्राङ्गत्वेन विनियुंज्यादित्युक्तं भवति ॥ १८॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७ ॥

सृष्टिन्यासमाह न्यसेदिति। यदा सृष्ट्या सृष्टिमार्गेण न्यसेत् तदा सर्गान्वितानिति। यत्तदोरध्याहारेणाऽन्वयः। एवमग्रेऽपि। यथाविधीत्यनेनैतदुक्तं भवति। अत्र सृष्टिमातृका देवता। पूर्व्ववद् विसर्गान्तैर्वर्णैः षड़ङ्गन्यासः। ऋषिच्छन्दसी ध्यानं पूजादिकमपि सर्व्वं पूर्ववदेव। न्यासस्थानान्यपि पूर्व्वोक्तान्येवेति। प्रयोगस्तु। अः नमः केशान्ते। आः नमः मुखवृत्ते इत्यादि।

स्थितिन्यासमाह सर्गेति। डार्णाद्यानिति ठपर्य्यन्तानित्यर्थः। सर्गबिन्द्वन्तिकानिति। बिन्दुसर्गान्वितत्वं प्रत्यक्षरमिति ज्ञेयम्। विद्वानित्यनेनैतदुक्तं भवति स्थितिमातृकादेवताषड़ङ्गान्यपि पूर्व्ववदेव सर्गबिन्द्वन्तिकवर्णैः कार्य्याणीति। तत्र प्रयोगः। डंः नमः दक्षिणगुल्फे। ढंः नमः दक्षिणपादाङ्गुलिमूले। इत्यादि क्षान्तं विन्यस्य अं नमः केशान्ते इत्यादि ठंः नमः दक्षिणजानुनीत्यन्तं न्यसेत्।

तदुक्तं ग्रंथे—डकारादि ठकारान्तां योजयेत् परदेवताम्। इति।
अत्र केचित् सृष्टौ अकारादि ठकारपर्य्यन्तं न्यासं कारयन्ति। स्थितौ डकारादि क्षकार पर्य्यन्तं। तदविचारितरमणीयम्। समस्तमातृकावृत्तेर्न्यासत्वात्। अत्रेति स्थितिन्यासे ॥ २८॥२९ ॥

पार्श्वं वामम्। आयुधध्यानम् जर्द्धादि। दक्षे अक्षमालावरौ वामे मृगपोतविद्ये

अभ्यर्च्चनादिकं सर्व्वं विदध्यात् पूर्व्ववर्त्मना ।
बिन्दुयुक्तामिमां न्यसेत् संहृत्या प्रतिलोमतः ॥ ३१
विद्यात् पूर्व्वोदितान् विद्वान् ऋष्यादीनङ्गसंयुतान् ।
ध्येया वर्णमये पीठे देवी वाग्वल्लभा शिवा ॥ ३२
अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्कं
विद्यां करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम् ।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दवासां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम् ॥ ३३
न्यासार्च्चनादिकं सर्व्वं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तवर्त्मना ।
तारोत्थाभिः कलाभिस्तां न्यसेत् साधकसत्तमः ॥ ३४

इति । उक्तञ्च पद्मपादाचार्य्यैः—वराक्षसूत्रमृगपुस्तकधरैतदेवम् । वर्णमालामक्षमालामिमं दक्षे विद्या वामे । कराब्जेति उपमासमासः । इति ॥ ३० ॥

संहारन्यासमाह बिन्दुयुक्तामिति । प्रतिलोमतः क्षकारादि अकारान्तम् । स्थानानि तु तान्येव । विद्वानित्यनेनैतदुक्तं भवति । संहारमातृकादेरप्यङ्गा-न्यपि पूर्व्ववदेव बिन्द्वन्तैर्वर्णैः कार्य्याणीति । तदुक्तम्—

तत: सबिन्दुके न्यासे ऋषिच्छन्दस्तु पूर्व्ववत् ।
संहारशारदादेवी सबिन्द्वर्णैः षडङ्गकम् ॥ इति ।

प्रयोगस्तु—क्षं नमः हृदादि मुखे लं नमः हृदादि जठरे इत्यादि ॥ ३१॥३२ ॥

अक्षेति । उदग्रस्तोच्चाः ऊर्द्धाग्रो वा टङ्कः परशुः । आयुधध्यानं दक्षोर्द्धादि परश्वर्णमाले । परे वामे । उक्तञ्च पद्मपादाचार्य्यैः—अक्षमालाटङ्कमृगपुस्तकधरां ध्यायेत् इति । अरविन्दवासां श्वेताब्जस्थाम् । का नाम सृष्टिः स्थितिः संहृतिर्वेति । अन्तर्गतस्य बहिरवभासः सृष्टिः । शिवेऽवभासः स्थितिः । संस्कारमात्रशेषतया अन्तरवस्थानं विनाशः । यदाहुः—

चिद्रूपस्यात्मनः सर्व्वजगतामीशितुः प्रभोः ।
ग्राह्यग्राहकवैचित्र्यप्रकाशः सृष्टिरीश्वरि ॥
अत्र स्थितिः स्याज्जगतामवभासः समीरितः ।
संस्कारमात्रशेषोऽयं विनाशः संहृतिः शिवे ॥ इति ।

एवं ध्यानेन न्यासत्रयं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

कलान्यासमाह तारोत्थाभिरिति । प्रणवपञ्चभेदसमुत्पन्नाभिः अकारादिभिः

वर्णाद्यास्तारसंयुक्ता न्यस्तव्यास्ता नमोऽन्विताः।
ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रं समुदाहृतम्॥ ३५
कलात्मा वर्णजननी देवता शारदा स्मृता।
ह्रस्वदीर्घान्तरगतैः षडङ्गं प्रणवैः स्मृतम्॥ ३६
हस्तैः पद्मं रथाङ्गं गुणमथ हरिणं पुस्तकं वर्णमालां
टङ्कं शुभ्रं कपालं दरममृतलसद्धेमकुम्भं वहन्तीम्।
मुक्ताविद्युत्पयोदस्फटिकनवजवाबन्धुरैः पञ्चवक्त्रै-
स्त्र्यक्षैर्वक्षोजनम्रां सकलशशिनिभां शारदां तां नमामि॥ ३७
अर्चयेदुक्तमार्गेण शारदां सर्व्वकामदाम्।
तार्त्तीयपूर्व्वां तां न्यस्येन्नमोऽन्तां रुद्रसंयुताम्॥ ३८

कलाभिः सह तां मातृकां न्यसेदित्युक्तस्थानेषु। साधकसत्तम इत्यनेन प्रणवत्रयादित्वमप्युक्तं भवति। वर्णाद्या इति अकारादिवर्णाद्याः। एवम्भूतास्तारसंयुक्ताः। अनेनायं क्रमः। प्रथमतः प्रणवः पश्चादकाराद्यक्षरं पश्चात् कलानाम। अत एवाद्यसंयुक्ता शब्दा नमोऽन्विता इति सम्प्रदायात् अन्ते नमसा योगात् चतुर्थ्यन्तत्वम्। न्यसेदित्यनेन नैराकाङ्क्षे ऽपि पञ्चभेदकलानामादौ न्यासख्यापनायाह न्यस्तव्यास्ता इति। तत्र तु "न्यासे तु योजयेदादौ षोड़श स्वरजाः कलाः" इत्युक्तत्वात् प्रथमं नादकलानां निवृत्त्यादीनां न्यासः पश्चादकारोकारबिन्दुजानां सृष्ट्यादीनाम्। प्रयोगस्तु। ॐ अं निवृत्त्यै नमः केशान्ते इत्यादि। कलात्मा वर्णजननी शारदा देवतेति। कलात्म मातृका देवतेत्यर्थः। ह्रस्वदीर्घान्तरगतैरिति। अक्लीबह्रस्वदीर्घस्वरमध्यगतैरित्यर्थः। अं ॐ आं हृदयाय नमः इत्यादि प्रयोगः॥ ३४॥३५॥३६॥

हस्तैरिति। रथाङ्गं चक्रम्। गुणस्त्रिशूलम्। वर्णमालामक्षमालाम्। टङ्कः परशुः। शुभ्रमिति कपालविशेषणम्। दरः शङ्खः। आयुधध्यानं दक्षाधस्तनतो वामाधस्तनपर्य्यन्तं पुस्तकाक्षमालयोर्विपर्य्ययः। तदुक्तं पद्मपादाचार्य्यैः—पद्मचक्रशूलमृगाक्षसूत्रपुस्तकटङ्ककपालशङ्खकलशधरा ध्येया इति। मुक्तेति ऊर्द्धादि मुखानां वर्णाः। सकलशशिनिभां शुभ्रवर्णाम्। सर्व्वकामदामिति विनियोगोक्तिः। अतएव पद्मपादाचार्य्याः "सर्व्वत्र सर्व्वं च" इति॥ ३७॥

श्रीकण्ठमातृकामाह तार्त्तीयेति। तार्त्तीयं भैरव्याः द्वादशे वक्ष्यमाणम्। केचन रेफवर्जितं तद्वदन्ति। अयमेव साम्प्रदायिकः पक्षः। यतो मातृकाज-

सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्ता यादिषु ते क्रमात् ।
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्त्तिर्गायत्रं छन्द ईरितम् ॥ ३८

कर्णिकाबीजमेवं संदृष्टीतं भवति । भैरवोविंशद्भेदमध्ये एकस्य भेदस्य तार्त्तीयं रेफवर्जितं भवत्येव । ग्रन्थकृता एव षडङ्गावसरे हसा षड्दीर्घयुक्तेन इति वक्ष्यति । न्यसेदित्युक्तस्थानेषु । साम्प्रदायिकास्तु प्रणवशक्तिप्रासादपञ्चाक्षरी-योगमाहुः । रुद्रसंयुतामिति सशक्तिकश्रीकण्ठादिसहिताम् । नमोऽन्तामित्यनेन चतुर्थीयोगोऽप्युक्तः । हसौ अं श्रीकण्ठेशपूर्णोदरीभ्यां नमः केशान्ते इत्यादि प्रयोगः । अयं साम्प्रदायिकः पक्षः । अत्र ग्रन्थकृता छन्दोऽनुरोधादीशशब्दः क्वचिन्न दत्तः । न्यासावसरे सोऽवश्यं देय इति । केचित्तु पूर्णोदरीसहिताय श्रीकण्ठाय नमः इति वदन्ति । अन्ये तु पूर्णोदर्य्यै श्रीकण्ठाय नमः इत्याहुः । तदुभयमतेऽपि रुद्राणां प्राधान्यमिति ते वदन्ति । पूर्णोदरीश्रीकण्ठाभ्यां नमः इत्यपि केचिदिच्छन्ति । तत्पक्षत्रयमप्यसाम्प्रदायिकम् । सहितशब्दस्याऽनुक्त-स्याऽधिकस्य प्रथमपक्षे प्रयोगः । द्वितीयपक्षे उभयत्र चतुर्थ्यनुपपन्ना । एकत्र नमोयोगात् प्राप्यते अन्यत्र प्रापकाभावात् । पक्षत्रये च रुद्रसंयुताम् इत्युक्तत्वात् मातृकाया रुद्रैः सहाऽव्यवधानेन संयोगो न भवति । अतः साम्प्रदायिकः पक्ष एव ज्यायान् । अपेक्षितार्थद्योतनिकाकारस्तु श्रीकण्ठेशाय पूर्णोदर्य्यै नमः इति प्रयोगमाह स्म । तदप्ययुक्तम् । यतो ध्याने अग्नीषोमादिवत् समुच्चितयोरेव देवतात्वं प्रतीयते । अस्मिंश्च प्रयोगे देवतयोः समुच्चितत्वम् । पृथक्चतुर्थी-निर्देशेनेतरेतरनिरपेक्षयोरेव तत्प्रतीतेः । किञ्च । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र शब्दद्वयकृत परस्परापेक्षयोः प्रत्येकं क्रियान्वयाभावेऽपि देवतासमुच्चय-स्येष्टत्वात् । अत्र तु तदभावेन प्रत्येकं नमोऽन्वयात् सुतरां तत्समुच्चया प्रतीतिः । तेन होमादावपि श्रीकण्ठेशपूर्णोदरीभ्यां स्वाहेत्येकैवाहुतिः । एवं केशवादिकाम-गणेशन्यासेष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्तु क्वचित् केशवाय च कोर्त्त्यै चेत्युद्धारः स छन्दोऽनु-रोधेनेति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

सधात्विति । ते रुद्रा यादिषु यकारादिषु दशसु व्यापकेषु । धातवः त्वगसृङ्मांस-मेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि प्राणः शक्तिरात्मा च एतद्युक्ताः क्रमात् ज्ञेयाः । अत्र यद्यपि रुद्रपदं समासगर्भितं तथापि सर्व्वनाम्ना परामृश्यते । "सर्व्वनाम्नानु वृत्तिर्वृत्तिच्छन्नस्य" इति वामनसूत्रात् । प्रयोगस्तु । हसौः यं त्वगात्मभ्यां वालीश-सुसुखीश्वरीभ्यां नमः हृदये इत्यादि । अत्र आत्मशब्दः सम्प्रदायात् प्रयुज्यते । ग्रन्थान्तरे आत्मशब्दस्थाने क्रोधशब्दमुक्त्वा आत्मशब्दः सर्व्वत्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तम् ।

अर्द्धनारीश्वरः प्रोक्तो देवता तन्त्ववेदिभिः।
ह्सा षड्दीर्घयुक्तेन कुर्य्यादङ्गानि देशिकः॥ ४०

तथा—यादीन् धातुप्राणशक्तिक्रोधाख्यानात्मने युतान्। इति।
अन्यत्रापि—जीवं शक्तिं क्रोधमप्यात्मने तान्। इति।
आचार्य्यास्तु—तावपि धातवो याद्याः सप्तसमीरणश्च सपरःच: क्रोध इत्यम्बिके। इति। अत्र चकारस्य नरसिंहबीजत्वात् क्रोधशब्दोक्तिः। पद्मपादाचार्य्यैः प्रथमपद्यव्याख्याने विरचितेत्यादिना मातृकास्थानोक्तिराख्यायते। एभिरिति सप्त धातवः हच्छब्देन प्राणः शक्तिश्चाभिहिता। कशब्देन सुखार्थेन परमात्मोक्त इति यादिन्यासस्थानानीत्युक्तम्। तन्मतानुसारेणेह मूलकारेण आत्मग्रहणं कृतम्। ननु त्वगादिपरमात्मान्तस्य देवतात्मनो यादिन्यासेनैव साधकशरीरे सन्निधाने सति किमवशिष्टाद्यरन्यासेनेति। देवतावयवविशेषरचनाकल्पनेति ब्रूमः। न च प्रथमं सामान्यकल्पना पूनर्विशेषकल्पनेति नियमोऽस्ति। येन लिपिन्यासस्य चकारादित्वं स्यात्। सर्व्वत्र नित्यमेव सामान्यविशेषरूपं हि देवताशरीरम्। तस्य साधकशरीरे सन्निधिर्य्यासेनोत्पाद्यते। अतः प्रथममकारादिन्यासेन अवयवविशेषसन्निधिस्मरणे न कश्चिद्दोषः। न च संहारक्रमेण मातृकान्यासे प्रथमं सामान्यसंहारः पश्चाद्विशेषसंहार इति क्रमकोपः। उभयोरप्यात्मन्येव संहारात्। न च सामान्यसंहारेणैव संहृतत्वात् विशेषाणां पृथक्संहरणमनर्थकम्। विशेषसंहारक्रमचिन्तायाः कर्त्तव्यत्वात्। षड्दीर्घाः आ ई ऊ ऐ औ अः। तद्युक्तेन ह्सा हकारसकारेण देशिक इत्यनेन मिलितेन इत्युक्तम्। प्रयोगस्तु। ह्सां हृदयाय नम इत्यादि। अन्ये तु ह्सामादिकानि मातृकाङ्गानि एवमिच्छन्ति। साम्प्रदायिकास्तु प्रणवमायालक्ष्मीपश्चाद्वरीब्रह्माणिमाहेश्वरिकौमारिवैष्णविवाराहीन्द्राणीः स्वबीजाद्याः रक्षयुग्मान्ता अमुकवाहनेप्रमुखरक्षयुग्मान्ता अमुकहस्तेप्रमुखमांरक्षयुग्मान्ता दीर्घत्रयाक्रान्तमायापुटितमातृकाङ्गानि तार्त्तीयञ्च सञ्जीवनि जर्द्धकेशिनि जटिलकेशिनि विश्वरूपिणि ताराचिणि हिः मारय शब्दानुच्चार्य्य हृदयादीन्युच्चारयेत् इति। प्रयोगस्तु। ॐ ह्रीँ श्रीँ नमः शिवाय नमः हूँ ब्रह्माणि रक्ष रक्ष हंसवाहने रक्ष रक्ष पद्महस्ते मां रक्ष रक्ष ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ अं कं खं गं घं ङं आँ ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्सौः सञ्जीवनि हृदयाय नमः इत्यादि। बीजानि तु माँ कँ क्रोँ हुँ हूँ। आयुधानि पद्मशूलशक्तिचक्रगदावज्राणि। व्यापकमन्त्रस्तु ॐ ह्रीं श्रीं नमः शिवाय ह्रं चामुण्डे रक्ष रक्ष वेतालवाहने रक्ष रक्ष पाशहस्ते मम सर्व्वाङ्गं रक्ष रक्ष ह्राँ ह्रीँ ह्रूँ ह्रस्वषट्कं आदिद्यान्त दीर्घषट्कमुच्चार्य्य ह्राँ ह्रीँ

बन्धूककाञ्चननिभं रुचिराक्षमालां
पाशाङ्कुशौ च वरदं निजबाहुदण्डैः ।
बिभ्राणमिन्दुशकलाभरणं त्रिनेत्र-
मर्द्धाम्बिकेशमनिशं वपुराश्रयामः ॥ ४१

पूर्व्वोक्तेनैव मार्गेण पूजयेत् तं यथाविधि ।
स्मराद्यां मातृकां न्यसेत् केशवादिनमोऽन्विताम् ॥ ४२

ह्रूँ ह्सौः सर्व्वाङ्गव्यापिनि स्वाहा इति व्यापकं कृत्वा श्रीकण्ठमातृकां न्यसेदिति । अत्रान्ये मुखादौ अष्टव्यापकमन्त्राः सम्प्रदायतो ज्ञेयाः । यत् प्रयोगसारे—

मातरोऽष्टौ समुत्पन्ना वर्गाणां नायिकाश्च ताः ।
व्यापिनी पालिनी देवी पावनी क्लेदिनी पुनः ॥
धारिणी मालिनी भूयो हंसिनी शान्तिनी तथा ।
वर्गाणां नायकाश्चाष्टौ भैरवाः समुदाहृताः ॥ इति ।

अष्टमो व्यापकन्यासस्तु आदिक्षान्तमुच्चार्य्य संहारभैरवशान्तिनीभ्यां नमः सर्व्वाङ्गे । ॥ ३८॥४० ॥

बन्धूकेति । आयुधध्यानं दक्षे ऊर्द्धादि अङ्कुशाक्षमालेऽपरे वामे ॥ ४१ ॥

यथाविधीत्यनेनैतदुक्तं भवति । स्मराद्यां बालाद्यां वा काममातृकां न्यसेत् । क्लीँ अं कामरतिभ्यां नमः इति केशान्ते इत्यादिप्रयोगः । एतद्ध्यानं यथा—

रक्ताङ्गरागकुसुमाम्बरमात्तभूषं
नीलोत्पलाढ्यकरशक्तिसुभूषिताङ्गम् ।
ध्यायेत् प्रसूनशरमिक्षुधनुर्धरञ्च
सद्दाड़िमीकुसुमभासमनङ्गमूर्त्तिम् ॥ इति ।

एवं गणपतिबीजाद्यां षड्बीजाद्यां वा गणपतिमातृकां न्यसेत् । तत्र प्रयोगः गं अं विघ्नेशश्रीभ्यां नमः केशान्ते इत्यादि । ध्यानञ्च—

तारुण्योन्मदचारुलोहितलसत्कान्त्यङ्गरागाम्बरं
सद्रक्तोत्पलहस्तया वनितया वामाङ्कमारूढ़या ।
हस्ताब्जैर्वरमङ्कुशं गुणमभीतिं धारयन्तं शुभं
ध्यायेयं गणपं गजेन्द्रवदनं नेत्रत्रयोल्लासितम् ॥ इति ।

अत्रोभयोरपि व्यापकेषु त्वगादियोगोऽप्यनुसन्धेयः ।

केशवादिमातृकान्यासमाह स्मराद्यामिति कामबीजाद्याम् । साम्प्रदायिकास्तु

सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्ता यादिषु विन्यसेत्। (?)

सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्ता यादिषु विन्यासः।
ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तो गायत्रं छन्द ईरितम्॥ ४३
अर्द्धलक्ष्मीर्हरिः साक्षात् देवताऽत्र समीरिता।
दीर्घयुक्तेन बीजेन षड़ङ्गानि समाचरेत्॥ ४४
हस्तैर्बिभ्रत् सरसिजगदाशङ्खचक्राणि विद्यां
पद्मादर्शौ कनककलशं मेघविद्युद्विलासम्।
वामोत्तुङ्गस्तनमविरलाकल्पमाश्लेषलोभा-
देकीभूतं वपुरवतु वः पुण्डरीकाक्षलक्ष्म्योः॥ ४५

त्रिपुटानारायणाष्टाक्षरयोगमिच्छन्ति। अन्ये प्रणवत्रययोगं परे प्रणवत्रयपुटितत्वम्। केचन श्रीबीजयोगमिति। यथासम्प्रदायं व्यवहारः। प्रयोगस्तु क्लीँ अं केशवकीर्त्तिभ्यां नमः केशान्ते इत्यादि। केचन केशवाय कीर्त्त्यै नमः इत्यपीच्छन्ति। ॥ ४२॥

सधात्विति। यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः हृदय इत्यादि। दीर्घयुक्तेनेति। दीर्घाः षट् पूर्वोक्ताः तद्युक्तेनादिबीजेन कामबीजेन तेन क्लां क्लीं इत्यादि हृदयादिषु ज्ञेयम्। अन्ये तु क्लामादिकानि मातृकाङ्गान्ये-वेच्छन्ति। साम्प्रदायिकास्तु मायानारायणाष्टाक्षरराजपापरमात्ममन्त्राक्षरपुटितैः कादिवर्णैः देवीपद्मिनीविष्णुपत्नीवरदाकमलरूपाशूलिनीयुक्तैः हृदयादीन्यङ्गानि इति मन्वते। प्रयोगस्तु। ॐ नमो नारायणाय हंसः सोहं अं कं खं गं घं ङं आं ॐ नमो नारायणाय हंसः सोहं देव्यै हृदयाय नमः इत्यादि॥ ४३॥४४॥

हस्तैरिति। मेघेत्यादि वपुर्विशेषणम्। आकल्पो भूषा। आयुधध्यानं दक्षिणाधोहस्तमारभ्य वामाधस्तनं यावत्। तेन पुरुषायुधानि दक्षिणतः स्त्र्यायुधानि वामत इति सिध्यति। पद्मपादाचार्य्याणां सम्मतमेतत्। उक्तञ्च—

विद्यारविन्दमुकुरामृतकुम्भपद्म-
कौमोदकीदरसुदर्शनशोभिहस्तम्। इति।

अत्र वामोर्द्धादि दक्षोर्द्धान्तं क्रमो ज्ञेयः। अन्यत्र यदस्मिन् न्यासे चतुर्भुजध्यानं तत् केवलविष्णोः न लक्ष्मीसहितस्येति ज्ञेयम्। अयमप्यावश्यकः। यदाहुः—

केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम्।
अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न चान्यथा॥ इति॥ ४५॥

अत्राऽर्चनादिकं सर्व्वं प्रागवन्मन्त्री समाचरेत्।
शक्तिपूर्व्वां तनौ न्यस्येन्मातृकां मन्त्रवित्तमः॥ ४६
ऋषिः शक्तिः स्मृतं छन्दो गायत्रं देवता बुधैः।
सम्प्रोक्ता विश्वजननी सर्व्वसौभाग्यदायिनी॥ ४७
दीर्घार्द्धेन्दुयुजाऽङ्गानि कुर्य्यान्मायात्मना बुधः॥ ४८
उद्यत्कोटिदिवाकरप्रतिभटोत्तुङ्गोरुपीनस्तनी
बद्धार्द्धेन्दुकिरीटहाररसनामञ्जीरसंशोभिता।
बिभ्राणा करपङ्कजैर्जपवटीं पाशाङ्कुशौ पुस्तकं
दिश्याद् वो जगदीश्वरी त्रिनयना पद्मे निषण्णा सुखम्॥ ४९
पुरोदितेन विधिना देवीमन्वहमर्चयेत्।
न्यसेच्छ्रीबीजसम्पन्नां मातृकां विधिना तनौ॥ ५०
ऋषिर्भृगुः स्मृतं छन्दो गायत्रं देवता स्मृता।
समस्तसम्पदामादिर्जगतां नायिका बुधैः॥ ५१
प्राक्प्रस्तुतेन बीजेन कुर्य्यादङ्गानि साधकः॥ ५२
विद्युद्दामसमप्रभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः
शुण्डादण्डसमुद्धृतामृतघटैरासिच्यमानामिमाम्।

ऋषिः शक्तिरिति वशिष्ठपुत्रः। सर्व्वसौभाग्यदायिनीति विनियोग उक्तः। दीर्घेति। दीर्घाः षड्दीर्घाः अर्द्धेन्दुर्बिन्दुः। एतद्युक्तेन मायात्मना बीजेनेति शेषः। प्रयोगस्तु ह्रां हृदयाय नमः इत्यादि। केचन ह्रामादिकानि मातृकाङ्गान्येवेच्छन्ति। एवमग्रेऽपि॥ ४६॥४७॥४८॥

उद्यदिति। मञ्जीरो नूपुरः। जपवटीमक्षमालाम्। आयुधध्यानं दक्षे ऊर्द्ध्वादि अङ्कुशाक्षमाले परे वामे। उक्तञ्च पद्मपादाचार्य्यैः—अक्षसूत्राङ्कुशपाशपुस्तककरा ध्येया इति॥ ४९॥

समस्तसम्पदामादिरिति विनियोगोक्तिः। प्राक्प्रस्तुतेनेति पूर्व्वोक्तेन मार्गेण षड्दीर्घयुक्तेनेत्यर्थः। बीजेन श्रीबीजेनेत्यर्थः। तेन श्रां श्रीमित्यादि षडङ्गम्। एतदादीनि मातृकाङ्गानि वा॥ ५०॥५१॥५२॥

बिभ्राणां करपङ्कजैर्जपवटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
भास्वद्रत्नसमुज्ज्वलां कुचनतां ध्यायेज्जगत्स्वामिनीम् ॥ ५३
आराधयेदिमां प्रोक्तवर्त्मना कुसुमादिभिः ।
न्यसेत् स्मराद्यां वपुषि मातृकां मङ्गलप्रदाम् ॥ ५४
ऋषिः सम्मोहनः प्रोक्तश्छन्दो गायत्रमुच्यते ।
देवता मन्त्रिभिः प्रोक्ता समस्तजननी परा ॥ ५५
स्मरेण दीर्घयुक्तेन विदध्यादङ्गकल्पनाम् ॥ ५६
बालार्ककोटिरुचिरां स्फटिकाक्षमालां
कोदण्डमिक्षुजनितं स्मरपञ्चबाणान् ।
विद्याञ्च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्रां
ध्यायेत् समस्तजननीं नवचन्द्रचूड़ाम् ॥ ५७
अर्च्चनादिक्रियाः सर्व्वाः प्रोक्ताः पूर्व्वविधानतः ।
शक्तिश्रीकामबीजाद्यां देवीं वर्णतनुं भजेत् ॥ ५८

विद्युदिति । आयुधध्यानं दक्षाधस्ताद् वामाधःपर्य्यन्तम् ॥ ५३ ॥

स्मराद्यामित्यनेन कामश्रीशक्त्यादिकामपि न्यसेदित्युक्तम् । तस्य त एव ऋष्याद्याः । हिरुक्तैर्बीजैरङ्गानि ।

पञ्चबाणपद्माङ्कुशाक्षमालापुस्तकपाशपद्मधनुर्धराऽरुणा ध्येया । आयुधध्यानं दक्षाधस्तनमारभ्य वामाधस्तन पर्य्यन्तम् ।

न्यासपूजादिकं पूर्व्ववदेव । सौकर्य्याय ध्यानश्लोकोऽपि—

सा पञ्चबाणकमलाङ्कुशकाक्षमाला-
विद्यागुणाब्जधनुरष्टकरा त्रिनेत्रा ।
रक्ताऽरुणाम्बरविलेपनभूषणाढ्या
पायात्तु वर्णजननी शशिशेखरा वः ॥

मङ्गलप्रदामिति विनियोगोक्तिः । दीर्घयुक्तेन षड्दीर्घयुक्तेन ॥ ५४॥५५॥५६ ॥

बालेति । विद्यां पुस्तकम् । अक्षमालां पञ्चबाणान् दक्षे अधस्तनादि । वामे पुस्तकचापौ । इत्यायुधध्यानम् । तदुक्तं पद्मपादाचार्य्यैः—अक्षस्रक्शरचापपुस्तकधरा ध्येया इति ॥ ५७॥५८ ॥

ऋषिः पूर्व्वोदितश्छन्दो गायत्रं देवता बुधैः ।
सम्मोहनी समुद्दिष्टा सर्व्वलोकवशङ्करी ॥ ५६
आवर्त्तितैस्त्रिभिर्बीजैः षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥ ६०
ध्यायेयमक्षवलयेक्षुशरासपाशान्
पद्मद्वयाङ्कुशशरान् वरपुस्तकञ्च ।
आबिभ्रतीं निजकरैररुणां कुचार्त्तां
सम्मोहनीं त्रिनयनां तरुणेन्दुचूड़ाम् ॥ ६१
यजेदावरणैः सार्द्धमुपचारैः सुशोभनाम् ।
प्रपञ्चयागं वक्ष्यामि सच्चिदानन्दसिद्धिदम् ॥ ६२
वेदादिः शक्तिरजपा परमात्ममहामनुः ।
वह्नेर्जाया च कथिता पञ्चमन्त्राः शुभावहाः ॥ ६३
तारशक्त्यादिकां न्यसेदजपात्मद्विठान्तिकाम् ।
मातृकामुक्तमार्गेण सृष्ट्या देहे विधानवित् ॥ ६४

पूर्व्वोदित इति । सम्मोहनो सर्व्वलोकवशङ्करीति विनियोगोक्तिः । ५६ ॥

अवर्त्तितैरिति द्विवारम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । एवं षड्बीजानि भवन्ति । क्लीँ हृदयाय नमः इत्यादि प्रयोगः ॥ ६० ॥

ध्यायेयमिति । इक्षुशरासः इक्षुधनुः । आयुधध्यानं दक्षे ऊर्द्धादि अङ्कुश-पद्मशराक्षमालाः । वामे पाशपद्मधनुःपुस्तकानि । तदुक्तं पद्मपादाचार्य्यैः— अक्षस्रक्पञ्चशरपद्माङ्कुशपाशपद्मेक्षुधनुःपुस्तकधराऽरुणा ध्येया इति ॥ ६१ ॥

प्रपञ्चेति । सच्चिदानन्दसिद्धिदमिति विनियोगोक्तिः । वेदादिः प्रणवः । अजपा हंसः । आत्ममहामनुः सोहं । वह्नेर्जाया स्वाहा । प्रणवो बीजं हृल्लेखा शक्तिः । शुभावहा इत्यनेनास्य स्वातन्त्र्यमप्युक्तम् । यदाहुः—

स्वतन्त्रोऽपि यदा सिद्धिं कुर्य्यादष्टाक्षरो मनुः ।
तस्माद् यथावत् प्रजपेद्धीमान् मोक्षपरः पुमान् ॥ इति ।

साम्प्रदायिका वाग्भवहृल्लेखासम्पुटमाहुः । ६२॥६३ ॥

तारशक्त्यादिकामिति । आत्मा परमात्ममन्त्रः । अजपायाः पूर्व्वमुक्तत्वात् । द्विठः स्वाहा । प्रतिवर्णमादौ तारमाये अन्ते त्वजपादयः । ॐ ह्रीं अं हंसः

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टश्छन्दो गायत्रमीरितम् ।
समस्तवर्णसंव्याप्तं परं तेजोऽस्य देवता ॥ ६५
स्वाहाद्यैः पञ्चमनुभिः पञ्चाङ्गानि प्रकल्पयेत् ।
अस्त्रं दिक्षु बुधः कुर्य्याद् भूयो हरिहराक्षरैः ॥ ६६

तारादिपञ्चमनुभिः परिचीयमानं
मानैरगम्यमनिशं जगदेकमूलम् ।
सच्चित्समस्तगमनश्वरमच्युतं तत्
तेजः परं भजत सान्द्रसुधांशु[धाम्बु]राशिम् ॥ ६७

सोऽहं स्वाहा केशान्ते इत्यादि प्रयोगः । संहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत्र सृष्ट्युक्तिः । विधानविदित्यनेनैतदुक्तं भवति । षडङ्गन्यासपूर्व्वकं सावरणं महागणपतिं ध्यात्वा चतुश्चत्वारिंशद्वारं गणेशबीजं सकृद् गणानां त्वा इत्येवं चतुरावृत्ति महागणपतिमन्त्रं प्रजप्य यथोक्तां शुद्धमातृकां विविन्यस्य अ क च ट त प यादिकानपि सप्त मुखदोःपदुदरहृत्सु न्यसेदिति ॥ ६४॥६५ ॥

स्वाहाद्यैरिति विपरीतैः । स्वाहा हृदयाय नमः सोऽहं शिरसे स्वाहा इत्यादि प्रयोगः । दिक्ष्विति छोटिकाभिः । भूयोऽनन्तरं षष्ठाङ्गादित्यर्थः । हरिहराक्षरैरिति यथा श्रुतेः । तदुक्तम् –

जायाग्नेर्हृदयमथो शिरश्च सोऽहं
हंसात्मा त्वथ च शिखा स्व[मा]यश्च वर्म्म ।
ताराख्यं समुदितमीक्षणं तथास्त्रं
प्रोक्तं स्याद्धरिहरवर्णमङ्गमेव ॥ इति ।

क्लिं क्रू इति केचित् । ६६ ॥

तारादीति । तत् प्रसिद्धं परं तेजः ब्रह्म अनिशं सर्व्वदा भजत । अन्येषां तेजसामितद्धाप्यत्वादस्य परत्वम् । सान्द्रसुधांशु[धाम्बु]राशिमिति व्यस्तरूपकम् । तेन पुंलिङ्गत्वदोषोऽपि न । अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् इतिवत् । एतेनानन्दमयत्वं ध्वनितम् । अच्युतम् अविकारि । अविनश्वरमविध्वंसि । समस्तगं व्यापकम् । चित् स्वप्रकाशज्ञानरूपम् । सत् सत्तात्मकम् । "सद्धीदं सर्व्वं सत्सत्" इति "चिद्धीदं सर्व्वं काशते" इति श्रुतेः । जगदेकमूलं तत्परिणामरूपत्वाद् जगतः । मानैरगम्यम् । "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इति श्रुतेः । अत एवाह एतैः

पञ्चभूतमया वर्णा वर्गशः प्रागुदीरिताः ।
तस्माज्ज्ञानेन्द्रियात्मानः प्रपञ्चं तन्मयं विदुः ॥ ६८

परिचीयमानम् एतेषां जपेन लभ्यमित्यर्थः । तत्र तारस्य पञ्चावयवस्य प्रलीनाशेषविकृतित्वात् देवीतारावयवानामपि तदवयवैः अभेदानन्दप्रत्ययार्थे पर्य्यवसायित्वात् । अजपात्ममन्त्वोरपि जीवपरमात्मतादार्थ्यत्वात् पञ्चद्विठावयवानामपि सर्व्वत्रानुगतचिदर्थत्वात् । संहितायान्तु—

प्रणवस्त्रिकला ज्ञेया मायाव्याप्तिस्वरूपिणी ।
हंसः पदेन देवेशि साक्षादात्मस्वरूपिणी ॥
तत्रत्यबिन्दुत्रितयात् सृष्टिस्थितिलयात्मिका ।
प्रसूता बिन्दुनाद्येन वामेयं ब्रह्मरूपिणी ॥
बिन्दुनाऽथ द्वितीयेन पालयन्ती जगत्त्रयम् ।
ज्येष्ठेयं वैष्णवी माया चाद्या सत्त्वगुणा प्रिये ॥
अन्तेन बिन्दुना सर्व्वं रसन्ता तमसावृता ।
रौद्री बिन्दुत्रयं देवि प्रसूते चाम्बिका तदा ॥
आत्मानं दर्शयत्येषा हंसाख्या संहृतिर्यदा ।
तदेयं दर्पणाकारा ततो ज्योतिर्मयी भवेत् ॥
वर्णाभ्यां वह्निजायायाः परं ज्योतिरिति प्रिये ।
एवं विचारयन् मन्त्री साक्षाद् ब्रह्म भवेत्तु सः ॥ इति ।

अत्र प्रपञ्चयागमूर्त्तेः पूजा नोक्ता सा तन्त्रान्तरोक्ता यथा—

मातृकामन्त्रसम्प्रोक्ते पीठे सन्निपिपङ्कजे ।
प्रपञ्चयागमूर्त्तिन्तु समावाह्य प्रपूजयेत् ॥
स्वरैराद्यावृतिः प्रोक्ता द्वितीया कादिमूर्त्तिभिः ।
तृतीया तु समुद्दिष्टा भारत्या द्यष्टशक्तिभिः ॥
चतुर्थी मातृभिः सार्द्धमसिताङ्गादिभैरवैः ।
वासवादिदिशां नाथैः पञ्चमी त्वायुधैः परा ॥ इति ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चयागं वक्ष्यामीत्युक्तम् । तत्र प्रपञ्च इज्यते हूयते यत्रेति प्रपञ्चयागः । तमेव होमप्रकारं वदन् न्यासान्तरमपि सूचयति पञ्चभूतेति । प्रागिति द्वितीये । ज्ञानेन्द्रियात्मान इत्युपलक्षणम् । तेनाकाशवर्णाः । ज्ञानकर्म्मेन्द्रियात्मानः वायुवर्णाः तदर्थरूपाः अग्निवर्णाः प्राणादिदशवायुरूपा इत्याद्यूह्यम् । तन्मयं पञ्चभूतमयम् । ॥ ६८ ॥

देहोऽपि तादृशस्तस्मिन् न्यसेद् वर्णान् विलोमतः ।
तत्तत्स्थानयुतान् मन्त्री जुहुयात् परतेजसि ॥ ६८
एवं वर्णमयं होमं कृत्वा दिव्यतनुर्भवेत् ।
न्यस्य मन्त्री यथान्यायं देहे विश्वस्य मातरम् ॥ ७०

तादृश इति पञ्चभूतमयः । तत्र वर्णान् न्यस्येदिति । तत्र प्रकारः पृथिव्या दशवर्णान् प्रपञ्चयागवदुच्चार्य पादतलादिजानुपर्य्यन्तं विन्यसेत् । एवमाकाशान्तं विन्यसेत् । विलोमत इति । पुनराकाशादिवर्णान् तत्तत्स्थानेषु भूमिपर्य्यन्तं विन्यसेत् । तत्तदिति विपरीतन्यासे ध्यानम् । एवं ध्यानं कृत्वा विपरीतं न्यसेत् ॥ ६८ ॥

पूर्व्वोक्तं प्रपञ्चयागेऽप्यतिदिशति एवमिति । तत्र प्रकारः ॐ क्लीँ चं हंसः सोहं स्वाहा इति अन्तं विन्यसेत् । तत्र चकारं तदधिष्ठातृदेवतां तत्तत्स्थानञ्च तदवच्छिन्ने चैतन्ये जुहोमीति ध्यायन्नेव संहारन्यासं कुर्य्यादिति तात्पर्य्यार्थः । अयं साम्प्रदायिकः पक्षः । तदुक्तम्—

आधारोद्यच्छक्तिबिन्दूत्थिताया वक्त्रे मूर्द्धेन्दुं ग्रसन्त्याः प्रियायाः ।
चाद्यान्तार्णान् पातयेत् वह्निसोमप्रोतान् मन्त्री मुच्यते रोगजातैः ॥ इति ।

एवमुक्तसर्व्वविधमातृकान्यासस्य मन्त्रान्तरादौ कर्त्तव्यतामाह न्यस्येति । मन्त्री यथान्यायमित्यनेनैतदुक्तं भवति । सर्व्वान् मातृकान्यासान् कर्त्तुमशक्तः शाक्ते कलामातृकादीन् शैवे श्रीकण्ठमातृकादीन् वैष्णवे केशवमातृकादीन् शुद्धप्रपञ्चयागमातृके सर्व्वत्र न्यसेदिति । तदुक्तम्—

जपादौ सर्व्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपेर्विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात् तस्मात् पूर्व्वं लिपिं न्यसेत् ॥ इति ।

कादिमतेऽपि—मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्व्वासां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत् ॥ इति ।

आचार्य्याश्च—लिपिन्यासादिकान् साङ्गान् । इति ।

नारायणीये च—अङ्गानि च न्यसेत् सर्व्वे मन्त्राः साङ्गास्तु सिद्धिदाः । इति ।

अन्यत्रापि—

रुद्रैर्युक्तां केवलां वा मनूनां कर्म्मारम्भे मातृकां विन्यसेद् यः ।
मन्त्रान् सद्यः कुर्व्वते तस्य सिद्धिं पापैः सार्द्धं याति नाशं जरा च ॥ इति ।

अनन्यधीरित्यनेन मातृकापुटितजपेन मन्त्रसिद्धिरुक्ता । तदुक्तम्—

जपेन्मन्त्रान् भजेद्देवान् यजेदग्निमनन्यधीः ।
द्रव्यैश्च जुहुयादग्नौ मन्त्रवित् तन्त्रचोदितैः ॥ ७१
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः ।
सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥ ७२
अमीभिर्जुहुयाल्लक्षं तदर्द्धं वा समाहितः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति परां सिद्धिञ्च विन्दति ॥ ७३
एभिरर्कसहस्राणि हुत्वा मन्त्री विनाशयेत् ।
रिपून् क्षुद्रग्रहान् भूतान् ज्वराञ्छापांश्च पन्नगान् ॥ ७४

कुलप्रकाशतन्त्रे—मन्त्री तु प्रजपेन्मन्त्रं मातृकाक्षरसम्पुटम् ।
क्रमोत्क्रमाच्छतावृत्त्या मासात् सिद्धो भवेन्नरः ॥
मातृकाजपमात्रेण मन्त्राणां कोटिकोटयः ।
सुसिद्धाः स्युर्न सन्देहो यस्मात् सर्व्वं तदुद्भवम् ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि – मातृकायां तु सिद्धायां सिद्धाः स्युर्मन्त्रजातयः ।
सर्व्वे मन्त्रा यतो मग्ना मातृकायामितस्ततः ॥ इति ॥ ७०॥७१ ॥

सर्व्वमातृकामन्त्राणां काम्यकर्म्माण्याह द्रव्यैरिति । द्रव्याण्याह अश्वत्थेति । जुहुयाल्लक्षमिति द्वादशसहस्राणि पञ्चशती एकैकेन द्रव्येण । तदर्द्धं वेति । षट्सहस्राणि पञ्चाशदधिका द्विशती एकैकेन द्रव्येण । समाहित इत्यनेन तस्याप्यर्द्धमिति सूचितम् । "मन्त्री तदर्द्धमथवापि तदर्द्धकं यः" इत्युक्तेः । तदा त्रिसहस्री सपादशतमेकैकेन द्रव्येण ॥ ७१॥७२॥७३ ॥

अर्कसहस्राणीति । तदा सार्द्धसहस्रमेकैकेन । मन्त्रीत्यनेनैतदुक्तम् । विद्याहीनामल्पत्वमहत्वे विचार्य्य द्विगुणं चतुर्गुणं वा होमः कार्य्य इति । उक्तञ्च—द्वादशसहस्रमथवा तद्द्विगुणं तच्चतुर्गुणं वाथ जुहुयात् । इति । तदा सहस्रत्रयं सहस्रषट्कं वैकैकेन । एवमुत्तरत्रापि । अत्यल्पत्वे एकादिशतावृत्त्येत्यपि ज्ञेयम् । तदुक्तम्—
एकद्विकत्रिकचतुष्कशताभिवृत्त्या
तां तां समीक्ष्य विकृतिं प्रजुहोतु मन्त्री । इति ।

क्षुद्रं नारायणीयोक्तम्—
स्तम्भद्वेषौ तथोत्साद उच्चाटौ भ्रममारणे ।
व्याधिश्चेति स्मृतं क्षुद्रम् । इति ॥ ७४ ॥

मन्त्राणामयथावृत्तिप्रतिपत्तिसमुद्भवान्।
विकारान् नाशयेदाशु होमोऽयं समुदीरितः॥ ७५
एभिस्त्रिमधुरोपेतैर्जुहुयाल्लक्षमानतः।
अचिरादेव स भवेत् साक्षाद् भूमिपुरन्दरः॥ ७६
अमीभिः साधको हुत्वा वश्यादीनपि साधयेत्।
हुत्वा लक्षं तिलैः शुद्धैर्मुच्यते सर्व्वपातकैः॥ ७७
पायसान्नेन जुहुयान्मन्त्री सर्व्वसमृद्धये।
पद्मानां लक्षहोमेन महतीं श्रियमाप्नुयात्॥ ७८
घृतेन जुहुयाल्लक्षं प्राप्नुयात् कीर्त्तिमुत्तमाम्।
जातीकुसुमहोमेन सर्व्वलोकवशं नयेत्॥ ७९
संशोधितैस्त्रिमध्वक्तैर्लवणैर्लक्षमानतः।
जुहुयाद् गुलिकाः कृत्वा वशयेत् सर्व्वमञ्जसा॥ ८०

प्रयोगान्तरमाह मन्त्राणामिति। अयथावृत्तिर्वर्णानामन्यथोच्चारणम्। अप्रतिपत्तिः अयं मन्त्रः फलदो नेति ज्ञानम्। तदुद्भवान् विकारान्। तत्र अयथावृत्तेर्विकारो वातकुष्ठादिः अप्रतिपत्तेर्विकार उन्माद इति नारसिंहे प्रपञ्चितम्। तेन यथावृत्तिश्च प्रतिपत्तिश्च यथावृत्तिप्रतिपत्ती पश्चान्नञा सम्बन्धः। होमः समुदीरित इति सहस्रावृत्त्येति ज्ञेयम्। "शमयेदचिरात् सहस्रवृत्त्या" इत्युक्तेः॥७५॥

त्रिमधुरोपेतैरिति। एभिरष्टभिः। पयोमधुघृतं त्रिमधुरम्। तदुक्तम्—

आज्यं क्षीरं मधु तथा मधुरत्रयमुच्यते। इति।

पयःस्थाने शर्करा वा॥ ७६॥

अमीभिरष्टभिः। साधक इत्यनेन लक्षार्द्धमब्दत्रयादर्वागित्युक्तम्। यदाहुः—

लक्षं तदर्द्धकं वा मधुरत्रयसंयुतैर्हुनेदेतैः।
अब्दत्रयादथाऽर्वाक् त्रिभुवनमखिलं वशीकुरुते।

शुद्धैरिति अवकरं दूरीकृत्य प्रक्षाल्य संशोषितैरित्यर्थः। जुहुयाल्लक्षमिति सम्बध्यते। होमेनेति लक्षमानत इति सम्बध्यते। संशोधितैस्त्यक्तावकरैः लवणैः गुलिकाः कृत्वा इति सम्बन्धः। हुत्वा लक्षमित्यादिका संख्या महति कार्य्ये।

जुहुयाच्च कार्य्यगुरुतालाघवमभिवीक्ष्य योग्यपरिमाणम्।

इत्युक्तेः॥ ७७॥७८॥७९॥८०॥

लिखित्वा पत्रखण्डेषु मातृकार्णान् पृथक् पृथक् ।
अभ्यर्च्य जुहुयाद् वह्नौ तत्पत्राक्षरमुच्चरन् ॥ ८१
अभिचारहरो होमः सर्व्वरक्षाप्रसिद्धिदः ।
सहस्रहोमे वितरेद् दक्षिणां निष्कमानतः ॥ ८२

लिखित्वेति । पत्रखण्डेषु तालपत्रादिखण्डेषु मातृकार्णान् पृथक् प्रत्येकं लिखित्वा पृथक् प्रत्येकमभ्यर्च्य अग्नौ मातृकापीठमिष्ट्वा तन्मन्त्राक्षरमुच्चरन् जुहुयादिति सम्बन्धः ।
तत्र प्रत्यक्षरमृषिच्छन्दोदेवताशक्तिबीजान्युच्चार्य्य ध्यानं कृत्वा तेनैवाक्षरेण गन्धादि दद्यादित्यर्चनाक्रमः ।
तत्र ऋष्यादि यथा—अर्जुन्यायनमध्ये द्वौ भार्गवस्तौ प्रतिष्ठितौ ।
अग्निवेश्यः सुप्रतिष्ठा त्रिषु चाब्धिषु गौतमः ॥
गायत्री च भरद्वाज उष्णिगेकारके परे ।
लोहित्यायनकोऽनुष्टुप् वशिष्ठो वृहती द्वयोः ॥
माण्डव्यो दण्डकश्चापि स्वराणां मुनिछन्दसी ।
मौद्गायनश्च पङ्क्तिः केऽजस्त्रिष्टुप् द्वितये षडोः ॥
योग्यायनश्च जगती गोपाल्यायनकौ मुनिः ।
छन्दोऽतिजगती चे छैत्रषकः शर्करी ह्यजः ॥
शर्करी काश्यपश्चातिशर्करी झजयोष्टठोः ।
शुनकोऽष्टिः सौमनस्योऽत्यष्टिर्डे कारणो धृतिः ॥
ढणोर्माण्डव्यातिधृति सांकृत्यायनकः कृतिः ।
त्रिषु कात्यायनस्तु स्यात् प्रकृति र्नपकेषु वै ॥
दाक्षायनाकृति व्याघ्रायणो भे विकृतिर्मता ।
शाण्डिल्यसंकृती मेऽथ काण्डव्यातिकृती यरोः ॥
दाण्ड्रायनोत्कृतो लेऽथ वै जातायनदण्डकौ ।
लाव्यायनो दण्डकः शे षसह्रे जयदण्डकौ ॥
माण्डव्यदण्डकौ लक्षे कादीनामृषिच्छन्दसी ।
एवमुक्ते देवताश्च श्रीकण्ठादय ईरिताः ॥
बीजमस्याः शक्तयस्तु पूर्णोदर्य्यादयो मताः ॥ इति ।

ध्यानं पूर्व्वोक्तम् । तदुक्तमनुसन्धेयम् । निष्केति सुवर्णचतुष्कम् ॥ ८१॥८२ ॥

अर्द्धं वा शक्तितो दद्याद् यथोक्तं फलमाप्नुयात्।
अनया सप्त संजप्तं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥ ८३
सलिलं स भवेद् वाग्मी लभते कवितां पराम्।
ब्राह्मीरसे वचाकल्के पयसा विपचेद् घृतम् ॥ ८४

अनयेति। अयमत्र प्रयोगक्रमः। स्वयं देवताविग्रहो भूत्वा लिपिपद्मे जलमादाय बालादशाक्षरी ताः विपरीतदशाक्षरी बाला च एवं चान्तं जप्त्वा चाद्यन्तमेवं सबिन्दुकञ्च पुनः सबिन्दुविसर्गम् आदिचान्तञ्च जप्त्वा भ्रूमध्ये अक्षराणां दीपशिखावदुद्व्याप्तिं ध्यायन् पिबेदिति। वर्णानामास्यान्तरुद्गमनम् आस्यात् शाखाद्याकारेण निर्गमनञ्च ध्यायन् पुनर्द्विवारं पिबेदिति ॥ ८३ ॥

सलिलमिति पूर्व्वेण सम्बध्यते। भवेदित्यर्कमासत इति ज्ञेयम्।

अनेडमूकोऽपि कवित्वगर्व्वितः पराञ्च सिद्धिं लभतेऽर्कमासतः। इत्युक्तेः।

ब्राह्मीरस इति। अत्र घृतं जीवद्वत्सैकवर्णगोरेव ग्राह्यम्। दुग्धमपि तादृश्या एव। आयुर्वेदोक्तप्रकारेण च घृतपाकः। तत्र "कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः" इति सामान्यतः स्नेहस्य चतुर्थभागः कल्क उक्तः। अत्र त्वयं स्वरसपाक इति कृत्वा स्नेहाष्टमांशः कल्को ग्राह्यः। तदुक्तम्—

स्नेहः सिध्यति शुद्धाम्बुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात्।
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ इति।

अत्र ब्राह्मीरसः स्वरसः। तदुक्तम्—

सम्पिष्यार्द्रं वस्तु वस्त्रगालितं स्वरसं विदुः। इति।

कल्क इति। "कल्को दृषदि पेषितः" इति। तत्रायं क्रमः। प्रस्थद्वयमितं घृतं पलद्वयमितः श्वेतवचाकल्कः। घृताच्चतुर्गुणो ब्राह्मीरसः चतुर्गुणं क्षीरम्।

पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ।
तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥

इत्युक्तत्वात्। चतुर्गुणं जलं देयम्। तदुक्तम्—

क्षीरदध्यारनालेषु पाको यत्रेरितः क्वचित्।
चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्य्याधानार्थमाचरेत् ॥ इति।

पाकज्ञानञ्च—नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता।
वर्णादिसम्पच्च यदा तदैनं शीघ्रमाहरेत् ॥

तथान्यत्र—स्नेहस्य पाके कल्कस्तु वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्।

अयुतं मातृकाजप्तमर्च्चितञ्च विधानतः ।
पिबेत् प्रातः स मेधावी भवेद् वाक्पतिसन्निभः ॥ ८५
ब्राह्मीं सहस्रसंजप्तां वचां वा पयसा पिबेत् ।
स लभेन्महतीं मेधामचिरान्नाऽत्र संशयः ॥ ८६
पूर्व्वोक्तं पङ्कजं कृत्वा कुम्भं संस्थाप्य पूर्व्ववत् ।
क्वाथेन पूरयेन्मन्त्री यथावत् क्षीरशाखिनाम् ॥ ८७
अष्टगन्धं विलोड्याऽस्मिन्नवरत्नसमन्विते ।
आवाह्य पूजयेद् देवीं मातृकामुक्तमार्गतः ॥ ८८

तथा—घृतस्य फेणोपरमस्तैलस्य च तदुद्भवः ।
लेहस्य तन्तुमत्तासु मज्जनं सरणं न च ॥ इति ।

इदं घृतं पानार्थमिति । अत्र सम एव पाकः । तदुक्तम्—

स्नेहः पक्वो भवेत् सिद्धेर पाकः पाने भवेत् समः ।
खरोऽभ्यङ्गे मृदुर्नस्ये सामान्येयं प्रकल्पना ॥ इति ॥ ८४ ॥

विधानत इति । ततो घृतं समुत्तार्य्य शीतलमयुतजप्तं मातृकापीठं घृते विभाव्य मातृकोक्तविधानेन पूजितं पिबेदिति । भवेदिति संवत्सरादिति ज्ञेयम् । "कविर्भवति वत्सरतः" इत्युक्तेः । तन्त्रान्तरे तु विशेषः—

पलं श्वेतवचाचूर्णं कर्षं तुरगगन्धि च ।
कृष्णा हरिद्रा सिन्धूत्थं धात्री रुग्विश्वभेषजम् ॥
प्रतिनिष्कन्तु संचूर्ण्य घृतप्रस्थे विनिक्षिपेत् ।
ब्राह्मीरसे चतुःप्रस्थे पचेन्मृद्वग्निपाकवित् ॥
ब्राह्मीघृतमिदं प्रोक्तमनयाऽयुतमन्त्रितम् ।
पिबेत् सूर्य्योपरागे तु सर्व्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥
दिनादौ वा लिहेन्नित्यं पञ्चाशदभिमन्त्रितम् ।
वाग्विलासमसौ विन्देत् कवितन्द्रेषु सम्मतम् ॥ इति ॥ ८५॥८६ ॥

पूर्व्वोक्तमिति । मातृकापूजावसरोक्तम् । पूर्व्ववदिति तुर्य्योक्तरीत्या । क्वाथेन कषायेण । यथावदिति चतुर्थांशावशिष्टेन सबिन्दुकां मातृकां जपन् पूरयेदिति च । क्षीरशाखिनामिति तत्त्वचामित्यर्थः । अष्टगन्धमिति शाक्तम् । नवरत्नानि वक्ष्यन्ते । सहस्रसाधितैः सहस्रसंजप्तैरित्यर्थः । भानुवारे शुभे लग्ने तोयैरभि-

सहस्रसाधितैस्तोयैरभिषिञ्चेत् प्रियं नरम्।
भानुवारे शुभे लग्ने ब्राह्मणानपि भोजयेत्॥ ८९
गुरवे दक्षिणां दद्याद् भक्तियुक्तः स्वशक्तितः।
रक्षाकरं विशेषेण कृत्याद्रोहोपशान्तिदम्॥ ९०
ऐश्वर्य्यजननं पुंसां सर्व्वसौभाग्यसिद्धिदम्।
अभिषेकमिमं प्राहुर्विश्वसम्मोहनप्रदम्॥ ९१
पूर्व्वोक्तमण्डलं कृत्वा मन्त्री नवपदान्वितम्।
मध्यादि स्थापयेत् तेषु पदेषु कलशान् नव॥ ९२
तन्तुभिर्वेष्टितान् शुद्धान् बहिश्चन्दनचर्च्चितान्।
सुधूपवासितान् मन्त्री दूर्व्वाक्षतसमन्वितान्॥ ९३
आपूर्य्य शुद्धतोयैस्तान् वेष्टयेदंशुकैस्तु तान्।
मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ॥ ९४
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात्।
उक्तानि नवरत्नानि तेषु कुम्भेषु निक्षिपेत्॥ ९५
विष्णुक्रान्तामिन्द्रवल्लीं देवीं दूर्व्वाञ्च निक्षिपेत्।
स्थापयेत् कुम्भवक्त्रेषु कोमलांश्चूतपल्लवान्॥ ९६
विन्यसेदक्षतोपेतांश्चषकांश्च फलान्वितान्।
मध्ये कुम्भे समाराध्य देवीं मन्त्री वृषादितः॥ ९७

षिञ्चेदिति सम्बन्धः। मासमिति ज्ञेयम्। "तत्रापि मासम्" इत्युक्तेः। नरमिति लिङ्गमविवक्षितम्। "नारी बन्ध्याऽपि नानाविधगुणनिलयं पुत्रवर्य्यं प्रसूते" इत्युक्तेः। सम्बलनं [सम्मोहनं ?] इति वश्यम्॥ ८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥

नवपदान्वितमिति नवनाभम्। शुद्धान् व्रणकालिमादिरहितान्। सुधूपवासितानित्यन्तः यथाक्रमात् निक्षिपेदिति मध्यादितः सर्व्वत्र सर्व्वाणि। देवीमिति सहदेवीम्। निक्षिपेदिति सर्व्वत्र सर्व्वाः। वृषा इन्द्रः तदादित इति पूर्व्वादितः। वासवो वृत्रहा वृषा इति कोशः। दिक्षु कुम्भेषु इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ। वर्गा अकाराद्याः व्यस्तसमस्ताः त एव मन्त्रास्तद्युतास्तदाद्याः। विद्यां

अर्चयेद् दिक्षु कुम्भेषु व्यापिन्याद्याः पुरोदिताः।
वर्गमन्त्रयुताः प्रोक्तलक्षणाः सर्व्वसिद्धिदाः॥ ९८
शर्कराघृतसंयुक्तं पायसञ्च निवेदयेत्।
स्पृष्ट्वा कुम्भान् कुशैर्विद्यां जपेत् साग्रं शतं शतम्॥ ९९
अभिषिञ्चेद् विलोमेन साध्यं तं दत्तदक्षिणम्।
सर्व्वपापक्षयकरं शुभदं शान्तिसिद्धिदम्॥ १००
कृत्याद्रोहादिशमनं सौभाग्यश्रीजयप्रदम्।
पुत्रप्रदं च बन्ध्यानामभिषिक्तमिमं विदुः॥ १०१
ज्वरार्त्तस्य पुरः स्थित्वा जपेत् साग्रं सहस्रकम्।
ज्वरो नश्यति तस्याशु क्षुद्रभूतग्रहा अपि॥ १०२
परतेजसि सञ्चिन्त्य शुभ्रं स्रुतसुधामयम्।
विधुं विद्यां जपेद् योगी विषरोगविनाशकृत्॥ १०३
वलीपलितरोगघ्नः क्षुत्पिपासाप्रणाशनः।
पुष्टिदः सर्व्वसौभाग्यदायी लक्ष्मीशुभप्रदः॥ १०४
सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लोहत्रयं तथा।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हैमं सूर्य्यस्ताम्रं हुताशनः॥ १०५
लोहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्यया।
तैर्लोहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम्॥ १०६

मातृकाम्। साग्रमष्टोत्तरम्। शतं शतमित्यनेन प्रतिकुम्भम्॥ ८२—८८॥

विलोमेनेति ईशानादि स्थितैर्घटैरित्यर्थः। तदुक्तम्—

प्रयोगसारे—पुनरन्त्यादिमध्यान्तमभिषिञ्चेत् प्रियां स्त्रियम्। इति।

क्षुद्ररोगग्रहा अपि नश्यन्तीत्यनुषज्यते॥ १००॥१०१॥१०२॥

परतेजसि सहस्रारकमलकर्णिकास्थित परमशिवे। विधुं तत्रत्यमेव॥ १०३॥१०४॥

त्रिशक्तिमुद्रिकामाह सोमेति। लोहत्रयमिति। "सर्व्वञ्च तैजसं लोहम्" इत्युक्तत्वात् रूप्यहेमताम्राणां लोहशब्देनाभिधानम्। तथेति सोमसूर्य्याग्निरूपमित्यर्थः। तदेवाह रौप्यमिन्दुरिति। स्वरादीति। रौप्यं १६ सुवर्णं २५ ताम्रं १०। केचित्तु वर्णानां द्वादशकलात्मकत्वात् सुवर्णभागा द्वादशेति वदन्ति।

साग्रं सहस्रं संजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात् ततः ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व्वसंख्यया ॥ १०७
निक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद् देवीमुपचारैः समाहितः ॥ १०८
अभिषिच्य विनीताय दद्यात् तां मुद्रिकां गुरुः ।
इयं रक्षःक्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥ १०९
व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद् विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्मनुजेश्वरः ॥ ११०
विभजेन्मातृकां मन्त्री नव वर्गान् यथाक्रमात् ।
अष्टावष्टौ स्वराः स्पर्शाः पञ्चशो व्यापका अपि ॥ १११
नववर्गाः समुत्पन्ना नववर्गेश्वरा ग्रहाः ।
अर्केन्दुरक्तज्ञगुरुभृगुमन्दाहिकेतवः ॥ ११२

अयमेव पक्षः साम्प्रदायिकः । शैवागमेऽपि —

तान्मतारसुवर्णानामर्कषोडशखेन्दुभिः । इति ।

अत्र व्युत्क्रमेण संख्येति व्याख्यातम् । असङ्कलितेति । असङ्कलितामम्मिलितां पश्चात् सङ्गतां मिलिताम् । तत्र प्रकारः । तत्तद्भागमितस्य लोहत्रयस्य मुद्रिकात्रयं कृत्वा पश्चात् संयोजयेदिति । साग्रमिति अष्टाधिकम् । संजप्य मातृकामिति शेषः । ततो मन्त्री पूर्व्वसंख्यया अष्टोत्तरसहस्रमिति । सर्पिषा जुहुयादिति सम्बन्धः । तस्यां सम्पातयेदिति । सम्पातो नाम स्रुवस्थाहुतिशेषाज्यस्य प्रत्याहुति मुद्रिकायां पातः ॥ १०५॥१०६॥१०७ ॥

अभिषेकोक्तेति । एककलशप्रोक्तेन । आवाह्येति कुम्भे । अभिषिच्येति साध्यम् । व्यालः सर्पः । मृगो व्याघ्रः ॥ १०८॥१०९॥११० ॥

नवरत्नमुद्रिकामाह विभजेदिति । मन्त्रीत्यनेन नवग्रहन्यासोऽपि सूचितः । तत्र प्रकारः । स्वरानुक्त्वा सोममण्डलाय नमः इति मूर्द्धादिगलपर्य्यन्तम् कादिमान्तमुक्त्वार्य्य सूर्य्यमण्डलाय नमः इति गलादि हृदयान्तम् याद्यानुक्त्वा वह्निमण्डलाय नमः इति हृदयादिपादान्तं व्यापकं न्यसेदिति मण्डलत्रयन्यासः । आदिठान्तमुक्त्वा सोममण्डलाय नमः इति मूर्द्धादि हृदयान्तं डादि चान्तमुक्त्वा

माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं गारुड़ं पुन: ।
पुष्परागं लसद्वज्रं नीलं गोमेदकं शुभम् ॥ ११३
वैदूर्य्यं नव रत्नानि मुद्रां तै: कल्पयेच्छुभाम् ।
जपहोमादिकं सर्व्वं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तवर्त्मना ॥ ११४
यो मुद्रां धारयेदेनां तस्य स्युर्वशगा ग्रहा: ।
वर्द्धते तस्य सौभाग्यं लक्ष्मीरव्याहता भवेत् ॥ ११५
कृत्या द्रोहा विनश्यन्ति नश्यन्ति सकलापद: ।
रक्षोभूतपिशाचाद्या नेक्षन्ते तं भयाकुला: ॥ ११६
उपर्य्युपरि वर्द्धन्ते धनरत्नादिसम्पद: ।
मुद्रिकाया: प्रसादेन राजलक्ष्मी: स्थिरा सदा ॥ ११७
तार्त्तीयोज्ज्वलकर्णिकं स्वरयुगैराविर्भवत्केसरं
वर्गोल्लासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।

अग्निमण्डलाय नम: इति हृदादिपादान्तं न्यसेदित्यग्नीषोमन्यास: । आदित्यान्त-मुक्त्वा हंस: पुरुषात्मने नम: इति व्यापकत्वेन न्यसेदिति हंसन्यास: । एते न्यासा यथाक्रमादितिपदेन सूचिता: । तत: अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं सूर्य्याय भगवते नम: इत्यादिक्रमेण केवलन्तं विन्यस्य पुन: प्रथमोक्तन्यासत्रयं वैपरीत्येन कुर्य्यादिति ग्रहन्यास: । तत्र शेषाष्टस्वरै: सोम: कवर्गेणाऽङ्गारक: चवर्गेण बुध: टवर्गेण बृहस्पति: तवर्गेण शुक्र: पवर्गेण शनैश्वर: यवर्गेण राहु: षवर्गेण केतु: । अयमत्र न्यासक्रम: । स्थानानि तु मूलाधारलिङ्गनाभिहृदयगललम्बिकाभ्रूमध्यललाट-ब्रह्मरन्ध्राणीति । व्यापका यकाराद्या: । अपीत्यपिशब्दात् पञ्चश: इत्यप्यन्वेति ।

ग्रहक्रममाह अर्केति । रक्तो मङ्गल: । ज्ञो बुध: । मन्द: शनैश्वर: । अहि: राहु: ॥ १११॥११२ ॥

चार्व्वित्यनेनातिलोहितप्रवालस्य ग्रहणमुक्तम् । लसदित्यनेन षट्कोणवज्र-स्यैव ग्रहणमुक्तम् । पूर्व्वोक्तवर्त्मनेति पूर्व्वमुद्रोक्तप्रकारेण ॥ ११३—११७ ॥

धारणयन्त्रमाह तार्त्तीयेति । तार्त्तीयं पूर्व्वोक्तं कर्णिकाबीजम् । ताराधीश्वर: ठकार: । आकारसाम्यात् । गौड़लिपौ तादृक्स्वरूपस्य लिखितत्वात् । वारिवर्णौ वकार: । ताभ्यां विलसन्तौ यौ दिक्कोणौ ताभ्यां संशोभितम् । तेनात्र पूर्व्वयन्त्रादयमेव विशेष: । उक्तं कादिमते "ठं वं भूदिग्विदिक्षु च" इति ।

ताराधीश्वरवारिवर्णविलसद्दिक्कोणसंशोभितं
यन्त्रं वर्णतनोः परं निगदितं सर्व्वामयघ्नं परम् ॥ ११८

इति श्रीशारदातिलके षष्ठः पटलः ॥

आचार्य्यैः पूर्व्वोक्तं पूजायन्त्रमेव धारणयन्त्रमुक्तम्। इदमपि पद्यं कैश्चित् तदनुसारेण व्याख्यायते। विलसन्तौ यौ दिक्कोणौ ताभ्यां संशोभितम्। तेन विदिक् विकोण इति जातम्। ततो विदिक्षु ठकारः। विकोणशब्देन दिश उच्यन्ते। ततो दिक्षु वकार इत्यर्थः। तदुक्तमाचार्य्यैः—

क्ष्माबिम्बेन च सप्तमार्णवयुजाष्टाशासु संवेष्टितं
वर्णाब्जं शिरसि स्मृतं विषगदप्रध्वंसि मृत्युञ्जयम्। इति।

इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां
पदार्थादर्शाभिख्यायां षष्ठः पटलः ॥ ॐ ॥

सप्तमः पटलः ।

अथ भूतलिपिं वक्ष्ये सुगोप्यामतिदुर्लभाम् ।
यां प्राप्य शम्भोर्मुनयः सर्व्वान् कामान् प्रपेदिरे ॥ १
पञ्च ह्रस्वाः सन्धिवर्णा व्योमेराग्निजलं धरा ।
अन्त्यमाद्यं द्वितीयञ्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥ २
पञ्चवर्गाक्षराणि स्युर्वान्तं श्वेतेन्दुभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥ ३
आयस्वराणां वर्गाणां पञ्चमाः शार्णसंयुताः ।
वर्गाद्या इति विज्ञेया नव वर्गाः स्मृता अमी ॥ ४
व्योमेराग्निजलक्षोणीवर्गवर्णान् पृथग् विदुः ।
द्वितीयवर्गे भूर्न स्यान्नवमे न जलं धरा ॥ ५

अथ मातृकाविशेषं भूतलिपिमन्त्रमाह अथेति। शम्भोः सकाशाद् यां प्राप्येत्यन्वयः। सर्व्वान् कामानित्यनेन विनियोग उक्तः ॥ १ ॥

मन्त्रमुद्धरति पञ्चेति। पञ्च ह्रस्वाः अ इ उ ऋ ऌ प्रथमो वर्गः। सन्धिवर्णाः ए ऐ ओ औ द्वितीयो वर्गः। व्योम हः। ईरो यः। अग्नी रः। जलं वः। धरा लः। अयं तृतीयः। पञ्चवर्गाक्षराणां क्रममाह अन्त्यमिति। अन्त्यं ङः आद्यं कः द्वितीयं खः चतुर्थं घः मध्यमं गः। अयं क्रमोऽग्रेऽपि चतुर्षु। एवं वर्गाष्टकम्। वान्तं शः। श्वेतः षः। श्रीकण्ठादिपाठात् इन्दुः सः। अयं नवमः ॥ २॥३ ॥

नववर्गाद्यक्षराण्याह आयस्वराणां इति। अश्च एश्च अस्वराणश्चेति द्वन्द्वः। तत्र अ ए इत्यनयोः वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां ऐ। ततो अमित्यस्मिन् परतः एचोऽयायवावः इति आयिकृते आयस्वराणं इति सिध्यति। अस्वराणौ हः। वर्गाणां अकचटतपानाम् ॥ ४ ॥

वर्गवर्णानां भूतात्मकतामाह व्योमेति। पृथक् प्रत्येकं नववर्गाणां प्रथमादयो वर्णा व्योमादिरूपा इत्यर्थः। क्वचिन्नव वर्णान् पृथग्विदुरिति पाठः। तत्र नवेति

विरिञ्चिविष्णुरुद्राग्निप्रजापतिदिगीश्वराः ।
क्रियादिशक्तिसहिताः क्रमात् स्युर्वर्गदेवताः ॥ ६
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्त्तिर्गायत्रं छन्द ईरितम् ।
देवता कथिता सद्भिः साक्षाद् वर्णेश्वरी परा ॥ ७
हादिषड्वर्गकैः कुर्य्यात् षड़ङ्गानि सजातिभिः ।
ध्यायेल्लिपितरोर्मूले देवीं तन्मयपङ्कजे ॥ ८
वदन्ति सुधियो वृत्तं नित्यं वर्णमयं शुभम् ।
परसम्विन्महाबीजं बिन्दुनादमहाशिफम् ॥ ९
पृथिव्यक्षरशाखाभिः सर्व्वाशासु विजृम्भितम् ।
सलिलाक्षरपत्रैः स्वैः संछादितजगत्त्रयम् ॥ १०
वह्निवर्णाङ्कुरैर्दीप्तं रत्नैरिव सुरद्रुमम् ।
मरुद्वर्णलसत्पुष्पैर्द्योतयन्तं वपुःश्रियम् ॥ ११
आकाशार्णफलैर्नम्रं सर्व्वभूताश्रयं परम् ।
परामृताख्यमधुभिः सिञ्चन्तं परमेश्वरीम् ॥ १२

वीप्सा ज्ञेया। पृथक् प्रत्येकं व्योमवाय्वादिरूपान् नव वर्णान् विदुरिति योजना। तत्रान्त्योपान्त्ययोः सप्ताष्टाक्षरात्मकत्वात् कथं नववर्णत्वमित्याह प्रथमपाठे प्रत्येकवर्गवर्णानां पञ्चभूतात्मकत्वमुक्तं तद्‌द्वितीयनवमयोर्न घटत इत्यत आह द्वितीयेति। उभयत्रोभयसम्भवाभिप्रायमिति भावः। द्वितीयवर्गस्य चतुरक्षरात्मकत्वात् भ्वात्मकमक्षरं नास्ति। नवमस्य त्रिवर्णात्मकत्वादुभयोरभावः॥ ५॥

नववर्गदेवता आह विरिञ्चीति। दिगीश्वरा इन्द्रयमवरुणसोमाः। सर्व्वे कीदृशाः। क्रियादिशक्तिसहिताः विरामृत्तक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिभिरुपेताः। केचित्तु दिगीश्वर इत्येकः क्रियाशक्त्यादयस्तिस्र इति नव देवता इच्छन्ति॥ ६॥७॥

हादीति। तृतीयवर्गेण हृदयम्। एवमन्यैरष्टमान्त्यैरन्यानि। हं यं रं वं लं हृदयाय नम इत्यादि प्रयोगः। ध्यायेदिति। तन्मयपङ्कजे वर्णाब्जे॥ ८॥

लिपितरोरित्युक्तं तत्स्वरूपमाह नित्यमिति। वैयाकरणभाट्टमते वर्णानां नित्यत्वात्। परसम्वित् कुण्डलिनी। परब्रह्मेति कश्चित्। शिफा मूलम्। नित्यमित्युक्तं चेत् तस्य कथं बीजादुत्पत्तिः। अभिव्यञ्जकत्वेन बीजवदुपचर्य्यते।

वेदागमादिभिः क्लृप्त समुन्नतिमनोहरम्।
शिवशक्तिमयं साक्षाच्छायाश्रितजगत्त्रयम्॥ १३
एनमाश्रित्य मुनयः सर्व्वान् कामानवाप्नुयुः॥ १४
अङ्कोन्मुक्तशशाङ्ककोटिसदृशीमापीनतुङ्गस्तनीं
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां मधुमदादालोलनेत्रत्रयाम्।
बिभ्राणामणिशं वरं जपवटीं विद्यां कपालं करै-
राद्यां यौवनगर्व्वितां लिपितनुं वागीश्वरीमाश्रये॥ १५
आधारदेशेऽधिष्ठाने नाभौ हृदि गले पुनः।
बिन्दौ नादे ततः शक्त्यां शिवे देशिकसत्तमः॥ १६
नवाधारेषु विन्यस्य स्वरान् नव यथाविधि।
हादिवर्णांस्तनौ न्यसेन्मुखे ऊर्द्ध्वदितः सुधीः॥ १७
ऊर्द्ध्वमाहेन्द्रयाम्योदक्पश्चिमेषु समाहितः।
दोःपत्सु पञ्चवर्गाणां वर्णान् देशिकसत्तमः॥ १८

खैरित्यनेन द्वितीयोक्तभूतवर्णनिरासः। इदं पृथिव्यादिष्वपि योज्यम्। वेदागमेति। एतद्रूपेण वृक्षस्योच्चत्वमित्यर्थः॥ ८॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥

ध्यायेदित्युक्तं तत् ध्यानमाह अङ्क इति। अङ्कः कलङ्कः तेन उन्मुक्तस्त्यक्तः। आयुधध्यानं वामादधस्तनयोराद्ये तदूर्द्ध्वयोरन्ये। अन्ये तूर्द्ध्वादि दक्षे आद्ये परे वामे इत्याहुः॥ १५॥

आधारेति। आधारदेशे गुदमेढ्रान्तराले। अधिष्ठाने लिङ्गे। बिन्दौ भ्रूमध्ये। नादे केशान्ते। शक्त्यां तदूर्द्ध्वदेशे। शिवे द्वादशान्ते। नवाधारेषु आधाराद्युक्तनवचक्रेषु। यथाविधीत्यनेन तत्तदाधारभावनां कृत्वेत्युक्तं भवति। अत एव आधारेत्याद्युक्तापि पुनर्नवाधारेष्वित्युक्तिः। आधारभावना अन्यपटले वक्ष्यते। देशिकसत्तम इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुकत्वमुक्तम्॥ १६॥१७॥

ऊर्द्ध्वादित इति यदुक्तं तदेव विवृणोति ऊर्द्ध्वेति। स्वस्यैव पञ्चमुखकल्पनया न्यास इति सुधीरित्यनेनोक्तम्। समाहित इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुत्वमुक्तम्। दोःपदिति। देशिकसत्तमः अग्रमूलोपमूलाग्रमध्यदेशक्रमेण दोःपत्सु जठरादिपृष्ठान्तेषु पञ्चवर्गाणां वर्णान् न्यसेदित्युत्तरेण सम्बन्धः। मूलञ्च अग्रञ्च

अग्रमूलोपमूलाग्रमध्यदेशक्रमेण तु।
जठरे पार्श्वयुगले नाभौ पृष्ठे समाहितः॥ १८
गुह्यहृद्भूबिले न्यसेत् शादिवर्णत्रयं क्रमात्।
सृष्ट्यां सर्गावसाना स्यात् स्थितौ वह्निमरुत्पयः॥ २०
वियद्भूमिक्रमान्न्यसेद् बिन्दुसर्गावसानिकाम्।
संहृतौ प्रतिलोमेन विन्यसेद्बिन्दुभूषिताम्॥ २१
आगमोक्तेन मार्गेण दीक्षितः साधकोत्तमः।
लक्षं न्यसेज्जपेत्तावदयुतं जुहुयात् तिलैः॥ २२
पूजयेदन्वहं देवीं पीठे प्रागीरिते सुधीः।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्॥ २३

मूलाग्रे तयोः समीपमुपमूलाग्रम्। अग्रञ्च मूलञ्च उपमूलाग्रञ्च मध्यदेशश्चेति विग्रहः। अग्रमङ्गुल्यन्तः। मूलमंसोरुमूलम्। उपमूलं कूर्परजानुनी। उपाग्रं करपादाङ्गुलिप्रथमसन्धिः। मध्यदेशो मध्यसन्धिः मणिबन्धगुल्फे। समाहित इत्यनेन समाधानपरतया स्थानविपर्ययाभावद्रष्टेत्युक्तम्। देशिकसत्तम इत्यनेन वर्णानां सबिन्दुकत्वमुक्तम्। भ्रूबिले भ्रूमध्ये। क्रमादिति स्वरादिषु सर्व्वत्र सम्बध्यते। अत्र एतन्मन्त्रोक्तक्रमादित्यर्थः। सृष्टाविति। सर्गावसाना भूतलिपिरिति शेषः।

स्थितौ बिन्दुसर्गावसानिकां तां क्रमान्न्यसेदिति सम्बन्धः। कः क्रम इत्यपेक्षाया-माह वह्नीति। तत्र वह्न्यादीनामेकैकं वर्णं विन्यस्य पुनस्तेनैव क्रमेण न्यसेत्। तत्रायं क्रमः। उंः इंः ऋंः अंः लृंः औंः ऐंः ओंः एंः इत्यादि। आगमोक्तेन कुल-प्रकाशतन्त्रप्रोक्तेन। दीक्षितस्तावदिति लक्षं। तत्र एको न्यासः एका आवृत्ति-श्चेति क्रम इति साधकोत्तम इत्यनेनोक्तम्॥ १८॥१८॥२०॥२१॥२२॥

पूजयेदिति। अत्र कश्चित् प्रागीरिते पीठे इत्युक्तेरष्टपत्र एव षोड़शशक्तीनां द्विरावृत्त्या द्वात्रिंशन्मितानां चतुरावृत्त्या चतुःषष्टिमितानामष्टावृत्त्या पूजनम् अन्यथा पीठे प्रागीरिते इति व्याहन्येतेत्युवाच। तदसाम्प्रदायिकम्। तेषां मते अष्टावृतित्वं व्याहन्येत। आवृत्तिर्नाम सर्व्वत्र आवरणत्वेन पूजनम्। तदेकधा अष्टशक्तिपूजनेनैव जातम्। तदतिरिक्ताद्द्वितीयावृत्तिश्चेत् पूज्यते आवृत्त्यन्तरमेव भवति। नतु तस्यास्तत्रान्तर्भावः। मन्त्रान्तरेषु न च दृष्टपूर्व्वम्। साम्प्रदायिकपक्षे तु पीठे प्रागीरिते इत्यस्यायमर्थः। प्रागुक्तपीठशक्तिपीठमन्त्रानत्रापि पूजयेदिति।

देवीं सम्पूजयेत् तस्यामङ्गाद्यावरणैः सह ।
आदावङ्गावृतिः पश्चादम्बिकाद्याभिरीरिता ॥ २४
द्वितीया मातृभिः प्रोक्ता तृतीया द्व्यष्टशक्तिभिः ।
चतुर्थी पञ्चमी प्रोक्ता द्वात्रिंशच्छक्तिभिः पुनः ॥ २५
चतुःषष्ट्या स्मृता षष्ठी शक्तिभिर्लोकनायकैः ।
सप्तमी पुनरेतेषामस्त्रैः स्यादष्टमावृतिः ॥ २६
एवं पूज्या जगद्धात्री श्रीभूतलिपिदेवता ।
स्थानेषूक्तेषु विधिवदभ्यर्च्याऽङ्गानि पूजयेत् ॥ २७
अम्बिकावाग्भवी दुर्गा श्रीशक्ति स्वोक्तलक्षणाः ।
ब्राह्म्याद्याः पूर्व्ववत् पूज्याः कराली विकराल्युमा ॥ २८
सरस्वतीश्रीदुर्गोषा लक्ष्मीश्रुत्यौ स्मृतिर्धृतिः ।
श्रद्धा मेधा मतिः कान्तिरार्य्या षोड़श शक्तयः ॥ २९

इदं सर्व्वत्रानुसन्धेयम् । तथा च ग्रन्थकृन्महागणपतिपूजावसरे वक्ष्यति प्रागुक्ते पूजयेत् पीठे इति । तत्र यदि पूर्व्वोक्तमेकाक्षरगणपति निर्दिष्टम् अष्टदलमात्रपीठं गृह्यते तदा या षट्कोणादिषु पूजा वक्ष्यते साऽनुपपन्ना स्यात् । ध्याने च त्रिकोण-षट्कोणमातृकाम्बुजं यत् पीठमुक्तं तदप्यसङ्गतं स्यात् । यद्युच्येत प्रागुक्ते पीठे इति ध्यानोक्त इत्यर्थं इति तदा पीठशक्तिपीठमन्त्रपूजाप्रापकवचनाभावात् तत्पूजा न स्यादेवेत्यलम् । तेनात्राऽष्टदलं षोड़शदलं भूपुरं चतुर्द्वारञ्च कृत्वा तत्र प्रागुक्ताः पीठशक्तीः सम्पूज्य वर्णाब्जेनासनं दत्त्वा मूर्त्तिं मूलेन सङ्कल्प्य तत्र देवीमभ्यर्च्य केशरेषु यथापूर्व्वमङ्गानि चाभ्यर्च्य तदुपरि दिग्दलेषु चतस्रोऽम्बिकाद्याः तदग्रे ब्राह्म्याद्याः षोड़शदलादिषु कराल्याद्याः पूजयेदिति । वर्णाब्जेनेति । ह्सौः वर्णाब्जाय भूतलिपियोगपीठाय नमः इति प्रयोगः । तस्यां मूर्त्तौ ।

अङ्गादीत्यादिशब्दं विवृणोति आदावित्यादि । अङ्गावृतेः पूजास्थानमाह स्थानेष्विति । उक्तेषु तुर्य्योक्तेषु । विधिवदित्युक्त्या ध्यानानि । अम्बिकाद्येत्यादि-शब्दं विवृणोति पूजयेदिति । आसां ध्यानं स्वस्वप्रकरणेऽनुसन्धेयम् । मातृपूजा-ध्यानमाह उक्तेति । उक्तलक्षणाः प्राक्पटलोक्तध्यानाः । पूर्व्ववदिति पूर्व्वोक्त-स्थानेषु ॥ २३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८ ॥

द्व्यष्टशक्त्यादिशब्दान् विवृणोति करालीति । पूज्या इति षोड़श दलेषु ।

खड्गखेटकधारिण्यः श्यामाः पूज्याः स्वलङ्कृताः।
विद्याङ्गीपुष्टयः प्रज्ञा सिनीवाली कुहूः पुनः॥ ३०
रुद्रा वीर्य्या प्रभा नन्दा स्यात् पोषा ऋद्धिदा शुभा।
कालरात्रिर्महारात्रिर्भद्रकाली कपर्द्दिनी॥ ३१
विकृतिर्दण्डिमुण्डिन्यौ सेन्दुखण्डा शिखण्डिनी।
निशुम्भशुम्भमथिनी महिषासुरमर्द्दिनी॥ ३२
इन्द्राणी चैव रुद्राणी शङ्करार्द्धशरीरिणी।
नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपि पालिनी॥ ३३
अम्बिका ह्लादिनी चैव द्वात्रिंशच्छक्तयः स्मृताः।
चक्रहस्ताः पिशाचास्याः सम्पूज्याश्चारुभूषणाः॥ ३४
पिङ्गलाक्षी विडालाक्षी समृद्धि र्वृद्धिरेव च।
श्रद्धा स्वाहा स्वधाभिख्या मायासंज्ञा वसुन्धरा॥ ३५
त्रिलोकधात्री सावित्री गायत्री त्रिदशेश्वरी।
सुरूपा बहुरूपा च स्कन्दमाताऽच्युतप्रिया॥ ३६

रुद्रा वीर्य्येति पाठः। तेन रुद्रा सप्तमी वीर्य्या अष्टमी। प्रभा नवमी। नन्दा दशमी। शुभेति विशेषणं न शक्तिनाम।

तदुक्तं संहितायाम्—रुद्रा वीर्य्या प्रभा नन्दा पोषिणी ऋद्धिदा तथा। इति। दण्डिमुण्डिन्याविति। दण्डिनी मुण्डिनी इति शक्तिद्वयम्। "विकृतिर्दण्डिनी चैव" इत्युक्तेः। निशुम्भशुम्भमथनीत्येका। सम्पूज्या इति षोड़शपत्राग्रतत्सन्धिषु।

तदुक्तं संहितायाम्—पूर्व्वादिक्रमतः पूज्या दलाग्रेषु च सन्धिषु। इति। ॥ २८॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४ ॥

स्वधेति अभिख्या यस्याः मायेति संज्ञा यस्याः सा इति विग्रहः।

तथा चाचार्य्याः—मायाभिख्या वसुन्धरा। इति।

अन्यत्रापि—श्रद्धा स्वाहा स्वधाख्या च मातृका च वसुन्धरा। इति।

स्थितिः संहृतिरेव च इत्यत्र संस्थितिः स्थितिरेव च इति क्वचित् पाठः। अयमेव साम्प्रदायिकः। परेति शक्तिनाम। सुरेत्येका असुरविमर्द्दिनीत्यपरा।

तदुक्तम्—ससप्तमुख्यथ सुरा तथाऽसुरविमर्द्दिनी। इति।

विमला चामला पश्चाद्रुणी पुनरारुणी।
प्रकृतिर्विकृतिः सृष्टिः स्थितिः संहृतिरेव च॥ ३७
सन्ध्या माता सती हंसी मर्द्दिका रञ्जिका परा।
देवमाता भगवती देवकी कमलासना॥ ३८
त्रिमुखी सप्तमुख्यन्या सुराऽसुरविमर्दिनी।
लम्बोष्ठी चोर्द्ध्वकेशी च बहुशीर्षा वृकोदरी॥ ३९
रथरेखाह्वया पश्चाच्छशिरेखा तथाऽपरा।
गगनवेगा पवनवेगा च तदनन्तरम्॥ ४०
ततो भुवनपालाख्या ततः स्यान्मदनातुरा।
अनङ्गाऽनङ्गमदना तथैवाऽनङ्गमेखला॥ ४१
अनङ्गकुसुमा विश्वरूपाऽसुरभयङ्करी।
अक्षोभ्यासत्यवादिन्यौ वज्ररूपा शुचिव्रता॥ ४२
वरदाख्या च वागीशा चतुःषष्टिः समीरिताः।
चापबाणधराः सर्व्वा ज्वालाजिह्वा महाप्रभाः॥ ४३
दंष्ट्रिण्यश्चोर्द्ध्वकेश्यस्ता युद्धोपक्रान्तमानसाः।
सर्व्वाभरणसन्दीप्ताः पूजनीयाः प्रयत्नतः॥ ४४
लोकेशाः पूर्व्ववत् पूज्यास्तद्वद्वज्रादिकान्यपि।
इत्थं यः पूजयेन्मन्त्री श्रीभूतलिपिदेवताम्॥ ४५

तथा अपरेति शक्तिनाम। तदनन्तरं पवनवेगेति सम्बन्धः। असुरभयङ्करीति पदच्छेदः। अक्षोभ्या च सत्यवादिनी च इति विग्रहः। पूजनीयाः प्रयत्नत इति चतुरस्रास्रग्रादि प्रादक्षिण्येन।

तदुक्तं संहितायाम्—एताः शक्तीश्च पूजयेत्। प्रादक्षिण्यक्रमेणैव। इति।
॥ ३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥

पूर्व्ववदिति तुर्य्योक्तवत्। तदुक्तं संहितायाम्—

तद्बहिर्लोकपालांश्च भूबिम्बे पूजयेत् प्रिये। इति।

तद्वदिति चतुर्थोक्तवत्॥ ४५॥

श्रीवाग्योः स भवेद् भूमिर्देवैरप्यभिवन्द्यते ।
कमलैरयुतं हुत्वा राजानं वशमानयेत् ॥ ४६
उत्पलैर्जुहुयात् तद्वन्महालक्ष्मीः प्रजायते ।
पलाशकुसुमैर्हुत्वा वत्सरेण कविर्भवेत् ॥ ४७
राजीलवणहोमेन वनितां वशमानयेत् ।
मातृकोक्तानि कर्म्माणि कुर्य्यादद्यापि साधकः ॥ ४८
भूतलिप्या पुटीकृत्य यो मन्त्रं भजते नरः ।
क्रमोत्क्रमाच्छतावृत्त्या तस्य सिद्धो भवेन्मनुः ॥ ४९
सुषुप्तभुजगाकारां कुण्डलीं मध्यवर्त्मना ।
सङ्गमय्य परं स्थानं प्राणवित् तां परामृतैः ॥ ५०
प्लावयेन्मूर्द्धि मूलान्तं योगोऽयं सर्व्वसिद्धिदः ।
अनया न्यस्तदेहस्तु तेजसा भास्करो भवेत् ॥ ५१
यन्त्रक्रिया विशेषांस्तु ज्ञात्वा कर्म्माणि साधयेत् ॥ ५२
बिन्द्वाढ्यं गगनं तदेव शिवयुक् ज्ञानी चतुर्थ्या युतो
नत्यन्तो मनुरेष मध्यविहितः साध्यस्य बन्ध्वृचरैः ।

तद्वदित्ययुतम् । उत्तरप्रयोगद्वयेऽपीयमेव संख्या ॥ ४६॥४७॥४८ ॥

मन्त्रान्तरस्यापि अनयैव सिद्धिमाह भूतेति । क्रमोत्क्रमात् पुटीकृत्येत्यन्वयः । सिद्धो भवेन्मनुरिति । स मन्त्रस्तस्य सिद्धप्रतीत्यर्थः । मासमात्रेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तम् कुलप्रकाशतन्त्रे—मासमात्रं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्यर्णसंपुटम् ।

क्रमोत्क्रमात् सहस्रं तु तस्य सिद्धो भवेन्मनुः ॥ इति ।

यद्वा साध्यारिस्थानपतितः सिद्धस्थान गतमन्त्रफलं ददातीत्यर्थः । ४८ ॥

मध्यवर्त्मनेति सुषुम्णामध्यमार्गेणेत्यर्थः । मूर्द्धि परं स्थानं सङ्गमय्येति । षट्चक्रभेदक्रमेण परं स्थानं द्वादशान्तं शिवगृहं प्रापय्य । प्राणविदित्यनेन योगीत्युक्तम् । मूलान्तं मूलाधारपर्य्यन्तम् । परामृतैः प्लावयेदिति सम्बन्धः । अस्यान्यमन्त्राङ्गत्वमाह अनयेति ॥५०॥५१॥५२ ॥

वियद्यन्त्रमाह बिन्द्विति । गगनं हः बिन्द्वाढ्यं हं । तदेव सबिन्दुकं गगनं । शिव एकारस्तद्युक् तेन हें । अत्रैकादश रुद्रा इति शिवशब्देन एकादशसंख्या

पत्रेष्वक्षरशो हकारपुटितांस्तद्भूतवर्णान् लिखे-
च्छिष्टञ्चान्त्यदले विलिख्य मतिमान् वृत्तेन संवेष्टयेत् ॥ ५३

वियद्‌यन्त्रमिदं प्रोक्तं लाक्षाचन्दननिर्म्मितम्।
रोहिण्यामुदये राहोर्विषघ्नं सर्व्वशान्तिदम् ॥ ५४

लक्षिता। तया चैकादशस्वरस्तेन एकारः शिवशब्दवाच्यः। ज्ञानीशब्दश्चतुर्थ्या युतः चतुर्थ्येकवचनेन युतस्तेन ज्ञानिने। नत्यन्तो नमोऽन्त एष मनुर्मन्त्रः मध्यविहितः कर्णिकायां लेख्य इत्यर्थः। साध्यस्य विषादिग्रस्तदेवदत्तादेः बन्धचरैः "सिद्धार्णा बान्धवा प्रोक्ताः" इत्युक्तेः सिद्धकोष्टाक्षरैः सह पत्रेषु तद्भूतवर्णान् एतत्पटलोक्तव्योम-भूतवर्णान् अक्षरशः प्रत्यक्षरं हकारपुटितान् लिखेत्। अन्त्यं नवमं अन्त्यदले तेन अष्टमदले व्योमभूतवर्णद्वयं प्रत्येकं हकारपुटितं लिखेत्। मतिमानित्यनेन सर्व्वाण्यक्षराणि सबिन्दुकानीत्युक्तम्। सर्व्वाक्षराणि सबिन्दुकानि इति सम्प्रदाय-विदः। देवदत्तस्य विषं हर हरेति क्रिया मध्ये लेख्या ॥ ५३ ॥

लाक्षा अलक्तकः। रोहिण्यामुदये राहोरिति। अत्र तात्कालिक नक्षत्र-मुहूर्त्ते तत्तद्भूतग्रहोदये तत्तद्यन्त्रं लेखनीयम्। तत्र दिवसे नवमं रोहिणीमुहूर्त्तं रात्रावप्यष्टमं रोहिणीमुहूर्त्तम्। तत्र राहोरुदये। वायुभूतोदये राहोरुदयो भवति। यतः प्रतिराशौ पञ्चभूतोदयस्य नियतत्वात् नवग्रहोदयोऽप्यस्त्येव।

यदुक्तम्—प्राणाग्नीलाम्बुखात्मानः पवनाः स्युर्यथाक्रमम्।
गुरुराहू भृगुकुजौ बुधार्कौ चन्द्रसूर्य्यजौ ॥
क्रमाच्चतुर्षु भूतेषु व्योम सर्व्वात्मकं भवेत्। इति।

अन्यत्रापि—गुरुराहू च वायव्ये चरतोऽग्नौ भृगुः कुजः।
भूम्यां बुधरवी ज्ञेयौ जले चन्द्रशनैश्चरौ ॥
आकाशं सग्रहं विद्यादेवं सर्व्वेषु राशिषु।
षष्ठ्युत्तरैस्तु त्रिशतैः श्वासैरेका तु नाड़िका ॥
पञ्चभिर्नाड़िकाभिस्तु राशिरेकः प्रकीर्त्तितः।
दिनं मेषादिमीनान्तैरेकं द्वादशराशिभिः ॥
राशिष्वेतेषु भूतेषु विज्ञातव्या ग्रहोदयाः।
एकैकस्मिन् भवन्त्यत्र राशौ भूतानि पञ्च च ॥
वायुर्वह्निस्तथा भूमिरापः खमिति पञ्चमम्।
एकैकस्मिन् पञ्चसूक्ष्माण्युदयन्ति हि तेषु च ॥

यौ द्वौ साक्ष्यधरेन्दुखण्डशिरसौ स्यातां क्रमात् ङेयुतं
कोपेशं नमसाऽन्वितं विरचयेन्मध्ये दलेष्वष्टसु ।
वायव्यान् यपुटान् विलिख्य विधिना शिष्टार्णमन्त्ये दले
यन्त्रं वायुगृहेण वेष्टितमिदं स्यात्तालपत्रे स्थितम् ॥ ५५

सर्व्वेषामेव राशीनां वायव्याद्या तु नाड़िका ।
द्वितीया नाड़िकाऽऽग्नेयी तृतीया पार्थिवी मता ॥
चतुर्थी वारुणी ज्ञेया व्योमाख्या पञ्चमी स्मृता ।
पूर्व्वोदयास्तु सर्व्वत्र सौम्याः पापास्त्वनन्तराः ॥
राहुः कुजो रविः सौरिरेते दक्षिणतः शुभाः ।
गुरुर्भृगुर्बुधश्चन्द्रः सव्ये सौम्याः शुभावहाः ॥
एवं राशिषु भूतेषु ग्रहोदय उदीरितः । इति ।

भूतोदयमन्यपटले वक्ष्यति ।
नक्षत्रमुहूर्त्तान्युक्तानि ज्योतिःशास्त्रे—

आर्द्राऽश्लेषाऽनुराधा च मघा चैव धनिष्ठिका ।
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े अभिजिद्रोहिणी तथा ॥
ज्येष्ठा विशाखा मूलञ्च नक्षत्रं शततारका ।
उत्तरा पूर्व्वफल्गुण्यौ दिने पञ्चदश क्षणाः ॥
रात्रावार्द्रा तथा चाष्टौ पूर्व्वभाद्रपदादयः ।
पुनर्वसुक्षणः पुष्यः श्रुतिस्तिस्त्रः करादिकाः ॥

श्रुतिः श्रवणा । करादिका हस्तादिकाः । तिस्रः हस्ताचित्रास्वात्यः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अन्ये तु यदा रोहिणीनक्षत्रे राहुर्भवति तदा कर्त्तव्यमित्याहुः ॥ ५४ ॥

वायव्यं यन्त्रमाह यौ द्वाविति । अक्षि इकारः । "असव्यमविशेषोक्तौ" इति परिभाषणात् । अधर एकारः । इन्दुखण्डो बिन्दुः । अक्षि च अधरश्च अक्ष्यधरौ एताभ्यां सह वर्त्तमानौ साक्ष्यधरौ तौ च ताविन्दुखण्डशिरसौ चेति विग्रहः । क्रमादित्यस्ति तेन यिं यें इति । कोपेशं ङेयुतं कोपेशाय । नमसान्वितं नमोयुक्तमिमं मन्त्रं मध्ये कर्णिकायां रचयेल्लिखेत् । वायव्यान् एतत्पटलोक्त-वायुभूतवर्णान् विधिना यपुटान् अक्षरश इत्यर्थः । बिन्द्वन्तानित्यपि । वायु-गृहेण "वृत्तं दिवस्तत् षड्बिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः" इत्युक्तैः षड्बिन्दुलाञ्छि-तेन वृत्तेन वेष्टयेत् । अत्रापि पूर्व्ववत् कर्म्म लिखनीयम् ॥ ५५ ॥

स्वात्यां मन्दोदये यन्त्रं वायव्ये निखनेद्रिपोः।
द्वार्य्युच्चाटनकृत् तस्य मृतिर्वा भवति ध्रुवम् ॥ ५६

वह्नेर्बीजयुगं क्रमाच्छ्रवणसद्यार्द्धेन्दुयुक् स्यात् स्वरौ
रौः फट्हृन्मनुरेष मध्यविहितः पत्रेषु वह्न्यद्भवान्।
वर्णान् वह्निनिरोधितान् प्रविलिखेत् साध्याक्षरैः पोषकै-
रन्त्यस्त्वाऽन्त्यदले कृशानुपुरगं भूर्जोदरे कल्पितम् ॥ ५७

शुभवारर्क्षसंयोगे लाक्षाकुङ्कुमनिर्मितम्।
रक्षाकृत् सर्व्वभूतानां यन्त्रमाग्नेय मीरितम् ॥ ५८

घातकाक्षरमिश्रं तत् कृत्तिकायां कुजोदये।
चिताङ्गारेण तद्वस्त्रे लिखितं नाशयेद्रिपुम् ॥ ५९

नासार्द्धेन्दुमदम्बु तन्मनुयुतं सार्द्धेन्दुर्ङेन्तो विधु-
र्विध्वन्ते तु भुवे नमो निगदितो मध्ये मनुर्वारुणान्।

स्वात्यां मन्दोदये इति। स्वातीनक्षत्रमुहूर्त्ते यदा मन्दस्य शनैश्चरस्य उदयः जलभूतोदय इत्यर्थः। रिपोर्द्वारि वायव्यं यन्त्रं निखनेदित्यन्वयः। ५६॥

आग्नेयमाह वह्नेरिति। श्रवण उ सद्य ओ अर्द्धेन्दुर्बिन्दुः। क्रमादेतद्युक्तं वह्नेर्बीजयुगं रेफद्वयं तेन रुं रों इति। अन्यत् स्वरूपम् हृन्नमःपदम्। एष मनुर्मन्त्रः मध्यविहितः कार्णिकास्थः। वह्निनिरोधितान् रेफपुटितान् प्रत्यक्षरमिति ज्ञेयम्। अत्र रोध एकाक्षरत्वात् सम्पुटे पर्य्यवस्यति। साध्याक्षरैः पोषकैः साध्यस्य पोषकाक्षरैः "सुसिद्धाः पोषका ज्ञेयाः" इत्युक्तेः सुसिद्धकोष्ठाक्षरैरित्यर्थः। कृशानुपुरगं सस्वस्तिकत्रिकोणमध्यगं घातकाक्षरमिश्रं पोषकाक्षरस्थानमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

"वैरिणो घातका मताः" इत्युक्तेः अरिकोष्ठाक्षराणि घातकाक्षराणि। कृत्तिकायां कृत्तिकानक्षत्रमुहूर्त्ते कुजोदये मङ्गलोदये वह्निभूतोदये इत्यर्थः। तद्वस्त्रे चितावस्त्रे। नाशयेदिति गृहादिनिखातम् ॥ ५८॥५९ ॥

वारुणयन्त्रमाह नासेति। नासा कः अर्द्धेन्दुर्बिन्दुस्तद्युक्तं अम्बु वः तेन व्रँ। तदम्बु वः मनुरौ तद्युतं सार्द्धेन्दुः सबिन्दुः तेन वौं। अत्र मनुशब्देन चतुर्दश मनव इति चतुर्दशसंख्या लक्षिता। तया चतुर्दशस्वरः तेन औकारो मनुशब्दवाच्यः। ङेन्तो विधुर्विधवे। विध्वन्ते विधुशब्दान्ते भुवे तेन विधुभुवे

वर्णान् पत्रपुटेषु वाक्षरपुटान् साध्यस्य बन्धूक्षरै
रालिख्याप्यपुरेण वेष्टितमिदं यन्त्रं भवेद् वारुणम् ॥ ६०

भूर्जपत्रे लिखेदेतत् रक्तचन्दनवारिणा।
वरुणर्क्षोदये काव्ये यन्त्रं वश्यादिकृद्भवेत् ॥ ६१

गण्डो बिन्दुविभूषितो वसुमती स्यात्ताद्दशी गण्डयो-
र्मध्यस्थौ तु जगौ लुकि नतिरिमं मन्त्रं लिखेन्मध्यत:।
लान्तान् लार्णपुटीकृतान् वसुमतीवर्णान् दलेष्वालिखेत्
सेवावर्णयुतान् यथाविधि भुवो गेहेन संवेष्टयेत् ॥ ६२

ज्येष्ठायामुदिते सौम्ये मृदि गैरिकनिर्मितम्।
पार्थिवयन्त्रमचिरात् सर्व्वत्र स्तम्भकृद्भवेत् ॥ ६३

गुह्याद् गुह्यतरां नित्यां श्रीभूतलिपिदेवताम्।
य: सेवते शुभै: पुत्रैर्धनधान्यैश्च पूर्य्यते ॥ ६४

नम: इति। अयं मनुर्मन्त्र: मध्ये कर्णिकायां निगदित उक्त: लेख्यत्वेनोक्त इत्यर्थ:। वाक्षरपुटान् वकाराक्षरपुटितान् प्रत्यक्षरं सबिन्दुकान्। आप्यपुरेण पार्श्वद्वयपङ्कजद्वयसहितार्द्धेन्दुना ॥ ६० ॥

वारुणर्क्षं शतभिषा तन्मुहूर्त्ते काव्ये शुक्रे उदिते वह्निभूतोदये इत्यर्थ:। वश्यादीत्यादिशब्दात् आकर्षणमोहनादि ॥ ॥६१ ॥

पार्थिवयन्त्रमाह गण्ड इति। बिन्दुभूषितो गण्ड: ल्ं। वसुमती लकार: तादृशी बिन्दुमती तेन लं। गण्डयो: वर्णयो: मध्यस्थौ जगौ वर्णौ। तत्र गण्डयो-रिति। अत्र प्रथमं गकारमात्रम् उत्तरत्र परसवर्णयुक् ण्डकार: तेन गजगण्ड इति सिद्धम्। लुकि स्वरूपम्। नतिर्नम:। इमं मन्त्रं मध्यत: कर्णिकायां लिखेत्। अत्रैकाक्षरन्यूनत्वाल्लान्तानीत्युक्तम्। तेनाष्टमे दले सबिन्दुलकारत्रयं लेख्य-मित्यर्थ:। लार्णपुटीकृतान् प्रत्यक्षरम्। सेवावर्णयुतान् "साध्यास्ते सेवका: स्मृता:" इत्युक्त: साध्यस्य साध्यकोष्ठाक्षरैरित्यर्थ:। यथाविधीति सबिन्दुका-नित्यर्थ: ॥ ६२ ॥

ज्येष्ठायां ज्येष्ठानक्षत्रमुहूर्त्ते सौम्ये बुधे उदिते भूमिरुदये इत्यर्थ:। मृदि मृत्-पात्रे। सर्व्वत्र स्तम्भकृदिति वायुग्निजलशुक्रखड्गधारासेनादिस्तम्भनं ज्ञेयम्। तत्र शुक्रादौ धारणं सेनादौ निखननमिति यथायथं सुधीभिर्बोध्यम् ॥ ६३॥६४ ॥

अद्रिर्वरुणसंरुद्धो दवाग्वादिनि ठद्वयम् ।
वागीश्वर्य्या दशार्णोऽयं मन्त्रो वाग्विभवप्रदः ॥ ६५

एवं मातृकामन्त्रानुक्त्वा तद्भेदभूतान् सरस्वतीमन्त्रान् वक्तुकामो दशाक्षरं वाग्वादिनीमन्त्रमुद्धरति अद्रिरिति। अद्रिर्दकारः वरुणेन वकारेण संरुद्धः सम्पुटितः तेन वदव इति जातम्। दवाग्वादिनि स्वरूपम्। ठद्वयं स्वाहा। वाग्विभवो प्रकर्षेण ददातीति वाग्विभवप्रद इति। अनेनास्य विनियोगं दर्शयता बहवो भेदाः सूचिताः। तदुक्तं सारस्वतमते—

तारमायासम्पुटोऽयं महासारस्वतप्रदः। इति।

वाग्बीजमायाद्य आचार्य्यस्तुतावुद्धृतः।

वाग्बीजं भुवनेश्वरीं वदवदेत्युच्चार्य्य वाग्वादिनि
स्वाहा वर्णविशीर्णपातकभरां ध्यायामि नित्यां गिरम्। इति।

वाग्बीजमायापुटित इति केचित्। मायाद्य इत्यन्ये। तन्त्रान्तरे केवलवाग्भवाद्योऽप्युद्धृतः। अत्रैव शिवशक्तियोग इति केचित्। अपरे वैपरीत्यमपीच्छन्ति। प्रयोगसारे बालादिरप्युद्धृतः। पञ्चप्रणवपुटित एक आदौ मध्ये स्वाहादौ च बालाबीजयुतोऽपरः। वाग्भवपुटितसम्बोधनः परः। बालातार्त्तीयपुटितसम्बोधनोऽन्यः। कामबीजपुटितसम्बोधनः पञ्चमः। स्वाहादौ बालायुतः षष्ठः। एवमस्या अन्येऽपि भूयांसो भेदास्ते ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः। स्वस्वगुरुसम्प्रदायात् ज्ञेयाः। तदुक्तमाचार्य्यैः स्तवे—

आद्यन्त पञ्चप्रणवप्रभिन्नविद्येश्वरि प्रोज्ज्वलशूलहस्ते।
भक्तद्विषां कार्म्मणयन्त्रविद्याः प्रत्यङ्गिरे त्वं जय संहरन्ति ॥
वीप्सावसाने समसायकेन युक्तां तदादावपि वाग्भवेन।
सम्बोधनान्ते समनुद्विचन्द्रैर्विद्योत्तमां देवि तवानतोऽस्मि ॥
मध्ये स्थितं वाग्भवबीजयोर्वा त्वन्नामसारस्वतसम्पुटं वा।
जात्यापि मूकस्य हठात् कवित्वं वागीश्वि तन्नौमि यदातनोति ॥
कामेश्वरीसम्पुटिताय नित्यं नारीनराणामपि मोहकाय।
कस्मैचिदस्मै सततं नमोऽस्तु त्वन्नामदेवाय गिरामधीशे ॥
यद्बालया पल्लवितं जड़ानां त्वन्नामरत्नं रसनाविराजि।
उद्दामकाव्यप्रकरप्रभाभिरुल्लासतेऽस्मै नतिमातनोमि ॥ इति।

अन्ये सम्बोधनान्ते वागीश्वरीति सम्बुद्धिमधिकामाहुः। एषां ध्यानविशेषा गुरुमुखात् ज्ञेयाः। ६५ ॥

ऋषिः कण्वो विराट् छन्दो देवता वाक् समीरिता ।
शिरःश्रवणदृङ्नासावदनान्धुगुदेष्विमान् ।
न्यस्याऽर्णान् प्राग्वदङ्गानि मातृकोक्तानि कल्पयेत् ॥ ६६

ऋषिरिति । धिषणो वा ऋषिः ज्ञेयः । तदुक्तमीशानशिवेन—

ऋषिस्तु धिषणो मतस्त्वथ परे च कण्वं विदुः । इति ।

वागिति बीजं स्वाहेति शक्तिः । ब्रह्म बीजं माया शक्तिः । जीवो बीजं बुद्धिः शक्तिः । उदानो बीजं कुण्डलिनी शक्तिः । इदं सूक्ष्मं बीजादित्रयं सर्व्वमन्त्रेषु ज्ञेयम् । तदुक्तं प्रयोगसारे—

ईश्वरो जगतां बीजं शक्तिर्गुणमयी त्वजा ।
परमात्मा तथा बुद्धिर्वायुः कुण्डलिनीति च ॥
चतुर्विधे बीजशक्ती सामान्यं त्रितयं त्विदम् । इति ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशेऽपि—

चतुर्विधे बीजशक्ती सर्व्वमन्त्रेषु चिन्तयेत् ।
त्रितयं तत्र सामान्यं तदिदानीं निरूप्यते ॥
ईश्वरो जगतां बीजमाद्यं ब्रह्म तदुच्यते ।
तस्य माया समाख्याता शक्तिर्गुणमयी तु या ॥
स एव भगवान् देवो बुद्धिसाक्षी द्वितीयकम् ।
बीजमत्र समाख्यातं बुद्धिः शक्तिरुदाहृता ।
उदानश्चित्समायुक्तस्तृतीयं बीजमुच्यते ।
शक्तिः कुण्डलिनी तच्च सामान्यं त्रितयन्त्विदम् ॥
ज्ञातव्यं सर्व्वमन्त्रेषु बीजशक्ती ततो निजे ॥ इति ।

अर्णानिति लिङ्गम् । प्राग्वदिति चतुर्थोक्तप्रकारेण । जातियुक्तानि । अं कं खं गं घं ङं आं हृदयाय नमः इत्यादि । सम्प्रदायविदस्तु अन्यथाऽङ्गानि मन्यन्ते । ॐ ह्रां वद ऋग्वेद हृत् । ॐ ह्रीं वद यजुर्वेद शिरः । ॐ ह्रूं वाक् सामवेद शिखा । ॐ ह्रैं वादिनि अथर्व्ववेद वर्म्म । ॐ ह्रौं स्वाहा षड़ङ्ग नेत्रम् । ॐ ह्रः समस्त-मन्त्रमुच्चार्य्य पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्रेतिहासकल्पगाथानाराशंसीरिति अस्त्रम् । तदुक्तं सारस्वतमते—

यमनेत्रधरा वह्नियुगलार्णैर्मनोः क्रमात् ।
ह्रामाद्यैश्चैव वेदाद्यैरङ्गैरङ्गानि कल्पयेत् ॥ इति ।

पद्मपादाचार्य्यास्तु मातृकाङ्गास्ते वदहृदयाय नम इत्याद्यूचुः ॥ ६६ ॥

तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥ ६७
दशलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयात्ततः ।
पुण्डरीकैः पयोभ्यक्तैस्तिलैर्वा मधुराप्लुतैः ॥ ६८
मातृकोक्तीरिति पीठे वागीशीमर्चयेत् सुधीः ।
वर्णाब्जेनासनं दद्यान्मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥ ६९
आदावङ्गानि सम्पूज्य पश्चाच्छक्तीरिमा यजेत् ।
योगा सत्या च विमला ज्ञाना बुद्धिः स्मृतिः पुनः ॥ ७०
मेधा प्रज्ञा च पत्रेषु मुद्रापुस्तकधारिणीः ।
दलाग्रेषु समभ्यर्च्या ब्राह्म्याद्यास्ता यथाविधि ॥ ७१
लोकपाला बहिः पूज्यास्तेषामस्त्राणि तद्बहिः ।
एवं सम्पूजयेन्मन्त्री जपहोमादितत्परः ॥ ७२
ब्रह्मचर्य्यरतः शुद्धः शुद्धदन्तनखादिकः ।
संस्मरन् सर्व्ववनिताः सततं देवताधिया ॥ ७३

तरुणेति। तरुणशकलं बालखण्डम्। करकमलेत्युपमितसमासः। दक्षे लेखनी वामे पुस्तकमित्यायुधध्यानम् ॥ ६७ ॥

सुधीरित्यनेनावाहनादिश्लोकेषु स्त्रीलिङ्गयोग उक्तः। पीठमन्त्रमुद्धरति वर्णाब्जेनेति। ह्सौः वाग्वादिनीयोगपीठाय नम इति प्रयोगः ॥ ६८॥६९ ॥

पश्चाच्छक्तीरिति। पश्चादिति चतुर्थावरणे। तेनादावङ्गावृतिः कर्णिकायाम्। द्वितीया स्वरद्वन्द्वाष्टकेन। तृतीयाऽष्टवर्गैः। चतुर्थी योगादिशक्तिभिः। दक्षिणादित इति यावत्। तासां ध्यानमुक्तमीशानशिवेन—

सपुस्तकजपस्रजो विमलहारसत्युज्ज्वलाः
शशाङ्कसदृशप्रभाः प्रतिदलस्थिताः शक्तयः।
चतुर्थवृतिगा यजेत् कथितदक्षिणाशादिकाः॥ इति।

कवित्वं लभते धीमान् मासैर्द्वादशभिर्ध्रुवम् ।
पीत्वा तन्मन्त्रितं तोयं सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ॥ ७४
महाकविर्भवेन्मन्त्री वत्सरेण न संशयः ।
उरोमात्रे जले स्थित्वा ध्यायन्मार्त्तण्डमण्डले ॥ ७५
स्थितां देवीं प्रतिदिनं त्रिसहस्रं जपेन्मनुम् ।
लभते मण्डलात् सिद्धिं वाचामप्रतिमां भुवि ॥ ७६
पलाशबिल्वकुसुमैर्जुहुयान्मधुरोक्षितैः ।
समिद्भिर्वा तदुत्थाभिर्यशः प्राप्नोति वाक्पतेः ॥ ७७
होमोऽयं सर्व्वसौभाग्यलक्ष्मीवश्यप्रदो भवेत् ।
राजवृक्षसमुद्भूतैः प्रसूनैर्मधुराप्लुतैः ॥ ७८
तत्समिद्भिश्च जुहुयात् कवित्वमतुलं लभेत् ।
एवं दशाक्षरी प्रोक्ता सिद्धये वाचमिच्छताम् ॥ ७९
हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं ततः ।
वाग्देवि वह्निजायान्तं वाग्भवाद्यं समुद्धरेत् ॥ ८०

आचार्य्यास्तु—मातृकोक्तविधिनाऽक्षराम्बुजे । इति ।
यथाविधीति पूर्व्वपटलोक्तध्यानाः । वह्निश्चतुरस्रे ॥ ७०॥७१॥७२॥७३ ॥

धीमान् तन्मन्त्रितं तोयं पीत्वा द्वादशभिर्मासैः ध्रुवं कवित्वं लभते इत्यन्वयः । धीमानित्यनेन सप्तवाराभिमन्त्रणं हस्तेन पिधानं सप्तवारं पानञ्च सूचितम् । पाने पूर्व्वोक्तध्यानमनुसन्धेयम् ।

मण्डलादित्येकोनपञ्चाशद्दिवसैरित्यर्थः । सर्व्वसौभाग्यलक्ष्मीवश्यप्रद इति । अत्र सौभाग्यवश्ययोर्बालादित्वं लक्ष्म्यैश्च श्रीबीजादित्वम् एवं पापविमुक्तौ नृसिंहबीजादित्वमपि ज्ञेयम् इति पद्मपादाचार्य्याः ।

राजवृक्षः श्योनाकः । कल्पाद् यन्त्रमुच्यते—

वाग्बीजगर्भनरमालिख पंक्तियन्त्रपत्रेषु मन्त्रलिपयो लिपिभिः परीतम् ।
आदिक्षकावधिभिरिष्टफलप्रदं तद्यन्त्रं भवेत् करधृतं कविताकरञ्च ॥ इति ।
॥ ७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९ ॥

मन्त्रान्तरमुद्धरति हृदयेति । हृदयान्ते नमोऽन्ते । भगवति स्वरूपम् ।

मनुं षोड़शवर्णाढ्यं वागैश्वर्य्यफलप्रदम्।
मनोः षड्भिः पदैः कुर्य्यात् षड़ङ्गानि सजातिभिः॥ ८१
शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां शीतांशुखण्डोज्ज्वलां
व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजैः।
बिभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां सुस्मितां
वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम्॥ ८२
हविष्याशी जपेत् सम्यक् वसुलक्षमनन्यधीः।
दशांशं जुहुयादन्ते तिलैराज्यपरिप्लुतैः॥ ८३
मातृकोक्ते यजेत् पीठे देवीं प्रागीरितक्रमात्।
पिबेत्तन्मन्त्रितं तोयं प्रातःकाले दिने दिने॥ ८४
विद्वान् वत्सरतो मन्त्री भवेन्नास्ति विचारणा।
अभिषिञ्चेज्जलैर्जप्तैरात्मानं स्नानकर्म्मणि॥ ८५

अत्र नमःशब्दविसर्गस्य रोत्वे गुणे च ओकार इति ज्ञेयम्। वदशब्दयुगं वद वद। वाग्देवि स्वरूपम् इति। वदेति शेषः। कीदृक् मनुः। वह्निजाया स्वाहा अन्ते यस्य वाग्भवं वाग्बीजं एतदाद्यं यस्य। अत्र हसयोगोऽपीति केचित्। वैपरीत्यमित्यन्ये। वागैश्वर्य्य फलप्रदमित्यनेन विनियोगं वदता श्रीबीजादित्वमपि सूचितम्। अत्र बीजशक्ती पूर्व्वोक्ते ज्ञेये। ऋष्यादिकमपि पूर्व्वोक्तमेव। षड्भिः पदैरिति बीजमाद्यं पदं वदवदेति तुर्य्यम्। अन्ये तु वदवदेति पदद्वयम् प्रतिपदमादौ वाग्बीजयोगमाहुः॥ ८०॥८१॥

शुभ्रामिति। व्याख्या व्याख्यानमुद्रा। तल्लक्षणं यथा—

श्लिष्टाग्रेऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ प्रसार्य्याऽन्याः प्रदर्शयेत्।
प्रयोज्याऽभिमुखं सैषा मुद्रा व्याख्यानसंज्ञिता॥ इति।

अक्षगुणम् अक्षमालाम्। विद्यां पुस्तकम्। दक्षोर्द्ध्वतो वामोर्द्ध्वपर्य्यन्तम् आयुधध्यानम्। कमलासनामिति श्वेतकमलस्थाम्॥ ८२॥

सम्यगिति वक्ष्यमाणः पुरश्चरणनियम उक्तः। वसुलक्षमष्टलक्षम्। अनन्यधीर्मन्त्रार्थदत्तमनाः।

तदुक्तम्—जपतु मन्त्रमनन्यसंस्मृतिर्य्यथाविधि। इति।

तर्पयेत्तां जलैः शुद्धैरतिमेधामवाप्नुयात्।
पुष्पगन्धादिकं सर्व्वं तज्जप्तं धारयेत् सुधीः।
सभायां पूज्यते सद्भिर्वादे च विजयी भवेत्॥ ८६
तारो मायाऽधरो बिन्दुः शक्तिस्तारं सरस्वती।
ङेऽन्ता नत्यन्तिको मन्त्रः प्रोक्त एकादशाक्षरः॥ ८७
ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये नवरन्ध्रेषु च क्रमात्
मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मन्त्री वाग्भवेनाऽङ्गकल्पना॥ ८८
वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्दप्रभां
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां निजकरैः संबिभ्रतीमादरात्।
वीणामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्याञ्च तुङ्गस्तनीं
दिव्यैराभरणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरूढां भजे॥ ८९
जपेद् द्वादशलक्षाणि तत्सहस्रं सिताम्बुजैः।
नागचम्पकपुष्पैर्वा जुहुयात् साधकोत्तमः॥ ९०

प्राणैरितेति दशाक्षर्य्युक्तमार्गेण। पिबेदिति पूर्व्वोक्तमनुसन्धेयम्। पुष्पगन्धादिकमित्यत्र कामादित्वं ज्ञेयम्। तज्जप्तमिति सप्तवारम्। अभिषिञ्चेदित्यादि अवाप्नुयादित्यन्तमेकः प्रयोगः॥ ८३॥८४॥८५॥८६॥

हंसवागीश्वरीमन्त्रमुद्धरति तार इति। तारः प्रणवः। माया भुवनेशीबीजम्। अधर ऐ बिन्दुश्च तेन वाग्भवम्। सरस्वती ङेन्ता सरस्वत्यै। नत्यन्तिको नमोऽन्तः। अत्र वाग्भवे हृसयोग माहुः। केचित् परे सह योगमिच्छन्ति। वाग्भवं बीजं माया शक्तिः। अन्ये प्रणवं बीजमाहुः। ऋषिः पूर्व्वोक्तः। त्रिष्टुप् छन्दः। हंसवागीश्वरी देवता। नवरन्ध्रेषु कर्णनेत्रनासाद्वयमुखलिङ्गगुदेषु। मन्त्री क्रमादित्यनेनोक्तम्। वाग्भवेनेति तारमायासम्पुटेनेति परमगुरवः। अन्ये तु वाग्भवाद्येन षड् दीर्घयुक्त मायाबीजेनेत्याहुः॥ ८७॥८८॥

वाणीमिति। क्वचिन्मुद्रामिति पाठः। यदा विद्यामिति पाठः तदा आयुधध्यानं पूर्व्ववत्। द्वितीयपाठे दक्षोर्द्धादि अक्षस्रक्-मुद्रे अन्यत्रान्ये॥ ८९॥

साधकोत्तम इत्यनेन जपाद्यवधानेन नियमस्थ एव होमं कुर्य्यादित्युक्तम्। वर्णाब्जेनेति हसौः हंस वागीश्वरीयोगपीठाय नम इति प्रयोगः॥ ९०॥

मातृकोक्ते यजेत् पीठे वक्ष्यमाणक्रमेण ताम्।
वर्णाब्जेनासनं कुर्य्यान्मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्॥ ८१
देव्या दक्षिणतः पूज्या संस्कृता वाङ्मयी ततः।
प्राकृता वामतः पूज्या वाङ्मयी सर्व्वसिद्धिदा॥ ८२
इष्ट्वा पूर्व्ववदङ्गानि प्रज्ञाद्याः पूजयेत्ततः।
प्रज्ञा मेधा श्रुतिः शक्तिः स्मृतिर्वागीश्वरी मतिः॥ ८३
स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्म्याद्यास्तदनन्तरम्।
लोकेशानर्चयेद् भूयस्तदस्त्राणि च तद्बहिः॥ ८४
इति सम्पूजयेद्देवीं साक्षाद्वाग्वल्लभो भवेत्।
दशाक्षरीसमुक्तानि कर्म्माण्यत्रापि साधयेत्।
पूजनं पूर्व्ववत् कुर्य्यादत्रापि साधकोत्तमः॥ ८५
वाचस्पतेऽमृते भूयः प्लुवः प्लुरिति कीर्त्तयेत्।
वागाद्यो मुनिभिः प्रोक्तो रुद्रसंख्याक्षरो मनुः॥ ८६
कुर्य्यादङ्गानि विधिवद्वागाद्यैः पञ्चभिः पदैः।
मातृकां विन्यसेत् पूर्व्वं पूर्व्ववत्तां यथाविधि॥ ८७

पूज्या संस्कृतेति। एतयोर्ध्यानमुक्तं सारस्वतमते—

दक्षिणे संस्कृता पूज्या योगमुद्राकरद्वया।
सततं निःसरच्छब्दवदनाऽन्या च वामतः॥ इति॥ ८१॥८२॥

पूर्व्ववदिति तुर्य्योक्तरीत्या केसरेषु। वाग्वल्लभ इत्यनेन विनियोग उक्तः।
॥ ८३॥८४॥८५॥

मन्त्रान्तरमुद्धरति वाचेति। वागाद्यो वाग्भवाद्यः। एकादशाक्षर इत्युक्तेः
अमृते परे पूर्व्वेण सन्धिः न मन्त्रे। तदुक्तं नारायणीये—

वाक्कूर्म्मः पार्श्वयुक् शक्रं ते केशान्ते मृते प्लुवः।
प्लुरन्ता दशवर्णेयं विद्या मुख्या सरस्वती॥ इति।

ऐं वीजं प्लुः शक्तिः। पूर्व्वोक्तमृष्यादिकं कुर्य्यादिति। अत्र वाग्भवेन हृत् अन्यै-
श्चतुर्भिः पदैश्चत्वार्य्यङ्गानि। विधिवदिति। अनेन समस्तेनास्त्रमित्युक्तं भवति।

आसीना कमले करैर्जपवटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
बिभ्राणा तरुणेन्दुबद्धमुकुटा मुक्तेन्दुकुन्दप्रभा ।
भालोन्मीलितलोचना कुचभराक्रान्ता भवद्भूतये
भूयाद् वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमानाऽनिशम् ॥ ९८
रुद्रलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयाद् घृतैः ।
मातृकाकल्पिते पीठे पूजयेत्तां यथा पुरा ॥ ९९
पलाशकुसुमैर्हुत्वा परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।
कदम्बकुसुमैस्तद्वत् फलैः श्रीवृक्षसम्भवैः ॥ १००
अचिराच्छ्रियमाप्नोति वाचां कुन्दसमुद्भवैः ।
नन्द्यावर्त्तप्रसूनैर्वा हुत्वा वाग्वल्लभो भवेत् ॥ १०१
ब्राह्मीरसे वचाकल्के कपिलाज्यं पचेज्जपन् ।
पिबेद्दिनादौ तन्नित्यं सर्व्वशास्त्रार्थविद्भवेत् ॥ १०२

ननु पञ्चभिः पदैः कुर्य्यादङ्गानि इत्युक्तेरत्र पञ्चाङ्गमेवास्तीति केचित् । नैतत् सारम् । यतः कुर्य्यादाङ्गानीति विधिना षड़ङ्गमेव प्राप्तम् । तत्कथनाकाङ्क्षायां पञ्चभिः पदैरित्युक्तिः । वागाद्यैरिति क्रमार्थम् । पदैरित्येतावत्युच्यमानेऽत्र षट् तानि कथमिति सन्देह एव स्यात् । तत्र गोपनेन व्यस्तसमस्तं बोधयितुं विधिवदित्युक्तिः पञ्चभिरित्यनेन प्रधानबाधायोगाच्च । किञ्च यत्र तथैवेष्टं तत्र तथैव विधास्यति । मन्त्रस्य पञ्चाङ्गमिति कल्पयेदित्यादिना ॥ ९६॥९७ ॥

कमले इति सिते । दक्षाधस्ताद्वामाधः पर्य्यन्तमायुधध्यानम् ॥ ९८ ॥

रुद्रलक्षमेकादशलक्षम् । यथा पुरेत्येकादशाक्षर्य्युक्तमार्गेण । तद्वदिति वाक्सिद्धिमाप्नुयादित्यर्थः । अचिराद् वाचां श्रियं वाक्सम्पदं प्राप्नोतीति सम्बन्धः । नन्द्यावर्त्तो गन्धतगरः । वेति कुन्दसमुद्भवैरित्यनेन विकल्पः ॥ ९९॥१००॥१०१ ॥

ब्राह्मीरस इति । अत्रापि स्वरसपाक इति ज्ञात्वा घृतस्याष्टमांशः स्वकल्कः घृत चतुर्गुणो ब्राह्मीरसः । अन्यत् पूर्व्ववत् । वचाकल्प इति क्वचित् पाठः । जपन् पचेदिति सम्बन्धः । अनया विद्यया जप्तं सप्तवासरमिति शेषः । नित्यं दिनादौ पिबेदिति त्रिवर्षं पञ्चवर्षं वा । अनया विद्ययेत्यादि सर्व्वं ब्राह्मीपत्रेऽपि योजनीयम् । सर्व्वेत्यादि मेधावीत्यादि उभयमुभयस्य फलं समयप्रमाणभेदेन । तदुक्तं

अनया विद्यया जप्तं ब्राह्मीपत्रं प्रभक्षयेत् ।
न विस्मरति मेधावी श्रुतान् वेदागमान् पुनः ।
बहुना किमियं विद्या जपतां कामदो मणिः ॥ १०३
तोयस्थं शयनं विष्णोः सकेवलचतुर्मुखः ।
बिन्द्वर्घीशयुतो वह्निर्बिन्दुसद्योऽम्बुमान् भृगुः ॥ १०४
उक्तानि त्रीणि बीजानि सद्भिः सारस्वतार्थिनाम् ।
अङ्गानि कल्पयेद् बीजैर्द्विरुक्तैर्जातिसंयुतैः ॥ १०५

नारायणीये—

ब्राह्मीरसस्य कपिलाज्ययुतं प्रभाते जप्तं तया पिबति यश्चुलुकं त्रिवर्षम् ।
एकोदितं स खलु धारयति त्रिरुक्तं पश्चाब्दतो मुखभृतं न तु विस्मरेत्तत् ॥
तत्पल्लवादनमपि स्मृतमेवम् । इति ।

कामदो मणिरिति । अनेनैतत् सूचितम् ।

एतज्जप्तं सुवीरजमपास्यति नेत्ररोगम् । इति ।
मूत्राशी तिथिलक्षं जप्ता योऽङ्कोल्लसर्पिषा जुहुयात् ।
अष्टसहस्रं वेत्ति स भूतं भव्यं भविष्यच्च । इत्यादिकम् ॥१०२॥१०३॥

मन्त्रान्तरमुद्धरति तोयस्थमिति । विष्णोः शयनमनन्त आकारः । तोयस्थं वकारस्थं तेन वा । चतुर्मुखः ककारः सकेवलः स्वररहितः तेन वाक् । अयमेव मन्त्रांश इति केचित् । तदुक्तं नारायणीये—

खड्गीशो यः प्रांशुकः सान्तवेधाः कर्णान्तस्थो यः सदण्डो भुजङ्गः ।
साम्भो दन्तो बिन्दुमान् यो भृगुः स्युर्वागीशस्यास्त्रीणि बीजान्यमूनि ॥ इति ॥

तट्टीकाकारेण वागिति मन्त्रांश उक्तः । अन्ये तु चतुर्मुखः कः सकेवलः बिन्दुमान् तेन कां । एवं सबिन्दुकस्य बीजत्वमुपपद्यत इति ते वदन्ति ।

सम्प्रदायविदस्तु पूर्वोद्धृतं यत् वाक्पदं तल्लक्षितं वाग्भवबीजमित्याहुः । एवं बीजत्वमप्युपपन्नं सारस्वतञ्च भवति । अन्ये तु प्रकारान्तरेण वाग्भवबीजोद्धारं कुर्वन्ति । विष्णोस्तोयस्थं शयनम् आकारः कशब्देन शिरस्तेन अकारः इ इति स्वरूपम् । कश्च इश्चेति समासे के इति पदम् । कीदृक् शयनं सके केसहितं वलनं वलः संमेलनं तस्मिन् जाते चतुर्मुखः कः तेन शिरः । ततो बिन्दुरिति । अर्घीश ऊ वह्नी रेफः सद्य ओकारः अम्बु वकारः भृगुः सकारः । सारस्वतार्थिनामित्यनेन विनियोग उक्तः । आद्यं बीजं अन्त्यं शक्तिः पूर्वोक्तमृष्यादिकम् । १०५ ॥

मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कृतां बाहुभिः स्वै-
र्व्याख्यां वर्णाक्षमालां मणिमयकलशं पुस्तकञ्चोद्वहन्तीम् ।
आपीनोत्तुङ्गवक्षोरुहभरविनमन्मध्यदेशामधीशां
वाचामीड़े चिराय त्रिभुवननमितां पुण्डरीके निषण्णाम् ॥ १०६

त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
पायसेनाज्यसिक्तेन संस्कृते हव्यवाहने ॥ १०७
वागीशीं पूजयेत् पीठे विधिना मातृकोदिते ।
प्राक्प्रस्तुतेन मार्गेण प्रत्यहं साधकोत्तमः ॥ १०८
व्याघातकुसुमैर्हुत्वा वाक्सिद्धिमतुलां लभेत् ।
जातिपुष्पैः सिताम्भोजैः सिक्तैश्चन्दनवारिणा ॥ १०९
नन्द्यावर्त्तैः शुभैः कुन्दैर्हुत्वा वाक्सिद्धिमाप्नुयात् ।
जपन् बीजत्रयं मन्त्री सभायां जयमाप्नुयात् ॥ ११०
सितां वचां वा ब्राह्मीं वा जप्तां खादेद्दिने दिने ।
मेधां काममवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥ १११
एवमुक्तेषु मन्त्रेषु दीक्षितो यतमानसः ।
एवं यो भजते भक्त्या स भवेद्भुक्तिमुक्तिभाक् ॥ ११२
सुसितैर्गन्धकुसुमैः पूजा सारस्वते विधौ ।
दूर्व्वा बीजाङ्कुरं पुष्पं राजवृक्षसमुद्भवम् ॥ ११३

मुक्तेति । व्याख्या व्याख्यानमुद्रा पूर्व्वोक्ता । वक्षोरुहौ स्तनौ वामोर्द्ध्वपर्य्यन्तमायुधध्यानम् । १०६ ॥

विधिनेति वक्ष्यमाण श्वेतगन्धपुष्पादिना । प्राक्प्रस्तुतेनेति एकादशाक्षर्य्युक्तमार्गेणेत्यर्थः । साधकोत्तमः सरस्वत्युपासकसमयस्थ इत्यर्थः । व्याघातो राजवृक्षः "आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरङ्गुलः" इति कोषः । नन्द्यावर्त्तैर्गन्धतगरैः । शुभैः सुगन्धिभिरिति कुन्दविशेषणम् । काममत्यर्थम् । दीक्षित इति ग्रन्थकृदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ १०७॥१०८॥१०९॥११०॥१११॥११२ ॥

सारस्वतसमयानाह सुसितैरिति । बीजाङ्कुरं यवाङ्कुरम् । सिन्धुवारो निर्गुण्डी ।

उत्पलानि प्रशस्तानि सिन्धुवाराङ्कुराणि च ।
भजन् सरस्वतीं नित्यमेतानि परिवर्जयेत् ॥ ११४
आम्रातं गृञ्जनं बिल्वं करञ्जं लशुनन्तथा ।
तैलं पलाण्डुं पिण्याकं शार्ङ्गाष्टमपि भोजने ॥ ११५
सर्व्वं पर्य्युषितं त्याज्यं सदा सारस्वतार्थिना ।
नाचरेन्निशि ताम्बूलं स्त्रियं गच्छेद्दिवा न च ॥ ११६
न सन्ध्ययोः स्वपेज्जातु नाशुचिः किञ्चिदुच्चरेत् ।
प्रदोषेषु भवेन्मौनी दिग्वस्त्रां न विलोकयेत् ॥ ११७
न पुष्पितां स्त्रियं गच्छेन्न निन्देद्वामलोचनाम् ।
न मृषा वचनं ब्रूयान्नाक्रामेत् पुस्तकं सुधीः ॥ ११८
अक्षराढ्यानि पत्राणि नोपेक्षेत न लङ्घयेत् ।
चतुर्दश्यष्टमीपर्व्वप्रतिपद्ग्रहणेषु च ॥ ११९
संक्रमेषु च सर्व्वेषु विद्यां नैव पठेद् बुधः ।
व्याख्याने सन्त्यजेन्निद्रामालस्यं जृम्भनं पुनः ॥ १२०
क्रोधं निष्ठीवनं तद्वन्नीचाङ्गस्पर्शनन्तथा ।
मनुष्यसर्पमार्जारमण्डूकनकुलादयः ॥ १२१

एतानि वक्ष्यमाणानि भोजने परिवर्जयेदिति सम्बन्धः। आम्रातं अवार इति कान्यकुब्जभाषायाम्। गृञ्जनं गाजर इति प्रसिद्दम्। कलञ्जं कृष्णबीजः फलविशेषः कलिङ्गड़ इति गुर्जरभाषायां खर्बुजा इति गौड़भाषायाम्। रोड इति कान्यकुब्जभाषायाम्। तैलं प्रत्यक्षं व्यञ्जनाद्यसम्पृक्तम्। शार्ङ्गाष्टं सिंघाड़ इति कान्यकुब्जभाषायाम्। साङ्गुष्ठमित्यपपाठः साङ्गुष्ठभोजनस्य विहितत्वात्। यदाहुः—

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ।
साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥ इति ।

सर्व्वं पर्य्युषितं घृतपक्वमपि। नाचरेन्निशि ताम्बूलमित्यस्यायमर्थः। रात्रौ मुखे ताम्बूलं कृत्वा न शयनं कार्य्यमित्यर्थः। स्मृतिरपि—"ताम्बूलं वदनात् त्यजेत्" इति। दिग्वस्त्रां नग्नां स्त्रीयामपि ॥ ११३॥११४॥११५॥॥११६॥११७॥११८॥११९॥१२० ॥

अन्तरा यदि गच्छेयुस्तदा व्याख्यां परित्यजेत् ।
निशासु दीपभंशे च सद्यः पाठं परित्यजेत् ॥ १२२
ज्ञात्वा दोषानिमान् सम्यक् भक्त्या यो भारतीं भजेत् ।
वाचां सिद्धिमवाप्नोति वाचस्पतिरिवापरः ॥ १२३

॥ श्रीँ क्लीँ ॥

इति श्रीशारदातिलके सप्तमः पटलः ॥

नीचाङ्गानि नाभ्यधोवर्त्तीनि । आदिशब्दात् पश्चादयः ॥ १२१॥१२२॥१२३ ॥

इति श्रीशारदातिलकटीकायां सत्सम्प्रदायकृतव्याख्यायां पदार्थादर्शाभिख्यायां सप्तमः पटलः ॥ ॐ ॥